

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Панас
МИРНИЙ

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ,
ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

Романи

Харків
«Фоліо»
2012

КІЛІМАНДЖАРО УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Прозова творчість Панаса Мирного належить до явищ, якими відкривалися нові сторінки у розвитку українського письменства. Услід за першими творами І. Нечуя-Левицького у прозі Панаса Мирного було підтримано стратегію багатогранного, багатоаспектного зображення світу й людини. Разом з тим Панас Мирний в певних відношеннях іде далі від свого попередника, здійснюючи успішну спробу вибудови масштабних художніх структур, якими є, природно, романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія», задаючи у них великий епічний розмах повістування, створюючи багатофігурні сюжетно поєднані ансамблі, розширюючи у зображенні те коло чинників і обставин дійсності, якими визначається поведінка і весь життєвий шлях героя.

Панас Мирний — псевдонім Опанаса Яковича Рудченка, що народився 1 (за н. ст. 13) травня 1849 р. в Миргороді (звідси — художній топонім «місто Мирне» в одному з рукописів циклу творів та й сам псевдонім письменника). На час народження Панаса батько його був бухгалтером повітового казначейства і мав чин колезького регістратора (у тогочасному «табелі про ранги» — найнижчий чин 14 класу), трохи пізніше дещо просунувся по чиновних щаблях і обіймав посаду повітового скарбничого. По протоптаній батьком службовій стежині пішли й сини: старший Панасів брат Іван і молодший — Лука (ще один — наймолодший — Георгій — у молодому віці попросився волонтером у військо і згодом загинув на Російсько-турецькій війні).

У Миргороді Панас здобуває початкову освіту. Услід за новим призначенням, власне, службовим підвищенням Якова Григоровича, батька, сім'я Рудченків у 1858 р. переїжджає у м. Гадяч. Тут 1862 р. Панас закінчує повітове училище (вдруге закінчує третій клас; враховуючи один початковий рік у миргородському парафіяльному училищі, всього навчання Панас відбув п'ять років). Невеликі статки багатодітної сім'ї не дозволяли здібному хлопцеві вчитися далі; подальшу освіту, яку склали ґрунтовні знання з фінансової справи, а також з історії, культури, світової літератури, він у житті здобув самостійно, поза будь-якими навчальними закладами.

Ще підлітком, у 14-літньому віці, Опанас Рудченко вступає на службу — канцеляристом у гадяцький повітовий суд. Згодом починається його самостійна чиновна служба — у повітовому скарбництві

(казначейства) Гадяча, далі — незначні посади в таких же скарбництвах Прилук та Миргорода (де його введено в перший чин), нарешті — багатолітня служба у губернському скарбництві Полтави.

Період «повернення» у Миргород (з осені 1867 до осені 1871 р.) мав вирішальне значення у його літературних пошуках: він продовжує поетичні та драматургічні спроби, пише перші оповідання та створює начерки кількох більших прозових творів, упевнюючись у своєму письменницькому покликанні; очевидно, й вибір псевдоніма стосується саме цього періоду.

З 1871 р. усе подальше життя, офіційна служба та літературна праця Панаса Мирного пов'язані з Полтавою.

У творчому плані надзвичайно плідною для письменника постала перша половина 70-х років, коли було написано оповідання «Лихий попутав» (перший із надрукованих — у 1872 р. — прозових творів письменника), повісті «П'яниця», «Лихі люди», створено першу редакцію драми «Лимерівна» (яка, закінчена у 1883 р., надала одну з кращих ролей тогочасним акторкам і побувала на сценах багатьох українських театрів уже у ХІХ — на початку ХХ ст.). У цей же час у співавторстві з братом Іваном, відомим в літературі під псевдонімом Іван Білик, Панас Мирний створює роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». (Співавторство Білика мало місце при створенні ще одного твору: із написаних Панасом в кінці 70-х років кількох фрагментів Іван створює, дописавши до них ще один розділ, повість «За водою», що була опублікована Панасом Мирним значно пізніше, уже після смерті Івана Білика.)

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років Панас Мирний активно працює над новим епічним полотном — романом «Повія» (перші дві частини опубліковано у 1883—1884 роках). Розпочинається й друк прозового циклу «Як ведеться, так і живеться», двох перших його розділів, зміст яких виказував широкий епічний задум (решта оповідань циклу залишились у рукописах).

Разом з тим письменник намагається однаково сумлінно працювати на двох ділянках — літературній та службовій.

Слід сказати, що Афанасій Яковлевич Рудченко, як він іменувався по службових формулярах (він же — Панас Мирний в ролі українського письменника), був службовцем надзвичайно ретельним, кмітливим і фаховим. Його колишні підлеглі, як один, відмічаючи демократичне, товариське його поводження з ними, що їм надзвичайно — ще за тих часів, доби строгої субординації! — імпонувало, згадували: він мав звичку в кінці робочого дня переглядати всі папери, що циркулювали у відділі, багато «ісходящих» сам правив і переписував, скрупульозно дбаючи про точність рахунків і правильність форми. Ясна річ, лише неабиякій працелюбності і, зрештою, непересічним власним здібностям завдячував Опанас Рудченко своєю неухильною службовою кар'єрою: старший бухгалтер, головний бухгалтер скарбництва, бухгалтер казенної палати, секретар казенної палати, начальник відділу казенної палати... Без зайвої скромності, у суто діловому тоні Опанас писав братові в середині 1881 р.: «...Вывравши меня из счетного отделения, тем самым бояться ослабитъ значение его. Оно до сих пор считается первым и

вообще пользуется самым лестным мнением. Почему? Все знают, и начальство знает, и как только встретится какое-либо затруднение — направляются и направляют за советом ко мне. Что я скажу — тому и быть. ... Все это я говорю тебе не с целью показать, насколько это льстит моему самолюбию, но чтобы ты знал, насколько я здесь человек нужный и как прочно сижу на месте...». Втім, і брат Іван, як мовлять у таких випадках, не давав маху, зробивши зрештою кар'єру ще більшу, ніж Опанас, за свій вік чиновника побувавши управляючим кількох губернських казенних палат та чиновником особливих доручень при волинському генерал-губернаторі.

За сумлінну й багатолітню службу Опанас Рудченко одержував ордени й інші відзнаки, був введений у дворянство (1901 р.), згодом, у 1914 р., здобув чин дійсного статського радника (що надавав дворянство нащадкам того, хто його одержував). В шеругу відомих літераторів, причетних до українського слова, Панас Мирний належав до небагатьох (серед них — П. Гулак-Артемівський, Я. Кухаренко, О. Стороженко, В. Коховський), хто сягнув таких високих чинів.

По видрукуванню перших двох розділів «Повії» Панас Мирний активно провадить подальшу роботу літератора, захоплений новими задумами, хай, може, й не такого масштабу, як «Хіба ревуть воли...» та «Повія». У різних виданнях (переважно альманахах та журналах) друкуються його більші чи менші обсягом оповідання — «Лови», «Морозенко», «Серед степів», «Дурниця», повість «Лихо давнє й сьогочасне», драматичні твори — комедія «Перемудрив» (згодом перероблена М. Старицьким на «Крути, та не перекручай»), драма «Лимерівна», містерія «Спокуса», невеликий ряд віршових творів, переспів «Слова о полку Ігоревім» (під назвою «Дума про військо Ігореве»), переклади і переспіви з Г. Лонгфелло та Г. Гейне. Проте чимала частина написаного в цей час так і залишається неопублікованою, не діждавшись руки письменника для її завершення, серед усього цього — повість «Голодна воля», близькі до повістей тексти — «Палій» та, уже пізнішими упорядниками поійменовані, «Хома Боровик», «Міщани», «В тюрмі», багато інших творів і фрагментів.

В міру сил Панас Мирний брав участь у загальному літературному і громадському житті, — хоча й тут на заваді стояли все ті ж службові обов'язки. Відомими є його зусилля у справі встановлення й відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1903), далеко не лише почесним було його редакторство у започаткованому в Полтаві загальноукраїнському журналі «Рідний край» (1906—1907). Мирний провадив жваве листування або ж безпосередньо зустрічався з багатьма діячами національної літератури й театру (серед них — М. Лисенко, М. Старицький, Олена Пчілка, Я. Жарко, В. Горленко, С. Єфремов, М. Коцюбинський, брати Тобілевичі, М. Заньковецька), товариські взаємини пов'язували його з російським письменником В. Короленком, який від 1900 р. також жив у Полтаві і який підтримав був задум Панаса Мирного видати спільний збірник творів українських та російських письменників у пам'ять п'ятидесятиліття з дня смерті М. Гоголя (видання такого збірника, наразившись на організаційні труднощі, не було здійснене).

Останнє десятиліття життя, коли Панас Мирний часто і тривало хворував, але не рішався покидати службу, залишало ще менше часу для літературної роботи, для втілення давніших письменницьких планів. Усе ж він береться за переклад «Орлеанської діви» Ф. Шіллера, таки завершує опрацювання третьої частини «Повії», у 1917 р. повідомляючи одного з літераторів про її готовність (тим часом частина четверта, ймовірно, не здобула тієї «викінченості», про яку він мріяв), бере участь у редагуванні популярних книг різних видавництв, які з'явилися в роки Української революції. Звичною залишається для нього й щоденна служба. Губернська влада, що неодноразово змінюється в ці часи, незмінно вдається до послуг досвідченого фінансиста. Трохи більш ніж за тиждень перед смертю Опанас Якович іще був на службі.

Помер Панас Мирний 28 січня 1920 р. Його похорон, уже в часи більшовицької влади в Полтаві (після витіснення денікінців), перетворився на грандіозну національну маніфестацію. Очевидець (Гр. Коваленко) по свіжих враженнях нотував: «...Тисячі народу проводили в останню дорогу славного полтавця. В морозному повітрі лилися жалібні співи українського національного хору. Труну під червоною китайкою везли, по стародавньому звичаю, на санях двома парами волів...».

Одна з очевидних колізій творчого життя, яку для розгадки залишив історикам літератури Панас Мирний, — поєднання відповідальної, неухильної служби і вільної, творчої роботи. Ретельний чиновник, взагалі людина обов'язку, Панас Мирний жертвував службі великою частиною часу, якщо не сказати — частиною свого життя. «Парюсь днем в окружном суде, а вечером — у себя за работой...» — писав Рудченко до дружини влітку 1897 р., згадуючи тут ще одну свою посаду — виборного присяжного засідателя. Кількома роками пізніше на пропозицію Я. Жарка видати окремим виданням у повному обсязі роман «Повія» (уже й необхідні кошти були знайшлися) Панас Мирний відповідає: «“Повію” ще треба викінчити, а задля сього в мене тепер нема часу. Мене так у послідні часи нахилила казенна робота, що я лягаю спати не раніше 2 — 3 години ночі; а вчора довелось лягти тільки в 4 години. Коли ж то при такій роботі братися за “Повію”? Може, я сього літа візьму відпуску на два місяці, то, вилежуючись на дачі, і приймусь за “Повію”. Треба гаразденько передивитись перші три часті, а дві знову перероблювати. Діла багато...». У таких клопотах, розриваючись між рутинною службою, що, проте, була підвалиною достатку сім'ї, та улюбленою літературною працею, провадив роки життя письменник.

Розглядаючи цю суперечність, С. Єфремов, один з перших, хто виступив із докладним викладом життя й творчості Панаса Мирного, суперечність між чиновницьким побутом Панаса Мирного та його істинним літературним покликанням (і, як результат, великою масою нереалізованих задумів) схильний списувати на неготовність тогочасного українського суспільства мати і підтримувати визначного літератора, на відсутність потреби цього суспільства у такій досконалості художнього слова, якої вперто добивався письменник, на поліпшення й варіативне переписування рукописів тратячи час, якого взагалі мав небагато («Мирний народився й діяв не серед такої громади, не серед такого

народу, що дали б йому повні можливості на розвиток його великих художніх сил»). Одначе з подібними зручними для письменника (мається на увазі не лиш Панас Мирний) обставинами, які б надавали йому і вільний час, і свободу самовислову, було сутужно завжди — і в часи Панаса Мирного, і, як засвідчила історія, пізніше також. Сам Панас Мирний прийшов до розуміння цього десь у шістдесятирічному віці; видається, це розуміння відбиває його ліричний нарис (поезія в прозі) «Робота». Що ж стосується ідеалу досконалості українського слова — то Мирний якраз належав до тих митців, хто намагався розбудити в освіченій громаді прагнення і потребу такої досконалості.

Варто, разом з тим, спростувати багаторазові твердження про цілковиту різність «двох світів» Панаса Мирного — О. Рудченка, письменника й службовця, їх нібито повну ізольованість один від одного. Слід бачити й те, що чиновницька діяльність (з кожним разом на все вищому щаблі), поглинаючи надзвичайно багато часу у письменника і зі своїми потребами стаючи на перешкоді реалізації багатьох творчих задумів, надавала О. Рудченку величезний масив інформації з фінансового, ділового, громадсько-суспільного життя губернії, як на долоні, показувала вдумливого чиновникові механізми обороту капіталів, шляхи набуття багатств, систему корупції та зловживань (не кажучи вже про те, що й представляла людську особу у далеко не байдужих для неї життєвих ситуаціях, відтак виявляла її у великому діапазоні емоцій і пристрастей). Чиновницькій службі О. Рудченка творчість Панаса Мирного зобов'язана підказкою багатьох сюжетних мотивів і епізодів. Знання чиновницького світу «зсередини», яке мав Панас Мирний, стало йому в пригоді як при створенні роману «Хіба ревуть воли...», так і, особливо, при широкому закроєнні «Повії», твору, в якому згаданий світ виступає чи не головним предметом зображення, власне, предметом відчутно сатиричного викриття. (Як не згадати тут російського письменника-сатирика, а водночас крупного державного чиновника М. Салтикова-Щедріна, котрому повсякдення «служби» постачало багатий матеріал як для цікавих образів персонажів, так і для знищувальних узагальнюючих присудів щодо російської імперської дійсності; щоправда, свої посади російський письменник здобував не таким тяжким шляхом і мав значно більше дозвілля для письменницької роботи, та й значно більші можливості для публікації творів.)

При цій нагоді варто б спростувати іще одну легенду про письменника. У ряді популярних нарисів розповідається історія про те, що у Полтаву свого часу надходив був поліцейний циркуляр, у якому повідомлялося про перебування десь на полтавських теренах «діяча українського руху» письменника Мирного із розпорядженням, що його у випадку опізнання необхідно негайно заарештувати, відтак полтавські жандарми нібито збилися з ніг, розшукуючи цього Мирного, тим часом письменник, надійно замаскований псевдонімом, спокійно усміхався та продовжував писати твори. Що в цій історії правда, а що — вигадка? Надіслання подібних циркулярів справді мало місце, один із них був виданий у 1898 р. (його зразок зберігається в Історичному музеї у Моск-

ві), ще один — у 1915 р. Але варто заперечити те, нібито письменник при цьому, як на свій порятунок, покладався на псевдонім.

Можна зауважити, що, по-перше, псевдонім літератора Опанаса Рудченка був достатньою мірою відомий і письменницьким колам в Україні, і полтавській чиновній і культурній «еліті» того часу, до якої Опанас Рудченко належав. (Досить згадати відзначення у 1913 р. 50-річчя службової і водночас 50-річчя літературної діяльності оточенням ювіляра, а також — за цієї нагоди — статтю у всеросійському журналі «Спутник чиновника», де, поряд із визнанням заслуг у службі імператору, дано високу оцінку і літературній роботі Рудченка, яка, звичайно, була відома за псевдонімом...) По-друге, в усіх випадках, коли циркуляри подібного змісту справді надходили із Петербурга у Полтаву, то високопоставлені полтавські жандарми, знаючи, хто стоїть за псевдонімом Мирний, навряд чи бажали чинити згідно з предписаним і заходити у непорозуміння із, по суті, головним реєстратором і контролером казенних фінансових трат губернії. Якщо про згаданий циркуляр у Полтаві з усмішкою зі своїми приятелями перемовлявся розшукуваний Мирний, то було це, певна річ, не без мовчазного попустительства котрогось із чільників місцевого жандармського управління, який подавав рапорт-відповідь у Петербург, імітуючи безрезультатні пошуки злісного українофіла...

Варто глибше зрозуміти і функцію псевдоніма для діяльності письменника (маємо на увазі не тільки О. Рудченка — Панаса Мирного). Факт наявності псевдоніма у того чи іншого українського письменника XIX століття донедавна витлумачувався переважно (якщо не виключно) як факт суспільно-політичний: як засіб обманути пильність охоронців режиму, уникнути особистих переслідувань за публікацію творів тощо. Ймовірно, це можна стверджувати стосовно початкового етапу творчої діяльності Панаса Мирного — коли він публікував свої перші твори не в Росії, а за кордоном, в тодішній Австро-Угорщині. Однак він не поспішав вивільнитись від псевдоніма й пізніше (приміром, публікуючи в київському альманасі «Рада» дві перші частини роману «Повія»). Чому? Очевидно, Панас Мирний належав до тих творчих особистостей, для яких (а їх більшість) псевдонім має значення творчо-психологічне. Псевдонім виступає своєрідною — хай навіть упізнаваною і добре відомою — але маскою, яка створює певну ігрову атмосферу, переводить спілкування із читачем (глядачем) у дещо інший реєстр, побільшуючи відтак міру творчої свободи, легітимізуючи ті позиції, на які автор, можливо, не зважився б за прямого називання свого імені. Зрештою, ця гра у невідомість (інкогніто), можливо, була необхідна письменникові, його ближчому й дальшому оточенню у повсякденному житті, адже навіть якщо той чи інший діяч упізнавав себе чи свій сумнівний учинок в якомусь епізоді твору Панаса Мирного — то все ж, навіть знаючи, з ким із його добре знайомих співвідноситься авторство цього твору, не міг не зважати на ту умовність, що це писав не «наш уважаемый Афанасий Яковлевич», а якийсь буцімто невідомий «Панас Мирний».

Тривалий, більш ніж півстолітній протяг літературної роботи Панаса Мирного не може суттєво суперечити тому припущенню, що за

свою природою талант письменника належав до відомо «раннього» типу. Уже у двадцятишестилітньому віці, у 1875 р., він мав видрукуваними оповідання «Лихий попутав» та повість «П'яниця» (які поклали початок його незаперечному письменницькому авторитету), і не тільки це, не тільки нарис «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», а й написаний на основі одного з мотивів цього нарису, завершений і засланий до цензури роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Свіжість молодого таланту відбилась і у романі «Повія», над яким він практично відразу після цього починає працювати...

Першим друкованим виступом Панаса Мирного був сповнений патріотичних почувань вірш «Україні», вміщений 1872 р. у львівському журналі «Правда», услід за цим — друковані там же прозові твори «Лихий попутав» (1872), «П'яниця» (1874) та згаданий вже нарис (1874).

В оповіданні «Лихий попутав» автор звертається до уже традиційної на той час в українській літературі теми про зведенню. Особливістю її витрактування Панасом Мирним є те, що письменник намагається психологізувати сюжет: нещасна доля дівчини-сироти розкривається в її ж оповіді (від першої особи), де значна роль вділена її переживанням, її намаганням пояснити суть взаємин між людьми. Спокусником дівчини виступає не хтось із верстви соціально вищої (як це має місце, приміром, у «Сердешній Оксані» Г. Квітки-Основ'яненка), а такий же, як вона сама, наймит-заробітчанин, що займається ремеслом у міського майстра. Таким чином на передній план твору виходить драма обманутого довір'я, яка розгортається в місті, та чужість і безсердечність оточення, зокрема родичів, що його дознає дівчина у селі. Мотив зведення щирої, простої дівчини присутній і в повісті «П'яниця». Тут він доповнює собою комплекс болісних вражень, які здобуває молодий, недосвідчений чиновник на початку свого службового шляху, стикаючись із холодно обміркованими, безпощадними до оточуючих планами свого брата кар'єриста. Цей перший досвід ламає Івана Ливадного, героя оповідання, і він спивається.

Майстерне ведення повістунання, багатство мови, характерні подробиці у змалюванні соціальних типів, сповнені внутрішнього драматизму сюжетні мотиви (до них письменник іще повертається, даючи їм ширше розгортання у наступних творах), — усе це, притаманне прозовим картинам «Лихий попутав» та «П'яниця», відразу і надовго (в період, коли видрукувані в Женеві книги залишалися фактично невідомими в Україні, принаймні в Україні Наддніпрянській) визначило високе й безперечне письменницьке становище Панаса Мирного. Так, І. Франко, згадуючи пізніше свої гімназійні роки і коло свого тодішнього (перша половина 70-х років) читання, зазначає: «...я дістав був перші річники “Правди” і читав з них тільки белетристику українську: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Сей останній (крім Шевченка і Марка Вовчка) зробив на мене найсильніше враження своїм оповіданням “Лихий попутав” (Зібрання творів, т. 49, с. 244). До ранніх творів належить і недруковане за життя автора, виконане в натуралістичному ключі оповідання «Палійка» — з викладом історії про скалічену дитину, її хворобливе дорослішання,

жалюгідні нагоди втолення її природних інстинктів, її помсту тим, хто глузує над нею. Життєві явища, подібні до тих, що відображені в цьому оповіданні, двома десятиліттями пізніше стають предметом особливої уваги, навіть певного культивування, в літературі «декадентській». Випереджаючи таку літературу загальним заявленням змісту твору, Панас Мирний, разом з тим, у відношенні емоційно-смісловому зберігає іншу, відмінну позицію, ближчу до тієї позиції гуманного співпереживання, що встановилася у перших відомих його оповіданнях.

Під час роботи над романом «Хіба ревуть воли...», на етапі його остаточного викінчення, Панас Мирний за короткий час створює повість «Лихі люди» (видана 1877 р. в Женеві, пізніша, цензурна назва — «Товариші»). Багато що в особливостях її постановня пояснюється тим, що у ній (особливо у роздумах основного її героя, молодого літератора Петра Телепня) відбито заповітні міркування самого Панаса Мирного. Повість водночас була тим твором, яким письменник прилучився до розпочатої П. Кулішем, О. Кониським та І. Нечуєм-Левицьким дискусії про «нового героя» української прози — пов'язаного з народом культурного діяча. Твір цей з-поміж інших, сучасних йому, у багатьох відношеннях виявився чи не найзмістовнішим. У ньому докладно розкрито психологію головних персонажів (звичайне жанрове визначення цього твору — «психологічна повість»), з реалістичною правдивістю окреслено суспільну атмосферу, в якій розгортається дія.

У повісті автор подає своєрідний «паралельний життєпис» чотирьох персонажів — «товаришів», з дитинства знаних один одному (навчалися разом у початковій школі, потім троє — у гімназії, четвертий же, учень семінарії, мешкав разом з ними на найманій квартирі). Доля знову зводить їх разом — цього разу в тюрмі міста П. (нескладне «зашифрування» Полтави). Літератор Телепень, що виношував плани друкованим словом «звертати увагу на страшні картини нужди та горя» та повертати освічене суспільство обличчям до народу, узятий в тюрму разом із своїми паперами. Невдовзі в сусідню камеру прибуває його однодумець Тимофій Жук, діяч, що бореться за бодай незначне поліпшення становища громади працюючих. Допит заарештованого веде, блискаючи гудзиками офіцерського мундира, товариш (заступник) прокурора Шестірний, віддавна знаний їм як донощик і провокатор, людина підступна, запобігаюча перед власть імущими. По інший бік тюремної «хати» опиняється й постать Попенка, «тюремщицького батюшки», що з цинічним гумором коментує долю своїх колишніх «товаришів». Повість увіч засвідчує, якою непростою в умовах поліцейської, самодержавної Росії того часу була справа громадської роботи, долання яких морально-психологічних бар'єрів передбачав її вибір, з якими далекоїдучими суспільними і просто житейськими наслідками пов'язане було зовні невинне бажання чимсь прислужитися рідному народові... Майже вся історія «товаришів» подається через свідомість Петра Телепня — через його спогади, марення, а далі й галюцинації. Хворобливий стан героя, чесного, прямого, але душевно не загартованого, наближається до божевілля; останньою краплиною, що переповнює його страждання, стають відвідини тюрми його матір'ю. Усвідомлення того, якого

нешастя завдав він сім'ї, почуття загальної безвиході надсилають йому низку нових видив, обриває які лише його самогубство.

Серед помітних творів прозаїка — повісті «Голодна воля» (друга половина 80-х років, незакінчена, надр. 1940), «Лихо давнє й сьогочасне» (90-ті роки, надр. 1903), «За водою» (80-ті роки, у значній частині дописана І. Біликом, надр. 1918). У них ще раз яскравою гранню виявила себе епічність художнього мислення Панаса Мирного, що включає, як свою характеристику, новітній художній історизм та зумовлює розгляд зображуваного на великому часовому протязі. Природно, увагу письменника, «літописця» епохи, не могла не привернути одна з поворотних подій суспільного життя — земельна реформа 1861 року, що формально покінчила з кріпацькою залежністю і дала поштовх новим економічним і політичним тенденціям. Виступаючи уже, по суті, істориком щодо епохи дореформеної, Панас Мирний робить об'ємне зіставлення особливостей суспільного укладу різних історичних етапів через змалювання доль багатьох персонажів, серед них і таких, що «проведені» прозаїком з однієї епохи в іншу. Привертає увагу вміння письменника окреслити настрої більшого чи меншого колективу, народної маси (це, зокрема, віднесена до перших років реформи їх незгода приймати жалюгідні умови дарованого «звільнення», пошуки селянами «справжньої волі»). На цьому тлі виразніше вимальовуються окремі постаті. Галерею кріпосників, знану з роману «Хіба ревуть воли...», доповнюють Гамза («Голодна воля»), що помер від звістки про урядовий намір розкріпачення селян, та Башкир («Лихо давнє й сьогочасне»); жорстокий самодур із канчуком у руках, незадовго перед кінцем кріпосницького владарювання він зникає з села, застуканий панією у своєму кабінеті з «кумою» кріпачкою. Леліє гадки стати можливим господарем Василь Кучерявий («Голодна воля»), колишній кріпак, один з небагатьох, хто не хилив покійно голову перед панською сваволею. Проте, згідно з духом епохи, тривкіше становище здобуває Йосипенко, колишній прикажчик, котрий у час смерті свого господаря викрав гроші із панської скрині, тепер він розбагатів, затуркана ж громада погоджується обрати його старостою...

Зміст одного з названих творів сам письменник визначив як «оповідання про лихо давнє — кріпацьке, з його утисками, серед котрих скніли і ниділи людські душі і котрі примушували людей держатися гурту, щоб захиститись від лиха, і сьогочасне — з його безземельною волею та голодним лихом, що заставляє людей забувати про гурт, думати тільки про себе, а декого і йти проти свого ж таки брата». Існування розбрату між селянством, малодушність щодо спільної солідарної дії, корисливий егоїзм втілено в образі Марини («Лихо давнє й сьогочасне»), колишньої панської коханки, тепер — ключниці в управителя, здатної прогнати геть усіх тих, хто колись її рятував, не видавав гнівній панії.

Трагічною є доля селянина Федора Нужди («За водою»). Для хворого сина, котрого, ради заробітків, змушений по цілих днях залишати без свого догляду, він, за порадою знахарки, рішається наловити раків. Але всі водойми уже перебувають в оренді нових власників. Змушений

виконувати свій задум крадучись, Федір тоне. Смерть його, проте, не розжалоблює багатіїв. І пан, і орендар Лейба, і сільський піп глумляться над честю злидаря, тіло якого, із затиснутим у руці раком, наступного дня було виловлено з води...

Ця промовиста деталь, як і опис самого епізоду (ловіння раків) — не єдина художня знахідка прозаїка (варто зазначити, що в основі її лежить бувальщина, свого часу оброблена молодшим братом письменника Георгієм у поемі «Рибалка-злодій», на високий мистецький рівень цю подробицю підносить саме Панас Мирний).

Звертає на себе увагу й розкриття душевного стану героя через його монолог, «думки вголос» (п'яного Федора, панського «кума» з повісті «Лихо давнє й сьогочаснє», якому душевно непосильним є таке «кумування»), що може розглядатись як попередництво «стефаниківської» манери змалювання характеру. У цій же повісті цікавим явищем постає персоніфікація і, зрештою, міфологізація небаченої в селі сільськогосподарської машини — у свідомості селян, з їх емоційним до неї ставленням (машина забирає у них можливість заробітку), що проникливо підмічено й художньо підсилено автором.

Помітним у доробку Панаса Мирного є невеликий твір «Серед степів» (1885, 1898, надр. 1903), що з однаковим правом може бути жанрово поійменованим як нарисом, так і своєрідним «настроєвим» оповіданням. Часові виміри, які охоплені викладом, — «день у дорозі» (первісна назва твору). В одну художню цілість автор поєднує виразні пейзажні замальовки степу, опис нескладних вчинків двох подорожніх — героя та візника Якима, філософічні роздуми героя над життям степівників, найгостріший імпульс яким подають «тини та загороди», ознаки егоїстичних власницьких інтересів. Відрадий настрої героя, що спостерігає красу українського степу, підточує невідступна думка про тих, кому не знаходиться місця серед розкішного степового роздолля, — про переселенців. Саме їх стрічають подорожні, до них не проти пристати й супутник героя, також битий нуждою...

Нечисленними є гумористичні прозові твори Панаса Мирного. Їх усього два — оповідання «Лови» (1883, надр. 1887) та «Дурниця» (1909), проте вони належать до кращих зразків цього жанру в українській прозі. Порівняно з творами І. Нечуя-Левицького, де основне комічне навантаження припадає на репліки персонажів та авторську характеристику останніх, гумор Панаса Мирного більш стриманий (але при цьому й соціально гостріший), це гумор анекдотичних ситуацій, в які потрапляють персонажі. Жандармський пристав, шукаючи небезпечного злочинця, що, за відомостями, з'явився у місті, бере штурмом кімнату готелю, в якій виявляє заїжджого офіцера та... власну дружину («Лови»). В другому оповіданні — простуватий стражник легко розгадує конспіративний маневр сільського політикана-любителя: витягує з-під стріхи заховане там записане на папері звернення, з трудом читає та, оцінивши його як «дурницю», пускає на самокрутки. Комічну ситуацію посилює й образ станового, котрий одного вечора братається з героєм-оповідачем, а наступного — робить у нього трус по всій формі.

Значну частину творчої спадщини Панаса Мирного становить так звана «незавершена проза» (у семитомному Зібранні творів — повних два томи). Цей масив, переконливо розкриваючи «стихійний», конкретно-предметний тип художнього мислення прозаїка, дає уявлення й про безнастанну роботу його уяви, яка і в умовах гострого дефіциту вільного часу вимагала від нього бути зафіксованою на папері. Накладані в чорновиках (подеколи й переписані начисто) більші чи менші повістувальні шматки, десятки персонажів, окреслених зримо чи тільки штрихами, їх монологи й діалоги, незчисленні ситуації, що снувались у фантазії письменника, працюють на розширення окремих сторін художнього світу його прози, вияскравлюють додаткові її можливості. «Повчальним, — писав О. Білецький, — є цей архів, майстерня видатного художника, де величезні полотна оточені значною кількістю етюдів, не раз тільки розпочатих і кинутих, почасти вже доведених до ступеня високої майстерності».

Дослідниками в результаті зіставлення текстів незавершеної прози виокремлено абриси кількох великих творчих задумів, таких, як цикл оповідань «Як ведеться, так і живеться», повісті «Сколихнув», «[Місто Мирне]» (остання назва умовна) та ін.; як літературний факт уже давно функціонує незавершена повість Панаса Мирного «Голодна воля». В усіх цих творах письменник накидує широку картину сільського і міського життя на великому часовому протязі — від дореформених років до доби Першої російської революції, вибудовує розмаїті сімейно-родові генеалогії, створює цілу галерею характеристичних типів із селянського, міщанського, купецького, чиновницького середовища. Тож ще раз можна лише пошкодувати, що копітками службовими справами, що їм Панас Мирний завдячував своїм відносним життєвським благополуччям, було «вкрадено» багато творчого часу у нього як у митця, часу натхнення, якого письменник так і не встиг компенсувати, щоб завершити розпочате.

Втім, «незавершеність» окремих із цих творів не варто абсолютизувати, як і ряд загальних аспектів такого способу письма: стихійно-творче нарощування текстів, що характеризується багатоваріантною розробкою сюжету, примірянням різних ракурсів і точок зору на подію, примноженням художніх деталей і подробиць, — усе це, позбавлене практично-цілісної остаточності за мірками того часу, в якому працював письменник, цілком може бути зіставлене з явищами, окремі риси якого, в чомусь подібні до названих, знаходять сміливішу творчу легалізацію в певній частині повістувальних структур ХХ ст.

У доробкові Панаса Мирного є кілька драматичних творів. Драмі «Лимерівна» (1883, надр. 1892) притаманний загалом традиційний сімейно-побутовий конфлікт: вдова Лимериха з корисливих міркувань видає свою дочку заміж за нелюбого їй. П'єса позначена певним історичним колоритом (дія віднесена в другу половину ХVІІІ ст.). Страдницький образ Лимерівни, головної героїні, належав до найбільш вдалих і улюблених ролей М. Заньковецької.

Тематично «Лимерівну» продовжує драма «У черницях» (1884). Автор тут не поступливий у викритті святенництва монастирського побуту, в обстоюванні права молодого людини на пристрасне почуття.

Підзаголовок «комедія у 5 справах» має п'єса «Згуба» (1896, надр. 1907). Насправді цей твір важко назвати «комедією». У п'єсі розгорнута, по суті, та ж проблема, що й у романі «Повія». Хима, головна героїня п'єси, свого часу втекла із села з паничем і стала його коханкою, тепер хоче вернутися до чесного життя, але знову робить помилку, схилившись серцем до нового пройдисвіта, котрий, повінчавшись із нею, цинічно її дурить, пропиває з іншими ті гроші, які їй, як придане, дає колишній звідник панич. На відміну від «Лимерівни» з її традиційною розстановкою «позитивних» і «негативних» персонажів, п'єса «Згуба» по-натуралістичному наближена до життя, серед її головних персонажів немає жодного, хто б був «без гріха», драматург у своїй вірності життю широко послуговується суржиковим «вуличним» мовленням (як це пізніше робить у своїх творах і В. Винниченко). Комедійним (скоріше, водевільним) може бути названо хіба що «полегшений» фінал цієї п'єси: хрещений батько Хими виступає несподіваним рятувником, що все залагоджує. Дослідники зазначають, що, побувавши на кону наприкінці ХІХ ст., п'єса ця сценічного успіху не мала. Очевидно, з позицій естетичного кодексу національного театру рубежу віків «Згуба» поставала твором із всуціль гнітючою атмосферою; не здобула вона прихильних оцінок і в літературознавстві радянського часу.

Упродовж усього життя звертався Мирний і до поетичної творчості (власне, нею й розпочав у 1863 р. свій творчий шлях). Крім віршів, писаних з нагоди різних громадсько-культурних подій, крім творів публіцистичних, в його поетичному доробку є чималий масив надзвичайно глибоко-особистісних, індивідуальних, інколи майже «щоденникового» характеру віршових записів, що дозволяють з певністю судити, якими почуттями жив письменник, особливо у більш ранні роки творчості. Втім, і ці вірші, як і решта інших, не сягають високого рівня версифікаційної та й взагалі поетичної майстерності. В одному з листів (до Ц. Білиловського, 1897 р.) письменник самокритично зізнається: «...задля мене вірші, коли що й зробили дотепного, то тільки те, що навчили писати гладенькою, дзвінкою прозою...».

Скоріше по лінії поезії, ніж драматургії, можна розглядати віршову містерію Панаса Мирного «Спокуса» (1901, надр. 1908). Це філософсько-символічний драматургічної форми твір на тему, задану Біблією, про спокушення перших чоловіка й жінки в раю. У розмові з Євою Сатанайл, порученець Луципера (що виношує стосовно Єви нечестивий задум), вихвалює нібито необмежені можливості розуму та, відповідно, ганьбить «хімерну віру», «нікчемну витівку короткого ума». (Сатанайл, відтак, постає в цій сцені відповідно змальованим вольтер'янцем-гольбахіанцем.) Плоди (яблука) із дерева «знання лихого й доброго», які їм для скуштування подає Змій, не є самі по собі якимись чудодійними, — вони тут виступають знаком (символом) того, що «розумні речі» Сатанайла чинять вплив на героїню. Єва втягує у «спокусу» й Адама, і лиш коли Голосом із неба їх обох прогнано із раю, сподівається любов'ю заслужити прощення. Вносячи свої оригінальні міркування у витрактування багатозначного біблійного епізоду, котрий не раз виступав предметом інтерпретацій з боку багатьох

мислителів і митців світу, український письменник долучається своєю «містерією» до низки творів, верхинний ряд яких складають «Втрачений рай» Дж. Мільтона, «Каїн» Дж. Байрона, «Трагедія людини» І. Мадача, «Смерть Каїна» І. Франка та ін. Драма Панаса Мирного різностильна (в окремих моментах сумнівним видається доцільність введення бурлескних елементів), проте містить чимало вимовних віршових рядків.

Перу Панаса Мирного належить і переклад (завершений у 1897 р.) Шекспірової трагедії «Король Лір», переспіву «Дума про Гайявату» Г. Лонгфелло, низки віршів Г. Гейне та «Слова о полку Ігоревім».

Попри весь цей прозовий, драматургічний та поетичний доробок, найголовнішим, мовлячи словами Франка, «титолом заслуги» Панаса Мирного в українській літературі є два його романи — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія». Наче висока, двоголова гора (на зразок опоетизованого в новітньому європейсько-американському письменстві Кіліманджаро) підносяться ці два твори над високим масивом прози самого Мирного, та й над прозовим масивом усього українського письменства ХІХ століття.

Роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — одне з вершинних явищ національної літератури ХІХ ст., твір, що зазнаменував новаторський крок української прози. В ньому, задіюючи арсенал художніх засобів багато в чому нової поетики, письменники розгортають реалістично-натуралістичне своїм типом дослідження одного з найгостріших соціальних конфліктів доби.

Як зазначалося, зерно нового художнього задуму Панас Мирний наразі побачив у реальній постаті селянина Гнидки, «трохи чи не на всю Полтавщину звісного розбишаки», що про нього уже вів мову в одному з епізодів нарису «Подоріжжя од Полтави до Гадячого». На шляху художнього з'ясування причин, передусім соціальних, котрі штовхають селянина на шлях розбою, твір із героєм, названим Чіпкою, спочатку набув розмірів повісті, а далі, по кількох етапах доповнення й доопрацювання, почав перетворюватись у великоформатний роман. На певній стадії до його написання долучився старший брат Панаса Мирного, критик, відомий вже на той час в літературі як Іван Білик (псевдонім). В остаточній редакції роману Іванові Білику належить авторство кількох розділів змісту історичного, значною є його роль у виробленні загальної концепції твору, настійне домагання такої авторської позиції, щоб «не с разбойнического притона смотреть на мир, а напротив, — с мировой точки на разбойнический притон». В центрі роману залишився все той же розбійник Чіпка (Нечипір Варениченко), проте образ його подано на широкому, детально виписаному, навіть виміряному історично суспільному тлі, багатогранно змальовано конфліктні взаємини героя й оточення, зрештою, героя і суспільства — з його законами, устійненими звичаями й мораллю.

Уже в жовтні 1875 р. остаточна редакція роману була готова, роман пройшов цензорський перегляд, проте в Петербурзі, де мав друкуватися, світу не побачив, а з'явився друком у Женеві 1880 р., виданий заходами Драгоманова (детальніше — див. коментарі). Читач Наддніпрянської

України з цим твором міг познайомитись завдяки публікаціям 1903 та 1905 років. Проте, незважаючи на таке, фактично тридцятилітнє запізнення, роман викликав величезне зацікавлення культурної громади, додав нової слави Мирному як видатному українському прозаїкові.

«Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — виразно окреслений «роман героя» (у суто літературознавчому розумінні поняття «герой»). Цим героєм, образом особи, довкола якої вибудовується споруда твору, є Нечипір (Чіпка) Варениченко. Чіпка — натура по-своєму неординарна, кмітливий з дитинства, прямий у поведінці. Він уже готовий стати успішним господарем, проте несподівано у нього і його матері відбирають невеликий клопоть землі, основу їх господарства. Продажний суд виносить рішення на користь явного шахрайства. Для молодого селянина, з його загостреним почуттям справедливості, цей факт стає потрясінням. Він іде у запій, зближується з місцевими люмпенами, разом з ними, як їх ватажок, бере участь у кількох крадіжках і нападах — на добро «п'явок людських» і місцевого начальства, з яким конфліктує. Проте вина їх не доведена. Далі Чіпка робить спробу повернутись до «нормального» життя, одружується, бере за дружиною чималий посаг, йому вдається навіть розбагатіти (на торгівлі полотном), на повітово-му рівні він уже — поважаний «Никифор Іванович», його вибирають гласним (членом) земської управи. Усе це безмірно підносить його в своїх очах. Проте дворянсько-чиновницьке коло, що заправляє повітом, незадоволене походженням нового члена управи та, побоюючись його намірів «служити людям», знаходить привід усунути Варениченка як гласного. Такий удар був для нього остаточним. Можна згадати формулювання Б. Пастернака з приводу новели «Міхаель Кольхаас» та інших творів німецького письменника Г. Клейста із дещо подібним головним героєм — про «зображення людських афектів, особливо інстинкту справедливості в його сліпій першооснові, коли під впливом образ і пробудженої мстивості цей добродійний задаток перетворюється в джерело так само позасвідомих злодіянь та злочинів». Чіпка знову п'є із компанією давніх приятелів, до невпізнання змінюється в очах своїх близьких. З метою грабунку згряя розбійників, на чолі із Чіпкою, винищує сім'ю безневинного заможного селянина. Злочинців схоплюють (за оповіщенням Чіпчиної матері); в останній сцені автор показує Нечипора Варениченка в колі арештантів, що йдуть на каторгу.

У нарисі «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», заводячи мову про «народну фантазію», котра має свої закономірності, автор міркує: «...Хто знає, хто поручиться, що років через 20—30 Гнидка-розбишака не займе рядом місця з яким-небудь Кармалюком, Гаркушею, Засориним і іншими розбишаками післягайдамацької пори, котрі уславилися по всій Україні яко боронителі убогих і безталанних од заздрості й пригніту багатих і щасливих?..» (цитовання — за архівним списком І. Білика). Однак сам письменник традиційним шляхом «народної фантазії» не пішов: не перебільшив намірів і дійсних почуттів свого героя, не поставив відтак його у ряд, в якому уже стояли Робін Гуд, Рінальдо Рінальдїні, словацький Яношик, мексиканський Астусія (з роману Л. Г. Інклана) та багато інших персонажів — репрезентантів типу «благородного

розбійниково», остерігся робити свій роман побічною версією всуціль романтизованої «кармелюкiани» (яка постала в українській літературі упродовж ХІХ—ХХ століть, почанаючи від повісті Марка Вовчка й закінчуючи творами В. Кучера та О. Гижі).

Оригінальність і, зрештою, цінність роману Панаса Мирного якраз у тому, що він не піддався на спокуси романтики (можливо, певний романтичний повів можна констатувати стосовно образу Галі на етапі її знайомства з Чіпкою, — але аж ніяк не в провідній проблемі художнього дослідження), послідовно і майже в «чистоті» витримав жорстку реалістично-натуралістичну установку свого письма. Пізніше звернення до рукописів показало дослідникам, що письменник, працюючи над текстом, не раз усуває із мовних партій героя ті місця, котрі можуть якось наблизитись до ідеологічної риторики, і, навпаки, у різних епізодах із Чіпкою посилює моменти, в яких дістають повніший, «правдивіший» вияв походження й виховання героя, його нерозривний зв'язок із оточенням, заломлений крізь потужне стихійне начало його «мужичої» природи. Чіпка, певна річ, у кількох випадках своїм словом присоромлює односельців за їх покiрність, однак у тому, що визначає суспільну суть його вчинків, він не виступає носієм альтруїзму (піклування про благо інших) чи, тим більше, якоїсь гуманістичної концепції, а його «бунтарство» та шукання «правди» надто трансформоване й своєзвичне, надто ізольоване від мотивів, якими живе оточення. Чіпка, по суті, є самітником у своєму внутрішньому житті та у своїх поривах, проте ця обставина не виступає для автора підставою для якоїсь ідеалізації Чіпчиної постаті чи романтичного її прикрашування.

Варто б окремо зазначити, що українське літературознавство ніколи не апологетизувало (не підносило на незаслужену духовну висоту) героя роману «Хіба ревуть воли...». Навіть у часи найбільшого ідеологічного тиску на літературознавчу науку не здійснювалось жодних спроб витлумачити сліпий гнів Чіпки в якомусь «революційному» абощо плані, зробити його спільником тих, хто у творах літературної класики чи в дійсній історії репрезентував боротьбу за соціальне визволення. Так, дослідник (П. Хропко) роз'яснював: «Грабунки, вбивства зводять нанівець його протест, кров загублених жертв невитравним тавром заплямовує Чіпку». Як не дивно, спотворена рецепція загрожувала цьому визначному роману з його героєм (власне, антигероєм) у дещо пізніший час — на рубежі 80—90-х років. Ідеалістичне новорозуміння ідеї приватної власності як панацеї від усіх лих, як блага для країни, холопська готовність окремих представників гуманітарної інтелігенції зразу ж давати відсіч усім посяганням на приватну власність (а уособленням цих посягань якраз і побачили Чіпку Варениченка), разом із примітивним уявленням про природу літературного героя (який нібито в кожному випадку мусить бути зразком для наслідування) спричинили оспорювання значущості цього визначного твору, вели до курйозних тверджень на зразок: «Вивчення цього роману в школі мусить бути заборонене, оскільки там виправдовується зло і насильство» (на сторінках одного фахово-методичного часопису 1990 р.). Втім, невдовзі, коли у чималому числі випадків виявився кримінальний підклад процесу «роздержавлення і

приватизації», коли крутійське захоплення угідь, водоїм, узбереж новими багаттями прикро торкнулось неїмущої «ліберальної» інтелігенції, коли поглибився соціальний розрив між багатими й убогими, — тоді й масове емоційне прийняття твору увійшло у більш помірковане русло, а поодинокі вчорашні його критики й супротивники повернулись до давно відомих його визначень, погодились, що це — «роман-попередження», «роман-застереження». Якщо якийсь висновок із цього роману громада мусить винести — то це пересторога приватновласницькій ненаситності, корумпованій чиновницькій та судовій системі, як і тим політичним групам, котрі такому потворному ладові готові прислужувати. В будь-якому разі зло і насильство у цьому визначному романі не виправдовується — воно ґрунтовно досліджується правдивим і сумлінним художником, досліджується у примітному багатстві соціальних, історичних обставин, за глибокого проникнення у психологію багатьох персонажів, носіїв різних моральних і соціальних установок. Вдумливого читачеві добре відчутною є і гуманістична, співвідносна з ідеалами вищої справедливості позиція автора. Герой роману, хоч і як яскраво й художньо виразно змальований, за всієї своєї непересічності й зарядженості на «правдошукацтво», не постає тут особистістю самодостатньою, здатною здійснитися понад смислові рівні твору. Роман «Хіба ревуть воли...» важливий і цікавий не масштабами героя, а прийнятим і успішно реалізованим тут творчим методом письменника, що уможливив з великою художньою докладністю розкрити причини й супутні чинники з'яви такої постаті, як Нечипір Варениченко. Образно кажучи, в «суперечці» героя і творчого методу тут перемогу здобуває останній. І це ще раз повинно нагадати про необхідність звернення до суто естетичних критеріїв при оцінці твору.

В естетичному задумі авторів на передньому плані стояв не герой як «герой» (у значенні позитивного зразка), а проблема художнього дослідження певного явища дійсності. Чіпка Варениченко є передусім об'єктом і результатом такого дослідження, талановито проведеного. Водночас важливо, що, позбавлений певного «виховного» значення (можучи, як уже сказано, служити хіба лиш пересторогою новітній суспільній ідеології), не будучи «візитною карткою» національної моралі, в окремих випадках прямо їй суперечачи, — цей образ — в суто естетичному вимірі, на рівні художньої майстерності — виписаний напрочуд вдало. Авторам пощастило переконливо розкрити динаміку й діалектику його характеру, і в цьому плані, як естетична побудова, він є безперечним здобутком творчості Панаса Мирного, зрештою, всієї української прози.

В структурі твору, що ним є об'ємний, багатоплановий роман, головний герой багатобічно характеризований через стосунки з іншими персонажами. Ці стосунки так численні й докладно обґрунтовані в своїй природності, що зовсім не видається нарочитим присутнє в романі «внутрішнє» зіставлення світобачення Чіпки та його найближчих «сподвижників» по розбою, долі Чіпки та близького йому за темпераментом його тестя, козацького нащадка Максима. І в тому, і в іншому випадку таке зіставлення — на користь головного героя твору. Ще

більш очевидною, але так само ненав'язливо паралельно до життєвого шляху Чіпки виступає той непретензійний, доброчесний спосіб, яким верстає своє життя Грицько, його товариш з дитячих літ. Грицько не подався на розбої, наполегливою працею нажив сякі-такі статки, здобув затишок у сім'ї, — проте за глибиною запитів до світу, за своїм емоційним діапазоном він не може йти в жодне порівняння з Чіпкою, не здатен виступати якоюсь суттєвою «альтернативою» головному герою (як би це не намагались довести сьогоденні критики роману). На боці Чіпки — Чіпки у період його розбійництва — немає ані грана моральної правди, і жоден рядок твору не дає в цьому засумніватися, але за бурхливістю своєї емоції, за своїми психологічними задатками, за своєю запитальною поставленістю до світу Чіпка значно перевершує усіх тих пересічних, покірних, догідливих Грицьків, — і для інших висновків текст твору не надає жодних підстав.

Чимало місця відлено в романі детальному, не без легкого (а місцями й доволі гострого) сатиричного відтінку, портретуванню численних представників місцевої (на рівні села й повіту) влади, багатой чи й збіднілої повітової «знаті» — того, за авторським визначенням, «кодла», яке за своєю суттю протиставлене Чіпці. Характерними рисами наділені тут пан Василь Семенович, письменоводитель, «прониза й підлиза» Шавкун, становий Дмитренко, судовик Чижик, економ Лейба, декотрі з членів повітової земської управи, інші. Майже всі вони, за мізерними виключеннями, пов'язані між собою спільними неблаговидними справами, дуже далекими від турбот про «народное благосостояние», про що просторікують на учтах. Пов'язані і родинними зв'язками: «сам — предводитель, родичі — урядники, справник, суддя, підсудки — все то зяті, родичі зятів, племінники...». Вчинки нинішні і згадки про минулі пригоди в їх середовищі показують у дії механізм корупції, кумівства, кругової поруки. На прикладі окремого повіту письменники розкривають кланову організацію економічного й громадсько-суспільного життя (інтегрування у яке, звичайно ж, неможливе для такого «бунтаря», яким постає герой роману).

Широта романного зображення задається й детальним та колоритним викладом історії села Пісок та Гетьманського (у фактичних першовитоках: Гадяцького) повіту за більш ніж сто років, що пов'язана з поетапним підкоренням закріпачених селян родині панів Польських. Авторі наводять художні «генеалогії» «самого» предводителя Василя Семеновича Польського, деяких його родичів. Цілі розділи займають розлогі біографічні передісторії Чіпки Варениченка та Галі, котра стала його дружиною. Не можна не побачити тут звернення письменників до одного з ключових постулатів європейського натуралізму, що передбачає простеження фізіологічної й духовно-психологічної спадковості кола основних персонажів.

Високий рівень прозового письма, притаманний романові, засвідчено й багатобарвним змалюванням цілого ряду живих, динамічних епізодів, пов'язаних як з основною лінією твору, так і з периферійними (приміром, І. Франко особливо відзначав у ньому сцену «усмирення» непокірних піщан, розповідь про постій москалів тощо).

Видається, можна вести мову й про етнічно-міфологічні комплекси у глибинній структурі роману, зокрема ті, що складаються у «міф про упиря» і заявлені як зловісне, кількаразове повернення минулого (воно переслідує і матір Нечипора, і його самого): то в образі «чоловіка з Дону» (призвідця втрати клаптя землі), то «поновленою» справою про давній проступок Чіпки, то гризотою про неправедно нажите багатство, узяте за Галею, то непозбутнім товариством трійці волоцюг, яка знову, і ще глибше затягує героя твору у моральні трясовини...

«Повія» — ще одне велике епічне полотно Панаса Мирного, що має підзаголовок: «Роман з народного життя». Як і в попередньому творі цього жанру, розлога повістувальна форма дає нагоду письменникові образним словом здійснювати докладний соціальний і психологічний аналіз великого фрагмента зображуваного. Романіст ще раз засвідчив схильність до створення в цьому жанрі багатоперсонажних груп, до багаточарових «зрізів» суспільних середовищ, які досліджує, до детального мотивування дій, що визначають сюжетний рух. Можна констатувати й певну спробу наблизитися до більш безпосереднього представлення душевного життя героя (в даному випадку — героїні) через виклад снування її думок, переживань, передчуттів, сновидінь тощо.

Композиція роману «Повія» загалом проста, на що має вплив малорозгалужений сюжет. В його основі — історія наймитування й поступового падіння вродливої, душевно незіпсутої сільської дівчини, її шлях від одного господаря до іншого, ще до інших, наприкінці — уже в ролі жінки для розваг, а далі шпиталь і околиця нелюбого рідного села, діставшись якого, вона, уже хвора і знівечена, замерзає. Структура цього роману з такою життєвою «подорожжю» героя, котрою «нанизано» різноманітні його пригоди, його перебування в різних соціальних ярусах і середовищах, у найзагальніших рисах нагадує «Миколу Джерю» І. Нечуя-Левицького, але ще більше — романи епохи Просвітництва, такі як «Молль Флендерс» Д. Дефо, «Життя Маріанни» П. К. Маріво, «Кандід» Вольтера, особливо ж — «Халепи доброчесності» маркіза де Сада (роман, з яким «Повія» Панаса Мирного може вступати в діалог-дискусію за своїми мотивами). Христя виступає то, найчастіше, учасником, то спостерігачем певних подій, то особою, про яку ведеться мова у різних, важливих для цілей авторського зображення, групах персонажів, — і цим досягається єдність у розмаїтій панорамі життя, представленій романом.

Ще докладніше, ніж у романі «Хіба ревуть воли...», письменник змальовує тут дворянсько-чиновницько-купецьке середовище, пануючі в ньому підступні моральні засади, його власницькі інтереси й форми їх реалізації (зокрема, земська діяльність), виводить рельєфні постаті його репрезентантів, як-от губернський предводитель дворянства Лошаков, земські діячі Колісник і Рубець, пристав Книш та інші. Між ними, що «йдуть угору», роблять кар'єру й наживають багатства, метається Христя зі своєю, нікому для них не потрібною долею. Одна з найбільш колоритних постатей — Колісник, оборотистий авантюрист, чиеї відчайдушності й зухвальства виявляється більше, ніж навіть може допустити непевна доба нагромадження капіталу. Від дрібного баришника,

що здійснює сумнівні оборудки, Колісник зростає до розпорядника значних фінансових потоків, які проходять через губернське земство. Але багатство — не єдина пристрасть цього «мужика», він натура по-своєму широка й життєлюбна, це він забирає з театру найкращу з-поміж «арф'янок» (нею наразі виявляється Христя) та піклується купівлею хутора, де має на думці у розвагах з утриманкою проводити свій час. Цей герой, що у своєму середовищі ще не втратив до кінця уявлення про справедливість та живе почуття, здатність до глибокого переживання (що й стало причиною його самогубства), зображений автором, видається, не без ознак певної симпатії.

Серед тих, хто причетний до скалічення Христиної долі, — й Григорій Проценко, спочатку дрібний повітовий чиновник, квартиронаймач у хазяїв, де служить Христя, потім — бухгалтер губернського земства, а пізніше, уже після епізоду з Христею — здобувач нових, вищих посад, великою мірою завдяки цинічній безпринципності. У тому, що роль звідника Христі дістається Проценкові, міститься безмірний саркастичний випад письменника у бік чималого прошарку національно й ліберально мімікрованої інтелігенції тих часів, чії народно-національні гасла нерідко сприяли лише посиленню їх провокативного становища щодо народу (класично відбито це у драмі «Не судилось» М. Старицького). Незнатне походження Проценка, його народознавчі зацікавлення (записує народні пісні, створює лібрето невеликого твору) заколискують діють на розсудливу Христю, тим часом Проценко, не відмовляючись від вроди й любові Христі, не тільки не гадає всерйоз поєднати свою долю з долею дівчини, але й навіть не стає на її захист у звичайній ситуації. Варто зазначити, що у перших підступах до теми цього роману герой, дрібний чиновник із прізвиськом Проценко (Процаєнко, Грицаєнко), мав бути благородним ідеалістом-народолюбцем (з рисами відомого громадівського діяча Д. Пильчикова та автобіографічними — самого автора), що подає допомогу скривдженій жінці, героїні твору. Однак у процесі написання роману функція «Проценка» зазнає значної еволюції, на чому позначилась як, з одного боку, неухильна художня логіка твору, так і, очевидно, світоглядне розчарування письменника у силі й глибині переконань чималої частини тогочасної інтелігенції.

Якщо роман «Повія» уміщувати у параметри притаманного загалом творчості Панаса Мирного докладного соціального й психологічного аналізу певного соціального типу, то спершу можна подумати, що назва роману не повною мірою відповідає його змісту. Три перші частини твору містять розлоге змалювання пригод та переживань героїні, молодій дівчини, що прийшла із села наймитувати в місто; історія спокушення Христі Притики, власне, її довірення себе безвідповідальному супутникові, що поставився до неї не без деякого — цілком мізерного — душевного відгуку, — розгорнута у третій частині («Сторч головою»). У частині четвертій («По всіх усядах») читач бачить Христю уже у складі групи «арф'янок», що гастролують з міста в місто, розважаючи товариства пересичених багатіїв. Власне, тільки в цій, останній частині, у кількох її епізодах і фрагментах, Христя, каючись і картаючи себе, показана в тому способі життя, який може асоціюватись із життям

«повії». Може видатися, що романові бракує ще одної, вельми суттєвої, частини — тієї, яка мала б бути поміщена між реально існуючими третьою та четвертою і у якій би було представлення того, як із випадково зведеної, загалом щирої і чесною дівчини, стає жінка для розваг. Адже, здавалося б, не кожна зведениця, та ще й із такими задатками характеру, мусить поповнювати ряди «арф'янок».

Цікаво, що уже перший видавець повного тексту «Повії» (І. Ткаченко) вважав серйозним прорахунком письменника відсутність у романі такого, як йому видавалося, необхідного, конкретного показу еволюції героїні — від її взаємин із спокусником до стану, що означений заголовком.

У процесі створення роману автор здійснював деякі спроби показати «розпусні» витівки Христі (див. коментар до твору), але зрештою відмовився від цього: логіка характеру героїні і масив уже зображених обставин, очевидно, підказували йому, що він дав вичерпну відповідь на питання, як і чому Христя стала повією. Адже письменник, поперше, переконливо змалював атмосферу суспільства, у якому живе Христя, показав, що в суспільстві, яке майже повністю підпорядковане гонитві за багатством, за посадами, за відзнаками, — у цьому суспільстві успішних змагальників не цікавить душа людини: собі подібних вони використовують лише для потреби — як щабель до успіху, як опосередковуючу ланку в якійсь обладдці, як предмет для грубої тілесної втіхи. Христя в такому суспільстві не могла не стати таким предметом, тим більше, що в суспільній ієрархії стояла безмірно нижче усіх тих, з ким мала справу.

По-друге — вчитаймося у роздуми Христі, у розмови про взаємини чоловіків і жінок, розмови, у яких бере участь героїня і які передують її «падінню», хоч би й розділи 8 і 9 третьої частини. З них стає зрозуміло, що в разі, якби «падіння» таке відбулось (а воно дійсно таки відбулось), Христі назавжди закритий шлях назад, вона була б цілковитим ізгоєм у селі (у яке не дуже-то й прагнула повернутись) і далеко не швидко знайшла б можливість заробітку «чесного» хліба в тому містечку, в якому живе, — з повсякденною атмосферою його чуток і передсудів. Автор не випадково вклинює у роман історію Марини, яка згоджується на роль утриманки (і від якої Христя чує шокуючі для себе слова, що можливими є й стосунки з «іншим» — не лиш із тим, кого полюбила і готова була любити довічно). Історією Марини автор немовби попередньо «програє» наступну історію Христі, показуючи обмеженість шляхів, власне безвикрутність долі цих дівчат.

Відношення героя й обставин у цьому романі Панаса Мирного деякими рисами нагадує художню структуру, притаманну зразкам того «пом'якшеного» натуралізму, репрезентованого творами Е. та Ж. Гонкурів, у яких герой нібито й вільний у своєму виборі, а проте прикра перспектива неухильно, крок за кроком, змикає довкола нього свої лабети.

Письменник був вірним конкретній дійсності, він точно відобразив ту морально-психологічну розкладку, ту морально-нормативну матрицю, на якій помістив героїню. В разі «падіння» вибір для Христі

надзвичайно звужувався, її можливості провадити гідне (в її розумінні), в міру щасливе життя фактично наближені до нуля.

Конфлікт роману не зводиться до колізії, у яку увєргнута головна героїня. Адже проблема не в тому лише, що головною героїнею порушено якусь із «заповідей» кодексу патріархальної селянської моралі (Христя вступила у дошлюбні взаємини), — проблема в тому, що вона не знаходить порозуміння із світом, не одержує відповіді на свою довіру, її щирі почуття стають предметом підступного скористання, цинічного обману, примусу. Та навіть і стосовно головної героїні конфлікт закроєно ширше: йдеться про боротьбу жіночої істоти, взятої з найнижчих соціальних верств, за право повноцінного життя. Христя — із дуже незаможних селян, до того ж сім'я втратила годувальника, а до того ж — і це не полегшує, а ускладнює становище Христі — вона вродлива і приваблива. Конфлікт роману розгорнуто таким чином, що ця боротьба закінчується поразкою головної героїні. Христя стає утриманкою, стан цей не надає їй ніяких жіночих чи взагалі життєвих перспектив, її загибель визначена, раніше чи пізніше (в романі все-таки — раніше) героїня змушена безславно закінчити своє життя.

Але концептуальний конфлікт роману є ще ширшим. Доля Христі — лише одна із його складових. Конфлікт полягає між природністю почуття людини і тією, притаманною відповідному часові атмосферою конкуренції, погоні за наживою, ажіотажу стосовно життєвих задовольень тощо — атмосферою, яка ці почуття спотворює, відкидає, формує попит на почуття і вчинки ниці, на лестощі, обман, віроломство, підступність. Продавати себе в атмосфері таких почуттів випадає не лише Христі-арф'янці. Не меншими «повіями», ніж Христя, є багато хто із змальованого автором її оточення (особливо це стосується Прценка, в підсумку чи не головної «повії» цього роману).

Зведення жінки не є самодостатньою сюжетною ланкою твору. Панас Мирний закроє роман значно ширше, ніж це мало місце у подібних до нього сюжетно ряді соціально-побутових поєм Т. Шевченка, в «Сердешній Оксані» Г. Квітки-Основ'яненка, в «Бурлачці» І. Нечуя-Левицького чи й навіть у «Лихий попутав» самого Панаса Мирного. Тривалою передісторією, що передує «падінню» Христі як дівчини, не менш тривалою післяісторією, взагалі усім цілим роману письменник немов запитує: чи може знайти шлях до повноцінного, хоч якоюсь мірою щасливого життя убога вродлива дівчина із соціальних низів, закинута в жорстоке суспільство, де на її вроду (що уособлює красу цього світу, є тим «райським крином», про який захоплено писав Т. Шевченко) чигають хижакі, порочать її ім'я ще до будь-яких стосунків, витоптують її душу. Христя не знаходить місця ні в селі, яке стає їй нецікавим з перших днів міського наймитування, ні в повіті, ні в губернії. Дві «паралельні» історії Христиних подруг — Марини та Мар'ї — підтверджують цю ж невтішну тезу. Христя не є натурою цілком пасивною, не є знаком «типової» жертви обставин, проте можливості її надзвичайно утруднені. З роману Панаса Мирного читач неодмінно виносить присуд: той стан суспільства, яким його зображено, вступає в суперечку з віковими моральними нормами, із засадами

інституту сім'ї, стоїть нездоланою перешкодою на шляху до щастя, про яке мріє жінка з низів народу.

Романи Мирного, фундаментовані на засадах народної моралі, жодною мірою не містять рис, наявність яких дозволяла б назвати їх «моралізаторськими», — навпаки: письменник веде певну гру, задає певний немовби-сумнів у якійсь із моральних тез (і цим навіть, як у випадку із «Хіба ревуть воли...», здатен дещо дезорієнтувати якусь групу читачів, як це виявилось на початку 1990-х років, про що вже згадано). Письменник експериментує, немовби запитує: а чи має оце явище, оцей факт (розбій Чіпки, падіння Христі) якусь складову, що набувала б значення застереження, вартого бути врахованим при винесенні загальної моральної оцінки? Письменник виступає дослідником, котрий ставить поглиблений дослід на полі народної етики, але усім змістом, усім строєм своїх творів не дає сумніватися в тому, що ця етика є, що на ній базовано світогляд його романів і що ця етика має онтологічне фундаментування у природі людини.

Прозова творчість Панаса Мирного з самого початку виявила свою спроможність бути неперехідною цінністю, в очах багатьох шанувальників та фахівців поставала тим набутком українського письменства, якому судиться тривале існування. Так, у 1901 р., уже тоді, коли в літературу прийшло нове, «модерне» покоління, І. Франко в листі до одного чеського педагога, літератора, громадського діяча, відповідаючи на питання, з творами яких українських авторів щонайперше варто познайомитись, називає: «писання Ольги Кобилянської, Стефаніка, Мирного».

Безперечно, маючи на увазі одночасну присутність у письмі Панаса Мирного і психологічного, і соціального елементів, дослідницького інтересу автора і ноток його ж небайдужого власного ставлення до зображуваного, відзначаючи багатство відтінків поетичного викладу і широкий діапазон його емоцій, «першим симфоністом української прози» влучно назвав Панаса Мирного український письменник ХХ ст. Олесь Гончар. Здобутком автора «Хіба ревуть воли...» та «Повії» є — як і годиться «симфоніям» — потужний художній і проблемний розмах обох його романів, переконливе доведення цими художніми структурами — фактично уже у 70—80-х роках ХІХ ст. — великих зображальних, виражальних, інтелектуальних спромог українського художнього слова.

Микола Бондар

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ,
ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

ЧАСТИНА ПЕРША

I

ПОЛЬОВА ЦАРІВНА

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, лється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билінку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди, на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, — тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, — йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки, — «та чепурної вдачі», — одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехилиючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Шов справді парубок. На перший погляд — йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-где поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгообразе — козаچه; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі, та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в нього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духова міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбку по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на крайнє жито. «Отже, тут кращі хліба, ніж під селом, — подумав сам собі, — тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся, — і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву, — і лице засвітилось одрадою. «От де моя праця, — немов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!..» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, — і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його — ледве од землі одлізло, — низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова, — чує: недалеко, 3-4 жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось, немов хто доторкнувся до його... «Хто б це?» — подумав він, — та й пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла, — тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвилина — і з жита заманячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась — і помчалась впо-довж ниви. Низенька, чорнява, заквітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв як укопаний, розтягши й без того довгообразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнулась, глянула на його веселими очима, усміхнулась свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядів парубок. Чорне кучеряве волосся, заквітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, — здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шії дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, — наче ма-нила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба се твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!.. — та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова. — Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос; очі в неї заіскрили, заграли...

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він. — Хто ти така? чого тобі тут треба?.. — Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не ск-а-жу! — одмовила вона наразтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухкі білі руки попід ліктями. — А прийшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрошуючи очима. — Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу — хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася; осміхнулася; махнула правою рукою: «Сюди, мов!» — та наче мана яка, спустилася вниз — і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос, свіжий, тонкий, її сміх, молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива!.. «Що це? — думав він. — Чи справді, чи вважається?.. І відкіля б це?.. чи не москалівна?.. так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не блигий світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, — тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь білили чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебрав у пам'яті їх дочок, — та, теряючись в догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою, — та все думав та думав... А в серці — почував він — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати, й хочеться плакати... Сльози не ллються, а голос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за manoю... А перед очима — зелена керсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих

виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною... «Оце так!! — промовив він уголос. — Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі — тік; за током — огород, а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї ходили хазяїські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані-хрещаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла немолода вже молодиця, бідненько зодягнена, — і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. Натомість з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу кричала на непроханих гостей: «Аря, гладкі! аря!», потім того плескала в долоні й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдієш ні криком, ні легенькою бійкою, — вона висмикнула з мітли держално — і давай потягати «ненаситну прожир» і вздовж і впоперек, — аж поки не хруснуло держално... «От, прокляті! каторжні!.. Через них знівечила держално...» — на весь голос гукала молодиця — й кинула в свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою, — як уже на його напустилася розсерджена молодиця.

— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? — докоряла вона. — Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

— Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався, — одказав він.

Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіряла: чи правда тому? Та син уже повернувся — пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею — в хату.

— Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доїти! — усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсет-

ку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей... «Згинь ти, марюко! — скрикнув він, випростуючи з трави руки. — От причепилася!!»

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

— Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? — пита він трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Що живе коло нашого поля хутором.

— Не знаю, моя дитино. Знаю, що була, — та, казали, либонь умерла. — А що там?

— Та я так питаю... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю — вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» — шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину, — не спиться, та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

II ДВУЖОН

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь невідомий захожий. Видно — з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці, перекинута торба — мабуть, з харчю, та пара шкапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. Сказати б — з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи, сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став: «Оце ж, мов, бачся, й Окунева хата!» — каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

— Здоров був! — обізвався до його захожий.

- Здоров.
- Чи це Окунь живе?
- Який Окунь?
- Карпо Окунь, старий дід.
- Ні: це Лимар, а не Окунь.
- А де ж Окунь?
- Та який Окунь?
- Дід старий, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини, — бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаєш?

— Окуня Карпа.

— Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— Та хто ж після його зостався?

— Та хто ж після його зостався?! — каже жінка, задумавшись... — Зосталася Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та й та уже вмерла. Оце ми у неї й дворище купили. Та ще зостався Грицько — був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже й немає нікого такого...

— Так... А волость же ваша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його й, перегодя трохи, одказала: — На тім боці села. От як підеш сією улицею, та й вийдеш прямисінько. Спершу будуть гамазеї, а там — зараз і волость.

— Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли — дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

— Ти не питав, Грицьку, — тоді жінка до парубка, — хто він такий? навіщо йому Окунь?

— Ні, не питав.

— Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу, бува, прийшов і сей?

— Бог його зна.

— Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: щό воно за чоловік.

— Добре, мамо, — каже парубок. І обоє пішли в хату.

Жінка справді догадалася, навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об'явився в волості небожем Окуня — Остапом Хрущем, що літ, може, з п'ятнадцять, як пішов на Дін. Уже його й з ревізії викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам'ятали ще — коли бородатий та білий Окунь вивряджав на Дін до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився в піщанську громаду.

— Чого ти звідтіля вернувся? — пита його голова. — Хіба там недобре стало жити?

— Та трудно вже й там, — кланяючись, каже Остап. — Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадає...

— А тут хіба краще? — пита писар.

— Та все ж, бачте, — рідна сторона.

— Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? — знову голова.

— Та в мене ось є старий пашпорт. — Та, витягши з гамана шматок засмальцьованого паперу, з обтіпаними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав — і знову зложив.

— Що ж з сього?! — каже. — Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

— А бог його знає — чому... Не знав.

— Відколи пашпорта не переменяв!! — не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

— Та там мене й по цьому всюди приймали.

— Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? — пита голова писаря.

— А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде, — одказав писар. — А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

— Зділайте милість, — каже, кланяючись, Остап, — уже поклопочіться! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його косар: такий жвавий, такий робочий — невтомний! Усьому лад дає, усім перед веде — отаманує. А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин — козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямісінько й почвалав у город найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенів його та й заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проїжджих перепада. Послужив він рік, а на другий уже grunt і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пуста: необмазана, некрита, город не обгороджений, звісно — сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату, та, не довго думавши, й шле старостів до Мотрі Жуківни — бідної, некрасивої дівчини, уже таки й літньої, що жила в сусідах, удвох з старою матір'ю.

— А що ж, Мотре, — каже їй мати, — іди! Хоч хата своя буде; хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара...

— Та чи йти, то й іти! — одказує дочка. — І так натерпілись усього!

Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить її, прибира. Діждали весни, — город одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; призьбу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом — любо глянути, і огородина зеленіє...

Та й тільки ж то, що огородина своя, а більше землі — ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спина не розгинаючи, спочивку не знаючи... Оже як не працювала Мотря з Остапом та з Оришкою — старою своєю матір'ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити, — приходилось сухим хлібом давитись...

Остап — спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий, — Мотрю жалує, коло тещі ласкавий; а далі — все хмурнішав та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить бувало восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; минає й другий; а вони — всі трійко (дітей не було) — похмури, невеселі... Немає долі — немає й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як бува в холод; буйний вітер крутив заметами й вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неясно блимав каганець — от-от збирався погаснути. Вони прями мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думку. Остап лежав на печі... Тихо, — тільки веретена сюрчать...

— О-ох! — важко зітхнув Остап. — Обридло вже мені по цих краях горювати, — промовив він, наче сам до себе. — Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

— А як же не найдеш? — на це йому Мотря. — Літо втратиш... а я одними руками що тут зароблю?.. — додала вона журливо й скривилася.

— Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком настягаєтесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв паспорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю zostались самі собі на хазяйстві.

Вирядили Остапа на Дін у Великий піст, а так — к зеленій неділі — приходить з Дону бумага: чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? і де він у вас узявся? Що тут він прозивався не Хрущ, а Притика... що він кинув у нас жінку й троє дітей, пропадав був — не знать де — три роки без малого... А ось тепер — у паспорті він уже Хрущем пишеться, та ще й жонатим. Що се воно за знак? з якої це речі така плутаниця?..

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанської волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумага!

Як прочитала її козацька старшина, то голову й руки опустила.

— Оце так! — скрикнули в один голос і голова й писар. — Буде ж тепер від окружного... І як-таки повірити такому волоцюзі?! Прийшов — чорт його зна й відки, сказавсь — біс його зна й ким; а ми — на тобі, та цить! — і лапки поклали... Окунів небіж, та й Окунів, — нестеменно Окунів... Чому не прийняти?.. Аж воно — он який небіж!!

— Еге ж... Недаром я казав, — вибріхувавсь писар, — підождемо трохи, спішемоь... Не послушали?..

— Що ж тепереньки робити? — мов не чув, питає голова в писаря.

Той мовчав, потупивши в землю очі. Видно було — щось пригадував.

— Недурно мені сю ніч чорна собака снилася, — похваливсь голова. — Жінка одгадувала: напасть... Так воно й є!

— А мені руда свиня, — увернув писар.

Порадившись, мерщій послали за Мотрею десятника. Мотря прийшла.

— Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін? — стріли її волосні.

— Ні, не розказував, — одказала Мотря, здивувавшись такому питанню. — А що там? Хіба яка чутка прийшла?.. — запитала вона зляканим голосом.

Так і так — кажуть; таке й таке диво...

Як почула таке Мотря, то й лиця на їй не стало: поблідла, як крейда, затряслась, як лист на осичині; хотіла щось сказати, та не вимовила й слова, — тільки раз по раз тяжко зітхала і якомсь чудно дивилась мутними очима...

— Чого ти здихаєш? — гримнув на неї голова. — У чоловіка навчилася?.. Той теж, як прийшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір ще підеш...

Мотря нічого не одказала, — тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді в її душу, — що там робилося! Якби зазирнув у серце, — що в йому поверталось!

— Іди собі! — гукнув голова, бачачи, що в неї й річ відтяло.

Мотря повернулася, вийшла. Ішла по вулиці, — не бачила світа перед собою; прийшла додому, — як п'яна, мов чмелена...

— Що там, дочко? — стріла її мати. — Чого тебе кликали?

Пожовкло в Мотрі у віччю, заколихався світ, пішло все ходором... Не пам'ятала вона, як опустилась на лаву — так не роздягнена, не розбута — і впала опукою. Сльози, як горох, полилися з очей.

— Чого ти, дочко? Чи, не приводь господи?.. — Оришка не доказала. У неї в думці пробігла смерть Остапова.

Мотря не озивалася; плакала мовчки. Оришка пильно дивилася на неї. Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда... В Оришки затіпались челюсті, забігала по виду мишка.

— Та кажи!.. чого ти плачеш? — аж скрикнула вона.

Мотря утерла рукавом сльози й простогнала... А далі натужилась і, схлипуючи, перериваючи слова, стала казати: «О-о, Боже мій!.. недурно він все сумний був... мовчав... журився... та все через сон про Дін викрикував... про Хіврю та Грицька... Недурно ж це воно!.. Ой, пропала ж моя голівонька бідная!!»

— Що ж там таке? кажи вже, не мороч моєї голови! Про яку це ти Хіврю плещеш?

— Про жінку того сучого сина, щоб йому... ні добра, ні життя!..

— Кого?

— Остапа...

— Чи ти не збожеволіла, дочко?

— Поневолі збожеволієш, коли таке...

— Мотре! не тумань ти моєї голови: розкажи по-людськи — що там таке?

— Отой волоцюга, блудяга... покинув на Дону жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову... Господи! і за що ти мене отак караєш на сім світі? — скрикнула Мотря і знову залилась сльозами.

Тепер тільки Оришка розібрала своє лихо. Образа, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи, — все разом піднялось у голові матері, налягало їй на старе серце важким жалем... Вона глянула ще раз на Мотрю, поступилася назад, простогнала, сіла мовчки на піл, узявшись холодними руками за крайню дошку, щоб не впасти. Старе тіло тремтіло, колихалося, стара голова не здержувалась на в'язах — хилилася на груди. Оришка болісно піднімала її і тяжко стогнала... Мотря не переставала плакати. Гіркий її плач, стогнання матері зливалися вкупу, носилися по хаті, слались по білих стінах. І темніли вони для дочки й для матері; здавалась темною хата, й світ, що вривався у вікна, чорнів у вітчю в них... І стояла в темноті тій ще темніша доля їх — чорна, темна, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима.

Таке лихо скоїлось перед обідом. Страва давно стояла у печі: ще як у волость ішла Мотря, то засунула, щоб упрівала. Тепер ніхто й не згадав про неї. Горе без страви нагодувало обох. Ніхто з них не кидався до печі. Обидві навіть забули про обід.

Так день настав, так і минув. Одходячи на спокій, сонце обдало землю блискучим промінням; земля на прощання усмінулася — і потемніла. Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотився з-за гаю місяць — і став оглядати околицю... Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі, — не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою любов пісню, — та не спало ще лихо в Орищинім та в Мотринім серці... Завело і воно свою пісню — гірку, журливу, безнадійну... І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова, а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим роєм темних гадок, пекла серце нерозважною тугою... Мотря й Оришка не спали, не плакали, — тільки то одна, то друга зітхала... І відкіля це лихо взялося? і чого воно до них вчепилося? чим була Мотря Остапові?.. чим вона тепер осталася?.. Мотря й Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка? покритка-дівка?.. Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед Богом, — чим його замолити? Сором перед людьми, — чим його змити?.. А ще ж, може, і каратись за це прийдеться — хоч не на сім, то на тім світі... Непевний той Остап, — він щось лихе, страшне... Страх справді після таких думок закрадався їм в душу — і вони обидві тихо молилися.

Як не мучились вони цілу ту ніч, що вже не думали, а все-таки не видумали нічого для себе утішного.

Не вигадали поради й волосні. Судили, рядили — та окружному, а окружний — та губернаторові. Пішли писати та одписувати...

Незабаром наїхало в село чиновного панства. Питають-розпитують, пишуть-записують. Натерпілася страху Мотря од тих хитрих спросів та переспросів; набралася горя Оришка, глядя на свою дитину.

А в селі — тільки й мови, тільки й речі, що про Хруща. Наче все на світі для Пісок провалилося, один Хрущ зостався, а через Хруща — й Мотря... Хто її зроду не знав — став допитуватись: де вона й що вона. Не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцями не тикали. Вийде Мотря на вулицю, — малі діти слідком за нею; порається Мотря на вгороді, — бачить: дві жінки стоять коло тину, дивляться на неї й перешіптуються. Немає Мотрі спокою і в церкві: і там її не спускають з очей.

— Ото... ото вона! низенька, чорнява... чорним платком голова пов'язана, — чує Мотря позад себе в бабинці.

— Ото чорнява, що хреститься?

— Еге ж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла.

Чує Мотря, та боїться озирнутись: їй чогось соромно, страшно. Вона впаде навколішки, приникне головою до помосту, — шепче молитву ширу, просить у Бога ласки, одмолює свій гріх — і разом сльози ковтає.

Тоді тільки люди трохи забули про Хруща, як жнива настали. Свої клопоти, праця, утома трохи заціпили язики людські.

Коли це — перед другою Пречистою ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули люди, то за малим не все село вибігло з хати, мов на ведмедя, дивитись. «Хрущ!.. Хрущ іде!.. Хруща... Хруща ведуть!..» — викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе й мале.

Повели Хруща у Гетьманське; засадили в тюрму за залізні штиби; давай випитувати та розпитувати. Піднялися знову спроби та переспроси... Зовсім загубила спокій Мотря: водять її то в город, то з города... А тут — друге лихо: Мотря почула — щось заворушилось під серцем...

Помітили люди — та як у дзвін задзвонили:

— Чи чули?.. — питає молодиця другу, стрівши на улиці. — Завагітніла...

— Чула, серденько, чула... І скажіть: од такого!!

— Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець, бува, й віку швидко буде... Там торік хвостата зоря світила, а се знов проява якась вирискалась...

— І я кажу: не перед добром таке на світі коїться!

Та як підуть отак цокотати, — не переслухаєш.

А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата — назбирається чимала юрба

людей, то й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща.

Аж ось — не знать звідкіль узялась на селі чутка, що він ні Хрущ, ні Притика, а прямисінько-таки Іван Вареник — кріпак пана Польського, що панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Що з ним робити? Як тепер його судити? Кинулись до пана, — пан одсахнувся: робіть, мов, з ним, що хочете, як знаєте... Тоді громада розв'язала діло. Як голили хлопців у москалі: «У некрути його!.. лоб йому! лоб!..» — закричала громада. Поїхав голова у Гетьманське, пішов, куди треба, одніс, що годилось, — і «перевертня» прямо з тюрми повели до прийому. Заголивши лоб, перевернули його ще вчетверте — і став він з Вареника Хрущовим. Незабаром його кудись погнали, — та більше він ні вертався, ні озивався.

Оддали Остапа в москалі перед Покровою. А так, перед пущенням, породила Мотря сина, — та ще й породила неабияк. Роди були тяжко трудні: потугувала ними Мотря два дні й дві ночі, не своїм голосом викрикуючи... Що вже не робила «довгоп'ята» баба-повитуха, — ніщо не помагало. Ледве Мотря на той світ не переставилась. Уже й не кричала й не стогнала — лежала мертвою колодою... Аж на третій день «Господь її помилував»: серед тихого плачу Оришиного почувся голосний дитячий крик...

— Єнерал!.. — зрадівши, скрикнула «довгоп'ята» баба.

Оришка підняла руку, перехрестилася... Мотря важко зітхнула — і розкрила сплющені очі... Хату обняла тиха одрада.

Як же почули люди про такі роди, — знову загомоніли. Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не считав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі ріжки на голові в його, як стригли в прийомі. А Кирило Кнур — недалечкий сусіда — Христом-богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика бачив... Не при хаті згадуючи — куций, та й годі!

А тут ще дитинка знайшлася, та ще при таких родах!!.

— Щось воно таки непевне, моя матінко!.. — цокочуть жінки, похитуючи головами.

І не одна й не дві нарошне забігали в хату до Мотрі — довідатись: чи немає на йому яких ознаків? Одна якось забачила на лівім колінці невеличку родимку... «Оце ж воно й є!» — подумала та мерщій з хати.

— А що?? — стріва її кума.

— То ж воно, кумонько, саме!.. — каже кума, перехрестившись.

Незабаром ціле село слезувало про ту пляму. Усі в один голос: «чортеня» — та й годі!

Прийшлося кумів брати, — ніхто не хоче. Що тут робити? Вже три дні як дитина нехрещена... Не дай, Боже, якого слухаю — і вмре, не уведене в закон!..

Кинулась Оришка по сусідах... Всяк дякує, сторониться... Ходить вона по хаті — сама не своя: світить сідим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже й не хвалиться: вона й без того ледве дише.

На той час лучились у селі перехожі москалі. Оришка до них: «Москалики-лебедики, охрестім дитя!» Купила москалям квартиру горілки. Тоді один якийсь згодився. Москаль за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батюшки. А панотець і собі: «Як його, такого виродка, в хрест уводити?!»

«Боже мій!.. що його робити на світі?! — плаче Оришка, — та до попаді: «Матушка!.. я вам сього й того, я вам моток пряжі напруду, — умовте панотця!..»

Попада зглянулась. Охрестив дитину батюшка: назвав Нечипором.

III ДИТЯЧІ ЛІТА

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку, не бачила дівкою, жінкою, не сподівалася замужною вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним, — стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його в хаті та насилу з душею вирвався... Непевне місце! Бувало вночі ніхто не пройде повз їх хату, не перехрестившись; а дітям — то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, неогороджена, необкопана — так рівець невеличкий прокопаний та й годі... Іде скотина — нема перепону — через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться! — кубла повибивали... Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона мов і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад у хаті, а й самого Остапа, — то й хата осунулась... Стріха місцями повигнивала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок — ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила,

обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась, — диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл — ходором ходить; піл — на п'ядь дошка од дошки: Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні.

Неодрadne життя Мотрине. Невеселим оком дивилася й її стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя прийняли, стільки клопоту звідали... Вони б його давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при недотачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою.

Літом Мотря стає жати. У Пісках ніхто не приймав, — бо помітили, що в кого Мотря жне — вся нива закрутнями унизана. В сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла, — на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилінки борошна... Де вже думати про одєжину!! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала: саме гноття та рам'я висіло... Як заробить конопель, — то й добре. Помочить їх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує, витче, та й сорочка є; виб'є — спідницю пошіє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі в плахтах та запасках, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться, та й шмарує... Ото буденне й празникове! А що старе, дрane, — позшиває, позаштопує, — матері старе тіло прикриє або дитині — штанці, куцину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була. Піде куди Мотря, — сиди, мати, з хлопчиком дома — й не рипайся! Піти треба матері, — сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила є. Мотря день і ніч в роботі та в роботі; літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже, — нездужала, — тільки й того, що доглядає дитини... Як літком немає Мотрі дома, — баба зварить їстки, догляне, й нагодує, й спати положить, котка співає...

Ай дитина ж то вийшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчувате, тихе. Другі діти жваві, — як дзига крутиться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — як стріла пуститься... Чіпка, як його звали, — не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води!», або — ножа, або — веретено... — то він і почне: «А де ж воно лежить чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане,

повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! — жаліється Оришці, — йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді було й буханця уліпить Чіпці в спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцьок йому надає, й іграшок яких там — полив'яного півника, свистілочку, а їсти — сама не доїсть — йому зоставляє...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить було з двору на вигін, та прямо до дівтори так і чеше. Так же й дівтора його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду... Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами. А село знає одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, миршавенький хлопчик.

— Запорток! — підхопить другий... — Ходім до його!

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Округнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті — за боки беруться зо сміху...

— Чіпко! де ти взявся? — смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців.

Мовчить Чіпка, — сопе.

— Ти з яйця вилупився?! — знову другий...

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

— Ні!.. мене бабуся на вгороді піймала... в бур'яні, — одмовляє понуро та все копирсає під нігтем...

Регіт — аж вигін розлягається...

— Так ти, Чіпко, з бур'яну взявсь?..

— Ні!..

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знаю...

— То-то й є... ти байстрюк!..

— Брешеш!.. — зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я... Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! — крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...

— Чого ти скубешся? — з плачем вимовля Чіпка. — Постій, я бабусі скажу, — вона тобі дасть!

— Боюсь я твоєї бабусі, — куди ж пак! — одказує хлопець, та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть — аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому, — іде та й плаче.

— Чого ти, Чіпко, плачеш? — стріва Оришка.

Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти.

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишиться трохи Чіпка, сяде на колінах у баби або приляже головою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає — й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій билині зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немало роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка в лузі?.. І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінькають?! І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками?..»

— Чи воли, бабусю, говорять?.. — питає Чіпка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?.. — допитується.

І розказує баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... як вертається додому та реве — то він радіє, що скоро дома буде та спочине... А може, голодний, то поїсть, під-

живиться... А птиці щебечуть так, як сам Господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От соловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своїх діток, — сина й дочку, — що вбили її мужа-ужа... «Синок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала — вбила. За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щибечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали — й не наслухались! — А ти, — каже, — дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» — От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соловейко щебече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зілля, — щоб і городини не глушило, й людей не жалило!»

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом жилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони в його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою — з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка — поки не засягали всього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову, — тільки вимовляло якомось інакше... А колись усе те було — люди, і все балакало однією мовою... А тепер — ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей... Все то винні люди! То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби — одібрали людську мову! Вони людей — своїх рідних — повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала — і сторонився він людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

- Бабусю! — питає раз Оришки. — Чи в мене батько був?
- Був, сину.
- Де ж він тепер?
- У москалі пішов.
- Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... бай-стриук! — кажуть.
- То — дурні хлопці!
- А хіба що?.. Що то воно — недобре що?
- Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

— Я не буду злий, бабусю!.. — одказує Чіпка, — та й заду-мається.

Трохи перегода знову питає:

— А чого ж мій батько пішов у москалі? Навіщо він покинув матір?

— Люди оддали.

— За віщо ж вони оддали його?

— Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

— Чому, бабусю?

— Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку все зачіпало, все торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала, їй любо було одкривати світ його очам, — утішно думати: з якою натоптаною головою виросте її онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що заховала її шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав — гарбав усе те!

Оце було літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав, — іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що, як струмінь, тихо журчала... А іноді й сам розщебечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрили... Задивився Чіпка на небо.

— Що то, бабусю? — указує на зорі.

— То? — Зорі.

— Що ж то за зорі?

— То — янголи дивляться! У кожного є свій янгол: то-то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж — як зірочка покотиться, — то душа переставиться... Душа переставиться — й зірочка покотиться — щезне...

— І моя там, бабусю, є зірочка? й ваша? й мамина?

— І твоя є, й моя, й мамина.

— А де ж моя, бабусю? — пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворушилися на темно-синьому небі.

— Бог його знає, сину! Чоловікові туди не досягнути... То боже діло, то він і знає...

— Ай Бог там?..

— Там, сину...

— А що то за Бог, бабусю?

— Бог?.. Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку ко-
машину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до
всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що
сатана вміщується в його святе діло — почина світом каламути-
ти, — то й шле святого Ілію на вогняній колісниці вбити сатану...
Ото як Ілія котить, то грім гримить; а як стрільне вогняною
стрілою — то блискавка заблище... Отакий-то Бог! Він страшний
задля злого, а для доброго — й він добрий. Бог—батько... на світі
нас держить і хлібом годує...

Загадається Чіпка. І встає перед його очима розгніваний Бог,
обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію — карати зло-
го!.. Котить Ілія — небо й земля двигтять, як од вітру перина, од
його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо...
Страх обіймає Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно;
біліє, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять
зорі... Тулиться Чіпка до баби та стиха шепче: «Я, бабусю, буду
добрий... я злого не робитиму, то й Бог мене не поб'є... А отих
дітей, що мене били та проганяли — тих Бог поб'є, бо вони злі!
Я буду добрий, бабусю...»

Замовк Чіпка — дух притаїв: думає про Ілію страшного, про
Бога доброго... Трохи згодом питає баби:

— Ви казали, бабусю, що Бог нас хлібом годує?

— Він, дитино, — він нас годує...

— А чого ж мама хліб заробляє, — ось досі з роботи нема. —
Каже, якби не робила, то нічого б було і їсти?..

— Дурний ти, хлопче! — каже баба. — Чоловік на те й уродив-
ся, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще
люди в раю жили, то нічого не робили, — як святі були... Там,
кажуть, було всякої всячини — і їсти, й пити! От вони ходили
собі та їли... А сатана й заздрих на їх щастя, — та давай підби-
вати, щоб согрешили... Вони й переступили слово Боже... Тоді
ото Господь вигнав їх з раю огняною різкою — й рай зачинив, і
сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди
робити. А то — нічого не робили, — як святі були!

— І навіщо ті люди согрешили, бабо?.. От би тепер і мама
дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав,
їв би!..

— На те Божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розва-
жений... Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не
мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія з-за того хліба.

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на
те Чіпка розвередувався: «Їсти, та й їсти, бабо!» в одну шкуру:

«Їсти!» Взяла Оришка окраєць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього, — наказує Чіпці, — бо он дивись: дивиться бозя! Прийде мати, питає, — хто хліб поїв? — то бозя вкаже пальцем, — мати й виб'є... Гляди ж, не бери!» Та й пішла собі. Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ — очей не спускає — їсть. З'їв той шматочок, що баба дала, — ще їсти хочеться! Хліб на столі лежить, — кортить його. Гляне в куток — бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивиться... Посилає руку, не спускає очей — здається йому, що й бозя глядить на його, — хоче посваритись пальцем... він і прийме руку назад... Оце приляже до столу головою (забрався на лаву), знову підкрадається. Гляне на образ: дивиться бозя, та й годі! І їсти хочеться, і хліб перед очима, — та бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець та й повидовбував очі в образа! Тоді взяв — увесь хліб з'їв та й побіг на грядки до баби. «Бабо! бабо-о!» — гукає. «Чого, Чіпко? ходи сюди!» — озивається з бур'яну баба. Прибіга Чіпка. «А я, бабо, й той хліб з'їв!» — хвалиться. «Нащо ж ти, сину, з'їв? А як мати прийде та питає: «хто хліб поїв?» — то бозя й скаже...» — «Е... е... бозя, бабо, не бачила... я повиймав очі, щоб не дивилася!..» — І байдуже собі, забулося. — Коли так, перед Різдом прийшлося хату білити, образи мити. Зирк! Мотря на образ — аж очей немає! Вона так і отетеріла. «Хто це очі повиймав?» — питає в Оришки. «Де?» Глянула — справді без очей... Тоді до Чіпки: «Ти очі повиймав?» — Сміється: «Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!» Згадала тоді Оришка, що їй хвалився Чіпка. Та що? Звісно — дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не бозя, а Мотря біла Чіпку, — і добре біла! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не можна сказати, щоб вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не дай Боже, занедужає Чіпка, — Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надії! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у помочі... Може, хоч на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньої спеки палючої!..» Така в Мотрі думка. І не досипляє вона ночей, прислухається, як дише її єдина «надія й утіха»... А нехай, здоровий, зробить що Чіпка, — нехай з'їсть лишній шматок хліба, чи покачається в калюжі... Лишенько! То

не огонь паше, то лице Мотрине; то не іскри сиплються — то її кльони й прокльони та духопелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі — звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би зміг, — матері очі видрав або сам собі що заподіяв, якби не баба... А то вона, її тиха мова гасила його лютощі. Як почне бувало його умовляти, — та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу: душі не чув у її. Що баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече; а послухати — не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...

IV ЖИВ-ЖИВ!

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою... Забереться було у бур'яни, нарве квіток, назбира кузьок та й грається ними нишком. А до людей, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками, в малому серці ворушилося щось недобре, невпокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати її його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні Бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злomu, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...

Ось йому минуло дванадцять літ. Восени радиться Мотря з матір'ю:

— Чи не наняти б нам Чіпку хоч за харч служити?

— Я вже й сама думаю, — каже Оришка. — Тільки куди він годний? Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з його... І з дітьми він не поводитьсь, як другі, — усе самотою, усе собі дома...

— Що ж його на світі робити? — журливо одказує Мотря. — Уже ж всяк баче, як я працюю... Та що моя праця? Силу ви-

тратила, здоров'я збавила, а тільки що з голоду не мремо... Якби його наняти, — хоч би менше з'їжі... все б таки хоч на одєжину зосталося!

— Як знаєш, дочко.

Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась.

— А збирайся лишень, Чіпка, на завтра в найми, — каже, вернувшись увечері, Мотря. — Годі вдома сидіти та хліб переводити, — пора й самому заробити!

Чіпка — руками й ногами! Та вже Оришка — давай його умовляти: стала йому вичитувати їх гіркі недостачі та нужди. Послухав Чіпка, пішов. Приняв його Бородай на зиму за харч та одєжу. Вернулась Мотря додому рада та весела.

— А що, дочко? — стріва її Оришка.

— Зоставила... Коли б то шанувався!

— А може, звикне... Дай-то Боже! — потіша й молиться Оришка.

Зостався Чіпка в Бородая. Хазяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує — як і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! Хазяїн приказує: «Піди, Чіпка, за-городу почисть». А Чіпка піде на тік, забереться в ожеред соломи та й давай з неї то верчики крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось розсердився господар, що не послухав Чіпка, — узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не спалив хазяїна! Як не було в хаті нікого, він поліз у піч, витяг жару в покришку та й виніс у хлівець... Добре, що люди побачили — залили.

Прогнав його Бородай. Пішов додому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника... Мотря плаче, — вже не б'є, плаче... Страшно їй, щоб, бува, не позивав Бородай... Оришка вмовляє Чіпку, а Чіпка тільки понуро дивиться, мовчить, мов йому в рот води налито... Так і зостався дома зимувати.

На весну знову радиться Мотря з матір'ю.

— Наняти б Чіпку?

— То й найми.

Знову йде Мотря шукати хазяїна — і знову швидко вишукала. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дід Улас — сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Оже як став старий, немощний, та ще захорював до того, — так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота, та й загадався... «Куди його?!»

До роду — близького нікого, а далекий — у панській роботі... Прийшлося Уласові — хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку в царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасачем. І — диво! згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

Устане він рано, ще до сонця, набере хліба в торбу, візьме малахай, що дід дав завертати овець, та й іде в царину, до землянки, дождити, поки збереться отара. Приходить. У діда все ще позапирано. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягнувши передні лапи, положивши на них голову... Дріма ранком.

— Лиско! — гука Чіпка.

Лиско підведе, нехотя, голову, подивиться на Чіпку — і знову кладе її на ноги, позіхнувши на все горло... Тобто: «Рано, хлопче, ходиш: ще дід спить!»

Сіда Чіпка коло землянки, виймає черствий хліб з торбини, починає снідати. Тим часом люди зганяють овець до царини. І розійдуться вони понад ровами, щипаючи зелену травичку.

Ось приходить і другий підпасач — Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не кращих, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотна не знають, да ще й порвана; штаненята — саме гноття висить на очкурі — позасукувані аж за коліна.

Грицько — козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці — вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отари.

Сіда й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі — чорні, як земля, і снідають обидва разом, коли-неколи перекидаючись словом...

От рипнули двері — показався дід на порозі.

— Уже ви, хлопці, тута?

— Тута.

— А що ж це овець так мало?

— Згонять.

— А ви снідаєте?

— Снідаємо.

— Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тим часом умиюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набира води кухоль — умивається...

Тим часом — світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палкорожевим цвітом, воно ще не рушало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли

свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росою. Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче в огні, — замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи, — так земля дожидає ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець, — потемніє й накупиться її зелений убір; затихне вітрець — убір заясніє, усміхається...

Уже й овець позгонили, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові солом'яний бриль; на плечі, на герлизі, висить торба з хлібом та свита — на случай негоди; у руці — малахай.

— А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід.

Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорнохлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили до гурту.

— А-г-у-у... тю-у-у! — гукнув дід. — Треш-тереш-треш!

Свиснув малахай у руці... Одчиняє Чіпка або Грицько ворота в царині — і тихо-помалу, посхилявши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикує — то «бе-е!», то «ме-е!» — кахикає, як зимою старі баби на печах, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

— Агу-тю-у-у! — гукнув дід, ляснувши малахаєм.

— А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, що одрізнулась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку вхопити свіжої травиці та хоч капельку проквасити душу од тієї страшної пилуги, що до самих печінок добиралася, давила-душила.

Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з шляху, — пустився підтюпцем, раз по раз вигукуючи «тереш! тереш!» та виляскуючи малахаєм. Блудяги нехотя повернули до гурту.

Сонечко почало з-за гори впливати — грало, всміхалося... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси — і кришталем заіскрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живло прокинулось. Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються; там перепели хававкали, та як у забій били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихає — і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше так, весело!

Чіпка йде з боку отари, похнюпивши голову... Об чім він думає? Що гадає? — Нічого він не думає, не гадає... Він прислу-

хається, що діється у його в серці, в душі... Хоче збагнути — й забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторо... Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилає вперед ногу за ногою — не думає: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі — не то сон, не то дрімота — сповивають його душу...

Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаєм — вівці розскачилися, розсипалися по зеленому полю...

— Отепер, хлопці, спочинемо!

І сідають наші вівчарі втрюх під деревом. Дід виймає шматок хліба та дрібок солі, починає й собі снідати...

Грицько, чи присів, чи ні — вже, дивись — опинився гін за двоє, скочив верхи на барана, трендикає та висвистує...

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо синє, чисте — ні хмарочки, ні плямочки — глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне в тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

«Що там? — дума Чіпка. — Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіє!.. як сонечко сяє!..»

— Діду!

— А що, сину?

— Що там?

— Де?

— У небі!

— Бог...

Задумається Чіпка... Дивиться в небо, — йому так гарно дивитись у його...

— Чи воно, діду, є там люди?

— Де?

— На небі...

— Нема, сину! Там Бог святий, янголи його та душі праведні...

— А хіба хто там був?

— Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.

— А гарно, мабуть, там... Бачте: яке синє, гарне!..

Дід, поснідавши, молився Богу.

— Гарно, сину! — прошептавши молитву, одказав Чіпці. — Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут — усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

— То ще тільки один Бог милосердний держить нас на світі, а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?.. Нікому нічого!.. Ходить собі,

щипле травицю зелену... вівця, та й годі!.. А ми й її ріжемо, ми їмо її, як вовки голодні... І чого ми тільки не їмо?.. А воно то все — гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, все... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущаємося, — ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата — он те й друге, а в мене ні сього, ні того... заріжу, мовляв, брата, — добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже — забув і думати, що йому на тім світі буде?!. Лихий його путає, — він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухає — і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. І мати моя грішна, — думає він, — бо вона мене біла малого, вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не біла; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько — грішний: он як він верхи на барані пре!..»

— Грицьку! Грицьку! — скочивши на ноги, крикнув Чіпка, — не їдь на барані — гріх!

А Грицько гика та тпрука на все поле...

— А він на барані їздить? — питає дід. — Бач! Я й не туди, чого він так вигукує... Ось я тобі, я тобі!! — свариться на Грицька дід здалека герлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його примостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

— А я, діду, ось скільки горобенят надрав! — хвалиться.

— Навіщо ж ти їх надрав? — питає дід, не підводячи голови.

— А щоб оця погань не плодилася!

— Хіба вона кому зробила що?.. А гріх! — промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

— А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? — одказав Грицько та й висипав з пазухи голоцюцьків з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови. Горобенята почали розлазитись. Грицько ухопив герлигу.

— А куди?.. куди!.. — закричав. Та — геп! герлигою по горобенятах... Так кишечки й повискакували...

— Оце вам жив-жив!.. жив-жив! — гукає Грицько, та раз по раз герлигою, герлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали:

жив-жив!» — подумав Чіпка, та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

— Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще їм голови поскручуємо!..

Як схопить горобеня, як крутне за голову... Не вспів оком моргнути, — в одній руці зостався тулубець, а в другій — головка.

— А що — жив! а що — жив!! — кричить Чіпка...

— А що — жив! а що — жив!.. — вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні головки та тулубці...

— От тепер можна й герлигою, — каже Чіпка, взявши герлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят укупу й почали періщити, як снопи молотили... Не зосталось горобенят і сліду: валялося тільки одно м'ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

— Ходім ще драти, — каже Грицько, — там ще є.

— Ходім, — згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

— А куди ви? — підвівши голову, питає дід. — Підіть лишень овець позавертайте! Бачите, як порозходились... Щоб ще звірюка не заняв...

Дід знову ліг. Скоро й заснув.

Хлопці побігли...

...Швидко вони позавертали овець і, як кошенята, дралися по вербах, видираючи горобенят. Удвох надрали ще більше, ніж сам Грицько надрав. А далі — поскручувавши голови, били герлигами... помісили чисто на гамуз!

Сонце дедалі все вище та вище підпливало. Перше ж так гарно сяло та гріло, а це вже стало пекти-палити, аж дід прокинувся...

— Ач, як угріло! — обіззався він, підсуваючи свиту під вербу, в холодок. — Ану, ще понюхаємо та заграємо... Хлопці, видно, десь горобців деруть...

Дід понюхав.

— А-а... та й добра ж! — промовив, чхнув — і поліз у торбу за сопілкою.

Вийняв сопілку, послинив дірочку, свиснув раз, удруге — і зачав «Вівчарика». Гучно-гучно загула сопілка на все поле, немов хто заспівав жалібно; аж ось замира, замира, — тільки сопе... А це зразу, немов опік хто, закричало, завищало — та й стихло... вдруге... втретє... і полився тяжкий плач... Сумно зробилося, важко... Отара посхияла униз голови, немов слухала того плачу тяжко-го... От знову сопілка замовкла. Трохи перегода тихий регіт крізь

сльози стиха веселив поле; далі — дужче... дужче... сльози сохли... регіт замирав... понісся веселий, танцюристий козачок...

— То дід гра, — каже Чіпка. — Ходім до його!

— Ходім.

Побігли.

— А, мабуть, час, хлопці, й овець напувати! — зустрічає їх дід.

Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою. Тут з ними трохи халепи не сталося. Як гнали отару через луг, де не взявся сірий вовк і потяг нишком ягнятко в діброву... Отара схарапудилась, сипнула вбік — аж Грицька повалила; Лиско майнув за вовком. Чіпка за Лиском. Вовк бачить, що непереливки, покинув ягнятко та драла в ліс... Чіпка з Лиском за ним. Дід почув, що Лиско гавка на вовка, й собі надійшов... Так де ж ти вовка в лісі шукатимеш? Тільки й того, що дід похвалив Чіпку — за те, що не побоявся вовка, одбив ягнятко.

Вернулися з водопою. Пообідали сухий хліб з сіллю; дід знову ліг спати; хлопці бігали завертати овець; Чіпка розказував, який йому вовк здався: «Здоровий, а легкодухий»; Грицько, не вважаючи на гріх, на барані їздив, щоб тільки дід не бачив... Потім того вони полуднали... Чіпка діда про що-небудь розпитував; дід розказував про всяку всячину, грав на сопілці... Так — аж поки сонце не повертало навзаходи. Тоді дід завжди казав хлопцям: «Пора, хлопці, додому вертати!»

Хлопці збирали овець в отару, гнали до села. Там, у царині, стрівали їх люди, й кожне своїх овець залучало додому. Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід запирався в землянці до другого ранку.

V

ТАЙНА — НЕВТАЙНА

Добре Чіпці у діда підпасачем. Робота неважка, саме припала йому до вподоби — по його літах і по його душі. Та не те, щоб і без користі. Дід брав за літо по п'ятаку од вівці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та ще хліба мішків з п'ять, та ягнят двоє або троє на рік. Чого ще? На харч він собі заробляв, гроші йшли на одержу, ягнята — на прибуток.

— Слава тобі, Господи, що ти зглянувся на наше безталання! — дякує Мотря Богові. — А я вже не думала, щоб з його вийшли люди...

— Став розуму доходити, — одказує Оришка, — сам побачив, що треба робити... І мені, старій, довелося його хліба з'їсти... спасибі Богу!

Отак радіють та Богові не надякуються, що хоч трохи втекли од тих важких злиднів, нужди, горя... І в хаті в них стало чепурніше, ясніше; і хліб не такий чорний та сухий; і каша до борщу не вряди-годи; а часом і сир на вареники... І одяга, хоч про свято, була як у людей; та й у будень не висіло та не бовталосся старе гноття... І зокола хата обмазана, хоч рудою глиною, та все ж рівненько; зверху полатана — не світить гнилою, дірватою оселею; з-за хати хлівець визирає, льох чорніє... Уже завелась свиня з поросятком і овечат десяток. Уже під паску є своє поросятко й своє ягнятко, і паска — біла... Достатків більше й достатки кращі.

А тут ще, після смерті якогось бездітного, далекого Мотриноного родича, зосталося їм днів на десять поля... Після судів та пересудів, — після двох мішків пшениці та двох овечок-ярок, що Мотря подарувала волосному писареві, одсудили Мотрі землю громадою...

— Не журись, Чіпка, — каже, радіючи, Мотря, — тепер буде своє жито, й своя пшениця, і просо, й ячмінь, і гречка... Одберу місцину, картоплі насаджу, — на зиму буде!.. І к Різду загодуємо свиню... Сало продамо, м'ясо посолимо, ковбаси начинимо... Буде з нас! Хай тепер наші вороги сміються, нехай цураються, минають!

Аж помолодшала Мотря, весела стала.

Чи все ж то такі щасливі та ясні дні колихали Чіпку? Чи все ж то одні удачі та радощі склали його молоду силу, котра так і пробивалася з-під його гострого погляду, смілого поступу?..

Ой ні! Життя — що стерняста нива: не пройдеши, ноги не вколовши.

Першою такою колючкою в Чіпчинім житті була смерть бабина. Йому тоді тільки що сповнилось п'ятнадцять літ. Баба вже була стара-стара, як молоко біла, як сухар суха. Уже й літом з хати не вилазила, хіба у палючий день вийде було з хати, сяде на призьбі, складе свої сухі сині руки на колінах та й гріється проти сонця. А восени все жаліється та жаліється Мотрі:

— Оже, дочко, щось мені погано... Так погано, так погано! Чую, наче в мене всередині щось застигає; руками й ногами зовсім не володію, не знаю, чи й є вони в мене... Мабуть, це вже моя за мною приходить...

Так казала Оришка звечора, а до світа — й Богу душу оддала.

Лежить баба на столі в хаті. Хрест в руках, свічка в головах... Та ж баба — тільки очі заплющила, рот зціпила... Прийшов піп, дяк, зійшлися люди, взяли бабу, однесли на кладовище, опустили в яму, загребли... Мотря плаче. Чіпка не плаче... Йому тільки чогось страшно, жалко... «Нема баби... — думає він. — Умерла

баба... не буде більше баби... Смерть узяла бабусю... люта смерть... А що ж то за смерть? Хто знає?..»

Темна мара встала в Чіпчиній думці, як страшидло яке, холодне, непривітне... Говори, дивись, — а тут... зуби зціпило, язик одібрало, очі заклепило... Кидають у землю, — темнота непривітна, німота непробудна, нерозгаданий холод та морок! Ось і черв'як плазує — холодний та слизький, аж напинається, аж звивається, поспішаючи до тіла...

«Ух!.. гидко... страшно!...» Чіпка здригнув. «І від кого се? — запитувала його злякана думка. — Кажуть, від Бога?.. Смерть від Бога?.. темна німота... черви... все від Бога?! Господи Боже! невже це треба?.. І для лихого його багато, а то ж для доброго?.. А баба така добра була, до всіх добра... І так каратися?.. Чи для всіх воно однаково?.. Де ж тоді правда?.. Ой ні, ні! тут щось та не так, — тут щось друге, інше...»

Задумався, загадався Чіпка... Зробився аж страшний, помарнів, похнюпився, дивиться якось чудно... Зведе оце на тебе очі — і нічого не бачить; клич його — не чує... Аж занепав. Уночі схопиться — одягається, озувається...

— Чіпко! куди ти? — пита здивована мати.

— Га-а?

— Куди ти?

— Баба кличе... піду до баби..

— Та Господь з тобою! Баби немає — умерла...

— А що ж ото?.. слухайте!.. — Та й наставить ухо, — слухає... — О-о-о-о! «Чіпко!.. Чі-іп-ко!..» Чуєте?.. — Зараз, зараз, бабусю... я зараз!..

Хапається, чоботи набуває, рядом напинається...

— Господь з тобою! куди ти? — хрестить і перейма його Мотря.

Почне його умовляти; роздягає його, роззуває... То він трохи й утишиться, сяде на лаві.

— Ляж, сину.

Чіпка поворухнеться, посунеться трохи — сидить... Трохи згодом затіпалась його постать, схилилася голова на груди, почувлися важкі заводи плачу...

— Чого ти, сину, плачеш?

Мовчить Чіпка, плаче.

Напала його пропасниця. На велику силу одходила його Мотря. Оже хоч він одужав, а з літами убирався в силу, — та вже ніколи не теряв свого сумного погляду, понурого виду. Бабина смерть загадала йому загадку — котру він ніяк не міг розгадати... Він все хмурнішав та хмурнішав...

Не вспіло одно гаразд забутиися — друга приключка приключилася, котра обізвалася на всім останнім житті Чіпчинім.

Чіпці минуло сімнадцять літ. Того самого року віковічні кріпацькі кайдани розбилися... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-рано схопилося сонце, виграючи та висвічуючи червоним світом...

— Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце, — каже дід Улас, дивлячись на небо, — коли б ще дощу не було!..

Коли так: не встигли вони отари й за верству од села одігнати, як почали хмари з усіх боків стягатися та й заслали, замазали небо... Незабаром воно й розплакалось... Зарядив дощ — дрібний-дрібний та густий, мов крізь сито... Спершу вівці наче зраділи — розкотилися по толоці, щипаючи попаски низеньку, приземну травичю; а далі — як став дощ допікати — збилися докупи, похиляли голови між ноги, та так цілий день і простояли. Гнати додому ніяк не можна: що з ними дома робити? А дощ — одно пере, одно пере... Не зосталося на наших вівчарях ні рубця сухого, а він і не думає переставати.

Посідали вони всі три під вербою. Сидять — переживають дощ. Лиско й собі звився коло них бубликом. Сумні усі.

— Так оце, діду, й вам воля прийшла? — питає Чіпка діда, щоб хоч словом розважитись.

— Кому воля, а кому неволя! — сумно одмовля дід.

— Як саме?

— Так... Багато казати, а трохи слухати!.. Ще ми мало робили, ще з нас мало сліз та крові точили... хай ще два роки поточать!.. Ох, Боже, Боже! коли твій суд правий настане?..

— Та вам же все рівно, діду: ви давно вже вільні, — примовивсь Грицько.

— Вільні?.. Були вільні, поки волі не було... Ох!.. Робив, доки силу витратив та зуба в роті не стало... Тоді й з двору — геть на виступці! Не переводь даремно панського хліба!.. Спасибі, люди добрі зглянулись, а то б прийшлося тинятися, пропадати, як собаці під тинном, — Христа ради руку простягати... А от тепер знову завадило: плати десять карбованців на рік!.. За віщо?.. з чого?.. Ти, кажуть, громадську отару пасеш, — рублів з півсотні виробляєш... Яких? де? Я — старець, нищий... Спасибі, люди змилосердились... Так — ні! І те їм оддай... а сам з голоду пропади... Прокляті! і суду на вас немає, й права!.. — гірко закінчив дід.

У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу... Думка його закаламутилась, завихорилась; кров прилила в голову; він мовчав, боявся словом перервати дідове

горе... Він сам не знав такого, а почував з дідової мови, що воно тяжке-тяжке...

Хвилини з десять мовчали, наче води понабирали в рот. На душі важко, на серці сумно — аж мов нудно... Так буває тоді, як серцем чуєш якесь лихо, а назвати його не вмієш. Хвилини тоді здаються за часи, часи — за дні, дні — за роки... Черв'як швидше плазує, ніж такі хвилини... І хочеться вперед заглянути, подивитись — що з того буде, і страх обіймає, аж волосся на голові підіймається, серце каменіє...

Дід знову забалакав, наче сам до себе: «Ще мало людей забили, на той світ позагонили? Ще мало у мандрах пропало, мов їх земля проглинула?.. А з живих — трохи юшки поповарили?! Так ще й до старця... Що ж з мене візьмеш?! Я людям служу, громаді служу — за хліб, за спасибі... от що! Ну, беріть знову у двір, лежатиму та даремно хліб їстиму, та й годі... Беріть?.. Легко сказати — беріть! А степ?.. а вівці?.. Я привик до цього, як до рідного... Прощайте?! Щоб ви з своєю силою попросилися!.. Вівця для мене — все одно, що людина: і їсть, і п'є, і боліє... тільки не скаже нічого, не вимовить!.. Хіба я не бачу, хіба я не знаю, як їм оцей дощ дозволя?.. Мені він не так дозволя: я вже стара собака, натерпівся всього... А он — ягня? Зігнулося, тремтить, змерзло. Бачу, бачу... Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину... Та не обігрію! Ворог наш бере мене од вас, щоб замучити... Йому ще трохи... Ще, бач... ще...»

Дід не зміг далі говорити... Дві гарячі сльози викотилось з його старих жовтих очей і розлилося по карбованому старістю та негодами виду.

Грицько сидів, рота роззявивши, — сам не знав, що йому казати...

Чіпка пильно дивився на діда — очей не спускав... Лице аж пополотніло; поза спиною мурав'я лазила; верхню губу мишка тіпала, а очі сухі-сухі — горіли, налиті сльозами пополам з кров'ю.

— Хто? хто?! — затинаючись, скрикнув він. — Хто одбере в нас діда?.. Ні!.. Ми діда не дамо, поки нас не вкладе!

Дід глянув і стрівся очима з палкими Чіпчиними.

— Пан одніме. Чіпко!.. Він одбере, мій сину!.. У двір піду — старого недовгого віку коротати в неволі... покину вас... Усе покину: степ, овець... Лиска-сердегу...

— Не одбере він... ні! Хай тільки одбере... Я йому такого пушу півня!! — грізно каже Чіпка.

Дід аж не стямився.

— Що це ти кажеш, сину? Чи ти маєш Бога в животі, а царя в голові?! Схаменись! Його спалиш, а через його й другі погорять...

Йому ж тільки шкоди наробиш, він собі швидко знов вибудується; а то — убогі погорять, що, може, тільки й щастя, що свій захист є... Оханись, Господь з тобою!

Ще сумніше, ще важче стало. Дощ, як із відра, линув. Кожен поворухнувся й на самі очі насовував кобеняка.

Лиско ближче підсунувся до діда; ліг у самих його ніг. Дід мотнув головою: «А той же батько! як дві каплі води...» — промовив уголос.

— Хто? — поспитав Грицько.

— Отой! — дід указав на Чіпку.

— Хіба ви знали батька? — пита понуро Чіпка.

— Чому ж не знати, коли ми з одного двору.

— Хіба мій батько панський був? Адже він — москаль! — каже, здивувавшись, Чіпка.

— То що, що москаль... Хіба москалі родяться москалями?.. Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його...

— Ні.

— Ото ж то й є! Люди ще й досі не забули...

— А що ж там? — пита Чіпка, насторочивши уха й не зводячи очей з діда.

— Гм... бач! — Дід вийняв луб'яну табатирку, понюхав табаки.

— Розкажіть, діду! — пристає Чіпка.

— Добре. Коли ніхто не розказував, то я тобі розкажу... Давня то річ, — зачав дід. — Мені було тоді літ з двадцять, як привели твого батька в горниці лакеєм до панича... Розказували, що твоїй бабі старий пан хотів ласку зробити, та взяв та й приставив до свого сина твого батька... Він був собі якийсь малий, пудракуватий, болізний... та шкодливий такий, як кіт! За паничем ходить — не ходить, слухать — не слуха. Панич якось його чи вскубнув, чи вщипнув... А той, як виважить руку, як удере його з усього маху по пиці... так паненяті носа й розтовк! Прибігла на крик пані; увійшов сам пан... «На стайню його!..» Узяли його лакеї на стайню, та так оджарили, що ні лягти, ні сісти... Тоді йому вже нікому було й пожалітися: батько у винниці в казані скипів, — упав якось у казан, — а мати з холери вмерла... Ото, як одшкварили його, — то вже він ніколи не бився, — тільки пустився на хитрощі. Все дурить панича та видурює з рук усячину... аж поки його й за це не вибили! Як провчили, він хотів утопитись, та люди не допустили... А пан знову вибив, щоб не топив кріпацької душі, бо за неї треба подушне платити! Так він ото, як мандрував Шамрай, — таки з двору кучер, — то й він за ним потяг аж у Донщину. Тамечки виріс, оженився й оселився... Та лихий його попутав провідати про Хруща, козачого сина, що

одних з ним літ, поплентався на Дін до дядьків, — та там би то, кажуть, і вмер... Та не так про Хруща, як про рідну сторону... Як згадає її, здається, зараз би таки знявся та й полетів, коли б не неволя... А тут, як на те, підскочив Хрущ. От він роздобув десь Хрущів паспорт та покинув жінку, дітей і оселю — приплівся сюди. Його прийняли в козачу громаду. Хрущ та й Хрущ! Козак, вільний... А може, він думав худобу Хрущеву посісти, та добрі люди до його ще по шматках рознесли... Так він став у службу, заробив грошей, купив хату та й одружився з твоєю матір'ю. Літ зо двоє, може, пожив, — та й знову потяг на Дін до першої жінки. Отам його й злапали! Привели сюди... суди та пересуди... Хто він такий?.. Що це він зробив?.. Та, кажуть, наш таки шепнув комусь там: спровадьте, мов, його, куди знаєте, мені його не треба! Так до його дуже не чіплялись, а в перший прийом і завдали в москалі... Бач! Он він який москаль! Знаєш тепер?!

Чіпка слухав, слухав та й голову схилив на груди, слухаючи... Незчувся, коли й вечоріти стало... Дід удвох з Грицьком і отару заняли.

— Ану, рушай! додому час! — гукнув дід уже з шляху.

Чіпка глянув на діда, підвівсь і поплентався стороною, позад отари, немов п'яний, наче учадів... Голову на груди звисив, очі в землю потупив... Нічого не чув, не бачив... Не знав, коли й у село прийшов, як і додому достався... Очумався уже в хаті...

— Так отакий мій батько був, мамо?

— Який?

Чіпка почав розказувати...

— Такий же...

— Чому ж ви мені давно цього не казали?

— То що б було, сину?

Замовк Чіпка. Щось думав...

— Нічого... — нешвидко вже одмовив, та й знову замовк.

Сумно стало в хаті, як у льоху... Чіпка сидів на лаві, ноги звисив, голову спустив трохи не до колін... Якби його так намалювати, — сказали б: то не чоловік сидить, то — сам сум! Мотря, дивлячись на його та згадавши давнє, тихо плакала...

— Ні! Недобре зробив батько, — глухо якомсь, з протягом, почав Чіпка... — Ні... негаразд!.. Чому він їх не вирізав, не випалив?..

— Кого, сину?

— Панів! — одказав твердо Чіпка.

— Що це ти, сину, кажеш? Хай їм Господь за те оддячить, а не люди!

Чіпка мовчав. Мотря перехрестилась та й знову заплакала. Тихо носився той плач по хаті під темний вечір; тихо слався по

долівці, по стелі, по білих стінах та давив, як обценьками, серце і в матері і в сина.

Він сидів зажурений, німий, як стіна. В його думці, перед його очима, носився чорним вороном батько...

«Бідний мій тату! — думав він. — Не знав ти долі від самого малку — може, аж до смерті... Ганяла вона тебе з одного краю світа на другий, од панського двору до Дону, од Дону — до прийому... Де ж тепер ти? Що тепер з тобою?.. Чи тліє під землею твоє наболіле тіло? Чи порвала його московська нагайка на шмаття? Чи пронизала тебе вража куля у бої?.. І загребли твої кості з кінськими кістками в одну домовину, в одну високу могилу?! І нікому вона не скаже, не повіда, що під нею лежить твоя мучена душа без одплати... А може, тебе доля занесла куди в далеку чужину, на інший край світа, ти думаєш-гадаєш, не досипляючи ночей, про матір: як вона тут, бідолашна, повертається, що з нею виробляють люди... Ой, Боже наш, Боже! Ти — всесвітній царю: ти все бачиш, все знаєш... ти один наглядаєш над землею і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого — хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним?.. Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч... До тебе не доходить плач наш... наші сльози... Їх заступили од тебе вороги наші... Ти не скараєш їх... ні?!.»

Знемігся Чіпка. Як колода, повалився на лаву, та тільки стогнав. Силу його під'їхала важка, несподівана туга; думки помутилися, куйовдилися у голові без порядку, як завірюха зимою... Не пам'ятав він, що думав; не почував, як тяжко стогнав...

— Чого ти стогнеш, сину? — питає журливо Мотря.

Мовчить Чіпка.

— Чи ти нездужаєш?

Мовчить.

— Ти спиш, сину?

Мовчить.

Дош давно вже перестав; хмари розійшлися; вплив ясний місяць, заглядав у вікна, а на долівці й по стінах розмальовував чудні якісь виводи-узори. Мотря тихенько підвелась, підійшла крадькома до лави, де спав Чіпка, заглядає в його бліде лице. Очі йому від знемоги закрилися, зуби зціплені, вид — страшний, грізний. У матері аж серце боляче повернулося од того виду страшного...

— Хай тебе криє Мати Божа від усього лихого, — шепче вона. — Спи, сину, може, переспшиш.

Та, прокинувши на полу ряднину, лягла й сама хоч задрімати.

Тепер Чіпку не напала пропасниця, тільки помарнів на виду трохи. Зате сум обняв його голову. Такий сум та журба, що аж дивно: як-таки такий молодий парубок, та такий сумний!

Сяк-так добув Чіпка підпасачем до осені. Восени почали з діда правити гроші. Дід не давав, бо десяти карбованців не було, а п'яти не прийняли. Потягли діда, як до різниці вола, до пана Польського у двір... На Чіпку налягла ще гірша журба, ще міцніше сповивав його смуток. То, було, хоч з дідом одведе душу, розважиться, а тепер — діда нема... і в двір не пускають!

VI ДОЗНАВСЯ

Лягла зима. Вийшов Чіпка за царину, ходить коло землянки, голову повісивши. Дідова оселя снігом прикрита; мороз малі віконця позамуровував; двері замело, забило. Розгріб Чіпка ногами сніг, одкинув трохи, одхилив двері, увійшов у землянку. Пусто та холодно! «Нема діда, — думає Чіпка, — і землянка, така ще недавно привітна, тепла, стала холодною та неодрадною... От що робить сильний з немічним! Пани — з кріпаками... Вони й з моїм батьком таке виробляли... одібрали його від мене... я його не знаю, не бачив... покрили мою голову соромом, докорами... Прокляті!»

Вертає Чіпка в село. Йде вулицею мимо шинку; роздивляється, прислухається. Там люди сновигають; там чоловіки бідкаються своїм убожеством та лютими морозами; там молодиці сваряться через тин... Коло шинку кріпаків ціла юрба, позбивались у купу. Крик, гук, спірка, змагання...

Одні викрикують:

— Що вони нас дурять?.. що вони над нами знущаються? Ще якісь два роки видумали?.. ще трохи?!

— А видно, ще трохи, — одказують другі. — Так вони, бач, намовились, щоб не зразу свої панські руки покаляти...

— Кат їх бери, з їх руками! — озиваються треті. — Вони звикли чужими жар загібати...

— Еге ж... А тепер прийшлося своїми, так вони: хоч ще два роки!

— Так-то, видно, їм наші руки подобались, — зарішає сивоголовий дід.

— Ну, стривай! — кричить знову хтось з гарячіших, — тільки дійде до царя чутка, що вони й його й нас дурять, — знатимуть вони! Він їх зараз у кріпаки поверне, а нас панами поробить...

— Це тоді буде, як на долоні волосся виросте, — охолоджує неймовірний.

— Чого волосся виросте? — кричить гарячий. — Скаже цар: будьте панами... ну, і будемо!

— Оттоді-то буде!! — глузує неймовірний.

— Авжеж... не те, що тепер!

— Я б свого зараз, як бовкуна застріг у санчата — та по дрова... а то тепер у хаті така холоднеча, що аж вовки виють, — каже хтось з гурту.

— Ну, вже й морози! Ще таких сю зиму й не було... — загомонів гурт.

— То чи не підемо гріться до Гальки?

— Ходім, ходім! — одказало разом кілька голосів.

Юрба посунула в шинок. Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи... Прокльони клекотали в його серці, пекли його, мучили.

На весну радиться Чіпка з матір'ю:

— Що, мамо, робити? дід у неволі... чи не взятись мені з ким овець пасти?

— Знаєш, сину, яка моя рада? — каже мати. — Ось покинь ти свої вівці, не вік же їх тобі пасти... Приймайся краще коло землі. Не все ж чужим та чужим її робити. Може, як-небудь розгорюємось на скотинку: свій хліб буде. Сам хазяїном станеш... А на осінь, як Бог приведе діждати, треба й об чому іншому подумати. Я вже стара, нікчемна стала... хто в хаті порядок дасть? Слава тобі Господи, й ти вже немалий... Другі твоїх літ дітей мають...

Та не слуха Чіпка матеріної ради. Степ, привілля, — от що йому сниться! «Я зріс, викохався коло овець... коло них і посивію», — дума він.

На другий день пішов радитись з громадою.

Не прийняла його послуги громада. «Молодий ще, ненадежний... Нам треба вівчаря старого, щоб овець не порозгублював». — Так одказали Чіпці хазяйські голови й наставили вівчарем якогось діда з другого села.

Тяжко образила Чіпку громадська неправда. «Чи я не служив? чи я не годив? чи за мене яка пропажа сталася?.. І де правда? де вона? І громада, бачу, живе кривдою... Скрізь однаково...»

Вернувся він додому, трохи не плачучи. Волею-неволею треба було за плуг братись.

Закипіла в Чіпки у руках робота. Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло — як щітка! У косовицю став за косаря — викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок узиму годувати. Настали жнива — місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять рублів; купив у заїжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отакі скирти понавертав!

Дивуються люди, що Чіпка до хазяйства такий удатний! А Чіпка, дивись, уже й хліб вимолотив, сама солома стоїть — завалив

увесь город ожередами. Скоту нема. Продав Чіпка більшу полови-
ну соломи, кілька мішків хліба та восени купив корову на ярмарку.

Радіє Мотря. Коло тієї корови, як коло дитини, ходить. Ось і телятко знайшлося. І молоко своє, і сир, і маслечко. Чого ще? Є для себе, є й для людей. Продає Мотря молоко глечичок по глечичку, складає копійку до копієчки. Настягалася рублів на кіль-
ка грошей та к Різдву справила Чіпці парубоцьку одержу: купила добру сиву шапку, червоного пояса, чоботи добрі юхтові. Дякує Богові, що з Чіпки вийшли люди...

Ось знову весна-красна. Чіпка так і припадає до хазяйства. Рано встає, пізно лягає, — та все в полі та в полі. Хоч не дуже радіє, та й не журиться: за роботою ніколи. Сам на себе, на свою працю всю надію покладає. Припадає до того поля, наче зако-
хався в його... Не тільки в будень — і в свято...

— Чого се ти, сину, так унадився в те поле, що й у неділю не посидиш дома? — питає Мотря. — Чи ти, бува, не наглядів чого там?

— Еге ж, наглядів, — сміється Чіпка, — там така перепеличка!

— Ти б собі пошукав, сину, хазяйки, а мені — помочі...

Чіпка нічого не одказав: узяв шапку, вийшов з хати.

Неділя. День випав якийсь хмурий. Дощу не було, — тільки десь сонце заховалося, небо сірими хмарами обмазалось. Стали благовістити до церкви. Чіпка убрався, пішов з матір'ю. Верну-
лися з церкви, пообідали. Напоїв Чіпка корову, кобилу. Рано ще. Ходить він по двору, нудиться. «Хіба піти? — дума. — Піду... її не побачу, — на поле налюбуюся...»

Знявся й пішов. Перехопивсь через місток, доходить до луки. Коли чує — знову той самий голос... Він увесь затрусився, а сер-
це — отак заходило!

— Ні, постривай... тепер не так! — прошептав він, — тепер не-
зчуєшся, звідкіля й лихо складеться!.. — Постояв ще трохи, послу-
хав та присів у борозну й тихо, як той злодій, порачкував на голос.

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут же недалеко на луці розстилились чудовим цвітним килимом, напува-
ли пахощами обвітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіля підкрався Чіпка. Кругом неї обсіпано було квітками, натруше-
но травою; повна фартушина того польового добра розстилалась на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала до купи, перев'язуючи гнучкими петровими батогами. Одначе робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала...

Тихенький подихав вітер, шевелив її невеличкими чорними кучерями, що повибивались на висках з товстої та довгої коси, маяв червоною широкою стьожкою, заплетеною в косу, й розносив по полю журливу пісню... По сумному голосу, по задуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха...

— Здорова була! — гукнув їй на саме ухо Чіпка, скравшись з-за спини.

Дівчина кинулась, затряслася; схопилась, щоб утікати, та висипавши на землю квітки з фартушини, похопилася, знову опустилась на траву й стала обома руками гарбати й кидати назад у фартушину польове добро.

— А куди ти тепереньки втечеш від мене? — пита її Чіпка.

— Я й тікати не буду... — перевівши дух, одмовила вона та й підвела на його свої оксамитні очі. — О-ох... та й злякав же ти мене... хай тобі!

Од іскристого погляду, од її голосу, свіжого та дзвінкого, так і звився Чіпка. «А хороша ж яка!.. а люба та мила!..» — промелькнуло у його в думці. Він стояв перед нею мовчки та милувався такою вродливою красою. Мовчала й вона, підбирала квітки. Він осмілився — сів поруч з нею.

— Що це буде? — обізвався перший, показуючи на недоплетений вінок.

— Хіба не бачиш? — вінок! — аж скрикнула.

Знову замовкли обоє. Він схилився біля неї трохи на лікоть та скося поглядав на її личку, що від такої несподіваної тривоги зашарілось, здається — пашіло полум'ям. Вона підбирала квітки та зв'язувала в невеличкі пучечки одномасних кольорів. Навкруги тихо, гарно, зелено; тільки буйні жита стиха шурчали довгими колосками, мов розмовляли з собою; од квіток пахощі разом з повітрям втягались грудьми — і легко й мило було дихати...

— Се твоє поле? — трохи згодом, якось боязко, спитала вона Чіпки, не одриваючи очей від вінка.

— Моє.

— І хліб твій?

— Мій.

— І то, під гаєм, твоє?

— Моє.

— А я ту місцину найдужче люблю... Бач, які на ній гарні квітки ростуть.

Чіпка не потрапив, що їй одмовити, — та замість того уставивсь на неї очима. Розмова перервалася. Хвилина... дві... Чіпка не спускає з неї очей.

— Чого ти дивишся на мене? — обізвалася вона, скинувши на його погляд. — Дивись, яку моду вигадав... мов з'їсти хоче...

Чіпка не одриває очей. Так йому мило дивитися на неї!

— Не дивись! — скрикнула вона та й затулила йому очі своєю рукою.

Чіпка — сам не свій... так йому любо, що вона доторкнулася до його виду своєю біленькою, пухкенькою рукою... Здається, якби можна, так би й гамкнув за мізинчик-пальчик, що світився навпроти світа, як рожева квітка... Вона в одну мить прийняла руку. Він знову, осміхаючись, уп'яв свої очі.

— Не дивись! чуєш?.. а то повернися! — Та взяла справді й повернулася до його спиною.

Чіпка, як мала дитина, переліз на другий бік, — та все-таки заглядав в вічі.

— А-а-а, осоружний... причепа! не дивись, кажу! не дивись! — Та давай його вінком по голові й по виду бити.

«Бий, — думає Чіпка, — бий дужче... бий хоч цілий вік так, тільки не прогонь від себе... Мені так любо та мило з тобою!»

Вона тріпала об його вінок, а він тільки осміхався... Вінок швидко розсипався; головки од квіток поодлітали; бадилля вона кинула геть у траву й зацокотала:

— Бач, що ти наробив? Бач, що? Бач?! — Та, згорнувши попід ліктями свої білі руки, — сама вже послала йому бісики очима...

Чіпка не видержав. Як кіт на мишу, — так він кинувся на неї; міцно-міцно здавив її цупкими руками, вліпивши в щоку такий поцілунок, що аж виляски роздалися, наче хто удрав долонею з усієї мочі.

— Пу-у-сти... пу-у-сти-и! — закричала дівчина, пручаючись. Він її ще міцніше пригортав, поки вона, випручавши руку, не мазнула його по виду...

Тоді він випустив.

— Ну, та й удрала ж, — аж закрутило в носі! — каже він, скривившись.

— А чого ж ти лізеш, безстыднику? Рад, що саму дівчину застукав на полі, то вже й лізе!.. — каже вона. А в самої очі — так і сміються, так і грають!

— Дурна ти... хіба що?

— Як що? Он, послинив... ве-е! — та й стала витирати рукавом щоку.

— Не одкусив же, — сміється Чіпка.

— Ото б добре, якби одкусив... Тоді б я тобі очі видрала.

— Якби подужала.

— Тоді б побачив...

Розмова знов унишкла. Вона кудись геть-геть дивилася, а він — на неї. Повівнув вітрець; розірвав димчасту хмарку, що застувала сонце; воно з-під неї виплило в своїй пишній красі й обдало їх хвилями блискучого світу, наче гарячим золотим дощем осипало. Жита зашамотіли, піднімаючи догори свої похилені колоски.

Дівчина прямо глянула Чіпці в вічі; якраз стрілася з його очима та, спустивши вниз довгі й густі вії, запитала:

— Де ти був, що так довго тебе не видно було? чому ти сюди не приходив?

— Ніколи було, — не признається Чіпка, а сам собі подумав: чому я її не зустрів тут?

— Що ж ти робив? — вона йому.

— Коло хазяйства...

— А в тебе земля ще де є?

— Ні, нема.

— А хата є?

— Є.

— А батько та мати? брати та сестри?

— Одна мати.

— Де ж ти живеш?

— У Пісках. А ти де?

— Тобі навіщо?

— А ти ж мене питала...

— Нащо ж ти розказував?

— Скажи хоч: як тебе зовуть?

— Так, як хліб жують...

— Чия ти?

— Батькова та материна...

— Чудна ти!

Він приліг грудьми на землю, підпер своє лице обома руками під щоки та пильно-пильно дивився на неї.

— Чи ти справді налагодився мене з'їсти?.. Чого ти витріщив очі?

— Бо хороша дуже...

Вона осміхнулася, навела на його свої чорні очі — гладила ними, вабила...

— Іди вже собі додому... Чого ти прийшов?.. ковтнуть хоче! не дав вінка доплести...

— Нащо ж ти побила?

— Чого ж ти ліз, безстыднику? Геть собі!.. — Та як пихорне його руки своїми, — так Чіпка й клюнув носом у зелену траву.

Вона зареготалася молодим та дзвінким сміхом, мов хто срібло розкотив по золотій тарілці.

Не вспів Чіпка підняти голову, коли чує, щось гукає: «Галю!.. Галю!.. Галю!..»

Дівчина кинулась, стрепенулася. Чіпка дивиться то на неї, то в той бік, звідкіля вчувся голос.

— Хто то? — питає він.

— Не знаю! — промовила вона. — Та як сполохнута перепелка, разом зірвавшись з гніздечка, прожогом пурхає вгору, — так вона одскочила від його, і — тільки оком моргнути — майнула подовж жита.

Чіпка підвівся, встав, випрямився, не спускав її з очей... Вона, як вихор, мчалася густим житом, воно тільки розлягалось за нею, як розлягаються хвилі під натиском дужої руки, що керує човном. Далі та далі, пролинувши через квітучу луку, вона піднялась на гору, стала з очей зникати... Чіпка підтюпцем побіг собі в догоню за нею... Вона скрилася за горою... Він напружив ноги, наче доганяв злодія; мчався стрілою; миттю вискочив на гору, перевів дух, глянув на долину — і йому в вічі кинулось ось що. Коло хутора, гін, може, зо двоє від гребеня того самого згірка, на котрім стояв він, під двором стояла натоптувана жінка, наставивши руку над очима від сонця, та на всю околицю гукала Галю. Дівчина бігла прямо до жінки, та ще здалека озивалася: «Чого ви? Я — ось! Ось-ось — за-раз!.. зараз...» Незабаром вона опинилася коло жінки, та разом обидві й пішли у двір.

— Ну, тепер же і я знаю, чия ти! — промовив голосно Чіпка й весело повернув назад.

Після того — не пізнати Чіпки: з лица спала давня туга, очима не виглядав смуток; став він веселіший, привітніший; іноді можна було й пісню почути від його... Щастя його манить до себе, пестить, голубить доброю надією; світ йому любо усміхається, хоч і бачить він у йому лиха багато, плачу, лементу... Він тепер дивиться на його не злим оком; прислухається чутким серцем; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, втихомирити горе...

Повернеться він до себе думкою, чує, як у голові борюкається острах з надією: то надія подужує острах, то острах — надію. Оже надія все-таки зверху! «А може... всього на світі буває! Часом убогий покохає багачку, а багачка убогого, та й поберуться...» А страх знову сполохне надію: «Може, москаль її панові судовому кохає... не попусти, Боже! зав'яне, помарніє свіжий квіт її вроди під холодним, жовтим поглядом судовика... погаснуть ясні очі,

поблекнуть рожеві уста... захляне душа... Не доведи, Господи! не одна душа згине, а разом аж дві! А може... — проривається наверх-таки надія, — щастя, як трясця...» І очі в його засяють радістю; серце затрепече в грудях вільніше...

З того часу — поле як причарувало його. Перебуде день, два, — та й іде... «Може, хоч здалека побачу, коли не доведеться побалакати...» Ходить по полю, з ниви на ниву, від шляху до гори, від гори до шляху; всюди никає, до всього додивляється... «Отут її вперше забачив... осьдечки вінок плела... ось та місцина, де сиділи... сюди тікала... а це, видно, недавно ходила, бо свіжий слід...» Дививсь — не стямився й звідки, вихопилась та й почимчикувала житами, тільки одежа матнається... Чіпка помітив — берегтися стала.

— Ач, утєкла!.. — мовить він голосно. — Ген-ген уже... за горою... Ну, та й дівчина ж!!

І вертає він назад у Піски, радий та веселий, що хоч здалека побачив.

VII ХАЗЯЇН

Ну, а Грицько що?

Грицько — непромах. Як тільки почув, що діда в двір беруть: «Е-е, коли так, мабуть, годі на баранах їздить, годі за вівцями ганяти, — бо невеличка з них користь... Ось служив-служив, та тільки й того, що на мені... Час, мабуть, про хліб подумати». Подумав, — та тієї ж таки весни й покинув діда. Виходили на заробітки піщани, — потяг і Грицько з ними, скинувши через плече косу, а за спину — торбину з сухарями, лихеньку свитину та не кращі й чоботи.

Невідомі місця, котрі довелось Грицькові вперше переходити, люди, яких їм лучалося стрічати, — все це мало незвичайний пошиб на парубка. На все те він дивувався, рота роззявивши.

«Ач, як люди живуть! Ач, як будови помурували!.. які двері, вікна повставляли... всього тебе, як у воді, видно! І що то воно коштує?.. Адже, якби взяв цеглину та пошпував у шибку, мабуть би, й за рік не одслужив за неї!.. Таке багатство, такі розкоші!» — думав він, проходячи широку вулицю величезних магазинів.

Улиця — справді на диво. По обидва боки сплошним муром витяглись у струнку височенні палаци: і білі — як сніг, і зелені — як рута, і блакитні — як китайка. Пістрота кидалась у вічі. Парубок не знав, на чому зупинитися, на віщо подивуватись: чи блискучими проти сонця, як кришталь, дверима, над котрими

висіла або стояла по боках здоровенна червона або блакитна дошка з золотою наковкою, або з гарним малюнком усякої всячини — машинерії, окулярів, хліба, ковбас, свинячих окост; чи дзеркальними, у чоловічій ріст, вікнами, з котрих визирали на вулицю до ладу розставлені різні золоті й срібні вироби, пістріли всякими кольорами ситці, шовкові саєти блищали, м'які оксамити сизіли, червоніли, ціле море роблених квіток, як живі, вабили носа понюхати... По вулиці, з одного й з другого боку, снували лавами люди; по середині, битій каменем, гуркотали карети, коляси, фаєтони, деренчали звощицькі дрожки...

Заробітчани проходили мимо магазина з дитячими цяцьками.

— Дядьку Остапе! — обернувсь Грицько до одного з своїх. — Що то?

— Ляльки.

— Навіщо?

— Панам на іграшки...

— А дивіться, що то за звір роззявив так страшенно рота, немов тебе з'їсти хоче! Гляньте — як у роті червоно!.. А зуби які?! От якби такого випустити та піймав він кого на зуби!..

— Хіба, ти думаєш, він живий? То зроблено з чогось.

— Невже? Де ж таки?! Ви гляньте: он як у його очі блищать!

— То що, що блищать? І очі йому шкляні повставляли...

— А чого ж він такий страшний? І навіщо робити таку страшну іграшку?! — допитувавсь Грицько, приглядаючись крізь скло на неї.

— Та хай йому цур! Ходімо... а то ще тут по гамалику заробимо.

Пішли. Одначе в Грицька з ума не сходила та страшна лялька. «І що воно за звіряка? — думав він. — Грива тобі, як у коня; а само — бог його знає, на віщо й схоже! А люте, мабуть?.. Лютіше вовка!.. Недаром так рота роззявило, зуби вищирило... А чи воно то можна такого чоловікові зловити? Навряд чи зловиш! Воно, мабуть, дужче від найдужчого чоловіка... А чи я б то його подужав? Ні, мабуть... І Чіпка б, мабуть, не подужав... а вовка він раз сам на сам одігнав від овець... Цього навряд чи одженеш... І де воно заведеться таке!.. Господи ти мій милий!..»

— Дядьку Остапе!

— Чого?

— Що воно таке за звіряка ото? — питає знову Грицько, як перейшли вони вулицю з магазинами та йшли трохи глухішою.

— Та я й знав, як його звати, та забув!

— Кого там звати? — питає третій чоловік.

— Звіряку... Там ми бачили в вікні одного: грива біла, само руде, голе, рота роззявило, немов тебе прогинути збирається, — одмовляє Грицько.

— А хвіст довгий?.. на кінці з китицею?

— Еге-ге!

— То — лев.

— Лев?! — вимовив здивовижений Грицько. — Що ж то воно за лев?

— Звір такий... Цар над звірами...

— Цар?! Так ото той цар!! А нестемений тобі цар! Уже, мабуть, що тільки він не скаже, то кожен послухає. Бо де його такого страховища не послухати?!

— А звісно. На те він і цар, — одмовляв чоловік.

— Та, мабуть же, він і здоровий дуже, сильний?

— Авжеж сильний: сильніше від усякого звіра!

— Як же його ловлять такого? — пита Грицько.

— Як? Звісно — якимсь-то ловлять... прирозуміли якимсь — коли, кажеш, держать у хаті.

— Його, мабуть, один наш цар тільки й зможе піймати; а нашому братові — не сікайся! — каже Грицько.

— Так! цар тобі ловитиме, — увернув дядько Остап. — Пошле таких, як ти... от і лови!

— А як покуса? як з'їсть?!

— То що, що з'їсть?

— А як я не хочу?

— То голову зітнуть...

— Та як же його таке піймати, коли на його й глянути страшно... Вовк який, — та й того боїмося... а то ж таки таке страховище, Господи!

— Цареві до того діла немає. Сказано: лови! то й лови...

— А що ж у нас ніде такого не чуто, щоб ловилося?

— Та воно у нас не водиться.

— А де ж воно водиться?

— Десь за морем.

— А хіба й за морем є земля?

— Бог його знає. Видно, є, коли цей звір з-за моря...

— А чого ж старі люди кажуть, що за морем уже землі немає, а тільки три коти... на них і земля держиться...

— То, може, воно там, між тими котами, й водиться! — одказав третій чоловік. Розмова на цім обірвалася.

Ішли вже заробітчани мовчки, нога за ногою, кожен сам — з своєю думкою.

Вийшли з міста в поле на битий шлях. Тут уже інші речі клопочуть Грицькову голову; інші думки захоплюють його серце.

Серед широкого й просторого степу, рівного як долоня, над котрим носився тільки буйний вітер та чорний ворон коли-неколи скрикував над головою, прорізуючи дзвінко обвітря своїм дужим крилом, або степова чайка кигикала, з купини на купину злітаючи, мов за дітками плакала мати, — тут йому думка розмальовувала картину за картиною... То перед його очима виводила обстави городського життя, бучного, шумливого, клопітливого. Усе те ревло та клекотіло, як вода в прірві, й лякало його своїми розкошами, біганиною, вигуками та викриками. Заквилила чайка — й разом перенесла його думку на село, в тиху сільську хатину, нагадала про жінку, про діток... Жіночка така маленька, чепурненька, швиденька, — усе в неї до ладу якимось не тільки в хаті, а й у роботі: швидко вона повертається, діло горить у неї в руках, — чисто, гладко... Дивиться він на її роботу, а самого жаль бере, що вона так працює. Він аж розривається, щоб найбільше зачепити, найважче самому зробити, а жінці, щоб менше зосталося, щоб вона не натрудила своїх білих ручок. Хай коли й робить, то так, ненароком, мов для іграшки, а не від нужди. А прийде свято, неділя, підуть вони у парі до церкви, з церкви — обідати; після обіда — полягають одпочити... А тут — дивись: Івась або Василько прилізе, стає дибки коло матері, спинається їй на руку, не дає задрімати.

— Піди, Івасю, піди гратися, — каже мати, — поки тато задрімає...

— Ді-ма-є... ма... — лепече дитина.

А тато чує це, дивиться на дитину крізь вії й серцем радіє...

Син одступив од матері; дигає малими ногами до його. Він умисне повернув набік голову — скоса поглядає на дитину.

— Бач, бач! розбудив батька, — каже мати, — не дав спочити...

— Бу-див... ци-ти... — одно лепече дитина.

— А батько візьме прута, та — аж-аж-аж-а!

Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то на матір.

— Жа-жа!.. жа-жа! — промовило й собі за матір'ю, замахуючи малою ручкою коло батькового виду.

— Ой ти, сучий сину! за що ти б'єш батька? Ось постій: я тебе закину, — обізвався він; підвівся, бере на руки дитину, гойдає. Дитина лежить-усміхається. Жінка любо-приязно поглядає то на дитину, то на чоловіка...

— Нічого я б у світі не хотів, — шептав він серед таких думок, — тільки б хату теплу, жінку любку та малу дитинку! А то б — усе мав... Хліба б ми заробили за літо, та й зажили б цілу зиму!

Голублячи таку думку в серці, непримітно переходив він безкраї степи без втоми, безводні довгі шляхи без пекучої згаги; тільки й бажав, щоб швидше стати на місце, заробити грошей, вернутись у село, купити дворище, оженитися та й зажити тихим сільським громадянином.

— У місті дуже багато крику та галасу, а в селі найкраще — і тихо й вільно...

Прийшли вони на місце. Грицько не кидався своїх. Цілою громадою стали вони на косовицю сіна, а потім і хліба.

Легка тому робота й сама найважча, сама найзабарніша, хто її робить по своїй волі, залюбки, хто пестить у серці надію, що немарно вона піде, що через ту роботу він засягне свого щастя, котре ще й не видне, ще не чутно його й шелесту, котре десь далеко-далеко, ген за скількома роками праці, нужди, всякого горя, малює його думка рожевими квітками надії... Легко тому за всячину братись, робить він, як віл, без втоми; працює, як хазяїн, завжди веселий, покійний.

Так робив Грицько весну й літо. За цілий день випускав косу з рук тільки тоді, коли треба було попоїсти та виспатись. І спав він ту коротеньку літню нічку мертвим сном, яким тільки спить чоловік, виморений важкою роботою. А тільки що світова зоря займалася, починав жевріти схід сонця, — знову в Грицькових руках звивалась коса, як та гадюка, по рівному степу. Хазяїн зглянувся на його щиру працю, похвалив його й набавив трохи плату.

— Либонь ти, Грицьку, маєш думку городи та села закупити, що так налягаєш на роботу? — казали йому земляки-селяни.

— А що? — усміхаючись, питав Грицько. — Чого тут дивиться? Узяв косу — чеши!

— Гляди лиш, щоб очкур не урвався, — хто-небудь щипне.

— Не бійсь: не твоєї натури! — одкаже Грицько та й знову за косу.

Одначе, як щиро не налягав Грицько, як з мочі не рвався, а прийшлося під осінь лічити заробітки, — тільки сотню й налічив!

«Воно й добре, — дума сам собі, — оже все-таки трохи. Що ти з сотнею вдієш? Поганенький ґрунт можна купити, — так же до ґрунту ще багато треба. Де ти, об віщо руки зачепиш?.. Хіба на зиму зостатись?»

І справді Грицько зостався. Селяни пішли назад додому, а він потяг далі — до Ростова. На дорозі зустрів він таких, як і сам.

— А куди? — завжди питали його подорожні.

— До Ростову.

— Не ходи до Ростову, ходім до Херсону! — равав йому один з них.

— Чому?

— Там малий заробіток, а в Херсоні на кораблях дуже добрий.

— Зате ж далі.

— На півтижня... То що? Ходім!

— Та чи ходімо, то й ходімо, — подумавши, одказав Грицько, та й пішов з людьми.

Прийшли вони в Херсон ще зарані; обійшли город; роздивилися; пішли на пристань.

Лиман перед їх очима — скільки засягнути — лелів; по йому, мов великі палаци, ходили судна, берлини, баркаси, плоти, а між ними й пароходи снували. Люди на пристані, як черва, ворущилися, бігали, всяку всячину виносили, кричали, гвалтували.

— По полтиннику од сотні дощок! — кричав хазяїн з плоту. Народ біг туди.

— По три семигривеники! — кричав з другого — і народ, як хвиля, кидав цей плот, перебігав до другого.

— По карбованцю день! — кричали з судна.

— По карбованцю з четвертаком!.. По півтора!

Усяк викрикував свою ціну, усяк бігав, як несамовитий, од одного судна до другого, де більше давали; од плоту до плоту... Сторгувавшись в ціні, робітники злазили на плот або на берлину, виймали звідти усячину, і нерідко, по пояс у воді, виносили на головах дошки, бочонки, качали на вірьовках сорокові бочки.

Став і Грицько до одного плоту. За день — мало не три карбованці заробив.

«Еге! — подумав він, — та це місяць отакої роботи, то й багатирем станеш?»

Оже — ба! Раз — така робота не щодня і трапляється, а вдруге — з кожним днем міняється й плата за роботу: то більшає, як багато товару присуне; то меншає, коли дві чи три берлини... Одначе плата за день ніколи не падала від карбованця; зате більшала іноді й до п'яти. Все-таки далеко корисніше косовиці!

Грицько радів, дякував у душі порадників. А робив — як той віль, цілий день; спав на голій землі або на колоддях; уставав тільки що на світ благословилося та знову за роботу брався; навіть мало що й їв, та й то все на ходу: пильнував, надолужав, як би більше заробити!

Пізньої осені, як уже плоти перестали пригонити, а барки та судна коли-не-коли приходили, роботи треба було дождати днями, а не часами, Грицько полічив свої бариші: дві сотні з лишкою лежало в його в кишені!

Грицько радів, як мала дитина. Тепер його надія, що, як виходив на заробітки, ще тільки мрілася, стала виразніше виступати перед очима: і город з садком, і нова тепла хата мов уже лежала в його в кишені...

«Воно б таке, що й додому час», — подумав Грицько, та зима застукала.

— Які тут у вас заробітки зимою? — питав він знайомих херсонців.

— Очерети косити, — раяли ті.

Пішов Грицько очерети косити.

— Все ж таки хоч на ті гроші проживу та одягнуся, а весна настане — зараз і потягну в Піски!

Минула зима; наступила весна. Знову закипіла робота то на пристані, то в полі.

Залишив Грицько думку вернутись повесні додому: одіклав на осінь. «А може, тим часом хто надійде з своїх, то тоді вже разом!». Грицько не помилився: прийшли весною піщани; розпитують, як, що до чого; розказують за Піски — хто оженився, хто заміж пішов, хто вмер; розказують, як трохи кріпакам позначилося неволі, які податки...

— А Чіпка як зажив, коли б ти знав, Грицьку! — хваляться йому.

— А ще не одружився?

— Ще. Та дурний буде, як не оженився... Мати щодня гризе голову; так усе одкладає та й одкладає; немає, каже, по мені пари!

Грицько й тому радий.

— Ми з ним пасли вівці. Він парень добрий, та тільки чудний собі. А тепер, кажете, зажив? От і добре!

Витрудив Грицько руки ту весну й те літо; а восени вернувся з своїми в Піски.

Як тільки прийшов, зараз кинувся вишукувати ґрунту. Тоді їх не труднація була купити: козаки, почувши за кубанські пустоші, що казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань. Грицько швидко купив величезний огород з новою хатою, з повітками, погребом, колодязем. За все те щось півтори сотні, чи що.

Купивши ґрунт, почув себе Грицько зараз іншим, немов на аршин виріс, на корх потовщав. І люди заговорили в селі: «От парубок! от хазяїн!» Батьки та матері гострили на його зуби, як на корисного жениха, особливо убогші. Та Грицько тепер зовсім іншими очима дивився на людей: до багатців горнувся, а на голоту дивився згорда.

Між парубками він поводивсь звисока. Як же лучалося йому вийти на вулицю або піти куди на вечорниці, він зараз пускав їм ману в вічі. Де, мов, ви бували? що видали? Що ви знаєте?.. Ось як я був... отам і там!.. Та іноді почне верзти таке, як той москаль, що вернувся в рідне село по білету. Хлопці слухають, уха розвішавши, роти пороззявлявши. А він — таке плете, що й на голову не налізе! Правда, дівчата, постерігши відразу такі баляси, по своїй жартівливій натурі, часом і геть-то сміялися з його, пришивали квітки йому прилюдно; а проте на самоті кожна думала: «От би за Грицьком бути! Хата є, огород є, та й грошенята, мабуть, водяться... не треба б на перший раз дуже й працювати... От би добре!»

Оже Грицько, хвастаючи своєю бувалістю, пишаючись своїми достатками, сам тепер думав не про убожество. Йому бажалося до свого добра приточити ще й жінчине, щоб вийшло одно та велике! Отак поміркувавши сам з собою, — засилає він старостів до найбагатшого козака Лози, котрий щороку посилає в дорогу паровиць по десять за сіллю та за рибою. Так же й Лоза Грицькової натурі. Він думав мати зятем не простого козака, не такого, що колись у драних штаненятах за вівцями бігав.

— Ще моя дочка небагато хліба переїла, сидючи дома, — одказав Лоза старостам.

Це трохи збило пиху Грицькові, осадило його наниз. Він при тих, присмирів, навіть зайшов якомсь раз до Чіпки, котрим став був гордувати, — та не застав дома.

Оселився Грицько на зиму в чужій сім'ї, в котрої купив город з уговором, що вони житимуть до весни у проданій хаті. Пристав у сусіди, хоч і в своїй хаті, та й почав роздумувати: яку собі жінку брати. Хочеться й багачки; хочеться, щоб була й уродлива... Довго він міркував собі, перебирав у думці всіх дівчат на селі, — та сам незчувся, як і коли закохався в сусідчину наймичку — веселу, моторну й робочу дівчину, хоч і невелику красулю.

Христя — так її звали — зосталася малою після батька-матері. Родичі, що можна було, рознесли; осталося тільки днів на п'ять поля, та й тим орудував дядько, у котрого спершу вона й жила. Як піднялась на ноги, бачить: скільки не роби на дядька, нічого собі не придбаєш. Так вона кинула дядька, а сама пішла в найми. Перепелиха, заможна козачка-вдова, що жила недалеко од Грицькової хати, наняла Христю. Зажила вона в Перепелихи, як у себе дома. Перепелиха була вже стара людина, добра, жалісна. Вона жила великою сім'єю — з дочками, сиротами-онуками, за котрими треба було приглянути, нагодувати, напоїти. Христя — молода, весела, щебетуха, працювита дівчина — дячина

ще змалку не давала ногам та рукам її одпочивку, призвичаїла до роботи. Хазяйка уподобала наймичку, а наймичка — хазяйку. Збоку дивлячись — Христя не наймичка, а дочка рідна.

Так оця-то Христя, низенька, чорнявенька, не дуже хорошої вроди дівчина, якось ненароком запала Грицькові в серце. Забув Грицько про великий посаг, який думав зтягти за жінкою; годі думати про якусь незвичайну красу, — давай лицятися та женихатися з Христею... Недовго й тяглися її любовці: після Водохрестя заслав Грицько старостів до Христі, а через тиждень наші молоді й побралися.

На весну одібрав Грицько в дядька Христину землю, купив парку биків та корівчину за останні гроші, які заробив, плоти розбираючи, очерети б'ючи, та й став тую землю орати, спрягшись з таким же, як і він, небагатим козаком-сусідом. Зажив Грицько тихим пахарським життям, хоч не таким, яке йому за парубоцтва думка висновувала, а все-таки гаразд — так, як і люди.

З жінкою Грицько жив мирно, люб'язно: ні лайки, ні сварки не чула їх простора, весела хата. В будні — обоє вони працювали; в свято — ходили вкупі до церкви; по обіді — спочивали або куди в гостину ходили, або в себе гостей приймали... І стали вони між людьми поважними хазяїнами, чесними, робочими людьми, добрими сусідами, навдивовижу парою...

— От з кого берить, дітки, примір, як у миру жити! — не одна, не дві матірки радили своїм дочкам з зятями або сином з невістками, — з Грицька та Христі... Він зостався сиротою й вона сиротою. А що з них вийшло? Чесною працею он скільки надбали! Чесно вони й поживуть його... у миру та в ладу, як брат з сестрою... ніхто з них і не замутить... Одна в них думка, одна рада... Отак, дітки, треба на світі жити!

ЧАСТИНА ДРУГА

VIII СІЧОВИК

Велике село Піски. Розкинулось, розляглося і вздовж, і вшир, і впоперек на рівній низині, в балці, а перед самим селом, мов хто борошна насипав — білого піску серед чорної землі. Так, наче хто білий килимок прослав, щоб витирати ноги, вступаючи в село. Посеред села стоїть невеличка старенька церковця, трохи перехилилася на один бік і вросла в землю. Не тільки покрівля, де-где й ребра поросли зеленим мохом. Проти церкви, на невисокім згірку, величезний палац світить дверима-вікнами... І палац уже, видно, давній та ще й запущений. Стіни пооблупувані — де-где вивалюється цегла; покрівля поржавіла; у вікнах шибок не долічишся. Мабуть, ніхто не живе в тому палаці, бо й двір нерозчищений — заріс густою муравою. Тільки дві протоптані узенькі стежечки тягнуться через увесь двір до двох невеличких будинків — по один і по другий бік палацу. Все те осунулось, опустилося... Так виглядали Піски перед волею.

А літ за півтори сотні не тільки цього палацу, а й самих Пісок і сліду не було. Там стояло невеличке сільце, або краще — невеличкі хутірці розсипались по балці, як стоги сіна зимою по степу. Мазанок було всього, може, хат з п'ять, а то все — землянки при самій землі, як могилки, повіддималися. Тільки один димар нагадував, що то не берлога звіряча, а людська оселя, що берегла людей од звіра і од лихої години. Землянка була з присінок, схожих на рів, та з хати — льоху. У хаті була піч, де можна зварити їсти та погрітися; одним одно віконечко — мале, як оддушина у бджоляниках, виглядало збоку на шлях. Недалеко від землянки стояли кружком верби, мов зачаровані дівчата, а посередині чорніла яма, обставлена очеретом. То — копанка для води. Огорожі — ніякої. То тепер тільки стали городи обгороджувати, а тоді — ніхто цього і в думці не мав. Зайвої землі лежало неозорно перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч, — ніхто тобі й слова не скаже. Хіба тільки сусідній пан полковник

або сотник подумає: «Ловись, мов, рибко, мала й велика!» Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затишку плодиться, прибуває, виростає... Серед пустих степів красуються, як квітники, веселі хутори, присілки, села; де-где вже посеред села, й церква біліє, — ще здалека горить хрест на сонці...

Так уродилося багато сіл і хуторів кругом Гетьманського. Де був колись бір — стало велике село Бірки; серед ярів та байраків, мов з землі вирости. Байраки — малі й великі; там, де колись на лощині вовки вили та лисиці нори рили, — красується село Вовча Долина. Тоді заснувалися й Піски.

Отже, як не давно Піски настали, що вже почала вивітрюватись і людська пам'ять про їх настання, та людська пам'ять не сховала того: коли і як оселився в них захожий січовик Мирін Гудзь. Заховала тільки людська спомка, що цей Мирін був уже немолодий чоловік, коренастий, з довгими усами, з закрученим за ухо оселедцем, та що він ще довго після того, як оселився, не кидав свого запорозького звичаю — воювання. «Воював, — казав він, — з ляшнею, воював з башею, воював з татарвою, а тепер воюватиму — з звіром!» І дивись: скинув рушницю на плече та й потяг подовж поля — скільки оком взглянеш... Немає день, немає два, іноді й на третій не видно. А там — глянь! і несе шкур п'ять або шість вовчих.

Отак Мирін доки воював, доки бився, рубався, поки й сам не набіг на свого звіра, що й його звоював. І ніхто другий звір той, як Марина Зайцівна, з піщанських-таки хуторів козака дочка.

Йшов якимсь раз Мирін з полювання додому. Сонце стояло на вечірньому пружі, а ще як огнем пекло. Вітер подихав гарячий-гарячий... «Доходжу я, — каже Мирін, — до Зайцевого хутора — виморений, змочений потом. Пити — аж душа горить. Коли — зирк! — вискочила ласочка з земляної нори з відерцем в руках, та скік у кружало верб, до копанки! Як забачив я відро, то в мене аж закипіло всередині... Піду, думаю, нап'юся води холодної... Іду. А дівчина нахилилась над копанкою, бере воду та стиха співає... Та таким же то любим голосом, таким важним співом — аж за серце хапа... Підходжу я... — Дівчино! кажу, дай лиш води напитися! — Вона глянула на мене — любесенько так... та й співати годі... А мені вже тоді й пити перехотілося... В її чорних, блискучих очах втопилася моя згага! Подає вона мені відро; нахилився я... «А бодай тебе, кажу, з такою водою... яка мутна та нечиста!» Та вже хотів був напитися... Вона, — хвіть відро... Води — як не було, — тільки калюжка на землі стала. — Стривайте, стривайте, — закокотала дівчина, — я друге витягну! — Та за відро, та до копанки... Прихилилась, витягла. Та вже ж і вода!

холодна та чиста, як слюза... Напився я, — трохи чи не цілісіньке відро видув; подякував, та й пішов... Приходжу додому. Що за знак... з ума не сходить моя дівчина: так перед очима і вертиться... «Що за нечиста мати? — думаю. — От тобі й напився води!» Переходить день, — все одно, що вчора. Минає другий, — не забувається... Піду на полювання, — вона мені, наче мара, з-за бур'янів привиджується! Раз на вовка хука дав; удруге схибив; за третім разом заряд у пеньок всадив... Овва! зовсім здурів...

Так воно ж, бачу, тільки на Січі добре козакувати, а на займанщині — хліб робити! — сказав сам собі та, діждавши неділі, і пішов до Зайця на хутір. Розказую йому свою пригоду та разом, ніби шуткуючи, й дочку сватаю. Гомонимо собі вдвох... Кликнув Заєць Марину, — старої не було, за рік перед тим умерла... Отак і так, — каже дочці: «Сватає тебе Мирін. Чи підеш?» А вона — звісно, молода, сором'язна. «Не знаю», — одказує... «А хто ж зна?» — питає батько. Мовчить вона. Так ми удвох з Зайцем випили добре, та й справу зробили... Узяв він, та й поблагословив нас. А через тиждень, у неділю, пішли ми до попа на Побиванку та й повінчалися...»

З того часу заржавіла січова рушниця, злігся порох, розгубилося кремення.

Став Мирін Гудзь поле орати та хліб пахати, а Марина — сина Івана колахати...

Серед широких та розлогих степів, на вільнім просторі, вирощував Івась свою молоду силу. Кров батьківська, січова, ще змалку обізвалася в жилах малої дитини. Найлюбішою забавкою було йому будувати та розоряти землянки, вали, окопи, шанці... Чуючи од батька страшні приповіді про війни та походи на Туреччину, на татарву, на панів-ляхів, — Івась перекладав усе те в дитячі іграшки. Оце зробить окіп, та й давай його розвертати, буцім з бою бере... Батько дивиться, сміється. Любо старому рубаці згадати на своїй дитині свої молоді літа! Він, було, Івася й підохочує: «Ану-ну, синку! учися змалу: на старість — як нахідка буде!»

Зате мати не дуже втішалася тими страшними іграшками. Івась у неї був одним один. Їй тяжко й страшно було подумати, що, як виросте її одинчик, а тут, — не дай господи! — схопиться яка завірюха з башею або з татарвою, та замче її ясного сокола бозна за який край світа, — вона його, може, більше й не побачить... Там десь, в чужій стороні, серед кривавої січі, зложе він свою русяву головоньку, а вона, мати, не закриє очей своїй рідній дитині: їх хижі орли з граками повикльовують, голодні

вовки-сіроманці порозносять жовті кості... Хіба тільки зозулька, неутішна віщуня, принесе вісточку, що її син бідолашний поліг серед чистого поля!.. Важко матері, таке згадуючи: гірко та сумно на душі, боляче в серці — так, наче хто шматочок одриває од його... І Марина падала навколюшки, молила Матір Божу, щоб велика заступниця наслала мир на її рідну сторону і захистила від напасти! Жахаючись тої страшної хуртовини, яка тоді часто й густо підіймалася, материне серце боялося, щоб Івась у іграшках, бува, не привчився до неї. І, коли батько ті іграшки підхвалював, Марина гримала на батька й на сина, що збив таку кептюгу коло землянки.

А ввечері, як не спитьсся Івасеві, візьме мати його русяву головоньку в свої руки, цілує, милує, і стиха, любим голосом, малює йому картину іншого життя... життя тихого, пахарського побиту: літньої праці на своїй добрій ниві; зимньої лежні у теплій хаті, що як повна чаша; серед малих діток, що одно говоре, друге белькоче, а третє в колісці мугиче; серед добрих сусід, що — не дай, боже, хвороби — і одвідають, і провідають... не то, що січове товариство, котре всюди несе смерть за собою!

Івась після того хилився на материну руч. На другий день уже він не рив ровів, не копав шанців, не висипав окопів, не брав їх з бою, а ходив собі по городу або по полю та весело виспівував.

Такі речі разом вривалися в Івасеву голову. Дитина сама не знала: що робити, кого слухати. Оце батько розкаже про наїзди на Туреччину. На другий день Івась і воює з нею. А тут мати, увечері, своїм пестливим голосом нашепче дитині про любов до всього живого. Івась кидає свої боїща та руйнування, любиться красою світовою, квітучими рослинами, живлом усяким — пестить козачків, сонечко, коників, слухає дзвінку жайворонкову пісню... Гляне батько на дитину: той Івась, та не той! — не висипає окопів, не риє шанців, не бере їх боєм...

— А що ж ти, Йване, не береш свого Берестечка? — питає батько.

— Не хочу!

— Чому?

— Мати не велять...

— Чому?

— Кажуть: грішка змалечку привчатись, як з людьми битись...

Треба з ними в миру жити!

— Бреше мати! То з добрими, то й у миру; а з лихими — коли їх не вкладеш, то вони тебе уложать...

Оже важчим здається Івасеві тихе, люб'язне материне слово, ніж суворе та грубе батькове. Так що, як повернуло Івасеві на

шістнадцятий рік, то він зовсім покинув іграшки в бої та став ходити біля волів, додивлятися до плуга, до борони. Спершу й це все було хлопцеві за іграшку, а далі — увійшло в його щоденні клопоти, близько припало до серця. Став він уже більше нудьгувати тоді, коли підласий або сірий віл захворіє, — ніж од приповідки батькової за татарський набіг... Мати раділа. Та й батько — не то, щоб легко було його січовому серцю дивитись, як замирала в синові лицарська вдача, а все ж і батько не дуже горював від того... Кругом уже старе лицарство розтавало. Не стало рівності — не стало братства. Козацька старшина, що колись, вибираючи, на її голови грудням кидали, щоб не зазнавалася, — позадирала тепер голови вгору, а прості козаці до самої землі понагинала... Дряпіжники, сутяжники, всякі військові товариші, розкинули свої тенета — і, як зайців, ловили в них просту темноту... Не стало вже й гетьмана. Та й навіщо він тоді, кому він тоді здався?! Кругом Україну облягло панство, позалазило в саме серце — і, як те гайвороння, шматувало її полумертвий труп... Зажурились наші левенці — та вже було пізно!.. Та сама земля, котру вони довгими списками скородили, своїми кістками засівали, обороняючись од лютих ворогів, стала для них ворогом, од котрого приходилось тікати... Піднявся струс, біганина... З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі, бажаючи панів здихатись — не чужих, а своїх уже кривих панів! Од панів тікали в козаки, давали військовим дряпіжкам басаринки, щоб записали в «компут козачий»; а козаки не вряди-годи шукали ласки в панів — бігали од козацької старшини, просилися «під протекцію»... А пан і старшина — як брати рідні! Ворон ворону ока не виклює. А часто — сам пан, сам і старшина... Хто сам собі ворог?

Правда, піщани ще були вільні. Та що з того, коли приходилось дожидати, що от-от і їх залигають... А кругом неволя, кругом сум людський — нікому порадоньки дати. Піднялись були за Дніпром гайдамаки, та й ті повернулись у розбишаки, а не в справжніх лицарів. А тут уже чутка: Текеля на Січі попорався!! Розтеклося товариство — хто куди... Одні — в землю; другі — до турка; а треті — на Україну, до плуга. Придибало їх щось два чи три й у Піски, — та незабаром і померли. Тільки й пам'ятки, що церков почали будувати...

Все це переживав старий Мирін, за плугом ходячи; все це переболіло його гаряче серце, коло хазяйства нудячись... Зостався Мирін сам собі, як палець. Як дуб серед осичок в лісі, так він серед піщанської громади. Один одинцем! І син, його

крєвная дитина, цурався батьківського духу!! Сумне й недоладне прийшлося січовикові волочити життя на старість... І скрізь вороги — і ворогів немає, бо люди пониділи: ніхто не хоче прямо міряться силою! Всюди тихо, хоч умирай... А ще козача вдача гучно одкликалася у старому серці; рука шукала потягатись з ворогом... Так же й ворога, окрім свого хатнього, немає... Сумно й глухо!

— Пустіє, глухне наш край! Незабаром і запліснявіє серед такої каламуті! — казав іноді Мирін, згадуючи давнє. — І порядки які тепер настали?! Що воно за порядки?.. Свій свого у неволю правторить... Старшина козацтво унівець повернула... Усі землі посіла... Недаром у пісні співають: «Ой, дуки ви, дуки, позабирали ви наші степи й луки!..» А тепер на них чужими руками роботизну справляють... Ой, не так колись було в нас, на Січі, у нашому козацькому краї! Усі рівні, усі вільні... Сьогодні ти отаман, а завтра — я! А землі — скільки хоч... Ори, сій, жни, де любишу місцину вибереш... Сказано: воля!.. А тепер?.. тепер що?.. Скажіть мені: до чого це йдеться?! Ні! немає добра... немає — та вже, мабуть, його ніколи й не буде! — додасть, як гвіздком приб'є, та й замовкне.

Люди слухають, похнюпившись. Інші — потилицю скребуть...

Трохи згодом, оддыхавши, Мирін знову розчинає:

— З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік... Навіщо? На те хіба, щоб нас нашою ж старшиною побито, у неволю повернено?! Це на те й вийшло: нашим салом та по нашій шкурі! Ну, й носіть її, здорові, поки ще ціла... поки не здеруть... А через віщо все? Усе через те, що кожне само про себе дбає... Братове лихо — чуже лихо! Немає єдності — чорт має й волі! А якби гуртом забрали коси, та шаркнули всю кропиву... От би — так! Чого дивитись? Косіть, кажу! Косіть, а то гірше буде!..

Отак не раз і не два вигукує було, розпалившись, п'яненийкий Мирін своїм сусідам, як посходяться де на гулянку, під неділю або під свято.

Піщани слухають, міркують... Дехто з давніших хліборобів і заспорить з Мироном: як і в старину добра та ладу не було, а були тільки бучі, колотнеча та сваволя.

— Що ми тоді од ляшні та од татарви наруги прийняли! Що ми терпіли від турка та від москаля!.. Та часом і свій брат запопрожець, як, було, убереться в хату, то й ладаном не викуриш... Розор був!

— А тепер? а тепер?? — кричить Мирін.

— А тепер — що? Тепер, спасибі богові, хоч тихо... У нас і хліб є, й скотинка прибуває, й захист безпечний... Живемо, як і люди!

— Живете? — кричить Мирін. — Нидієте, а не живете! цвіте-те... Та постійте, постійте трохи. Буде й вам те, що ведмедівцям! Попомнуть і вам боки, як подільцям!.. Тоді знатимете: чи живете, чи ні! Побачите... Видно вже, відкіль вітер віє...

— Поки хвалько нахвалиться — будько набудеться!

— Бевзні! нікчемники!.. пеньки головаті!! — закричить на остатку Мирін та й затихне...

Ті, що недавно виселились звідкіль-небудь до вільних Пісок, потягнуть руку за Мироном. Почнуть на всі боки кастити теперішні порядки, а найбільше панів. Стануть розказувати, як у Гетьманському не тільки пан полковник над людьми знущався, а як пані полковниця черевиками зуби й очі вибивала; як по цілому тижню в колодках морила сердешних дівчат; як їм коси різала, голову дьогтем мазала й пір'ям натикала; як ніхто ні жевився, ні заміж не йшов, не заплативши куниці...

— Та воно й правду каже дядько Мирін, — процідить хто-небудь крізь зуби. — Воно б то й викосити... та нікому!

Мирін сидить, насупивши брови, червоний, як жар — мовчить. Видно тільки, як у його груди то підіймаються, то опускаються, та як іноді, з-під густих брів, блискає блискавка...

Отак поспорять, покричать; одні поблагословлять, другі прокленуть тодішні порядки, та й розійдуться. А на завтра — і ті й другі знову за щоденну хліборобську працю.

— Хто таки нас займе?.. Вже коли за гетьманів не зайняли, то тепер — байдуже!

І порплиться кожен собі в господі, як курка на гнізді. Вимощує, підмощує, смиче, обсмикує, курчат висиджує... Ростуть Піски — і багатіють... Не вряди-годи — дивись: ні відсіль, ні відтіль, та й вирветься який захожий: або з нової Січі, з-під турка (бо там віра турецька, земля бусурманська!), або з-за Дніпра, від ляхів — та все на вільні степи, все на вільні степи... Зопне курінь, викопає землянку, візьме жінку, та й заживе тихим хліборобом. Глянь: землянка по землянці, мазанка по мазанці — з невеличких хутірців набралось хаток на ціле село, з улицями, з городами, з садками, з левадами! Спасибі запорожцям, і церков своя... Не треба вже до чужого попа йти ні дитини хрестити, ні шлюб брати.

Уже Івасеві за двадцять років минуло. Парубок літній — час би вже і про жінку подумати. Так же батько — не хоче про не-

вістку й слухати. «Молодий ще!» — було, каже. У сина вже уси позакручувались, а Мирін, аби згадали про невістку, каже: «Ще молоко не обсохло коло губів!» Усе ще мов чогось дожидав старий: не раяв синові женитись. Тільки тоді вже, як почув Мирін, що зруйнували Очаків, кликнув Марину (синові старий січовик соромився про це нагадувати) та й каже:

— Нічого вже тепер дождати... Годі! Не так уже поцвіло все — хліборобським ледарством припало... Не козакувати вже ні нам, ні дітям нашим... Не треба нас!! Минулося козаچه царство, настало хліборобське господарство... Пора й синові хазяїном стати... Час йому пошукати дружини — своє кубло звисти!

А мати — давно вже й дівчину нагляділа. У заможного козака Кабанця була одним одна дочка Мотря. Уродлива, моторна дівчина; працюовита й невсипуща хазяйка. Мати синові: так і так — оте й те казав батько. У Івася аж сміх пробіг по лиці. Рає мати синові Мотрю. А в сина давно вже серце он як тіпається, як де зустрінеться з Мотрею.

Порадилися отак; поблагословив батько з матір'ю святим хлібом Івана; важко здихнув старий; мати заплакала — і вирядили старостів до Кабанця.

Кабанець добре знав старого Мирона, знав Марину й рід Маринин. Все люди чесні, роботящі, не волоцюги, не п'яниці. Чого ще?

— Як знаєш, дочко! — каже Мотрі.

А Мотря стоїть коло печі та в запічку колупає. Почервоніла, розгорілася — ще краща стала, ніж була.

— Як мати скажуть... — одмовляє батькові.

— А що, стара? — Кабанець своїй жінці. — кажи ще ти!

— Та що ж мені казати? Марина жінка добра... Мирін трошки крутенький... Та хіба їй з Мироном жити?.. А Іван парубок — хоч куди!

— Ну, то й будьмо сватами! — одказав Кабанець старостам.

Пов'язали молодим руки, поблагословили їх святим хлібом з сіллю. Вернувся Іван з великою радістю: принесли старости обмінений хліб в батькову хату.

Через два тижні повінчали молодих.

Зажив Іван Гудзь з своєю молодою дружиною тихо та мирно, люб'язно — спокійним хліборобським життям. Землю паше, добро складає. Мотря порядкує з свекрухою в хаті. Живуть — як мед п'ють... А тут уже й дітки пустилися. Породила Мотря за три роки трьох синів, як соколів. Є бабі на старість утіха й забавка! А хлоп'ята справді вдалися — нівроку: один Максим, другий Василь, а третій Онисько — здорові, червонощокі, повні! Раді-

ло серце батькове та материне, на їх дивлячись; раділа й стара Марина, гойдаючи онуків... Один тільки Мирін на все чогось понуро дивився... Одначе й він частенько садовив на коліна до себе Максима — і, поки дитина забавлялася його здоровенними сивими усами, він йому розказував грізні приповіді про давні чвари...

Од тих переказів січова кров голосно загомонила у серці малого онука. Максим полюбив діда більше батька, матері; прийшлись йому до вподоби його розкази страшні, а іноді й смішні; полюбились йому дідові вичити — розумні, правдиві, добрі... Уподобав і дід свого цікавого й моторного онука. На крайнім порозі життя оддав старий своє, літами та негодами побите, серце малій дитині! Старість побраталась з молодістю, — молодість прилипла до старості. Жили одним життям; тішились однією втіхою; сумували одним сумом... Старий січовик натхнув свою душу в молодесеньку душу онука!

ІХ ПІСКИ В НЕВОЛІ

Та недовго прийшлося Миронові втішатись своїм малим онуком; недовго й онукові — дослухатись до дідових переказів. Життя круто повернуло своїм важким колесом — та й закутило Піски... в неволю!

Їхала недоля до ляхів у гості, та завернула в Піски. Пронеслася, як грім грянув, чутка: піщан оддали генералові! Під той саме час ляхи закуйовдились. Затіпалось розшматоване тіло Речі Посполитої, як тіпається індик після того, як голова одрубана. Як не рвався, як не кидався гарячий Костюшко, щоб розбудити чоловічу душу в панському тілі, — нічого не вдіяв... Він прокляв тоді вельможне шляхетство, що довело отчину до смерті, наткнувся з горя на свою смерть, швиргонув геть від себе, як більше не потрібну, гостру шаблю — і закричав не своїм голосом: «Капут Польщі!..» Одгукнувся той крик далеко-далеко — аж у самих Пісках... Досталися Піски панові Польському...

Що ж то за пан? Хто він? де він узявся?..

Кажуть би то, що то був небагатий шляхтич — з тієї «голопузої шляхти», котра в Польщі, за панування магнатів, кишла по їх дворах, пила їх меди, вина, оковиту, їла хліб, надбаний «хлопством», танцювала під панську музику, вибирала вельможного магната — свого патрона — в уряд, у сеймові послі, їздила з ним по сеймиках та сеймах, кричала, коли хотів її владика: згода! а підчас готова була за свого хлібодара витягати з піхов

гострі шаблі — і розливати братерську кров... Гультяї, свавольники, дармоїди, вони іноді зраджували пана, перебігали до другого, котрий більше викочував їм п'яного трунку, котрий розкидав їм зароблені хлопськими руками гроші... Магнат лютився, розсупонював свою калитку, кидав п'яній зграї золоті червінці, переманював ними щирих прислужників від третього магната, заводився з тим, що переманив його, бажав помститися... і знову розливалася, шуміла річка братньої крові... Та так не раз, не два — таке життя тяглося цілі довгі віки шляхетського панування, аж поки Польща впала, розшатана руками свого безпутного вельможного шляхетства... Магнатам же — байдуже!.. У них було землі неміряно: були хутори, села, навіть цілі города — не десятки, а сотні сел по нашій розкішній Україні, скрізь — скільки оком зглянь — од Сяну аж до Дніпра широкого; у тих хуторах, селах та городах жило десятки, сотні тисяч люду, з здоровими до праці руками, котрі, наче сам Бог, розгнівавшись, присудив трудити на одного вельможного дармоїда... Магнатам було — байдуже! Зате урвалася нитка «голопузим»... То було в пана в дворі — і ситий він, і п'яний; а тепер — не треба вже панові конниці, пікінерів, жовнірства: він тепер розкошує у Парижі, в Римі, в Бадені... Що ж було робити тим голодним ротам, котрі призвичаєні до гулянок, до сваволі, а не до праці?.. Чим його й де його годуватися, обуватися?.. «Голопузі» сипнули по всіх усядах... поробились оконами, управителями, посесорами невеличких маєтків, а деякі побрались на службу до сильного — колись ворога, а тепер владики — москаля! Подрибзав піхтурою і пан Польський з бистої Стирі аж до самої холодної Неви... Заліз у якийсь полк, терся по передніх вельмож, поки таки дотерся до генерала... і до Пісок!

Не встигли піщани одуматись, як приїздить сам вельможний у Піски, — та ще й не сам, а з якимсь жидком — обтіпанім, обсмиканим, у довгополому, зайолженому балахоні, у ярмулці на голові, у патинках на ногах... Хто зроду не бачив жида, не знав, на кого більше дивитися: чи на генерала, чи на його жида, що ходив за ним слідом — мов пришитий до генеральських хвостиків...

Генерал прочував піщан перший.

— Тепер уже ви не козаки, — сказав він, зібравши громаду. — Годі вам гайдамацтво плодити! Тепер ви мої... За мої щирі послуги сама цариця пожалувала мені Піски...

— Як це? що це? з якої це речі?.. — загула громада, як гуде море перед бурею.

Мирін одрізвився од громадян. Виступив з лави, підійшов до генерала.

— То це, — каже, — так?! Це вже й до нас руки простягаєте?.. Уже й на вільні степи пора?.. Помагайбі!.. А хіба там забули, який уговор мали? га?.. забули??

Генерал трохи подався назад, пильно дивився на Мирона; з-за генеральської спини виглядала перелякана жидівська пика з пейсами... Люди поторопіли... Тихо... ніхто ні пари з уст... Генерал чув, як тіпалось серце в Мирона...

А Мирін проказав ото генералові та до громадян:

— А що, люди добрі? Не я вам казав? Не я вам пророкував?.. Отже — радьте тепер!

Селяни, як жуки, загули... «Не діжде! Довіку не діжде!.. Щоб ми робили?.. щоб ми йому служили?.. Не діждеш, ляше!!»

Генерал не витерпів.

— Молчать! — закричав він, ще й ногою тупнув.

Жуки притихли... Посунулись назад трохи... Мирона не видно... Мирін під шарпанину десь дівся...

А генерал, мов по команді, викрикує:

— Земля моя!.. і ви мої!.. і все моє!!

— Брехали твого батька сини, та й ти з ними! — хтось йому зсередини.

Як хто приском кинув на вельможного! Підскочив до лави, зацідив по уху переднього, той аж стовбура став; закричав на звощика; пхнув у повозку жида, що вже давно вертівся коло повозки; вскочив сам — і тільки курява встала...

Крайній підвівся, покректав, підняв з землі шапку, почухав за ухом і обізвався до товариша:

— Оце так!.. Оце поздоровкався!!!

— Чом ти йому зубів не полічив? — загомоніли кругом, з усіх боків...

— Еге... чом! Коли він — біси його батькові — не вздрів звідкіля і вихопився!..

— Чому ж ти його хоч на повозку не підсадив? — жартує хтось зсередини.

— Тому, що за твоєю спиною не ховався! — одказав з обидою крайній.

— Зате ж він тебе й охрестив, що ти наперед лізеш!

— Охрестив!!.. о-го-го!.. го-о, го-о!.. То справді — охрестив!.. — регоче громада.

З того часу крайнього прозвали Хрещеником: Хрещеник, та й Хрещеник.

— Та буде вам! годі! — гукав чоловік з чорними усами, а з сивою, як лунь, головою. — Є чого реготатися!.. Кажіть краще: що робити?

Регіт затих. Громада загомонила:

— Та ми й до Києва... ми й у столицю... ми до самої цариці!..

Що це за напасть? Де ця проява вирискалась?..

Приходять до Мирона радитись: що робити, як би краще...

— Чи не з'їздили б ви, Мироне, в столицю розвідати... Що це за причепа така звідтіля вирвалася? Чи не перепросили б там кого?

— Щоб я їздив? Щоб я просив?? — закричав Мирін не своїм голосом. — Та краще я всю свою сім'ю під турка виведу! Легше в бусурманській землі зогнити, — ніж у себе дома, в панській неволі, пропасти...

Громада пішла від Мирона ні з чим, міркуючи та сумуючи...

Зажурився й старий січовик. Не їсть, не спить... «Син... онуки... своя кров... своє добро... земля... худоба... усе, усе в неволі!..» Так шептав старий, по двору ходячи. Не знає, де місце знайти!

Коли це — одного вечора пропав старий. Немає ночувати, не приходить уранці, не йде обідати; не вертає й надвечір... Де він? Де старий січовик Мирін Гудзь?.. Чи не бачили? чи не чули?.. — Ніхто ні чув, ні бачив. — Переходить день; минає другий, третій... як крізь землю провалився! Марина — плаче. Син — сумує. Невістка — як з хреста знята. Діти — і ті притихли, мов їх і в хаті немає...

А генерал тим часом не сидить, заложивши руки, не дожидає, поки піщанська громада самохіть підставить під ярмо шию: «Ори, мов, вельможний пане!» Генерал знає, що вола треба добре призвичаїти, щоб, коли скажеш: «ший!»—він шию підставив... А поки-то він обходиться, — треба його силою неволити... Генерал своє робить...

То немічний дбає за силу, а генералові — що? Покотив у Гетьманське, розказав, який «бунт» підняли піщани, як неуважно прийняли царицину милість, обізвав їх за це бидлом, гадюками, — нех їх дзябли візмуть!.. А на другий день знову приїхав у Піски, — та тільки вже не вдвох з жидом. Ще чуть зоря займалася, в Піски вступала москалів рота. Налетіли на Піски, як сарана на зелене поле, та й кинулись усе жерти, усе трошити...

Піщани такого не сподівалися. Поторопіли, самі не знали, що почати... Повиходили з хат; збилися у купу, як отара під дощ, коло церкви; послали за батюшкою, щоб одправив молебень. Батюшка побоявся, — не пішов. Трохи-потроху піщани закричали, загвалтували, що вони ляшкові довіку не покораються. Що від ляхів діди та батьки їх тікали сюди на слободи, а тепер ляшків сюди насилають панувати! Може б, ще довго гвалтували, коли б прикладами ротів не заціпили...

Порозганяли їх по домівках. Як схарапуджена отара, кинулись вони врзтіч... хто куди! Дехто в другі села; інші в ліси та болота; а деякі аж на піч позалазили... Такий сум, наче на село божа кара впала, або татарва найшла... Надворі більше жінок видно; а чоловіки, які були дома, боялися з хати й носа виткнути. Кожен сидів — як той кріт у норі...

Такий переполох — генералові на руку ковінька. Він безпечно ходив з хати в хату — робив усьому своєму добру перепис. Лейба на пальчиках тихо слідкував за паном, як вірний собака за стрільцем. На ніч пойдуть у Гетьманське; а на ранок — знову в Пісках. Пише та й пише...

Поки генерал переписував своє добро, справився й Мирін. Тижнів там через два, чи що, вернувся він додому — засмалений сонцем, увесь прибитий пилом.

— Не журись, сину! — скрикнув старий, увійшовши в хату, — забув і поздоровкаться. — Ось тобі — на! Поки світа-сонця, козаком будеш... А ті, що не слухали мене, дурного, — хай тепер, як самі знають! — Та й віддав синові до рук бумагу.

Мов сонце вступило в хату. Такі всі раді, веселі... І Мирін вернувся, й волю приніс! Тепер їх ніхто не присилує ні панщиною, ні чиншем...

Як же довідались про бумагу піщани, — давай увечері, крадькома, до Мирона бігати: розпитувати, дивитись...

— А що?.. А як?..

— А так — як бачите! — каже Мирін. — Хто записаний в «компут», — той довіку вільний, і сім'я його, нащадки його навіки вільні; а хто не записаний, — тому генераловим бути...

Як почули таке піщани... батечки! Що б його дати, як би його зробити, щоб тільки записаним бути?.. На людях і смерть красна. А то — як-таки: одного села люди, однаково жили, вкупі хліб-сіль ділили; вкупі робили... а тепер: одні — вільні, другі — невольні!!! Одні записані в якийсь «компут», другі записані (недаром він писав!)... за генералом!.. Хто ж туди записаний? хто сюди? Хто розбере?.. Біда та й годі!

Генерал розібрав. Недурно ж він терся щось з місяць у Гетьманському — оббивав у старшини пороги; недаром своїми ногами обходив кожну хатку в Пісках...

Що це за знак: то піщан розгонили, а це вїт по селу біга — загадує на завтра усім хазяїнам до церкви збиратись? «Уже вп'ять якась новина!» — міркують піщани. А проте — посходились.

Рано ще. Сонце тільки що схопилося, та таке пекуче, сердите, мов хто не дав йому виспатись. Аж душно піщанам... Стоять

вони на цвинтарі, гомонять... Коли, трохи згодом, на шляху щось закуріло... зателенькав голосний дзвінок... Серце в кожного на хвилиночку стало, а далі — дужче затіпалось... Попритихали усі; послали очі на шлях... «Тпру-у!» Коні спинились коло брами. Громада заворушилась, затовпилась. Кожен знав, хто то приїхав, і кожен посувався вперед своїми очима побачити...

З повозки вискочив генерал, як слід генералові: в мундирі, в палетах, срібний пояс з китицями стягував тонкий перехват... За генералом виліз з повозки якийсь панок — низенький, старенький, згорблений трохи, а за панком — Лейба, генеральський жид. Москалі вистроїлись недалеко за цвинтарем, на вигоні. Генерал перш усього підійшов до них, привітався. Москалі йому загелкали, мов індики. Далі — послали Лейбу за батюшкою — молебень служити... Батюшка — як з землі виріс. Одправили й молебень. Тоді старенький панок, що з генералом приїхав, давай піщанам вичитувати: за які й за які послуги «пожалували» їх генералові, та хто з них записаний в «козачий компут», а хто в генеральський «реєстр». Кожного хазяїна вичитував та викрикував... і не помилився. Козаків — тільки жменька; а генералових — повнісінькі Піски!

Як піднімуть тоді генералові баталію!.. Де той і страх дівся?!

— Ми все, усе покидаємо!.. дочиста усе!.. ґрунти, й хати, й худобу... підемо шукати іншого краю... кращої сторони... волі!!

Ґвалт, лемент такий — аж у дзвіниці гуде.

Козаки тим часом стали одрізнитись. Повиходили з гурту та й потягли додому жінкам хвалитись, що їх тепер ніхто не займе, бо вони й діти їх довіку вільні.

Зосталися на цвинтарі одні генералові. Довго вони гвалтували, кричали, що от зараз же такі все покидають та й підуть... Генерал давай їх утішати, що тепер вони йому непотрібні, що він їх не буде насильною роботою морити — на панщину ганяти...

— Ви мені давайте оттого й того, по скільки там, та платіть чинш за землю, а там — живіть собі, як самі знаєте! Мені з вами не жити: моє місце в столиці... Що слід, оддавайте Лейбі: він у мене на хазяйстві зостанеться...

— Служилем ясновельможному пану, — увернув Лейба, перегинаючись, — з малих лят і бенде служіць до коньця мего жіця.

— Вем, Лейбо, вем! ти естесь шляхетни жид, — одказав генерал.

— Так пристаєте? — обернувся знову до громади.

— Щоб ми платили за свою землю?.. Щоб ми давали... За віщо?! Ні зроду-віку! — закричала громада.

— Як знаєте... Коли не хочете платити, я вас пожену на паншину... Даю вам день — подумати: що для вас зручніше... Чуєте? Післязавтрього щоб я знав!

Та й поїхав собі. На цвинтарі піднявся гвалт ще більший... Усі викрикували, що покидають... З тим і розійшлися.

Правда, деякі, гарячіші, — душ, може, з десять — позабирали торби на плечі та й потягли шукати вільної сторони... А решта — зосталася. Куди його? як його? Воно б то й тягу дати, п'ятами наживати, — та як глянуть вони на свої хати, садочками закрашені, на свої засіяні поля, що зеленіють навкруги села; як згадають, як біля них, мов біля дитини, свої руки ходили; як здумають прощатись з старим гніздом, де, мовляв, і вилупився й вигодувався, зріс і посивів, — з батьківськими могилами... Шкода їм стане рідної сторони; страшно невідомої, темної, як ніч, будущини... Та й zostалися — до слушного часу!!

Приїздить генерал.

— А що? як?

— Та ми вже вам, пане, дамо, чого треба, — тільки не зачіпайте нас!

— Добре, хлопці! добре! Так би давно... Покірливе телятко дві матки ссе. От вам на могорич! — Вийняв золотого, подав крайньому.

Лейба крутився коло пана, не знав, з якого боку підступити. Генерал помітив.

— Що тобі, Лейбо, треба? — питає.

— Нех ясновельможни пан бендзе ласкав, — жеби хлопі не єдней горальні не будовалі, не теж жадней карчми не тржималі!

— Та ще, слухайте — ось що. Щоб ніхто з вас більше ні горілки не кури́в, ні шинкував! Ви мої — й шинок буде мій. Ось вам Лейба й горілки накурить.

Піщани почухали потилиці. Вони догадалися, що це тільки почалось — ось що!!!

Попрощався генерал з ними. Сідаючи у візок, гукнув: «Глядіть... бережіть мені Лейбу!» Та тільки його піщани й бачили.

Лейба зостався на хазяйстві. Через місяць прикотила в Піски велика-велика б́уда, — піщани зроду такої не бачили; а в тій буді — Лейбова жінка й жиденят з десятеро, одно одного менше... Генерал одібрав Лейбі, на край села, гуляще місце; за літо зоп'яв Лейба на високих стовпах будиночок — і став шинкувати.

Пішло все по-старому та по-давньому. Козаки й генералові жили собі в миру, спокійно, тихо; орали землю, засівали, жали, косили, молотили; збирали добро, худобу; діток плодили, — рід ширили... Прийшло в Піски ще кілька душ захожих, та й осе-

лилось між селянами. Генералові давали Лейбі, — чи то пак, генералові — одсипного трохи, платили невеликий чинш, та самі собі й порядкували, як знали.

Звикли піщани до Лейби. Привик Лейба до піщан. Стали вони до Лейби в шинок ходити — могоричу пити. Козачі шинки обминали, бо в Лейби горілка дешевша... Став Лейба нужний чоловік на селі!

І Лейбі — нівроку! З довгополого, засмальцьованого, демикотонного балахону убрався Лейба в чорний ластиковий; і Сурка Лейбова ходила не такою зайолзаною, як приїхала; і Лейбові діти — не такі миршаві та шолудиві... Є в Лейби — не знать де він і взяв її — і коза з козенятком; біля Лейбової корови ходить уже наймичка Гапка; завів Лейба й пару шкапійок... Зажив Лейба з піщанами... сказав би, — як у Христа за пазухою, — коли б Лейба у Христа вірив... А то Лейба—«невіра»; Лейбові предки над Христом знущались... Було іноді за те Лейбі, як підоп'ють піщани! Та не так Лейбі, як Лейбовим дітям... Не раз гвалтував Лейба, що хлопці його дітям повиривали пейсики, понамазували салом губи, що — аби де встріли, — зараз і насядуть, як шуліка курчат! Та сількісь! Пейсики знову одростали, сало на губах обмивала Сурка, жиденята росли, гладшали, стали аж вилискуватись, як ситі поросята, котрими їх дражили хлопці... Гаразд Лейбі!

Непогано й піщанам. Піски піднялися, розкоренилися, розрослися. Весело кидались у вічі серед широкополого степу квітучі огороди з вишневыми садочками. Чорні, понурі землянки час од часу все злазили. Натомість, поміж зеленою гушавиною колючих груш, плакучих верб, темно-зеленої вишнини, білили чепурні мазанки, з трьома вікнами, з підведеною червоною глиною призьбою, всередині — з присінками, з хижею, а часом, і з кімнатою. І тини скрізь калачиком позаплетені, де-где й з острішком; і ворота — там і там дощані; а коло воріт, мов сторожі, виглядали на шлях довгошії журавлі...

Миронові нічого того не довелось бачити. Як косою, скосила його думка про неволю. Захирів старий, згорбився, скарлючився... та й умер останній січовик без одного року ста літ.

X ПАНИ ПОЛЬСЬКІ

Біда, кажуть, не сама ходить, а з дітками. Перший раз вона затесалась у Піски з генералом. А так — років, може, через десяток — як з неба впала серед Пісок вістка, що генерал умер, а генеральша їде з синами на село жити.

Піщани спершу не вірили. Чого вона сюди приїде? Що вона тут забула? Чого тут не бачила?.. Та тоді тільки поїняли віри, та й то ще не зовсім, як понаїздили в Піски бородаті кацапи. Генеральша, перш ніж сама приїхала, заздалегідь понасилала з батьківщини прикажчиків. Лейба тоді, одпасшись на панському добрі, пішов на підніжний корм...

Понаїздили нові прикажчики та зараз кинулись одбирати місце для панських покоїв. Дивились, обдивлялись, міряли, розміряли, — та звеліли Бліщенкові та Мотузці виселитись аж на вигін. Ті, як почули — руками й ногами! Та трохи не наложили головами... Так вони мусили все своє добро покидати, кинули сім'ю та й змандрували...

Піщани таке побачили та й зажурилися. Встала перед їх очима їх будуча доля — сумна, заплакана, без волі, без радості... з батоном у руках!

Дождати страшного страшніше, ніж його пережити. «Що буде? Що завтра буде?..» — кожен думав, лягаючи. А тим часом на сьогодні роботи було доволі: кацапи розкидали Бліщенкову та Мотузчину хату... На завтра — заложили натомість палац. Десь понабували й дерева: такого понавертали, що піщани аж жахалися... На післязавтрього загадали чоловікам теє дерево обтісувати. Забрали чоловіки сокири, пішли обтісувати...

Незабаром і вродились, як з землі вирости, великі рублені палати, аж у дванадцять горниць, з погребами під низом, з бляшаною покрівлею. Дивувались піщани, що така озія стоїть серед села, оторочилась їх низенькими хаточками. А палац справді виглядав далеко краще, ніж піщанська невеличка церковця. Оже вони ще більше — не то здивувалися, не то перелякалися, як увечері бородатий прикажчик ходив від хати до хати — загадував, щоб на завтра жінки були той палац мазати.

— Ой, горенько! Що ж то тепер буде?.. — питали крізь сльози чоловіків жінки.

— Не що... Треба йти, щоб не було, бува, того, що Мотузці... — раїли чоловіки.

На завтра рано-рано, чуть зоря, жінки, заливаючись слізьми, прощалися з дітками, мов виходили в далеку дорогу, — перший раз потягли на панщину...

Швидко той палац і обмазали. А кацапи тим часом будували кухні, комори, сараї, стайню. Не тільки треба панам десь жити, — треба десь челядь містити, провізію складати, коней ставити... Треба поспішати, щоб довгобородому Потаповичу превосходительна й спасибі сказала!

Та й ганявся ж Потапович за тим спасибі! Кидався сюди й туди, сам бігав за тим і за другим, скрізь устрявав, всюди вештався, придивлявся, над робітниками крячкою висів... Здається, піщани не дбали так за своїм добром, як Потапович за генеральським. Таке йому смачне те генеральське спасибі!!

Ще генеральша в дорозі, а вже Потапович цілі Піски зганяє: муштрує «хохліков», як треба «гаспажу» зустрічати.

Аж ось — і сама приїхала...

Збіглись піщани — козаки й генералові — дивитись на неї, мов на яке диво. Кацапи порядкували. Козаків геть попрогнали. А генералових — чоловіків вистроїли в одну лаву; жінок — у другу; парубків — у третю; дівчат — у четверту, а малих діток — у п'яту. Сивих дідів вислали назустріч з хлібом-сіллю... «Ось, мов, вельможна, — усе твоє добро припадає...» Потапович так і вчив, щоб сказали... «припадає до твоїх превосходительних ніг!»

Вийшли діди сиві без шапок, з хлібом-сіллю... Так батько та мати стрічають молодих, як ті вертаються з церкви. Генеральша за дорогу дуже втомилася, — сказала, що недужа, не прийняла ні хліба, ні солі... навіть не глянула на кумедію... Так і пішов заряд даром! Піщани тільки забачили свою «молоду» ззаду, — високу, суху, як в'ялу тараню, — коли вона вилазила з пишного ридвану та сунула у горниці, злягаючи на руки двох хороше зодягнених дівок...

Діти, два хлопчики — старшенькому літ, може, дванадцять, а меншому з десять, — повискакували за матір'ю з ридвану та й побігли між народ. Не глянули вони на старих дідів, минули чоловіків, жінок, парубків... Панські оченята зразу забігали по цвітучому садочку різних квіток, що виглядали з-за чорнявих дівочих голів...

Оглядівши дівчат, перебігли вони до хлоп'ячої лави. Хлоп'ята стояли без шапок, з низенько постриженими головами, з невеличкими оселедцями. Паничі запитали, що то, полапали рученятами, поскубли злегенька. Нарізно од піщан, неподалеку, стояли кацапи — у червоних сорочках, у широких бородах — і сміялися з паничівської вигадки!

— Вишь, Афоня, — на што ефти хохлики... Знатна, баря, дери!.. Ану, вот таво хахлєнка!

— Какова? — пита старшенький, поглядаючи то на хлоп'ят, то на кацапів.

— А вот таво — чумазаво!

Панич узяв за оселедчик чорноголового хлопця, що стояв скраю. Той, як яструб, вирвався.

— За що ти скубешся? Дивись — який!!

— Ты... ты-ы!.. — заричали на його бородаті заступники, зціпивши кулаки й зуби.

Старенька, згорблена бабуся, пов'язана білою хусткою з наміткою, висунулась з-за других жінок. Бліда, як крейда, вона крізь сльози ледве промовила:

— За віщо ви, паниченьки, знущаетесь з хлоп'ят!.. А грішка! Паничі весело зареготались та й побігли в горниці.

Незабаром прийшов приказ розходитись: бариня з дороги спочивати хочуть! Лави перемішалися... Потягли піщани по домівках, носи повісивши, понесли неодрадні думки в похнюпленій голові, невеселе почування в серці...

Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе — само прийде. На другий же таки день прийшла загадка: зносити Омелькову й Стецькову хату, що прилягали городами до панського двору: нігде було саду заводити! Знесли хату Омелькову й Стецькову, насадили садок, ставок викопали й риби напустили. Трохи згодом — улица вузька. Треба розширити — треба урізати людських городів! — Урізали й городів, розчистили не вулицю, а майдан... — Уп'ять велено: позносити насупроти палацу всі хатки, бо за тими кривобокими хатками немає ніякого виду з панських вікон! Позносили й супротивні хатки, насадили перед двором високих та тонких тополь...

Отак що день — усе новий та й новий приказ, нова й нова вигадка! Щодня камінець по камінчику вибивали з людської волі. Кожен час вкорочувався уривок, на котрім були піщани прив'язані до генеральші, — поки не вкоротили так, що вже можна було безпечно за чуба брати...

Піщани довго не подавалися, а все-таки генеральської сили не подужали. Тоді вони кинулись до того, до чого кидається немічний. Вони налягли на ноги, — давай тікати! Зніметься оце чоловік, майне на вільні степи катеринославські або херсонські, або й на Дін, оселиться, де знає, а через рік жінку з дітками викраде, — переведе туди. Багато тоді наживало п'ятами і одиноких і цілими сім'ями... Тоді й поговорку зложили: мандрівочка — наша тіточка!

Такі щоденні безперестанні мандри дуже ображали генеральшине серце. Вона всім й усюди жалілася на невдячність «хахлацкава мужичья», на його грубу, звирячу натуру. Де ж пак? Прокляті «хахли»-гречкосії не хотіли пахати ланів милостивої, великородної панії Польської, по батьющі — Дирюгиної! У неї в Бородаєві все народ «руський» — і той слухав, а ці «мазепи» — тікали!!!

Оже як не мандрували «мазепи», а все-таки більше сотні сімей зосталося на розвід панам Польським, на послугу їх примхам

та вигадливим примусам. Генеральський приказ, з нагайкою в руках, зробив до ладу своє діло. Він розім'яв грубу звірячу натуру; оббілував її, як овечку; причесав, пригладив; натворив цілу ватагу двірні; а з завзятих степовиків понаробив покірних волів, котрі вздовж і впоперек переорювали тепер уже панське нив'я та засівали зерном — на прибуток панській кишені...

А й не трохи ж то треба, щоб її наповнити! Сімейка у генеральші, — аби господи! З нею приїхало два сини — опецькуваті, швидкі, як молочні телята. Через рік синів генеральша одвезла у науку, а з науки вернулася старша дочка.

— Гей! Кто там? — гукнула генеральша.

У порога, як стовп, стояв лакей, у чорному сертуці, у манищі з брижами, при часах.

— Позвать Потапича! — приказала глухим голосом, з протягом.

Лакей вийшов. Незабаром Потапович увійшов.

— Слушай, Потапич! Вере Семёновне нужно горничную.

— Вестима, нужна, — прогук густим басом Потапович.

— Выбери красивую девушку...

— Как прикажете, ваше превсходитство!

— Маладую... лет едак — шестнадцати... Только паскарее!

— Слушаю-с.

— Завтра, што-ли...

— Слушаю-с.

— Ну, ступай!

Потапович вийшов.

А вранці-рано Кирило Очкур з жінкою, з малими дітками проводили до двору, як до гробу, старшу дочку Ганну — вродливу, хорошу дівчину.

На другий рік приїздить друга дочка, на третій — третя.

Хто ж буде вичісувати, заплітати їх довгі чорні коси? Хто стягатиме дівоцькі керсети? Хто буде вишивати спідниці, комірчики, рукавці?..

Не минула панського хліба Омелькова дочка Олеся; ходила за меншою баришнею невеличка дівчинка — сирота Уляна, дочка того самого хрещеника, що генерал, — нехай царствує! — похрестив. В дівочій за п'яльцями сиділи Стеха, Маруся; ткала килими Гапка. На другім кінці палацу, у лакейській, нудили світом без роботи Петро, Вареників син, та Йван Шкляр; а перед самою залою, на стільчику, сидів, у лівреї з золотими позументами, Степан Пугач — молодий, вродливий камердинер генеральшин. А в кухнях — скільки!!

Треба подумати, чим ту юрбу голодних ротів нагодувати; треба ж їх і зодягти чимсь... А своя сім'я? Три дочки — як голубочки!! Простому чоловікові треба розумом розкинути, щоб дочки скриню придбати. А що ж то за дума морочила генеральшину голову, щоб надбати добра аж трьом генеральським дочкам? Та чи одна у матері думка! Не держати ж дочок на висадки: треба й про зятів подумати. Дівчата — не розсада, щоб їх ховати геть од світу. Дівчатам треба світу, — багато світу... Треба, щоб і їх побачили; треба, щоб і вони бачили... Треба, щоб було чим згадати молодий, дівоцький вік!

Заклекотав генеральський палац... Музика, аж струни рве — грає; у вікнах світла-світла! — здалека здається: горить усередині палац! Саме великий наїзд... Ціле чорне подвір'я каретами, колясами та повозками заставлено; під каретами, позасвічувавши ліхтарі, грають кучери у хвилики, у трилисника або в джгута; у стайні хрумають коні смачне степове сіно.

А в горницях гостей — нігде просунутись! Наїхали з Гетьманського гусари; завернув старий Кривинський з цілою меткою старих дочок; не забула й Шведчиха, і вона тут з своєю дочкою-кравею; а коло неї вертиться сотниченко Саєнко, молодий, чорнявий, веселий, танцюристий; тут же й гетьманського колись полковника Кряжа син Павло походить з сином полковника Кармазином, що приїхав на банкет з молодою жінкою, аж з самого Ромна... Не тільки з Гетьманського, наїздили іноді до генеральші гості й з сусідніх повітів.

Генеральша — привітна хазяйка-хлібосолка. Кожному скаже ласкаве слово; до одного обернеться з усміхом, до другого — з повагою, кожному годить, коло кожного ходить... Гостям — привілля! Хто в карти грає, хто дивиться, інші балакають то се то те; там зібралась купка — розказує, які тепер ледацюги кріпаки поробилися, уверне й генеральша своє слово про своїх «мазеп». А в гостинній панійки скрекотять, як ті сороки: без сороба кожного на зубах перетирають... У залу двері розчинені, у них натовпилась ціла юрба теж панійок, ніяк пройти... Підмічаючи, хто коло якої дівчини залицяється, моторні цокотухи шепочуть одна другій свої думки про любощі, надії — про шлюби. А в залі розвернулись танці на всі боки, аж поміст ходором ходить. Тільки — круть та верть, круть та верть! Гусари недаром наїхали. По танцях, туди вже к світу, як прокричать другі півні, — вечеря. Світом тільки роз'їжджаються...

Та так справляють не одні іменини (а й тож-то чотири рази на рік!): справляють на Різдво бенкет, бенкетують на Масниці, на великодніх святках. Це великі, прохані бенкети. А так гості — не минає дня, щоб за столом не сиділо душ три або чотири чужих.

Весело, розкішно жила генеральша. Не сумували й генеральські дочки, — бо ніколи було. Та й чого його журитися панночці — молодій, непоганій, з великородною сім'єю, та й не з порожніми руками? Правда, чи порожні в генеральських дочок руки чи не порожні, — про те самі вони ніколи не думали, не гадали. За них думала мати, а справджували її думку — бородаєвці та піщани... Бородаєвці привозили їй по два рази на рік «оброки», а піщани, як ті воли, робили на неї по чотири дні в тиждень, та зносили в двір курей, гусей, яйця... Чому не гуляти?!

Гуло отак генеральське подвір'я щось, мабуть, років з п'ять. У старшої дочки почали вже в куточках коло очей складатись ледве примітні брижики, похмурнішав трохи вид... Коли це — приїхав здалека, аж з-за Бородаєва, сусіда-панок, та й оженився на старшій. Одгуляли весілля. Піски зроду-віку не бачили, не чули такого весілля! Палац аж ревів, аж стогнав...

Почин, кажуть, великий чоловік. Як побачили гусари, що з-перед носа таке добро упливає, та ще дужче зачастили в Піски. Через півроку оддали другу дочку — за старого гусарського полковника.. Осталася на утіху матері сама менша. Так же й утіхи з неї — ніякої. Меншої дочки генеральша недолюблювала. Не раз бувало гримає на неї, свариться, і зодягала її бідніше, ніж старших. Розказували, що менша дочка прогнівила була матір: у себе в хаті раз переховала горничну Уляну, котра — капосна дівчина! — тільки те й робила, що сердила генеральшу. Скаже грубо, гляне якомсь дуже вільно, мов дивиться в вічі своїй рівні. «Яка сама, така у тебе й горнична!» — докоряє, було, розгнівавшись на дочку, генеральша. А дочка, на лихо собі, гаряча вдалася: ніколи, було, не змовчить. Піде в них спірка та змажка... Не раз материне серце щеміло від її гіркого слова.

Як на те ж: устряв за меншою дочкою «чумазий хахол», — отой самий хороший сотниченко Саєнко. Устряв, та й устряв!

— Слушай, Дуня, чого він до нас їздить? Я вже сьогодні йому й руки не подала, — каже раз мати, вирядивши Саєнка.

— Незвичайно зробили... Саєнко — чоловік як слід...

— Хто? Чумазий хахол?

— То що, що хахол? — одказує дочка. — Хіба хахли не люди?

— Мазепи! обливанці... а не люди!

— Та хто там був: чи його купали, чи обливали, — заступається дочка.

— Гляди справді: чи ти, бува, не вляпалась у того жучка, що так заступаєшся?

— А хоч би й так... Чим не чоловік?

— Що це з тобою?! Чи він тобі рівня? Твого батька сама цариця вітала, приймала. Пісками жалувала... А він — що? Може, його батько в гайдамаках був!.. Харциза! дігтярі! П-ху-у!

— Яке мені діло до його батька? — одказувала дочка, вже йдучи до себе в хатину.

Через день Саєнко знову в Пісках.

— І стида й сорома немає, й честі! Я йому спину показую, а він щодня... Сказано: з хама не буде пана! — каже розгнівана генеральша.

Отже, хам таки свого доїздився. Раз дочка призналась матері, що вона хама покохала, а хам її покохав, і обоє разом просять у матері «благословенія».

— З ким? з ким??. — закричала генеральша, мов хто шилом шпигонув її. — З дігтярем?! Та рука б мені одсохла!

— Ну, як знаєте... Не хочете, — ми й так поберемося... Бог з вами: ви не моя мати, я не ваша дочка!

Як почула таке генеральша, як залетється сльозами...

— Чи я ж гадала, чи я дожидала, щоб моя рідна дитина так моє серце вразила?

Щось з місяць ішла баталія. А далі — бачить генеральша, що дочки не переможеш, — ще, не дай господи, всьому роду наробить сорому, — взяла та й поблагословила.

Весілля не справляли: генеральша нездужала...

Повіз Саєнко свою молоду жінку до себе в Китайку, — та не повіз посагу...

Зосталася генеральша сама собі на хазяйстві. Недавно була сім'я велика, було так весело, гарно; а тепер — нікому ні розважити, ні розігнати суму. Старша дочка десь далеко в Московщині; середня тягається по всіх усядах за полком, а менша, хоч і недалеко, так же краще її не бачити! Не так її, як її «мазепи», без котрого вона ступня не ступить. Генеральша довіку не простила дігтяреві того, як він осмілився зневажити «честь» її старинного роду, — побратись з її дочкою!

Довелося генеральші на старості літ самотою світом нудити. А й старість же її вподобала! То була суха, а то ще дужче висохла; аж згорбилась, аж мов понижчала; голова — сивим сріблом блищала...

Будинок великий — а нікого нема! Йдеш на однім кінці, — на другім ступні одгукуються... Аж сум бере! Обняв сум та нудьга й генеральшину голову. Від суму й генеральські голови не захиляються. Сама не знає вельможна — що робити. Хоч би чим трохи одвести свою самотню душу, погріти одиноке серце. Старе серце

завжди шукає, де б його погрітися, кому б його посвітити на прощання своїм погаслим світом... Генеральша до людей давно охолола. Люди самі шукають тепла та світу. Де світ, там і тепло. А тепла у старім серці на макове зерно... Кому ж його оддати?

Генеральша недовго задумувалась: взяла, та й оддала його котам. Лакеї й горничні скрізь ходили по селу та зносили в горниці хвостатих мишодавів. Генеральша вибрала, яких сама знала. Завелось у палаці ціле кошаче царство: коти, й кішки, і котенята. Для послуги царству генеральша нарештє взяла в двір бездітну вдову Мокрину.

Мокрина за ними дивиться: Мокрина їх завжди годує, вичісує, стеле їм постіль... То вони за Мокриною слідом. Іде якось раз Мокрина, а за нею котятко. Вона й не догляділа, придавила якось дверима. Котятко запищало. Генеральша, як почула, наче їй пальця одрубали! На другий день котятко здохло. Що ж, так те Мокрині й минулося? Так їй те й подарувати?.. Генеральша була не з тих, що посередяться та й забудуть. Не подарувала вона й Мокрині котячої смерті. На другий день Мокрина серед села, прилюдно, цілий день мазала панські кухні зокола, а на шиї в Мокрини, за її щирі послуги — на червоній стьожечці теліпалося здохле котятко!

Та досталось тоді не одній Мокрині, й не за одні котятка. Було всім добре! Дочку, кажуть, дай, та й за дочкою оддай. Повидавала генеральша дочок: за старшою далекий Бородаїв 'ддала — нікому «оброків» тепер платити; за середньою — уплили ті «оброки», що наскладала давніше; тільки одна «мазепиха» не поживилася... А все ж таки, що генеральша придбала, то й уплило за дочками. Треба, значить, знову складати, своє убожество полатати. Піщани роблять тільки чотири дні на тиждень. Щоб уже їм і п'ятий робити?! Загадали п'ятий. Піщани послухали: пішли на панщину й на п'ятий день... сподівалися незабаром ще й шостого... Шостий загаївся. Шостого генеральша не вспіла накинути.

— Через цю Ульку життя мені нема! Що не зробить — все не по-людськи; що не скаже — то збреше!

Так не вряди-годи жалілася генеральша своїм сусідам на горничну Уляну, що з малої дівчинки на панськім хлібі викохалась у справжню дівку — білолицю, чорняву, з повними веселими очима, співуху невсипущу.

Подруги в Улянї душі не чули. Любили Уляну в дворі й за двором, старе й мале. Любили в Улянї щирю душу, добре серце, а найбільше — веселу натуру. Хто кого покохає — Уляна перша знає; зажурився хто — Уляна розважить. Уляна не знає горя! Вона справді ніколи не журилася; а може, й журилася, та ніхто того

не знав, не бачив. Бачили Уляну — весела; чули Уляну — співає; слухали — які Уляна вигадки вигадує, квітки пришиває... Сказано: не жур-дівка!

Одно тільки лишенько: немає генеральші життя через дівку Уляну! Недоспала превосходительна: «Чи то можна заснути за тією зіпакою?» А Уляни цілий ранок і в горницях не було: в кухні людей смішила, поки генеральша спить. Не дошила Стеха урочної роботи — рукавчиків, — Уляна винна: вона своїми реготами та теревенями не дає дівчатам діла робити! Не швидко прибіг лакеї на генеральшин клик. Не де ж він був, як не лупив зуби з Уляною! Сказано: немає життя генеральші через ту Уляну!!

Одного дня, — чує генеральша, — у дівочій тихо. «Мабуть, уже кудись майнула, побігайка!» — подумала генеральша та й вийшла довідатись. Уляни в дівочій не було.

— Де Улька? — питає дівчат.

— Пішла, кажуть, у кухню води напитись.

— Позвать!

Приходить Уляна.

— Де ти була?.. — заглядаючи в вічі, питає генеральша й на кожному слові придавлює.

«Поганий знак!» — подумали дівчата.

— В кухню ходила... води пити... — одказує Уляна.

— Хіба тут тобі води немає? — показує на графин з водою...

— Це вже давня... Я ходила свіжої напитись, — каже Уляна.

— Свіжої?.. Брешеш!.. Ти з бахурами знюхалась... Ти з Стьопкою... Стьопка! Стьопка! — гукнула генеральша.

Через увесь будинок, мов несамовитий, летів камердинер Стьопка. Генеральша Стьопку вподобала за те, що він моторний і красивий з себе. На Великдень одного Стьопку підпускала до руки похристосатись... Гапка-ткаля слезувала в кухні, що очевидячки бачила, як генеральша гладила Стьопку по підборіддю своєю сухою, кістлявою рукою... Чи правду Гапка казала, чи видумувала, — ніхто не скаже. Людям, а надто горничним, ротів не позав'язуєш!

— Ти де був? — стріла Стьопку генеральша й прямо глянула йому в вічі.

— У лакейській.

— Брешеш! Ти був у кухні... Признавайся: був у кухні?

— Був, — каже Стьопка.

— Бач, ш..! бач!.. Не я казала... Аж так і є!! Так ти здумала бариню обдурювати? Так ти злигалась з лакеями?.. з Стьопкою??. Так ти в моїм генеральському домі осмілилась бахурів позаводити?!! Постій же! — Петре! Іване!

Лакеї, як опечені, один одного штовхаючи, кинулись на генеральшин крик.

— Принесіть березки! — сказала генеральша поважно, тихо, мов звеліла хустку або води подати, — тільки очима засвітила хижо.

Лакеї побігли назад. Дівчата нижче попригинались до п'ялиць. У тій тихій говірці їм почулася грізна буря. Усе притихло, притаїлося... Так затихає чорна хмара перед тим, як має грім загуркати. У хаті зробилось душно, важко, мов стеля вниз опустилася й нагнічувала дівчатам голови. Ні одна з них не ворушилася... їм страшно було подумати: що, не дай боже, як стрінуться їхні мутні від страху та жалю очі з її очима?! Вони боялися глянути й на Уляну... щоб не скрикнути!

А Уляна стояла по один бік хати, коло одних дверей... Лиця на ній не знать! По другий бік хати, коло других дверей — Стьопка... Він якось смутно дивився вниз, на поміст, мов забув: де він, що він, — забув і про генеральшу, і про Уляну, думав щось друге... своє... А посеред хати, між двома винуватими, стояла генеральша. Випрямилась — висока, суха, мура, аж зелена; а очі — як у її любимчиків — жовті-жовті. Вона ними грізно поводила то на Стьопку, то на Уляну.

Вернулись лакеї з пучками в руках...

— Ануте, провчіть її... щоб знала, як бариню обдурю...

— Панійко! голубонько!! — не дала договорити Уляна — і кинулась в ноги.

— Прочь!

— Не буду!.. Я не бачилася з Стьопкою... Ой, не буду!.. Я не була в кухні... Ря-ту-уй-те!.. Я бігала до дядини... Ой, ря-ту-уйте!.. Ря...ту...у...у...й... хто в Бога вірує!!!

Дівчата ще нижче, до самого шитва, понагинали голови. На п'яльці закапали сльози...

Стьопка — за двері...

Насилу підвели Уляну...

До Стьопки, — його як лизь злизав. Що вже було Петрові та Йванові, що випустили Стьопку! Пропав Стьопка, як у воду впав... Нема та й нема, та й по сей день немає.

Перетривожилась генеральша. Де Стьопка? Де він дівся?.. Чого він утік? Чому він, дурний, не схотів обновити старої на нову шкуру?! А все не через кого, як через неї... через ту дівку Уляну! Сказано: не дасть Уляна генеральші віку дожити!

Знемоглася генеральша... Увечері спать лягла, стривожена, — не попрощалась навіть і з котами; уночі посилали Дмитра кучера в Гетьманське за лікарем; вранці верховий бігав у Китайку до

«мазепихи»... Біда! А на третій день товстопузий Потапович сам підтюпцем пер до отця Юхима, щоб збирав «собор» — робити маслосвятіє.

Пособорували генеральшу в обідню годину, а на ранок і по душі продзвонили...

Доїхала-таки її дівка Уляна!!

Не вспіли генеральшу поховати, як приїхав з полку старший панич — тепер уже якийсь там поручик, чи що. Тонкий, цибатий, як журавель, — з рижуватим, шорстким, як на ведмеді, волоссям, з великим лобом — хоч кошенят бий, з великими розумними сірими очима, з товстою, униз одвислою губою... Як вилита мати!

Осівся Василь Семенович на батьківським добрі. Перш усього звелів розпудити котяче царство. Годі йому розкошувати! Старих котів з кішками роздавали піщанам, мов гостинці од нового пана; а кошенятами, яких люди не брали, велено в ставку рибу погодувати. Сказано — зроблено... Потім того одпустили за двір Петра-лакея: паничеві буде одного Йвана. Дівчат Василь Семенович не розпускав чомусь. Нерідко було сам у дівочу зайде, жартує з дівчатками. Тим тільки було й душу одводить, що ходить з рушницею та коли там з дівчатами побалакає. Найбільше йому подобалась Уляна. Весела, співуча, вона не давала журитись молодому паничеві.

— Десь у тебе, Улінько, соловей у голосі гніздо звив! — хвалить Василь Семенович її голос.

— А може — синиця, — жартує Уляна.

— Ти сама — синиця! — одказує панич і злегенька здавить її за носа пальцями.

Уляна зардіється, як макова квітка.

Розкіш дівчатам за молодим паном. То було страшно лишнього слова сказати, боялися лишній ступінь ступити од урочної роботи. А тепер — робота лежить, а дівчата своє справляють... Реготи, співи — аж будинок розлягається! Уляна всім верховодить. Паничеві за носа оддячила: стала його за носа водити... Що Уляна схоче, — панич не встоїть.

Отак щось тяглося з півроку. Коли це одного вечора велить панич Іванові складати що нужніше в чемодони — завтра кудись далеко їхати.

Вранці-рано, чуть світова зоря займалася, піднялась у палаці біганина. То збирали в чемодани збіжжя Василя Семеновича. Поки встало сонце, усе вже було готове.

Прокинувся й Василь Семенович. Напився чаю, покликав до себе дівку Уляну; сказав їй, що, може, він більше не вернеться; обіщав за її щирі послуги ніколи не забути; дозволив їй покинути палац, жити, де сама знає; дав на нове хазяйство 50 карбованців грошей; подарував усе їй, яке мала, убрання; поцілував навіть на прощання у лоб, як цілують мертвого друга... та й був такий!

Вийшла Уляна од панича з червоними, заплаканими очима. Того ж самого дня забрала вона, які подарував панич, манатки, попрощалася з подругами, котрі її з плачем проводжали аж до її дядини, де вона й оселилася. Через місяць — гуляли весілля. Уляна вийшла заміж за Петра Вареника — того самого колись лакея, що нашив їй нову шкуру. А через три місяці послав Бог Петрові сина Івана!

Поки все це діялось, Пісками правив Потапович. Ще ніколи піщани не зазнали такого лиха, як тоді, коли ними правила тілиста рука товстопузого Потаповича. Не одному вона виправила щелепи; не в одного вилушила зуби, не одній молодиці попідсинювала очі... Важкий був на руку Потапович та дужий!

Через рік вернувся Василь Семенович з молодою жінкою. Незабаром і брат його, Степан, приїхав — теж офіцер і теж з молодою жінкою. Взяли вони та й поділили між собою «піщанський ключ». Одному — по сей бік Чортополоху, другому — по той бік. Вовча Долина, Байраки, Побиванка — досталися меншому, а Піски, Гайдамаківка та Красногорський хутір — старшому.

Піщанам спершу начебто й поводи попустили. Пан навіть на новім хазяйстві подарував на сім'ю по дню поля. Зате трохи згодом прикрутив їх так, що ніколи було й того поля пахати.

Потапович став уже невгодний. Він викупився на волю й завів над Ромоданом трахтир. А молода бариня, замість старого, виписала з свого села нового прикажчика — Карпа Дровиченка.

Карпо — свій чоловік; а піщани ще й досі не можуть без прокльонів згадати Карпа.

— Уже Потапович був! — кажуть піщани. — зуби тобі повибиває, очі попідсинює, щелепи зверне... а все-таки великої шкоди не зробиць! А цей — іржа, а не чоловік! Уже як у кого встряне, як уїсться: точить-точить, поки таки наскрізь не проточить!

Так його піщани й прозвали Іржею. І справді — Іржа наточив і собі не трохи, й панові... Він підбив Василя Семеновича на шостий день, і поле назад одібрав.

— Розпились... зовсім розледачили! З панщини все-таки не піде в шинок...

Піщани справді розпились, розледачили. Забули навіть в мандри бігати. Як було хто втече, то це таке диво — на півроку роз-

мови! Неволя, як той чад, задурманила людям голови. Уже вони й не сумували — наче так тому й треба! Стали тільки по шинках киснути... Коли не на панщині, то в корчмі. Іржа не одного вже купав і в березині від запою... не помагає!

Зубожіло село... Обшарпане, обтіпане... Тільки козачі хатки й біліють. Стали прокидатись де-где й злодіячки — новина в Пісках! Перше колись ніколи ні в кого й двері не запиралися, а тепер — і на засові страшно. Доставалося іноді й панським коморам...

Бачить Василь Семенович, що в Пісках непереливки, — що коли-небудь вберуться прокляті п'янюги та й з душею не випустять, — та сказав будувати новий палац на Красногорськiм хуторі та й перебрався туди жити. Стали тоді величати хутір — Красногоркою.

Хто з гетьманців не знає Красногорки? Хто не знає «Мекки», куди збиралось з цілого повіту панство, як на Магометову могилу бусурмани з цілого світу?.. Не в одному Гетьманському знають «Мекку», знають її й поза Гетьманським... Та як же її не знати, коли там живе такий чоловік, як Василь Семенович — голова в роді панів Польських?!

А рід же то розкоренився — великий та дужий! На новім хазяйстві у Василя Семеновича сімейка, як кукіль, покотилася. Щороку та й дитинка. Шкода тільки — всього один синок за десять років, а то все дочки — аж шість дочок.

Та вже ж і синок у Василя Семеновича, — сказано: якби такий розум — батько, як дві каплі води. Такий з лиця, такий з стану, така врода, така й натура. Батько, як був ще хлопцем, любив лапати за оселедчик чумазого. Синок, як зіп'явся на ноги, любив і собі лапати... А там, як піщани уже оселедців не носили, то й за м'яке тіло можна полапати.

Василь Семенович — чоловік твердий на слово. Сказав Уляні: не забуду — і не забудь! Як підріс її Івась, Василь Семенович звелів узяти його до панича в горниці. Так же й ледащо Улянин син, а Чіпчин батько... Ні роботи з його, ні послуги ніякої, — одна шкода! Натерпівся від його синок Василя Семеновича... поки запекла душа не потягла в мандри... Так молоденький панич і не долапався: чи тверде, чи м'яке в нього тіло. Правда, незабаром кудись і самого панича одправили вчитись.

Не такі дочки у Василя Семеновича: якісь циганки повдавалися! З чорними очима, з довгими, як кендюхи, носами, з циганським кучерявим волоссям, а чорні ж то чорні, як у сажу вимазані! Нестеменно — плащуваті циганки... Зате у Степана

Семеновича дочки — кожну хоч у рямця вправ! А проте й плащуватим, і в рямцях — треба женихів... аж цілий десяток женихів!

Бажали б пани Польські повидавати своїх дочок за багатирів і з роду значного... Так де ж ти набереш стільки багатих та знатних женихів? А в Гетьманському — як на те всього тільки три значних роди на цілий повіт. Один рід — Гетьманський, ніколи не жив у себе дома: в столиці родився, хрестився, виріс, там і жив. Другий рід — багатий рід козачки Шведихи — Шведових, баби, що зуміла провести онуків з простого козачого роду села Свинок аж у самий дворець. А третій рід — Польських.

Два коти в однім мішку не помиряться. Не помирилися й Шведови з Польськими. Василь Семенович хвастає, було, що його батько в дворці був, як свій чоловік; а Петро Степанович Шведов сам камергер, сам покоштував того дива; то, бувало, хоч нічого й не скаже на ті хвастощі, — так же гляне скося так, мов скаже: «А ти що, голубчику?!» Василь Семенович потупить тільки очі... Отак ні за що, з-за панської пихи, й ворогувати стали. А воно б і гаразд: у Петра Степановича — сини, у Василя Семеновича — дочки... Та ба! Така ворожнеча піднялася... крий господи!

Літа йдуть... Дочки ростуть... хоч на базар виводь! Хоч би тобі хто на сміх здумав у себе в хаті завести плащувату циганку! А то ж — нікогісінько! Степана Семеновича дочки — дарма, що молодші — вже йому й онуків подарували, а циганки — сидять у батька, як під шатром...

Нічого робити: давай Василь Семенович закликати до себе не багатих і не великородних паничів, аби тільки з дворянського кодла; давай на них накидати своїх плащуватих... Поробилися зятями Совинські, Кривинські, Борецькі, Митілі... Скрізь, по цілому повіту, позаводились хутори плащуватих циган. Дійшло до того, що у Гетьманському й кругом Гетьманського пани — родичі та й родичі. Розкоренився й рід Саєнків — жіноче коліно панів Польських, — усе-таки своя кров.

Усе то були животи, котрі притьмом бажали їсти й пити, аж роти пороззявляли. То була здавна, ще за гетьманщини, голодна, ненажерлива сарана, котра налетіла з Польщі на вільні степи розкішної України... Жерти, троштити — одна в неї здавна думка... Звикши підбирати крихти з панського столу, вилизувати тарілки після смачних панських страв, вона передала й потомкам нахлібницькі звичаї й страшенну жагу до всього смачного, солодкого. Своїми руками вона нічого не заробляла, бо шляхетські руки здались на що інше — до гострої шаблі, до легкої послуги чи королю, чи магнату... Потомки «голопузих» усмоктали з материним молоком про це думку... Було їх у війську сила, найбільше

там вони й починали свою службу. А вертаючись додому, — бо військова служба раз — нелегка, а вдруге — й небезпечна, — осідалися на батьківських ґрунтах — і роззявляли роти... Хотілося їсти й пити, і хороше походити... З чого ж його? Де його взяти, щоб своїх панських ручок не покаляти?

От вони й поробилися зятями заможних панів. Прямо сказати: попродались, сподіваючись за те нагороди.

Пани Польські не випускали своїх дочок з дому голих і босих. Та й тільки ж то, що манатки давали та по півсотні душ на завід. Що ти з такою жменькою людей зробиш? Не прийматися ж справді зятям панів Польських самим за плуга: дворянинові соромно було свої руки коло землі трудити; не копатися ж у грядках і дочкам великих панів, котрі замолоду їх кохали в багатстві, у розкошах... Що ж його казати?

З половини двадцятих по шістдесяті роки був у нас золотий вік панського панування. Пани не тільки панували над хуторами та селами, над родовими й неродовими маєтностями; не тільки переорювали широкі й довгі лани селянами та хуторянами, іноді їх міняючи на довгоногих хортів, — панський дух витав скрізь і всюди: і в городі, і в повіті, і в губернії. Усім і усюди заправляли пани. З панів вибирали комісарів; потім того з них перероблювали капітан-справників, а далі — просто справників; панський виборний був суддя й підсудки... А головою цілого повіту бував теж-таки виборний дворянами маршал, пізніше — предводитель дворянства... Сказано: як є, цілий повітовий уряд, окрім казначея (скарбника), окружного, поштмейстра, стряпчого («царєвого ока!») та станових, — був панський виборний... Лахва була!!

Тоді саме настало царювання й панів Польських у Гетьманському. Худоба розтеклась на всі боки, по всьому повіту. Дочки не принесуть, а й що є, то рознесуть. Увірвали вони трохи добра й у Василя Семеновича, — та ні самі не забагатіли, — тільки його зубожили. Що ж його вбогим робити? Треба на щось жити... Треба роздобувати й добра на поживу, й честі — для піддержки славного роду... Нігде дітись: треба в службу йти... Треба, то й треба...

І пішли!

Заверховодили пани Польські в Гетьманському, як у себе на царстві. Василь Семенович — царьок; його родичі — царські слуги; а цілий повіт з панами й мужиками — піддані. Василь Семенович у себе й прийоми царські уставив. Хто б з панів не приїхав в повіт, кого б з чиновників не прислано, — не їдь на своє добро, не приймайся за своє діло, не поклонившись Красногорському владиці...

І всяк їздив, кланявся... А що вже й казати — в установлені дні... Їздили на Різдво; їздили поздоровляти «з новим роком, з новим щастям, і з Василлям», у четвер на Масниці там оладки їли, на другий день Великодня — паску... Кожен знав, що в ці дні нігде більше не можна бути, як у Красногорці. Що б там не було, а бути треба! Жінка в постіль злягла, дитина ледве дише, — не можна: треба їхати! На Різдво іноді таке мете, що й світа божого не видно, на Масниці або на великодніх святках така калюка, що ні пройти, ні проїхати, іноді дощ, як з відра ллє... У Василя Семеновича день, — треба бути!!

Цілий повітовий уряд плівся у Мекку. Кожен підслужувався, піддобрювався, запобігав ласки, доброго слова, хоч погляду привітного... Кого було Василь Семенович «подарує» ласкою — той немов виросте... Другі дивляться, завидують: виріс чоловік од одного слова! А на кого Василь Семенович гнів положить, — прямо хоч в ополонку... І ті, що були приятелями, одвертаються...

Зате ж і правив панюга Гетьманським, як своєю батьківщиною. Що було скаже, — так тому й бути. Як загадав, — так і станеться. Йому тільки одному годили й служили, — та ще хіба орендарю його, Лейбі Оврамовичу — зятєві старого Лейби, генеральського прикажчика.

Та як же його не служити? Свої слуги, свої й прислужники! Нехай би хто сказав слово насторч — тільки б і місце бачив! Пішло в Гетьманському так, що ніхто місця не знаходив в уряді без волі Василя Семеновича.

Сам — предводитель; родичі — урядники; справник, суддя, підсудки — все то зяті, родичі зятів, племінники... Як квочка курчат збирає під крила, так Василь Семенович прибрав до своїх лап цілий повіт...

І все кругом мовчало, терпіло, слухало й робило на коренастий рід панів Польських, та все нижче, нижче нагидало голову перед його владикою.

XI МАХАМЕД

Після смерті Мирона и Марини лиха доля, зачепивши крайком слізьми змоченого крила життя Іванове та Мотрине, майнула на інші хати з більшими недостачами, злиднями — на кріпацькі хати порізаних людей... Козачі кубла обгорнуло тихе хліборобське щастя. Настали роки кохання в полі та в худобі, складання

всякого прибутку, тяжкої господарської праці дома й на полі, — та втіха дітками, кого благословив Господь...

Іван, ще дитиною направлений по хліборобській дорозі, так її й держався. Орав поле, сів, косив, жав, молотив, складав зерно — те на посів, те на поживу, те на продаж, або в горлаті ями — на голодні годи. Мотря, жінка хорошого господарського роду, теж допомагала Іванові у його праці.

З весни Іван щодня в полі — то оре, то засіває яриною. Зранку поїде, пізно ввечері вертається. Так до самої Паски. Одсвяткують Великдень — косовиця. Тут уже й Мотрі робота — громадиння. Далі настають жнива. Ціле літо, як муха в окропі, викрутяться обоє, рано встаючи, пізно лягаючи. Після жнив Іванові — возовиця; далі — оранка на озимину; ще далі — сійба; а там уже в осінь — молотіння заробленого хліба. Мотрі на осінь ніби легшає трохи: хатня робота — спочинок, а надворі — прихватком, тіпає плоскінь або матірку; скрипить терлиця під повіткою... А там уже й зима — замети навертає... Приходить вона в село страшною хуртовиною, приводить за собою своїх діток, — хизи й охизи та тріскучі морози... Люди аж перелякалися. Давай матки плести; ну, запинати вікна й двері, щоб не перся мороз в хату... Одначе й зимою — не сидня, згорнувши руки. Жінкам — своє діло, чоловікам — теж своє. У хаті — Мотря обід або вечерю варить, дітей пантрує й годує; а ввечері, при каганці, пряде кужіль або що голкою шие; надворі — ходить коло корови: напуває її ситним пійлом з висівками або м'якиною, рано й вечір — доїть. Іван — коло худоби пореється: скотові й вівцям підкладає в ясла просяної, або гречаної соломи, двічі на день до водопою гонить, сам вичищає двічі на тиждень загороду... Нема роботи біля товару — лаштує під повіткою, що потрібніше до весняної справи. А ввечері — плете рукавиці, бавиться з дітками — шуткує, вчить молитись, спати їх ложить, або сам лежить на печі вниз черевом — париться.

А в неділю або в свято Іван з Мотрею підуть до церкви; іноді, як не дуже холодно, позабирають і хлопців з собою. Прийшовши з церкви, обідають ласіше, ніж у будень; після обіду — ськає Мотря Іванові. Спочивши трохи, коли годинка, підуть вони куди-небудь до сусід у гостину або ж у себе гостей приймають. А ввечері — треба Іванові коло худібки поратись, — треба її напувати, на ніч паші підкладати; Мотрі — вечерю варити, діток спати ложити...

Так і зима мине; на весну красне сонце заграє... І знову в поле та в поле... знову торішня робота... знову торішні клопоти... Та так не один, не два роки: так ціле життя, цілий вік... Робиш,

щоб було що їсти; їси, щоб здужав робити. Отака-то весела хліборобська доля!

Отже, хто до неї призвичаївся, тому вона здається веселою й красною... Наші хутори, села, а часом і повітові городи, обложившись родючими полями та ланами, другої долі не знають... А проте — живуть цілі довгі-предовгі віки, копаються в ситній землі, мов поприростали до неї... Яка земля, такі й люди. Вона сита — й вони ситі; вона голодна — й вони роти пороззявляли... Селянин без поля — старець без рук і без ніг. Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає, на полі часом і вмирає... Поле — що воздух: нічим би дихати, якби зостався без його!

Важка хліборобська праця, а ще важче тому, хто її на селі не знає або не вподобає. Тим-то до неї ще змалечку привчають селяни дітей, щоб вона здавалась ні нудною, ні тяжкою. Діти на селі — поміч. Аби зіп'ялось на ноги, — зараз у поле: хай змалку привикає до свого побиту!

У такому побиті бажали Іван з Мотрею своїх діток зрости-вигодувати. Піднялись трохи хлопці, — треба їх до діла призвичаїти. От і почалось завжденне, на перший раз для дитвори любе, призвичаювання. Перше-наперше — скотинку пасти, товару доглядати... Тут не треба ні сили, ні вмілості: дивись тільки за худобою, пильнуй свого легкого діла! Далі — поганяти... Гей та цоб, та цабе! — от і вся невеличка наука погонича...

Хлопці до всього того кидались з гарячим запалом, а найширше брався Максим. Він цілу ніч не буде спати, аби йому найраніш устати, братів побудити в поле. Зате ж йому найскоріше й надолужало. Двічі, тричі зробив що — уже йому й не хочеться, уже йому новинку подавай. Та ні заставити, ні застрахати! Таку неспокійну натуру викохав старий дід, на лихо Іванові, і загартував її своїми страшними переказами про невмируще завзяття та своїми сердитими закидами про те, як тепер на світі сталося... Січові оповістки про запорозьку вдачу, про запорозьку волю западали в гаряче серце онукове... Як у гніздечку, так у Максимовім сердечку, виплодилась воля, про яку дід переказував; поривала хлопця до сваволі, до невпокою, — кидала од одного до другого, — пекла ненавистю до всього, що гнітило або перечило, не давало робити, як нам хочеться, як нам задумається... Живі картини з позадавнього-давня виступали в хлоп'ячій голові: Максимові хотілось самому битись, рубатись, розгардіяшити... З ким же його?.. де його?! Пішла ходором думка за думкою...

Ось з-за села піднялася страшенна кушпела. Вихор підхопив її високо-високо і мчав прямо на село... Максим побачив — і згадав дідову оповістку про боїще з татарвою... То не кушпела кушпо-

тять, то татарва мчиться на наших!.. Крик, зик, галас несеться разом з кушпелою... «Стійте, братця! — кричить отаман на наших. — Ви, середні, ні з місця, а ви, бокові, — у об'їзд на Сокільні Байраки!.. Заляжте там, мов неживі, анічирк! — аж поки голосна гаківниця не промовить: пора!..» Хлопці помчались, тільки хвостами коні машуть... А крик та галас все ближча та ближча. Ось уже й татарський баша насамперед їде, з голою шаблею наближається... Наші схибнулись, — далі... татарюги навздогін. Крик, галас, шарпанина... Ось блиснула блискавиця, гукнула гаківниця, полетів татарський баша з коня сторчака бритою макотирею... «Бийте!.. рубайте!..» — іде лемент з краю до краю. Аж ось і збоку курява, мов чорна хмара, піднялася: то наші з-під Байраків поспішають на виручку... Летять — аж земля стогне. У Максима аж дух захопило: заграла гаряча кров, розбуджена такими думками, — Максим помчався й собі за лавою славних лицарів... Аж кура встає шляхом, аж ідуть виляски од бою босих ніг по твердій землі... От і майдан. Максим, як кінь, басує: то, мов схарапудившись, убік шарахне; то, як молоде теля, піде скоком та вибриком... Ляскає батогом, свистить, гукає... Молодий крик розлягається навкруги — й деренчить по вікнах генеральського будинку...

Бачить Максим — у воротах заманячила страшенна постать заводського бугая. Немов яке страховище, з зложеною в зморшки шиєю, уставленою в землю головою з рогами, з налитими кров'ю очима, висунуло воно з генеральського двору й пішло повагом, хижо ревучи та завиваючи. Під ногами страховища двигтіла земля, дикі заводи реву розлягались по околиці... Максимів голос здавався цвірінканням горобчика проти страшного бугаєвого реву... Оже, Максим не злякався. Забув і про боїще з татарвою, кинувся на незбиту дорогу, набрав груддя повну пазуху і помчався насупроти бугая, ревучи й передражняючи страшну звірину... Бугай став, підвів голову, ніби думав розглядіти, що воно, та знову круто повернув шию й нагнув голову до самої землі, — хотів копірснути рогом, щоб страху завдати, — та від жиру не нагнувся. Тільки зо зла гребонув страшенно ногою й геть далеко відкинув землю від себе. Максим пошпурих грудку. Метка рука якраз піймала серед крутого лоба; грудка розбилась — і пил засипав бугаєві очі. Знічев'я страховище жажнулося... Залупало червоними очима... підвело голову, глянуло на свого ворога — та аж потемніло... Круто схиливши вниз голову, воно пішло насупроти Максима. Максим не злякався й тут: груддя залітало, як ті кулі — одно поперед другим... Воно несло бугаєві гостинці то в лоб, то в ніс, то в боки... Страховище нічого того не чуло: воно

навіть не чуло землі під собою. Завиваючи, воно йшло прямо на Максима — дедалі скоріше та скоріше...

— Ей, ей! — желіпнуло щось з генеральського двору. — Тікай, хлопче, біда буде!

Як опечений, крутнувся Максим і вітром помчався вповодж майдану. Бугай — за ним. Страшно було дивитися, як таке страховище, наставивши роги, неслоя з усього свого страшного прожогу за невеличким хлопчиком, що, як горошинка, котився поперед його... От-от бугай настигне; от-от простромить рогом наскрізь Максимову спину... Аж ось і тин від генеральського двору... нікуди бігти... пропав Максим!.. Ні, не пропав! Він, як собака, плигнув на тин, а з тину — в бур'яни... Скочив і бугай на тин, — та на кілку й застряв... Линула кров з пробитого боку... Страховище заколихалось, ревнуло не своїм голосом, рвнулось з усієї мочі... Тин упав, — упав разом з тином і бугай додолу — і так болісно заревів, що аж слухати страшно... Кілок пройшов подовж усього живота, вимотавши геть кишки зсередини... Піднявся крик людський, збіглася двірня... Шатанина-мотанина!

— Що ж оце ти наробив?! — питає Максима один з двораків, показуючи на бугая, що ледве-ледве дихав — сап...

Максим сміявся.

— Чого ти, сучий сину, зуби скалиш?.. Ходім, я тебе до панії поведу.

Як з цепу зірвався Максим, так помчався додому.

Досталося б Іванові од генеральші за того бугая, якби були кріпаки не покрили Максима. А то сказали, що бугай погнався за собакою та й пробився. Правда, не погладили за те по головці скотинщика, а вліпили, скільки здужали, — та Іван напоїв його за те добре. Так і пропав бугай. Тільки всього — Максима вибив батько. Та що та бійка? Переплакав Максим, — та й знову за своє...

Душа його прохала волі; молоді сили — простору. Сумно було Максимові серед широкого, пустого степу, серед поораної ріллі, тісно в тихій батьківській хаті, тяжко між мовчазною скотиною, котру йому, як старшому, першому довелось пасти... І хлопець видумував шкодливі ігри: то на баранах їздив, то телят лякав, то прив'язував їм до хвоста дрючки й заливався заливним реготом, як телята дрючилися. Часто й густо батько його маніжив за це; оже нічим не зміг переломити шкодливого, веселого норову Максимового. Оце, було, виб'є його батько; а через годину вже Максим на вулиці з хлопцями навкулачки б'ється або братів за чуби таскає, або запряже їх у гринджолята, як зимою, сяде сам за пана й бато-гом поганяє... поки не вшкварне так, що реви на усю улицю...

Палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк, він усіх побивав, над усім верховодив... А насміятися над ким, украсти, одняти що — йому дай! Генеральша ніколи не їла овочей з свого молодого садка: він усе пообносить, усе викраде, не дивлячись ні на собак, ні на сторожів. Раз його застукали на яблуні. Що ж — він злякався? Сторожі до його, а він як почав на них шпурляти яблуками, так ті назад... Тоді він скочив на землю; як вітер, помчався садком; як собака, перескакував через тини — і скрився в чисте поле...

Як же дійшов до літ та убрався у силу, — біда з ним та й годі! Високого зросту, станкий, бравий, широкоплечий, як з заліза збитий, а до того ще меткий, як заєць, співун-реготун... Хороший з лица — повновидий, рум'янець на всю щоку, з чорними, веселими очима, з чорним лискучим усом, — він був перший красень на селі... Вся молодіж любила Максима за його вдачу, за веселий, безбоязний норів, — усі йому корилися... Хто напереді ставник несе, як ідуть весною святити парубоцьку криницю? Максим несе. Хто на Гудзевій улиці отаманує, улицу водить? Не кому, як не Максимові... Кому насміятись над ким? У Максима язик, як гостра бритва... Хто заніс Луценкові ворота й почепив на самім версі столітнього дуба? Хто в Тхориhi-вдови вимазав дьогтем ворота? Не хто, як не Максим... Чиїх рук не втекла Хоменкова дочка Хвеська?.. Не втекла Максимових рук! Хто пустив погану славу на багатирку, Шрамченкову дочку? У кого ж язик довший, як не в Максима! Сам устриє, зведе дівчину, — сам потім перший і насміхається... Не одна їх і не дві наробило стида-сорому батькові й матері; не одну матір, не одного батька на донинім весіллі в хомутах через село водили... Не одна й не дві матірки плакало на Махамеда, як його прозвали старі баби. Не один парубок або й чоловік, покуштувавши на кулачках Махамедового «безміна», похиріє-похиріє та через півроку й на той світ переступить... А горілку пити, гуляти — Махамед усім п'янюгам привід дає! Позаливають очі — та шкоду, капості людям роблять...

Стали люди жалітися батькові, що Махамед синів їх розпоює, стали радити, щоб здержував сина. Та що батько вдіє з таким велетнем? Ні батькова грізьба, ні материна умова нічого не подіють з таким гульвісою, шибеником...

— Дай одружу! — дума Іван і радиться з Мотрею. Знайшли й молоду; умовили якось Максима, пішов з старостами. Так що ж? На заручинах Максим так нализався, що трохи-трохи не побив свого нареченого тестя.

— Господь з вами, з вашим молодим таким! — каже тоді батько старостам. — Хоч би мені прийшлося голодною смертю

помирати та сказано: як віддаси Мелашку за Максима, то живий будеш, то й тоді б не згодився!

Вернулися люди з гарбузом; розказали батькові-матері.

— Побила мене лиха година та нещаслива з такою дитиною! — кричить батько.

— Ти нас, сину, на старість у славу ввів... нашого недовгого віку не жалуєш, — плаче мати.

А Максим — як ногу вломив: з хати та на вулицю, а там у шинок до жида. Так розледачів, розібрався, розпився, що сказано: ні до чого! Знай у шинку кисне... Аж запах, як той бугай, щодня очі заливаючи... Зовсім пустився берега: що дома не зарве, — зараз у шинок! П'є, гуляє; з жида насміхається; з кріпаками панібратається, жалкими докорами їх коле, що роблять на панів, навчає не слухатись їх приказів — мандрувати. На капості чоловік здався, та й годі!

Сама генеральша знала Махамеда. І так його зненавиділа, що як приходилось проїздити або проходити повз його, то вона завжди одверталася й спльовувала. Як же почула, що він кріпаків бунтує, то жалілася комісарові. Коли б був Максим на той час не постерігся, не змандрував кудись з Пісок, щось на тиждень чи й більше, то, мабуть би, не минути йому й тюрми, а може, й самого Сибіру. Та що йому Сибір? Нічого!

Мучився отак з ним батько, мучився, та заплакавши, й каже Мотрі: «Ні, вже нічого з харцизою не вдію! Ні тихе слово, ні просьби, ні лайка — ніщо не помагає... Немає сили мені з ним битись... Хай же йде в москалі! Нехай його в службі попомуштрують, може, витруть ту юшку, що набрався дома!.. Хай його другі вчать: я з ним нічого не враю!..»

Мотря в сльози. Жалко матері своєї дитини. Уже який там він не лихий, який не недобрий, а все ж таки своя кров... Мотря плакала гіркими, а прохати Івана не посміла: вона догадалася, що то останнє слово батькового горя. Тут уже ніяке прохання не допоможе!

А Максим як почув, то ні скривився, ні поморщився. Так-таки зразу згодився та й пішов до прийому, виспівуючи та вигукуючи.

Тоді саме у столиці велике діло скоїлось. Старий цар умер, а зосталося два брати. Старшому ж не можна чомусь було царством правити, — осівся на предківськiм столі менший. Оже це не обійшлося мирно. Тоді саме царська гвардія з масонами забунтувала. Багато тоді лягло правих і винуватих, поки той бунт замирили... Як затихло, то новий цар, розпудивши стару гвардію,

звелів нову набирати. Та щоб був один у один: високий, станкий, показний... Максим якраз підійшов під міру. Як випускали його з прийому, то не кричали й «лоб!». А якийсь усатий офіцер закричав: «У гвардію його! у гвардію!» Максим як почув, аж засміявся... та прожогом у двері. Тут він трохи не вдарився лобом об якогось бідолашного некрутика. Недовго думавши, він його стусонув коліном під бік, закричав: «Сторонись, крупа! гвардієнець йдьоть!..» Той поточився, трохи не впав...

Не вспів Максим одягтись, як його погнало три якихсь москалі в некрутську схованку і заперли на замок. Хатка невеличка, вікна з залізними штабами, як у тюрмі, а людей — повно. Той сидить плаче; той хоч не плаче — журиться; там купка регочеться з якоїсь вигадки...

— Прийміть, братця, й мене! — каже Максим до тих, що регочуть.

— Іди... додаси й свого слова.

— За що це нас, братця, позапирали в цю тісну хурдигу? — питає Максим, оглядаючи чорні, як сажа, стіни некрутської.

— А щоб не втік! — одказав хтось.

— Та кий його біс думав тікати... І довго вони так держатимуть?

— Та хто його зна... Кажуть би то, що три дні...

— Погано! хоч би сюди горілки, то воно б якось веселіше.

— А сирівцю з дохлими пацюками не хоч?

— Пий сам, коли подобається!

Далі Максим уже орудував бесідою: точив баляси та баляндраси; розказував про свої сільські походи; змішив усіх і реготався сам... Товариський чоловік — нічого казати! Уночі тільки сумно чогось йому зробилося, як став викрикувати часовий: «Слушай!».

Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатись з родиною, що поназ'їжджалась до прийому, як на ярмарок... Плач, голосіння — мов мертвих виряджають до гробу. Там стара мати заливається гіркими сльозами, обнімаючи бриту голову синову; тут молода молодиця з дитиною на руках голосить на весь майдан, однією рукою схопивши за шию молодого чоловіка; а ось сестра з братом розмовляє, сльозами доливаючи горе... От і старі діди посхиляли голови; от брати розмовляють, понурившись... А там знову батьки, матері... Між ними й Мотря, як з хреста знята; а коло неї сини — Василь та Онисько... Ходять вони втрьох од воза до воза, розпитують некрут, чи не бачили де Максима? Ні, не бачили... Вийшли з некрутської разом, а де він дівся, ніхто не знає... А Максим, як тільки випустили з некрутської, зараз потяг

з москалями до шинку... Другі прощалися з родом, а він водить за собою юрбу москалів — і побратався вже! та здоровкається з скляним богом... Так Мотря й поїхала з синами, не бачившись з Максимом...

Незабаром некрут погнали кудись далеко-далеко... Люди знову поназ'їздилися прощатися, може, вже востаннє з своїми бідолашними синами, чоловіками, братами... То не глибока річка клекоче, прорвавши греблю, то гудуть селяни, прощаючись з некрутами... То не ховають мертвих, то люди тужать за живими родичами... І Мотря між ними... Згорбилась, скривилась, заплакана, стоїть вона, опустивши на груди голову, а коло неї Василь з Ониськом — і Максим... Видно, материн жаль уразив і його безжурне серце: стоїть він біля матері, похнюпившись... Аж ось затуркотів барабан; москалі скомандували в лаву строїтись. Піднялась шатанина... Скрізь затужили, заголосили... Стали прощатися. Максим підступив до матері...

— Прощайте, мамо!.. не згадуйте лихом...

— Прощай, сину!.. прощай, моя дитино!.. Ша... шануй... себе...

Мотря обхопила його шию обома руками та так і повисла, за сльозами світа не бачачи...

— Та годі вам, мамо!.. Не журіться: я не пропаду. — Він вивсвободився з заляканих рук старої матері, — давай прощатись з братами.

От уже постройли некрут в лави: один за одним, один за одним. Знову затуркотів барабан; старші скомандували...

— Прощавайте!..

— Оставайтесь здорові!..

— Хай вам Бог помагає!..

— Щасливо!..

— Прощайте, мамо!.. — казав Максим, проходячи повз матір.

— Постой, сину!..

Мотря підскочила, сунула Максимові в руку грошей...

— Спасибі, мамо!.. — сказав Максим і гроші на ходу заховав у кишеню. — Прощайте... подякуйте батькові, що в москалі віддав!..

— Ша... нуй... ся... про... щай... си...

Мотря не договорила. Та й Максим не чув: він був уже далеко...

Вернулися селяни додому. Вернулася й Мотря з синами, заплакана, убита горем... Іван ходив по хаті хмурий, як осіння темна ніч. Він ні на одного сина не глянув, не обізвався. А як вони пішли з хати, тоді до Мотрі:

— Ну що... пішов?

— Провела... — каже Мотря, заливаючись сльозами.

— Що ж він?

— Нічого...

— А оддала?

— Оддала...

— Що ж?..

— Казав: подякуйте батькові, що в москалі оддав!..

— Нехай він дякує своєму дурному розумові, — сказав Іван та й замовк...

Не стало Максима, затихла буча та лайка у Івановій хаті, не чуть ніякої й шкоди в Пісках. Не стало ватажка, — товариство немов розкотилось по світу. Хоч воно тут же таки й було, тільки пішло іншим шляхом, зажило другим життям. Одні повмирали; другі поженились, хазяїнами стали, дітей годують...

Іван востаннє згадував Максима в той день, як Мотря з провідів вернулася. З того часу сам ніколи й не згадає й сердиться, було, як хто другий нагадує.

— У мене немає третього сина — і не було ніколи! — казав він. Та вже після того за цілий день або вечір ні до кого й словом не обзивався. Думки, видно, не одженеш від себе!

Одна Мотря щонеділі, щосвята ходила до церкви та подавала як не шага, то копійку на часточку за здоров'я Максима. Оддавши свою вбогу лепту, падала Мотря перед Пречистою на коліна й молила її тихим-гарячим словом, щоб вона берегла її дитину од лихої години, щоб направила його на добрий розум.

Брати трохи посумували за Максимом, а далі й забули.

Життя пішло собі тихою ходою, приносячи то одраду, то тугу, та все стираючи спомин про Максима.

А він — хоч би обізався коли, хоч би звістку прислав... Де він? як він? Ніхто нічого не знав, не чув...

А тут пішли в Івановій хаті клопоти за клопотами. Там Василя одружили й одрізнили; тут Мотря переставилась... Іван, побачивши, що й йому, мабуть, незабаром за Мотрею, одружив Ониська; поділив синів, зоставивши свою хату та дві десятини поля — москалеві, коли одкликнеться... Швидко після того Іван і сам поліг. Онисько оселився у батьківській хаті доглядати москалевої худоби.

І стала та худоба кісткою в горлі як в одного брата, так і в другого. Піднялася з-за неї спірка та ворожнеча між братами. Менший правив худобою, як хазяїн, забирав усю користь собі; а старший, думаючи, що москаля вже на світі немає, загризався з братом.

— Хіба він мені брат? — каже, було, Василь. — Який він брат мені?! Захопив у свої лабети все добро та й брат! Москаля вже й кісточки досі немає... Чому ж він не поділяє добра?.. Ти мені десятину поля дай та півхати... Або — мені твоєї хати не треба: у мене своя хата є... Оддай мені землю — хай тобі хата... Або сплати мою половину... А то все сам... Собака він, а не брат!

Онисько собі не дякує Василеві. Не раз і за чуби бралися. Якби люди не розлили, то, може б, обидва без голови осталися на батьківськiм добрі. Стали вони тяжкими ворогами. Кожен кожному робив перешкоди, кожен кожного судив між людьми. А люди позивали вже до такої братньої ворожнечі, хіба вже дуже зчепляться, тоді тільки розводили.

Ворогували отак дома, ворогували, та хтось пораїв судитися. Поїхав Василь до секретаря Чижика, повіз три мішки пшениці й десять рублів грошей. Завів тяганину. Поїхав і Онисько до Чижика, повіз і собі три мішки борошна та й грошей не менше... Давай судитися. Тягались вони, тягались, вимотували з їх грошенята, вимотували. Дійшло до того, що як Василь збіднів, так і Онисько знищів, а тільки й того, що дізналися: Максим живий і вже старшим якимсь над москалями. Тоді брати перестали ворогувати, помирилися. Василь заспокоївся своєю худобою, а Онисько жив безпечно в москалевій хаті й володів його землею.

XII У МОСКАЛЯХ

Погнали некрут з рідного краю аж у Московщину. Гнали їх цілою юрбою. І який же невеселий здався їм той довгий перегін! Щоб хоч трохи скоротати час, вони то казки казали, то різні пригоди з життя пригадували, то про давні бої переказували, сподіваючись незабаром собі стрітись у чистому полі з ворожою силою... Максимові спали на думку дідові приповісті; він поділявся ними з товариством, а в самого аж душа закипала...

«Ой, та й знатимуть же мене вражі вороги!» — думав він сам собі, качаючись уночі на долівці коло своїх товаришів, котрі, виморившись, мертвим сном спали. І виплітали його думки в темній темряві страшну картину січі... Гук, крик, бій; дим застилає все поле, аж очі ріже; огонь, як з пекла, то з того, то з другого боку; бряжчать шаблі; гуркають гармати; палять гаківниці; брязкають списи; тупотять коні... Татарва мчить, як скажена... «Ага! вражі татарюги!» — кричить він услід їм і пускається навздогін своїм баским бистроногим вороньком... Шабля заблищала — голова татарська покотилася; кінь настоптав копитом — голова луснула,

як стиглий кавун... У Максима аж дух у грудях сперло... — Господи! коли б швидше!..

На ранок уставши, знову їх гнали. І знову вони йшли, то пісень співаючи, то задивляючись на невідомі міста, котрі приходилось переходити. Багато вони тих міст уже поминули, а ще більше, кажуть, напереді зосталося!

Довго вони йшли все своїм краєм, між своїм людом, вже їм аж обридло.

— Чи далеко ще та Московщина? — питали вони один одного...

— Та ще підтопчем ноги, — одказували другі, догадуючись: не близько, мов!

Поминувши свої степи, з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались в вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневыми садочками, свої городи, схожі на села, увійшли вони в лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини. Ішли вони день, ішли другий... ліс та й ліс!

— Оце й Московщина починається, — сказав хтось.

— Оце?! Та й невесела ж яка вона!.. все ліси та бори, куди оком не скинь... тільки небо крізь верховину мріє...

Сумно стало Максимові серед лісу; жаль йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут за лісом було тісно, душно, а небо здавалося низьким, похмурим. І справді воно було низьке й похмуре: йшлося вже до осені, — темні хмари, аж чорнуваті, снували по небу; перепали часті дощі.

Проїшли вони верстов з п'ятдесят чи шістдесят лісом — ні хатинки, ні людинки!..

— Де ж тут хутори, села, городи? Хіба тут і людей немає?... — толкуються самі між собою.

— Та тут либонь один тільки город Москва й є, та й той аж на самому краї Московщини, — одказав хтось.

Усі похмуріли, зажурилися: йшли мовчки, повісивши голови.

Проїшли ще верстов з десять або й більше; вийшли на узлісся... З-під тесової стріхи якоїсь чорної будівлі показався димок... Очі направились на його.

— Що то? кузні? — пита Максим.

— Село, — одказав йому старший москаль, що вів їх.

— То це кузні у царині?

— Не, то — избы.

— Що то за ізби?

— Хаты, по-твоему, хахол!

Максим зареготався.

Увійшли в село, або краще — в одну довжелезну вулицю, котра й була ціле село. Аж дивно! Одним одна вулиця, парканами одгороджена з одного й з другого боку; а на вулицю виглядали без вікон хати — чорні, як комори, закурені димом... Де-де забовваніли й люди — в личаках, у довгополих балахонах, з бородами...

От розвели їх по квартирах. Максим аж спльовував... Таркани, прусаки, стоноги снували скрізь по стінах, та було їх і в страві, і в квасі. У хаті — не виметено, смітник по коліна, несло од його чимсь смердючим; під сволоком лави, де на його стороні зайві горшки ховають, тут були замість ліжка... Світили в хаті не смальцем або олією, а якимись тонкими лучинами... Дим з печі валив прямо на хату, — бо хата без димаря, — давив у горлі, різав очі... Максим не поліз на «палаті»; страшно йому було прилягти і в тій багнюці, що на долівці. Він за цілу ніч не прилягав: з хати ходив надвір, знадвору — в хату; смоктав люльку (бо хазяїн прохав, щоб не курив у хаті)...

Ранком знову погнали їх далі.

Чим далі йшли, тим не краще, а гірше. Поминали вони ще таких же сіл, може, з десятків; минули й город один... Церков біліло аж шість, чи сім, а то все чорніло сіро-чорним цвітом... За городом тільки якась фабрика муріла, бо до цегли не так дим приставав, а може, була ще недавно вимурована... Засумували наші некрутики! А до того ще попідбивалися так, що молили Бога, коли б уже швидше доставитись на місце, — хай воно вдесятеро буде гірше того, що бачили, аби спочити. Ішли вже два тижні й два дні...

Аж ось, пройшовши ще днів з п'ять, сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали. Ліси щодалі все рідшали та рідшали; почалося нив'я — не нив'я, а так поле з пеньками (видно, не дуже давно й там ліс був); а здалека заманячило їм щось високе — то там, то там... Підійшли ближче, побачили верховини церков — і з золотими банями, і з блакитними, а найчастіше — по зеленому полю золоті зірочки... Ще трохи — вітер доносив до них заводи дзвонів, гвалт, крик... Серце в кожного радісно забилося. Ось-ось таки спочинуть!

Велике місто з своїми церквами високими, з своїми палацами довгими та широкими, з кам'яними крамницями розкинулось на невеличкім згірку. Внизу, посеред города, текла річка — широка й глибока; багато по ній снувало барок, плотів, пароходів; коло річки й на вулицях — гармидер, крик, тіснота, як на ярмарку...

Багатство міське некрутів здивувало. Там — ціла вулиця кам'яних крамниць, де видимо-невидимо понапихано всякого

крану. У крамницях за прилавками сиділи бородаті кацапи-купці й закликали прохожих, разом викрикуючи, які у них товари. От — базари з усякими найдками, напитками. «От би це в Піски перенести!» — не втерпів Максим... А це — величезні хороби з такими вікнами, що всього тебе з ніг до голови видно, як у дзеркалі... Вулиці широкі, рівні, каменем убиті.

«Бач, бісові кацапи! — подумав Максим, — які в себе городи позаводили, а села більше на загороди схожі, ніж на людське житво?! Все, що було на селах найкращого, мабуть, постягали сюди...»

Привели їх до кам'яниці довгої-довгої, облупаної, чорної. Построїли в лаву перед кам'яницею. А з неї повиходило панства-панства — і в палетах і без палетів... Ходило те панство поміж їх рядами, обдивлялося...

— Ай да маладец какой! — промовив один до Максима.

— Собі такий удався! — одрубав Максим.

Усі зареготалися. Панок грізно глянув на Максима — і пішов далі.

— В казармы! — хтось гукнув спереду.

Повели їх у казарми.

Хати були великі, просторі, тільки темні та чорні; по стінах цвіла пліснявка; патьоки збігали додолу. Посеред хат стояли довгі столи у три ряди: то нари для спання. На долівці — сміття по боки. У хаті стояв мов чад; смерділо, як з помийниці.

— Тут, видно, чорти жили, а не люди! — промовив Максим, увійшовши.

Усі сумували, журилися, повкладавшись спати на довгих столах. Од натоми ні рук, ні ніг не чули, а спати довго не спали... Усе їм здавалося, що це вони в тюрмі, в неволі... Що, якби побачили родичі, де вони кочують? Мабуть би, одцуралися навіки... Були такі, що плакали, згадавши про домівку... Нелегко було й Максимові; оже він не плакав, а насміхався над усім... і над кацапами, і над своїми, і над собою. Є такі люди, що найважчу тугу виливають сміхами, жартами. Про них завжди кажуть, що вони ніколи горя не знають; зовуть їх за те щасливими. Отаким щасливим і Максим удався.

Ранком вивели їх з казарми на двір; розставили лавами: вищий з вищим, нижчий з нижчим. Знову їх обдивлялися, розставляли, переставляли, як було треба, наказуючи, щоб не забували, хто біля кого стоїть. Попорядкувавши, відпустили їх передихнути, бо завтра вже на учення.

Замість передишки, некрути одпрохалися в старших москалів город подивитися. Ті відпустили. Проблукали наші новобранці

цілісінький день по городу; набродилися й надивилися до втоми, так що, вернувшись, зараз же полягали спати та й поснули, як побиті. Нові дива, котрі вони бачили в городі, прогнали вчорашню думку про домівку.

Тільки що стало на світ благословитися, затуркотів барабан. Піднялась шатанина. Кожен схоплювався з постелі; нашвидку вмивався, натягав одєжину й виходив на широке дворище, зараз же за казармою. На «плацу» розставили їх невеличкими купками, приставили до кожної по старшому, та й давай учити: як ходити, стояти, як руки держати, коли й що казати. Неслухняних били, а все-таки вчили: учили, щоб бити, били, щоб учити. Так день у день, день у день... «І нащо це воно, кому вона здалася оця муштра?.. для чого?..» — думали вони, вертаючись з учення. Здавалось воно їм гірше каторжної роботи.

Оже Максимові було все це за іграшку. Скоро він вивчився добре «носки» витягувати, марширувати, стрибати, по-московськи викрикувати... Так, мов старий москаль! Старі москалі дивувалися його дотепності та вихвалювали перед молодшими — неуками.

Трохи згодом нап'яли на його мундир, муницю — ранець, каску, притупею, — дали шинелю і ружжину. Як убрався Максим — москаль москалем. Рідна б мати не пізнала! Меткий, поворотний — на всі боки москаль!

Вранці-рано піде на учення; промуштрують їх — геть уже сонечко підоб'ється. Ведуть снідати каші з салом, а того сала — і духу нема. Перепочинуть трохи, знову на збір: обідати. Пообідають. Сонце вже повернуло з полудня. Барабан туркоче — знову на учення. Муштруються вже аж до пізнього вечора...

Минають місяці, рік... Одно та й одно!

«А бий тебе сила божа! — думає Максим. — Хоч би вже повели куди-інде... або ворог де вирискався!.. А то — муштра та й муштра! Та хоч би різна, а то: яка сьогодні, така і завтра, й позавтраму... Витягай ногу, кричи: «раз!.. два!..» Скидай ружжо на плече; скидай з плеча; приціляйся разів сто на день... а хоч би тобі раз сказали вистрелити!.. Я думав: що в тих москалях? аж воно одна тобі муштра... на ученні, й на смотру, й на параді під церквою... Уже так затвердив, — як свої п'ять пальців... Ні, муштруйся! Доведеться од нудьги пропасти...»

От і давай Максим свою нудьгу розгонити: став горілку, як воду, дудлити... Москалі підхвалювали його за те, що «чисто» п'є; іноді й у шинок водили, бо в самого Максима не було й шеляга за душею... Ті гроші, що мати передала, давно пропив...

Раз побився Максим на взаклад, що вип'є квартиру й не буде п'яний. Заклад на п'ять карбованців. Товариші розняли руки.

Дали квартиру горілки. Максим як приложив до губів — тільки на три ковтки й стало. І хоч би скривився, поморщився! Тільки мов очі заблищали та повеселішав трохи. Супротивник вийняв п'ять карбованців, дає йому.

— На біса мені гроші? — крикнув Максим. — Катай, братця, на всі!..

Пропили ті п'ять карбованців, попилися п'яні, як земля — на силу рачки до казарми попрілазили. А тут, як на те, була вночі перевірка. Недолічилися щось п'яти чи що. Виходять ранком на двір, — аж вони рачкують по дворищу. Забрали їх, позапирали в темну. Сумують вони.

— Не сумуйте, братця! — утішає Максим. — Сім бід, один одвіт! Я вас визволю.

— Як же ти нас визволиш?

— А так: кажіть, що я напоїв.

— Ну то що?

— Ну, то й нічого. Там уже моє діло...

Коли це — кличуть їх до ротного. Ротний так і накинувся на них звіром. Стоять москалі та одно твердять: «винуваті!», «винуваті!».

А Максим стояв-стояв, слухав-слухав та й виступив уперед. Його ротний уподобав за його моторність.

— Я, — каже він, — усьому виною, ваше б-родіє! Я їх напоїв. От уже скільки тут, а не зібрався подякувати їм за науку. А це, вибрав нічку та й то негаразд. Бийте мене, ваше б-родіє, скільки хочете: я всьому виною... Не наказуйте тільки моїх товаришів, учителів!

Це ротному сподобалось. Пом'якшав зразу; ще пополаяв, побатькував трохи та й прогнав: «Не сметь мне другой раз... за-секу!»

Вийшли од ротного, сміються; дякують Максимові, що, коли б не він, дуже б солоно прийшлося...

Після того Максим став душею москалів. Моторний, сміливий, він скрізь давав усьому привід; оступався за товаришів, коли ті де на гулянках заводили спірку; говіркий, він завжди вибріхувався перед начальством, як де попадалось товариство... Бувши на всьому казенному, не маючи великої недостачі в одежі, — він не жалував нічого свого. Лучалося що-небудь роздобути, все те йшло на гурт, на товариські пропої...

Товариші душі в йому не чули. Коли лучалося йому яке лихо, вони завжди гуртом його виручали. Чи одбіжить, бува, люльку в спірці, а грошей на нову катма, — вони склалися по шагу там, чи по копійці — і купували; чи порвалося що з одежі, при бійці,

до останку, — вони йому вислужену й залежану в якого бережливого брали й давали... Повага й шаноба Максимові!

Привик Максим до такого життя. «Ні, — думав він, — Московщина далеко краща, ніж рідна сторона! Що там? степ та й степ, плуги та борони, та вітер по степу; а люди — кожен сам собі... А тут — чого душа забажала — все є; а товариші — брати рідні: за ними, як у Бога за дверима: і допоможуть, і виручать... з ними краще, ніж з батьком та матір'ю!»

Максим, як там кажуть, і горенько покотив! Одно тільки його мучило, одно здавалося гірше печеної редьки, становилося руба у горлі. Це — життя у казармі вонючій та вонюча їжа. Хліб той — чорніший землі, з остюками та ще до того як згадає Максим, глядячи на його, що він у шаплику ногами мішаний, то аж занудить... Капуста — до носа не приводь; каша — з рота верне...

— За все, за все у вас добре, — хвалиться раз Максим кацапам-товаришам, — одно скверно: їсти нічого!

— Подожди! — одказують, — діждемо неділі, будемо прохатись на прокормленіє. Коли б тільки нам хвідхвებеля задобрити, а то б усе було гаразд!

— Куди на прокормленіє? — пита Максим.

— Да по миру прайтись. Авось отыщется добрый челаек... даст свои заплаты солдатские дыры заплатать!

Максимові стало ніяково. Одначе він на те нічого не одказав.

Діждали неділі. Тільки що почало на світ благословитися, — прибігають товариші.

— Брат! а брат! — будять.

— Ну?

— Вставай, пайдем к ротному.

— Чого?

— Как чаво? разве забыл?

Максим устав. За ним прокинулись деякі другі; почалась з товариством розмова.

— Ну, что фельдфебель? — пита один.

— Собака!

— Как?

— Да так... двадцать пять содрал! Зверь, брат, настоящий зверь! Говорит: кали дадите, братцы, четвертную, скажу ротному; а не дадите, — не смей и рта разинуть!..

— Стараво, брат, варабья на мякине не изловишь! Он, братцы, знает досканальна всю ефту механику, — виясняв один з нар, посмоктуючи люльку і спльовуючи на стелю.

— Да ведь пайми ты, Митрич: так ведь безбожно драть! Это ведь с сваво брата, а не с чужова!

— Поди... Станет он разбирать: где свой, где чужой... Ему — дай!

— Ну, и не зверь ли?.. Зверь и есть.

Отак розмовляли москалі, поки Максим умився, убрався. Пішли вони втрьох до фельдфебеля. Той зараз же повів їх до ротного.

— Ну, што, Федосеич? — пита ротний. — Все благополучно?

— Всё, ваше б-родие. Только одно худо...

— Што?

— Ребятам, ваше б-родие, худо...

— Чем?

— Есть нечево, ваше б-родие. Просятся на прокормление.

— Куда?.. зачем? — скрикнув ротний. — Я им дам прокормление!

— Есть нечево, ваше б-родие, — одно йому фельдфебель. — Гаварят: памрём с голоду...

— Што ты врёшь, старый хрен?.. Как есть нечево? Верно, уж успел содрать?..

— Никак нет-с, ваше б-родие! Гаварят: четвёртая часть за позволение!

Ротний заговк; крутнув уса.

— Кто идёт? — спитав, помовчавши трохи.

— Да вот: Иванов, Евпраксеев да хахол Максим. Поди сюда, ребята! — гукнув він крізь двері в сіни.

Реб'ята увійшли в хату, стали, витяглися в струночку — як верстви на шляху. Ротний зараз до Максима (любив-таки «хохлика»):

— Што, брат Максим, — худа жить?

— Худо, ваше благородіє: їсти нічого!..

— На прокормление хотите?

— Точно так, ваше б-родие, — забелькотали усі в один голос.

— Разве пазволить, Федосеич? — питає ротний, скоса поглядаючи на фельдфебеля. — Пазволить легко... Ну, а как попадётся?

— Никак нет, ваше б-родие, — знову забелькотали разом москалі.

Ротний подумав ще.

— Ну, позволяю.. Только смотрите: попадётся — засеку! Слышь?..

— Слушаєм, ваше б-родіє!

— Ну, с богом, братцы... марш!

— Благодарим покорно, ваше б-родіє! — викрикнули москалі на прощання й вийшли за двері.

Скоро вся рота заворушилася. Оступили кругом заробітчан; розпитують, куди ті йдуть; одні раять — в одно місце, другі — в друге. Гудуть, мов бджоли в улику... А заробітчани раді такі! Думка: хоч тиждень усмак поживляться: попоїдять м'яса, а не гнилу капусту та хліб з остюками; побудуть на волі, а не в казармі вонючій.

— Не худо бы, братцы, — каже хтось, — пойти по купцам с образками!

— А што?.. Право, братцы, не худо! — промовили заробітчани.

Побалакали отак, порадились, зібрались, пішли. Надвечір з півсотні рублів несуть! Рота радіє, юртується... Присудили зараз віддати двадцять п'ять Федосеїчу, а останні 'ддали до схову старому унтерові.

Швидко заробітчани знову пішли, а рота, сподіваючись на добру поживу, загуляла. У кого зосталася копійка про чорний день, — той і ту витрушував. Зложились гуртом; купили горілки; набражились, як квачі; співають, лаються, згадують тогорічні пригоди, свої заробітки, утрати... Горілка порозв'язувала язики. Той журиться вголос за своїми: як там жінка, діти? Той розказує про зрадливу дівчину, як він їй пацьорки обірвав; той хвалиться коханням своєї... Кожен — своїм!

Сонце вже спускалося, як вийшли заробітчани з города в чисте поле. Пройшли верстов з п'ять... Перед ними сосновий бір стояв як чорна стіна; за ними місто гвалтувало, — невгавучий крик та гомін доносився до них... Заробітчани все йшли та йшли... уже й захід сонця став жовтіти та блідніти: ніч насовувала на землю; ясні зорі виблискували в темному небі; мороз дужчав; дорога рипіла під ступнями... Заробітчани йшли мовчки. Не доходячи до лісу, почули вони жалібний скрип полозків об мерзлу дорогу, важку ступню кінську і цмокання людського голосу; незабаром показалися ї сани, повно навантажені. Зверху сидів здоровенний чоловік, у бороді, зодягнений по-купецькому!

— Стой! — крикнув один з москалів — Іванов, перебігши шлях, і вхопив коня за удила. Кінь став.

У Максима мороз побіг поза спиною... «Що ж це воно буде?» — думав він, та й одійшов убік подивитися. Другий москаль, Євпраксеев, підступив до купця.

— Здорово, купец! А что, брат, за товар везёшь?

— А ты — што? Што ты, что я тебе стану ответ давать? Поди прочь!.. — Та й устав з саней.

— Глаза имеешь, сам видишь! — одказав Євпраксеєв.

— Да вижу, что — салдат... Но чево тебе нужна?

— А вот чево, купец, вот ты товар везёшь; а у тебя ево и без ефтаво многа...

— Ну-у?..

— Да ты лошадь понукай, а не меня!.. Так вот видишь ли у тебя товару многа, а у салдата ничево... у салдата, сам знаешь — и душа казенная... Пажертвуй, что твоя милость, на солдатское житье-быгье!

— А ты откелева — такой?

— Да уж откелева — не тебе знать... Мы просим... Дашь, за твое здоровье выпьет брат-солдат; а не дашь, не надо — проваливай!

— Проваливай? Ишь ты какой вострый! А ты бы так и сказал... а то, вишь, лошадь астанавливает, словно вор какой...

— Да ведь тебя, барада, не астанави, — обізався з-перед коня Иванов, — ты нашево брата и слушать не станешь, вот что!

— Дашь, спрашиваю? — приставав Євпраксеєв.

— Во-на! — одмовив купец, показуючи кулака.

— Ну, бог с тобой! Пусти ево, брат, — промовив до Иванова Євпраксеєв.

Той пустив коня. Підійшов до них і Максим та разом і потягли лісом. Купец пильно дивився вслід їм і щось думав. А це як скрикне:

— Э-эй, ты? слышь?.. как тебя?..

— А што? — питає Євпраксеєв, повернувшись до купця.

— Возвратись!

— Да чаво? поезжай себе!

— Возвратись, гаварю!

Москалі гуртом вернулися.

— Вот вам, братцы, красенькая... вспомяните раба божия Парамонта, — промовив купец, подаючи до рук десятирубльову бумажку.

— Спасибо, купец. Не забудем. Парамонта, говоришь?

— Парамонта, братцы! Парамонта!

— Ну, прощай. Счастливого пути!

— Пращайте, братцы. А далече идете?

— Да на села.

— На побывку?

— На побывку.

— Помогите вам Бог!

— Спасибо. Прощай, батюшка!

Розійшлися. Купець поїхав у город; москалі пішли далі шляхом. Максим дивувався. «Узяв би ти в нашій стороні! — думав він. — Мабуть би, чорта спік...»

— А добрий, братця, купець, — обернувся він з словом до товаришів.

— Что, брат!.. Купец, брат, — свой челаек. Он сам знает нужду солдатскую, — всегда пособит... Вот — барин, брат! О, то вострый, шельма! У таво просьбой не возьмешь: дух разве вишиби... ну, тогда так!

Отак, розмовляючи між собою, йшли заробітчани бором. Уже до півночі добиралося, як вони входили в село, та прямо до шинку. Там ще світилося. Чутно було: п'яними голосами тоненько бородачі виводили «Лучинушку».

Заробітчани ввійшли в шинок, поскидали з плечей клунки, посідали в ряд на лаві.

— А дай-ка, хозяин, три касушки служиламу брату... Ево косточки разагреть, — промовив Іванов до шинкаря.

— А пошто я дам?

— Как пошто?

— А по то: деньги есть?

— На што те деньги? Разве ты с миру не надрал? Небось — никакво в кабаке не было!..

— Ну, дак што?.. были... спасибо, заходят добрые люди!

— А то: ани вот и внесли свою копеечку на солдатскую долю, — обізвався Євпраксеєв.

— Как бы не так! Держи карман!

— Да уж верна!

— Да, верна... Только вот теперь народ что-то забаловался: водки мало пьют.

— Ну, не ври!

— Как же? Стану те врать...

— Ну-ну! давай... полна те!

— Да што ты?.. Давай деньги, вот те и сказ!.. у меня, вишь, водка не своя — купленая.

— А мне-то что за дело, что купленая?.. Ты с миру надерёшь... А солдату где взять? Ты знаешь: солдат — казённый челаек!..

— Филиппыч! а, Филиппыч! — кричить на шинкаря один з п'яних кацапів, — дай уж им... право-дело, дай! Люблю солдата... Солдат, брат, казенный челаек... Не ровен час, завтра все пайдём... Вон, сказывают, турка-шельма царя-батюшки не слушает... Дай!

— А ты, что ли, мне заплатишь?

— Будет — заплачу... Дай!

— Как же? С тебя твоих не выдерешь, а ты еще и за других!..

— Да што ты, не веришь на слово доброму челаеку? барада ты казлина! — крикнув Євпраксеєв і сунувся до борода.

— Да ты барады не трожь! — одказав, одпихаючи його руку, шинкар. — Сам бы насил, да, небось — сбрили...

— Стал бы я твоим казлиним атродьем сваё благородное лицо марать?!

— Да ты-то што такое?

— Разве не видишь? мироед ты эдакой! Разве не видишь, кто я?

— Да видно, што солдат. Ну, а што?

— Как ну?.. Ты знаешь, что такое солдат? Солдат за тебя, дурака, грудь сваю под неприятельские пули подставляет... кровь сваю проливает... Вот што солдат!

Такі слова розжалобили всю п'яну беседу.

— Терёха? а, Терёха! А правду ведь солдат говорит... У-ух! какую правду... Солдат — это, брат, — беда! Солдат... это, брат, казённый челаек, слуга царский... Это не то, что мы с тобой! Он, брат, сваю грудь под неприятельские пули подставляет, кровь за нас проливает!

Терёха, як видно, лизнув уже й геть-то, бо посоловілими очима мутно тільки дивився на свого товариша, хитаючи з боку на бік головою, а слова не здужав вимовити.

Другі кацапи й собі підняли голос за москалів: давай шинкаря лаяти, ганьбувати; страхали, що більше в його ні чарки горілки не вип'ють. Шинкар стояв за стойкою, мов не до його річ, — тільки почервонів та знай оддимався та гладив рукою своєю широку та густу бороду.

— Да што, братцы, на ево сматреть? — крикнув Євпраксеєв до п'яниць. — Тащи, кали так, целое ведро! — Та й кинувся за перегородку до бочки.

— Толька тронь — убью! — заричав, зціпивши зуби, шинкар і вхопив здоровенний обрубок у руки, замахнувся... П'яниці підскочили, вихопили з рук обрубок.

— Дак ты еще на жизнь маю посягаешь, барада ты казлина?! — закричав Євпраксеєв, уплутавши п'ятірню в шинкареву бороду...

Шинкар у крик.

— Вали, братцы, ево! вали! Вот я ему задам солдатских тесаков, чтобы он знал, мираед эдакой, как вас, братцы, абдирать да с солдатом абходиться! Вали!

Кацапи разом кинулись. Та й шинкар, видно, при силі був, бо тільки струхнувся, так усі й одскочили, як груші. Шинкар кинувся на москаля, збив з ніг і насів, як шуліка курча.

Жаль пройняв Максима, як він побачив, що свого б'ють. Одним замахом кулака повалив він шинкаря на землю, взявши між ноги його голову. Тим часом підскаочив другий москаль і давай почищати тесаком. Шинкар не кричав, не пручався, а тільки стогнав. Оддубасили добре, пустили. Шинкар плавав, лаявся...

— А что, теперь дашь по касушке? — питає знову москаль.

— Бери... пусть те удавит! — крізь сльози промовив шинкар і пішов собі в другу хату.

П'яниці сміялися. Москалі випили по косушці, заїли хлібом.

— Ну, теперь нам не время... Нада на работу паспешать... Пращайте, чесная кампания! Пращай и ты, дядя!.. Не сердись да вперед умнее будь! — промовили москалі до шинкаря, поклонилися чесній компанії і вийшли з хати.

За ними деякі з п'яниць. Одного москалі завербували з собою — і потягли на ніч до його, розпитуючи: хто тут на селі багатир і як хто поводитьсь з людьми.

На ранок чутно: то того, то другого обікрадено. Шинкар, чухаючись, і свою пригоду розказував. Покликали старосту, кинулись за москалями... та їх уже й слід замело! На другому селі уже спродували те, що добули в цьому.

Прошвендяли заробітчани цілий тиждень. Вернулися в город, несучи з собою чималу силу грошей. Що слід, оддали ротному, а на останні загуляли.

Такі походи хоча спершу й будили якийсь сум і острах у душі Максимовій неправдою, крадіжкою, рабунком, а не чесним заробітком; оже при такому товаристві, при гульні та вихвалках одного перед другим своєю силою, своєю вдатністю — стирали ту чорну думку. Максим швидко забув про неї. Усе ж таки для його непосидячої натури це була робота, з котрої одному виходила користь, другому — шкода... Не те, що нудна щоденна муштра, котра, як думав Максим, нікого ні знобить, ні гріє. І він цілком отдався тій роботі. Ні один случай не обходився без його. Тут він виказував свою силу й свій розум. Іноді й геть-то круто прийшлося, якби не він!

Зате його рівні любили, як товариша, котрий нікому не попустить свого брата в образу; старші любили, як добру дійну корову; а начальство любило, як на все здатного, моторного москаля, котрого не встид послати у ординарці і на смотру перед ще вищим начальством показати. Незабаром Максима зробили унтер-офіцером.

Що можна лялі, того не можна мамі. Що можна простому москалеві, того, борони боже, старшому. Тепер Максимові не можна вже ні погуляти, як колись, бо начальство старших частіше бачить; ні на «прокормленіє» попрохатись, бо старших не пускали...

Старші держали себе геть далеко од простих москалів, щоб ті не зазнавалися; докоряли їх за всякі провини; били, нехтували. За те їх прості москалі завжди ненавиділи. Не жили старші в миру й між собою: кожному бажалося вискочити перед начальством, показати себе за найкращого. Через це кожен на кожного клепає, наговорював, всяк підставляв ногу другому. Не стало братерства, не стало товариства — і кожен думав тільки про себе, норотив тільки для себе, аби самому добре!..

Перевернуло старшинування й Максима. Спершу він був записався, почав гордувати нижчими себе, а найбільше — своїми земляками; став їх ганяти, а часом і зуботичку давати, щоб похнюпний «хахол» держав рівніше голову; іноді по руці або по нозі тесаком увірве, що не так ружжом кидає, не так носки витягає... Учні терпіли. Хоч у душі й проклинали Максима, а проте слухали — духу його боялися... На те служба!

Оже ні похвальба старших, ні покора нижчих не вдовольняли Максима. Стало йому те старшинування гірше полиню... Ні з ким душі одвести; ні до кого по-братерськи забалакати; ні на чому своєї сили показати... А вона так і прохалася на волю... та волі ні в чому не було!

Наткнувся якось раз Максим на граматку. Накинувся він на неї, як на свого ворога; пригорнувся, як до матінки — почав учитися. Нудно й трудно було зачувати ази та буки. Та що ж робити? — вчив. Як пройшов усю азбуку, — аж повеселів: діло пішло спірніше. Він бачив, як з літер складалися слова, і дивувався дуже. Почав уже читати. І тут біда! Нігде не запопаде такої книжки, щоб до душі припала. Перечитав він псалтир, часословець, перечитав житіє якогось святого... Раз — уторопав тільки через десяте-п'яте, а вдруге — такі книжки його не вдовольнили. Молода душа, гаряче серце, викохані на живих грізних дідових переказах про січі, про бої, про чвари, прохали такого ж палкого живого слова про такі самі бої та чвари, а не чернечого смиреномудрія. Максим його не розумів і куди з більшою охотою слухав іноді побрехеньки якого-небудь сідоусого москаля про походи з «світлішим князем Суворовим» або про давні московські виходеньки! Надокучила

йому й грамота, як нікчемна річ. Йому хотілося гуляти, битися, рубатися... Як на те ж: кругом було тихо, нігде ніщо ні шерхне.

Що його робити? Волею-неволею приходилось миритись з своєю долею, з таким нудним життям. Максим помирився, почав тільки про одного себе думати, за одного і для одного себе дбати. Як грамотний, він усіх рівних підвертав під себе — першим лічився у начальства. А з простими москалями недобре поведився: не тільки зобижав їх, як другі, а так же, як і всі старші, почав обрізувати та обкраювати ті злиденні московські достачі, які давалися... А щоб чим-небудь хоч трохи одводити душу, обзавівся якоюсь повійницею та й гуляв іноді з нею...

Ішов 1848 рік. Заворушилися французи і махнули свого короля геть з престолу. За ними піднялись німці, італіяни... Обхопив вільнолюбивий дух чехів, цесарців з ляхами... Загомоніли піддані проти своїх королів, цесаря... Скрізь червоніла пожежа вільного духу... Поки ж те зарево було тільки здалека видно, — сількісь! Аж ось палає огонь у сусіда на самій границі... не дай боже, віхоть перекине й на нашу сторону!.. Що тоді?.. «До зброї! до зброї!» — загукали наші і забили тривогу... «До зброї, — боронити цесаря од його бунтівливих підданих». Це вже нам була не первина. Ми вже ходили раз боронити турка од його бунтівливого холопа — білого орапа... Узброїлись наші й тепер, погнали полки за полками обороняти австріяка од венгра, — тушити пожежу, котра то там, то там прокидалася по Слав'янщині...

Пішов і Максим, повів свого звода. Тут йому вперше довелось побачити січову смерть своїми очима... Раз, серед кривавої січі, де крик, гам, дим, річки крові, де те, що йшло вгору, мішалось з тим, що ховалося в землю, — Максимові трохи не довелось свою голову зложити... Напали на їх трьох — цілих десять; сікли, рубали... Вони не подавалися... Коли це, де не візьмись, підскочило ззаду три своїх... як рубонуть венгерців, то один тільки втік, а дев'ять на капусту посікли... Подякував Максим незнакомим москалям-товаришам, що виручили з видимої смерті, та й знову побіг рубатися...

А то — вдруге, вже він виручив трьох москалів і знамено. День був палкий-гарячий, а до того сонячного жару піддавали ще й гармати свого — то з одного, то з другого боку. Наші стояли на однім згірку, а венгри навпроти, на другім. Палили з гармат, палили — нічия не бере! Тоді сказали конниці «батарею взяти...» То не вихор понісся по долині, то наші улани помчались батарею брати. А насупроти їх — мчалися венгерські улани... Як зачали рубатися, Господи! А з гармат — одно палять, одно палять... аж земля стогне... Не видержала конниця, ні їх, ні наша, картечного гороху, — прибрала муштуки в руки, — та назад... Що його роби-

ти? «Піхота — в штики!» Піхота кинулась бігом... Картечний град брав своє по дорозі, — оже піхота добігла... Узяли наші батарею та вже хотіли назад вертатися... Коли — зирк! — гон, може, зо двоє вбік зчепилася купка, рубається... А посеред купки, видно, знамено: то опускається вниз короґва, то знову піднімається вгору. Максим стояв скраю. Як побачив, — та, не дожидаючись приказу, як крикне: «Звод, за мною!» Повіявся звод за Максимом. Підбігають зблизька — аж то наші з венграми за знамено різанину справляють. Як кинеться Максим на ворогів... Так хіба лев кидається на охотника! Ті бачать — непереливки, — та врозтіч. А Максим тоді: «Пали!» Москалі приложилися: бух! бух! бубух!.. Один поточився, два стовбура стало... Максим прицілився: бух! — венгерський офіцер заорав носом — і не скрикнув, і не тіпнувся... Ні душечки не оставили ворогів. Тоді до своїх. Посеред калюжі свіжої крові лежало чоловіка з п'ять; а оборонили тільки трьох та знамено. Максим глянув на живих — порубані, покарбовані; тоді глянув на мертвих... і затрусився. Посеред купи лежав, об'юшений кров'ю, той самий чорненький москаль, що оборонив Максима од смерті, — лежав, тіпався, ще живий... «Ой, лишенько!.. — кричав недобиток: — Ой, рятуйте!.. Мотре!.. Хівре!.. Ой, рятуйте... Простіть мене!..» І, захарчавши, спустив дух...

— Хто то? — питає Максим недорубків, що один був без уха, другий без пальців, а в третього з плеча кров юшила.

— Знаменосец... хохол Хрущов, — одказав безпалько...

— Ну, пушай ево! Брось, Захарыч!.. Понесем знамя, — каже безухий.

— Понесем...

І всі пішли.

Повів і Максим назад свого звода. Оглянуться, — аж немає їх Федосеїча, фельдфебеля. Де він? Там, мабуть, де й другі... Сказали ротному; той полковникові. Не можна під такий гарячий час роті без фельдфебеля бути! Кого ж його? Хто більше зарубав, хто кидався у саме пекло?.. А хто ж, як не Максим? Він і знамено одборонив. Буть Максимові фельдфебелем! Став він фельдфебелем. Незабаром йому за знамено Георгія почепили. А тут і війна — шабаш! Погасили в сусіда вільнолюбиву пожежу, — тепер і самим безпечніше. Годі! Вертайся додому!

Вернулися.

Більше старшинування ще дужче гнітило Максима. Тепер уже треба бути кожну годину готовим, сподіватися, що ось-ось кликнуть до ротного або й до самого полковника. Треба стерегтися, щоб не чутно часом горілки.

Покинув Максим зовсім пити; розплювався з своєю дівчиною; став тільки ще дужче про себе дбати. Воно й добре. Тепер зручніше глибше п'ятерню запустити в московські достачі: не звод який там, а ціла рота на руках! З миру по нитці — голому сорочка. Максим зарубав собі на умі, що це мудріше правило на світі, — то й став по йому жити. Ніщо не проходило мимо його рук, щоб він не одколупнув хоч трошки на свою долю; ніщо не перепускалось через його руки, щоб він не вигадав остачі для себе.

Назбирав він і грошей, і одежі... Навіщо? Сам не знає, де його подіти, куди приткнути. Хоч би сім'я, — тоді інша річ! А то — сам, як палець. «Сім'я? — подумав Максим, — добре б тепер діло сім'ю мати: знав би, на кого працюю, було б кому покинути... Та й душу б можна одвести...»

Часто Максим, загадуючись над своїм бурлацьким життям, отак думав. Одно лихо: ніяк собі пари не знайде. Кацапки йому не сподобались. Біляві, хоч іноді й хороші, вони завжди здавалися Максимові немоторними, неповоротними: ляже тобі, як колода, — ні пригорнути, ні поцілувати незугарна! Жалкував він тепер за своїми Марусями, Горпинами, Пріськами, Мелашками — часом і геть-то чорнявими та палкими дівчатами, котрих він змолоду так безжалісно з ума зводив...

«Проклята сторона! — думав він. — Хоч би швидше вирватись додому, — щоб хоч пару знайти, а то доведеться тут і посивіти!»

На його втіху, пара себе довго не заставила ждати.

На самому краї того самого города, де вони жили казармами, на великому розпутті, куди завжди звозили гній, нечисть, викидали всяку падаль, — стояла одним одна хатка, як кажуть, на курячій ніжці. Стіни попрогнівали, вивалювалися — порохня сипалася з голих колод; а повесні текла всяка нечисть — слизотіла й пінила; вікна побиті, ганчірками позатикані; верха зовсім не було; оселя наполовину геть чисто зогнила. Руїна, а не хата! Кругом — пустир, гноїще. Один бог знає, скільки та хата переховала всякого темного й лихого люду, що ховався в цій берлозі сам і переховував легкою працею зароблене добро.

Жив тепер у тій хаті якийсь москаль з своєю невінчаною половиною. Москаль та його половина тільки й знали, що лялися та билися, пили та гуляли, переховували всяких блудяг, переводили крадіжку.

Чи на добро, чи на лихо, росло в тій хатці невеличке дівчатко — Явдошка, що найшлася через рік після того, як косоока Меланія зійшлася з кривоногим Терьохою. Росло воно само собі, без усякого призору, без турбот та клопоту батька-матері, немов воно було не їх дитина. Чи їло воно, чи голодне й холодне

було, — байдуже їм! Поки ж Явдошка була малою, то знай голосила на всю хату, коли хотіла їсти; а піднялася на ноги, стала по дворах ходити, прохати Христа ради... Що, ради душі спасенія, клали люди в простягнену дитячу ручку, — все воно несло до себе в нору. Гроші зараз же пропивалися, проїдалися, а одешинка надягалася на старе рам'я й носилася без перемінки, поки сама не опадала стряп'ям та гноттям.

Швендяння змалку по дворах, простягання Христа ради руки попідвіконню привчали дівчину не до праці, а до біганини, до неповаги на чуже добро, часом тяжкою працею чесно зароблене. А до того — й примір перед очима! Дівча щоночі бачило якихсь людей, котрі приносили до батька-матері всяке добро та оддавали скритно до схову. Воно й само привчалось до того... стало піднімати усе, що тільки лежало не приглянене...

Раз якось, простягаючи од хати до хати Христа ради руку, помітила Явдошка в одному дворі на вірьовці розвішані два здоровенних платки. Не довго думавши, вона потягла їх, сховала під юпочку та й однесла додому. Батько та мати й не спитали: де вона взяла їх, а почали її по голівці гладити, звати «умницею» — й дали трошки горілки випити. Явдошці вона подобалась. Після неї стало тепло й весело... З того часу дівчинка не пропускала вже ніколи такого случаю: через його вона приймала ласку од батька-матері й горілку...

З року на рік, піростаючи та розумнішаючи, робилася Явдошка все хижіше та хижіше; до горілки привчилася, як до води. Батько-мати тепер уже не цуралися дочки, як спершу: вони її прихиляли до послуху то сим, то тим, а найбільше горілкою. Вони бачили в своїй дочці добру помічницю — й раділи, що знайшли таку поміч.

Як минуло їй п'ятнадцять літ, вони ще щось запримітили. Кинулись їм у вічі тонкі на шнурочку брови, блискучі, хоч і сірі, очі й волосся, як льон, біляве і личко, як рожа, рум'яне... Запала їм в пам'ятку її краса, урода дівоча... Вони порадились — не пропустити даремно, не взявши свого...

Пораїлись... Вимили, вичесали її, обули, одягли в нову одешинку, як панночку, і однієї темної ночі одвела її сама мати у місто, до великого будинку...

Пустилася дівчина, як собака з ожереду: щодня, щоночі гуляє! Тут знайшовся офіцер якийсь, узяв її із сирої холодної хати, перевів у свій теплий, ясний будинок. Прожила там Явдошка з півроку, в теплі та добрі, та в розкошах купалася; та несити її натура не вдовольнилася тим: покрала вона срібло та золото в офіцера... Прогнав її офіцер, обідравши, як білочку. Одначе вона

не довго тужила: незабаром знайшовся другий. Обікравши й того, вона вже сама втекла. Потім того ні до кого вже не переходила жити, а стала сама до себе приймати — хто більшу плату давав. Знаючи красі своїй ціну, вона торгувала нею, як жид крамом, не пропускаючи случаю зірвати найбільше, а то — й підголити. Слава про злодійкувату Явдошку одбила хіть у панства та офіцерства заїздити до неї. Грошики, що придбала, пішли на розкішні убори, на дорогі найдки та напитки... А тут, лихо! почала вже й краса осовуватись, спадати... Треба щось казати з собою! Треба заздалегідь десь захисту шукати, притулку для себе... Про батька-матір вона давно забула: — не знала, чи й жили вони на світі... Живучи сама собою, вона розгадала, що через них втеряла.

На той час зустрів її Максим. З своїм норвом веселим та безжурним, при своїй, хоч уже й пом'ятій, а ще хорошій красі, — Явдошка запала йому в око, вразила у серце. Максим почав лабузнитись. Явдоха, помітивши це та розпитавшись, що Максим між москалями не остання спиця в колесі, — давай на його ще дужче налягати. То, дивись, словом укольне, то мовчанням дойме, то приголубить його коло себе, то знову одіпхне його — гулянками з другими.

Максим біснувався, а проте ще дужче закохувався. Часом вона розжалоблювала його розмовою про своє безталання, про свої недостачі. Максим нанесе їй на другу ніч того й другого; дає, жалує.

Не обійшлося без того, щоб і вона не задумалась про Максима. Карі його очі заглянули і їй у серце; чорний ус здавався таким хорошим; постать — бравою, дужою; та Максим чоловік і не без достатків, не без копійчини...

Зійшлися вони. Прожили рік, другий; звикли між собою, як чоловік та жінка. Дітей не було. Журби й турботи не знали... Тільки те й робили, що пили та гуляли нишком та тишком, щоб, бува, начальство Максимове не дізналося.

Тоді саме перегнали їх полк з одного міста в друге. Пішов Максим — та й засумував. Зосталась Явдоха — й теж сумувала. Через місяць подає їй Максим низенький поклін, цілує її в «сахарнії уста» та в «білосніжну грудь», посилає грошей, просить, щоб приїхала: коли хоче, то вони й повінчаються. Тоді вже розлучить їх «мать сира-земля».

Явдоха зібрала свої манатки, поїхала. Швидко вони й побралися.

Вийшла з Явдохи справжня московка. Не страшні їй ні походи, ні переходи; завжди моторна, весела, до гулянок удатна.

Щоб недаром жити, немарне тратити час, вона взялась то сим, то тим перепродувати. Накупить рублів на десять усякого краму та й перепродує москалям. А часом який-небудь молоденький москалик підніме що й чуже, однесе до тітки Явдохи. Явдоха прийме москалика й подарунок... Правда, іноді й доставалося їй од Максима за ті подарунки: не раз, не два ходила вона з підсиненими очима. Та — байдуже! Москалі це добре знали, а все-таки лабузнились до Явдохи, а Явдоха справляла з ними сміхи та реготи... Московка—московкою: її поб'ють, а вона і гадки!

Отак прожили вони щось років з десятків. Максим постарів; постаріла й Явдоха — краса її спала, помарніла, одцвіла... Уже тепер не так і молоді москалики горнулися... Рада не рада, треба було схаменутися. До всього того десять літ безпутного життя витягли всі грошенята, що Максим наскладав до парування. Треба було надалі подумати... Оханулась Явдоха, а через рік гоїдала невеличку дівчинку Галю.

Галя зразу все переломила. Гулянки одлетіли; жарти — теж: виступили наперед клопоти та жаль замарно потраченим добром. Малесенька Галя спарувала Максима з Явдохою уже навіки, зв'язала міцно їх думки до купи, підбивала на одно діло. Максим бажав дочку виростити в багатстві та розкоші; бажала й Явдоха того самого... Вона думала, що багатство та розкіш заховують дитя її від такої лихої долі, яка їй судилася... І обоє вони клопотали об одним — над поживою та наживою... Чи сьак, чи так, а нажитись треба!

Знову Максим з Явдохою, хоч і інаково, прийняли за діло молодих літ. Максим — за «прокормленіє»; Явдоха — за крадіжку. Максим, докладуючи ротному, що москалі просяться «на побывку», — брав з них своє так само, як і покійний Федосеїч. А як верталися москалі з «прокормленія», — вони заносили до Явдохи накрадене, награбоване добро, а вона вже сама знаходила йому ярміс... За те тітці Явдосі, як сховачу й переводчику, доставалася половина всього...

Так їх захопила «чиста». Та ба! Чистої Максимові не дали. У той саме рік почалася остання війна з турками. Погнали Максима під Сілістрію, а потім перевели в Крим. Явдоха з маленькою Галею й собі повіялась за полком, все-таки не кидаючи свого краму. Тут вона таки добре заробила, бо не одні прості москалі купували в неї всячину, купували й небагаті офіцери. Зовсім би добре, коли б не страшно, що от-от Максим зложе свою голову, одтинаючи другим. Оже страх її не справдився. Максим тепер уже знав ціну життю — не кидався так, як замолоду, у саме, мовляв, пекло. Тільки всього, що його в руку штиком кольнув якийсь

француз. Максим зрадів та зараз у лазарет... Пошепотав там з лікарем. «Не годиться, кажуть, у службу: в чисту його!» Максим полежав ще з місяць; дали йому «чисту», почепили ще нову менадаль, та й випустили на всі чотири сторони. Максим забрав жінку з дочкою та й потяг на рідну сторону відшукувати батьківщини.

Вертаючись додому через тридцять літ, він думав застати Піски такими ж самими Пісками, якими кинув. Через те й раявся з жінкою, прибувши додому, спродати батьківщину, оселитись де в багатому, люднішому місці та й пристроїтись до торгу на ті гроші, що придбала Явдоха. Коли приїхав — і здивувався. Не ті Піски, та й годі! Ніде ні одної землянки — скрізь мазанки; село велике, широке, довге, а кругом край веселий, людний, хоч і небагатий... «Значить, більше поживи для грошовитого!» — подумав Максим.

— Ні, жінко, — каже Явдосі, — мабуть, уже кістки зложимо на моїй стороні... Бач, який гарний край!

Явдоха й сама те бачила. Оселився Максим у батьківській хаті.

Явдоха крамарувала дома. Максим по ярмарках їздив, купивши коняку. Жили собі тихо та мирно, вирощували-пестили дочку Галю та в торгу кохалися. Через рік батьківську хату перекинули, збудували нову, — простору й ясну, з світлицею, з кімнатою під проїжджих.

Дивуються піщани, що то московська служба з людьми діє, якими їх робить! Ішов Максим у москалі розбишакою, волоцюгою, — сказано: Махамедом, а повернувся поважним чоловіком, з багатством, з заслугами... Прості люди з заздрістю дивляться на Максима Івановича, поважають, шанують, хоч Максим Іванович геть-високо дере голову проти «нетесаного мужичья». Батюшка, волосні завертають до його «чайку» попити та пропустити чарочку-другу тієї «живиці-водиці»; сам становий Ларченко, коли не їде через Піски, завжди завертає до Максима в двір.

Отак прожив він щось років три чи чотири в Пісках. А це зразу — спродав дворище, будинок, забрався — та й виселився на хутір, на батьківську землю.

Піп, волосні так жалкують:

— Не кидайте нас, Максим Іванович, — не сиротіть наших Пісок!

— Там мені, — одказує, — буде краще, вільніше... Тут на селі багато заздрих! Ніхто не пройде повз дворище, щоб не позавидував...

На хуторі зараз же на перше літо двинув будинок, мов панські хорони, а не мужича або москалева хата. На друге літо — обзавів-

ся трояком коней; вибудував станю, комори рублені; обплівся височезною густою лісою з острішком, і з такими, як по трахтирах, воротами. Коли чутка — буцім хоче постійний одкрити...

Піщани зовсім роти пороззявляли. Одні догадувались, що Максим, видно, в службі грошей заслужив; другі казали, що, мабуть, чи не в Туреччині де поживився, — може, уклав якого багатого та собі гроші забрав; а треті мовили, що за жінкою взяв.

Отже, ніхто не знав, не бачив, як Максим жив на хуторі. Як виселився з Пісок, то ні до його ніхто, ні він ні до кого: так мов умер! Якби не доводилось піщанам бачити його по ярмарках, то, певно, ніхто б не знав, чи є він на світі, чи вже немає... А то з ярмарків, було, привозять новину про Максима: вибудував, мов, оте й те, а наміряється, кажуть, будувати ще й те! Отак переказували люди те, що чули, а самі, на свої очі, ніхто не бачив... Знали тільки, що в його все було на запорі — позапиране, позамикане...

— Москаль хвортецю собі вибудував! — сміються іноді піщани.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XIV НЕМА ЗЕМЛІ!

Життя, кажуть, зжити — не поле перейти. Життя — що погода. Як серед ясного літнього дня, коли сонце аж пече, так гріє та світить, дивись: де не взявся вітер, надув-нагнав з усіх боків чорні хмари, — заклуботались вони; насупилось небо... заховалось сонце — похмурило... загуло, закрутило, закушпелило шляхом... Зиркнула блискавка, загуркотав грім... гряк! трісь!.. Отакечки й тут. Оце тихо й мирно, любо та мило... гульк! — не вспів озирнутись, як повернуло на негоду...

Увосени, тільки що позвозив додому Чіпка хліб з поля й лагодився молотити, сам собі міркуючи, як тепереньки бачитись з Га-лею, — на тік до його вскочило лихо... Стоїть він на току з ціпом, аж приходить десятник з волості. «Чого йому треба?» — подумав Чіпка і прикро глянув на десятникові в вічі.

— Ходи лиш у волость! — каже десятник здалека.

Чіпка ще раз глянув на десятника; подумав трохи, та тоді вже запитав:

— Чого?

— Не знаю, — одказав десятник. — Кличуть... якийсь чоловік прийшов з Дону...

— Що за чоловік? Навіщо я йому здався?

— Не скажу, — одмовив десятник. — Прийшов, щось побалакав з писарем, — мене оце й послано...

— Добре... прийду, — одказав Чіпка.

Десятник повернувся — і пішов повагом вповдовж вулиці.

Не пішов, а побіг Чіпка у волость; не зайшов і в хату, не сказав нічого й матері.

Незабаром після того вернувся додому, — та прямисінько в хату. На той час Мотря поралась коло печі.

— Отак, мамо! — обізвався він.

— А що, сину? — питає, не обертаючись, Мотря, не помітивши ні жалю в голосі, ні смутку на лиці.

— Припленталась якась приبلуда... Каже: Луценків небіж...
Хоче нашу землю одбирати.

Мотря миттю обернулася, глянула на Чіпку та й отетеріла...
Хоч вона й дивилася, та нічого не бачила, не розуміла.

— Каже: не оддаси, — буду позивати...

Мотря поблідла — і ледве вимовила:

— Який небіж... звідкіля??

— Кажу ж: з Дону! — одмовив Чіпка.

— З Дону?! — якось боязко запитала Мотря та й опустилась на лаву...

Одно невеличке слівце «Дін», як молотком, ударило її в голову... Пам'ять у неї зразу прокинулася і нагадала, що вже раз прийшла була до неї лиха година з Дону, котра перевернула все її життя, та й кинула бідувати на старість... «Чи не нова, була, прийшла знову з того проклятого Дону?» — думала Мотря, глядячи на сина, хоч нічого й не бачила, бо у вічню в неї почорніло, затуманилось...

Чіпка подививсь на смутну, перелякану матір — і оханувся... Він бачив, що його звістка впала громом на стару материну голову.

— Не журіться мамо!.. не лякайтесь! — став він заспокоювать матір. — Хай позиває... Нам громада присудила землю... Байдуже! Ніхто тепер не вирве з моїх рук...

— А клопоти... тяганина... — проказала Мотря, задумуючись.

— Сількісь... А землі не дам! Зубами держатиму, — не пущу!

— Оступайсь, сину, за своє добро... У нас же тільки й багатства, що земля та... Скільки я попоходила, скільки я попоносила, поки тоді оддали!.. — згадувала Мотря, як вона добувала ту землю.

— Кажу: не журіться! — одказав Чіпка і пішов з хати на тік молотити.

Мотря посиділа ще трохи на лаві; ще перекинула в своїй голові одну думку за другою... може б, ще сиділа та думала, якби не засичав окріп у печі, збігаючи ключем на черінь... Тоді Мотря встала, висунула окріп і знову стала поратись коло печі, як і до того поралась.

Побалакали вони в той день за землю за обідом; побалакали за вечерею; довго балакали, полягавши увечері спати, — і забулись обоє... Іде життя в них протертою стежкою: як сьогодні, так завтра; як завтра, так і позавтраму... Мотря коло печі та в хаті або за корівчиною ходить... Чіпка — на току, коло хліба порається: молотить, та віє, та околот в'яже...

Коли так — тижнів, може, через два після того, як кликали Чіпку у волость, — знову прибігає десятник, загадує знову йти у волость та вже не самому Чіпці, а з Мотрею. Чіпка не послухав: матері сказав сидіти дома, а сам мерщій почимчикував.

Не вспів він ступити на поріг у волості, не вспів сказати «добридень», як писар до його з бумагою:

— Ось з суду бумага за вашу землю!.. Велено одібрати у вас і оддати Луценковому небожеві...

Чіпка — сам не свій. Дивиться то на писаря, то на бумагу: чи бумага бреше, чи писар?

— Як же це? — питає в писаря. — Адже тоді громада присудила нам землю...

— Присудить — присудила, — каже писар, — та, бач, парубче, є й над громадою старші. Громада присудила, а суд — одсудив!

— То це так і оддать землю??!

— Авжеж!

— Та ні, не буде цього!

Більше нічого не сказав Чіпка, не поклонився навіть старшині волосній, а повернувся — і пішов, похнюпившись, додому...

— А що тепер, мамо, робити? — запитав матері, ледве одхиливши хатні двері.

— Що, сину?

— Пропала земля!

— Як пропала?

— Кажуть: суд одсудив...

Немов хто гострий ніж вгородив у серце старій Мотрі. Як сиділа вона на лаві, на гребені, виводячи тонку нитку, — так і прикипіла на днищі: заколіло веретено в одній руці, а волокно у пучці — у другій...

— Краще б мені, сину, в домовині лежати, ніж таку чутку чути! — ледве вимовила Мотря крізь сльози...

А Чіпка — не чув, не дослухався до її слів. Він сам себе, землі під собою не чує... Міряє він хату — то вздовж, то впоперек, б'є об поли руками, ніби сам собі приговорює:

— Та ні, не буде сього!.. Брешуть вони... Я вас знаю... знаю, бісових сутяг!.. Підсипав писареві блудяга... і є земля! Та ні!.. Мене сим не підведеш... Я сам своє знаю... допитаюсь свого... Хоч от — по сю (черкнув по горлянці рукою), — а землі не дам!..

Порівнявшись з матір'ю, став, узявся в боки, глянув на неї...

— Виймайте гроші, які є! — гукнув зопалу.

— Які гроші? — здивувалася Мотря.

— Які є, всі виймайте... в город піду — позиватись.

— Де ж у нас гроші? Хіба ті п'ять рублів, що за овечат вторгували... Там у скрині, в сувої заховані... Візьми, коли треба.

— Підіть принесіть, я не знаю де.

Мотря, стогнучи, встала, відхилила скриню, довгенько рила-ся, поки знайшла гроші.

— На, — сказала вона Чіпці, подаючи гроші правою рукою, а лівою зачиняючи скриню.

Чіпка взяв гроші, подумав, повертів у руках синю бумажку, заховав її в кисет з тютюном, пхнув у кишеню, зітхнув — і взявся за шапку.

— Прощайте ж, мамо! сьогодні мене не ждять, хіба аж завтра вернуся ввечері.

— Щасливо, сину. Ти б узяв хоч хліба на дорогу.

Чіпка не чув: він уже зачиняв за собою хатні двері.

Зосталася Мотря сама — сама, як палець, з своєю нерозважною думкою... Сіла вона на гребені; незчулася сама, як узяла веретено; смикнула кужелю пасмо, вивела нитку... В голові — полізла всячина, завернула в давнє... У пам'яті — прокинулись ті давні часи, як на чужім полі на людей жала, з снопа заробляла, — як п'ять снопів людям нажни, а собі шостий одверни... як за цілий довгий літній день, од світової зорі до вечірньої, спини не розгинаючи, тільки двадцять снопів і заробила!.. А ще ж їх треба і звозити і змолотити!! А тут — кругом лиха година облягла: на хаті оселя попрогнівала — крізь стелю капле, стіни осінні дощі обшмарували — голими ребрами хата світить... А вже й зима не за горами... І холод... і голод... Пополотніла Мотря... увірвала нитку... Покотились з очей сльози — як горох, закапали аж на долівку...

Чіпка тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало в город: йому хотілося перелетіти туди. Шлях у Гетьманське лежав повз його землю, мимо москалевого хутора. Та не дивився тепер Чіпка ні на чорно-жовту колючу стерню на полі, ні на білий верх, що один тільки й виглядав з-за високого паркану москалевого двору. Чіпка чесав шляхом, заклопотаний одною думкою — про землю... «І що я без землі? — вертілося в його похнюпленій голові... — Людський попихач... наймит... Без землі — нема волі... Земля тебе годує... земля хазяїном робить... А без землі — все пропало... і моя надія пропала...»

— Щоб же ви самі пропали, прокляті! — сам незчувся, як зірвались слова з язика.

— Кому то ти добра такого жичиш? — любенько обізвалась Галя до його, на хвірточці стоя.

Вона вже давно його нагляділа, — тільки він не примічав її.

Несподівана стріча — як обварила Чіпку. Він підвів голову, подивився, де він, глянув на Галю — і не міг слова вимовити... Галя стояла — і собі дивилася на його, ніби з усмішкою — ніби раділа, що так несподівано захопила Чіпку, що він змішався...

— А бач: перелякався й ти! а ще парубок!! — зацокотала вона.

Чіпка сердито зиркнув на неї й наче здув веселу усмішку з її веселого личка.

— Лихим людям, Галю... — понижаючи голос, ледве одмовив Чіпка на перше питання, та й повернув до хвіртки.

Галя собі повернулася, скочила в двір, защегнула хвіртку і — тільки чутно — закопотіла двором.

— І вона втекла!.. — гірко вимовив Чіпка, — не підждала... не побалакала...

Поглянув він на ворота, на хвіртку, — мовби поглядом зніс їх; похитав журливо головою, повернувся й знову почесав далі...

Сонце вже стояло на вечірньому прузі, як підходив Чіпка до Гетьманського. Черета з поля пустилася додому: корови поспішали побачитись з телятами й заздалегідь подавали про себе вістку протяжним ревом. Черета нагнала отару — й перемішалася... Овечки бекали та мекали, розскакувались на всі боки й піднімали з шляху страшенну пилюгу... Вона стояла сірим стовпом, навпроти сонця здавалася червоно-димчата. Вона закривала собою город, — тільки й видно було з-за її густого пологу — горіла на сонці золота баня на церкві...

Чіпка ні до чого не додивлявся. Він ішов собі, похнюпивши голову, тихо, ногу за ногою посилаючи. Не блигий світ Гетьманське. Набив добре ноги, натомив думками голову, втопився трохи. Йому задумалось спочити: він став міркувати: де його на ніч притулитися? — Аж ось і город...

У царині наглядів Чіпка низенького, натоптуваного чоловіка, з круглим запухлим лицем, з рудими товстими усами. На плечах у його наопашки була накинута сіра московська шинель, унізана блискучими гудзиками, з зеленими нашивками на комірі. Москаль не москаль, а службою пахне. Стояв він серед двору, без воріт, і, прикривши рукою від сонця очі, поглядав на Чіпку. Той повернув до двору. Чоловік побачив і собі відійшов од немазаної хати. Нап'явши на лікті шинель, він став коло одного стовпа од воріт, підпер його одним плечем і обернувся до Чіпки:

— А що скажеш? Чи не по ділу?..

«Сам Бог насилає», — подумав Чіпка, здіймаючи шапку.

— Скажіть, будь ласка, чи ви не знаєте, де тут живе секретар Чижик?

У чоловіка аж обидва уси затіпались; таранкувате лице мов ще дужче порябіло.

— Чого тобі до секретаря? — сам себе здержуючи, пита чоловік. — Секретар таких, як ти, не приймає... А коли чого треба, то й я тобі напишу... Що в тебе за діло? — приставав він до Чіпки.

— Та діло, бачте, ось яке...

І давай Чіпка викладати свою пригоду.

— Так... еге... треба справки наводити... копії брати... — понуро дивлячись, як великий дока в цьому ділі, одрубував чоловік. — Треба прошеніє... еге... так-так... Так і напишемо... А гроші ж у тебе є? — спитав він і глянув прямо в вічі Чіпці.

— А багато на те треба? — вивіря Чіпка.

— Та рублів п'ять на перший раз треба... А там — побачимо, що буде: чи можна вести діло, чи, може, наплювати...

Чіпка стояв і роздумував: чи не бреше він? он на йому яка лиха одежинка! Може, хоче видурити гроші... Бач: п'ять рублів, щоб тільки дознатися... всі гроші на те тільки, щоб знати: чи можна вести діло, чи не можна?.. Ото здирство!..

— Ну, так ходім до хати...

— Ні... — зам'явся Чіпка: — прощайте!

— Слухай!.. постой!.. Чув?.. постой!

Чіпка став.

— Знаєш що? Я тобі за три карбованці напишу...

— Не хочу, спасибі вам, — та й іде далі.

— Постой! постой! — спиня його чоловік. — Як ти прозиваєшся?

— Варениченко.

— Ти козак чи хто?

— Мій батько москаль.

— Ага... От, бач, і на бумагу не треба, — на простій напишу... Хоч? за рубля напишу! Ніхто тобі за рубля не напише, а я напишу...

— Та бог з вами! — одгрібавсь Чіпка, не рад, що й зачепив таку причепу.

— Ти думаєш, я тебе одурюю?.. Ні, ще Василь Порох нікого не обдурював... Ти чув про Пороха? Через Пороха й секретареві твоєму не раз доставалося!

Чіпка справді чув про Пороха: піщани хвалилися, що Порох не раз писав прошеніє, кому треба. Чіпка задержався — і ще раз обдивився Пороха.

— Ну, отже, тобі за твою неймовірність, — пристає Порох, узявшись у боки, — щоб ти на другий раз знав Пороха, дурно тобі напишу!

«Чи йти, чи ні?» — подумав Чіпка.

— Слухай, ходім!

Чіпка повернув за Порохом у двір.

— Я це тільки тобі дурно пишу, — проказував Порох, ідучи вперед, — вперше зроду пишу дурно! За те ти мені хоч могоричу купи.

— Добре, — одказав Чіпка.

— То он, дивись, пляшка над хатою висить, — показав Порох через дорогу, — то — шинок... Піди могоричу принеси!

Чіпка повернув до шинку; Порох пішов у хату. Незабаром Чіпка вернувся з пляшкою горілки в руках. Порох стрів його на порозі, ввів у хату.

Хата вдарила Чіпці в вічі своєю неохайністю. Стіни пооблупувані, чорні, аж поцвіли; долівка була колись на помості, — тепер тільки недоколоті під стінами дошки про те нагадували; посеред хати вибої, повні сміття; вікна темні, аж чорнувато-зелені, пропускали в хату якийсь темний світ. Гидко, непривітно! У самому кутку, на покуті, стояв невеличкий стіл з двох дощок, на палець одна од другої...

— Здорові в хату! — привітався Чіпка.

— Здоров, здоров, — весело задріботів Порох. — Сідай! — і ткнув пальцем на триніжок, що стояв коло столу, а сам метнувся до груби.

У хаті була панська груба. Порох одчинив дверці, вийняв звідти чарку і краєць черствого хліба, покаляного в попіл.

— Оце приходитьсь ховатись од проклятої сарани з святим хлібом! — задріботів Порох. — Як та прожра жре! не заховай тільки... Засох трохи, та сількись... Покалявся... — І почав хліб обдувати та обтирати...

— А де ж горілка? — обернувся до Чіпки.

Чіпка підвівся, щоб дістати: він поставив пляшку в кутку коло порога.

— Сиди, сиди! — защебетав Порох, наглядівши горілку. — Я сам! Я сам!

Узяв він пляшку, налив чарку, вилив у рот. Кутуляв, кутуляв, розводивши якомсь чудно очима, ковтнув, поплямкав; знову налив чарку і знову вилив у рот, закутуляв, ковтнув...

— Хто се давав? — спитав після другої.

— Жидівка.

— То-то, чортова душа, поганої дала!.. От, гаспидська Ривка! Ще-таки Оврам совісніше, а що вже Ривка... Ось покуштуй!

— Ні, не хочу.

— Чому? не п'єш?

— Та таки й не пив досі...

— То не знаєш, яка й на смак?

— Не знаю.

— Дурний же ти! Нічого доброго не знаєш. Знай, що тільки й добра на світі, що горілка. Скільки б без неї людей вішалось! А так... На, пий! — крикнув на Чіпку й подав йому чарку.

Чіпка давно чув, буцім горілка робить полегкість. Тепер ось і Порох розхвалює, а тут ще й досада з самого ранку за серце ссе... в тілі трохи холод чується... Усе це разом намоглося на Чіпку: випий та й випий! Нічого робити — треба спробувать... Узяв Чіпка, випив... Горілка запекла, защипала в роті, трохи не похлинувся, аж закашлявся...

— Таки видно, що ти не вмієш пити! — каже Порох. — Ось як треба пити! — і знову вихилив чарку в рот, і ковтнув, як воду. Потім того одломив шматочок хліба, почав заїдати...

Чіпка собі взявся за хліб. Хліб — як сухар сухий, насилу ку-туляв його Чіпка.

— Зовсім ти нікуди кчемний! — каже Порох, — ні пити, ні їсти.

— Та як його отаке гірке пити? — зверта Чіпка на горілку.

— То тільки так здається... Ось підожди трохи, пройме — сам попросиш!

Чіпка справді почув — спершу наче хто гарячим залізом при-п'єк його всередині: запекло коло серця та й розійшлося по всьому животу... Далі — той огонь затух, — запекла згага, їсти схотілося... Здається, вола б з'їв... і черствий хліб здався смачним! Трохи зго-дом — мов щось у вічі вступило... заграло в голові... повеселішало на серці... Темні думки стали прояснятися... стала прокидатись віра... узяло завзяття... «То все брехня! — думається йому. — Хай карбованця проходжу, хай два, або й усі п'ять... а земля все-таки моя! Брешеш, вражий чоловіче, земля моя!..» І так стало Чіпці весело, немов справді земля вже його, і він вертається додому забезпечений...

— А чи дорого се діло стоїтиме? — пита він у Пороха.

— Яке діло? Коли дуже закручуване — дорожче; а коли ні — недорого, — одказав Порох.

— А моє діло?..

— Ось тривай лиш — ще по одній вип'ємо, — та тоді вже й за діло!..

Тільки що Порох став наливати чарку, двері прожогом роз-чинилися і в хату вскочила жінка — не жінка, дівка — не дівка;

голова не покрита, як у дівки, а коси заборсані в мичку, немов жінка збиралася сховати їх під очіпок, та зав'язала на тім'ї, а вони й розсипались... Сама — не стара ще, висока, суха, худа, щоки усмоктались усередину, вид болізнний, жовтий, — тільки одні очі — чорні, як терен, блищали якимсь божевільним світлом...

— Уже п'є... уже п'є! щоб тебе кров гаряча спила!.. — скрикнула вона таким несамовитим голосом, аж у Пороха руки затіпались. — Їсти ні крихти нема, дітвора плаче, а він, чортів бугай, горілку дудлить!..

— Іди собі! іди, йди! — зайдикав Порох. — Мені ніколи. Я зараз чоловікові писатиму прошеніє... іди собі!

— Щоб тебе писачка списала, проклятий! Мені життя через тебе нема...

— Хто ж тебе держить? Я тобі давно кажу: чим клопотати мене з своїми дітьми, ішла б собі, куди сама знала. Так, бач, шкода москаля кидати!

— Авжеж шкода!.. — і якимось страшно засвітила очима. Погляд її упав на краєць хліба. Вона затіпалась і, як та звірюка, кинулась до столу, аж Чіпка подався вбік.

— Бач, проклятий! Казав — хліба нема, аж ось скільки переховував.

— Ну, бери, бери... та йди собі! — одказав Порох, ховаючись з пляшкою.

Вона страшно повела очима — і повагом вийшла з хати.

— Хто це? — запитав Чіпка.

— Шмат... — не доказав Порох, а трохи згодом одмовив: — сестра... Не всі, бач, дома — божевільна... Божевільна, а дітей плодить, — та й живуть, прокляті, на мою голову!..

Чіпці так стало шкода божевільної сестри Пороха, її малих діток... «Може, вони голодні й холодні, — думав він. — От, якби багатство — чи дійшла б вона до цього?.. Якби-то багатство... А то от останню землю одбирають...» Знов повернула його думка на землю — і почала перед ним свої виводи виводити...

— А що ж: будемо прошеніє писати, — перебив Порох.

Чіпка кинувся.

Порох побрався знову в грубу; витяг звідти недогарок шабашкової свічки, каламар з помадної баночки, перо; поставив усе це на столі, а сам вийшов з хати. Незабаром вернувся з папером у руках, з окулярами. Перше всього заправив свічку в розколоту пляшку.

— Як потемніє, то запалимо, щоб не шукатися, — сказав він. — А тепер пусти мене на своє місце, а сам сядь на лаву, або що.

Чіпка пересів на другий триніжок. Порох присунув свій триніжок до столу, розложив папір і, осідлавши носа окулярами, почав писати. У хаті стало тихо-тихо, — тільки коли-не-коли якось сердито одгаркувався Порох та чутно було скрип пера або одрубні вимови Пороха: то «так», то «ага...», «еге...», «добре...», «ну, а далі?» І далі Порох, подумавши трохи, знову писав, аж стіл ходив ходором, знову одгаркувався, агакав та егекав... Вечірнє сонце, сідаючи за хмари, кинуло червону стяжку крізь мутну шибку й обдало червоним світом круглу лису Порохову голову, перерізало надвоє білий папір і довгою й широкою попругою лягло через усю хату, а заховалося крайком аж десь за грубою... Облита світом і без того червона голова Порохова тепер стала зовсім червоно-гарячою. Чіпці здавалося: кривава голова писала криваву жалобу...

Порох кінчив; положив перо; взяв папір у руки; підійшов до вікна.

— Слухай: чи так буде? — і став читати.

— Що, так? — запитав знову, перечитавши.

— Так, — одказав Чіпка, не знаючи сам — чи так, чи ні.

— Ну, оце ж тобі й просьба. Тепер, коли до просьби випили, то й після просьби не завадить.

— Добре, — згоджується Чіпка. — На щастя, значить?

— Еге ж, — сказав Порох, покректав, потягся і випив одну за другою аж дві чарки.

Підніс Чіпці. Випив і той — і став спльовувати. Сонце вже зовсім сіло; в хаті стало темно; Порох свічки не запалював, а ходив мовчки, з одного кінця хати в другий. Чіпці стало ніяково.

— Ти в нас заночуєш, а завтра і в суд, — сказав Порох та й замовк.

Важко стало в хаті. Чіпка сидів на триніжку; Порох тинявся з кутка в куток. Обидва мовчали. Щоб перервати німоту, Чіпка запитав:

— І се ви так живете?

— Отак, як бач. Тільки й того, що хата своя.

— Не смачно...

— Та як вип'ємо, то воно й посолодша трохи; а без того — через добрих людей давно б висіли на трямку, — сказав Порох і знову ковтнув чарку.

— Усім, значить, добре... — обізвався Чіпка.

— А ти думав, — ні?.. У кожного — не без того... Ти знаєш Польського?.. — пита Порох, зупинившись навпроти Чіпки.

— Котрого?

— Того, що й у вас панує, що в Красногорці живе.

— То що?

— Не то що... А отой мене доїв, той мене в землю втоптав! — І Порох знов заходив по хаті. — Як став предводителем, так і нема мені життя... Ябедник! Ябедник — та й нема мені добра... А до його мені добре було... Служив... Цей будинок, бач, похилився тепер... а колись?.. Колись у йому бенкетували... музики грали... сам комісар гуляв тут... А тепер... нужда та злидні! А все — він!

— Шо ж він вам заподіяв? — пита Чіпка.

— Як що? З служби вижив... ябедником зробив... он що! Та ні! Не так легко Василя Пороха зробити ябедником... Не така в Василя Пороха голова! Заслав брата на Сибір, — бо брат дурний... Племінничок звів з ума сестру, — бо сестра божевільна... А Василь — ні... не вгризеш! Василь колись вертів цілим повітом... у Василя всі були в руках — і комісар, і суддя, сам предводитель... аж поки він не вліз у предводителі... Уліз, та й ну свою панську пиху показувати. Що ти мені з своєю пихою, коли я за всіх роблю?.. Плювати на неї! Так, бач, ні... По його — хоч нічого не роби, тільки йому зваж... йому лижи... Не такий Василь Порох, щоб лизався... Хай другі лижуть, а Василь не лизатиме... Він як лизне, то й лизь вас злиже!.. Ну?.. вижити Пороха! Порох не хоче коритись... Порох не лиже... Сказав судді, а суддя не хто, як рідний братик... Та хіба один суддя?.. і підсудки родичі... і справник родич... усі одного заводу, одного кодла... Де ж там правда візьметься?.. Сказано — вижити... Ну й вижили... Нетрудно вижити, та трудно розквитатись... Сількісь... Що мені служба? Наплювать на неї!.. А я таки вам дозволю... Я зав'яжу кішці хвоста — хай розв'язують! Он по опеці одного братчика довів, що під суд оддали... Скрутили, правда, діло... виплутався... Хай! Хіба можна підсудникові служити?.. Хай, кажу. Се мені хліб... Я знов писатиму... Мене тільки зачепи, — возом не об'їдеш. Писатиму, все писатиму... І про вибори, як вони з'їжджались та змовлялись, напишу... і за те напишу, що всі куми та побратими... Все опишу... Я їх на чисту воду виведу. На те я — ябеда! Макуха сидить уже під судом, оддам ще й порадника вашого — Чижика... Хіба здохну, щоб його не оддав!.. Я знаю, як Чижик за Совинських діло скрутив... Совинський дівку встрілив... Вийшов після обіду в садок. Дівчата рвали ягоди. Ану, каже, яка скоче з вишні?.. Та — бух! — Так одна опукою додолу... та сама, що не піддалася... Що ж?.. Зараз до Василя Семеновича... Той за Чижиком... Ну, звісно, й Чижикові перепало десятин з двадцять поля... Чижик і скрутив діло, очевидячки скрутив... Зате Совинський на дочці Польського оженився... взяв плащувату циганку, з таким носом,

як сокира... І покрили... Людську кров покрили... Та ні! навіщо Василь Порох живий?.. він вас розкриє... Кров — не вода... Василь Порох сам у яму ляже, то й звідтіль кричатиме, що Совинський дівчину вбив!.. Душогубці!..

Страшно якось, гучно роздавалися в темній хаті Порохові речі, ніби справді хто з глибокої ями гукав про панські злі вчинки... Чіпка слухав ту обрубку бесіду, серце закипало в його...

— Та воно скрізь добре! — промовив він, — усюди правда!

— А ти шукаєш правди? — суворо запитав Порох. — Тільки й правди, поки повна пляшка, а коли порожня, то й брехня!.. Ану, лишень, підкріпимося...

І він самотужки потяг з пляшки, тільки булькотало в горлі.

Чіпка не схотів пити. У його й без того грало вже в голові. Порохові речі глибоко запали в серце... Перед очима встала вся неправда... «Він — старший, а кругом його — менші, все родичі... Сказав слово — і все схилилось перед ним... Пан над мужиками, пан і над панами! Немає ні в чім перепону, не знає ніякої заборони... Де ж тут візьметься тая правда?» Прокинулась у Чіпчинім серці недовіра в правду; обізвалась вона в душі його тяжким сумом... Він сидів, схиливши на руку голову, — не чув, як рипнули двері.

— А ви поночі сидите? — щось спитало жіночим голосом — і знову зачинило двері.

Трохи згодом у хату ввійшла сестра Порохова з каганцем у руках. Світ ударив прямо Чіпці в вічі. Перед ним, як мара та, стояла розпатлана жінка — і живцем нагадувала йому про людську неправду...

— Тут будемо вечеряти, чи там? — питала вона, не випускаючи каганця з рук.

— Там, мабуть... Там, Галочко, — одказав Порох. Чіпка аж затіпався, почувши таке ймення...

— Ходім же їсти! — гукнула вона й пішла вперед.

Порох і Чіпка пішли за нею. Увійшли в кухню. Вона була ще чорніша, ніж кімната, де сидів Чіпка. За кухнею чорніли ще двері — в третю хату. Що там було — не видно, тільки з-за дверей виглядали дві кострубаті дитячі голови. «То, видно, її діти», — подумав Чіпка.

Серед хати сіли вони вечеряти. На перевернутім уверх денцем горняті блищав каганець і присвічував у миску. Жінка всипала галушки. До вечері всі випили по чарці, — випила й сестра Пороха, і не скривилася. Чіпка покуштував галушку, — гливка, як глей, та ще й на зубах тріщить. Давай він сьорбати одну щербу. Коли б не так хотілося їсти, він би й не покуштував такої вечері.

— Мамо! дай і нам галуски...і ми хочемо галуски, — обізвалась з-за дверей дитина.

— Ви!.. — гукнув на їх Порох.

Діти поховалися.

— Луципір! — зиркнула Галька. — Сам напився, налопався, а дітям — то й нема?!

— Чому ви, справді, дітям не дасте? — обізвався Чіпка до неї.

Вона встала мовчки; достала недобитий полумисок; всипала в його галушок і поставила коло порога. З-за дверей висунулось двоє дітей — чорні, замурзані, в якихсь ганчірках, замість сорочок, котрі вони якось соромливо позводили на грудях чорними рученятами, — бо застібок не було... Впали вони опукою над черепком, запустили в юшку свої рученята, витягли по гарячій галушці, засичали, захукали — і стали жувати, цмокати... Чіпці стало аж гидко. Мабуть, не любо було й Порохові, бо він знову закричав на них. Діти спідлоба зиркнули на його й налагодились шарахнути за двері.

— Не кричи, п'янице! — гукнула Галька на його.

— Сидіть! — обернулась до дітей.

Чіпці вже не їлося. Доїв Порох останню галушку, встав. Подякував Чіпка Порохові й Гальці.

— Іди ж тепер та лягай спати! — обізвався Порох до Чіпки.

Вийшли вони разом з кухні. Чіпка покурив у сінях люльки, пішов у хату, а Порох ходив ще довго по двору, смоктав люльку та спльовував...

Лежить Чіпка в хаті на долівці, не спить, качається. Душно йому, варко; по жилах бігає гаряча кров; гаряче полум'я пашить з рота; а в голові — одна думка ганяється за другою... То йому привиджується вдача: земля знову його; він такий радий, і мати рада: не попустив свого!.. І Галя йому любенько ввижається... Що не кажи, а Галя дівчина гарна! От, якби така жінка... Радіє Чіпка від однієї згадки... Аж ось повіяло холодним вітром з другого боку... Нема землі!.. проходився дурно... марно втратився... Мати плаче, — це їй, старій, знову прийдеться на чужім полі тинятись... А самому як?.. Пропало все!.. То знову він хазяїн... іде поруч з Галею... Вона йому любо глянула в вічі, усміхнулася... А лихий ворог позавидував йому — одняв землю, закрив своєю нечистою рукою її милий образ... Що ж тепер йому зосталося?.. Висовується, мов з туману, п'яна Порохова постать; а за нею — світить страшними очима божевільна Галька; просовують до його рученята голі, чорномазі діти — страшні, сухі, тремтять од холоду... І встає перед ним людська неправда... Бачить він:

вона, як павутина, заснувала цілий світ, — ніхто не виплутається з її тонких тенет... Правда, один рвонувся — і вирвавсь... та як? руки й ноги назад скручені... ні сісти, ні встати: стій, як на кару виведений!.. «Господи, Боже! де ж твоя правда?.. — шепче Чіпка. — Де її шукати?..» Аж ось, здається йому, павутина і його основує, — от-от і він в тенетах! Він рвонувся, кинувся... Хочеться йому забутись, заснути. Перевернувся він з боку на бік... Сон — як відьми вкрали!..

Хтось рипнув дверима, ввійшов у хату.

— Це ви, дядьку? — питає Чіпка.

— Я, — одказав Порох. — А ти ще й досі не спиш? — спитав його й побрався до свого лігва, по другий бік хати. Не пройшло десяти хвилин — Порох захарчав.

«Щасливий він! — подумав Чіпка. — Таке лихо, а спить безпечно... Тут — ще тільки заклюнулось, — та й то!..»

XV З ЛЕГКОЇ РУКИ

Уранці устав Чіпка з досадою в серці, з дурманом у голові. Узяв просьбу, поклонився Порохові, пішов у суд. Ще було дуже рано: нікого з судовиків не було в суді; тільки один сторож підмітав скрізь по хатах порозкидані шматочки нікчемного паперу, й цілу коробку його, разом з сміттям, висипав у грубу...

— Та й ранній же! — сказав він, побачивши Чіпку. — Підожди лишень... Ще нікого нема...

Чіпка сів на рундуці. Після недоспаної ночі, після згаги осіння ранкова прохолода здавалася йому такою хорошою, ніби оживила його... Голова потроху одходила; веселіші думки прокидалися. Вранішнє сонце обливало його м'яким світлом, пестило його вид, очі, нагонило сонне забуття... Чіпка захитався, задрімав. Його розбудив якийсь гомін. Розплющивши очі, він побачив — ціла купа людей увалила в двір. В одного з-за пазухи виглядав крайок паперу; в другого на грудях наче горб виріс: то оддимався цілий хліб, узятий з дому на цілий день; у третього за плечима торбина... Кожен щось розказував другому; інший розмахував руками: всякого клопотало своє діло... Чіпка сидів мовчки; навіть не дослухався до людського гомону: в його гомоніло своє лихо... Якось незнарошне погляд його впав на одного чоловіка. Нарізно стояв він під забором, зажурений, похнюплений. Другі посідали, сміялись, балакали. А він стояв мовчки, як одшиблений, і, здається, нічого не чув, не бачив... Чіпка подумав: «Мабуть, неабияке діло і в цього!..»

Аж ось — хтось крикнув: «Секретар! Секретар іде!..» Усі повставали, насторожились. Підвівся й Чіпка. У воротах показався сухий, перегнутий утрое панок, з зеленим коміром, з блискучими гудзиками... Чіпка глянув на його. Борода йому була гладенько виголена; як та сокирка, видалась вона вперед, ховаючи в прогаліні між довгим носом і собою запалий рот з сухими тоненькими губами; голова трохи подалася назад; довга шия вип'ялась так, як у вола, коли його в ярмо запрягають; на грудях одтопирились верхні краї форменого сюртука, застебненого внизу на два гудзики, і робили ніби горб, а на спині був справжній горб — аж од самих плечей до тонкого, перегнутого стану... «Ну й цього перегнуло!» — подумав Чіпка.

Секретар Чижик, — то був він самий, — увійшов у двір, обпираючись на довгий ціпок, як обпираються старці. Люди поздіймали шапки. Він озирнув усіх своїм мишачим поглядом — і підступив до людей.

— І ви до нас, Осип Федорович? — осміхнувшись, промовив він до одного, видно, полупанка, що стояв тут же таки між народом.

Той поклонився, розказав своє діло. Секретар підступив до другого, до третього — до всіх по черзі. Знайомих величав на ймення; незнайомих прямо запитував: «А чого?» Дійшов і до Чіпки:

— Ти чого?

— З прошенієм.

— Об чім?

Чіпка подав до рук прошеніє. Секретар шморгнув носом; витяг лівою рукою з-за пазухи, з червоними розводами, чорну хустку, обтерся і став потихеньку читати прошеніє...

— Нічого не буде! — віддаючи назад прошеніє, одказав він, навіть не глядя на Чіпку.

— Як? — здивувався той.

— Так... документів нема!

— Та нам же громада цю землю одсудила...

— То що, що громада?..

— А в його хіба є? — запитав Чіпка про свого супротивника.

Секретар глянув, як п'ятака дав, і знов шморгнув носом.

— Підожди, — сказав він Чіпці, йдучи в хату.

Жде Чіпка годину, жде дві, жде вже й три... Бачить він: люди то приходять, то виходять з суда, а його все не кличуть... Бере його нетерплячка; нудиться він... Коли це — виходить сторож:

— Іди до секретаря! — сказав і повів Чіпку аж через три хати, де сиділо багато судовиків: одні за ділом, другі без діла.

— О-о! вже повів... чує муха, де струп! — сміялися вони вслід Чіпці..

Чіпка ввійшов у невеличку хатку, де сидів секретар, обложеною кругом ділами. Сторож вийшов і прихилив двері. Остався Чіпка з секретарем віч-на-віч.

— Ага! — глянувши на Чіпку, сказав секретар, та й знову вп'яв очі в діло.

Чіпка стояв у порога, мовчав.

— То тобі Порох просьбу писав? — не дивлячись в вічі, спитав знову секретар, нахилившись над ділом і щось черконувши пером.

— Порох.

Мовчанка. Чіпці аж важко стало...

— А що дав?

— Нічого не дав.

Секретар неймовірно глянув на Чіпку.

— Знаєш що?.. — почав він і запнувся. — Як п'ятдесят рублів, то й діло можна поправити...

— Х-хе!.. — хекнув Чіпка, не то усміхаючись, не то дивуючись.

— Чого ти хекаєш?

Чіпка мовчав.

— А де ж та правда, коли так?! — уголос подумав він.

Секретар зміряв його з голови до ніг своїм мишачим поглядом, котрий, здавалось, казав: «Ой, який же ти молодий та зелений!»

Чіпка глянув на секретаря: очима вони стрілись. Мишачий погляд не видержав палкого та гострого — і в одну мить перебіг на діло.

Знову мовчанка.

— Ну, чого ж ти стоїш?.. І мене не держи, й себе...

— Рука б мені одсохла от по сю!.. — скрикнув Чіпка, показуючи на лікоть правої руки, — та й повернув з хати, не доказавши.

— Ов-ва!! — гукнув секретар услід йому. — Гарячий який... Гляди лиш, щоб не опікся! — докінчив він, ідучи за Чіпкою.

Судовики спершу витріщились на секретаря; потім провели очі на Чіпку.

Чіпка гордо й швидко йшов через хату. Він бачив, як усміхались судовики, переглядаючись між собою й показуючи очима на секретаря.

— Сутяжище! — бовкнув Чіпка вголос, вийшовши надвір. Кров прилила йому в голову; серце затіпалось; на виду зблід, а очі світили, як у вовка. Люди, глядя на його, розступалися; давали йому дорогу... Він потяг напрямки до Пороха.

— А що? — зустрів його Порох.

Чіпка ще хижіше засвітив очима.

— Проклятий!.. каторжний!.. недаром його в три погібелі скрутило...

— Як саме?

— Хоче п'ятдесят карбованців... За мою землю п'ятдесят карбованців!! Хе-хе!!! І кари на вас немає.

— Отак воно завжди. Ти думаєш, як воно робиться?.. — підогріває Порох. — Не підмажеш — не поїдеш... Суха ложка рот дере... ка-хи!.. ка-хи!.. Бач, як дере в горлі... Хоч би промочити...

— А горілка є? — якимось понуро спитав Чіпка.

— Кий біс, хоч би капелька... порожня пляшка... Бач! — І Порох показав над вікном порожню пляшку.

Чіпка мовчки витяг з кишені карбованця, кинув на стіл, а сам заходив з кутка в куток по хаті — хмурий, як ніч, німий, як домовина.

Порох обома руками схопив карбованця — та шморг з хати! Незабаром вернувся з веселим поглядом і веселою усмішкою на виду, а в руках — з повною пляшкою, солоною рибою-талавиркою й невеличкою паляницею...

— Не журись! — сказав він Чіпці. — Повна пляшка... Вип'ємо! — підсолодивши голос і на Чіпку глядячи, каже він. — Добре, що чортяка виніс кудись Гальку... Вип'ємо! га?..

Чіпка мовчав.

— Будьте здорові! — обернувся до його Порох і перекинув у рот чарку горілки.

— На здоров'я...

— А нашим ворогам на пропасть! — додав Порох, підносячи Чіпці повну чарку.

Чіпка випив і собі.

— Що, посолодшало?

— Кий біс!

— Випий ще — посолодшає...

Підносить Чіпці чарку... Той простяг був уже руку, щоб узяти, — та Порох вилив собі чарку в рот.

— А що, правда, гірко?! — сказав він, жартуючи. — Ну, на, на — підсолоди...

Чіпка випив і другу чарку... Посоловіло в віччю; вдарило в голову... Він заходив по хаті; розпустив язик, дав волю серцю, став батькувати, лаятись... Порох, заїдаючи талавиркою, підогрівав словами...

Випили ще, ще... Очі в Чіпки налилися кров'ю, в чоловічках засвітили огні... Коло серця — немає ні міри, ні ваги тому, що там діється!.. Горілка змішалася з страшною злістю — і запалила серце... Аж знемігся Чіпка. Сів на триніжку коло столу, схилив на руку голову — заснув...

Порох ще довго солонцював талавиркою, обсмоктував кожну кісточку, кожен шматочок; та випивав по повній... аж поки не стало ні риби, ні паляниці, а горілка — тільки на денці... Тоді він устав, заховав у грубу пляшку, на прощання, нахильці випивши й останню горілку — і став ходити по хаті... Довго він ходив коло Чіпки, прихилився, прислухався, торкав його, будив... Чіпка спить. Тоді Порох тихенько просунув руку до Чіпки в кишеню, витяг кисет з тютюном та грішми і, радіючи, мерщій вибіг навспинячках з хати...

Чіпка проспав до обідньої пори. Прокинувся, підвівся... У голові — дурман, у грудях — згага... Давай він пригадувати... Перше всього спала йому на думку зігнута в три погібелі постать Чижика — гнучка, холодна, як гадюка... Чіпка махнув рукою, найшов шапку, надів на голову і вийшов з хати. Надворі ходив з люлькою в зубах п'янений Порох і всміхався.

— Прощайте!

— Куди?

— Додому.

— Щасливо...

Поніс Чіпка у Піски задурманену голову, ще дужче помучене серце... Тепер уже не жевріла в душі надія, не піднімала вгору його духу, не гнала вперед, як у город. Одна неправда та втрата — втрата всього наймилішого, найлюбішого — пекла його серце... Він ішов, ледве здіймаючи ноги...

Надвечір доволікся до москалевого хутора, до своєї землі... Його обдало холодом, потім обсипало жаром... Порівнявшись з хутором, він спинився... «Не чуть... нема... все пропало!.. Ще вчора бачив... ще вчора... Мабуть, і вона зна... Карай же вас смерть нагла, прокляті...» Він придав ходи в ноги.

Поминув свою землю, навіть не глянув на неї... Далі та далі... Уже сонце зовсім сіло... Уже смеркло, як дійшов він до Пісок... З неба блищали ясні зорі; по селу то там, то там світилося в невеличкі віконця світло; а в Гальчинім шинку топилось у печі, —

здавалось, горіла хата зсередини... Ось і його двір. Кругом тихо; у хаті темно, не світиться...

«Мабуть, мати спить, — подумав він. — Нехай же спить!..»
І повернув до шинку.

— Сип горілки, Галько! — гукнув на жидівку.

— Сцо це воно буде?! — усміхнулась жидівка, на Чіпку глядя.

Він прямо пробрався за стіл, на покуття...

— Не питай... давай швидше!

— Не крици, не злякалася... Дивись... скільки з хоц?

— Та сип, що хоч, гаспидське коadlo!

— Ці ти не здурів, бува?.. Ну?.. Сип... Давай попереду гросі!

Чіпка полапав у кишені: ні кисета, ні грошей... Він скинув свиту:

— На! та давай швидше! — і швиргонув через стіл свиту.

— Сцо мені з твоєї свитки?.. Вона мені непотрібна...

Один з чоловіків, що сиділи в шинку та мовчки дивилися, що це робиться з Чіпкою, підвівся з лави, підняв з долу свиту, стряхнув, повернув у руках на всі боки.

— Сип, Галько! — каже. — Я за свиту карбованця ложу...

— Сцо ти карбованця? — закричала жидівка, вириваючи з рук свиту... — Цого ти місаєся не в своє діло! Вона твоя?.. Він заставля...

— Так чога ж ти ерепенишся? Каже парубок: сип! Ну й сип...

— Сип... сип, — запорошала жидівка. — Скільки з сипати?

— Та давай, щоб тобі дихати не дало, проклята душа... Сип! — гуконув Чіпка на всю хату й ударив кулаком по столу — аж вікна здвигнули.

— Ну, цетвертину всиплю...

Жидівка мотнулась з свитою в другу кімнату, кинула на бе-бехи свитку, а сама вернулась з четвертиною горілки, поставила її перед Чіпкою, та й знову пішла до себе. Вона була сердита, що так дорого досталася їй свита.

Випив Чіпка одну чарку, випив другу, випив і третю. Дзенькнуло в голові, посоловіло у віччю. Люди мовчки дивились, одначе ніхто не зважився перший забалакати.

Коли це — увійшов у хату Яків Кабанець.

— А що це, Чіпко? І ти вже?.. — обізвався. — Вип'ємо, значить?

— Вип'ємо, — понуро одказав Чіпка. А далі сміліше:—вип'ємо! — А це вже гукнув на всю хату: — Вип'ємо, дядьку, так, щоб аж мізок у лобі закрутився!

Та — гряк! по столу кулаком.. Забряжчали пляшки й чарки, трохи не попадали додолу...

Тут уже й другі промовились. Слово по слову, чарка по чарці — полилася з ротів розмова, а в роти — горілка... Підросли ще людя. Прийшов старий Кулик, що один на все село носив ще оселедець. То був уже старий дід, кремезний ще нівроку... Його скрізь по селу знали, як чоловіка письменного: він завжди, було, на криласі співає, посеред церкви апостола читає... А на язик собі вдався балакучий, а надто за чаркою... Та любив-таки й випити. Бувало, у неділю, після обіду, прийде у шинок, та й почне теревені точити, та все по-письменно-му, по-церковному... Зійдуться в шинок людя розважитись, з людя посидіти, побалакати; візьмуть півкварти, квартиру, щоб було чим горло промочувати — і діда не минуть. Тоді він хоч до світа вже [буде] сидіти та брехати, аби слухали. Іноді, було, насмішить беседу, аж за животи беруться; не вряди-годи й з його покепкують, з його сивого оселедця, що аж за ухом закрутився, — а все-таки чаркою не минали ніколи. І Кулик щонеділі, щосвята в шинку.

Придибав він і тепер. За ним — другі, треті. Засіли кругом столу коло Чіпчиної горілки; п'ють собі, патякають, люльки цмолять. Найбільше там було дворових. Випущені на волю, як птиця, без оселі, без землі, без притулку, — вони шукали собі оселі по шинках, щоб швидше скоротати ті тяжкі два роки, котрі вони повинні були одробити. Ще по панських дворах вони позивкали в горілці киснути, її п'яним хмелем підсолоджували своє гірке життя: не покинути ж було своєї втіхи тепер! І вони мерщій кидали панські двори та ходили від шинку до шинку. Коли не було за що випити, піджидали — може, хто піднесе чарку-другу. Шинкове панібратство завжди знайдеться. Поприходили вони тепер, — Чіпка не обминув і їх чаркою...

Як підпили вже, то той заспівав з п'яних очей, той бідкався, — куди його пристати, як з паном розв'яжеться... А Чіпка не дослухається. В одній сорочці, розхристаний, одно кружає та й кружає, кричить, батькує, по столу кулаком гамселиць, як навіжений...

— Що це воно за знак, Чіпко? — питає його Кабанець, коли Чіпка знемігся трохи, — ти ж, мов, до сього дива не тее?..

— Не вживав? — Ні!.. А тепер буду...

— Чого ж це так?

— Бо нігде немає правди... немає добра... і землі нема... пропала! Ну й гуляй!

— Та де ж твоя земля ділася?..

— Де?.. взяли... одняли гаспидські п'явки... пропала!.. А земля пропала — все пропало.

— Так, так, — підхопили двораки, — без землі — що?.. Без землі — життя нема!

— Риба без води, а чоловік без землі — гине, — увернув Кулик по-письменному.

— Еге ж, еге... А коли так — пий, поки п'ється, гуляй, поки гуляється! Без землі... все по боку! Нащо воно? Навіщо тепер корова, кобила, вівці?.. Га?.. Навіщо?.. Гуляй, душа, без кунтуша! — Та, бух! по столу кулаком...

Стіл заходив ходором; чарки й пляшки заторохтали, одна чарка навіть упала додолу, під стіл, та ніхто не поліз її доставати: всі задивились на Чіпку... А він знову за своє:

— Дядьку Якове! Ніхто не зна... о-ох! ніхто не зна... Прокляті! П'ятдесят рублів хотіли за землю... Не в землі сила, не в землі вона була... ні! Земля — що?.. Земля!.. Хліб родить, як коло неї походиш; хазяїном робить... Сказано: земля! А без землі — усе пропало... усе! — Чіпка придавив на останньому слові, повів грізно по хаті очима, заскреготав зубами, положив на стіл руки, схилив на них голову — та й притих...

Люди дивувалися, поглядаючи на Чіпку, — дивувалися його непевним речам, а проте пили його горілку, поки до каплі випили. Тоді дехто давай рушати.

— Ану, Микито, час додому! — каже, ледве стоячи на ногах, один кріпак до другого, що сидів та слухав, як Кулик розказував про Йосипа, запроданого братами... — Чув, Микито? рушай!

— Підожди трохи, — одказує Микита.

— Чого?.. Ходім, кажу, а то покину!.. їй-богу, покину!.. То й зостанешся з отим оселедьком рови лічити, дарма що він по-письменному балакає...

А Кулик глянув на кріпака, похитав головою і залепетав:

— Аще, аще, еда... егда... бо... созда... мир... Сатанаїл заздрив. Согріши Адам з Івою... нехай царствує!.. Людіє! од слуха зла не убоїмся...

Микита прислухався. Оже, як почув, що це вже річ не про Йосипа, устав, вийшов за сусідом з хати... Хто тверезіший, собі став за шапку братись. А zostалися самі п'яниці. Той харчав, звалившись під лавкою; той сидів, обпершись спиною об косяк вікна, та здригував — замерз; а дехто виводив не своїм голосом якусь п'яницьку пісню — чи про «журбу впрямую», чи про неслухняну «долю»...

Аж перед світом приплівся Чіпка додому, ледве на ногах стоячи — п'яний-п'яний, п'яніший землі...

Як глянула Мотря на його, то й перелякалася...

— Що це, сину?! на яких це radoшах?..

Чіпка сів на лаві, схилив голову...

— Де це твоя свитка, шапка?.. Заходив, кажеш, не тільки гроші, та й те...

— Свитка?.. шапка?.. Нема!.. Нащо вони?.. Навіщо все, коли... у-у... у... — завів на всю хату, мотнув розкудланою головою, за-світив повними сліз очима.

Материне серце мов хто в жмені здавив... Давай вона його умовляти:

— Навіщо це ти, сину, сам собі лихо робиш? Це ж ти сам себе з світа зживаєш!.. Плюнь ти на ту землю!.. Що ж робити? Жили ж он без землі кілька літ, та хліб їли... й тепер не сидіти-мемо без його... Ти тоді малий був, — сама пучками та ручками заробляла, — та не померли з голоду... А тепер — не те, що тоді!.. Тепер і ти заробиш, і я допоможу... Що ж робити? На все його святая воля!

— Ет, толкуй!.. Немає тепер у мене нічого — ані-ні!.. Що тепер я?.. Людський попихач, наймит?.. Пропало... все пропало! І добро й душа пропала... бо немає правди на світі... немає між людьми... Тепер моє щастя — ось-ось було, та... уплило!.. — Чіпка розвів руками — і задумався...

— А все люди, все люди... Вони в мене й батька одняли, людоїди; вони мене ще змалечку ненавиділи — з іграшок прогнали, йшли повз хату, одхрещувались... Я малим був, а все бачив... За чортеня щитали... Я чорт... е-е... Я чорт... над чортами чорт!.. А баба вчила мене людей прощати, а дід — любити... Дурнії дурнії не стоять вони слова доброго... Їх мучити... му... морр...

Та — пуць! на землю... Так і захарчав...

Мотря встала, витягла з-під себе ряднину, вкрила нею Чіпку, перехрестила його, сама перехрестилась, лягла на голому полу, та сон уже не йшов їй на думку... Сплили перед нею давні лихі роки; пригадала вона свою криваву працю; перескочила її гадка на свого чоловіка-москаля... Де він? що з ним сталося?.. Може, розпився, розволочився, та так де-небудь під шинком богу й душу віддав... Глянула на сина, що, як той сніп, лежав на долівці — харчав, і стиха прошептала: «Господи! сохрани його й заступи!»

Прокинувся Чіпка — вже геть підбилося сонце. Голова крутиться; коло серця пече, мов гадина смокче кров з його... Походив він, походив по хаті; не глянув навіть матері в вічі; вийшов, ніби до худоби, та й потяг — не в загороду, а прямісінько до Гальки... На третій день — знову на ослоні в шинку. На четвертий там його сонце праведне стрітило, там і ніч темна привітала...

XVI ТОВАРИСТВО

П'ючи та гуляючи, підібрав собі Чіпка трьох товаришів щирих: Лушня, Матня та Пацюк — одна думка, одна гадка. Всі вони однакових літ: не то, щоб старі, не то й молоді, — вже підтопані парубки.

Лушня був широкоплечий парнище, високий, бравий, з хо-рошим панським личком, з чорними гарними вусами, з карими веселими очима... Вони так і говорили в його!.. Та, здається, на йому й шукара говорила, — такий балакучий.

Пацюк собі худощавий, низький, мишастий, справжній Па-цюк, такий і прудкий; говіркий, співучий — на селі перший співака.

Матня одрізнявся од усього товариства й норовом, і околom. Який завтовшки, такий завбільшки; неповоротний, неохайний. Голова величезна, обличчя татарське, кругле, як гарбуз; ноги ко-роткі та товсті, як стовпці. Не любив він ні балакати, ні співати, а любив на світі одну тільки горілку: дудлив її, як воду, й у тому покладав усю свою втіху.

Були вони всі три панські й повиростали по панських дворах. Лушня був пана Совинського, а Пацюк та Матня — пана Поль-ського, того самого, що й Чіпчин батько.

Матня та Пацюк узяті в двір ще малими підлітками: пер-ший — від плуга, другий — від овець. Гірко їм було розставатись з батьком, матір'ю, братами, та сестрами, та товаришами, такими ж хлопцями, як і вони; тяжко кидати рідне дворище, де їм знако-мі були всі закутки, де їх родила й пестила мати; зелені степи, де вони викохували хлоп'ячі сили; гірко було кидати, яке не є, своє, а йти до чужого, до панського... Та що ти вдієш супроти панської волі? Панові треба... на те в його й кріпаки, що треба! Як не плакали, як не благали матері пана — викладали йому, що білоголові сини їх, як старшенькі, єдина поміч у трудній пра-ці, — та не помогли ні сльози, ні викладки... Панові що? Хіба пан думав про гірку працю, хіба йому слід до того свою панську увагу звертати?! Пан ще й розгнівався, що його панську голову якісь сільські жінки клопочуть такою дурницею... та й звелів по-прогонити матірок з двору. Пішли матірки, понесли невимовлені прокльони на устах, гіркий жаль у серці... А сини їх zostалися в дворі підпасачами: один — коло скоту, другий — коло овець.

Лушня родився й виростав у панському дворі. Умер старий Лушня, що жив на Вовчій Долині, на хуторі, покинув дочку-дівку на світі. Одним одна робоча сила в сім'ї, бо мати вмерла, а сиро-

ти, як кукіль, zostалися... Як на те панові заманулось покоївки. Її ото й узяти до панських покоїв, — бо, на лихо собі, й непогана була. На її ж місце перевели на хутір сім'ю з двору. Спершу плакала дівка та боялась усього, а найбільш — як би догодити старому панові. Та, видно, догодила-таки, бо через рік з дівки стала молодичею, породивши білолицього чорноголового хлопця Тимошку. Як піднявся Тимошка на ноги, став розбирати всячину, то його взято за лакейчука до молодого пана, — старого тоді вже не було на світі, — чистити та набивати тютюном люльку, подавати води, а більше всього — стояти в кутку передньої коло дверей кабінету, на случай якого приказу. Всього натерпілося хлоп'я. Іноді, довго стоячи, на ногах засипало, падало додолу. Пан тоді не то, щоб одсилав спати, ні: вибивши добре, щоб не був такий сонливий, становив навколішки на всю ніч. А іноді, щоб не задрімав, бува, й навколішках, підсипав гречки під голі коліна... Було й так, що пан, не знаходячи довго чого-небудь з своїх, розставлених по столу цяцьок, — присікувався до хлопця, та бив за те, що той ніби покрав, тоді, як, роздивившись гаразд, — цяцьки або стояли, або лежали тут же перед носом... Набачивши, знову бив за те вже, що хоч не вкрав, то замірявся вкрасти, бо перестановлював усе... Гірко прийшлося хлопцеві таке життя, злість накіпала в молодому серці. «Коли не краду, то б'ють, — дума сам собі, — за те, що посягаю вкрасти, то хай же краще б'ють за те, що краду!». І через рік, через два з малої та доброї дитини зробився якийсь лихий злодіячка, котрому нічого вкрасти все, що тільки близько лежало коло його, й божитись-присягатись, що він і сном і духом не знає, як воно опинилося у його в кишені... Може, хто другий підкинув, щоб тільки його вибили, — виправлявся він. Тимошку знову за це били, тяжко били; та бійкою нічого не взяли. Підріс він, став ще хижішим, ще запеклішим. Украде, бувало, який пустячок та й підкине другому, щоб від себе очі одвести; а добре що вкраде, то так заховає сам, що не знайдуть. А оглянуться, стануть допитуватись, він ще й виказує: отой, мов, або ота вкрала! Безневинних б'ють, а він собі нишком крадіжку поживе, та й сміється потайно...

Злодійкувате життя не по душі самому запеклому злодієві. І в такого іноді бувають часи, що оступлять його добрі думки, мучать його, розривають... Чоловіча совість не замирає в самій запеклій душі. Не замерла вона й у душі Тимофія Лушні. Бували такі години, коли він, згадуючи свої вчинки та безпутне життя, сам собі думав: «А може ж, воно й гріх так робити?.. Може, за все те оддячиться, хоч не на сім, то на тім світі!..» Страшно йому ставало й разом тяжко, соромно. Тоді він, щоб хоч трохи розважи-

тись, щоб погасити Прометеїв огонь у мученій душі, прихилився до скляного бога: привчився горілочку вживати... Помітили раз його п'яним, — вибили добре на конюшні, прогнали з горниць, наставили кучером. Це було літ за двоє перед волею. Йому було тоді літ двадцять...

На стані — вільніше трохи, ніж у горницях. Там — що не зробив, пан бачить, бо з своїх очей не спускає; а тут — хоч і бачать панські коні, то нікому не скажуть... Передньої покинути не можна; а з стані — коли не вдень, то вночі вирвешся... Лушня встряв у шинки. Там він зазнався з Матнею і Пацюком. Ці — теж повиростали в неволі. Хоча вільні степи та широке поле, де вони влітку скот пасли, одводили трохи їх замлілі душі, зате зимня пора налягала на їх плечі важкою вагою й давила обох... до горілки! Поробились вони п'яницями, волоцюгами, злодюгами... У шинку побраталися з Лушнею. Побраталися — і таємна крадіжка, схови та перехови, та нічні пропої накраденого стали їх товариською роботою...

Мучились-мучились пани з ними, та не діждавши й тих двох років, що кріпаки повинні були одробити після волі (а роки ті здалися довгі-довгі, тяглися віками!) — повиганяли їх з двору на всі чотири...

Не маючи ні землі, ні оселі, ні пристановища, — ні під собою, ні за собою, ні перед собою, — як вільна птиця в полі, як дикий звір у борі, — хлопці розбрелися по селу... Де його пристати? де голову приклонити, заховатись часом від лихої години?.. Ще під будень с'як-так: де-небудь на роботі: в жидів дрова рубати, в людей молотити, віяти, косити... А як вечір настане, або свято, або zostався хто який день без роботи... Хоч під греблю!.. Ніде притулку немає, ніде пристати, спочити. У селі дві місцини некуповані. Одна — вулиця, друга — шинок... Тільки на вулиці небезпечно. Ляжеш під тином спочити — собаки стягнуть; посеред вулиці — наїде хто, а хоч не наїде — волосні піднімуть, запруть у чорну, подумавши, що п'яний... Зостався — шинок... І за шию не лє, й тепло, й людно... Є де, хоч не розкішно, спочити під лавкою; є з ким розважитись-побалакати, заспівати, випити... Став і нашим хлопцям шинок рідним батьком, горілка — матір'ю. В шинку вони мали собі захист, притулок; чарка горілки стала їх порадою й одрадою... Шинок ніколи не пустує: то той, то другий... І наші хлопці там! Як перепаде чарка горілки — за упокой раба божого, за здоров'я народженого, або й так по пригоді, то й добре! Веселий співа він, коли співають ті, що частують, а плаче, коли вони плачуть... Як же випадав коли такий нещасний день, що ні роботи, ні в шинку нікого, а в самого ні крихти хліба, ні

шага грошей — їсти, аж шкураболить, випити — аж за серце ссе... не гріх тоді й підняти, що легко лежить!..

З оцими-то злодійкуватими ледацюгами, гультіпаками зазнався Чіпка. Тиняючись з шинку до шинку, стрів він їх раз, удруге... як частував кожного, хто підвертався під руку; вони зараз же таки й втерлися його в товариство. Пили на його кошт; гуляли за його добро; розказували йому своє бідолашне життя, про свою гірку долю, привернули його жалісне, тепер строюжене нещастям, серце — і потоваришували... Цілий день п'ють та гуляють по шинках, гуляють іноді й за північ, а перед світом ідуть до Чіпки висиплятись. Висплятяться, викачаються, візьмуть з собою Чіпку та з добра його що-небудь, — та знову в шинок... Так кожнісінького дня.

Мотря спершу дивилася на таке безпутне життя та плакала, та вговорювала Чіпку; потім того — лаяла, ганьбила; а далі — бігала в себе по вгороду, по вулиці та кричала-репетувала:

— Ой, лишенько! пропала ж я тепер... погине моя бідна голівонька... Тепер же мені все одно, що з мосту та в воду...

Стривають люди, жалкують, розпитують...

— Та як же?.. як же?.. — розказує кожному з плачем Мотря, — любий та милий був, а то ж зразу... на тобі, та цить! Не переживу ж я цього, не зможу... Свитку пропив, одержу всю — в одній сорочці, як харциза, як махамед який!.. Уже третю вівцю пропиває... Та й товариство підобрав під пару — волоцюг зо всього світа... Боже мій! що ж тепер робити мені, бідній?..

— Ви б його вмовляли; ви б його словами ганьбили, — [радили] люди Мотрі...

— Чи я ж не вмовляла, чи я не благала?! — плаче Мотря. — Та я ж йому не словами, я йому сльозами виливаю... гіркими докорами очі вибиваю... Та що з того?.. Сказано: як об стіну горохом!..

— То ви б у волость... Хай його з тиждень подержать у холодній! Витверезвиться — опам'ятається, а то йому вже памороки забило...

Послухала Мотря людської ради, пожалілася в волость. Узяли Чіпку п'яного, силоміць посадили в чорну. Незчувся, як і за-снув...

Надвечір оглянуться товариші — нема між ними Чіпки. Увечері пішли, та як чорна була лихенька вже, вони її продрали й випустили невольника.

Іде Чіпка додому... У голові — хміль; на серці — зло... А тут ще ззаду йде Лушня, примовляє:

— Яка вона тобі мати? жалітися на сина?! Хто назве її після цього матір'ю? Садовіть, мов, сина в чорну: через його мені життя немає!.. Де се воно таке на світі видано?!

Не йде Чіпка — летить додому; не дише — огнем паше і, як скажений бик, налітає на хату... Брязь! — одно вікно... Дзень! — друге... Посипалось трете... Грюк! ногою в двері... Полетіли й двері в сіни.

Мотря з переляку залізла на печі аж у куток... Убіг Чіпка в хату, кричить:

— Де вона?.. де стара відьма?.. Чи не заміж, бува, забажала?.. Може, бахурів навести заманулося?.. То щоб син не перечив, — у чорну його!..

Уразили такі гадючі слова материне серце. Як підстрелена горлиця тіпається-б'ється, тихо туркоче й стогне, так мати затіпалась на печі в куточку, та стиха, гірко промовила до сина:

— Побійся, Чіпко, Бога! Подумай, що це ти кажеш?! Мені світ не милий, мені... — Не доказала, залилася гіркими сльозами.

— А мені?.. Мені, ти думаєш, легко воно живеться?! У мене, може, серце від болю як не розірветься!.. якийсь ірод в йогому мов свердлом крутить... Так ще мені, — на?!

— Нащо ж ти п'єш, сину?.. Чи воно тобі легшає? Слухай отих братчиків, що понаводив з собою, то вони тебе підведуть!.. вони будуть, поки в тебе буде; а як не стане, то де й дінуться...

— Не бреши, стара! — перебив її Петро Пацюк.

— Хай уже ти, молодший, будеш брехати, а мені, старій, не приходиться!..

— І що то воно за мати, коли йде на сина жалітися? — піддає Лушня огню Чіпці. — Хіба то є мати?! Який добрий чоловік скаже путнє слово про неї?! Не те, щоб покрити сина... Чи бачила що, кажи: не бачила; чи чула, — не чула!.. Ні! вона зараз: ось, мов, який мій син... Беріть його, люди добрі, та садовіть у чорну!.. Яка ж вона мати?!

— Бач, що кажуть люди?! — гука Чіпка. — Чуєш, що кажуть?!

— Люди?! — сумно, гірко, з плачем промовила Мотря, — та більше не змогла й слова вимовити: умиваючись сльозами, замовкла...

Довго ще Чіпка гукав, довго кричав, та, витягши з скрині материну нову білу свиту, майнув з товариством до Гальки.

Стояла вже пізня осіння пора. Холодний вітер вривався в побиті шибки й навпростець віяв у розчинені двері, що покинув за собою Чіпка. Мотрі зробилось холодно. Устала вона з печі, щоб хоч двері зачинити. Гляне — в хаті, як у пустці: стіл пере-

кинутий, горшки побиті, скриня розчинена... Кинулась Мотря до скрині, — та й охолола... Там усе перевернено, перекидано, порито — і свити немає... Мотря так і впала на скриню!

— Боже ж мій, Боже! скільки я літ працювала, скільки нічок недоспала, думок передумала, здоров'я вкоротила, поки сього добра наскладала!.. А тепер — рідна дитина все по шинках розносила!..

Сльози в три ручії ллються; жаль та досада давить одурене материне серце... Насилу підвелася з скрині.

— Боже! Великий заступниче! — замолилася, здіймаючи руки до Бога, — єдина надія, єдина утіха, — та й та мене одурила... Побий же його свята твоя сила, де він ступнем ступить, куди він лицем повернеться, коли він так зневажив матір стару! Дай йому, Господи, діждати такої шани та честі від своїх діток...

Та зв'язавши останнє своє збіжжячко в клуночок, перекинула через плече, перехрестилася — і пішла до сусіди, старої баби-пупорізки, що жила недалеко від їх дворища.

Немає тоді Чіпці впину, немає заборони, бо й у хаті нікого немає... Так, з побитими вікнами, стояла вона на край села пусткою. А Чіпка — одно гуля, з шинку до шинку сновигає та знай тягне з господи все, що тільки на очі навернеться. Пропив уже кобилу, корову, овець, свиню, навіть усю одежину. Зосталося тільки те, що на йому: латана свитка, драні штани та одним одна сорочка — чорна, як у дьоготь вмочена. Босий, голий, без шапки, ходить він по селу від шинку до шинку, день у день, ніч у ніч; а перед світом, як домовик, іде в свою пустку... Нічого нема!.. Тільки й зосталося, що в току стіжки недомолоченого хліба...

— Нащо то в тебе хліб гниє в стіжках? — раз питає його Лушня. — Продай його жидам: усе ж гроші! А то так і пропаде...

— А справді, — промовив Чіпка.

На другий день кинулись хлопці вишукувати купця. Чіпка шукав свого чоловіка, та не знайшов. Лушня з Пацюком метнулись по жидях. Найшли купця швидко й повели на вгород, де ходив Чіпка коло стіжків.

— Чіпко! — гукнув Лушня ще за двором, — купця ведемо.

— Жида?

— Еге ж.

— Жидові не продам!

— Тю-тю... Чому? Який чорт не купив, то купив, аби гроші дав.

— Оже я жидові не продам...

— А почому, Овраме, за копу даси? — не слухає Лушня, торгується.

Жид пішов навкруги стіжків обдивлятиись. Висмикує колоски зсередини, виминає на долоні, роздивляється.

— А пощому буде? — питає тоді.

— По карбованцю даси? — каже Лушня.

Чіпка стояв одсторонь коло одного стіжка, та в землю дивився, міркував щось.

— Ой, вей! за цей гній? — скрикнув жид.

— А почому ж ти думав?

— По копі с сагом... більсе не можна дати...

— Іди ти к бісовому батькові! — одрубав Чіпка та й пішов сам до хати.

Лушня та Пацюк zostалися на току з жидом.

— Ні, Овраме, — каже Лушня, — за таку ціну ти ніде не купиш.

— Це не такий хліб, Овраме, як ти думаєш, — увернув Пацюк, — це хліб хазяйський. Ми це знаємо. Ми знаємо, як він сіявся, як і складався... Тут хіба зверху трохи затекло, а то тобі — як порох сухе... Ось дивись! — та й висмикнув зсередини стога жменю жита.

Жито було справді добре: колоски товсті, довгі, повні сухого зерна.

— Ось на, подивись — яке жито!

Жид хоч сам уже виминав колоски й роздивився певно добре, що то за жито, а проте ще взяв колосок у жменю, вимняв і розглядав зерно. Лице його нічого не виказало — ні похвали, ні огуди; тільки ледве примітні іскорки зажеврили на одну хвилину в його чорних очах, та й ті потухли... Він почухав бороду.

— Не скупись, Овраме, — пристає Лушня, — ми тобі його й вимолотимо, до розуму доведемо.

— Ну, що з, не скупися? За віщо його більсе давати?!

— Як, за віщо? за хліб! Глянь: як одно тобі зерно! Чисте, повне... немолоте б їв! — Лушня справді взяв кілька зерен у рот і жував.

— Та що з, по карбованцю?!..

— Та ні, не по карбованцю, — одказує Лушня, — він дешевше віддасть.

— Де з хазяїн? Щому він не йде торгуватись?

— Він у хату пішов... мабуть, води напитись... Побіжи лишень, Петре, та кликни!

— Чіпко! Чіпко-о! — гукнув Пацюк, до хати йдучи.

— Чого? — подає голос Чіпка з хати.

- Іди ж кінчать, чи що.
- Я сказав: жидові не продам.
- Чому?

Чіпка не обзивався. Пацюк підождав трохи, Чіпка не виходив з хати.

— Ідіть сюди, до хати! — гукнув Пацюк на Лушню з жидом. Ті рушили, ведучи все-таки розмову про жито.

— Ні, ти, Овраме, не скупися, — каже Лушня. — Хліб, я тобі скажу, такий, що, от ми скільки молотили, а не бачили такого на селі!

— Та що хліб? Хліб — як скрізь хліб.

— Та ні! То не з тієї землі. Це тобі хліб з цілини, та ще такої цілини, що років з десять ні рала, ні плуга не бачила... Це з ситої землі хліб, — розпинався Лушня.

Тут вони саме дійшли до хати.

Чіпка сидів собі в хаті, мовчки, наче зажурився. Як ще не приходили товариші з жидом, він обдивлявся тяжкою працею наскладані стіжки. Чорні зокола, вони уразили його серце, перемчали його думки в той недавній час, коли він, ще весною, назирав оцей самий хліб зеленим, як рута, буйним, як дерево, коли зустрівся з Галею, — балакав, жартував з нею... Коли він жав його, рано встаючи, пізно лягаючи; в'язав у снопи, складав у копи, возив, складав на току, почувуючи себе хазяїном, голублячи в серці надію вдвох се добро поживати... Тепер та надія почорніла, як і його колись зелене та золоте жито... Брови в його насупились; коло серця, мов чорна гадина, обвився жаль...

«Ні, не продам! хай краще зогніє на моїх очах... а не продам!» — думав він.

На той час Лушня з жидом направились у хату. Чіпка вискочив на поріг, та — як одрубав — грізно промовив:

— Нащо ви його ведете сюди? Хліба я не продам!

Усі здивувалися, аж поторопіли.

— То коли не продаси, — загвалтував жид, — насцо з було мене водити? Мені ніколи, в мене ще он скільки діла, а вони водять!.. — Та й побіг з двору.

Чіпка заховався знову в хату; Лушня й Пацюк, похнюпивши голови, за ним увійшли.

— Чи ти не здурів, Чіпко? — трохи перегода питає Лушня. — Такого дорогого купця та відіслати... Кому ж ти хліб збудеш?

— Я сказав, що не продаю!

— А що ж? Хіба краще, як він у тебе зогніє?.. Га?.. Лежить собака на сіні...

Чіпка грізно зиркнув на його.. Лушня затих. На той час у хату вскочив Матня.

— Га-га, братця! Є! гуляй! — кричав він, держачи обома руками пляшку з горілкою.

— Де ти запопав? — зрадів Пацюк.

— Знайшов, братця!

— Де?

— У шинку...

— Як же ти?

— А так... — Матня показав руками, як він схопив пляшку. Розмова повернула на інший шлях.

— Та як же ти — чи украв, чи одняв? — допитувався Пацюк.

— Не питай, як, а питай — чи добра! — каже Матня, частуючи Пацюка.

Той похвалив. Матня до Чіпки.

— Ось на, братику, покуштуй! Ось — на! Сказано: губи злипаються, така добра!

Чіпка випив. Випив і Лушня. Горілка розв'язала язика, почались кази та перекази...

Лушня знову пристає до Чіпки: чом та й чом хліба не продає?

— Не продам я жидові, — одказує Чіпка.

— Та кому ж ти продаси його?

— Нікому!

— А шкода! Зогніє — так ні за цапову душу... й чарки горілки не вип'ємо! Продай, кажу. Продай, брате! Ти знаєш, як загуляємо?

— Не хочеться, братця! Коли б ти знав, Тимофію, як не хочеться!.. — верзе Чіпка вже напідпитку.

— А нащо ж воно?.. Одно ж — зогніє!..

— Ну, так стійте: піду завтра до Грицька... Коли йому не продам, то хоч так віддам...

— Тю-тю! То ти краще мені так віддай, — каже Лушня. — Я знаю, як поверну. А Грицько — що? Звісно — багатир: візьме собі, поживе й спасибі не скаже...

— Другому нікому не продам... не годиться!

Далеко за північ товариство підбивало Чіпку кому продати хліб — то продати, а даром Грицькові не давати. Чіпка не згоджувався.

— Я з ним товаришував; я з ним ще малими хлопцями вкупі овець пасли... Хай йому на нове хазяйство. Нехай хоч він чесно поживе мою працю, коли так судилося!

XVII СПОВІДЬ І ПОКУТА

На другий день, рано-вранці, Чіпка пішов до Грицька. Нова хата, біла, чепурна, привітно виглядала з-за обголених лихою осінньою негодою груш та рядка прутнястих верб. Двір був просторий, чистий, оплетений; ззаду, на току, стояли ожереди соломи; з лівого боку чорніли грядки та невеличкий молодий вишник; з правого — хлівець, загорода та погріб. Коло воріт, над перелазом, білів новою цямриною колодязь, виглядав на шлях новим високим журавлем...

Чіпка вступив у двір. Велика, чорна, кудлата собака кинулась на його з-під загороди. Чіпка подався назад до ліси, став випрочувати хворостину. На собачу брехню вибігла з хати молода, як дівчина, молодиця — низенька, чепурненька, та й почала гукати на собаку. Собака одбіг на вгород та скавучав. Чіпка підійшов до молодиці, привітався.

— Добрий день!

— Здорові були.

— Що, Грицько дома?..

— Ні, нема...

— А де ж?

— У пивниці.

— І давно там став?

— Ні, недавно... На тім, бачся, тижні... Ні, аж на третім... приїхав жид та й найняв.

— А коли він дома буває?

— У п'ятницю на ніч завжди буває... А це щось за знак — учора не було. Сьогодні повинен бути. А він вам нащо?

— Та треба... Хочу йому хліб продати.

— Не знаю, — каже вона, задумавшись. — Надійдять трохи пізніше, туди к обіді, може, він звернеться...

— Добре... Прощайте!

— Ідть здорові.

Чіпка пішов шляхом додому; молодиця — в хату.

Грицька справді не було дома. Восени, упоравшись з хлібом, він порадився з Христею, та й став до пивниці. Оже тепер уже він робив без того запалу, з яким кидався до діла торік. Він тепер уже свого доскочив. Чого ж йому з шкури вилазити. А коли жид дає добру плату, то щоб сидячого татари не взяли та на печі не лежать, — чому той тиждень і не проробити, повагом та роздумуючи, та розглядаючи на всі боки?!

Не минуло й години, як Чіпка пішов, Грицько приїхав.

— Чому це тебе вчора на ніч не було? — стріла його Христа.
— Та тут таке трапилось: не мені б казати, не тобі слухати! — одмовля Грицько.
— Що ж там таке? лихе що?
— Та щоб дуже лихе, то, дяка Богові — ні!.. Та й доброго мало...
— Та що ж там справді таке? Кажі швидше! — пристає злякана Христа.
— Жида Оврама обікрадено... То це нас держали аж до сьогодні.
— Я думала, що там?!! Хто ж його обікрав?
— Бог його знає... Якись, каже, замурдовані люди... Понадівали машкари, пов'язали гаразденько всіх та й забрали, що знайшли.
— Що ж воно за люди?
— Він одгадує на москалів, бо по-московській балакали...
А шкода, коли хоч, Оврама!
— От, велика шкода — жида! Однак з нас надрав...
— Ні, Христе: жид жидові не рівня. Другий жид, то таки насправжки жидюга, а Оврам, я тобі скажу, добрий чоловік, хоч і жид... Нічого Бога гнівити: він тобі й запоможе, коли там подушне, нужда яка... Звісно, своє візьме — не грошима, так роботою... І тепер у його на пивниці трохи не всі — за одробіток... Добрий жид. Усі його тамтешні люди шкодують...
— Усі вони добрі, як сплять; а тільки розплющить очі, то так і норовить, як би в тебе що видурити, як би тебе так заборсати, щоб з його лап не вирвався... Дасть карбованця, двох, а одроби йому на десять. Всі вони одним миром мазані! Бач! А я тобі й забула хвалитись: до тебе Чіпка приходив.
— Який Чіпка?
— А той... що, як навіжений, ганяє по селу...
— Ага!.. Чого ж це?
— Та каже: чи не купив би ти хліба?
— Якого хліба? — пита, роздумуючись, Грицько.
— Не знаю... Каже — хліб продати... А я стою собі та думаю: який це він хліб продає, й навіщо тобі хліб купувати, коли, спасибі Богу, й свій ще потроху тягнеться...
— Що ж ти йому одказала?
— Що ж я йому одказала? Сказала, щоб зайшов пізніше, як ти дома будеш...
— Ну, а він тобі — що?
— Каже: зайду, — та й пішов з двору.
— Гм, — мугикнув Грицько. — От, дивіться, коли не здурів парубок... З круту спився!

Розмова про Чіпку на цім обірвалася. Грицько став розпитувати, чи все гаразд у господі, що робила Христя, чи здужала, чи ні?.. Христя одказувала і собі розпитувала Грицька: що їм казали, про віщо розпитували, як задержали? Перегодя трохи, Христя питає чоловіка:

— Чи не час уже обідати? Ти з дороги — виморився, виголодався... пообідаєш, спочинеш...

— Та таки й справді виголодався. Хліба нестало, випросив був краєць у чоловіка та перехопив трохи... А тепер — немовби й теє...

Собака брехня перервала їх річ. Христя глянула в вікно.

— От і Чіпка йде...

Грицько собі глянув.

— Та й обірваний та обшматований який, Господи!

— Може б, сказати, що тебе нема дома, поки пообідаємо? — дивлячись на Грицька, питає Христя.

— Ні, хай... чоловікові втретє не забиватись... Ти знаєш: ми з ним колись товаришували, як ще вдвох вівці пасли. Чудний трохи... а добрий був друзяка... А тепер, глянь: що з ним сталося?!

Чіпка скрипнув дверима, увійшов у сіни; собака аж за одвірки гризе, так валує. Христя одчинила хатні двері.

— Та й собака ж у вас! — обізвався до неї Чіпка. — З порожніми руками не сікайся!.. Здорові були!

— Здорові... Ідїть у хату: я вже сама закручу завертку, бо вона в нас так туго ходить, що як хто другий, то й не закрутить...

Христя кинулась до надвірних дверей, одчинила їх, гукнула на собаку, потім зачинила й закрутила заверткую.

— Що, Грицько вернувся? — питає Чіпка, дожидаючи, поки Христя поралась біля дверей.

— Вернувся. Чому ж ви не йдете в хату? Ідїть!

Чіпка несміливо вступив у хату та й став коло порога.

Йому якось і соромно стало, і страшно... Грицько привітався перший.

— Здоров, Чіпко!

— Здоров, Грицьку! Здоров, брате!.. Чи бач, як ти перемінився!.. Як одружився, то й не пізнати тебе!

— Чим же я перемінився?

— Усім... заріс, постарів...

— От, ще вигадайте! — защебетала Христя. — Де ж таки він старий?.. То він не поголився... то так воно здається...

— А може... Та ні: я таки тебе, Грицьку, молодшим бачив...

— Це так мене зостарила молода жінка, — сміється Грицько.

— Тільки б і старості... — усміхаючись, каже Чіпка.

— Та й ти, Чіпко, перемінився... на себе не схожий... Чого це ти так занепав?

— Лихо, брате!.. — зітхнувши, одказав Чіпка й сів поруч з Грицьком коло столу. — Кого те лихо до добра доведе?

— Що ж тобі за лихо таке?..

— Багато, Грицьку, розказувати... — ще раз зітхнувши, одмовив Чіпка й скорим поглядом окинув хату.

Простора хатина, чепурно вибілена, тепла та ясна, тиха та шасна, війнула на його якимсь теплим духом... Йому так стало легко, мов стіни до його лиха прихилилися... На серці в його стало так люб'язно; думки його повернулися назад — і перенесли його разом на степ; намалювали йому старою німеччю скаліченого діда Уласа, швидкого Грицька, що на барані їздив; кинули його на верби горобенят дроти... Жив-жив!.. Жив-жив!.. — наче хто молотками гамселив цими словами у виски йому... Він болісно всміхнувся... Глянув на Христю... І понесли його думки на поле, між зелені жита, де він перше зустрівся з Галею... Жаль йому стало свого бувалого життя, котре pestило його надії; йому заманулося кому-небудь їх одкрити, з ким поділитися... На очі наvertsалися — чув він — сльози; він боявся, щоб не бризнули, — та водив очима то на Грицька, то на Христю... І здалися вони йому такими щасливими, такими добрими, привітними, що він незчувся, де дівся його страх перед ними, сором за своє безпуття... Йому забажалося щиро, від серця, побалакати з ними, як з рідними. Звісивши на груди голову, в землю потупивши очі, він став наvertsати на себе розмову.

— Багато, кажу, — почав він, — розказувати... і за день усього не перекажеш... Лихо, сказано, як до кого причепиться, — не одскіпаєшся!..

— Хто ж винуватий у вашому лихові? — обізвалася, глядя на його, Христя. — Мабуть, чи не самі найбільше?..

Докір цей хоч і вколов з першого разу Чіпку, оже він ні зморшкою, ні поглядом не виявив того. Йому аж подобалось питання, так прямо вимовлене жіночими устами.

— Та трохи й сам винен, — одмовив він, задумуючись. — А то-таки й люди...

— Чим же люди винні? — сповідає Христя.

Чіпка поворухнувся. Видко, він не ждав такої сповіді. Помовчав трохи, та все вниз дивився, ніби роздумував: чи казати, чи ні? А далі туго, немов слова до язика попримлипали, а він їх одривав з великим бодем, промовив:

— Неправдою своєю!..

Грицько побачив, з яким болем та жалем промовив Чіпка оці два слова, скинув очима на Христю:

— Ось годі тобі базікати! — обізвався до неї, — готуй лиш краще обідати, та пообідаємо всі разом. Ти, Чіпко, ще не обідав?

— Та я вже, бог його знає, коли й страву бачив, — з жалем признався Чіпка.

Мова його вразила жалошами Грицька й Христю, та й з себе він був такий якийсь, що, хоч-не-хоч, пожалієш... Грицько мерщій посунувся за стіл, на покуття, та запрохував Чіпку сунутись ближче до його. Христя метнулась до хліба, до мисок, до печі. Швиденько насипала борщу у миску, поставила серед столу; достала ложки з мисника, порозкладала перед кожним, — та вже мала була сама сідати на ослоні до столу, — як Грицько промовив:

— Чи це б то так на суху й сідати?.. Воно, мабуть, жінко, в нас у хижці й горілка є... Ми так давно бачились з Чіпкою, що годилось би й випити. Ось давай лиш по чарупині... Та мене, правду кажучи, наче щось ломить, тре... Чи не покине, бува?

Христя вийшла до хижі, незабаром унесла пляшку з горілкою, поставила на столі й сама сіла.

— Наливай, жінко!

Христя налила. Грицько взяв чарку в руку та, обертаючись до Чіпки, промовив:

— Пошли ж нам, Боже, всього, чого ми тільки бажаємо!

— Дай, Боже! — одказує Чіпка.

Потім Христя знову налила чарку, а Грицько підсунув її до Чіпки. Випив і Чіпка.

Тоді вже сам Грицько налив півчарки, посунув до Христі, примовляючи:

— Випий же й ти, жінко!

Христя взяла чарку в руки, пригубила, кивнула головою — й почала їсти борщ.

Принялись до борщу й чоловіки. Чіпці здалося, що він зроду не пив такої доброї горілки, не їв такого смачного борщу. Поїли борщ, Христя достала локшину на молоці... Чіпка, як три дні не їв... Усе йому здавалося таким добрим, смачним; самі хазяїни — такими ширими, привітними людьми, що він аж повеселішав трохи... З лица спала в його туман; на лобі розправились зморшки, що як ті хвилі то набігали, то збігали; він радісно засвітив своїми розумними, темними очима й став сповідатись...

— Так ви, паніматко, — обернувся він з словом до Христі, — хочете знати: чим люди винні в моїм безголов'ї? Усім винні! Од самого малого, непримітного, до самого великого, найбільшого...

Ви тільки погляньте: як вони між собою живуть? Чи так, як люди, як брати, як Бог приказав жити?.. Еге ж! Вони б мали — один одного в ложці води втопили, з лица землі змели!..

Грицько всміхнувся...

— Ну, що тобі до того, Чіпка? скажи мені, Бога ради?.. Адже тобі від того ні знобить, ні гріє...

— Як, не знобить? А правда де? Де та правда, по котрій нам велено жити? де вона ділася? хто її вкрав у нас? — гарячився Чіпка. — Куди вона забігла?.. га?

— А нема правди, — одказав Грицько, — то живи так, як і всі живуть...

— А як не дають жити? Що тоді?

— То все мана тільки!

— Ой, Грицьку! ой, братіку! не кажи так... важко мені, пече мене таке слово...

— Не знать, що вигадуєш, Чіпка! не знать, об чому турбуєшся?.. Не такий тепер вік настав, не такі люди народилися...

— Що ж мені робити, коли я не можу з ними ужитися? Чим же я винуватий?.. Я ще й так терплю... Ти тільки послухай, яка в людей правда. Ти знав мою землю?

— Знав...

— Ти чув, що її одібрали в мене... знаєш?.. ту саму землю, про яку сама громада сказала: «Це твоя земля, Чіпка, володій нею!» А тепер знайшлися такі митці, що й громадську волю поламали... Узяли та й одсудили мою землю бог його знає й кому, бог знає нащо... На те, мабуть, щоб перевів її на гроші та й повіявся туди, звідкіля й привіявся... І як, спитаєш, він одібрав ту землю?.. Підсипав судовикам... от і рішенець: не твоя земля, Чіпка! То була твоя, а тепер — не твоя!..

— Чому ж ти не сходив у суд до Чижика? — пита Грицько. — Він, кажуть, іноді помага.

— Ходив. Поміг... Як п'ятдесят карбованців, то й поможу!

— Що ж ти?

— Де ж я візьму їх?.. Отака-то в світі правда! Один прийшов, підсипав — і одсудив; а дай ти п'ятдесят карбованців — тобі одсудять... А якби була правда, то цього б не було... земля б зосталася в мене. А коли б земля була в мене, я б ніколи не став таким, яким ви мене бачите... Хіба я не знаю, хіба я не чую, що про мене кажуть, думають?.. Знаю... добре знаю!.. Та хай кажуть, хай думають... кожному вільно, що хоче казати й думати!.. Тільки не кожному дано знати... заглянути в чужу душу, зрозуміти, що там і до чого, подивитись у чуже серце... Гляньте в його правдивим оком, то й побачите: що там діється, що там витворюється, які

іноді тяжкі муки гнітять його, яке лихо розриває... На те в них кебети катма... не дано їм!.. От і волоцюга я, й п'яниця, й гультіпака... А я — може, кращий від них... та лиха доля моя!.. Кажу вам, багато казати, а трохи слухати... Хай я гульвіса, бо мої руки до роботи не здіймаються; хай я п'яниця, бо в горілці тільки мені й душу одвести... На чому я її одведу, скажіть ви мені?..

Річ Чіпчина, як вода, ринула.

Грицько з Христею слухали та ззиралися, а Христа коли-неколи зітхала тихо та глибоко...

Пообідали. Чіпка подякував Богові й хазяїнам.

— Знаєш що, Грицьку?

— А що?

— Чого це я до тебе прийшов?

— Скажи.

— Прийшов... чи не купив би ти в мене того хліба, що зостався у току? Уже я його сам до розуму не доведу; жидові продавати не хочеться... Купи ти, брате!

— Навіщо він мені здався, Чіпко? Я з своїм уже управився, бачу — буде з мене...

— А може, в Чіпки добрий хліб, то на посів би зоставили, — якось любенько примовилась Христа.

— Та й грошей у мене тепер катма, — бідкається Грицько.

— То віддаси, коли будуть, — на те йому Чіпка. — Не хочеться мені своєї праці в жидівські руки попускати... Знехтує, проклята жидова, на горілку пережене... А ти, як хазяїн, знаю, до ума доведеш...

— Ні, Чіпко, не куплю: не треба мені!

Чіпка задумався; очі потускніли; він потупив їх униз... Оже швидко журлива думка промайнула; очі знову заіскрили — і він, наче зрадивши, твердо промовив:

— Ну, коли ж не купиш, то так візьми!

— Нащо я в тебе візьму його? Ось розсуди гаразд... У тебе тільки один хліб і зостався; а я, слава Богу, не терплю ще нужди!..

— То пропаде ж, Грицьку! проп'ю... Візьми, брате, пожалій моєї праці! Ти чоловік добрий, я тебе змалку знаю... Пам'ятаєш, як горобенят драли? Пам'ятаєш діда?.. Візьми! Я тебе люблю й твою жінку люблю... Увійшов я до вас у хату, як у рай уступив... Ви мене привітали, як рідні; моє серце, мою душу одігріли... Візьми, Грицьку, прошу я тебе...

— Про мене... — одказав, мов нехотя, Грицько. — Коли вже тобі так хочеться, то й забери. Тільки, знаєш що, Чіпко? У тебе мати старая, а ти її так зневажив... у чужих людей хліб заробляє, сердешна...

— Мати... мати... — забубонів Чіпка й насупив брови. — За матір не кажи... Хто його знає, хто з нас більш винуватий...

Грицьків докір дуже вразив Чіпку. Він замовк, потупив очі в землю, мов боявся на Грицька глянути; подумав трохи та швидше попрощався й вийшов з хати.

— Так ти завтра, гулянками, й забереш, Грицьку? — спитав уже з-за дверей.

— Добре. А може, ще й сьогодні над'їду, — коли справа справна...

Чіпка пішов. Грицько, підславши свитку в голови, ліг на лаві спочити. Христя поперемивала посуду, попримирала; сіла на полу, коло печі, за гребінь прями мичку. У хаті було тихо-тихо, аж мов важко, тільки чутно було, як веретено сюрчало, та коли-не-коли Христя легенько зітхала... Христя думала про сьогоднішню розмову з Чіпкою. Думки обступили її, повили, як сиві тумани землю... Вона оддалась їм на волю: робіть, мов, що знаєте; несіть, куди хочете!.. І здавався їй Чіпка не таким гультіпакою та волоцюгою, яким його люди взивали, яким сама вона його щитала до сього дня... Скривджене з самого малку, її сирітське серце догадалося, що Чіпка — не такий... Не гультіпака — лихий чоловік; гультіпака — зло людське, неправда людська! — казало їй серце... У Чіпки й серце добріше, й душа чистіша... А що він п'є?.. То його лихо п'є... недаром він хвалився ним!.. Та як же його й не пити, живучи між такими людьми, що кожен тільки й дума: як би мені та мені, як би кого обідрати, ошукати? Брати рідні, сестри — перші вороги між собою...

— А правду казав Чіпка, — промовила вона вголос — аж Грицько від дримоти прокинувся.

— Яку правду? — позіхнувши, питає він.

— Що немає між людьми правди, що живуть вони не по закону!

— Толкуй!.. дурний, співшись з кругу, верзе не знає що, а вона тому й віри діймає...

— Як же не діяти, коли воно так і є?..

— Як так?

— А так! От хоч би й я... Якби люди по правді жили, чи терпіла б я, зоставшись сиротою, те горе та нужду, що прийшлось витерпіти? Чи розкотилося б добро сирітське? Коли б вони по правді, а не по кривді жили, то всього б того приберегли, не попустили б, щоб сирота скиталася по людях, не завдали б її у найми, де б, може, не стрівшись з тобою, й вік звікувала...

— Своя сорочка ближче до тіла...

— Ото ж то й є... Усе — коли б собі та собі; а про сиріт та безталанних — ні гадки!.. Хай сироти гинуть...

— Хто ж тобі стане дурно чуже добро доглядати? — запитав Грицько.

Христю — як хто голкою укольнув... Зляканим поглядом вона глянула на його: вона ніколи не ждала такого від Грицька...

— Невже ж би й ти так зробив? — не спускаючи очей з його, вона прямо запитала.

Грицько оханувся і, подумавши, одказав:

— То що ж, що я б не зробив? — другі б зробили! Та чого це ти так прискіпалась до мене? — перемигнувши свій ласкавий голос, уже він запитав Христю, та й собі гостро глянув на неї.

Христя сиділа на днищі біда, сумна та, скривившись, дивилася прямо йому в вічі. Голова її схилилася трохи набік; нитка в одній руці, а починок у другій — заколіли... По виду можна було бачити, що вона, хоч і дивилася на Грицька, дивилася прямо йому в вічі, та нічого не бачила; думка її десь далеко-далеко носила...

Грицько помітив; серце в його якимось болісно тьохнуло...

— Христе! — гукнув він.

Христя кинулась, аж починок з рук випав; вона скочила його доставати...

— Що це з тобою? Чи не закохалась, бува, в Чіпчині голі п'яти?..

Чи від того, що вона нахилилася, чи, може, й від того, що метке Грицькове слово влучило прямо їй в серце й погнало кров у голову, тільки зблідле до того лице Христині зразу покритлося червоним заревом...

— Ох... як ти мене злякав, хай йому цур!.. — переводячи дух, усміхаючись, веселенько обізвалася вона до Грицька, щоб покрити усміхом свій недавній смуток.

Грицько пильно подивився на неї. Краска з лица вже одійшла, тільки притаєне легеньке зітхання та якийсь боязкий, соромливий погляд з блискучих очей нагадували, що, може, Грицько й правду сказав... Одначе Грицько не обзивався. Спустивши з лави ноги, він почав у кишені шукати люльки. Налапавши й витягнувши люльку, довго він довбався в ній протичкою, потягаючись та позіхаючи; потім вибивав об лаву згар...

— Піти лишень покурити, — мнучи тютюн у жмені й держачи в зубах люльку, каже він, — та подивитися на віз... чи добрі осі? Бо завтра справді гулянками, може, хліб перевезу...

Грицько пішов з хати. Христя [зосталась] сама. Вона аж плечима здвигнула.

— Що це справді зі мною сталося?! — сама себе запитала, та трохи перегода й затягла сумну та журливу пісню на всю хату... У голосі її почулися сльози, журба; повивали вони хату й Христю; вона голосом виводила свій сум тяжкий, а рукою — нитку за ниткою...

У неділю, тільки що вийшли з церкви та пообідали, зараз Грицько запряг своїх пару биків, випрохав у сусіди ще пару, — та двома парами й поїхав до Чіпки.

Пуста городина, лихий тин, криві ворота, необмазана хата з побитими вікнами, — неприязно кинулись у вічі й образили Грицькову хазяйливу натуру... Він з докором і разом з жалем дивився на Чіпчине добро...

— Господи, Боже! доживеться ж чоловік от до сього?! А все — своя воля...

Грицько став коло хати. Двері були зачинені й защепнуті. Він подивився кругом хати, глянув на тік, — нігде нікого не видно, тільки стіжки чорніли в току. Грицько підійшов під вікно, заглянув у розбиту шибку. На полу лежало три чоловіки, спали; на лаві Чіпка — четвертий.

— Чіпко! Чіпко! — гукнув Грицько.

— А хто там? — перший прокинувшись, питає Лушня.

— Збудіть мені, будь ласка, Чіпку.

— Нащо тобі? — пита, потягаючись, Лушня.

— Та я до його за хлібом приїхав.

Лушня штовхнув ногою Чіпку.

— Чіпко!

— Чого?

— Чоловік за хлібом приїхав.

— Ага-а, — промовив Чіпка й хутко скочив на ноги. — Здоров, Грицьку!

— Здоров... То це ти так кочуєш?!

— Отак, як бач!

— Чому ж ти хоч вікон не повставляєш? Холоди находять.

— Доброго молодця кров гріє, — одмовив за Чіпку Лушня.

Чіпка вийшов у сіни одчинити двері. Лушня став будити товариство.

— Уставайте, братця, грошей лічити!

— Яких грошей?

— Чіпка продав хліб.

— Кому продав?

— Чупрунєнкові Грицькові...

— А дорого?

— Не знаю.

Пацюк та Матня попідводились, терли спросоння очі, позіхали.

— Я, мабуть, недоспав, — каже Матня, — бо голова щось болить. — І знову ліг.

— Тим тебе й обдуло, як бокла, — докоряв Лушня.

На той час Чіпка увійшов у хату.

— Ходімо, братця, поможемо чоловікові хліба набирати, — каже до товаришів.

— Ходімо. Чув, Якиме? Вставай та ходім! — гукнув Лушня. — Зате ввечері — он як погуляємо!!

Пацюк зараз послухав, а Матня підвівся, давай знову протирати очі та потягатись. А далі — й він, нехотя, встав; усі разом потягли до стогів.

Два подає, два на вози складає. Навантажили обидва вози, придавили рублем, ушнурували як слід, по-хазяйськи. Поїхав Грицько.

— А за що продав. Чіпка? — питає Лушня.

— Ні за що.

— Як ні за що? — усі разом скрикнули.

— Так... подарував...

Товариство замовкло, посхиляло голови.

— Оттуди к лихій годині! — сумно промовив перший Лушня.

— А жид, бач, купував — не продав, — й собі процідив сумно крізь зуби Пацюк.

— Бо жид! — гостро одрубав Чіпка.

— От тобі й раз! от і погуляємо... чортового батька!.. — чухаючи потилицю, блее Матня. — Краще б було мене не будити, хлопці... А то — тільки сон перервали...

— Жид — та давав по трояку од копи, — знову Лушня, — а це й свій чоловік, та на дурницю звик!.. Оттаке!

— Таке, як бач! — коле Пацюк.

— А-а-а... — позіха, потягаючись, Матня, — і навіщо було будити?!

Чіпка зиркнув на товариство очима, поблід на виду...

— Ви на мене, братця, як я бачу, гніваєтесь, — сам себе здержуючи, обізвався він до товаришів. — Так треба було... От вам і все! жидюзі я не продав ні за які гроші, а товаришеві — так віддав...

— А ми ж у тебе що, — каже Лушня, попустивши поводи серцеві... — Хіба вже ми й не товариші?.. Чому ж ти нам не віддав? Ми б самі його продали...

— Жидові!

— Та там би побачили — кому...

— Чоловік, — тягне Чіпка далі, — чесно поживе, добрим словом згадає... А жид — що?

— А тепло ж буде від того доброго слова? — щипає Пацюк.

— Тепло! — вже грізно одрубав Чіпка, а далі, нижче спускаючи голос, каже: — Я знаю, що моя праця не пропаде марно, а доведе її добрий чоловік до розуму...

— Оттуди к лихій годині!.. Оце так!.. От тобі й погуляли... — одно бубонить Матня, присівши навколішки та взявшись руками за одутлі щоки.

— Не ждали ми, Чіпко, від тебе такого! — дошкуля Лушня.

— Якого?

— Такого, як ти зробив... Пропало добро!..

Усі поприсідали на току, та, як хижі вовки, очима світили. Один Чіпка стояв, обпершись спиною об недобратий стіг, — та сумно позирав то на товаришів, то на цілі стіжки, то на шлях — чи не їде Грицько.

Аж ось Грицько вже справився: приїхав удруге.

— Отак-то ти нас обвів, дядьку? — обізвався до його Лушня.

— Як?

— На дурницю, кажеш, хліб возиш?

— На дурницю? Гм... Дарованому коневі в зуби не дивляться...

— То ти нас хоч молотити візьми, по карбованцю од копи, — шуткує Пацюк.

Усі засміялися; Грицько й собі; один Чіпка мовчав...

— Годі, братця, не знать що торочити, — обернувся він до товариства, — нуте лишень чоловікові поможемо хліб добирати, бо час не стоїть!..

— Нехай же сам і забира, коли поцінно купив, — каже з докором Лушня.

— Тимофію! — грізно глянувши, гукнув Чіпка. — Або до роботи, або з двору! Я прохати не стану...

Лушня зітхнув, а все-таки підвівся, поліз на стіг; другі, глядя на його, й собі прийнялись за діло... Одначе робота в руках не горіла, як спершу. Оже сяк-так понакладали вози, забендюгували, ушнурували. Повіз Грицько додому. Лушня пішов за ним слідом.

— Дядьку!

— Агов?

— Ви вже нам хоч за поміч перекиньте що... Невже ж ми дурно працювали?.. аж спина болить.

— Що ж я вам перекину?

— Та хоч карбованців п'ять...

— А де ж ті п'ять карбованців — на смітнику знайдеш?

— А хліба хіба трохи? Адже кіп більше тридцятка буде...

Грицько мовчав.

— Ну, хоч три карбованці на нас трьох! Хай уже Чіпка подарував — його воля...

— Добре... Нехай же, я втретє вернуся, то й привезу. Тільки прохатиму вас — допомогти молотити.

— Молотити? — весело скрикнув Лушня. — Добре! Що там нам його молотити? Аби Господь дав годинку, то ми його вчотирьох за день зоб'ємо!

— То я ще й могоричу поставлю, — домовляв Грицько.

— Добре, дядьку!.. Добре!

Грицько поїхав, Лушня вернувся до гурту веселий. З радощів він штовхнув Матню, котрий прослав під стіжком кілька снопів, ліг, укритися теж снопом та збирався вже заснути.

— Не штовхайся! тут і так бік болить за хлібом, — одмовив Матня.

— Не бійсь! не візьме лиха година бока, хіба, може, від горілки прогніє, — каже Пацюк.

— Од тієї, що за хліб вип'ємо?

— Може, й од тієї! — вставив Лушня.

Чіпка не дослухався до їх розмови. Він ходив собі поза стогами та підгібав, що набили, перекладаючи хліб на вози.

Лушня моргнув на товариство: не журіться, мов!

— Погуляємо? — запитали ті стиха.

Лушня мотнув головою: еге ж, мов!

— А скільки? — пита Матня.

— Три карбованці.

— Мало, — каже Пацюк.

— З червивої собаки що урвати, то урвати — хоч клочок шерсті! — утішив Лушня.

Вернувся Грицько втретє, привіз гроші, забрав останній хліб. Як наложили вози, Лушня й каже:

— Ну тепер, дядьку Грицьку, хоч і могоричу!

— Та ходімо вже: забіжимо до Тальки, вип'ємо по осьмушці.

Пішли. Кликнув Грицько й Чіпку. Пішов і той за ними. Грицько випив сам осьмушку, дав по осьмушці другим, та й повіз собі хліб додому, розігрітий — не так горілкою, як подарунком.

Товариство засіло на цілу ніч...

XVIII ПЕРШИЙ СТУПІНЬ

Мотря зовсім оселилася в «довгоп'ятої баби». Брала людям прости то кужіль, то вовну та з того тільки й жила.

Тяжко їй робилося на душі, гірко на серці, як подумає, що на старості літ прийшлося наймищувати в людей. І хата своя, й достатки, хоч які там не які були, а все б таки жити можна... А прийшлося в чужій хаті людям годити, людей слухати... Ще день сяким-таким боком перебуде; а настане ніч — думки, як за подушне, оступлять... Мотря іноді цілу ніч виплаче. Шкода їй Чіпки... кохала ж, ростила, довгих зимніх, коротких літніх нічок недосипляла — рано вставала, пізно лягала... Не задля кого ж? задля його... А він?

Спливе їй на думку та проклята ніч, коли він п'яний зневажив її, матір, тяжкими докорами... Стає рубя шматок хліба в горлі, як вона згадає про це, сідаючи їсти. Змочить Мотря всю подушку, як здумає вночі... «Краще б я тебе, сину, не зродила, або, зродивши, взяла за ноги та об пень головою, ніж тепер від тебе таку зневагу приймати!.. Безталанна та хвилина, коли я зачала тебе; проклята та радість, якою я раділа, чуючи, що щось ворухиться під серцем... Боже! чи я тебе не молила? чи я перед тобою переступила?.. За що ж мені така кара, така невповага від рідної дитини?!»

— І чого ти так убиваєшся, Мотре? — вговорює її баба. — Хай би що добре, а то таке ледащо! Он сьогодні... немов дідько носив його по чужих городах — без шапки, босий, в одній сорочці, та й та розхристана, як у харцизяки... Остапійчиних дітей на смерть перелякав. Гралися собі в дворі. На той час його лиха година носила. Біжить, кажуть, як скажена собака, через город... Діти в крик; він — за ними... Ухопив маленьку дівчинку Парасю, четвертий годок пішов — та й несе... Навіщо вже він її взяв? Один Бог відає... Сказано: з кругу спився! Уже в його в очах і чоловічки догори ногами попереверталися... Я таки й сама бачила, що він по улиці бігав. Та й байдуже! Кат тебе, думаю, бери: бігай, поки на своє набіжиш! Та й іду собі... Минула вже Остапійчину хату. Коли чую, хтось біжить за мною та гукає: «Бабо, бабо-о!» Оглянуся — аж сама Остапійчиха Химка... лица на їй немає! — «Чого се ти, галочко?» — питаю. Вона в плач, та так просить: «Будь ласка, бабусю, ради самого Бога, я вже вам се й те, верніться в хату та допоможіть моїй Парасочці!». Що ж там з нею? «Та, Боже мій! — з плачем каже: — отой шибеник, ота п'яниця, щоб йому ні життя, ні добра! на смерть дитину перелякав... Біг через двір, та й ухопив на руки... чи занести

куди хотів, чи що... Я не знаю: чому його на цеп не припнуть?..» Я послухала, пішла. Уходжу, — коли дитина лежить на полу, та так в'ється, так б'ється, та кричить, немов на йому, не доводить Господи! родимець... Перехрестила я його, пошептала, одійшло трохи... Та тоді й переполох вилила. І таки нестемісінько він вийшов — так і вилився з воску!.. То чи я б за таким плакала та побивалася? Я б його й з думки викинула.

— Як же мені не плакати, як не побиватися, слухаючи таке за його? Хай би їх у мене десятеро, то одно в одно не вдасться; а то ж він у мене один, як порошина в оці! Я його кохала, ростила, здоров'я стратила, надії покладала... А тепер — самій прийшлося по чужих людях хилятися... Хіба ж воно легко? Та що й люди скажуть. Яка, скажуть, то мати, що допустила сина до того, не заборонила йому?.. Боже мій, Боже! одного тільки в тебе прошу: однієї смерті молю! Нашли її швидше... Чого вона по добрих людях ходить, чом до мене не прийде?.. Закрилася б я тоді плечима й очима, хай що хоче робить. Мої очі не бачили б, уха не чули...

— І-і! бозна-що ти, Мотре, вигадуєш! Що люди скажуть? Нехай, що хочуть, те й говорять... Чорта йому даси, коли воно таке удасться. Чи ходила б ти по чужих хатах, якби він добрий був?

Не витримала Мотря довшої розмови: сиділа собі та плакала нерозважними, дрібними сльозами...

А Чіпка — наче таке собі діло вигадав — кожнісінький день гуля та й гуля... Зовсім пустився берега... Допився до того, що ні знадвору, ні в хаті — нічого... Аж задувся від гульні та недоспаних ночей...

Поки хазяйствечко було, було за що пити; а як забрав Грицько останній хлібець з двору, то хоч що хоч — без грошей жидівка і осьмушки не дає. «Давай гроші!» та й усе.

«Гроші», — дума собі Чіпка, лежачи в хаті після того, як забрав Грицько жито до себе. Згага пекла його, як свічкою; похмілля його мучило. «Гроші... Якби-то гроші! Не качався б я, як тепер качаюся, місця не знайду; не гуляв би так... оддав би й землю, й усе за гроші. Коли б гроші! Брязнув би тільки, так би все й уродилося... і вона моя! А то...»

І звернули його думки в бувале, недавнє. Розвернулося перед ним зелене поле; ходить він по йому, обдивляється; радіє, що так добре зійшло, росте, зеленіє, цвіте... А тут і вона знялася перепелкою з-за високого жита... Розряджена, як пава; легенька, як метелик; веселенька, як уранішнє сонце... Любо його очам

дивитись на неї, як вона усміхається до його своїми повними рожевими устами, — як вона гладить його веселими чорними оксамитними очима... Щасливий він!.. А тепер? Серед пустки неметеної, в смітті, в багнюці, валяється — обірваний, обшарпаний, як волоцюга, як харциза який... А до цього що витворяв?! Де ділася кобила, вівці, корова? Де одежа, що мати справила? де ділася мати? куди вона пішла? де приклонила сиву голову?! Сиротою стоїть над шляхом хата, з побитими вікнами, нетоплена, необшпарована, чорна, полупана... А вже холоди заходять; мороз у хату преться... І холодно, й голодно!.. Згага хмелю запекла йому серце...

— О-о-о... я каторжний! проклятий!.. що я наробив собі?! — Він зо зла вп'явся руками в свою нечесану куштру. Посипалось волосся; заіскрили очі... Він прикусив зубами губи, аж кров виступила...

Осіннє сонце сідало в хмари. Прощаючись з землею, заливало хмари й землю огняним світлом. Як кров, червонів захід сонця й заглядав своїми червоними очима крізь побиті шибки в Чіпчину хату... Чіпка качався на соломі по долівці.

На ту пору в хату увійшли товариші. Як глянув Лушня на Чіпку, так і покотився зо сміху. Пацюк та Матня стоять у порога та тільки дивуються.

— Чіпко! — гукнув Лушня. — Чи ти, бува, не збожеволів? Якого ти бісового батька качаєшся та рвеш на голові волосся? Несподіваний регіт схаменув Чіпку.

— Братику! — мовить, як дитина, — хоч чарочку... хоч капельку, бо пропаду! Пече мене... давить... пити мені... пити!

— На та пий, дурню! — гукає Лушня, подаючи йому пляшку горілки, в квартиру міри.

Аж затіпався Чіпка, ухопивши обіруч пляшку. Приложив він її до своїх попалених смагою, замазаних кров'ю губів та дудлив нахильці, як воду.

Матня побачив, та й собі затрусився... Кинувся на Чіпку та ну однімати.

— Ну тебе к лихій матері! От, дивись: ні капельки не кине, луципер!

Та за пляшку... Чіпка не пускає та молить:

— Ще братіку! ще... ще... хоч трошечки... Хоч капельку!.. душу проквасити...

— Та ну тебе к бісу!.. От, опіяка!..

Та, вирвавши пляшку, припав до неї, мов п'явка до тіла... Матня не вмів кидати горілки другим. Чи давали чарку, він ковтав її до капельки; чи осьмушку, він заливав нею горло не оддыхаючи;

чи півкварту, квартиру, — він тяг, поки хватало духу, а перевівши дух, знову тяг, поки оставалась порожня посудина...

Уже Лушня з Пацюком кинулись на Матню та насилу одняли, трохи пляшки не розбили... Зчинився регіт, крик... Сонце зовсім сіло; насувала на землю ніч, закутана в чорні хмари, й усе робила темним... А вони, в темній хаті, як виходці з того світу, світять п'яними очима, кричать, регочуться.

Забрала Чіпку горілка: кров ударила в голову, від пекучої згаги одійшло його серце. Веселий, підводиться він, гукає:

— До шинку, братця! до жида!

— Шкода до жида... Жид не повірить! — на те йому Лушня.

— Як, свиняче ухо, не повірить? Як я йому всю свою худобу пропив, то й нічого?! А його, іродового сина, осьмушка горілки вдавить?..

— Та вже чи вдавить, чи ні, а не повірить! — глухо, з протягом каже Пацюк... — Уже краще підняти, де легко лежить...

— Украсти? — грізно запитав Чіпка й скося глянув на Пацюка; а далі повів очима на Лушню з Матнею, ніби очима допитувався в них: чи вкрасти можна?

Лушня не загаївся.

— Атож! — одказує. — Чим усилковуватись та просити парха, то вже краще своїми руками добути та погритися...

— Та й справді, що погритись, — підхопив Матня, — а то опухнеш з холоду...

Чіпка стояв, як зачумлений... Думки його ходором заходили. «Украсти?.. — думав він. — Добре діло вкрасти... Прийшов, узяв чуже — і є в тебе... Чого ще?.. Одно тільки... Там оглянуться, кинуться шукати злодія... проклинатимуть... От і в мене землю вкрали... вкрали моє щастя, мою долю... щоб вони не діждали сонця праведного побачити!.. О-х!.. Прокляті!..» — Та як гуконе на всю хату:

— Гайда, братця! разом погуляємо... Може, жидюга повірить, а може, знайдеться добрий чоловік, почаствує... У-ух!.. тяжко мені... гулять хочеться... хочеться битись, боротись... гу-у-у!..

І давай махати, стуливши кулак, рукою кругом себе, повертаючись то в ту, то в другу сторону — на всі боки... Товариство порозскакувалось по кутках, щоб часом не достав Чіпка.

— Та ну тебе к нечистій матері!.. — скрикнув Лушня, як увірвав його по плечі Чіпка... — Мов безміном удрав! Вийшов би на двір та об причілок і гамселив, скільки здужав!..

— Бережись, — кричить Чіпка, — укладу! Як муху роздавлюю... — Та, повертаючись на одній нозі, — одно руками махає, як вітряк крилами...

Товариші зморгнулись, разом кинулись на його. Той за руки, той за ноги, а той за попереk, — насилу положили на долівку. З побитих вікон вирвався несамовитий регіт, гармидер — і розіслався по глухому подвір'ю... Розбуджені собаки стали валувати...

— Чи ми ще довго отут серед ночі сидітимемо? — як стих трохи регіт, питає Лушня. — Ходім уже куди-небудь, чи що?

— Еге ж, еге! — одказали Пацюк з Матнею разом.

— А знаєш, Тимофію, куди ходім? — перегодя трохи, веде річ Пацюк. — До пана!.. Він чоловік добрий, хоч і пан: наділяв нас не раз то сим, то тим, поки ще в дворі були... Невже тепер пошкодує? А комори тепер у його, взиму... повні...

— Гляди лиш, щоб на бантині не завис! — призро глянувши на Пацюка, увернув Чіпка.

— Чого?.. Та я там усі входи й виходи знаю, — одмовля той.

— Там комори лихенькі, — крізь зуби процідив Лушня. — За ніч можна полагодить...

— Може, на яку квартиру перепаде від жида, — кінчає Матня.

У хаті затихло. Сидячи коло Чіпки на підогнених ногах, усі мовчали. Чіпка, вибившись з сили, лежав, як соломи куль, важко дихав... Тільки його сап розбуджував сонну темряву, що насупилась над землею. А на думку навернувся Порох з своїм переказом. Устала перед ним ціла панська облава на правду. «А справді» — дума Чіпка... — Он вони що роблять!.. То їм і можна?.. Чому ж нам не можна?.. Гидко тільки... Злодюга, скажуть... Господи! де ж тая правда?..»

— Чіпко? — знову обізвався Лушня.

— Чого?

— Ходім.

— Куди?

— До пана.

— Чого?

— У гості.

— Добре...

Надворі стояла темна ніч; густі хмари замазали небо — ні місяця не видко, ні зорі не блищать... Темний морок спустився на землю — і тут нічого не видно, хоч стрель у вічі... Кругом така тиша, як у вусі: ні людина не загомонить, ні собака не гавкне... хіба тільки трісне суха дровинячка під важкими ступнями товариства.

Пройшли вони улицю, другу; посеред села, на третій, одрізвився від них Лушня.

— Стійте тут! — промовив тихо.

Усі стали. Один Чіпка без тямку поволік ноги далі. Лушня прямо підійшов до хати. То був жидівський шинок. Видно, жиди уже спали, бо ніде не блищало світло. Лушня постукав у вікно.

— Гершку! Гершку! відчини!..

— А хто там такий? — хтось обізвався з хати.

— Свої... відчини!

— Які свої такої пори? цого тобі треба? — уже гаразд чути було жидівський голос.

— Хоч пшениці купити?

— Якої пасниці? — швидко одказав Гершко й одсунув кватирку. Під вікно підступили Пацюк з Матнею.

— Хто з ви? звідкіля псиниця? — питає жид, побачивши коло вікна: три чоловіки стоїть.

— Та звідкіля б не була, — нащо тобі? Ти кажи, що даси за мішок?

— А-а-а... це ти, Тимофію! Іди з у хату. А то ще хто з тобою?

— Свої.

— Ну, то й ідіть у хату, — тут побалакаємо.

Лушня оглянувся, — не видно Чіпки.

— А де ж Чіпка? — питає.

— Он, як марюка, пішов, — каже Матня, показуючи на темну пляму, що чорніла-колихалася в темряві.

— Біжи, Петре, поклич! — порядкує Лушня.

Пацюк побіг, догнав чорну пляму, вернувся з Чіпкою.

Тим часом забищало світло в розбиту віконницю; скрипнули хатні двері; дзенькнув засов коло надвірних, — корчма роззяпилась — і всіх проглинула...

Не встигли хлопці посідати, — де не вродилося півкварти горілки, півхліба, миска солоних огірків. Товариство зараз же налягло на їжу, на горілку... Не пройшло години, як усе те було зметене...

— Ну... а де з та псиниця? — питає жид.

— Та пшениці не питай, — Лушня йому, — ми добудемо...

— Та я знаю... Ще б такий звавий козак та не добув... з пекла достане!

— То-то ж... а ти кажи: чому за мішок даси?

— Та що з? — семигривеника...

— Ах ти, свиняче ухо! — гримнув на всю хату Чіпка. — За мішок пшениці — семигривеника?!

— Ну... що з, що за місок?.. Я все знаю, яка то псениця... ще часом... крий боже!..

І почав чухати рижу, довгу, клочкувату бороду.

Чіпка широко розкрив очі й з дивовижею дивився то на жида, то на товариство, немов питає: про яку се пшеницю толкує жидюга?!

— Ну, добре, — замина Лушня, — ти, Гершку, нашого не схочеш...

Виліз з-за столу, береться за шапку, лагодиться з хати...

— А коли з тебе, Тимофію, дождати?

— Да так... — зам'явся. — Перед світом... — одказав жидові тихо.

— Ну-ну... гляди!.. Бац, і півкварти випили...

— Ну так що, що випили? Хіба ми дурно випили? Не достану пшениці, — за горілку заплачу!

— Та сцо там плата... Хіба я залію, чи що?..

— Еге ж... То перед світом дожидай. Ану, хлопці, ходім! — гукнув на товариство...

Усі повилазили з-за столу, понатягали шапки, вийшли з хати, запаливши люльки. Ішли вони купою, всі весело розмовляли. Один Чіпка мовчки потягав люльку. Огонь з люльки освічував товариство. Чіпка бачив, як на виду в кожного грала якась радість... Він позирав хижо на них очима та думав: що це воно далі буде?

Лушня помітив, як блиснула люлька, хмурий вид Чіпчин.

— Чого це ти, Чіпко, як мила з'їв? — питає. — Чого ти журишся?

— Хто журиться? — твердо одказав Чіпка.

— Хтокало...

Розмова увірвалася... Затих гомін товариства; все кругом застигло... Сон наліг на ціле село: нігде не лялечки, нігде ні світла: втомившись після денної праці, все заснуло... Одні тільки собаки де-где не спали... Як проходили хлопці темними улицями, позаду їх піднімалось неприязне валування... Тепер вони йшли мовчки. Три вперед; Чіпка позаду ногу за ногою суне... Так ведмідь іде нехотя за циганом: опинається, а все-таки йде... Серце щось недобре віщує. Страх — не страх: якийсь темне почуття холодить серце... Холод пронизує душу... У думці закрадається питання: «Куди се?.. чого се?.. За ними... за товаришами?..» Обдурює сама себе думка й тягне Чіпку далі та далі... Тягнеться він тихо-помалу, не маючи волі остатись, покинуть братчиків, тягнеться, одурений підлесною думкою, забиває в серці страшне почуття...

Дійшли вони до панського дворища. Стали. Чіпка минає...

— Чіпко! ходім! — гукнув йому Лушня.

— Що?!

— Гуртом свого одбирати...

Чіпка став, задумався...

— Ходім! — одказав якомсь глухо...

XIX СЛИЗЬКА ДОРОГА

Хто спускався на громаку з високої гори?.. Спершу не то спускатись, — униз страшно глянути... Як уперше сядеш на громака, як подумаєш, де той у бога низ, — волосся подереться вгору... А громак уже їде вниз, усе вниз... холод проймає душу, на лобі піт виступає... Доїдеш до гребня гори, спустишся прожогом униз — тоді вже ніколи боятись... Дух захоплює, якась звіряча радість проймає тебе, — у тебе тільки й думки: коли б швидше, коли б швидше! Така саме думка пройняла й Чіпку, як він, прийшовши до пана в гості, спустився в комору з пашнею... Попорався як знав: вирнув — та й наткнувся на сторожа... Чи пан, чи пропав?.. На слизькій дорозі більше пропадає під такий час... Оже Чіпка не такої натури, що сам на сам звертав кому з дороги... Не звернув він і сторожеві, а кинув харчати під коморою — ледве живого...

Спить Чіпка. Совість, задобрена горілкою, його не мучила; страху він зроду не знав: пшеницю вергаючи, втомився та й спав у себе в барлозі, наче після тяжкої праці... Уже сонце встало; люди почали снувати по селу; а сон усе не випускає його з своїх цупких рук, ранком ще мов міцніше давить... А скрізь по селу, як у дзвони дзвонять — про крадіжку, про сторожа... Заворушилися, загомоніли: хто? як?

— Авжеж не хто, як не оті харцизяки! — гомонять люди, показуючи рукою в той бік, де Чіпчина хата. — Щодня п'ють та гуляють... за віщо? Хай спершу — гуляли на худобу того чортового сина, а тепер же — все чисто пропив, матір прогнав... з чого ж його, як не красти?

Така поголоска дійшла до волості... «А що ж? може, й правда!» — міркують між собою волосні, — та зараз кинулись до Чіпки.

Прийшли на дворище, обійшли навкруги город, заглянули в хлівець, у загороду, — чи не приховано чого; голова навіть покорписав палицею гній, що zostався після коняки й корови... ніде нічого! Повернули до хати. Хата була засунена. Поторгав голова двері, — ніхто не озивається. Тоді підійшов під вікно, глянув у розбиту шибку: спить Чіпка на полу, аж хропе...

— Гей! ти! — гукнув голова. — Відчини! Чув? Чіпко! чи як тебе? Відчини!

Чіпка почув крізь сон чужий голос, поворухнувся, перекинувся на другий бік, замурчав та й знову заснув.

Один з соцьких зайшов за хату, підійшов до дірявого причільного вікна, сунув Чіпку під бік палицею. Чіпка кинувся.

— Кий там чорт штовхається? — питає спросоння.

— Відчиняй, злодюго! — гукає, розсердившись, голова. — Відчиняй, а то двері виламаю... гірше буде!

— А ти що за птиця? — питає Чіпка, протираючи очі. — Я тебе виламаю!!

— Бийте двері!.. — кричить голова. — В'яжіть його, злодюго! Уразила така мова Чіпку.

— Ану, бий-бий... чи зуби будуть цілі?

— А чому ж ти не відчиняєш?.. Гайдамака!.. Ти сю ніч крав у пана? Ти сторожа прибив, душогубе?..

— У якого пана? якого сторожа? — позіхаючи та потягаючись, питає, мов і не він, Чіпка.

— Не знаєш, у якого пана? Ти не знаєш, який у нас пан?.. Злодюго! Відчиняй! Ми тебе трусить прийшли.

— Трусить?.. Добре... Трусить... Що ж? йди трусить! — каже Чіпка, підводячись.

Незабаром дзенькнув засов — у хату увійшов голова з п'ятьма чоловіками соцьких.

— Шукайте... трусить скрізь! — гукає голова соцьким.

Чіпка підпер спиною одвірки, стоїть мовчки, дивиться, що далі буде. Соцькі кинулись по всіх кутках, заглядали під піч, під піл, лазили на піч, перекидали на долівці соломую... ніде нічого!

— Ведіть його у волость! — порядкує після тусу голова, — та зв'яжіть, щоб не втік, бува!

— Ні!.. цього не буде, щоб я дався зв'язати... За що ти мене в'яжеш? — визвірився на голову Чіпка.

Соцькі з вірвовкою до Чіпки... Запалали в його очі.

— Гетьте, люди добрі! — крикнув він, рукою одвівши вірвовку... — За що ти мене в'язати хочеш — я тебе питаю?.. — до голови.

— За те, що ти злодюга, розбишака!.. Нічної доби заліз у комору до пана, чоловіка прибив...

— Хто бачив?

— Усі кажуть.

— Хто всі?

— Усе село каже, що ти з Лушнею, та з Пацюком, та з Матнею... Вас тільки чотири на все село й є, що день у день п'єте, гуляєте та розбишакуєте...

— Що п'ємо та гуляємо, то так; а що ми розбишаки — брехня!

— А за що ж ви п'єте?

— А тобі яке діло?.. Он — бач: добра була повна хата, а тепер — одна пуста зосталася!..

— Та що з тобою довго балакати? В'яжіть його! В'яжіть та ведіть у волость, та в город, та в тюрму... там з тобою побалакають...

— Стережіться, люди добрі, лихої години! — Чіпка [каже] соцьким. — Не слухайте отого старого дурня... Я й так піду, коли треба. Він дума, як голова, то й велика цяця?!

Голова, міг би, очима його з'їв; та гляне — Чіпка як огонь...

— Накидайте на його арканом! — кричить голова, штовхаючи соцьких... — В'яжіть його, бугая дикого!..

— Ось ну-ну! — грізно глянувши та зложивши кулаки, каже Чіпка. — Ось попробуй... От тобі хрест — голова на в'язах не всидить! За що ти мене в'яжеш, га? Хто бачив, щоб я крав або вбив кого?.. Коли в волость треба, скажи... Я сам піду... Ти думаєш — страшна мені твоя волость? Куди ж пак!! Ходім... Зараз ходім!

Та, вхопивши шапку, скинув на плечі драну свитину, що на полу була розіслана замість постелі, перший вийшов з хати... За ним слідом голова й соцькі.

У волості Чіпка застав уже товариство: по них ходив писар з другими соцькими. Зібравши всіх докупи, голова поміркував з писарем та й позапирали їх у чорну — поки приїде становий.

Мотря того лихого дня прокинулась, ще тільки стало на світ благословитись. Ще все село спало, а вона прокинулась.

— О-ох! щось мені не спиться... так погано спала, так погано! Та сни такі недобрі верзлися, — хвалиться бабі. — На серце наче хто камінь навернув...

— Та то воно від думок! — утіша її баба.

Мотря помолилася Богу, умилася й сіла за гребінь — сумна, зажурена.

Через годину, а може, через дві, — сонце вже піднялося, — увійшла в хату сусіда — Хівря Дмитренчиха. Поздоровкалась.

— Чували новину?

— Яку?

— Сю ніч пана обікрадено. Щось дуже багато забрано... й сторожа прибито... чи й доживе до вечора...

— Господи Боже! — шепче Мотря, зітхнувши.

— А оце вашого, Мотре, повели в волость... або й не повели, а він повів... Сам уперед іде, а ззаду голова з соцькими... А він їм щось так вичитує, так вичитує!..

Як почула це Мотря, поблідла на виду, заткнула в мичку веретено та мутними очима дивилася на Дмитренчиху: жаль, досада

й разом страх виглядали з її жовтих очей... А далі не видержала, залилася сльозами:

— Сину ж мій, дитино моя! краще б я тебе в землю своїми руками зарила, ніж отаке чути про тебе!..

— Та чого ти, Мотре, так себе мучиш? — обізвалася баба. — Може, то ще брехня. Мало на кого набрешуть?

Не чує Мотря утіхи, — плаче... Далі встала, накинула на плечі стару кожушанку і, згорбившись, боса, вийшла з хати.

— Куди ти, Мотре? — питає баба.

Ні слова Мотря, — пішла, зігнувшись, мов не до неї річ. Тяжка печаль одбирає і слух, і мову.

Сусіда, — ще молода молодиця, — якось болісно усміхнулася, зглянулася з бабою й нічого не сказала... Тихо та важко стало в хаті, як у льоху... Бабина онука Христя, — дівка сімнадцяти літ, — низенька, некрасива, чогось важко зітхнула на всю хату; зітхання те так і загускло, так і окрило всіх... Голова в кожній схилилася; очі вниз потупились... Кожна щось думала сама про себе...

— Що то — мати! — через скільки часу глухо промовила баба... — Її зневажають, з хати виганяють рідні діти, а їй усе-таки шкода!..

Ні сусіда, ні онука нічого не одмовили, тільки ще сумніші стали.

Мотря майнула аж у волость. Чіпки вже не застала: посадили в чорну. Як сова, згорбившись-скарлючившись, ходить вона кругом чорної; поглядає на невеличкі, залізом перевиті віконця, — та плаче-плаче... «Хоч би мої очі його побачили! Хоч би мені одно слово від його почути! Хай би я знала: чи правда тому, що люди кажуть?..» Стала вона прохати соцького, щоб пустив до сина. Соцький не пускав...

— Голова приказував — нікого не підпускати, не то що... аж поки не приїде становий...

— Я на одну хвилину, мій голубе! — молить Мотря.

— Не можна, матусю, й ключ узяв з собою... Походила Мотря ще коло чорної, поплакала ще трохи, та й пішла додому, сумніша, ніж сюди прийшла. Давили її жалісні сльози; жаліла вона й на голову, і на пана, жаліла і на соцького; жаліла на увесь мир — на панів, що давлять мужиків, на мужиків, що пруться в пани... Материне серце заклекотало прокльонами на весь світ! Жаль у материнім серці не має спину, не знає угаву...

А Чіпці з товариством — байдуже! У чорній завели жарти.

— От, не знали де виспатись! І тихо й безпечно... Спи собі, — соцький стереже, щоб, бува, хто не вкрав...

— Якби сюди горілки з піввідра, — одказує Матня, — то хоч би й довіку сидіти... Попивав би потроху, заїдав варениками та спав...

— Де б же ти взяв? — питає Пацюк.

— Голова б приніс... він з людей надрав, а нам — оддав!

— Сподівайся, поки опухнеш з голоду й холоду, — увернув Лушня.

— А справді холодно... От би погріться! — знову за своє Матня.

— Грійся — в тісної баби!

— Цур їй!.. Якби горілка... То й баби не треба!

— А мені якби дівчина, — каже Лушня.

— То й я б до тебе пристав у прийма, — шуткує Пацюк.

— А знаєте що, братця? — не слухаючи їх розмови, каже Чіпка. — Як тільки розв'яжемось з цим ділом, у першу ж ніч голову обшахрати... Та не так, як пана... а он як! Хай знає, погань, що він не хто-небудь, а наш брат Савка — тільки що наздирав з бідоти, дукачем став... Тепер, бач, у пани лізе, кирпу гне...

— Добре! їй-богу, добре! — провадять усі в один голос. — Як липку, облупимо... Та й писаря завряд...

— А то — дивись пак: хотів мене в'язати! — Я тебе, — кажу, — сучого сина, як зв'яжу, то й довіку не розв'яжешся!

— Та ну-бо... так і сказав?

— Їй-богу! А за що ж він мене в'язати сікається? Ти спершу докажи, що я там був, а тоді вже — й на віршовку... Страхав тюрмою... Побачимо, — кажу, — хто там перший буде: чи безневинний бідак, чи багатир, що сирітське добро заїдає.

— Що ж він? — питав Лушня.

— Мовчить, пудрата собака, мов не до його річ...

— Ну, а розкажи нам, — обізвався Пацюк, — як ти впорався з сторожем... то теж чоловік ручий.

Чіпка став широко розказувати, як він поліз у комору, як наткнувся на сторожа, як борюкався під коморою, поки той не захарчав...

— То ти таки добре його попом'яв?.. — пита Лушня.

— Та знатиме, що в добрих руках побував... Як насів, то тільки стогне, — вже й не кричить, як спершу, а тільки стогне...

— От і пропав чоловік! — каже Пацюк.

— Хай не лізе, куди не слід! — одказав Матня за Чіпку.

— І то правда, — закінчив річ Лушня та й зітхнув.

Усі замовкли. Мовчав і Чіпка. Швидко поснули.

На другий день приїздить становий. Кликнули Чіпку. Становий давай його розпитувати.

— Знать — не знаю, відать — не відаю! Я, — каже, — чотири дні вже й з хати не виходив.

Покликали других. І ті те ж саме: «Не знаємо, вперше чуємо!»

Одвели їх знову в чорну; знову замкнули на замок двері. Становий поїхав, а їх звелів ще кріпше держати, щоб не дали, бува, дьорки.

Сидять хлопці день, сидять другий, сидять і третій. Їсти їм дають... чого ще? Лежать собі, висипляються та точать один одному баляси з баляндрасами, а іноді й правду розказують, пригадуючи кожен свої пригоди. Один Матня сумує.

— Чого ти, Якиме, журишся? — питають його. — Та хай увесь мир зійдеться та докажує, то й то нічого не вдіє: не були й не знаємо нічого... от і все!

— Та не в тім, братця, сила, що кобила сива! А ось уже четвертий день, як горілка в роті була... аж уха попухли...

Сміх та регіт піднявся в чорній від такого тяжкого суму; а Яким знову за своє:

— Сміються?! І якого біса їм смішно?! Хіба не правда, що уха попухли?.. їй же ти богу, поробилися як вареники завбільшки... А їм смішно!!

Чіпка аж за живіт береться та регоче: «О-ох... ох!.. о-ох, лихо!.. уха попухли!! Як вареники... ха-ха-ха! О-ох! Дай хоч дух перевести, а то помру зо сміху! О-ох, ох!»

Матня одвернувся від товариства, насунув шапку на очі, ліг черевом униз на долівці...

Цілий тиждень просиділи хлопці в чорній, аж поки з города не приїхав слідователь та не повипускав.

— Глядіть же, хлопці, не забувайте!.. — гукнув Чіпка з дороги, прямуючи з чорної до свого двору.

— Добре... не забудемо! — відгукують ті, скриваючись в улиці, що вела напрямки в шинок.

На другий день голосила по селу чутка, що прошлої ночі якісь страшидла, в білих сорочках, у чорних бородах, з носами, як крючками, з одним оком у лобі, як у песиголовців, убрались до голови в хатину, де він спав і куди ніколи нікого не пускав; зв'язали голові руки й ноги, накрили кожухом, забрали велику силу грошей — та й були такі...

Загвалтувало село від краю до краю: пішли суди, та пересуди, та поговірка... Настала робота язикам — і дебелим чоловічим, а надто гострим та довгим жіночим...

— Це, видно, Господь його карає за безневинні сльози! — як сокирою, рубає одна жінка серед цілої юрби сусідок. — Просився

торік мій чоловік, щоб записали в виселенці... не записав! Оце ж йому за те! Коли б ще й писареві... П'ять карбованців зідрав... живцем зідрав... останні зідрав... Казав, запишу... на казенний кошт вирядять... землі щось десятин з тридцять дадуть... а тепер — так! І не записав, і гроші пропали... щоб йому добра не було!

Це так гомоніли одного ранку. А на другий — чутно: писаря ограбовано! Руки йому віршовками до ніг поскручувано; натушковано на його зверху кожухів, подушок, — так що як витягли його, то піт у три ручії ллє, а сам — мов рак печений...

— Якби, — каже, — ще хоч з півгодини так пополежав, то задавився б!

— Хто ж то такий? — розпитують його.

— А чорт його знає! Якісь татари — не татари, не по-нашому розмовляють; та сміються, вражі сини, та вонючі!

— Оце так!.. Ну, тепер, — каже йому голова, — один одному сміятись не будемо. Тільки мені щось чудно: й до тебе три, й до мене три... До мене ж такі марюки, що як глянув, то й умер; а до тебе, кажеш, чи турки чи татари... Воно тут щось є... Я догадуюсь, що це воно, та мовчу поки що... Ось ходім лиш до волості!

Пішли до волості; а дорогою все щось один одному говорили: чи то радились, що його робити, чи жалілися, що їм роблено... А люди їх так очима й проводять та як у дзвін дзвонять про крадіжку... І знову всі показують на Чіпку з товариством.

Оже як не питали, як не шукали — нічого! Уже головиха з писарихою їздили кудись у село до циганки-ворожки. Набрехала вона їм і про чорнявого, і про білявого, взяла по полтиніку з кожної та тільки всього... Потрусили ще раз Чіпку, — нічого не знайшли... Пропало!

Діждавши неділі, голова закликав батюшку, одслужив молебень, освятив воду, окропився — та після того вже годі й запиратися...

Запалив Чіпка рай тихого щастя в Грицьковій хаті та й покинув куритися...

Христя звідала на своїм віку нетрохи нужди та лиха через людську неправду... Дозолила вона їй до самих живих печінок... Часто й густо вона думала: чи вже людям не можна жити правдою?.. А як би добре було, коли б усі жили по ній!.. Чому ж вони не живуть нею?.. Думки Христині розбивалися об житечні підстави, як хвилі об кам'яні береги... Серце в неї щеміло; душа допитувалась: чи правду вона думає?.. Коли це — ні відсіль, ні відтіль — десь узявся п'яниця, харцизяка — і загукав про те саме... Не тихим,

слабим голосом, не жіноцьким хибливим почуттям, — а криком болячої душі, дужою міццю зіпонував гайдамака те саме! Грицько її, добрий її Грицько, ніколи нічого такого не казав, не натякав навіть... Чому?.. Чіпка, що казав, усе те правда, свята правда... А Грицько — мовчав... Ні! тут або щось не так, або щось не те... Так часто думала сама собі Христа.

Пригадуючи гострий погляд, сміливий вид Чіпчин, вона тремтіла: боялася його...

Стала Христа зовсім інша й до Грицька. Ласка, з котрою кожна жінка виходить на спірку з своїм іноді й геть-то крутим чоловіком, котрою завжди побиває його, та сама ласка — як став помічати Грицько — зробилася неширою, холодною... Грицько помічав, як Христа стала, мов нехотя, прихилитися до його — немов себе неволила.

Оце іноді заманеться йому, як молодому чоловікові, пожартувати з жінкою. Сумно дивитись на його зачепи! Христа якось болісно усміхається до його, мов крізь сльози слова йому ронить... Грицька то в жар укине, то наче холодною водою обдасть.

— Що з тобою сталося, Христе?

— Що ж зо мною сталося?..

— Якась чудна ти стала... невесела, небалакуча... мов чого недостає тобі... Чи ти чого сердишся?

— Чого ж би я сердилась?.. на кого? скажи, бога ради! А що мені невесело... То не вік же дівувати! Не на те ж ми бралися, щоб сміхи та жарти заводити... Треба про все подумати, та й...

— Та й що?.. — Грицько глянув на неї — і догадався. — Коли ще те буде? Де те теля, а ти вже й з довбнею! — закінчив, усміхаючись...

— Та воно вашому братові не що...

— А вашому... чого журитись?..

— Того... І я сирота, і ти сирота, ні батька, ні матері немає ні в кого... А під той случай — знаєш?.. Якби своє, то воно б і порадило, і доглянуло всього; а то — не дай, Боже, чого! — чужі й кутки рознесуть...

Христа заплакала.

— От коли зібралась батьків оплакувати! Нехай собі со свя-тими спочивають, коли померли; а нам, кажу, все-таки нічого журитися...

То була пора, коли Христа почула себе матір'ю, з її думками, з острахами, з сумом, сльозами... Дарма Грицько утішав її, дарма хотів розважити. Христа сумувала, журилася, а часом сама собі гірко плакала... Одно до одного — й журба Христина ширшала, вишала, глибшала... Грицькова рада нічого не вдіяла.

Грицько сердився, став гримати на Христю — чого вона все журиться. Не помагало: Христа не кидала свого суму. Тоді сам Грицько став журитися, став роздумувати, давай нишком помічати за Христею... І помітив, що Христа чогось ховалася з своїми сльозами, наче соромилась його... Злякане Грицькове серце догадалося. Оже він мовчав: боявся зачіпати: боявся тушити той вихоть, що курів у його хаті... «Може, сам собі потухне, — думав він, — а може, сама вона залле його... сльозами». Одначе думка про це не давала Грицькові спокою. Вона йому нагадувала, з якою охотою бралася Христа помагати йому довести до розуму той хліб, що Чіпка подарував; як вона його вихвалювала; як райла zostавити на насіння «добре жито»...

Дивлячись на сумну Христю, думка Грицькова знай верталася та й верталася назад у той лихий день, коли Чіпка сповідався у їх хаті... Грицько не помилявся, що палка розмова Чіпчина запала глибоко в душу Христі; що його грізна, а разом любя постать, коли він кричав, світячи очима: «А правда де? де її поділи?» — кинули жарину в жалісне жіноче серце... Все те він бачив тепер своїми очима; чув своїм серцем — та боявся назвати словами... Він ще тоді, в той лихий день, побачив, що Чіпка справді якийсь неабиякий чоловік; він знав ще тоді, що Чіпка казав правду; він навіть згоджувався з ним у думці, хоч і перечив у словах... А слова ті — як та завірюха, вривалися прожогом у душу, перевертали в голові думки, розбуркували в серці почуття. Грицько бачив: Чіпка хоч кого підхилить під себе — і боявся... боявся за Христю: йому нікому не хотілося оддати свою добру, свою любу Христю!.. Часом темної, довгої ночі Грицько не спав і на волосину: все придумував та пригадував, що б його перед жінкою вивести таке, щоб звихнути Чіпчину правду... Думав — та не надумав, а тільки більше та більше мучився...

Аж ось тепер — скільки поговору! Грицько зрадів, кинувся на його та давай поділятися з Христею.

— Чи ти чула, Христе, про нашого праведника? — вскочивши в хату на другий день після крадіжки в пана, питає він жінки.

— Про якого праведника?

— А про Чіпку?.. Ти чула, як він тут за правду розпинався, а он що вийшло?!

— Що ж там таке?

— Пана обікрав... сторожа прибив... чого доброго, досі богові й душу віддав...

— Невже?! — дивлячись пильно на його мутними очима, скрикнула Христя — і пополотніла, оторопіла.

— Йй-богу!.. Тепер у чорній сидить... Он воно які люди бувають! Подумай: на крадіжку, на душогубство пустився?!!

— Господи! Мати Божа! який тепер світ настав... — ледве вимовила Христа та й перехрестилася... — Та хіба воно й тоді не видно було, що з його добра вже не ждати, — закінчила вона.

Грицькові це — все одно, що по губах медом. Після цього давай він ще гірше розписувати Чіпку перед Христею, немов самого лютого ворога, а не колишнього свого товариша.

Як Чіпку випустили з чорної, Грицько перший приніс Христі звістку, що, мов, викрутився, харцизяка, вибрехався! Як стали гомоніти по селу про голову й писаря, Грицько уп'ять перший сповістив про це Христю і Христом богом присягався, що те діло не втікало Чіпчиних рук.

— А моє серце ще тоді щось недобре віщувало, — одказала на його присягу Христа. — Знаєш що, Грицьку? Чи не віддати б нам його жита? Ще — чого доброго — коли-небудь уночі прийде та й заріже за жито!

— Ото, хай Бог милує! — захопивсь Грицько. — Ні, він, Христе, не такий уже, щоб за те, що сам віддав, та й зарізати.

— А коли при нужді та п'аний?

— Він швидше прийде правити грошей... Отоді, як прийде, я йому й віддам жито... Та й то навряд!

Отак собі побалакали — і в Грицька наче од серця одлягло. «Ну, — сам собі міркує, — тепер уже не вернеться те... не так я його підцюкнув!»

Оже Христа все-таки не стала веселою. Вона ще дужче хапалася за свою думку... «Коли такий чоловік отаке робить, що ж уже другі???»

XX НА ВОЛІ

Воля для чоловіка вільного — чарівниче слово, а для невільника — мед — п'яне чоло. Воно, як дурманом, як хмелем, затуманить усі його думки, гадки, надії: усе для його вмерло, оглухло, одно воно зосталося, одно воно тільки й сяє й гріє по темному шляху його темного життя...

Ще тільки об'явили волю, піщани зашуміли, як окріп у горшку.

— Шабаш, братця! воля! воля! — загукали кріпаки, кидаючи роботу та йдучи у шинок — волю женити.

— Ні, то ще брехня! — дратували їх козаки, — ще два роки поробить на пана, та тоді уже й воля.

Піднялась спірка, змагання Лаяли кріпаки козаків; лаяли панів; лаяли попів: не було того на світі, кого б вони не лаяли, як свого лютого ворога... за ті два роки! Одначе, налаявшись, назмагавшись та накричавшись досхочу, вернулися знову на роботу. Хоч яка вже там і робота була?! Кожен норотив як можна менше робити, а більше собі загарбати: як би пана одурити.

Пани дивилися на ту роботу, — та охали, та зітхали, та нишком-тишком самі між собою щось балакали... А кріпаки собі тихенько один у одного питали: «Чи то ж то нам заплатять за ті два роки, що робимо, чи ні?»

Оже — як-не-як — добували два роки. Підскочила гаряча пора: оранка, косовиця, грабовиця, жнива, возовиця, молотіння нового хліба, — ніколи було дихнути, не то що...

Ішлося вже до Різдва. Рочисте свято клопотало кожну сім'ю своїми споконвічними клопотами. Там кололи свиней, і несамо-витий крик їх розносився по всьому селу; там клопоталися їхати в місто на красні торги, продати хліба, закупити нужного про свято — і ладану під кутю, і риби — на багатий вечір, і солі — про всяк день, а тут жінки заходилися коло мазання й зрушили за-всідній покій життя.

Одному Чіпці з товариством немає клопоту. Сяк-так позати-кав побиті шибки то ганчірками, то онучами; вкине у піч гнилої соломи, — тліє вона там собі та курить, буцім-таки й гріє... Бай-дуже їм про тепло; дарма — про їжу! Їх гріє жидівська горілка, а їсти — жують хліб сухий з сіллю — теж від жида. А коли хто з товариства зніме з сідала в сусіда курку чи півня, розчинять, спечуть, настромивши на спичку, з'їдять, — та й ситі! Хоч і бачив Чіпка таке безпутство — часом робилося йому противне таке життя й таке товариство, — та залле очі — мовчить... Іноді йому хотілося і гарячої страви попоїсти. Тоді він полізе в розвалений погріб, назбирає ще торішньої ріпи, що де-где по кутках заваля-лася, начистить, зварить юшки — та тільки всього!

Люди дивилися на таке життя та хитали головами.

— Ні вже: не буде добра з такого! горбатого могила виправить... Ще хоч би не товариство, то може б... Та стійте, діждемо набору: хоч отих курокрадів заправторимо, коли його не можна...

Ось настали й святки. Радіють люди, що діждали; гостюють, гуляють то дома, то в шинку. А Чіпка з товариством і не ви-лазять з його; людей закликають, частують... Чоловіки — нігде правди діти — таки ласенькі на дурницю випити, — то й раді такому случаю, — п'ють та вихваляють добрих молодців... Де-хто й з молодичь, цікавих подивитись на зборище та ігрище,

та ще де співи та танці, завернув туди... А жид, як знав, десь і музику видрав... Музика ріже-тне; п'яні чоловіки трохи на головах не ходять, та вибивають гоцака коло молодиць; а ті й собі — дивляться-дивляться, то це одну й візьме нетерпляча — і пішла дрібненько бічком, бічком, немов пливе по воді; а яка з п'яніших схопиться за запаску, підніме її трохи та — гай-гай по хаті, як шуліка за курчатами... Сміх, регіт, крик... А Чіпка знай до жида: давай те! подавай друге! неси третє! Лушня у танцях, як не перерветься, музику перетанцюває; Пацюк на язиці, як на балабайці, вибиває; один тільки Матня, роздутий, червоний, як жар, з сонними, п'яними очима сидить у кутку, куняє: оце прокинеться, вип'є, зареве, як бугай, на всю хату та й знову притихне — куняє...

Гульня розвернулася на всі боки. Забули про свято, забули про Бога, забули про домівку. З ранку до вечора, з вечора до ранку одно п'ють та гуляють. Жінки, не бачивши третій день чоловіків у вічі, підняли такий галас, немов на село найшла кара Божа або пожежа половину села виполонила.

— Оце напасть господня! оце лихо несподіване! — желіпали вони. — Такого ще зроду-віку ніколи не було!.. Бог дав свято — в церков піти, Богу помолитись, а він у шинку молитвує! Бог дав свято, щоб дома з дітьми та з жінкою любо-тихо провести, а він у шинку з п'яницями та волоцюгами гуляє! Треба хоч до батюшки піти, щоб яку покуту наложив на розп'яницю з п'яниць.

Деякі таки знялись, пішли — не до батюшки, а до матушки жалітися. Матушка почастивала їх горілкою й обіцяла розказати, як устане, батюшці. Молодиці вернулись додому, а чоловіків усе-таки нема... Вони ще заповонили в ту гущу й дяка. Дяк цей старий уже був, — у піст, бувало, «алілуї» не виведе, такий старий. А вхопивши чарку та другу тієї живиці-дурниці, й він побадьорнішав трохи. Де та й сила взялася, міць прибула! Співає з молодицями так тонко та голосно, мов молоденька дівчина. А це, випивши ще чарку, як підбере поли в балахона, як ухопе товсту, червонопику молодицю, та ну гоцака садити. Тільки борода та коса майтолає, а він — так халясує, так халясує... Аж упрів, аж мило на йому лягло. Чоловіки регочуться, а молодиці коло його, щоб ще дужче роздратувати, так увиваються, так увиваються: одна втомиться, друга її місце заступає...

— Що ж усе танцювати та танцювати, — крикнула одна реготуха, — якби ви нас, дяче, повозили ще!

— Бач, чого сучі дочки захотіли! Бач, чого їм заманулося! — взявшись у боки, каже дяк. — Шукайте санчат, повожу вже... Один тому час, що батько в плахті!

Де взялися й санчата. Витягли дяка з шинку надвір, запрягли; наїдало молодиць повнісінькі санчата, ще й зверху; дяк аж угинається та самотужки пре, а молодиці — співають та вигукують, як на весіллі... А це одна як схопиться, як підбіжить до дяка:

— Нема, дяче, місця! нема, дяче, місця! Ну, я сяду верхи! Повози й мене!

— Сідай, бісова! — кричить дяк, перегнувши спину.

Молодиця скочила; дяк не здержав, поточився, впав; молодиця зверху... Другі позскакували з санчат, та й собі туди — пхаються, падають... А чоловіки: «Мала купа! мала купа! на купу! на купу!..» Навалило молодиць стільки, що трохи дяка не задавили. Витягли його — ледве дише... Регіт, гвалт... Здуріло село!

Гульня розв'язала язика, розбуркала зомлілі, пригнічені душі, розкорписала ті врази, що глибоко крилися в серці... Серед гульні згадали піщани й за два роки...

— А що ж це воно, братця? — заводить хто з кріпаків: — це так — два роки робили та й дурно?!

— Авжеж дурно!

— Чого ж дурно? Адже цар дав волю: живи, де хоч, роби, що знаєш... Ну, щоб, бач, уже не зовсім і їх обійти — неситу ту прожир: — «поробіть, мов, люди добрі, ще два роки, — хай уже вони звикнуть за цей час з думкою, що вас не буде!» Так як же він дума: ми йому ці два роки дурно робили? дурно втрачалися?.. Адже якби я до хазяїна став, то рублів би сотню заробив... А в його як?

— А так: робив-робив, та й виженуть з двору в три вирви...

— Ні, чорта з два! Мені рошот давай... он що! Ми знаємо ваші каверзні... Буде того, що над нашими дідами та батьками знущалися та з нас воду виварювали... Заплати ж мені хоч за ці два роки!

— Заплачу... наставляй кишеню! — сміявся другий, тверезіший.

— Чого ти смієшся?.. І заплатить! Піду, скажу: давай рошот! — і дасть...

— По гамалику...

— Чого по гамалику?.. А в Побиванці? га, в Побиванці?.. Адже дав? Хати дав, ґрунти дав... Затялись в одну шкуру: давай рошот! — і дав... Брат рідний дав; а наш би то й ні?.. Еге! Якби ми не такі дурні... А то — сидимо собі мовчки, мов не про нас річ... Рошот давай! в одно слово: рошот!

— Толкуй...

— Дурню, а не толкуй!

— Ти сам дурень... Залив очі та сам не знаєш, що верзеш...

— Що ж я верзу?.. кажи: що? — сучиться п'яний.

— А то... що як почує хто, та шепне туди... Ти знаєш, яка він сила?.. Буде ще!

— Що ж мені буде? Нічого не буде, бо правда! А ти все-таки дурень...

— Не дури лишень, бо щоб сам не здурів.

— А що, битимеш, може? Битимеш? Ну, бий!

— Хай тебе лиха година поб'є без мене! Одчепись, сатано!

— Ні, бий!.. Сякий-такий сину, бий!..

Та й підставляє лице. Супротивник осувається назад, наставивши обидві руки, щоб, бува, з п'яних очей, не креснув зачепа... Люди збігаються з усіх боків: оступлять, дивляться — що далі буде.

— Бий, кажу!.. — кричить перший та хвіть другого по пиці... Той — здачі. Зчепилася бійка... Крик... гвалт... Насилу розборонили люди та й ведуть знову в шинок «мирову пити», щоб справді не дійшло, бува, до того... Хто винуватий, хто правий? гаразд не знав ніхто... У кожного була думка, що добре б і рощот одібрати; був і страх того... «А як не дасть, та ще... не доведи Боже, щоб гірше не вийшло!»

Одначе горілка взяла своє. Чим далі, то все більше й дужче виступала правда першого; а страх другого нехаяли, як легкодухого чоловіка. Зашуміло село, як на пригру бджоли: сміливий і несміливий збиралися в купи, гомоніли, радились, змагались... І ходили до жида в шинок могоричу пити...

Минуло Водохрестя. Час би за роботу братись... Та чи до роботи, коли день у день зберуться або в шинку, або й так де, то одно тільки й чути: рощот та й рощот... Піймали раз одного з Побиванки. Розпитують: чи дав двори? чи подарував хати?.. — Дав, подарував!..

— Бач!.. — в один голос: — значить наш дурить! Коли ж так, — не діжде!..

На завтра, ще чуть стало сіріти, зібралися коло волості та взяли старшину з собою і пішли до пана в Красногорку.

Прийшли; стали в дворі коло ганку — повнісінький двір, нігде голки просунути; послали просити лакея, щоб сказав панові; обіщали навіть «на табак» лакеєві, коли швиденько панові скаже.

Василь Семенович ще спав і з ліжка почув щось за гомін, за топін. Він подзвонив лакея; розпитав, що то. Той сказав. Наче хто голкою шпигнув вельможного пана, так він прожогом скочив з ліжка; звелів подавати мерщій убрання; випив нахватуку стакан

чаю і, не глядя на те, що жінка, ламаючи руки, благала не виходити, вискочив з хати — червоний, сердитий...

Він догадався, що це недаром ціла піщанська громада присунула, — та думав своєю сміливістю зразу її осадити.

— Що вам треба, піщани? — сказав він, хоч грізно, але здержуючись.

Піщани поздймали шапки; кланяються.

— До вас, пане...

— Чого?

— За грішми, пане...

— За якими грішми? — скрикнув пан і глянув гостро на громаду.

— Що два роки служили, пане...

— Дураки! Ви ж повинні були ці два роки служити...

Мовчать передні, кланяються.

— Як повинні? — обізвався хтось зсередини. — За плату ж, то й служили...

— За яку плату?.. Закон велів!

— Закон? — знову викрикує зсередини, — то ви самі настановили такий закон!..

— Хто там озивається? — питає пан. — Ану, виходь сюди, та побалакаємо...

— А чорта! давай гроші!

— Хто озивається, сякі-такі сини? — кричить уже на все горло пан. — Хто сміє бунтувати? — Та й підскакує до передніх.

— Ми не бунтуємо, пане, — кажуть, кланяючись, передні, — ми тільки прийшли просити плати...

— Якої плати? за що плати? Я вам дам!.. — уже навсправжки лаявся пан...

— Не цвікай!.. годі... не боїмося!.. — знову зсередини.

— Хто там, сякі-такі?.. Давай мені того, хто озивається! давай зараз!.. Давай... а не то — я вас всіх у тюрму запроу... на Сибір попру!

— Не дуже! не дуже! не скачи так! Ач, який прудкий! давай лиш гроші!

— Кажіть: хто там озивається?.. — аж розлягається пан до передніх.

Передні мовчать; зступаються ближче один до одного, кланяються...

— Ага? так ви не хочете бунтовщика видати? не хочете?.. Так ви бунтувати?.. га?.. Постійте ж, я вас побунтую! — кричить пан, розпалившись, і з криком біжить до себе в горниці.

Громада на хвилину стихла, а потім, немов набиралася духу, пройшов спершу глухий якийсь гомін; далі — дужчий, дужчий, поки не перейшов у викрик...

— Що він нас страхає? Дума — злякалися?.. Минуло те!.. Давай плату!.. плату давай!!.. рощот!!!

Крик, гук з усіх боків, на весь двір, довго ще невгавав і долітав у горниці страшним, диким галасом. Василь Семенович поблід, як крейда. Його розбирала досада, злість; йому хотілось кричати, лаяти, бити, — та страх брав своє... Він погнав його в горниці, а тепер не випускав надвір. Жінка Василя Семеновича ходила, як з хреста знята. Од тривоги вони обоє мовчали; ходили тільки з одної кімнати у другу та збоку нищечком позирали у надвірні вікна, ніби таїли свій страх одно перед одним...

Громада не розходилась цілий день: вигукувала та викрикувала аж до самого вечора... Так і простояли на ногах. Тільки ніч погнала піщан додому...

Василя Семеновича й ніч не вдержала. Перегодя трохи після того, як пішли піщани, він звелів запрягати коні, виносити важкий сундук з своєї спочивальні — і вкупі з жінкою покотив у Гетьманське...

На другий день — чуть зоря — вже були на ногах справник, посередник Кривинський (що колись, за виборів, був справником), послали гінця в Котолупівку по станового Ларченка, щоб їхав мерщій в Піски: «бунт»! Ларченка, як хто по потилиці лигнув: він стояв, наче чмелений, і якимось без тямку дивився вниз своїми косими очима... На помості вимальовували його думки розгніваного Василя Семеновича, котрий тупає на його, Ларченка, ногами за те, що «допустив» бунт у себе в стані... У голові станового думки каламутилися: то він прощався з котолупами, й здавалось йому, що вони хрестилися, як він виїжджав з їх містечка; то йому прийшов на думку той щасливий день, коли він раз на обіді вихваляв, як поет, Василя Семеновича віршами... Коні під'їхали під рундук: гаятись було ніколи. Ларченко вскочив у санчата та, тільки духу, попер у Піски.

У піщанській волості сидів уже посередник. Він приїхав зарані, звелів скликати громаду. Громада ще тільки сходилась. Незабаром цілі Піски збіглися. Хто на громаду, а хто — на дивовижу.

Становий з посередником вийшли з волості; стали на громаду гримати, далі страхати, потім батькувати, а там — підскакувати та репетувати на все горло, — аж піна з рота летіла...

Громада собі гуде:

— Не застрахаєш!.. Рощот подай!.. Не скачи, коса собако!.. котолупе!..

Нічого не вдіяли ні становий, ні посередник, — тільки дарма накричалися, та з тим і поїхали.

А піщани слідом за ними послали в Красногорку Василя Деркача нишком довідатись: чи дома пан? що там чуто?

Деркач незабаром вернувся.

— Немає, — каже. — Учора звечора зібрався та з панією й поїхав... не сказав і куди.

— Еге... значить, наша правда! Недаром перелякався...

— Глядіть же! Не попускай, братця, свого! — викрикували піщани, розходячись по домівках. На диво козакам, а на злість жидові, рідко хто зайшов до його й у шинок.

Коли це, на ранок — летить у Піски сам справник, летить стряпчий, летить становий. Сказано — ціле «временне відділення». Приїхав і посередник. А незабаром, слідком за ними, вступила москалів сила...

Громада збилася в купу, як овечки під дощ та лиху годину. Ніхто — ні пари з уст. Тільки чуто важке зітхання та якийсь тихий гул... Москалі зайшли з боків — і кругом, як кільцем, обложили громаду.

Кривинський, як посередник, вийшов наперед громади та став допитуватись: чого вона бунтує?

— Ми не бунтуємо, добродію... Ми свого просимо...

— Як свого?

— А так! за віщо ж ми два роки служили?.. дурно??. — хтось подає голос зсередини.

— Хто там кричить? давай сюди! — зіпонував Кривинський.

Громада затовпилася; ще тісніше збилася в купу; стали один одного за пояси брати...

— Сюди його давай! Хто викрикує! — желіпає посередник.

Мовчить громада, анітелень! Кривинський не витерпів, — лає...

— Не дуже лиш! не дуже! — знову хтось зсередини.

— Ну, тепер ваше діло, Іван Петрович! — обернувся Кривинський до справника.

— Розги! — зіпонував той на москалів в одмову посередникові.

Москалі кинулись до крайнього...

— Не давай! не давай, братця!.. за що нас бити? за віщо нас нівечити?..

Громада стала напирати на москалів; москалі на громаду. Піднявся крик, гвалт; зчепилася бійка з москалями... Люди, зачувши таку колотнечу, біжать, як на пожежу дивитись. Чоловіки — аж до самих москалів; жінки на тини поспинались —

з огородів... Дід Улас, старий, не видержав натовпу, — упав... Москалі підняли...

Чіпка побачив. Закипіло його серце, заболіла душа... Біга поміж козаками, мотається на всі боки:

— Братця! — кричить, — не даймо глумитися над нами! Не даймо знущатися над дідом!.. Ходім, братця!.. Тимофію! Петре! Якиме! Збирайте громаду докупи! Не даймо, братця!..

А ті, як побачили, що непереливки, та — тільки видно — через село...

Чіпка їх лає, батькує, молить, просить; кидається то в той бік, то в другий; то підскачить до москалів, то вертає до своїх. Побачив Грицька.

— Грицьку! братіку! Ти бачиш? кров безневинно ллється... Діда Уласа ледве живого підняли на вітер... Не даймо!..

Грицько не одказав на це ні слова, — та мерщій від Чіпки, та в чужий огород, та й присів за лісою.

Кинувся Чіпка до кріпаків... Тут його й схопили.

— Я — вільний! — кричить Чіпка: — Я — козак!

— А коли вільний та козак, то не бунтуй людей! — зіпонував справник. — Ложіть його!

Довго борсався Чіпка... Ще довше його били...

Ні крикнув, ні застогнав! Устав — наче з хреста знятий. Очі червоні, налилися кров'ю, горіли, як у звіра; на виду — блідий-блідий, мов після тяжкої хвороби... Повів він страшними очима по всій громаді, глянув хижо на панство, на москалів і підтюпцем побіг додому...

Обняло його зло нелюдське. Серце в його вило; душа палала... «Прокляті! каторжні! ні суда на вас, ні права немає!..» — кричав він, качаючись по полу. Тіло боліло, як попечене... Він стискував зуби. «А вони?.. вони?! Слова доброго... смітнини послідньої не стоять!.. Прокляті душі!.. на вас трохи такої муки, трохи каторги... Катувати вас, пекти, тупим ножем шматувати!..» Від болю він кусав собі нігті, пучки...

«А ти, дурню, водився з ними!.. повірив, що й вони люди?.. Волоцюги, п'яниці, а не люди! Вони тільки обпивали тебе та підбивали на все лихе... У них доброго на ніготь не було... Серце їх, як іродове, тільки й знало одно лихо... щоб другого підвести, а самому — навіткача; щоб чужими руками жар загібати; сльозами та кров'ю других себе тішити... А потім стануть на весь світ славити... вийдуть серед людей, посеред білого дня, скалитимуть зуби, будуть сміятися... Собаки!.. Сучка вас, а не мати породила!.. Замість серця змію положила й трутою налила... Де тільки тхне

ваш дух, — там лихо та горе, кров та сльози... А ти їм повірив?! Ти?!» — він заскреготав на всю хату зубами.

А це — як скоче, та так без шапки прямо в шинок. Полилася горілка, як вода. Він дудлив її нахильці; випив з півкварту — й не чув, щоб хоч запекла або вдарила в голову... Як бризка, кинута на жарину, заскварчить і зникне, так ті ковтки горілки зразу вигоряли, вилітали парую...

Він кинув на стіл порожню посудину, побіг додому; поліз на піч. Голова заходила ходором; у виски гамселило, як обухом; свистіло та пищало у його в ушах... Він забувся, немов заснув...

Грицько, настоявшись у чужому городі та надивившись вдосталь на бійку кріпаків, трохи змерз та поплівся додому.

— Важно парять бісових мащтаків! — було його перше слово до Христі.

— Господи! там, мабуть, на той світ позабивали сердешних, бо крики такі доносились сюди, немов з могили, — відказала Христя.

— Так їм і треба, злодіям!

— Скажи мені: за що ти на їх узлився так? Хіба вони й не люди?..

— Життя через них, проклятих, немає! — аж скрикнув Грицько. — Нічого в хазяйстві не вдержиш за ними... Так і держи все під запором, а то — як раз та два рознесуть!.. Чи давно я майстрував у сараї?.. Візьми, дурний, та й застроми два свердли за лату... Хто їх там візьме? думаю. — Коли сьогодні огляджуся, — аж і сліду не знать, де стриміли...

— Може ж, то й не вони взяли?

— А хто ж? Кому більше взяти? Козак тобі візьме?.. Навіщо йому, коли він сам хазяїн?.. коли в його самого є? А тій голоті, панським недобиткам, що пропити, то пропити... Хіба воно для себе брало? — на пропій!.. Щоб воно подавилось...

— За що ж їм і випити, як не за твої свердла, — сміється Христя. — Свого нічого немає, все те панське...

— Та в їх ніколи й не буде нічого, — перебив Грицько, — все проп'ють! Вони в панів позвикали тільки красти та горілку пити, а не берегти хазяйського добра... А тут ще їм і землю й волю дають... На цеп їх, а не на волю!

Христі вже обридла лайка та кривда Грицькова. Вона не витерпіла.

— Який-бо ти, Грицьку, їй-богу! А якби тебе взяти в неволю?..

— Ну, то що? — витріщився на неї Грицько, ображений — чого вона заступається за таких злодіїв, що в його свердла покрали. — То крав би? га?.. Хай уже б мені руки тоді повикручували!

— Отже, не вір сам собі, Грицьку! Як щоденна лайка та докори: злодюга та п'янюга, — то всякого з пантелику зіб'є... Поневолі чоловік стане пити... А як ні за що, — то й украде... Звісно — неволя! — журливо закінчила Христя.

— Яка їм неволя? яка неволя?.. Он, пити, бунтувати... то їм неволя?! За те ж їх і попарили сьогодні... От попарили!.. А Чіпка, чула? як прийнялися за них москалі, біжить до мене, блідий такий, труситься... «Братіку, Грицьку! Ходімо, оборонімо... Ходімо — не даймо!..» Цур тобі та пек! — думаю, — та від його... Ускочив в Остапійчин огорог, захилився за тин та й дивлюся... А він ганя по вигону та скликає на оборону. Як же піймали його, як задали... буде пам'ятати довіку!.. Пішов, мов чмелений...

Христя тільки зітхнула й нічого не сказала. Грицько викурив люльку коло печі й узявся за шапку.

— Куди ти? вже обід готовий, — каже Христя.

— Та я тільки худобу понаповую, — одмовив він та й вийшов з хати.

— Не барися ж! — гукнула навздогін Христя й кинулась готувати посуду.

XXI СОН У РУКУ

І сниться Чіпці — немов сон, і ввижається — наче бувальщина. Сниться йому й ввижається недавня гульня. Увесь шинок, залитий світлом, — сяє, аж горить; музика тне, рубає; підбори землю рвуть; крики, співи... стоголосе ляцання... безпуття скажене... А збоку насуває темна ніч, немов чорна хмара. А в тій хмарі, в тій непроглядній темряві, ледве видно, чорніють панські комори, двір... Три тіні зігнулися під якоюсь вагою — щось несуть на плечах... тікають... зникли в голому садку... Ось блиснула іскорка — і видно... два чоловіки качаються серед двору, борюкаються... Той, що зверху, лютий, як звір, шибкий, як вітер... Придивляється Чіпка... «Це ж я... я!..» — скрикує, — а підо мною сторож... то панський сторож... блідий, як смерть; тяжко дише; болізно сова руками й ногами... чутно — кров булькоче в його печінках, біжить чорною річкою з горла, носа... Ось розкриває очі... загоріли вони на хвилину іскоркою життя. То ними світить докора? чи посилає прокльони?.. Ні, то душа прощається з тілом: смерть уже застилає очі полудою... А ніч усе росте-ширшає і проганяє веселе грище

з-перед очей...» Чіпка затіпався, кинувся... «Ох-ох!» — застогнав з протягом, перевернувся на другий бік, та й знову заснув.

І знову йому верзеться й ввижається.. Ніч темна, глупа, — німа та глуха. Він стоїть, а кругом його розляглося сонне грище: п'яні чоловіки, жінки... все те мертвим сном спить, порозкидане, як колодяччя... Ось — угорі зайнялася над ним зірка: як свічка, палає вона на небі — й освічує п'яне зборище на землі... Чіпка глянув на правий бік... Захиталася темнота, затрусилася... і з неї висунулось дві тіні — страшні, бліді, з переламаними кістками, котрі так і виглядали із тіла... Ледве шкандибають вони, вивертаючи ноги то на той, то на другий бік; хитають на його головами — вказують руками на сонне грище... Чіпці здалося, що то дід Улас з матір'ю... Він затремтів увесь, засовався — й одвернувся...

Трохи згодом, з лівого боку, теж захиталася темнота — із неї виплило дві тіні. Одна — товста, пузата, червонопика; друга, з-за товстої — тонка, худа, перегнута втрое, з пером за ухом... Наблизилися оті дві тіні, глянули на сонне грище, глянули Чіпці прямо в вічі, — та й заридали... «Так ось де полягло наше добро, наші гроші!» І, вхопивши одного п'яницю сонного, вони здерли з нього одежину та й уп'ялися в горло зубами... Чутно стало, як булькотала кров: то вони ссали її з живого тіла... Очі їх наливалися нею, горіли, світили, як у котів... Чіпка здригнув — і одвернувся.

Гляне вгору — аж там, крізь ясний світ, захиталася нова тінь. Чиста та ясна, як літній погожий ранок, з веселим та любим поглядом у темних очах... «Що це?.. Моя Галочко! моя голубонько сивесенька! іди до мене!..» — молить Чіпка й здійсмає догори руки. Тінь затремтіла; ясне лице потемріло; на очах заблищали сльози... «Що то ти наробив?! — учувся йому зляканий голос. — Глянь у праву руч!» Чіпка глянув — і сахнувся... Чоловік качався по двору й не по-людськи стогнав... «Що то ти наробив?! — знову докоряв голос зверху. — Глянь у ліву руч!» Чіпка нехотя повернув очі... Дві чорні тіні ссали кров з сонних людей, ламали їм кістки, викручували руки, ноги, обсмоктували кров... «Глянь униз!..» — гукнув голос. Чіпка зирнув... Коло його розвернулося сонне царство люду; бліді обличчя позадиралися вгору, очі — повиводило з лоба, з рота — вилітала легенька смужка синього димку... Вони горіли тихо-тихо, як вугіль тліє... «Це все ти наробив!.. це все твої вчинки!.. — гукнув голос... — За віщо ж ти чоловіка вбив? За що діток, жінку осиротив?.. Чим винуватий сторож, коли його господар посилає стерегти добро, ловити злодія?.. Шо то ти поробив з тими п'явками людськими?.. Що??. З ситих, повних, що, обпившись крові, тихо доживали віку, ти

поробив знову голодних: ти видавив з них кров, котру вони за свій довгий вік нассали... А от, бач: щоб знову такими стати, як були, вони поробилися в стократ хижішими, прожерливішими... На голодного й холодного, на п'яного й тверезого, на сонного й не сонного, на сироту, на старця вони кидаються, як голодні собаки на шматок хліба... Бач, як вони смокчуть кров з жил людських?.. Бачиш?.. А то — що?.. Людей опоїв, горілкою попалив... Каторжний! розбишака!..» Чіпка знемігся, склонив коліна, зложив руки, припав ниць на землю... А голос, як буря, носився кругом його — і страшенно викрикував, вигукував: «Що ти наробив, лютий, каторжний?!» Чіпка припадав ниць, мов хотів сховатися... А голос той проривався в кожную кісточку, в кожную жилочку, морозив їх жахом, пік огнем туги... Чіпка не витримав. Як скажений звір, що боїться води, труситься й лютує, забачивши її, забувши все на світі, несамовито кидається на зустрічного й поперечного — так Чіпка кинувся, скочив угору... «Згинь, проклятуща, від мене! хай тебе огонь пожре, вихор рознесе-розвіє!.. Що ти мені таке?.. Жінка?.. сестра?.., мати?.. Я тебе всього двічі чи тричі бачив на полі, де ти стрибала, як коза... Чого ж ти сюди лізеш?.. чого ти мішаєшся?.. Ти мені вибиваєш очі тим, що мені самому не дає спокою, що моє серце одвертає від доброго, а підіймає руку на лихе?.. від чого я сам тікаю — та ніяк не втечу; ховаюся — та не захищаюся, та все глибше та глибше топлю свою голову в п'яній горілці... Геть собі!.. згинь!..» Від його гучного голосу тінь затремтіла; подалася вгору; вище, вище... Небо загоготало, заблищало, шваркнуло... Огняна стріла вдарила коло його; кругом усе затріщало і запалало огнем... Горить, тріщить, ломиться, падає, кричить, лементує, молить... всі голоси зливаються в один голос — у голос невиразної тяжкої туги; скрізь чути плач, лемент... І все те жере огонь — то своїм широким, лютим полум'ям, то своїми гострими язиками — лиже... Лизне — і тільки чорна вуглина після його зачорніє; лизне ще — вуглина побіліє, розпадається на попіл... І піднімає його вгору широка огняна хвиля й, залопотавши, несе високо-високо... Огонь розходився, розігрався... Уже він кругом охопив Чіпку; вже досягав своїми довгими язиками до його тіла; цілував його вид... Гляне Чіпка... То ж не вогонь, то людська кров хвилями хвилює... «О-о-й!» — скрикнув він — і несамовито кинувся.

Стояв уже вечір надворі. Сонце закотилося за гору червоно-червоно, немов обпилось тієї крові, що була пролита за день. Село, наморене то бійкою, то дивовижею, втихомирилось: нігде ні крику, ні гуку. Високі стовпи диму вилітали з верхів у небо високо-високо, наче несли туди людські сльози, прокльони, мо-

литви... У печах палало полум'я — варилася вечерея; людські тіні снували повз його — і на хвилину-другу закривали його собою, немов якою запоною. Мороз дужчав; зорі грали; захід сонця жеврів кров'яно-красною зорею...

Скочив Чіпка — і почув, що по всіх його жилах, у кожній кісточці, як блискавиці, забігали огняні спички; злившись у голові докупи, вони рвали її огнем... Тіло в його горіло; в думках сон мішався з бувальщиною; серце боліло, замирало, кипіло невимовним злом... Він вийшов надвір — хоч провітритись. Свіжий вітрець пахнув йому в гаряче лице, закрутив у носі, аж покотилися з очей сльози... Глянувши на західне зарево, він зразу заплющив очі: воно їх різало болізно, непривітно... А на другім краї неба, насупроти, червоніло друге зарево: то сходило повновиде козацьке сонце.

Чіпка вийшов посеред двору й почав обдивлятися. Кругом пусто й глухо! Став він ходити від хати до току, від току до хати. На душі важко, — так важко, як ще ніколи не було... Болі з тіла доходили до серця, доймали його; голова горіла; думки мутилися: ображали його неправдивою карою, лякали людським сміхом... Він радніший би був просити, в ногах лазити, сльозами молити, — аби тільки забути те, що було! А воно стояло, як страховище, перед його очима; як те марево, мінилося в його думках. То учувався йому глухий, здавлений сміх; то, мов ненароком, гострі, як спички, жарти в розмові; то повсякчасне пряме вибивання на очі... Він знемагав від муки. «Краще б я не родився або мене забито, ніж отаке терпіти!..»

Душа бажала поділитися з ким-небудь своїм лихом; серце — вилити накупілі сльози. Так же кругом — ні духа! Ламаючи руки, жалібним поглядом подивився Чіпка на західне зарево та й посунувся смутний в хату... І жалко й страшно було дивитися на його сумну постать, що так виразно чорніла між двома заревами світу — місячним і західним. Наче виходець з того світу, мов грішна душа, бита своїми тяжкими переступами, зібралася каятись перед Богом, — та не змогла: замість молитви, уста шептали гіркі прокльони, перечитуючи свої гріхи...

Посеред хати, освіченої місячним світлом, що через вікна вривався в хату, слався широкими смугами по долівці і ховався аж під полом, — стояв Чіпка навколішки і молився... прокльонами. Сльози блищали в його очах; він клав щиро поклони...

А товариство його — Пацюк, Лушня та Матня, — як побачило, що за баталія піднімається в Пісках, та мерщій ноги на плечі, та поза хатами, та поза городами, аж у Крутий Яр, та й засіли в шинку в свого давнього знакового жида Оврама... Прокружали цілісінький день на останні гроші, розказуючи всякому,

хто заходив у шинок, яке світопреставленіє скоїлось у Пісках... Уже й смеркло.

— А що, братця, чи не навідатись нам у Піски: що там діється? — каже Лушня до товаришів. — Чи не запопали, бува, нашого Чіпки, бо щось він там дуже юртувався?.. Тут уже тікати мерщій, коли лихо; а він — кличе рятувати!..

— Іди ти, коли хоч, — одказують йому Пацюк та Матня, — ми тут зостанемось...

— Ні, ходім разом, — підмовляє Лушня, — провідаємо справді Чіпку... Хоч він чудний собі, а все-таки нігде правди діти — хороша душа й товариш щирий... вже нізащо тебе не видасть!..

— Я не піду, хоч мене ріжете, — каже Матня. — Щоб справді ще москаль спіймав та дав чосу...

— Та й я зостануся з Якимом, — туди ж і Пацюк.

Лушня почухався. Він знав, що тепер справді в Піски йти небезпечно; одначе совість його мучила, що так товариша кинули...

— А що ж його казати? — веде він річ далі, — коли запитає Чіпка: де були?..

— Що ж йому казати? — одказує Матня. — Нічого не казати!.. Що він за спрос?

— Збреши що-небудь, бо справді негаразд... — рає Пацюк. — І чому ми його не взяли з собою?.. А тепер, може, вже й у Пісках немає, — москаль узяв...

Пацюкові жалощі усіх уразили: всі мовчали, ніхто нічого...

— Ну, сидіть же ви тут, братця, — трохи згодом сказав Лушня, — а я піду довідаюсь...

Пішов. Вихопився на гору, глянув на широке роздолля й побачив Піски, як в тумані, залиті місячним світлом... Між темною тінню голих верб біліла боками церковка й позирала навкруги своїм блискучим оком — золотою банею з хрестом; а недалеко від церкви, як висока гора, чорнів панський палац і, здавалося, сердито поглядав на все село... Село ще не скрізь спало. Де-де блищало по хатах світло, хоч і тихо було: людського гомону не чути, доносилося тільки глухе валування собак. Надворі тихо, холодно; мороз скаженів і давив так, аж зорі плясали; під ногами рипів сніг... Щоб не замерзнути, Лушня пішов швидше. Незабаром опинився коло Чіпчиної хати.

Як та пустка, стояла вона сама собі на край села, облупана, чорна... Тільки неповибивані шибки горіли проти місяця: здалека здавалося, що в хаті світилося. Лушня підійшов ближче. І темно, і тихо!.. Йдучи повз вікно, що виходило прямо на поле, він заглянув, що там діється?

На полу не видно нікого... Уже він хотів повернути поза хатою до дверей, коли це (уздрілось йому) — немов що мелькнуло... Він знову прихилився до шибки, дивився в хату. У противні вікна місяць аж бив своїм світом, лягав довгими смугами через усю хату й ховався аж під полом... Посеред хати, увесь залитий світом, стояв навколішки Чіпка — молився... Його ясна тінь раз по раз то згиналася, то випрямлялася; на очах блищали сльози...

— Чіпко! — гукнув Лушня під вікном.

Чіпка скочив і боязко заховався за піч. Лушня зареготався на все горло. Регіт його здорової грудини посеред нічної тиші, як грім, готав навкруги, перекочувався, бряжчав у шибки, розлягався по хаті... Чіпці стало соромно, хоч крізь землю... Його піймали на сльозах, він плакав, як мала дитина! А Лушня регоче та й регоче під вікнами, — аж шибки двигтять...

— Чіпко! Чіпко! що то ти одмолюєш сльозами? — регочучись, знову Лушня.

Чіпка пізнав голос. Сміх над його молитвами, над його сльозами, товариська зрада, докора — разом кинулись йому в голову, схопили за серце...

— Уб'ю!.. — аж сичав він — та вхопивши макогін, босоніж з хати...

На щастя, Лушня почув тихий скрип босої ноги, глянув — і одскочив убік... А Чіпка обіруч попер макогоном прямо.

— Уб'ю!.. — гука він щосили та знову біжить за макогоном.

Лушня — далі... Поки дістав Чіпка макогона, Лушня опинився геть далеко...

— Вон, с[учий] с[ину]! щоб ваш дух не смердів коло мого двору! — кричить Чіпка на все горло. — Уб'ю, тільки побачу хоч здалека...

— Чи ти, бува, не здурів? чи не збожеволів, Чіпко?.. За віщо ти нас лагодишся вбивати?.. — зупинившись так, може, за гони, гукає Лушня.

— Я через вас сорому набрався... мене через вас нівечено... Вон!.. Товариша б'ють, а ви по шинках гуляете та ще й смієтесь?.. Це вже не первина... Тоді в пана... самі завели, самі й покинули... А тепер тут!.. Є ви товариші, друзяки?.. Собаки, а не товариші!.. Вон!! — Та, кинувши макогона об землю, пішов назад у хату й засунув за собою двері.

Лушня постояв-постояв та знову підійшов під вікно.

— Чіпко!.. Чіпко!

Чіпка лежить на полу, мовчить.

— Оже не сердься!.. Ось вислухай попереду... Хіба б же ми тобі, ти думаєш, не помогли? Та ми б радніші... Ми ото, як по-

бачили тебе, та разом і кинулись по вулицях скликати людей... Я побіг до Сидора в кузню молотка взяти... Коли оглянусь — аж Петро з Якимом кричать... Дивлюся — аж їм уже руки скручують десятники... і старшина коло них... Я мерщій на поміч, хотів оборонити; а вони й мене зв'язали... Подумай: що нам було робити?.. Ми й почали вибріхуватись, що буцім тікали з ляку... А старшина нас — у чорну... Оце тільки недавнечко випустив. Петро ж та Яким пішли в Крутий Яр, а я оце зайшов за тобою... А ти нас убивати збираєшся! — додавши жалю в голос, закінчив Лушня.

— Я вже чув таку пісню... Я вас добре знаю! — мотнувши головою, одказав Чіпка, спустивши трохи гніву.

— Так що ж, ти не віриш?.. Нехай я, де стою, там і провалюся! Хай мене свята земля прийме, коли неправда!.. — присягався Лушня.

Чіпка мовчав, не озивався; серце в його одходило. Він думав: чи Лушня каже правду, чи бреше?

Лушня брехав і боявся не пробрехатись. Він чув, що Чіпка натякнув, що його бито: щоб уже зовсім розжалобити товариша, він давай напирати на це.

— Чи вже б ми не радніші тебе вирятувати?.. Хіба нам не казано, як тебе нівечили?.. Та в нас серце кров'ю обливалося... Так що ж ти будеш робити, коли взаперті?..

— Чом же ви не рознесли чорної к бісовій матері?.. — уже без серця вступає Чіпка в розмову.

— Еге... Розвали її! Коли на нас трьох постановлено сторожу аж з десяти чоловіка; та все один другого не видасть: здорові, як бугаї, а високі, як верстви.

— Де ж Петро та Яким? — забуваючи, пита Чіпка. — У чорній zostалися?

— Та кажу ж — пішли в Крутий Яр погуляти, бо тут страшно... А мене оце за тобою послали.

— Я не піду! — одрубав Чіпка.

— Та й я, мабуть, такий, що хай собі гуляють самі, — скорчив лазаря Лушня.

Чіпка нічого не одказав. Обидва помовчали. Лушня обізався перший:

— Пустити, будь ласка, в хату, хоч погріюся, бо так змерз у тій гаспидській чорній, що трохи душі не витрясло, аж печінки підкидаються... — І почав цокотати зубами та здригувати, буцім справді змерз.

Чіпка повірив Лушні. Стало йому жаль товариша. Він скочив з полу, швиденько одсунув двері.

Лушня увійшов у хату; вніс за собою макогін, що покинув Чіпка надворі.

— Та й у тебе в хаті, — хоч вовків гони!.. — привітався Лушня. — Чи немає хоч чарки горілки погрітись?

— Чортма! Лізь на піч, коли хоч...

Лушня побрався на піч, та, не роздягаючись, ліг мовчки. Чіпка собі ліг на полу.

Лушня лежав та радів, що так діло обійшлося. Турбувався тільки про одно: коли б перше Чіпки побачитись з Петром та Якимом та наструнчити їх, щоб уже в один голос співали... Він справді став побоюватись Чіпки... «Коли б ще самому в брехунах не остатись, а то...» — думав він мовчки.

Чіпка собі мовчав, хоч теж не спав. Перед його очима куйовдилась денна завірюха, крутилась, вихорилась. Серед ночі, при місяці, при тяжкім болі тіла, всі денні пригоди вставали перед ним, як те страховище, крутили його, кидали то на один бік, то на другий; не давали болю затихнути, думці забутись... Він лежав, як у вогні... Душа мліла й боліла, — помстою; серце гукало — одячити; розум пашів — злом.

— Тимофію!

— Чого!

— Ти не спиш?

— Ні, не сплю.

Чіпка замовк.

— Не знаю... чи казати, чи мовчати?.. — несміливо знову озвався, перегода трохи.

— Про що? кажи!

— Удень сьогодні я спав... мені приснилося...

Чіпка вимовляв кожне слово з протягом, мов нехотя, з переривами: язик казав одно, а думка вперед бігла — за другим.

— Ну?.. що ж тобі снилося?

— Я плакав... Я молився Богові... не помага!

— Та що ж там таке? кажи! — пристає Лушня.

— Я довго думав... — тяг Чіпка слово за словом.

— Що ж ти думав?

— Ти бачив сьогодні людську неправду? — якось, мов натужившись, викрикнув Чіпка. — Бачив?..

— Хоч не бачив, то чув, розказували, — одмовляє Лушня.

Та Чіпка вже не слухав тієї одмови, слова його полилися, як бистра вода, прорвавши греблю...

— Ой!.. дорогою ціною заплатять вони за неї! За ті сльози, за ту кров, що сьогодні безневинно пролито... будуть вони довіку мучитись, до суду мордуватись!..

— Кому ж вони заплатять? — перебиває Лушня.

— Мені!.. мені заплатять! — гукає Чіпка, підводячись на руки. — Я їм покажу, що мене страшно займати!.. Поки вони мене не зачіпали, я був до них, як усі люди... А зробили таке зі мною... стережіться ж тепер!.. начувайтесь!..

— Що ж ти зробиш? Їх скільки, а ти — один.

— Я — один? Хіба мало таких, як я, як ти, та Петро, та Яким, без хати-оселі, без притулку-пристановища?.. Хіба трохи тиняється по світу, де б свою голову прихилити, де б себе приткнути?! Ще ж це тепер... А як зовсім розв'яжуться з панамі... трохи нас буде? Що ж ми?.. Хіба ми не люди, щоб нам погибати попідтинню голодною смертю? Хіба б і ми не лежали на перинах так само, як вони, коли б у нас такі достатки?.. І ми б були такими або ще й кращими!.. Та лихо наше, що вони все прибрали до своїх рук, запрягли нас у плуг: «Ори, мов, дурний хлопе! роби на мене! А я лежатиму та їстиму те, що ти наробиш!..» А коли оце той орач, що день у день не вилазить з тяжкої праці, замовив тільки одно слово, що йому треба їсти, треба й жити, що — дай же мені плату хоч за оці останні два роки, що робив на тебе... так вони, бач, якої заспівали?.. «Бунтовщики!.. розбишаки!..» За ними й сила... Навели на нас москалів, били нас, нівечили, знущалися перед усім світом... Так оце правда? це вона?.. Ні, Тимофію! Коли так... Не даєш ласкою, оддаси силою! Насилаєш на нас усяку наволоч, позориш нас серед білого дня за те, що ми просимо сльозами, звиваєш розбишаками... Коли ж так... темна ніч покаже — де моє, де твоє!

Лушня слухав, дух притаївши, боявся поворухнутися, здихнути... зовсім оторопів. Він зроду не чув, щоб хто казав про се, та ще таким зичним голосом, з таким страшним завзяттям.

А Чіпка не вгавав; він зупинявся тільки перевести дух.

— Чи так, Тимофію?

— Так, Чіпко, — ледве вимовив Лушня.

— Од сьогодні — шабаш пити! годі гуляти!.. Станьмо й ми такими, як люди... Знайдемо роботу, — рук не позичати... А проте — свого не забуваймо! І вони так роблять... Коли вони вміють під нас під'їздити, — навчімося ж і ми під них! Хай знають, нехристи, де правда! Коли є вона, — то для всіх хай буде рівно; коли нема, — то всім нема!

— Добре, Чіпко! Їй-богу, добре! — обізвався Лушня, так йому подобалась така рівна правда. — Я перший, брате, [радий] хоч і сю ніч затесатись до пана та розказати йому, де правда...

— Та не пан один, Тимофію, — не він один!... Усі налягли на нашу шию... всім бажається поїздити на їй!.. Пан, як пан:

він тільки своє діло знає — панське!.. Коли б до нас старші над паном правдивіші були... і пан би був не той! Вони б довідались, чого люди страждуть, від кого й від чого вони терплять; вони б прямо сказали панові: ні, то буде неправда, коли так зробимо!.. Так же ні! Пан — свій брат... Пан, бач, і примаже, й замаже, бо в пана є, бо він наздирав з людей... А людям де взяти?.. Та й то ще не всі, Тимофію! І пан, і старші — одна біда... Он, попи наші! Вони перед Богом за нас, вони бачать кривду... та й ті ні слова!.. А кому ж, як не їм першим замовити його?.. Жид — і той... і той на нас!.. обдурює нас, обпоює, вимотує з нас останнє збіжжя, яке ще зосталося за душею... Сам підведе, сам і видасть!.. Усі на нас, Тимофію, всі!.. І свій брат багатир на нас... І п'яниці ми, й злодії, й волоцюги... Як ще ми живемо на світі, Тимофію?.. Як нас не подушать усі оті праведники?.. Здається, само небо, якби впало на наші плечі, не було б таке тяжке, як та неправда, та наруга, котру ми терпимо від кожного!.. Не будьмо ж дурні, коли так!.. Оце нас четверо. Годі, кажу, пити-гуляти! Що з того, що ми поживилися в пана та в голови з писарем? Жид і забрав усе те собі; а нам ще понабивали... Ні! Станьмо краще такими людьми, як усі, — приймемось за роботу, вдень будемо працювати... а ніч-матінка — й научить і скаже, де наше лежить... Добре?

— Добре, Чіпко! З завтрього я сам стаю на роботу, — годі волочитись! Скажу Петрові й Якимові... Будемо гроші заробляти...

— А я мирюсь з матір'ю, переводжу до себе... Скажуть люди: оханувся! то й добре... Будуть і гроші... А що то, брате, за сила гроші? Сказано: золото мур ламає! Чого тільки не зробиш за гроші... Ти думаєш, мене б били, коли б я був багатий?.. Чи одняли б були землю в мене, якби я мав гроші?.. Підсипав би яризиці п'ятдесят карбованців, як отой волоцюга... «Не займай моєї землі!.. Не одбирай її в мене!..» І не заняв би... бог зна, що з мене тоді б вийшло... Був би я, може, досі жонатий; жив би хороше, тихо, з людьми в ладу; годував би діток, як друзі, от як Грицько... А то — мати... та рідна мати, що тебе на світ народила — й та стала тобі ворогом!.. Хіба воно легко то, Тимофію? Згадаю, серце розривається, душа болить... А все через ту землю... Хоч і не в землі, бач, сила... Ні! Земля — так собі: земля та й годі!.. Та через землю я втеряв своє щастя, свою долю... втеряв... А коли б ти знав, коли б ти бачив, Тимофію, що то за людина така?! Ото вона сьогодні мені й снилася... Наче янгол, як свята душа, літала вона над моєю головою...

— Хто? — не розбираючи Чіпчиного марива, питає Лушня.

— Галя!.. Моя люба... найкраща над увесь світ...

— Яка Галя? — питає вдруге Лушня.

Чіпка схаменувся.

— Не знаю, — одказав і замовк.

— Чи не закохався, бува, та й не хвалишся?.. — допитується Лушня.

Чіпка не одмовив ні слова, тільки зітхнув, здержуючи дух, щоб Лушня не почув. Довго мовчали обидва.

— Що з тобою таке: чи ти здужаєш. Чіпко?

— Нічого... Болить тільки все... Побили сучі сини до живого тіла, — як печене болить...

— То ти б до знахарки пішов, щоб масті якої дала або зілля.

— Загоїться й так. А сліди хоч і зостануться, — то дарма: вони будуть нагадувати, щоб часом не забув!..

Довго ще вони між собою балакали, поки послули. А послули вже тоді, як стали другі півні кричати, на темному небі при меркали зорі, Волосожар на північній стороні догоряв і тремтів білуватим світом, а ясний місяць почав біліти, спускаючись на- супроти за гору.

XXII

НАУКА НЕ ЙДЕ ДО БУКА

Мотря та хазяйка її, «довгоп'ята баба», ще звечора, перед тим безталанним днем, усе чогось кволіли та жалілися на прокляту- щий мороз, що як у забій забив — день у день... Вони сиділи на печі, й то померзли. Бабина онука, дівчина, знай снувала з хати в сіни, а з сіней в хату та напускала холоду. Видко було, що її обхопила якась нетерплячка.

— Чого ти, дочко, рипаєшся дверима? — спитала її баба.

Замість одмови дівчина, може й недослухавшись, защебетала:

— Уже наші дівчата вулицю збирають!.. Такі дурні... який холод, а вони співають, аж вулиця розлягається... Як у них і роти не позамерзають?

— Та то вони, видно, на досвітки йдуть, — обізвалася Мотря з печі.

— Ні, таки на вулицю. Сьогодні й мені Пріська казала, щоб і я вийшла...

— Усе тепер пішло не по-людськи! — зітхнувши, одказала Мотря. — Яка тепер, серед зими, вулиця? То по літові, та по теплові...

— Та й я, тітко, казала Прісьці... Сміється, дурна, та одно плеще: виходь та й виходь!.. Сьогодні до їх байрацькі хлопці при-

йдуть, і Ковалів Василь прийде.. А той Василь Коваленко, каже, такий гарний, що й по всьому світу пошукати... як картина...

— То це, мабуть, вони йдуть назустріч? — каже баба. — Сказано: молоді... їм що? Аби погуляти та поспівати.

— Та й хлопці, чутно, співають, — цокоче дівчина. — Та таких гарних пісень! Наші хлопці таких і не вміють, — мабуть, то байрачани...

Вона полізла з рогачем у піч, засунула горщик, обгорнула жаром, накрила покришкою.

— Піду надвір та послухаю, поки куліш закипить! — сказала та й шморгнула з хати.

Мотря з бабою тільки переглянулись...

Перегода трохи дівчина знову вскочила в хату, затупала голими ногами, червоними, як у гусака, захукала в руки:

— Оце... який холод, нехай йому гаспид! Мороз прямо, що з очима!.. Ху! ху! (хукала в руки). А хлопці такої гарної співають; а дівчата й собі... Якби не так холодно та не вечерея, то майнула б аж туди!

— Босоніж?.. — озивається Мотря не то з докором, не то з радою.

— Ні, взулася б...

— Так тобі вечері шкода втеряти? — сміється баба. — Ото дівка!

— Ні, не вечері шкода, тільки хто ж її варитиме?.. Та я таки й не хочу...

— Як старець копійки, — шуткує баба.

— Ні, не хочу! Бо там десь чутно й бійку, — тільки: гуп та гуп!.. Може, то наші парубки з байрацькими завелися, щоб на чужу вулицю не ходили?..

— То, видно, кріпаки попилися та не помиряться!.. — угадує баба.

Мотря важко зітхнула. «Попилися?.. — подумала. — Хто ж їх попоїв, як не він?..» Серце в неї защеміло. Цілий вечір була вона смутна: ні цокотання веселої дівчини, ні бабині жарти не розважали її.

— Чогось мені на душі так погано, коло серця щось в'ється так... — жаліється бабі. І зарані лягла спати.

Не спиться їй. То думки, то кашель не дають заснути. Оце зведе очі, заплющить — і розкриє: їй верзеться п'яне грише. Перевернеться вона на другий бік, уткне ниць у подушку своє лице, — кашель підступить під горло, лоскоче, душить... Вона підніметься, сяде, кашляє, схопивши голову в руки... Сидить... Кашель трохи втих, одійшов... Думає вона: де та смерть забарилася? де вона хо-

дить?.. Та з смерті перенесе її думка на його, на сина... та знову на смерть... Насилу перед світом заснула. Удосвіта не вставала.

Ранком долітали до їх хати нестямні крики та гуки... То окликалася московська розправа.

— Господи! що тільки робиться на вигоні! — вскочивши в хату, замість привіту, прокричала сусіда. — Москалі стали кружком, обступили кріпаків, — та кожного беруть та й б'ють... Ті кричать, просять, молять... А народу збіглося на ту бійку дивитися... то й землі важко! А справник, чи якийсь там старший, як крикне на людей: «Што ви стоїте, сякі-такі?.. вон отсюда!» Так усі й полинули — хто куди попав... Хто прямо шляхом, хто через городи, аж тини тріщать, а вони городами та снігами так і чешуть... Сказано: страх такий, що Господи!..

— А мого там не бачили? — несміливо, боязко запитала Мотря.

— Бачила й вашого... бігав там та людей збирав: думка була рятувати.

— П'яний? — перебила баба.

— Бог його знає — чи п'яний, чи ні. Бачила тільки, що до кожного приставав: не даймо! заборонімо! Так його москалі як запопали...

— Та й... де його діли?.. — з ляком скрикнула Мотря.

— Не знаю, не бачила. Казали люди, що і його либонь бито... Та так, кажуть, немилосердно, що аж кров цівкою...

Вид Мотрин, й без того хмурий, ще дужче потемнів... Схилила вона сумно голову; потекли гіркі сльози з жовтих, мутних очей, потекли по щоках, по глибоких рівчаках, що літа та недоля попроорювали по сухому виду.

Баба ще довго розпитувала сусіду; сусіда ще довго розказувала. Мотря вже не чула нічого того. Серце в неї щеміло, боліло, голова, як отуманена; за сльозами вона нічого не бачила. «Бито... прилюдно, принародно бито... — думала вона, заливаючись сльозами. — До горя, до нужди, до мого безголов'я ще й сорому прибуло... поговору!.. А скільки ще прийдеться перетерпіти таємних смішок та шуточок!.. Там у чорну вкинули, кажуть, чоловіка убив... Хоч і не він, — та вже коли так, то він! Голову ограбив, писаря... Він!.. І людей перепойв, на лихе підбив... Він!.. І все він, усе він!.. А тепер його, як якого, — прости господи, — душогуба, прилюдно нівечили... били... А воно ж: його тіло — моє тіло! Його б'ють, — мені боляче... Та то ж, кажуть, до живого тіла, до крові... Господи! вже як на кого узляться люди, то до краю вже дойдять, до кінця догризуть! Що де не зробиться, чого де не видеруть, — усе він, п'яниця, розбишака!.. Та вже коли б хотіли

помститися, коли він заслужив того, — то хоч би не прилюдно, не принародно!.. А то ж — кожне бачило, кожне чуло... Пани... а душі людської, серця в них немає! Їм, коли простий чоловік, то все одно що тварюка... Лупи, бий його прямо рублем... не зігнеться!.. Боже! Боже! де ж твоя правда святая?..»

Вона була тепер сердита на всіх людей, на весь мир, на весь світ, — на панство, що її сина побило... Хто їм дав право її дитину безчестити?.. На москалів, що так немилосердно, по-катівськи били; на людей, що не тільки не оступалися, не обороняли, а дивилися на те та сміялися... У кожній людині вона бачила тепер свого кривого ворога. У цокотанні сусіди вона чула гіркий глум над її материнським жалем, над її бідною головою; самий голос бабин, старий та спокійний, здавався їй потайними жартами над нею самою... «Чужі... чужі... Що їм?.. у них болить?.. їм шкода?!» — думала вона, обливаючись гіркими слізьми, що так і плили, так і лилися одна за другою. І кляла вона свою долю; проклинала людей, проклинала свою кохану дитину — свого сина, котрого так жалкувала... То був болісний лемент душі, глибока враз серця, — нікому не відомі, окрім матері... Тільки одна мати вміє разом кохати свою дитину й ненавидіти, жалкувати й проклинати; бажати бачити, чути — й не дивитися, не слухати.

На другий день прокинувся Чіпка, як уже сонце підбилося. Окликнув Лушню. Лушні вже не було. Діждавши, поки Чіпка заснув, він тихенько зліз з печі, вийшов з хати та й потяг прямисінько в Крутий Яр.

— А що Чіпка? як? — стріли його товариші.

— Нічого... живий! Усе гаразд... Глядіть тільки: ні слова, де були. Сказав, — у чорній сиділи...

І давай розказувати, як його Чіпка трохи не вбив, як він вибрехався; розказав і про останню розмову з Чіпкою; радив пристати... Пацюк одразу згодився, Матня впирався.

— Стань у службу, — одказав він, — ніколи й чарки горілки випити...

Одначе Лушня та Пацюк укландали й його пристати на Чіпчину раду. Оже він згодився найнятись не в кого з хазяїв, а де-небудь у жида на винниці або в броварі. Так і зробили. Той день перегуляли, а на другий усі три пішли на Побиванку до жида, стали на винниці.

Чіпка підождав, поки геть підбилося сонечко, одягся в свитину й пішов до баби, де жила мати. Надворі зустрів він бабу.

— Добридень, бабо!

- Добридень.
- Що мати — у вас?
- У мене.. А що?
- Та нічого. Я до матері, коли можна.
- Іди. «Чого це він?..» — подумала баба, й страшно їй стало.

Вона мерщій в хату.

- Мотре! Мотре!
- Чого?
- Син іде...

Мотря не одказала ні слова, — тільки затрусилася... То морозом її осипає, — вона біліє, то у жар укине...

- Чого він іде? — за Мотрю спитала дівка.
- Не знаю, — одказала баба.

А тут і Чіпка в хату.

- Добре здоров'я вам, бабо, й вам, мамо!
- Здоров був, Чіпко, — одказує баба.

Мотря одвернулася; сльози заслали їй очі...

Усі мовчали. Чіпці ніяково стало... Зом'яв він у руках свою шапку й несміливо промовив:

- Я до вас, мамо...

Мотря не озивалася. Чіпка собі замовк. У хаті зробилося важко, мов стеля нагнітила...

— Чого ти до мене прийшов? — нешвидко вже вимовила Мотря, все-таки не глядя на Чіпку.

— Прийшов я, мамо... перепросити вас... Дурний я тоді був, п'яний... зневажив вас... зобидив кріпко... За те мене Бог покарав... Простіть мене! не гнівайтесь уже на мене!

Не видержала Мотря. Сльози бризнули з переповнених очей і, як горох, котилися по виду, падали на долівку. У душі разом заговорила й одрада, й жаль, і докора... Їй любо, одрадно було, що син покорився, що він побачив, якого лиха наробив собі через свою дурну голову та ледачу волю, що він повинуватив себе перед нею, перед матір'ю, котру образив так... І разом уставала перед нею чорною хмарою синова зневага, давила, як обценьками, материне серце; прохалася вилитись хоч у гірких докорах... Мотря, вмиваючись сльозами, стала ганьбити сина.

— Тепер, бач, і до матері?! тепер і до неї, як нікому пожаліти?.. А як тоді, — так мати сяка й така!.. Чи тобі не соромно? чи тобі не гріх?.. мене на старість пустив по чужих людях тинятись... шматок хліба од чужих людей приймати... таке про тебе слухати?.. Що ж мати, — ворог твій?.. Мати, як мати!.. Вона б своєї пучки врізала та дала своїй дитині, щоб йому було краще!.. А ти зараз — угору; зараз — сяка та така!.. А тепер, бач, як поповчили,

так і матері стало треба? Зараз до неї? Що — добра московська наука?.. добра?! Тепереньки й покора де взялася... А тоді... мати слово скаже, — а ти десятеро... мати заплаче, — а ти в бучу!.. А я тобі скажу, сину, коли б у матері була така сила, щоб тебе провчити, як чужі провчили, то не скавав би ти, як зінське щення, вгору, — не дорікав би гіркими словами стару матір, що над тобою довгих нічок недосипала, од свого рота одривала та тобі давала!.. не ображав би ти її серця так!..

— Не згадуйте вже того, мамо!.. Простіть... забудьте! То було давно, колись... Що ж п'яний чоловік?.. П'яний — дурний... Самі знаєте: не поставить свічки, а звалить!..

Мотря замовкла, втирала рукавом сльози... Баба й собі додала ганьби та докори таким лихим вчинкам. Чіпка стояв, повісивши голову, коло порога... Мотря глянула на його — і разом перевернула своє серце на великий жаль.

— Мабуть, тебе, сину, там так понівечили, що й кістки цілої не оставили?.. — сказала вона, з жалем дивлячись на його блідий, болісний вид. — Дивись, як на виду спав... поблід, позеленів!..

— Спиная, мов печена, болить, — жалівся Чіпка. — Скажено били!..

— Бодай їх лиха та нещаслива година побила, як вони так знущаються над людьми!..

— Чули ми, Чіпко, — вмішалася баба, — чули, аж сюди до нас крики доходили... Так, немов мерці з домовини, тільки: — о-о-ох!.. о-о-ох!.. — стогнали...

— Вони, мабуть, тебе до живого побили? — знову питає Мотря.

— Та є всього...

Мотря скривилася, мовчала.

— Чи ти ж хоч сорочку перемінив, чи, мабуть, у тебе й сорочки катмає? — трохи згодом питає мати.

— Ні, є... та не переміняв.

— Чому ж ти не скинув?.. Воно ж попристає, поприсихає, поздираєш, ятритьметься... гірше буде!

— Присхне!

— О, бодай тебе! — усміхнулася баба. — Присхне!! Сідай, чого ти стоїш?

Чіпка сів поруч з матір'ю. Мотря дивилася на його та трохи не плакала. Дівчина, бабина онука, стоячи коло печі спиною до вогню, сумно поглядала то на сина, то на матір, то на свою бабу й кусала ніготь другого пальця на лівій руці...

— Де ж ми, сину, житимемо? — геть уже по розмові запитує Мотря.

— Доживайте вже, мамо, зими в баби, я заплачу, що там баба скажуть...

— Бог з тобою, Чіпка, з твоєю платою! Нащо мені твоя плата? Хіба Мотря в мене хату пересяде чи переляже, як перезимує?.. Хай зимує. А ти, сину, розстарайся на гроші, та полагодиш свою хату, та по зеленій весні, по теплій годині й перейдете на нове хазяйство!

— Спасибі вам, бабо, за вашу ласку, — дякує Чіпка, кланяючись. — Так, мабуть, я оце й зроблю: піду та й наймуся в винниці до весни...

— Не йди туди, сину, — перебила його Мотря: — не наймайся в жида-нехриста!.. Вони твоє добро перевели... Стань краще де в тік та зароби хліба. Діждемо весни, — треба щось їсти... А може, де поля роздобудемо, — буде чим засіяти...

— Добре, мамо... Стану в току. Там у Крутоярській економії, кажуть, багато хліба зосталося... Казали, що німець либонь наймає: хто хоче, — за гроші, а то — з коробки... То я, мабуть, стану тепер за хліб. А там, як зароблю, — тоді й за гроші...

— Добре... Хоч і так зроби, сину.

Попрощалися.

Того ж таки дня, надвечір, Чіпка зібрався, пішов у Крутий Яр. На другий день добув десь ціпа й молотив у клуні, аж на сажень солома летіла вгору. Де та сила і хіть узялися! Такий робітник з його, — золоті руки. Німець — і той підхвалює Чіпку, другим на зразок ставить...

— Шіпка, карошь работай... как бідло!..

— Еге!.. — сміються піщанські козаки, — що то московська наука! Уже й наш верховода в Крутому Яру з ціпом... Воно-таки дивне діло — лоза!.. А то — Господи, твоя воля! Там у свято підняли такий бенкет, що й землі важко; а після свят — зовсім здуріли!..

Чіпка не чув нічого того, а Мотря, хоч і чула, та затикала вуха, проклинаючи панів, москалів і людей, що сміялися... Чіпка був на роботі, Мотрю в бабиній хаті непосидяча брала. Щодня вона заходила в свою хату. Скільки вона лиха в тій хаті витерпіла, нужди, холодних та голодних днів! Скільки раз її доля зрадила, її надії розмела, розбила, потопила в безодній прірві гіркого життя!.. Сидячи в старій пустці, почне пригадувати Мотря все, що тільки стара пам'ять у голові задержала... Посумує, пожуриться сама собі, заплаче та й піде. А на другий день знову теліпається. Аж нудно їй, як вона не провідає який день своєї хатини... А вночі — тільки й думки: коли б уже швидше ця люта зима минала, сніги

тали, поля зеленіли, щоб можна було коло хати взятись, лагодити та переходити! Такими думками тільки й жила.

От уже й Масниця. Сонце геть високо піднімається; грає на весну-красну; гріє — вже волів і півбока нагріє, як кажуть люди. Сніг м'якшає, лід дірчавіє, чорніє; коло хати вже поодтавало; дівтора висипала з хати на призьбу, проти сонця з козачками грається... Весною дише...

Кріпаки раді такі, що діждали весни — першої вільної весни, що годі на панів робити...

— До шинку, братця! за волю!.. за волю!.. — гукали вони, прямуючи в шинок.

Одгуляли Масницю. А тут посередник приїжджає, уставну вводить, землею наділяє... Кріпаки перелякалися, щоб з землею часом не наділив він ще чим... другою неволею!.. Дехто тихенько міркує, що земля ця і є друга неволя, що пани за неї плату братимуть, на панщину гнатимуть...

— Не хочемо землі!.. не треба!.. До слушного часу! — гуде громада, сподіваючись того слушного часу, коли землю вернуть їм даром, без грошей... Вони думали, що цар волю дав — і землі подарував; а то вже самі пани видумали якусь плату... «Та вже таки колись правда зверху буде!» — думали вони і стали дожидати «слушного часу»...

Піднялася знову буча та колотнеча... Не в одних Пісках, — гукали про той слушний час скрізь по Україні, по всіх хуторах, селах... Одгукувався крик той по повітових городах... Сказано — всюди, де тільки темний, помучений кріпак, котрого цілі віки ніхто не питався нічого, котрий був волом, що переорював панські лани та засівав на панський прибуток, — скинув з себе панський ланцюг, дихнув волею...

Нічого робити — прийшлося тую волю силою вгамовувати... Настала москалям робота. Переходять вони з села у село, з одної волості до другої, — та прописують «слушний час»... Тим тільки й служать, що своїх іноді братів та батьків дубасять, в'яжуть та везуть у город, у тюрми саджають... А туди пішов — як у яму. Коли-не-коли вирне: той на Сибір пішов; той на каторгу!..

Чіпці тепер ніколи дослухатись до всього того. Вкупі з матір'ю він день у день коло хати порається. Розкрив її, оббив зокола й зсередини; трухляве дерево викидає, нове вставляє — ціле; нові крокви становить; околотом вшиває... Мотря з мазальницями вовтузиться. Їх сміхи та пісні з самого раннього ранку розбуркують село, розносяться на всі Піски...

До Паски вже стояла хата, як та чепурна дівчина: рівна, висока та біла-біла, як сніг. І можна було бачити, як кожного ранку й вечора виходила з неї старенька жінка, трохи згорблена, з веселим поглядом в очах. Хутко вона бігла до ожереду соломи, що стояв на вгороді; хутко набирала повне рядно й несла через силу в хату. То була Мотря. Аж помолодшала вона, як перебралася у свою хату, на нове хазяйство...

Чіпка собі прийнявся за його, аж чуприна мокра. День у день тобі, як в окропі кипить. Полагодив хату, — давай погріб обчищати та оброблювати; новою лісою [усадьбу] обплітати, дощані ворота майструвати. Об Миколаї на ярмарку овечат купив. Треба кудись загонити... Прийнявся за кошару.

Настала косовиця. За отамана ходить! Придбав щось копиць з п'ятнадцять сіна. От уже пополовіли жита; час уже й жати. Стали жнива — й серпом як косою. Тільки нагинається високе жито, колосиста пшениця під його рукою; а там глянь—уже ззаду й сніп лежить, товстий та чепурний...

Радіє Мотря; хвалиться людям — не нахвалиться і своїм сином.

— От, дурів-дурів, та таки й збіг на свою стежку! Тепер його лихий не візьме! піде собі жити... Шкода тільки, що не жениться... чого доброго розволочиться, розледачіє!

Так казали люди. І вже не одна стара мати, маючи дочку на порі, нишком собі думає іноді про Чіпку, а зустрине, — вітає гаразденько. Не одна й дівчина зачіпає його своїми любимими жартами. Та глухий і німий Чіпка як до вітання матінки, так і до жартів доньки. У його щось інше на умі, друге на серці. Іноді серед роботи, заложивши руки, він задумається-загадається... «Ну що ж з того?» — забувшись, питає сам себе, — та, мов перелякавшись свого голосу, знов за роботу...

Тим часом усячина в них прибуває та прибуває... Минули й жнива. Надворі осінню пахне. Стало людям вільніше.

Уп'ять піднялась колотнеча... З кріпаків правили викупні. Кріпаки не хотіли платити. Давай їх худібчину цінувати та спродувати... Купив Чіпка в одного корову; хотів ще коня завести, — та не знайшов до вподоби...

Яке життя, таке й товариство. Зажив тепер Чіпка з Грицьком душа в душу. Удвох часом на роботу йдуть, удвох і додому вертаються. Під неділю — або Чіпка в Грицька з матір'ю, або Грицько в Чіпки з Христею. Забув Грицько й про той віхоть, що Чіпка був кинув... Та чи до того тепер Христі, коли в неї мала дитинка на руках?..

Христя вподобала Мотрю. «Вона така добра, така добра, як рідна мати!» — хвалиться чоловікові. І часто Христя під свято приходять до Мотрі побалакати, розважитись. Мотря й собі навідувала не вряди-годи Христю. Як же тій треба було на цілий день виходити на роботу з дому, Мотря доглядала її сина Василька.

— Чому ви, матусю, свого Чіпки не оженили? — раз запитала Христя в Мотрі.

— Хіба б же я, дочко, не оженила його? Казала вже скільки — не хоче!

— Видно, в його хтось на душі є, — та, мабуть, не посміє сказати.

— Хто його знає. Не каже. А мені вже обридло на його бурлацьке життя дивитись! Що йому, то йому б — жінка розважила... А то таки й мені. Вже стара, підтопталася, — все б таки невістка перемінила. Казала йому, — вказувала на вас... «Он, кажу, бач: побралися люди та й живуть щасливо. Чому б тобі не одружитись?..» Так і слухати не хоче... — Мотря важко зітхнула.

— І чому я тепер, матусю, не дівка, — сміється Христя. — От би вашому синові й пара була!..

— І, вже, дочко! Йому, мабуть, ніяка жінка не вгодить... тим він і не жениться.

Грицько й собі раз, побачивши сумного Чіпку, обізвався:

— Чому ти, Чіпко, не одружишся?

— Хіба воно краще?

— Авжеж, краще. Жінка привітає, порадить, розважить...

— Кий біс! — глухо одмовив Чіпка та засумував ще дужче. Він бачив сам усе те добре. Він бачив Грицькове щастя... Та воно його не гріло, а ще більше жалю завдавало. Він дедалі робився усе смутніший та смутніший; став часто пропадати на цілу ніч...

Жде Мотря, не діждеться... «Мабуть, пішов кудись погуляти, — та щоб мої очі не бачили, уха не чули... Сказано: парубок!.. А може, назнав кого...» Подумає вона так сама собі, поголубить у серці надію — і безпечно лягає спати. Не хвалиться про те нікому, навіть і Христі. Не питає й Чіпки.

Раз зважилась. Прийшов Чіпка вже світом, зовсім розвиднилось. Сумний, блідий, грізний...

— Де ти, сину, ходиш? — питає Мотря, глядячи на його.

— Там немає, де був! — понуро одказав Чіпка й вийшов з хати по хазяйству...

Мотря тільки плечима здвигнула. Чи не з повійницею, бува, якою спізнався, та соромно признатись?..

А кругом Пісок тільки й чутки, що про лихі вчинки... Там у Крутому Яру німця-управителя підголено; там на Побиванці

жида, як липку, обідрано; там до пана в Красногорці добивалося, та одігнали; в Байрацькім лісі знайшли біля дерева докупи зв'язаних ченця з черницею — і щось багато грошей недолічуються; а от у Розбишаківці церкву обікрадено... Готить про все це чутка, гуде, як у дзвони дзвонить, і далеко-далеко навкруги розходиться... Скрізь піднявся струс; кожен, лягаючи, просив Бога, щоб цілому встати.

— Ну, та й літа ж тепер настали! — балакають старі люди. — Мабуть, уже незабаром кінець віку... Недаром таке на світі коїться. Чому за наші молоді годи цього не було? Чого батьки, діди й прадіди нічого про таке не розказували?.. Тоді татарва була... палила городи, села, людей різала, у полон полонила, на ясир гнала... А тепер?.. Он, церкви крадуть!.. Хто? — татари!.. Де се воно видано?! Та й між рідними розладдя пішло... Син на батька руку здіймає; дочка матері ухом не веде; брат на брата встає; сестра з сестрою ворогує; жінка на чоловіка отруту готує... Усі — як подуріли, як показалися! А халамидників, повійниць — скільки!.. А покриток та дівчат абияких!!.. Колись якби вийшла заміж така, то один би поговір не дав віку дожити... А тепер... дочка з москалем спить, а мати кожухом прикриває... О-ох, Господи! як ще ти терпиш нас на світі?..

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XXIII НЕВЗНАЧАЙ СВОЇ

Була темна осіння ніч. Дощ, як крізь підситок, сів — густий та дрібний; з землі вставала важка пара, закутувала все в своє вогке запинало, котре не давало бачити, що діється на землі. Скрізь тихо, темно, сумно, наче у мертвому царстві. Під таку годину завжди важко дишеться, сумно живеться. Добрі люди, аби смеркло, мерщій засовуються по своїх домівках; з вікон низеньких сільських хат блимає світло якимись жовтими кружалами. Кожному чогось не по собі. Всяк не знає, що розпочати, як би хоч трохи розважитись... Чоловіки: одні — чоботи латають, другі рукавиці плетуть, треті — що інше... Жінки та дівчата — то прядуть, то сорочки шиють. Діти, позалазивши на піч, дримають... У хаті тепло, тихо — хоч і неясно: серед полу на перекинутім горщаті ледве блищить каганчик; як синя горошина, темно світить накипільй гніт... Якісь померки окривають хату. Негода й туди залазить, і там своє бере? Коли не дощем обдає крізь лиху оселю, то в вікна; не важким туманом налягає, от, як надворі, — то німим сумом по хаті снує, в журбу людей сповиває, тяжкою тугою в душу залазить, сном укриває... Оце дівчина співає-співає своїх любих пісень; а там — дивись: обірвався голос... слабшає, тихшає... поки й сама незчується — коли й задубіє голка у недошитій мережці... Схилила над нею дівчина важку голову, заколивалася... дримає.

— Що це ти, Марусю? вже й спиш? — пита її мати. — Ото дівка...

Дочка кинеться; розкриває очі; мерщій за роботу береться. Чи пройшла ряд мережки, чи не пройшла, — гляне: мати й собі захиталася на гребені... Веретено падає з рук і, вдарившись об землю, розбуджує...

— Пху! що це воно справді так сон налягає?.. — промовляє здивована мати.

— А з мене, не бійсь, сміялися! — виправляється дочка.

— Сміялася ж... та, бач, і сама задрімала.

— Та воно щось і в мене робота з рук валиться, — уверне батько. — Будемо, мабуть, вечеряти та лягатимемо спати.

Це так дома, у себе в господі. А не дай же то, Боже, в дорозі! Холод тебе наскрізь проймає; дрібний дощ до самого голого тіла добирається; тре та мне тебе всього, наче трясця... Сумно, темно, спати хочеться, та холодно, мокро, аж кістки ломить; а тут ще й шлях кальний — коні ледве-ледве сунуть.

Такий і цілий день був перед тією ніччю. Прокинувся ранок та, не поздоровкавшись з світом ясного сонця, закутався в сивий туман, повився густою, як драглі, парою й повис над чорною землею. Незабаром і день настав — хмурий, невеселий; а там — і ніч налягла. Люди, мов тіні, снували в тому тумані, не бачили одно одного на п'ять ступнів; голос не сягав далеко, як під ясну годину: а тут же, в тій парі, й зникав... Важко, сумно, журливо.

А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий. Знай, насвистує крізь зуби веселу пісню, попихкуючи люльку. Робив він у хліві корито для свиней. За цілий день і в хату не повернувся. Насилу Мотря докликалась обідати, як уже вечеріти стало.

— Що це ти, сину, так пристав до того корита, що й їсти забув?

— Та день веселий удався, мамо, — одмовив Чіпка, усміхаючись.

— Ну, вже веселий!.. Душі живої на вулиці не побачиш.

Пообідав Чіпка та й знову в хлівець до корита. До самого смерку робив. Уночі вже увійшов у хату, упоравшись по хазяйству.

— Я, мамо, не буду вечеряти, — промовив, накинув на плече сірячину і хутко вийшов з хати.

— Куди ти, сину? — питає його навздогін Мотря.

Та сина — поминай як звали!

Мати повечеряла сама собі; лягла спочивати.

Чіпка, вийшовши з двору, повернув прямо в поле. Одійшовши, може, з верству од села, стулив пальці, приложив до рота — і завив, як пугач. Далеко-далеко роздалось навкруги те журливе пугикання. Нігде ні одклику, ні одгомону, — тільки собаки завалували на селі.

Чіпка пішов далі. Одійшовши з гони, знову завив. Здалека щось обізвалося до його — мов другий пугач, Чіпка побіг прямо ріллею на голос. Ще раз завив; знову одгукнулося йому тим же заводом, тільки вже ближче. Незабаром заманячили в сивому тумані якісь темні тіні.

— А хто там? — обізвався чоловічий голос.

— Пугач! — наростяг гукнув Чіпка.

Тіні почали ворухитись, наближатись, більшати. Видно стало людську постать. Ще далі Чіпка пізнав Лушню, Матню й Пацюка. З ними ще було чоловік п'ять невідомих.

— Добре здоров'я, панове товариство! — привітав їх Чіпка.

— Здоров! — одказали на його вітання.

— А що, пани-браття: де сю ніч будемо рибу ловити?

— Де більше влову, — одказав хтось.

— Та ще не знаємо, Чіпко, — каже Лушня. — Ось ці радять у Ставище до Гершка; а ти либонь хотів у Красногорку до пана?

— Та чи до Гершка, то й до Гершка: мені все одно! — одказав Чіпка.

— А в тебе ж струмент є? — пита його один з незнайомих братчиків.

— Ось у мене струмент! — Чіпка показав кулака. — Покоштує раз, — удруге не схоче; а як улучу, — не встане...

— Не дуже лишень ударяй на те, козаче, — обізвався високий натоптуваний чоловік.

Чіпці здалося, що він десь цей голос чув, та не згадав де.

— Та ви ще не знаєте його, — каже до товстенького чоловіка другий, у московській одежі. — Як були ми в останній раз на погулянні, то він не пізнав мене в темряві, та як уцілив своїм струментом по голові, — то я й очі витріщив...

— Ну, нам такого й треба, — одказує товстенький чоловік. — Тільки знай — у нас така установка: все, що не добув, на рівні часті паювати; а як піймався, — хоч на шибеницю: знать, мов, не знаю, відать — не відаю!

— Ге!.. — одмовля Чіпка. — А у нас ще й така: коли піймався, то й не животіти тобі... У тюрму влізь та задави, щоб не видав часом.

— Наш! наш! — загукали кругом, — плещучи в долоні, як чорти.

— Ну, а тепер до роботи... Гайда! — крикнув товстий чоловік, рушивши перший. Другі — за ним слідом.

Проїшли вони ще, може, з гони — і наткнулися в мряві на дві повозки. Коло коней стояв якийсь незнайомий чоловік.

— Щоб вас чорт побрав! щоб ви вилопались! — лаяв він. — Ждав-ждав, уже й спав, нема... як у воду попадали. Уже мав був додому вертати...

— Не журися! Довго ждали, та добро придбали, — каже йому товстенький чоловік, указуючи на Чіпку.

— От, не видав, — одказав незнайомий та, не глянувши на Чіпку, перший скочив на повозку.

За його приводом побралосся усе товариство: то на одну, то на другу... Швидко вони покотили полем, — тільки кінські підкови хляпали та калюка на всі боки розбігалися од прудкої їзди...

Перед світом вертало дві повозки — прямували навпростець до Гудзевого хутора. На них — повно наших рибалок. Деякі лежали та спали; деякі так хилялися — дрімали; а два — поганяло. Доїхали до двору. Товстенький чоловік скочив з повозки, підійшов до хати.

— Явдохо! Явдохо! — гукає під вікно. — Відчини!

«Це ж москаль!! — подумав здивований Чіпка. — Я-бо й чую — знайоме щось... Так, бач, чого він багатіє та щороку стройться?!»

Блиснуло світло в щілину віконниці; скрипнули двері; брязнув цеп біля воріт; кинулись собаки. Ворота розчинилися. Повозки під'їхали до рундука, стали.

— Ну, тепер у хату, пани молодці! — каже москаль, — повечеряємо. А ми с Сидором коней розпряжемо.

— Давай, розпрягём! — одмовив Сидір по-московській і скочив з повозки до коней.

Повставали й другі з повозок, посунули в темні сіни, а потім — у хату, звідки світилося світло. Чіпка йде за другими, не пам'ятає сам себе: його обхопили і страх і радість. «Може, тепер вона не пізна тебе? забула вже?.. А може?..»

Тут саме ввійшли в хату. Хата простора, чиста; кругом стін липові лави, чисті, аж полискувані; в кутку образи мідяні розтворчаті, як у кацапів; по стінах — під склом картини; стіл — трохи не через усю хату; на столі свічка горить...

— Добривечір у хату! — привітали всі москалиху, що стояла посеред хати з ключами в руках.

— Або доброго ранку, — одказала вона.

— А хіба воно вже ранок? — пита хтось з гурту.

— Та вже незабаром і світ, — одказує москалиха.

— Бач, а мені мов усього година минула, як виїхали.

— Гаразд, мабуть, порались... А чи стоїть же то шкурка за вичинку?

— Питайте он того, — одказує чоловік у московській одежі, тикаючи пальцем на Чіпку. — Ми оце порішили: отаманом його наставити.

— Хто ж то? — питає москалиха, прикро дивлячись на Чіпку. — Щось, мов, знайоме, здається?..

— Чого ти, тітко, обдивляєшся мене, як вовка? Я такий же, як і всі, — каже Чіпка, не видержавши пильних оглядин.

— Та я немов тебе де бачила?
— Може, й бачила... не знаю.
— Чи не Варениченко?
— Може, й він...
— Хто Варениченко? — пита москаль, увійшовши з Сидором у хату.

— Та ось — цей! — указує москалиха на Чіпку.

— Ні, жінко, — каже, усміхаючись, москаль: — то, мабуть, обух або довбня, а не вареник! Не так він від одного замаху вложив того кацапа, що в Гершка ночував. А кацап — я тобі скажу — все одно, що ведмідь... Як піймав мене в лабети, як придавив, — то в мене й дух у п'яти заліз! Добре знаю, що, коли б не він, — тільки б і світа бачив... Хіба б, може, одні кісточки привезли додому, — та й ті не цілі: потрошив би проклятий ведмеда... От же, спасибі, виручив!..

— За те, мабуть, немала й камза перепала? — питає хтось.

— Та буде з нас, — одказує Чіпка, витягуючи гаман з кишені і кидаючи на стіл. — Трохи лиш чи не більш од жидівських! — Та, витягнувши другий, кинув теж на стіл.

Усі так і обступили кругом столу.

— Та ще вспіємо, братця, поділити, — обізвався Максим. — А тепер ось що, стара: чи нема там чого попоїсти братчикам?

Явдоха кинулась в другу хату. Незабаром цілий стіл був заставлений усякою стравою: борщем, кашею, печеним поросям. Видно, москалиха дожидала гостей з роботи, — наготувала всячини...

Мотнувся Максим і собі. Де не взялося півбарила горілки.

Позалазили братчики за стіл; обсіли на ослонах навкруги. Пройшов Максим разів зо два кругом чаркою, — на дні барила тільки торохтіла воронка. Усі кинулись на страву, мов три дні не їли... Явдоха вийшла в другу хату.

— Чи ти, Галю, не знаєш Варениченка? — пита москалиха дочки, увійшовши до неї в хатину.

— Якого Варениченка? Ні, не знаю.

— А того, що живе за Пісками?.. Того Вареника, що, — розказують, — разом на двох жінках був жонатий?..

— Ні, не знаю.

— Ось піди назнарошне подивися: який з його красень! широкоплечий; волос, як галка, чорний; а очі... карі, ясні та блискучі!

Галя встала з ліжка; накинула швиденько на себе спідницю, керсетку на плечі, вхопила печене порося, — пішла.

— А, й ти вже виспалась? — пита її батько.

Галя нічого не одказала. Вона поставила печеню на стіл, сама задивилася на Чіпку.

— Здоров був, давній знайомий! — мовила вона до його, любенько всміхаючись.

— Здорова, Галю, — одмовля Чіпка.

Серце в його забилося; любо йому стало, весело, що Галя ще й досі пам'ятає його.

— А ти як його знаєш? — пита її батько.

— Він мене, поганий, злякав був — отут на полі, — защебетала весело до батька Галя, вказуючи рукою в той бік, де злякав її Чіпка.

— Як же він тебе злякав?

— А так: я сиділа, вінок плела; а він скрався, — та й злякав.

— Ага... Ну, йди ж спати, сороко! — каже батько.

— А то зостануся тут — на його дивитись, чи що?! — хутко вимовила Галя й юркнула з хати.

«Раю мій... щастя мое! — подумав Чіпка. — Ще ж ти не втекло від мене й досі?!»

Після вечері поділилися грішми; заховав кожний по три сотні. Потім унесли соломи; розіслали долі; заслали ряднами, полягали покотом.

Незабаром усі, як побиті, послули. Один Чіпка не спить. Перекидається з одного боку на другий, мов що кусає його; душно йому, важко; плющить він очі... Йому ввижається — Галя. Така ж весела, хороша, — хоч би на крихту змінилася; така ж смілива, жартівлива... «А то ж то й вона, — дума Чіпка, — розбишацька дочка!.. Дивно й чудно... Хай ми: волоцюги, пройдисвіти, — часом без шматка хліба, в драній одежині, без шага грошей за душею, з одними голими руками, босими ногами та з голодними ротами... ні добра, ні достатків... хай ми крадемо, розбиваємо... голову під усякі пригоди підставляємо... хай, кажу, ми... А москаль?.. Хата — як рай той; жінка — як пані; одним одна дочка — янгол... а худоби всякої, багатства?.. А й він!.. І він — такий же бурлака, такий же злодюга, розбишака, як наш брат!.. Чого?.. для чого?.. Навіщо це йому?.. Чудно й дивно!»

І лупить Чіпка свої очі у темну темноту; дивиться-доглядається, прислухається... Нічого ні видно, ні чути. Тихо, сумно... Ось щось зразу залопотіло... Мороз пробіг вповдовж спини; волосся полізло вгору... «Ку-ку-ріку-у-у!» — прокричав десь поблизу півень — і замовк... Чіпка сплюнув; перекинувся на другий бік. Знову тихо, сумно... Ось хтось з товариства гукнув сонним голосом: «Глуши, брат, його!.. глуши!.. Ану-ну... от-так його! от-

так!..» Глухо пронісся той викрик по хаті; страшно, тяжко, немов голос з-під землі; черкнувся він Чіпчиного вуха та й замер... наче проглинула його тьма темна. «І сниться ж йому, що недавно очевидно було!» — подумав, здригнувши, Чіпка... А тут сон — мов безвісті забіг, і на думку не зійде. «Піти хоч люльки покурити».

Устав Чіпка тихо; налапав двері; нишком вийшов у сіни. Темно, око виколи. Насилу Чіпка намацав сінешні двері. Загарчали вони, як собаки, не відчиняючись. Одначе важка рука Чіпчина їх подужала: вони подалися-таки геть, зарізавшись у долівку...

Він вийшов на рундук. Дощ пороснув йому в гаряче лице, густий та холодний.

— Пху, навісний! коли вже ти перестанеш? — сказав уголос Чіпка та й подався у сіни, витираючи свиткою вид. Далі — став над порогом; послав руку в кишеню, витяг гаман, люльку, наложив тютюном; налапав у гамані крицю, креміль; приложив губку... Черк! І посипались, як зорі, ясні іскорки додолю. Темнота усміхнулася, побачивши хоч невеличкий світочок... Губка засичала накремені. Узав її Чіпка обережно, положив у люльку, придавив нігтем. Потяг раз, удруге — осіяли сіни й важкий дим потягся невеличкими мотузочками, закручуючись угорі, мішаючись з темрявою... Стукнув верхняк; дзенькнула криця об креміль, падаючи в гаман, і, зашморгнувши його, послав Чіпка назад у кишеню.

Обперся Чіпка об одвірки, одхилив трохи двері, випустив дим надвір, де він змішувався з дощем і зникав у темряві. А темрява стояла страшенна, чорна: дальше одвірків нічого Чіпка не бачив, хоч як не прищурював своїх бистрих очей, як не придивлявся, щоб розглядіти, як воно у москаля в дворі... Одні тільки вертунці часом літали перед його очима.

Коли це — чує Чіпка — рипнули двері. Чиясь тиха поступ зашамотіла в сінях. Чіпка одкрив верхняк, потяг люльку, — огонь осіяв сіни і... диво... перед Чіпкою стояла Галя! У тонкій, білій сорочечці, трохи розхристаній, в одній спідниці, з розкинутими косами, що, як дві гадини, спадали на її білу шию і спускалися на мов виточені з білого мармуру плечі, — стояла вона перед ним, як русалка, з кухликом у руках.

— Галю! — тихо скрикнув Чіпка.

— А ти чого, бузувіре, тут у сінях кадиш? Напер, кажеш, повні сіни, що й дихнути не можна! — зашебетала вона, пізнавши Чіпку.

— Галочко!.. чого ти боса вийшла?.. Тепер дощ, калюка... покаляєш свої білі ніженьята...

— А тобі що за діло? Хіба ти їх кохав?

— Хоч не кохав, так укохав, Галю, — шепче стиха Чіпка, ледве переводячи дух.

— О, ви всі любі та жалісливі... А людей, як курей, ріжете! — промовила вона суворо.

Голос її окликався гнівом, докорою, огидою. «А твій батько? — подумав Чіпка. — А сама ти?..» — трохи не сказав, та язик став руба, в грудях дух сперло.

— Хіба ми ріжемо? — ледве вимовив, перевівши дух, — ми тільки рівняємо багатих з бідними...

— Рівняєте?! Геть! пусти! я кухоль виполощу...

Одідхнула вона Чіпку од одвірків. Він подався в сіни. Галя вийшла на рундук, линула воду з кухля, а дощ їй пороснув прямо у вид.

— Ух! — задрижавши, скрикнула вона, — яке холодне... — Та мерщій у сіни, — прямо на груди Чіпці, котрий однією рукою держався за одвірки, другою за двері.

Як почув Чіпка, що до його грудей приникли її гарячі груди, опустив розставлені руки та й обвинив їх кругом її стану... Галя затрусилася, порвалася вперед... та й схилила на його груди свою голову.

— Галочко!.. рибочко моя!.. — шепче Чіпка, а в самого серце, як молотком гамселить об груди. — Ти мене любиш?.. зірочко моя!.. — Очі його засвітили на всі сіни, як у звірюки, коли вона кидається на свою здобич.

— Пусти... пусти мене!.. — пручається Галя. — Іди собі... геть!

А сама ще ближче, ще ближче горнулася до його. Незчувся Чіпка, коли опустився на долівку; незчувся, як посадив Галю на коліна до себе; незчулася й Галя, як приникла головою на його груди... Затріпалось у неї серце, як пліточка в неволі... Мовчать обоє... Хвилина... друга... третя...

— Де це ти був ціле літо?.. — шепче вона, — що на поле не виходив... Хтось другий ходив замість тебе... То твій брат?

— Не брат то, Галю!.. То мій ворог, що трохи не навек розвів мене з тобою...

— А я думала... Я думала: де це він? Чи не вмер, бува? Чи, може, одружився?..

— Хіба б тобі шкода було... якби я вмер? шкода?

Галя мовчала, та ще дужче горнулася до його.

— Галю!.. — стиха обізвався він.

— Чого?..

— Ти... ти кохаєш мене?.. любиш мене?.. моя ясочко!.. Правда, кохаєш мене?..

Галя, як змія, обвилась коло його шиї й міцно стиснула її своїми руками; уста черконулися уст, — та й злилися в довгий, гарячий поцілунок... Чіпка од нестями розвів руки. Галя висковзнула — і скрилася.

Опам'ятався Чіпка. «Тільки ж, тільки що тут була...» — думав він, та давай кругом себе шарити. Ніде ніщо ні шерхне, ні стукне. Він підвівся з долівки... Темно, пусто, тихо... Обмацав він кругом сіни... нема! «Не чуть же було, щоб і двері скригнули», — подумав він і став прислухатись. Було тихо, кругом, як під землею... «Утекла!» — промовив він сам до себе; засунув надвірні двері і тихо побрався у хату, де спало п'яне товариство.

Довго ще качався він на лігву; прислухався, як стукотало серце; чув, як барабанив дощ у віконниці, як півні викрикували; братчики спросоння бурмотали; думав, як це воно випало так несподівано; радів, як дитина іграшці; дивувався, як злодій, що, укравши в старця торбину з цвілими сухарями, знайшов у ній страшенну силу грошей... Тільки перед світом заплющив очі — і заснув тихим, одрадним сном.

Нерано прокинулись братчики. Дощ невгавав, а по-вчорашньому сів, як крізь сито, й поривав до сну.

— Ану! рушай, братця, пора! — гукнув Лушня на всю хату, скочивши на ноги.

Один за другим стало товариство рушати. Один Матня не підводився. Другі повиходили в сіни; повмивалися водою, що стояла в діжці; знову ввійшли в хату. Матня ще лежить та зіхає на все горло. Незабаром до них і хазяїн прийшов.

— А що, дядьку Максиме, — пита Матня, розвернувшись, як кнур на барлозі, — чи буде чим похмелиться?

— Хіба ж тобі так у горло й лити? — одказав замість Максима Лушня.

— А хіба мені дорого встати?

Та з цим словом швиденько скочив на ноги та — нечесаний, розкудланий, з заспаною, невмитою пикою — так і посунувся за стіл. Максим поздоровкався з панібратчиками, вийшов з хати.

— Та воно б же годилося й поприбирати, — сказав хтось з гурту. — Ач, яке райно!

— То вже хай хто хоче... — одказав, позіхаючи, Матня.

— А ти? — питає Лушня, гостро глянувши на його.

— Про мене — й так гаразд...

— А як горілки нема?

— Чому нема?

— Тому, що райно в хаті...

— Ну, так що ж?... Хіба воно буде за горілкою у рот тягтися? Хай собі лежить долі та й годі!

Поки Лушня з Матнею вели таку розмову, другі, кожен вхопивши по оберемку, витаскали всю солому з хати. Тим часом вернувся й Максим з учоращнім боклагом; за ним увійшла й москаліха, несучи в одній руці два хліби, а в другій — здоровенну миску капусти...

— Оже й справді похмелятись будемо! — каже, усміхаючись, Матня, вглядівши москаля з баклагом.

— То ти хоч би пику вмив, — докоря йому Лушня.

— На біса я буду мити, коли дощ і без того обміє.

— Ну! У тебе, брат Максим, як я вижу, маладцы таварищи! — обізвався до хазяїна один з москалів — пушкар.

— Та ще ти й не бачив, москалю, наших славних діл! — одказує Лушня, вдаряючи пушкаря по плечі рукою й опускаючись коло його на лаву. — Ось поживи лиш довше з нами, — тоді побачиш, чи молодці, чи ні!

— Да уж, брат, і без таво видно, какие маладцы! Во, посмотри на ефтаво! — махнув рукою на Чіпку. — Да он бы пушку одним взглядом сбил с позиции... Смотри: у, какой!!

Чіпка не чув нічого того. Після вчорашньої стрічі він сидів мовчки в кутку та тільки знай кидав свій бистрий погляд на ті двері, якими вчора увійшла Галя. Думки його далеко літали; він не чув, не дослухався, що верзло товариство. Кагал, гармидер стояв у хаті, як у жидівській школі, аж поки Максим не почав частувати. Тоді все затихло... роти заремигали; пальці раз по раз опускалися то в миску з капустою, то в полумисок з огірками. Усі мовчали, надолужали над сніданням. Чутно тільки було, як на зубах тріщали огірки, капуста; як роти жували, плямкали...

— Суха! — перегодя трохи крикнув Матня, насилу проковтнувши цілу жменю капусти.

— Підмочимо, — обізвався Максим, беручись за боклаг.

Пішла рядова кругом столу; знову пальці заходили; роти заплямкали...

— Удавився! — каже, ікнувши, Матня і положив хліб на стіл.

Усі зареготали, глядя на розкуйдану голову, на одутлу пику Матневу.

— Проткнемо! — одмовляє Максим, узявши боклаг у руки.

— Оцього, дядьку Максиме, — каже Лушня, — тільки прийми, то не знатимеш, як і одгребтись!

— Ничаво! — одказує по-московськи Максим, підносячи чарку Матні.

— Вот ты и хахол, — обізвався до Матні москаль-пушкар, — а, право, порядки знаєш! Тебе бы толька гасударю служить...

— Служили ми вже, брате москалю, — одмовляє Матня, — всюди та дозналися, що — нема краще, як боклазі з горілкою служити!..

Сміх, регіт окрив усю хату.

— Вот, што правда, то правда, — каже москаль, регочучись. Максим обійшов по третій.

Після третьої розв'язалися язики. Піднявся крик, регіт, гомін. Утомилися вже роти жувати, — давай балакати. Там, у кутку, троє завели річ про теперішнє життя трудне; другі зняли мову, як панів дурили; треті — згадували вчорашнє погуляння, а четверті — про давнішнє гуторили... Звісно, дванадцять душ: кожен по слову, — то й то дванадцять слів. А то ж то як усі разом загомніли, та той тієї, той своєї! Нічого не розбереш; нічого виразно не чутно; один крик, галас.

Тільки Чіпка — як води набрав у рот. Він мовчки їв, мовчки пив; тепер сидів, мов німий, та з дверей не спускав очей.

— Що це наш отаман притих? — дивлячись на Чіпку, мовить Матня.

Чіпка не чув. Усі глянули на його, зглянулись між собою, — засміялись. Чіпка й сміху не чув.

— Чи не набачив лиш чого ласенького, — тягне розмову Лушня. — Він у нас падкий на ласощі...

— Да, да! вот ано и есть... Я сам толька што хател гаварить пра ефту перепелку, — перебив його москаль Сидір, що розпрягав коней з Максимом.

— Та вже поздоров, Боже, дядька Максима та дядину Явдоху... — обізвався Пацюк. — Таки що собі, то собі; а то таки й для людей потрудилися...

По хаті розкотився регіт. Максим догадався, з чого сміялись, став і собі тихо реготати.

— Та подякує, подякує хтось не раз і не два мені за неї, — одказав він з сміхом.

— Я вже тобі, дядьку, коня он якого достану! — каже Лушня.

— Да на что ему конь, когда у него такая кобылица, — тупо жартував Сидір.

Аж ось двері розчинилися — і, як та ясочка, вскочила Галя в хату. Жарти й розмова затихли; усі здивилися на її хорошую вроду, на зашарене личко, що за ніч мов помолодшало...

Швиденько вона підійшла до столу, вхопила миттю порожні миски та, ні на кого не глядя, не накинувши й оком на Чіпку, скрилася за дверима. Він сидів, як сова, витріщивши баньки...

— Спасибі Богові й хазяїнам — за снідання, а мені — що наївся! — перервав німоту Лушня. — Час, братця, додому рушати.

— Чого додому? — обізвався Матня. — Хіба тобі тут погано?.. Аби тепло та горілка, то я хоч на цілий вік зостануся...

Усі зареготалися й рушили з-за столу.

— А що ж, справді пора! Ото тільки: дощ, як затявся... А час!

Устав і Чіпка. Подякували хазяїнам, позакурювали люльки та й потягли з двору: одні в одну, другі — в другу руку. Чіпка з своїм товариством пішов у Піски.

Одійшовши вже геть у поле, оглядівся — кисета нема.

— Стійте, братця! — кисет забув.

Повернув назад, дивиться — на хвіртці стоїть Галя й гукає:

— А чий кисет? хто кисета забув?

— Що таке? — обзиваються до неї з другого боку.

— Кисет... — піднявши кисета вгору, показує вона.

— Кисет? — не наш! — та й пішли собі.

Чіпка побіг підтюпцем. Тим часом Галя на кисет роздивлялася, розшморгувала, заглянула всередину, полапала рукою та й знову зашморгнула...

— Мій... мій... Галочко! — каже стиха Чіпка, добігаючи до неї.

— У-у-у, йолопе!.. Як квочка з курчатами, так ти розгубився з своїми думками... Не знаєш, що й дієш!..

Сунула йому кисет у руки, а сама швидше за хвіртку.

Глянув Чіпка на кисет... Що за біс? Тютюну було не більше жмені, а це так оддулося... Що воно? Розшморгнув, полапав, — м'яке; витяга: — другий кисет, з синьої шовкової матерії, вишитий червоними квітками й кругом обсаджений червоними китицями!.. Очі в його заграли; по виду розлився усміх...

— Любо моя!.. кохання мое! — прошептав він і весело повернув до товариства.

XXIV

РОЗБИШАЦЬКА ДОЧКА

Цілий тиждень лив дощ, як з відра. Цілий тиждень не виходив Чіпка з двору. Усе собі по хазяйству: то коло того, то коло другого.

— Знаєш що, сину? — каже йому одного вечора мати, прядучи вовну, — знаєш що? Оце я дивлюся на тебе й на себе та й думаю: я вже стара, нікчемна стала; уже мені важко іноді й у печі витопити... Чую, як сила моя упада, смерть наближається... Ти б

одружився, сину! Не доки його одкладати... Уже, слава тобі Господи, другі твоїх літ дітками любуються, а ти все бурлакуєш та, мов загубив що, ходиш... Хіба мало дівчат у селі? Сподобай яку та, поки пилипівка не зайшла, одружися, сину... І сам не будеш світом нудити, й мені поміч буде!

— Шкода, мамо! Нема по мені дівчат на селі.

— Чому нема, сину? Он, Христя Бондарівна, Мотря Книшівна або Катря Остапійчина? Чим не дівчата?.. Що небагаті? Та багата й не піде, сину, на такі злидні, як у нас... А все ж вони дівчата, як слід: хорошого, чесного роду, робочі, слухняні... Оженися, сину, оженися, мій голубе! Хай хоч на старість доведеться мені тебе в парі побачити...

— Шкода, мамо.

— Чого шкода? Шкода, кажуть, лихий чоловік! Доки ж його отак волочитися? поки й голова посивіє?

— Прийде пора, — прийде сама.

— Хіба яка городянська повія... А вже доброї не діждеш, щоб прийшла сама.

— Уже яка буде, така й буде.

Замовкла мати: бачить — не переможе сина. Замовк і Чіпка, думаючи своє про себе.

Після цієї розмови діждали неділі. Хмурне небо розгодилося, блиснуло сонечко ясне, повінув вітрець, стряхла трохи земля.

— Я, мамо, — каже Чіпка, — піду в Омельник на ярмарок: чи не куплю коняки?

— Боже тобі поможи, сину! Тільки — навіщо ти на зиму її купиш? Чим її прогонуємо?

— Та вже знайдемо чимсь.

Знявся Чіпка після раннього обіду, пішов... тільки не в Омельник, а прямісінько до Гудзя на хутір.

Прийшов до двору, всюди позачиняно, позапирано. Почав Чіпка дьоргати хвіртку, хвіртка була заперта. Дві собаки кинулось до воріт, брязкаючи цепами.

— Хто там? — гукав голос з двору.

— Це я! Одчиніть!

— Хто — я?

— Чи дядько Максим дома?

— Ні, нема.

— А де ж?

— Поїхали в Омельник на ярмарок.

— А тітка Явдоха?

— Та й мати ж з ними.

— То це ти, Галю? — пізнав її Чіпка по голосу.

— А ти хто?

— Та відчиняй уже, тоді побачиш!

Пізнала й Галя Чіпку; хутенько побігла до хвіртки, одщепнула.

— Чого це ти прийшов?

— Тебе одвідати... як поживаєш, моя горличко?

Галя мовчала. Глянув на неї Чіпка та й здивувався: поживкла, з лиця спала, зморщилась...

— Що з тобою, Галю? — аж скрикнув. — На тобі лиця не знать... Ти недужа?

— Та йди вже в двір, — сердито одказала вона, з нетерплячкою. — Стану я під двором розмовляти...

Чіпка ввійшов у двір. Галя зачинила хвіртку, защепнула й повела його в свою хатину.

Хатиночка, як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела. На покуті стояли образи в срібних шатах, завітчані васильками, гвоздиками, безсмертниками; перед образами на срібному ретязьку висіла срібна лампадка. У тому ж таки кутку — стіл столярної роботи; у другому — ліжко, заслане м'яким шовковим коцем; попід стіною невеличкі стільці. Всюди так хороше, чисто; пахощі од васильків та м'яти окривали всю хату, лоскотали чуття. Чіпці здалося, що він у рай вступив... Усе б гаразд, якби не така сумна Галя!

— Ти нездужаєш, Галю? — знову пита її Чіпка, пильно дивлячись у вічі.

— Ні, здорова... Тільки невесело чогось... так щось за серце ссе.

— А я тобі й не дякую за кисет, — мовить, здумавши Чіпка. — Спасибі тобі! Чи не сама, бува, й гаптувала?

— Який кисет? — питає Галя, звівши на його свої задумані очі.

— А той, що ти в мій вложила, як забув свого...

— Коли? Що це ти — збожеволів, чи що?

— А хто ж то вложив?

— Та коли?

— Та тоді ж, як мій вертала.

— А я почім знаю?... Стала б я такому... кисет дарувати!! От, ще не видано!.. — веселіше защебетала вона.

По голосу пізнав Чіпка свою недавню Галю, жартовливу й веселу. Серце його зраділо, очі заблищали.

— Галочко! — почав він.

Галя дивилась прямо йому у вічі гостро-гостро... Чіпці стало ніяково.

— Та чого це ти справді сьогодні така, мов не на той бік устала? — спитав він, сідаючи близько коло неї.

— А тобі що за діло?

— Галочко!..

— Геть к бісу! Все б тільки дурити... з ума зводити...

— Галочко!..

— Геть, одчепись!..

Устала вона од його, одійшла, сіла край вікна, що виходило прямо на поле, та й послала очі далеко-далеко, де сходились тумани з туманами, де сивіло небо, спускаючи краї свої на землю. По личку її, сумному й жовтому, раз по раз пробігали якісь смужки. Чіпка дивився на неї та дивувався, що з нею сталося... А вона не спускала очей з вікна. Чіпка бачив, як вона поблідла, як заблищали в неї очі, як дві гарячі сльози скотилися по личку... додолу. Він дивився на все це, а серце його, неначе хто давив у лещатах, — так йому було боляче та трудно...

— Галю! рибонько моя! чого ти плачеш? — питає він, підступивши до неї. — Чому ти не повідаєш мені свого горя?

Галя закрила очі руками, захитала головою... Чіпка присунувся до неї.

— Галочко!.. люба моя!

Вона схилила на косяк голову, стиха плакала.

— А я думав... — каже Чіпка, стиха доторкнувшись до голови її. — А я думав: піду до неї... провідаю її... Мати скребе голову: женись та й женись!.. дівчат мені рає... (Галя притихла, наче заснула.) Та не приймає їх моє серце... Піду, думаю, до своєї голубоньки... скажу їй...

Та, тихо схилившись, злегенька поцілував він Галю в незакрыту щічку. Галя здригнула, підвелася... Очі заплакані; личко од натовпу почуття та від сліз горіло. Глянула вона на його та якось жалісно запитала:

— Чому ж ти батькові та матері не сказав?

— Я хотів, моя горличко, тебе попереду спитати... Чи підеш за мене?.. чи вподобала мене, моє кохання?..

Галя — мов ожила. Випрямилась, довго й пильно дивилась на Чіпку — немов вивідувала правди. А це зразу, як заломить свої руки — аж пальці захрущали... В очах у неї заграла одрада не одрада, зло не зло, щось добре, любе, а разом хижє й лихе.

— Чому ж ти мені давно цього не сказав? — скрикнула вона. — Чому ти не сказав мені цього тоді, як я вільна була?.. як вінок плела?.. Як по широкому полю, по луках квітки збирала?.. Гуляла по світу, — нема впину, нема заборони... А тепер?.. тепер...

Вона знову заламала руки, — знову, як поламані, захрущали пальці; на очі навернулися сльози — от-от бризнуть...

Чіпка — сам не свій. Зблід на виду, опустил голову, — та нешвидко вже стиха, боязко запитав:

— Що ж тепер, Галю? що?.. Скажи мені... все, все!..

— Шкода... засватана вже я!..

З очей хлинули сльози в неї, облили личко... Закрила вона його рукавом, знову опустилася коло вікна на стулець, схилила на руку голову та нерозважно плакала...

Як хто гострий ніж угородив Чіпці в серце, — так невеличкі ті три слова. Як обухом гамселив у його голову, — так одзивалося в ній гірке ридання Галине... Він хапався за думку, — що тепер робити, — та голова й пам'ять уже не служили йому... Думки рвалися на шматочки; він силівся звести їх до купи, напруг розум... та, здається, й розум його покинув... Нічого не пригадає... Чує тільки, як у голові гуде, шумить, дзвонить; як серце раз по раз тіпається, наче збирається вискочити...

Не знаючи, як, з чого почати, він вхопився за першу думку, на силу вимовив: — Коли ж це?.. як?.. за кого?..

— Тоді ж... того самого дня, як ти пішов... Москаль Сидір зостався у нас, та ввечері попились з батьком, та й...

— Та й що батько? — перервав Чіпка.

— Іди, каже... Не вік діувати... І мати рають: іди!... Сидір, кажуть, чоловік хороший, тихий...

— А ти — що? — аж кричить Чіпка.

— А я?.. Не любий він мені, — кажу їм...

— Що ж вони?

— Годі, кажуть, усе любого та милого дождити... І то гидкий, і то негарний, нелюбий... Поживете — полюбитесь...

— Со-баки! — гримнув Чіпка на всю хату. Галя на його гостро глянула.

— Де він живе? — грізно, одрубуючи кожне слово, запитав Чіпка, а в його очах засвітило щось страшне.

— Не знаю...

— Уб'ю... заріжу... задавлю!.. — скочивши з місця, кричить він, бігаючи, як несамовитий, по хаті та скрегогучучи зубами.

— Тю-тю!.. тю-тю!.. — одмовляє Галя, підвівши голову. — Що це ти: здурів, чи що?.. Тільки хоч пальцем займи його... то не бачити тобі мене, як свого уха!

Чіпка схаменувся. Опустився на стулець; звисив на груди важку голову.

— Бач... який ти! — каже йому Галя. — Бач, який?! Як же мені за такого йти, коли він так безневинно візьме та й заріже чоловіка?.. Як я за такого піду?.. Прийде така година, що й жінку задавить, кинеться на неї, як скажений...

— Галочко!.. побійся Бога... Що це ти кажеш?.. Щоб я?.. мене заріж... мене задави...

— А Сидора?.. га, Сидора?..

— О-ох!.. Ти не знаєш, Галю, яка мене завійна вхопила... Пече мене... отут пече... мов хто жару насипав... — указує на груди.

Галя мовчала. Замок і Чіпка. Підвівся з місця, став ходити вповодж хати та блукав страшними очима по стінах... Зробилося тихо, важко. По задуманому личку видно було, що Галя думала якусь кріпку думку, — та зразу не зважувалась сказати...

Аж ось — загорілися в неї щоки, заіскрили одрадою очі — роздалися, побільшали; відкрилися уста від напору спертого в грудях духу, — аж пашить Галя, як у вогні горить...

— Знаєш що, Чіпко?.. Може, ще не все пропало... Я скажу матері... може, вона батька вмовить... Тільки ось що...

Чіпка насторочив уха, пильно дивився на Галю.

— Кинь ти життя таке! — скрикнула та аж поблідла.

— Яке?

— Чуже добро грабувати, людей убивати!

— Галочко!.. Ніхто на світі не скаже, щоб я кого вбив... Хіба обороняючись, руки не здержав...

Засовалась Галя на місці; очі знову засвітили хижо; лице затіпалось.

— Проклятий!.. каторжний!.. — загукала вона на всю хату. — Обороняючись?! від кого обороняючись? Лізеш у чужу хату красити та хочеш, щоб хазяїн не ловив тебе?.. Злодюго!

— А вони?.. вони хіба кращі? нажилися з нашої праці та й панують... А тут... хата валиться: мати стара; сам — копи не зробиш удень... Треба їсти, треба й одягтися... Як же його жити, Галю?.. Та хіба ми крадемо? Ми своє одбираємо... Пан — наробив нами, жид — надурив з нас... А нам хіба з голоду пропадати? серед шляху погибати?..

— Чіпко!.. голубе мій! кинь! Не буде щастя, не буде добра... Ти прийдеш уночі з побоїща, ляжеш коло жінки... та тими руками, що недавно людей давили, у крові грілися... будеш жінку пригортати... Тими вустами, що несли тільки лайку та прокльони всьому світу — станеш їй про своє кохання шептати, будеш цілувати... у-ух!..

Вона затряслася вся, як лист на осичині.

— А жити ж з чого? — напирала Чіпка.

— Робити чесно... працювати широко...

— А товариство?.. А батько?

— Заїдемо у другий край... де б нас ніхто не знав, не відав...

— О-ох, Галю! Не знаю, що буде. Я — отаман... Як почує товариство, що кинув, — не животіть тоді мені. Поклялися ми так один одному...

— Кому ви клялися, душогубці, розбишаки? — кричить, схопившись, Галя. — Кому ви клялися?.. Прокляті!

— Один одному клялися, Галю...

— Чорт чортові клявся!..

Галя зареготалась болісно; божевільний сміх її розкотився на всю хату. Чіпка глянув на неї, замовк та, як підстрелений, опустився на стулець.

— Ти думаєш, — перегодя трохи, знову почала Галя, — ти думаєш — легко мені дивитися на життя батькове побік з життям добрих людей?.. Бачиш: вони широко працюють, чесно хліб заробляють, з людьми поводяться... і встають і лягають тихі, спокійні... А тут? Сиди, як у тюрмі, на запорі... Страшно й очей показати між люди... Настане вечір — ціла юрба п'яних людорізів валить у хату... Шушукаються, тихо перемовляються, поки підуть на всю ніч... Вертаються вже перед світом, — та як гробовики, ховаються по горищах, по погребках... переховують чуже, нагробоване добро... Це все, що на мені, — все грабоване! Ти думаєш, не давить воно мене? Мов хто рукою за горло душить, випирає дух з мене... Ти не дивись, що я весела й жартівлива... То веселить мене лиха моя година!.. Ще день — сяк-так переможеш... А вночі — ляжеш спати, то й привиджується тобі: буцим лізе хто, кричить: «Оддай мій платок!..» — та й тягне за волосся... «Оддай моє намисто!..» — та й хапає холодними, як лід, руками за шию... Ти думаєш... легко воно мені носити його, — оце рам'я?.. легко?!

Та як ухопить зо зла руками шовкову спідницю, так і розни-зала од подолу аж до самого стану...

— Галю! Галю!.. — скрикнув Чіпка, хватаючи її за руки. — Не роби цього!

— Геть! пусти!.. пусти!!

Очі в неї, як вугілля, запалали... аж затремтіла вся.

— Ти знаєш — може, та, що цю спідницю носила, лежить тепер під землею, тліє, тільки кров її, марно розлита, встає з землі й лементує до Бога... покарати душогуба!.. А я... я доношую це рам'я.. мучуся... беру гріх на себе... За віщо?.. За те, що я — розбишацька дочка?.. Краще б я гола, як мати народила, по полю носилася; як навіжена ганяла по степах широким, — ніж мені у цій тюрмі мучитися, у цьому пеклі скліти!.. У-у, прокляті!.. — Та — хіп! за добре намисто. Намисто пороснуло з шиї додолу.

— Схаменись-бо, Галю! Тебе ж за це битимуть...

— Хай краще вб'ють, ніж чужим добром задушать!..

І знову сіла вона під вікном; підперла голову рукою і задивилася в пусте та німе поле, що геть-геть чорніло та сивіло перед її очима... Ніколи вона не здавалася Чіпці такою хорошою, як тоді... Він перекидав погляд то на розідрану спідницю, то на намисто, що розкотилося по всій хаті... Йому жаль було своєї любої Галі; сумно од такого гіркого життя; а в душу закрадався острах, не було сили — разом його покинути...

Галя недовго мовчала. Поглянула вона на знівеченого її словами Чіпку, що сидів, мов у воду опущений, боявся підвести на неї очі, — і жаль пройняв люб'яче дівочьке серце.

— Чіпко! Любий мій! — каже вона. — Покинь!.. За віщо ж я тебе покохала?.. Покинь, мій голубе!..

Та підійшовши до його, любо заглядала в вічі.

— Побачу, Галю... Може, покину... Подивлюся... Може... можна буде?

— Ні, покинь! покинь!.. А то я сама задавлю тебе своїми руками... — нестямно белькоче вона, обвивши його шию руками та обдаючи гарячими поцілунками.

— Добре, Галю!.. добре, моя рибонько! — шепче, нестямившись, Чіпка, пригортаючи Галю.

— Ну, а тепер — к бісу — на виступці! — весело загомонила вона. — Незабаром батько з матір'ю буде!

Чіпка хотів щось сказати, та Галя не дала.

— Іди, йди! Іди, йди!

Та, вхопивши шапку в одну руку, а за Чіпчину взявшись другою, волокла його з хати.

Нехотя тягся Чіпка. Нічого робити — треба йти!

Провела його Галя за хвіртку; зачинилась й защепнулась.

Поволікся Чіпка від двору тихо, помалу, ледве посилає ногу за ногою... У похилій голові борюкались веселі надії з невимовною тугою. Як здумає він, що Галя не переможе батька-матері, не вдасться їй їх умовити, то серце його наче хто в жмені здавить; коли ж погадає, як вони поберуться, житимуть у парі, — од серця одійде важкий гніт, і легко-легко воно затіпається... «А як же з ними розв'язатись?.. як їх зрадити?.. присягу поламати?» Од такої думки знову обхопить його сум, знову серце заніє... Отак мінилися його думки: то веселили одрадою, то пекли огнем туги — і знемагав він од натовпу їх. Він уже радніший би їх забути, покинути, — та самі вони лізли, як мара, в його голову... Щоб розірвати їх чим-небудь, він почав обдивлятися навкруги... Нігде ні душечки, ні лялечки. Німе та буре поле розстилалося перед ним і за ним. День випав хмурий, невеселий. Дощу не було; а тільки хмари, як димчаті килимці, заступали світ сонця,

пересувалися з місця на місце, плавали по високому небі, одна одну доганяючи, одна другу переганяючи, й кидали свою сіру тінь на чорнувату землю... Вітер тяг легенький з полудня... Чіпка підвів голову, радий хоч вітрові, що обвівав його червоний, як калина, вид, прохолоджував гарячу голову... Йому стало немов легше од такої прохолоди; веселіші гадки стали закрадатись у його душу, а журба упряма все-таки не кидала серця... І Чіпка зотяг:

Зелений байраче на яр похилився;
Молодий козаче, чого зажурився?..

Спершу тихо, протяжно виліталася пісня, й чутно в ній було тугу невимовну, плач гіркий — задавлений; далі голос усе дужчав, міцнішав, розвертався на всі боки і, як зимні заводи вітру, розлягався журбою по пустельному полю...

Тільки мені й пари — що очиці карі... —

лунала пісня; а поле, мов ще дужче почорніло, аж насупилося...

XXV

КОЗАК — НЕ БЕЗ ЩАСТЯ, ДІВКА — НЕ БЕЗ ДОЛІ

Вернувся Чіпка додому та зараз кинувся по хазяйству, — не заглянув і в хату. Мати тільки бачила, як він овечатам підкладав просяної соломи.

Настав вечір. Мати розпалила піч, наставила вечерю варити. Уже вечеря поспіла, а Чіпка не входив у хату. Мати засунула в жар страву, прийнялась перемивати посудину, підмітати хату. Уже й коло посудини упоралась, і хату підмела, — не йде Чіпка.

— Що це він там так забарився? — промовила Мотря сама до себе та й вийшла погукати.

Гукала-гукала, — не чутно. Увійшла вона в хату, підждала ще трохи, — немає. Материне серце стала розбирати досада.

— Якби знала, не заходжувалася б і коло вечері... Хоч би був у хату наплював, сказав, — чи дома ночуватиме, чи знову повіється на всю ніч... Побила мене лиха година та нещаслива з тими побіганками! Та то ж день у день, ніч у нічі! Мабуть, назнав десь повію всесвітню та й віється...

З досади висунула вона галушки з печі, всипала трохи в миску, сама сіла вечеряти. Настромила одну галушку на спичку; вкусила раз, удруге, — та й удавилася... Сьорбнула ложку щерби, — та й загадалася... Галушка на спичці захолола; щерба у мисці застиг-

ла — заволоклася зверху сірою плівкою... Як здумала Мотря знову їсти, то все вже загухло, захололо. Вона підвелась, поставила вечерю на припічку, обмила ложку й миску, — та й полізла на піч спати... Думки про сина обступили її і не підпускали сну...

А Чіпка тим часом справляв своє діло у Крутому Яру. Там, на пивниці в жида, служив Лушня. Чіпка ото прийшов до його та застав Лушню сонного. Прогулявши перед тим цілий день, Лушня надвечір знемігся та, завалившись на солому в stodолі, захріп мертвецьким сном. Довго Чіпка нудився, поки знайшов його.

— Тимофію! Тимофію! — гукав Чіпка, качаючи Лушню з боку на бік. — Чув? Тимофію!..

Тимофій тільки мукав та гикав. Чіпка довго вовтузився: перекидав його, підводив... Наостанку, розсердившись, штовхнув Лушню під бік ногою. Той скрикнув і розкрив очі.

— Якого ти чортового батька? — гукнув він та, не глядя на Чіпку, знову повалився опукою на солому.

— Тимофію! — гукає Чіпка, стоячи над ним.

— Чого?

— Устань...

Лушня зиркнув, ледве піднявши вгору верхні вії.

— Це ти, Чіпко? чого ти?..

— Уставай!.. Треба.

— А що там? — повернувшись до Чіпки лицем, питає Лушня.

— Ти не знаєш, де Сидір живе?

— Я й Сидора не знаю... Який це?

— Москаль... Той, що... пам'ятаєш?

— Не знаю!.. — одказав Лушня, чухаючись та позіхаючи.

— Сидора-москаля не знаєш?

— Та самого знаю — та не знаю, де живе.

— Так, може, тут хто з ваших знає?

— Не знаю... — позіхаючи, одказує Лушня.

Чіпка зо зла поскріб потилицю.

— Тут є в вас на пивниці пушкарі, мабуть, вони знають...

— І того не знаю...

— Що ж ти знаєш? — скрикнув з серцем Чіпка.

— Нічого не знаю, — одказав понуро Лушня й перекинувся на бік.

Чіпка плюнув; вийшов з клуні. Серце його пекла досада... «Піти б до Петра та до Якіма? — подумав він. — Так же не блигий світ: треба аж на Побиванку теліпатись... Він знову вернувся до Лушні.

— Тимофію! та скажи, Христа ради...

— Що ж я тобі скажу?.. І чого йому так припало до того Сидора?!

— Іроде! гаспиде! — закричав Чіпка, — напився, що й язика не повернеш у роті, то йому й байдуже, що тут з тебе жили тягне...

— А-ай, Гос-по-ди!.. — позіхаючи, каже Лушня. — Ходімо вже... — та й устає.

Чіпці трохи полегшало. Вийшли вони з клуні, направились до хати, де жили робочі з пивниці.

Клуня стояла оддалеки. Треба було переходити до хати через пустиння. Тут вони стріли метку москалів, котрі йшли до пивниці випити пива. В той час уже добре смеркалося. Вони поздоровкались з москалями і швиденько поминули їх. Коли це — щось ударило Чіпку ззаду по плечі.

— Здоров, Чіпко!

Чіпка оглянувся — Сидір.

— А-а, здоров, Сидоре!

— Кудя ефто вы? — питає Сидір.

— Та тебе шукаємо, — одказав Чіпка.

— Ну, вот і хорошо. Пайдём вместе пива выпьем.

— Ви ж ідіть собі, а я піду спати, — каже, одрізняючись, Лушня.

Чіпка пішов з москалями.

— Сидоре! я до тебе маю діло, — каже Чіпка, коли вже підпили трохи.

— Какое? говори!

— Та... — мнучись, одказує Чіпка, — люди чужі...

— Говори-говори: это, брат, свои.

— Та хоч і свої, та не можна...

— Ну, пойдём походим. Вы, братцы, обождите. Я — сичась, — обернувся Сидір до москалів.

Вийшли вони удвох з хати, почали ходити по пустоші, кругом пивниці. Ніч уже зовсім налягла на землю, а в додаток ще й туман піднімався. Було темно й вогко. Чіпка почув, що в його якомсь страшно затіпалось серце, мов ще ніколи так не билося; у грудях спирало дух, важко було дихати... «Що — як не схоче?» — думав він. Серце в його хололо; він не знав, з якого боку підступити до Сидора.

— Ну, что ж ты? — не видержав Сидір.

— Та бач, Сидоре... Я чув — ти женишся...

— Да. А что?

— Та, кажутъ, либонь молода не хоче...

— Как, не хочет?.. Да что молода, коли отец с матерью слово дали!.. Что же ей еще?

— Та воно, бач, нічого... Яке тільки ваше життя буде?.. Не з ними ж тобі жити, а з жінкою.

— А коли не будет слухаться — ефто на што? — і показав кулака.

Чіпку пройняв наскрізь страх і холод.

— Сидоре!.. не губи душі!.. — бовкнув Чіпка зопалу, та й сам схаменувся, — та було вже пізно.

— Какой души? — питає здивований Сидір.

«Виручай, милый Боже!» — подумав Чіпка — і голосно промовив:

— Вона тебе не кохає... Ми з нею давно знаємось, та...

— Может быть, хочешь, чтобы я уступил тебе? — перебив його Сидір. — Не, брат: не бывать ефтому!

— Ти, як москаль, брате-Сидоре, всюди вештаєшся, всюди ходиш з полком, — ти собі знайдеш десь крашу...

— Да что ты, брат? Ведь я издержался... Четвертную фельдфебелю дал, пятидесятирублёвку ротному, чтобы только позволил; да еще покупок сделал рублёв на пятьдесят...

— Я тобі, коли хоч, удвоє верну...

— Да как же, братец? Ведь меня спросят: почему не женился? тогда что?

— Скажи, що розійшлися... Молода недужа, або що... Уваж, Сидоре! Прошу тебе: уваж!.. зараз і гроші дам.

— Да ано, брат, так... Только — как же быть-то?.. ты разве с нею — таво?

— Та, кажу ж тобі, ми з нею давно покохалися... Вона мені й сказала: як віддадуть за тебе, — сама на себе руки наложе...

— Ишь-ты!!.. еще отвечать придётся...

— Еге ж... не губи, Сидоре, душі!.. Я знаю: ти чоловік добрий...

— А что же я ему-то скажу, отцу?

— Сплети що... Скажеш: походу дожидають через те й не дозволено. А я вже, брате, вдобавок замогоричу хоч і всю вашу роту... щоб мовчали...

— Нешто так?.. Пожалуй... — роздумуючи, згоджується Сидір.

Чіпка так і повис йому на в'язи:

— Сидоре! братику!.. гуляй же тепер! гуляй!.. Ходім, зараз гроші дам.

Вернулись вони в пивницю, розквиталися. Чіпка напоїв Сидора й москалів, що з ними прийшли, та на радощах і сам так

лизнув, що насилу виліз з хати. Одначе подумав: чи йти додому, чи тут спати?.. Так доплівся до клуні, де Лушня спав. «Ні, щоб мати не лаяла, тут засну», — подумав, уступивши в клуню. Незабаром він захріп коло Лушні, як задавлений...

Ніч була сира, холодна. Туман важкою парою вривався попід дверима в клуню; холодив гаряче тіло, добирався до кісток... Чіпка прокинувся, здригнув... Прокинувся й Лушня. Розказав йому Чіпка, яким побитом забрався сюди спати. Надворі стало сіріти. Крізь щілини пробивався білувастий край схід-сонця. Чіпка встав та невмитий, нерозчесаний, побрався прямо в Піски.

Уже розвиднялось, як він вернувся додому. Ще здалека побачив: блищав огонь у вікні його хати. «Мабуть, мати пряде», — подумав він та й став добиватись у двері. Двері були засунені. Він підійшов під вікно, постукав.

— Хто там? — окликнулась мати з середини.

— Це я, мамо! Відчиніть!

— Сину, сину! — почала виговорювати Мотря, впускаючи в хату. — Доки ти будеш волочитися щоночі?.. Чи не за старе, бува, знову прийнявся?.. Та то ж — щоночі! Як вечір настане, так і знявся, й пішов... А он — всюди такі чутки ходять... Ще на тебе, чого доброго, скажуть...

Чіпці хоч і гірка була материна догана, та недавня радість тихомирила його серце.

— Не журіться, мамо! — з усміхом одказує він. — Ось, незабаром, як Бог pomoже, не буду й з хати виходити...

— Видно й по тобі! Хіба б, може, жінка чи не вдержала; а вже матері не послухаєш...

— Та, може, й жінка...

Мати вперше почула таку річ від сина. І здивувала вона її, і зрадувала. Одначе Мотря не сказала на це нічого. Вона тільки суворо глянула на сина та й знову сіла за гребінь.

Чіпка, запаливши люльку, вийшов до скотини довідатись, — та проблукав — уже геть сонце підбилося... А там — і майнув на хутір до Гудзя.

Галя тим часом сама не дрімала. Як тільки вернулися старі додому, вона кинулась до матері й стала її сльозами благати, щоб не губили її краси, сили, здоров'я в московських походах та переходах, на чужій стороні, далеко від роду, з нелюбим москалем...

Мати — як мати. Вона пройнялась жалем рідної дитини, зглянувшись на її сльози, благання, — сказала про все Максимові. Максим хоч і хотів би мати зятем Сидора, ще такого молодого, а вже унтер-офіцера, та, пригадавши своє гірке московське життя,

непосидяче та невільне, сам згоджувався з дочкою... Взяли його смутні думки. Він цілу ніч не спав, усе думав.

На ранок радиться з Явдохою: як би від Сидора відскіпатись? Коли й Сидір якраз настиг на ту раду. Довго він терся та м'явся, поки зважився сказати про своє лихо... Як став він журливо виводити, що я б, мов, Боже, який радий, — та поход усе стратив!.. Старі слухали та жалкували на ту лиху причину, а самі нишком раділи. Найбільше ж раділа Галя, слухаючи такі речі з своєї хатини.

Вирядивши Сидора, батьки поїхали чогось у Гетьманське. Галя зосталася одна дома. Вона була весела, рада, з радощів сама не знала, що робити, з ким ними поділитися. Убравшись у найкраще убрання, вона бігала по хатах, співала веселих пісень; далі здумала про обід, розпалила піч, наставила страву; знову співала, бігала, виглядала в вікна: чи не йде, бува, Чіпка?

Чіпка не йшов. Марно вона трудила очі, виглядаючи його. Іноді чорна пляма серед поля здавалася їй ним; вона кидала піч і, не пам'ятаючи сама себе від радості, вибігала аж за хвіртку стрівати його... Розглядивши оману, верталася вона в хату з жалем у серці, з сльозами на очах. «Він, мабуть, мене не любить, що не йде... Якби він любив мене, то не йшов би — летів... А він?.. дурить... з ума зводить!» Такі думки мутили її голову, ображали серце, Галя починала плакати.

На той саме плач нахопився Чіпка. Як вона кинулась до його, як привітала! Де ділися й сльози, і смуток: очі горіли коханням, одрадою, вид осіяв, як сонячний ранок весняного дня. І що за радісний був день той, що за любя розмова!..

— Так ти покинеш?.. Покинеш, мій голубе, таке життя?.. — допитувалась вона Чіпки, заглядаючи йому в вічі.

Чіпка мовчав. Любувався веселим голосом Галі, налитими радістю очима. Вона ж не переставала щебетати перед ним, як та ластівочка.

— Та як ми заживемо з тобою! які порядки заведемо!.. Зранку — ти будеш хазяїнувати коло худоби, а я — в господі... Адже ти будеш кохатись у скотині? Я не люблю коней... воли кращі... Воли такі смирні, тихі... А корова щоб мені безпремінно була! Чуєш? Я їй не піду за тебе, як тільки корови не купиш... та щоб з телятком!.. Що я, пак, казала? От уже й забула... Бач! Так ото ранком ми будемо поратися; потім пообідаємо, спочинемо; потім уп'ять ти що-небудь зробиш, поки вечір; а ввечері я вечерю зварю... Уже таких м'яких та пухких галушок зварю, що губами можна буде їсти... І все в нас буде тихо, мирно — ні лайки, ні сварки ніколи... Ти не будеш лаятись?

Чіпка осміхнувся.

— Чого ти смієшся? Ти, мабуть, будеш битись? А я, дурна, питаю, чи будеш лаятись... Гляди мені: тільки будеш битись або лаятись, — то я тебе покину...

— Та годі тобі, Галю, об цьому й думати! Як можна таку зозулечку лаяти або бити? Ти, як те сонечко, закрасиш мою смутну хату, розвеселиш матір...

— Ба! У тебе й мати є? А я й забула...

Брови у Галі на хвилину здвинулись, буцім від тяжкої думки. Одначе швидко та думка промелькнула: Галя знову веселенько зацокотала.

— А твоя мати — стара?

— Ні, не дуже. Лихо тільки її зостаріло та нужда молодого віку...

— А я, Чіпка, не знаю, що то таке лихо та нужда... Росла я в доволі, не знаю того нічого. Хіба, може, ще моє від мене не втече, наздожене мене... Ні, я не хочу!.. Чув, Чіпка? Не хочу я ні нужди, ні лиха... Хай йому цур, хай йому пек!.. Не хочу!.. От тільки що: чи твоя мати сердита? чи не буде вона мене лаяти?..

— Ні, Галю... Ніколи сього не буде, щоб хто сказав тобі й слово накриво, — не тільки налаяв... та ти така, що мати моя, як побачить тебе, то більше вподоба, ніж мене.

— Яка ж я? — прядучи веселими очима, допитувалась вона.

— Така... — жартував Чіпка.

— Яка — така?

Чіпка кинувся її обнімати...

— Гляди ж мені! гляди! Тільки одуриш... — і сварилася на його своїм маленьким білим пальчиком.

Довго ще вони любувалися та милувалися. Потім — обідали.

По обіді радились, як сказати батькам. Та вже надвечір Чіпка пішов додому.

Мати стріла його надворі з серцем.

— Де ти ходиш? де ти бродиш цілий день? На кого ти покинув ту худобу дома? на мене, стару?.. Господи, твоя воля!.. то бувало хоч удень дома; а тепер — понудиться до обіду, а там і скрився плечима й очима... Навіщо ж ти накохав того скоту, коли не хочеш сам глядіти?..

— Не візьме його, мамо, біс! — весело одмовляв Чіпка.

— Та й тебе б не взяв, коли б навідався хоч у полудень... Коли скотини не шкода, то хоч би матір пошкодував, що в таку негоду гибіє надворі...

— Підождіть, мамо: ось як візьму собі жінку, заживете тоді, як у Бога за дверима.

— Тоді-то те й буде! — страчуючи гнів, журливо вимовляє Мотря, увіходячи в хату. За нею й Чіпка увійшов.

«Що це він мені все плеше: жінку та й жінку? І вчора — жінку, і сьогодні — жінку... може, й справді надумався...» І хочеться їй випитати його. Через це вона, осівшись у хаті, знову заводить розмову.

— Невістку, кажеш, візьмеш, сину... тоді заживу, як у Бога за дверима? Так воно, мабуть, і буде! Може, невістку візьмеш таку, що свекрусі й сорочки не випере...

— Та, може, сама таки й не буде прати, — одмовляє Чіпка.

— А хто ж? — аж з ляком спитала Мотря.

— Наймичка.

— Яку ж ти там грапиню задумав брати, що ще й наймички до неї треба?

— Грапиню, мамо, — усміхаючись, каже Чіпка.

— Не високо лишень несися, сину, а то як прийдеться падати...

— Нічого, мамо, високо нестися: я візьму жінку, яку мені треба.

— Та що це ти — смієшся з матері, чи що? Чи справді знайшов собі пару?..

— Знайшов.

— Кого ж ти вподобав? Чи не Мотрю, бува, Шрамченкову?.. То — багачка, то гордовита, сину. Не раю я тобі її брати... Та своїм багатством щодня тобі очі вибиватиме...

— Ні, мамо, не Мотрю, а Галю.

— Яку Галю?

— Знаєте, мамо, москаля Гудзя?

— Того, що на хуторі?

— Того самого.

— То що?

— Дочку його, мамо...

Мотря задумалась. Смуток заслав її погляд.

— Не знаю я, моя дитино, тієї дівчини... Хто його зна, що воно за люди, ті москалі... Знаю тільки, що замолоду він те тільки й робив, що пив та гуляв, та волочився. А як оддав батько в москалі, то про його й слух запав... Вернувся жонатим і багатим... Жінка його, либонь, не з наших: здалека відкільсь він вивіз її. Чи не така, бува, й дочка?

— Ні, мамо, дочка й трохи не схожа на матір...

— О-ох сину, сину! Хто його знає... У чужу душу, кажуть, не влізеш, — що там в ній заводиться. Може, вона з виду й добра здається, то ще поки дівкою... Кожна дівка, поки не

вийшла заміж, то й добра; а як зв'язала руки, то зараз і почне витребенькувати... І те не так, і друге не по ній!.. А ще ж як багачка!.. Про мене, коли б ти, сину, оженився й на Олені Педьківні... Дівка тиха, робоча... Знаю добре, що була б тобі жінка, а мені невістка... А коли вже й Гудзівну сподобав, то щастя Боже!.. Звісно — не мені з нею жити, а тобі, моя дитино, вік вікувати... Мій уже вік недовгий; швидко вмру, все покину... Тобі жити з нею, а не мені... Тільки воно й на тім світлі легше було б лежати, коли б я знала, що ти будеш щасливий, мій сину! А то, як у вас тут буде щодня гризня та сварка, то яково там і мені лежатиметься? І мої кістки струснуться під землею...

— Ні, мамо, Галя буде жінка якраз по мені. Я вже її давно знаю...

— Коли по тобі, то хай тебе, сину, Господь на все добре благословляє! Я не забороняю. Не жалкуй тільки, дитино моя, на матір, як — не приведи, Господи! — прийдеться вік калатати... Знаєш багачок? Вони всі здатні на докори... А немає, сину, тяжчої докори, як докора багачки про твої злидні... Злидні — та чесно нажиті! А то — навезе від батька-матері дрантя та ганчір'я всякого, та й не руш ти його... Вона тобі щодня буде вичитувати та висукувати: то те пропало, то те згайнували... Нема гірше, сину, як докора багачки!.. Через те я й не раяла б тобі багачки брати. Бери ти, сину, рівню собі, то й усе буде в вас рівно: ні вона тобі не вибиватиме очей твоїми злиднями, ні ти їй не докорятимеш нічим, — бачив, на що брав! Та як я вже прожила на світі та побачила людей, то скажу тобі, що з убогих і хазяйки кращі бувають... Нужда та злидні навчають і свого берегти і чужого глядіти. А коли воно виросте у розкошах та при наймичках, то йому все ні по чому: так усе й гайнуватиме!

— Не така, мамо, Галя. Нічого вам турбуватися. Хоч вона й багачка, а все сама коло всього... Всьому знає лад дати. А що вона має лишне там, то то ще краще. Буде об віщо на перший раз руки зачепити та й повести гаразденько хазяйство... Навіщо ж мені дано голову й руки?.. Не клопочіться, мамо: все гаразд буде! А коли б ви знали її або хоч бачили, — зараз би так уподобали, що сказали б: не бери, сину, другої жінки, — бери Галю Гудзівну!

— Не дивись, сину, на образ, а дивись, яка вона до тебе є! Іноді й уродлива, та лиха година... Своєї долі не вгадаєш.

— Отже, коли хоче, моя доля з нею виростала...

— То й Боже благослови, сину, коли так! Шукай старостів та й шли, якщо віддадуть...

Того ж самого вечора побіг Чіпка до Грицька.

— Грицьку, братику! Чого це я прийшов до тебе?

— Кажи.

— Прийшов прохати тебе у старости.

— Хіба женитися задумав? — умішалася Христя.

— Еге ж. Оце думаю: оженюся раз, та й закаюся! — жартує

Чіпка.

— Кого ж думка брати? — пита Грицько.

А Христя аж уха наставила.

— Тоді побачиш... Кажи: чи підеш?

— Та Бог же його знає. Може, ти мене заведеш у такий двір, що й коляки скуштуую...

Усі засміялися.

— Та в такий же то й думка завести, — жартує Чіпка, — бо однак тобі ніхто боків не мене... Христі б, як жінці, годилося... Та що ж, коли вона така добра вдалася, що ніколи й слова насторч не скаже!

— Та годі вже тобі жартувати. Кажи справді: кого задумав брати? — допитується Христя.

— А хочеться знати? хочеться?

— Авжеж, хочеться...

— Ну, хай же кортить, коли хочеться...

— Ну-бо, кажи; а то й Грицька у старости не пущу.

— Та я й сам не піду, коли не скаже.

— Нічого вже з вами робити, — каже Чіпка, — треба признатися... Знаєте Гудзівну?

— Яку? Одарку? — питає Христя.

— Ні, Галю.

— Яку це? — питає Грицько, роздумуючи.

— Москалеву дочку... того москаля, що на хуторі живе.

— Не зна-ю, — одмовляє з протягом Христя. — От, дивись: і потеліпався ж на хутір шукати, буцім у селі дівчат трохи!.. І чого його туди понесло?!

— Понесло... — усміхаючись, каже Чіпка. — Так кажи, Грицьку, чи підеш?

— На коли?

— На ту суботу, — гулящий день буде.

— На суботу — можна.

— Гляди ж, Грицьку! А поки що — прощайте. Ще треба в одно місце бігти...

Чіпка пішов, а Грицько з Христею завели розмову про його.

— От, дивись, Христе: таки будуть люди з цього Чіпки! Оце одружаться, а жонатому, звісно, вже не те, що парубкові.

— Хіба його не видно й спершу було, що він чоловік путящий? Чи до роботи, чи до майстерства — до всього вдався.

— А пив же та волочився як?! — згадав Грицько.

— Молодий був, дурний, а постаршав — за розум узявся, — одказує Христя.

— От тепер і старій Мотрі таки спочивок буде, а то сердешна мати не знала спокою ні вдень, ні вночі...

— Бозна ще яка невістка буде...

— Та що невістка? Хай яка там вона собі не буде, а він, як син, повинен не дати в образу рідної матері.

— Та бувають, Грицьку, такі, що ти їй хоч кіл на голові теши, а вона — як тієї, та й тієї...

— Ну, в мене б вона не тієї заспівала.

— То ж то у тебе.

— А що ж? Цебто попустити, щоб чорт батька зна що мою рідною матір'ю верховодило? Ні, мабуть би, прикусила вона язик, зціпивши зуби!

— Що ж, якби оце в тебе й справді мати була, то це б і мені так було?

— Так ти ж, Христе, не така... Я знаю, що ти б і матері моїй догодила б, як мені...

— То ще, яка б була мати.

— Та ти усякій матері догодиш. А Чіпчина мати чим не поважна людина?

— Та я за бабу Мотрю нічого й не кажу. Спасибі їй, вона така добра до нас, немов рідна. Я кажу за других. Он, у Василенка: на віщо невістку перевела? Як ішла — як калина була та гладка, як піч, а тепер — як з хреста знята! Он-то які бувають свекрухи... Такій сам чорт не вгодить, не тільки невістка.

Отак вони довго балакали. Слово за слово чіплялося; одна думка нанизувалась на другу — то заходячи на людей, то звертаючи на Чіпку.

— Ти ж мені розкажеш, яка там молода, — вже лягаючи спати, каже до чоловіка Христя. — І де він її видрав!!

— Та вже ж побачимо, що там за цяця така, то й розкажу, — одмовив Грицько, і собі вкладаючись.

Рано звечора погасили світло син з матір'ю. Рано звечора вони полягали спати, натомлені денними пригодами. Оже сон не йшов обом їм на думку.

Йому знай привиджувалась Галя, весела, як ясочка, — як вона буде бігати по хаті та порядкувати... Тільки шкода: хата тісна; треба нову ставити, — промигнуло в думці й викликало

цілий рій... Йому вже ввижається, що він розвалив оцю хату, а заложив нову, з світлицею, з хатиною, з великими вікнами... «У хатині ми будемо жити, — радиться він з Галею, — мати, мабуть, не злазитиме й з печі; а світлиця — чужого чоловіка прийняти... Добре, Галю?» Галя засилає йому погляд згоди... Пересновуються його думки з її думками; викликають усмішку, радість... Добра надія пестить його серце. Чіпка забуває давнє життя, забуває все, що було — минуло: на легеньких крилах прудкої думки несеться він уперед, далі... у рай тихого щастя...

Мотря думала теж про Галю. Тільки не веселі, а смутні думки обхопили материну голову. «Господь його знає... — думала вона. — Хоч би я її бачила коли, хоч би чула її мову, голос... Може, там така, що й не приступ; а може, з тих, що аби зав'язати світ парубкові, а то й кине — другого знайде... Між багатирками і такі часом бувають... Звісно — з жиру! Виросте в розкоші та в достатках; само ніколи не гнуло свого стану, не кололо білих рук об колючу стерню, — все те наймички... А тут побачить, що все те треба своїми ручками та пучками... візьме та й кине... Хіба тепер як на світі стало?!»

Від таких думок та гадок сердешна мати знай перекочувалась з боку на бік та важко зітхала.

— Ви не спите, мамо?

— Ні, сину.

— Чому ж ви не спите?

— Та так... усе думки такі лізуть у голову...

— Не журіться, мамо!

XXVI НА СВОЇМ ДОБРІ

У суботу заслав Чіпка старостів до Максима. У неділю були оглядини в Чіпки. Максим не забував старосвітського звичаю: поїхав сам і вблагав Явдоху поїхати на оглядини.

Максим знав, за кого віддавав дочку. Не дуже дерла йому очі вбога Чіпчина хата й старенька, бідно зодягнена мати. Не так на те Явдоха глянула: не так воно вразило її горду пиху. Про самого Чіпку — гріх слово сказати! Та його хата низенька й тісна, його мати згорблена, стара, висушена гіркою нуждою та лихом, розкопирсали хижу, падку на розкоші та на прибуток натуру Явдошину.

Як вернулися з оглядин, вона накинулась мокрим рядном на чоловіка. Максим, добре знаючи її натуру гарячу, воркотливу,

вийшов з хати та нарощне довго копирсався коло хазяйства. Тоді Явдоха прискіпалась до Галі:

— Ну, так! придбаєш, дочко, свекруху на весь світ... Господи! На ній і обличчя людського не знають... Від злості аж скривилася; висохла, як суха тараня...

— Та то, може, вона вам, мамо, так на перший погляд здалася, — одказує Галя.

Так куди!.. Кинулась Явдоха в жаль та сльози.

— Якби знала, моя дитино, таку лиху годину, якби знала, що таке в його застану: краще б тебе довіку з непокритою косою водила, ніж таке бачити!..

Не вподобала й Мотря Явдохи. Вона здалася їй гордою, бундючною, недоступною... «Пані... пані! — шептала Мотря. — І чого встряв сюди Чіпка?.. Уже яка мати, така й дочка: яблучко від яблуньки недалеко одкотиться... Утопить він свою голову, та й мою разом. Чує й віщує моє серце...»

Обидві матері були такі, що хоч би й назад, — та вже нічого робити: діло прилюдно було зроблено.

На другу неділю молодих повінчали.

На радощах Максим таке весілля справив, що ще ніхто ніколи й не зазнає. Цілий тиждень музики грали, ноги не спочивали; варена та запікана річкою лилася, а що вже простої, то хоч купайся... Людей найшло видимо-невидимо: і прості, й москалі, й Сидір там між ними; і старшина з писарем, засідателі з своїми далекими родичами-полупанками... Сказано: нігде пальця просунути ні в хаті, ні на дворі. Максим либонь ще й станового дожидав, та становий чомусь не приїхав.

Грицько, підстароста, дивувався тому багатству, що так ніждано, ні гадано припало Чіпці. Його аж заздрість розбирала. Дивувалися й завидували Чіпці люди не менше Грицька. «І як-таки за такого ланця та вийшла така багачка, як Галя?» Старі діди та баби все те собі на умі мали, а молодіці нишком поміж себе рахували, що воно таки щось непевне: видно, чортяка й тут якогось гедзика вкинув! Та, дивлячись на Галю, що сиділа коло Чіпки, як макова квітка, знай перешіптувались та хитали головами, моргали бровами... А чоловіки тим часом од Максима по повній випивали та примовляли: «Дай же, Боже, щоб наші молоді живі та здорові були, — у щасті кохалися, у розкоші купалися, до самого віку нічого лихого не знали!» — «Щоб знай багатіли та спереду горбатіли!» — додав староста Яків Кабанець, такий удатний до тих приказок. — Бесіда залилася нестямним сміхом та реготом, а жінки, жартуючи, давай штовхати старосту кулаками межі плечі, примовляючи: «О, щоб тебе!.. щоб тебе!» А староста,

незважаючи на духопелики, ухопив вареника в зуби, розіпхав танцюристу молодіж, крикнув: «Грай, музико!» та й пішов навприсядки — аж земля загула. Музика різала, пиляла — аж струни лопались; скрипки вгиналися; бубен, як грім серед літа, бухтів; мідяні тарілки бряжчали та цокали, немов сто пар циганських коней з бобончиками та дзвониками перло селом...

Гуляли-гуляли на хуторі та так цілою юрбою переїхали в Піски до Чіпки.

Тут Мотря вперше побачила свою невістку. У парі з сином вона кланялась їй низько, до ніг, подаючи дорогі подарунки... Мотря глянула на невістку — і чорні думки зникли, зразу збігли з сумного обличчя. Як промінь ясного сонечка, пробившись між зелену густу листву, в затишку та в холодочку, горить і звеселяє гушавину — так іскорка одради зажеврїла в старих Мотриних очах, розлилася радістю по всьому сухому виду! Мотря кинулась обнімати невістку, як рідну дитину, а цілуючи її, плакала. Галя собі обнімала Мотрю, як матір, цілувала її зашкарублі, сухі щоки, руки... Далі Мотря обнімала сина і теж плакала. Потім того цілувалася з сватами і трохи не з усіма людьми, що наїхали й найшли до неї в двір. З радості стара як оп'яніла, їй вперше на віку довелося побачити таку повагу до себе від людей. Вона не знала, як їх дякувати, чим їх вітати. Ось заграли музики; заспівали свашки; поклонилися молоді — і пішли в хату... Піднялися знову гулянки та танці. Максим з Явдохою в парі пішли викрутасом та вихилясом, а за ними й Мотря тупала своїми старими ногами...

Як вихор, як буря страшенна мчиться, трощить і ломить усе по своєму сліду, так весілля промчалось Чіпчиним двором і наробило нетрохи шкоди у господарстві. Тини повалені й поламані; ворота побиті лежали серед двору; вікна без шибок чорніли дірками, дивлячись на вулицю. Так як після бурі, дощу та граду ясне сонечко ще мов привітніше сяє, ще дужче гріє та обливає своїм теплом та світом ті руїни, що наробила буря, — так Галя рожевіла з двору своїм рум'яним личком і веселила все своїм добрим поглядом...

А Чіпка вже правився коло шкоди. Там тин підняв та набив, нові ворота приробив; там другу яку шкоду полагодив; кликнув скляра — вікна повставляв... Через тиждень не знать було розруйнованого двору: все стояло на своїм місці, як йому й слід було, тільки ще мов краще, доладніше виглядало.

Багато добра всякого та худоби навезла Галя з собою; вісім паровиць везли її посаг у Піски. Мотря як стрїла все, то аж злякалася. У неї ніколи нічого того і в думці не було, а тут — як сніг на голову! Вона не знала, де його поставити, куди подівати.

Що нужніше, розмістила в хаті; друге — поставила в сінях, а ще нетрохи й залишилося. Галя просила Явдоху взяти до себе в хутір. Максим подарував Чіпці трояк добрих коней. Так і Чіпка просив тестя подержати у себе до весни. Максим та Явдоха, дивлячись на таку тісноту, раjali молодим переїхати на зиму жити на хутір, — та ні Чіпка, ні Галя не згодились. Старі поїхали назад, а молоді залишились на своїм господарстві. Доля прикрила їх своїм затишним крилом.

Гарно, весело тепер у їх хаті. Сама хата — наче побільшала, роздалася, повеселішала. Стіни Галя вбрала шпалерами, пообвішувала вишиваними рушниками. З божничка виглядали дорогі образи з-за лісу васильків, м'яти, ласкавиці, гвоздиків та мов усміхалися, дивлячись на хату. Перед образами гойдалися на ниточках роблені голуби. Крила у них сизі, груди червоні, хвостики чорні, носики — немов з тіла — біло-рум'яні, а очі з червоного намиста світили на всю хату, коли вдаряв у них сонячний промінь або стяжка од світла. Голуби ті були навдивовижу кожному, хто тільки бачив їх. Розчепірюючи крила й попригинавши ніжки, вони безперестанку гойдалися, немов живі та зачаровані... Піч Галя розмалювала синіми квітками по білому; лави вишарувала — чисті та білі, а піл, як з воску, чистий. Де тільки рука її доторкалася або де око зирнуло, — все те з хмурого, сумного прояснялося, біліло, ніби всміхалося.

Коло свекрухи Галя, як коло рідної матері, ходить; годить її у всячині. Нашила їй очіпків, платків надарувала, сорочок надавала. Не світило тепер дрантя та рам'я на старих плечах; воно пішло на ганчірки, а Мотря у всьому новому ходила. Були тепер у неї й чоботи добрі чорноголові, плахти й дерги дорогі, хоч і старечі, й сукня біла, як сніг, і кожушанка, крита демикотоном, про зиму... Захитена тепер Мотря від голоду, від холоду; заспокоєна в роботі. Галя сама коло хазяйства ходила: коло корів та овечат і біля печі — всюди сама: Мотрі й не підпускала.

— Ви, — каже, — мамо, на своєму віку нетрохи здоров'я страшили, сили збавили, спочиньте ж хоч на старість. Хай я, молода, тепер буду працювати, а вам треба спочивати на щось інше!

— І вже, дочко! — одказує Мотря, — не зажалієш батька в наймах, так і мене... Коли замолоду ніхто не жалував, то на старість — і того більше. Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то й за саннями побіжить! Я звикла замолоду робити — і тепер не влежу, хоч часом кістки болять, як переламані, в грудях холоне та ніє...

Та й сяде Мотря на гребінь за вовну, та й пряде помалу.

А коло Чіпки Галя не знає вже, як і припадає, чим йому догоджає. У сорочках усі груди повишувала, квітками унизала; каптани пообшивала шнурками. Тільки й робить, що, вправшись коло печі та худоби, копирсається та вигадує зразки всякі.

— Дивіться, мамо: чи так гарно буде? — питає вона свекрухи, показуючи шитво.

— Та гарно, моя дитино, — одказує Мотря радо.

— Мені здається, якби ще сюди вкинути синього, а сюди — зеленого, то тоді б саме добре було.

— Нащо ти, дочко, над тим свою голову морочиш та очі збавляєш? Помережила б там як-небудь та й годі! Адже ж ходив до сього не тільки в шитих, а часом у таких, що руб руба позиває... Та й байдуже було!

— Яка ж я, мамо, буду добра жінка, коли сорочки своєму чоловікові не вишию? Я б йому, які найкращі зразки є, усі б, здається, вимережила... Та горенько — не знаю всіх!

— Спасибі тобі, дочко, за твою ласку, як до його, так і до мене! Як ти ввійшла до нас, то мов праведне сонце вступило в хату, немов нам очі розв'язала, світ повила рожевим квітом... А якби знала, як то спершу було? Як ні хліба, ні одежини... та треба щодня на роботу йти... А він ще малий був — і його іноді з собою несеш. А коли кинеш дома, хоч і на бабу — царство небесне! — то за думками світа білого не бачиш... Чи не сталося що йому? чи не наробив чого він?.. Настане вечір, як Бога, мов віками дожидаєш його, та, кинувши працю, стрілою додому поспішаєш. Добігаєш, бачиш — він грається коло хати... Слава тобі, Господи, що щасливо все!.. Або зимою... застукають тріскучі морози, знімється завірюха, хуртовина... ані одітися, ані обутися!.. А тут у хаті — хоч вовків гони... й топлива кат має... Ох! випила й я за свій вік гірку, та ще й повну!... А тепер, дяка Господеві, хоч на старість заспокоєна... Може, пошле Господь і вмерти в такому спокої... Буду за тебе, моя дитино, з того світа молитви слати, щоб вам, мої рідні, щасливо вік звікувати та своїх діток до розуму довести...

Галя слуха-слуха таку сумну приповідку про таке гірке та злиденне життя, — та аж страх її візьме... Вона не тільки нічого того не бачила й не зазнала, а навіть ніколи й не думала... Жаль давив її серце за свекруху... «Недаром вона така стара, слаба, виморена, висушена!» — думала Галя.

— Ви мені, як рідна мати! — обертається вона з щирим серцем до свекрухи, — скільки-то ви горя на своїм віку звідали!.. Чи то ж то й Чіпка все те терпів, мамо!

— Авжеж, дочко! Його оцими руками й виносила й виводувала... і він дізнав, почім ківш лиха!

— Через те ж він і смутний такий; того й нерадісний завжди... От я: зросла в доволі та в розкоші, нічого того не знала... завжди весела, співоча...

— Дай, Господи, співати, не дай тільки плакати! — одказує радо Мотря. І не налюбується й не навтішається невісткою.

Тільки іноді, темної ночі, коли буря надворі виє та плаче у димарі, як сова, квилить та стогне, у вікна стукаючи кім'ями снігу, мов пізній подорожній; коли все спить під заводи лихої години — тільки старим людям не спиться — ворочаються вони з боку на бік, стогнучи та охкаючи, — болять у них старі кості, натруджені замолоду непосильною працею, а сумні думки, як чорна галич, окривають старечі голови, — тільки в таку добу закрадався сум у Мотрину душу і, як у жмені, зжимав гірким життям поточене серце...

«Що воно за знак? — думала вона, — така багачка вродлива, а покохала такого убогого?.. Хай і покохала — молода кров шпарка, серце гаряче: западе дівці парубок в око, — не встережеться, як і покохає... Та куди ж батько та мати дивилися?.. А тут батько й мати не сперечалися... Мабуть, шкода стало дитини, як вона з кохання побивається... Та хіба трохи без кохання береться?.. Рідні заборонять, коли спізнається з нерівнею... А тут і рідні нічого... Правда, Чіпка мій моторний, удатний, золоті в його руки й голова неабияка... То що ж? все ж таки нерівня!.. Перші, кажуть, любощі — дурниця... А прохолоне серце, підуть докори та перекори: ланець, голодрабець!.. А може, вона не така... Здається, Галя добра... От же мене й не кохає, а як жалує? Ох, Боже, Боже! пошли їм щастя, Господи! Мені що, старій? аби вони не нарікали на долю... Я умру; їм жити... хоч би ж хоч умерти спокійно!»

Отакі думки, як легенькі хмари серед ясного дня, перепливали в голові старої матері. Оже, як там: сонце тепле та ясне, — підплили хмарки вгору, пройняв їх гарячий його світ, побілів їх, розтопив, повинув теплий вітрець, розвіяв... Так і тут: доля світила та гріла й не давала простору та волі смутній думці кинути темну тінь на їх щастя... Мотря більше раділа, ніж журилася, й весело поглядала на дітей, як вони голубились.

А вони справді — як ті голуби: де одно, там і друге. Чи він робить що, а в неї вільна хвилина, — вона коло його: коли не помагає, піддержує що, то так стоїть та дивиться; чи вона робить, — він з рук хапає, щоб їй легше було.

— Галю! найми наймичку, — каже він, дивлячись, як вона втомилася коло печі, золійники вергаючи. — Невже все те тобі

своїми руками ворочати? Ти й коло корови, й коло печі, й коло шитва, — та все одна, все сама.

— Наймичку? — питає, здивувавшись, Галя. — Навіщо? Щоб вона своїми нечистими руками тобі страву готувала? Хай їй!

— Пожалуй себе, Галю, свого здоров'я...

— А що моє здоров'я? Хіба ще не викохала та не виростила, в матері гуляючи? Задля тебе, мій голубе, хоч і руки натруджу, то не шкода. Ти замолоду натерпівся всього, — поживи хоч зо мною в доволлі... І яке воно тобі те щастя здається, коли до всього я сама своїх рук не доложу, не поклопочуся біля всячини... Ні, не треба... Не хочу я наймички!

Чіпка слухав ту любу мову жінчину, а серце його проймала радість щастя...

— Доле моя! щастя моє! — пригортаючи міцно до себе Галю, шептав він увечері. — Ти ж мені радість у двір принесла; ти з моїх очей полуду зняла, що їх цілий мій вік закривала!.. Кругом мене кривда облягала, неправда обступала, як важкий камінь, давила вона мої плечі, груди... опускалися в мене дужі руки, закривалися очі... я не знав нічого, не бачив, куди мені вилізти з того гніту, як його вискочити... Ти — як зірочка зійшла над моєю задуреною головою — і освітила мені темну стежку, мій неутертий шлях!..

— Галю! — трохи згодом, не швидко, ніби роздумуючи, обізвався голосно Чіпка. — Коли б усі люди були такі щасливі, як ми з тобою, тоді б нам ще краще жилося, ще веселіше!

— Коли б же то, мій голубе! Що ж, коли їх доля так помежувала: одному дала багато, а другому — нічого...

— Доля?.. Гляди лишень, Галю, чи доля то? чи не самі люди, бува, й винні?..

— Та, може, й вони трошки... Якби можна, Чіпко, то я б їм свого уділила... Знаєш: як розказала мені твоя мати, яку ви нужду, яке лишенько замолоду терпіли, то мене то в огонь укине, то мороз обсипле... Коли б знала, то в той би час усе своє віддала, що маю...

— Ти, Галю, добра. Ти — жаліслива, — казав Чіпка, обнімаючи її, а в самого по сумному виду мишка бігала й голос дрижав від спомину. — Та чи то ж то одна моя мати така?.. Хіба одні ми... Сотні, тисячі, тисячі тисяч отак тягли й тягнуть своє злиденне життя. І ніхто на те не вважає; нікому немає діла до того; ніхто на те не дивиться; ніхто того не бачить... усім воно чуже, не рідне... Кому воно своє?.. кому — не байдуже?.. Отим хіба беззахисним людям, що з голоду мруть?.. Не дивуй же, Галю, що ми своє одбирали силою...

— Не нагадує, не нагадує... Христом-Богом молю, не нагадує мені про те, Чіпко! — молила Галя, ще дужче горнучись до його. — Як я здумаю про те, то в мене розум мутиться, в очах червоні плями замріють... Хіба було не можна без того обійтись?.. Працею, хоч тяжкою, кривавою працею, та чесною — свого добути?..

— Працею?.. Гм... Нічого, Галю, працею не вдієш... Один з неї вискочить, а десятох вона задавить!

— Адже от — Грицько... З бідності вийшов у люди... І спокійний, і щасливий... а все через працю...

— Та праці, Галю, нігде приложити!.. І те — чуже, і того — не можна, й того — не роби!.. Ніяк рук зачепити... Кривда кругом, скрізь неправда...

— Ти думаєш, Чіпко, що справді у всіх такі думки? Йй-богу, ні! Лушня такий чоловік, що купить і продасть; Пацюк — аби йому погуляти та поспівати, наробити дешпоту; а Матня — щоб нализатися от по сю!.. Хіба їм у голові праця? Хіба вони думають, де своє, де чуже?.. Або москалі? Цілий вік його вчать не дивитись не тільки на чуже добро, а й на життя. Хіба вони таке думають, як ти?.. Він собі йде прямо задля того, щоб порабувати... щоб чужим добром пожити... Так у них, у москалях, було: так він звик до того... а тепереньки й не хоче за чесну працю взятися!..

— Може, й так... Може, й твоя правда... Може...

— Ні, Чіпко: краще тихо, мирно жити, чесно заробляти й поживати... А дасть Господь діток діждати — вигодуємо, виростимо їх на добро, до школи 'ддамо... Хай змалечку вчаться... Може, вони в книжках тих вичитають, як краще жити, ніж ми з тобою!..

Такою тихою мовою та розумною радою Чіпка був як сповивачем сповитий. Од щирих слів любої жінки серце його впокоювалось, сувора натура, загартована давнім злиденним життям, м'якшала: він тепер соромився свого давнього безпуття, тієї кривої стежки, якою він думав дійти до щастя... Шкода йому було свого безталанного товариства, жаль його погібелі... А сказати їм Галину правду — нехватало духу, сили. І він тепер ховався, тікав від своїх давніх братчиків.

— Шкода! не ждати вже нам тепер добра з нашого отамана, — казав Лушня товариству. — Пропав чоловік... Жінка коло спідниці пришила...

— Сказано: медовий місяць — солодше від усього на світі, — пояснив Пацюк.

— А горілка — ще солодша! — додав Матня. — Хоч би ж до себе приймав, бісів син! Адже за жінкою яку худобу затаг?

— А справді... Ходім до його, — підбиває Лушня.

— Ходім! ходім! — замовлять усі разом, та й підуть.

Чіпка побачить, вибіжить з хати.

— Так і так, братця, — таке й таке лихо... Жінка занедужала, мати насилу сновигає, а хата — самі знаєте — одна... Де я вас прийму?

— То дай нам хоч рубля грошей! — пристає Лушня, — дожилися до того, що й копійки за душею немає... От ми й вип'ємо за здоров'я жінки, щоб Господь її помилував.

Чіпка радий такому дешевому викупові. Тиче їм рубля в руки — і повертає назад у хату. Товариство — до шинку.

Як не радо стрічався тепер Чіпка з давніми братчиками, так Грицько з своєю доброю Христею припав йому до душі.

Грицько — невсипущий хазяїн. Він чесною працею, своїми мозоляними руками надбав те, що має в господі. Він і тепер не лежить: рано встає, пізно лягає. Він не паніє, як другі, а сам з своєю невтомною помічницею-жінкою веде до ладу своє хліборобське діло, маючи думку на чесну працю й дітей напямити... Вподобав Грицька Чіпка і частенько став навідуватись до його. Не сором тепер і Грицькові водитися з Чіпкою — і він ще частіше став завертати до товариша дитячих літ. Жінки їх теж одна одну вподобали...

Оце зберуться. Хазяїни позаводять гостей за стіл, понаставляють напйтків, наїдків. Чіпка з Грицьком ведуть розмову про хазяйство, про свої втрати та користі — завсідні житечні турботи.

— А що, Грицьку, як твоя пшениця? — питає Чіпка.

— Та що... плоха, Чіпко! На зріст то вона й добра, та на вмолот — не тее... Видно, дощі захопили, як красувалася: стекла! Сказано: зерно, як мачина... Хоч би насіння вернулося.

Грицько завжди перед Чіпкою скаржився. Чи добре що — погане, чи поганеньке — нікчемне! Грицько лукавив. Він бачив, що хоч Чіпка й дукачем став, а душею та серцем зостався давнім Чіпкою. Такий же прихильний до чужого нещастя, такий же жалісливий на чужу втрату. Грицько все те бачив — і ще більше виставляв свої втрати та згуби, сподіваючись, що Чіпка, як товариш, зглянеться на його бідкання й, може, коли стане в помочі.

Заможність Чіпчина іноді розбуркувала заздрість Грицькову. Вернувшись од Чіпки, набідкавшись перед ним досхочу, Грицько заводив таку розмову з Христею:

— Отак тепер зажив Чіпка! От собі й удайся таким!.. Сказано: дука на всю губу! А чи сподівався хто бачити його таким тоді, як він п'яний, обідраний, як несамовитий ганяв по селу та по шинках волочився?! А тепер... панюга та й годі! І приплило ж таке несподіване щастя... Сказано: як багатство, то й щастя!

— Така вже, видно, його доля! — одказує Христя. — Та й жінку ж узяв собі під пару... То вже що багата та вродлива, а привітна та ввічлива до кожного! А до його... Сказано: могла б, свого серця влупила та йому дала.

— І за що, спитай? — гірко вимовив Грицько.

— Як за що? Чіпка, Грицьку, чоловік хороший...

— Що ж у йому хорошого?

— Усе. Звісно: другій жінці він би, може, й не підійшов під пару, а до Галі — то мов вони рідні... Який він, така й вона... Жалісливі, добрі... Що пара, то пара, — гріх Бога гнівити.

Христя завжди заступалася за Чіпку. У Чіпці справді було багато чогось доброго, чого Грицько своїм, на прибуток напрямленим, розумом не зміг зрозуміти. Христя ж чула те добре своїм жіноцьким серцем, своєю чуткою душею.

— Оже тебе, Чіпко, мабуть, у любистку купали, що так усі жінки липнуть до тебе, — шуткує, підпивши Грицько.

— Як саме? — питає Чіпка.

— Так... Моя Христя, коли тебе довго не бачить, то все згадує: де це, мов, він? що це з ним?

— Спасибі Христі за добру згадку, — радо одмовляє Чіпка.

— А вам задро на мого чоловіка? — вмішається Галя.

— Та ще б, дивіться, не задро було! Де ж таки? чужу жінку зовсім від дому одбив!

— Та ми таки Христю й одберемо од вас, — сміється Галя.

— Навіщо? Навіщо вона вам здалася? Чи, може, непереливки?..

— Так воно так-таки, мабуть, чоловіче, й буде, — жартує Христя, — що я і тебе й дітей покину та й перейду до Галі та до бабусі Мотрі...

— Про мене... Хай вона й вам, — тільки я собі Чіпку візьму затомість, — одказує Грицько.

— Еге, спасибі вам! Ми Чіпки не дамо... Чіпка в нас буде, — обороняється Галя.

А тут і Мотря, слухаючи їх жартівливу розмову, уверне слівце й од себе. Підуть у них сміхи, жарти та веселощі.

— Ану лишень, Галю: почастьуй нас вареною за таку вигадку! — нажартувавшись вдоволь, каже Чіпка.

Галя швиденько метнеться. Де не візьметься варена — пахуча, чиста та смачна. Галя частує. Усі випивають по повній, прицмакують губами, вихваляють Галю, а ще більше — варену, та пересипаються жартами...

Це так у свято або в неділю. А в будень — коли не Христя у Галі, то Галя у Христі.

Одна другу так уподобали, мов сестри рідні. Хоч одна одній, як завжди водиться між жінками, і не розкривала своєї душі до дна, не показувала, що діється насподі серця; оже одна в одній чула щось собі рідне, привітне й любе. Галя далі бачила, ширше сягала своїм розумом: він у неї кохався при достатках, у розкоші... В стороні од людей, од життя, не знавши ні нужди, ні клопоту, — вона сама поринала в свої думки, привикла сама повертати своїм розумом. Не такі молоді літа випали Христі. Тяжке сирітство з самого малку, гірка неволя в чужій роботі — приборкали її шибку думку. Недостачі, нужда добре далися їй знати, — щоб вона не забувала про наживу. Вона була в житті її не останньою гадкою. Оже, як вони не різнились, а все-таки обидві однаково чули, що добре, що лихе, і через те завжди обидві сходились у своїх думках. До чого Христа тільки серцем прихилилася, почувуючи добре, те Галя не тільки серцем кохала, а й у речах вимовляла. Поріднилися вони серцем, душею. Вони були щирі товаришки, яких тільки вряди-годи зводить життя до купи.

Шануючи одна одну, кожна поклялася в душі, що як будуть у них діти, взяти одна другу кумою. Христа вже й раділа тому. Вона почувала себе матір'ю, а після Різдва справді послав їй Бог уже другого сина. Галя була хрещеною матір'ю. Грицько не тільки згодився — зрадив, як почув, що Галя буде кумою. Він сподівався, що хрещеникові добре буде від такої хресної матері. Христа ж дивилася на покумання, як на зв'язок довічного товариства з Галею.

І справді, після того вони ще дужче затоваришували. Почалися таємничі сповіді важких думок та гадок, пестоші та голубіння веселих надій. Не проходило дня, щоб або Христа не завернула до Галі, або Галя не побігла до Христі.

Галя полюбила свого хрещеника, як рідну дитину. Сорочечки йому шила й мережала; шапочки вишивала. А на руки візьме, — носить, любить, як своїм. Іноді зупиниться її погляд на лютому погляді дитини... довго вона дивиться на його, придивляється йому в вічі, мов своїми очима хоче з'їсти... То дивись: блиснула в неї в очах якась іскорка — сльоза не сльоза, радість не радість засвітила в них — і пригортає вона дитину до свого лона й обдає його поцілунками.

Христа дивиться та й зітхне важко. Вона бачить і чує, чого Галі треба та чого Бог не дає їй...

— Що, як у вас будуть діти, — стороною заходить Христа, — як уже ви їх глядітимете? Адже ось — чуже, та як ви втішаєтесь!

— Як у мене буде дитина, Христе, то я, здається, з'їм або задавлю її, цілуючи та милуючи... Я не дам на його пилиночці

впасти, кому-небудь подивитися.. Могла б я його — в своїм серці носила. Ви тільки гляньте: отаке манюсіньке-малюсіньке, без речі, без мови, тільки оченятами світить... Ти до його обзиваєшся, а воно ними поводить, мукає, рученята випручає, мов тебе пригорнути хоче... А ти знаєш: це твоє тіло, твоє народження... «Рибонько!.. серденько!..» — оберталася вона до хрещеника, окриваючи всього його гарячими поцілунками.

То були бурхливі хвилі ще дівочьких любовощів, у котрих уже виразно визначалося чуття матері. То материне серце озивалося в гарячих дівочьких пошибах кохання. Так думає й почуває кожна молода молодиця, поки ще не знає ні болів тяжких, ні мук материних, ні непокійних нічок, які приходиться перебувати, доглядаючи малих діток. Тяжкий бік материнського життя ще невідомий, а материнське чувство заклунулось у серці кожної жінки ще в сповиточку, — ще тоді, коли вона малою, невеличкою носилася з лялькою, наче з справжньою дитиною, — як ще дівчинкою голубила, кошенятко, як дитинчатко, як молодою дівкою пригортала свого милого, сама не почуваючи, як пестила надію у своїм серці на щастя матері...

Минає зима. Ясне сонечко любо світить та гріє; сніги таять; біжать з гір долинами прудкі протічки снігової води; ранні чумаки коло возів лаштуються; а там і хлібороби заворушилися... Настає весна. Все оживає, радіє. Ось і великодні святки прийшли і пройшли; зазеленіли поля; зацвіли садки; защебетали соловейки... Після довгого зимового сну все прокидається, продирає заспані очі і, озирнувшись кругом, любує на землю, що, як та писанка, красується під золотим промінням ясного сонця; а сонце, глядя на неї, усміхається...

Тільки діждав Чіпка тепла, зараз накупив дерева, найняв майстрів і заложив над самим шляхом не хату, а цілий невеличкий будинок. Поки люди налагодились з жнивими, то на його дворі, замість похилої хатини, стояв веселий будинок і гордо позирав на вулицю великими вікнами з зеленими віконницями. Давня Чіпчина гадка справдилась. Тепер уже не одна тісна хата із сіньми, а цілих три: одна — для матері, друга — для себе, а через сіни — світлиця — про гостей. Недалеко од будинку склали рублену комору. Трохи далі, як поставили комору, заходились коло сарая з конюшнею; а там — і загороду заплели нову, кругом дворище обгородили новою лозовою лісою з острішком... Старі ворота поламав Чіпка, а приробив дощані, панські, розтворчаті, а над ворітьми, якраз посередині, на кружалі вирізана була чоловіча пика: рот — як у сома, очі круглі — як у сови, ніс — як у ката,

а волосся, з проділем посередині, — як у жінки... З усього села збігалися діти дивитись на те пречудо і великим дивом дивувалися...

В одно літо непевне колись дворище, відоме кожному за пустош, зовсім перемінилося. Страшне й прокляте, стало тепер воно навдивовижу всім людям, лоскотало їх заздрі очі, а ще заздріші думки...

Як гляне іноді Мотря на свій плець, то й сама дивується. Колись пустка-хата — тепер будинок; пустиня-город — грядка квіток; гноїще-двір — тепер зелений та чистий, кругом облямований коморами, загородою, сараєм, хлівцями... Аж заплаче Мотря з радощів.

— Колись як жилось... А тепер?.. Слава тобі, Господи!

Чіпка перестав хліба робити, став по ярмарках їздити, полотна скуповувати та перепродувати. Од його й пішли в Пісках полотенщики. До його ніхто й не думав про це: він перший почин зробив.

XXVII НОВИЙ ВІК

Час не стояв. Промайнула воля, поламала ланцюги віковічні, на котрих ще за дідів-прадідів прикували до панів колись вільні хутори, села; опростались людські руки; несміливо, наче чого боялися, приймались за землю, котра колись була «богова та людська», потім стала «панська», а тепер, хоч силоміць наділена, знову стала «людська». Задурманений неволею люд почав продирати очі... і нічогісінько кругом себе не бачив, окрім — панів та мужиків!.. Усе, що не ходило в сірій свиті, — щиталось панами. Усе, що приросло до землі, копалось у ній, обливало її своїм потом, — усе те звалося «наш брат Савка...». Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати, хіба засипати... Та хіба можна засипати у рік, у десять, у двадцять років яругу, котрий копався не десятки, а цілі сотні літ?.. По один бік яру стояли потомки старшини козацької; стояли прибуду, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна — були між ними ляхи й недоляшки, були москалі й московські недоломки, були й осиротілі діти Юди, котрі замість свого зруйнованого царства на чужій землі завели нове царство; тут можна було зустріти нетрохи полупанків, котрі з дігтярів, чумаків, крамарів, прикажчиків повиводили своїх дітей у «люди», поначіпляли на плечі з мідними гудзями мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то була ватага, виго-

дувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зо зла на другий бік яру, де потомки козачі копалися в сирій землі, понівечені, зубожені, темні — якісь каліки, а не люди, без пам'яті про славу бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю «славу та волю», без пам'яті про самих себе, з страшною злістю в гарячій серці, з палкими на устах прокльонами, котрі вони посилали на той бік... Здається, якби не глибокий яр, одна б ватага кинулась на другу — і полилася б річка чорної крові, потопила б правого й винуватого... Заслані полудою очі під ту страшну різанину не розгляділи б, де свій, де чужий — кров би лилася, трупи б тліли та ситили й без того ситу землю... Оже, дяка Богові, цього не сталося... Зате скільки воно задало страху тим, котрих колись трепетало все, що їм підверталось на очі!

Самому царкові Гетьманському, Василеві Семеновичу, обійшлося усе це недаром. Останнього січовика, як косою, скосила думка про неволю: Василеві Семеновичу Польському «божевільна воля», правіжка грошей піщанами не дали віку дожити... Злість, переляк разом струснули немолоді кості вельможного пана, положили його на ліжку, з ліжка — на стіл, а з столу — у домовину... Оплакав рід тіло свого владики над могилою й дома; оплакав доморослий писака Озерський свого давнішнього ворога, а тепер приятеля, у «московських» газетах. Не стало ватажка, — зажурились підручники... Що тепер робити? з чого його почати, щоб насиджених місць не втратити? Хто порадить? хто заступиться?..

Перше всього загомоніли: кого тепер у предводителі? Чужого страшно, а з своїх — нікого такого немає, та ніхто й не хоче. Колись було трохи до бійки не доходить за те місце, а тепер — кожен шукав собі теплого місця, з великими грішми, а про таке не хотів і слухати. «Що по титулі, коли чортма в шкатулі!» — не раз, не два можна було тоді чути. А шкатула справді все далі спорожнялася та й спорожнялася, — дожити тепер її не було ні снаги, ні способу. Оже предводителя, та ще й свого, таки треба!

Умовили якось «предводительського синка», того самого одинчика Василя Семеновича, що не дощупався — чи тверде, чи м'яке тіло в Чіпчиного батька. «Синок» той був чоловік ні бувалий, ні видалий, ні удалий. Хоч він десь собі й учився, кажуть би то — скінчив і курса, а проте був чоловік дуже невеликого розуму, ще меншої сміливості, ще слабшої волі. Тільки й батьківського, що пиха панська, при котрій він зріс і викохався, котрої й тепер не кидав: вона його й погнала на місце, котрого всяк тепер сахався.

Та часи тепер були зовсім не ті, щоб однією пихою жити. Уся молодіж наче «подуріла»: цуралася не тільки «прав дворянських»,

цуралася роду... Нерідко син ворогував з батьком, обзивав його бридкими словами, — «кріпосником, деспотом»; кидав рідну оселю і, насміхаючись над батьківськими звичаями й надіями, бігав по Харкову або по Києву, питаючи сякого-такого заробітку! За братами потяглися й сестри: перестали й ухом вести батька-матері; сиділи день у день, ніч у ніч, як під суботу рабин, за книжками — забули про хазяйства, забули й про гулянки... А в Кривинського, кажуть, менша дочка вночі втекла від батька з якимсь студентом-поповичем, — повіялась у Київ учитись... Дворянська пиха терпіла від такої зневаги.

А тут — як на те — «божевільна воля» незабаром понаводила за собою й своїх діток свавільних; земство, де нема ні мужика, ні пана; мирові суди, де не питають — якого хто роду... Зовсім світ перевернувся! Про старе нічого вже було й думати: треба якось до нового пристроюватись, щоб хоч тут не попустити свого. Що ж його робити? як його приладитись. Руки до діла не призвичаєні змалечку, — не неволити ж їх на старість?! А розум — хто до волі думав, що панові потрібен робочий розум? Панові треба було знатного роду, багатства; треба було вміти себе показати, вміти пожити, поїсти, попити, а мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, — панові не треба було... А тепер: розуму! праці! — тільки й чутно, як вигукували на всіх шляхах, на всіх базарах життя.

Хто зразу не перелякався того покрику та брався за діло, — того захоплювало життя на свої бистрі хвилі, мчало усе вперед, вперед, — то кидало наспід, заливало; то вергало наверх, підкидало вгору, знову несло на гребенястій хвилі, аж поки не виносило на берег... Хоч боліли іноді у нашого плавця пом'яті боки, а все-таки він хоч і нетвердими ногами, ступав на ту землю, де колись усе живло тремтало його духу. Усе-таки він був господар на ній, а не попихач, не наймит. Швидко він зживався з новим своїм місцем на старій землі — і підвертав її під себе: вона йому плодила, родила — ставало на пожиття його! А хто перелякався, — той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро — викупні білети, за котрі баришники-жиди не давали й половини ціни... За собою життя веселе, розкішне, без праці, без клопоту; перед собою — вбоге доживання віку, — може, тяжка праця на старість, гірка турбота, замість спокою, — без шага грошей, котрі жидки вспіють вимотать, — без ступня землі, котру за старі довги банкові тархнули з молотка... Як же його не проклинати такого? як з ним миритися?!

«Сонмище», оставшись без ватажка, як перелякана отара овечок, спершу було кинулось врозтіч... Навперейми йому вискочило земство. Отара повернула назад, згадала старе становище, де було паші доволі, де водопої погожі, та й стала на згірочку... Посеред отари й «предводительський синок» крутився, та, видно, йому не водити переду! Хто ж поведе? Кому не страшно? Хто звук до всякої лихогої години? — Шавкун привик ще змалечку до всього. Шавкун відомий здавна. Шкода тільки — Шавкун боїться перед вести: Шавкун здавна ходив позаду... То, може, він хоч піде назирцем за ватагою? — Гайда! — Шавкун пішов назирцем.

Шавкун — чоловік ні дурний, ні розумний. Зате він на своїм віку звідав усього. Був Шавкун на коні, був і під конем. Шавкун — попович. Після вбогого батька, що попував на небагатім приході в Хитунах, zostався він з своєю старшенькою сестрою невеличкими сиротами. Опекун, якийсь далекий родич, теж піп, забрав сиротят до себе. Дівчинка ж бігала собі по селу, малою, потім, як піднялась трохи, доглядала, а разом і гралася з малими дітками опекуновими, а стала дівкою — видали заміж за якогось п'яничку-диякона. Хлопчика опекун віддав у бурсу розуму добувати. Скільки прийняла лиха дитина в тій бурсі; скільки раз його нівечили, били, — воно й щот розтеряло. Забили до того, що з моторненького, опецькуватого хлопчика зробилася якась тупиця, убоїще, котре нічого не вчиться, а тільки й думає, як би кому капость зробити. Шкода за шкодою, розпутство за розпутством — стали думкою й гадкою бурсака. Коли не вкраде ножичка, чорнильниці, то піддрочує товариство на пустоші, на сваволю; а підріс — давай молитися скляному богові... Мучились з ним «святі отці», мучились та й вигнали з філософії... голого, босого й простоволосого! Де його на світі дітися? Куди голову прихилити? Хтось, мабуть, на жарти, раяв іти в університет. Молодий Шавкун задумався... Одначе не пішов в університет, а потяг пішки додому, до себе в Хитуни, де на батьківськiм місці оселився зять. Шавкун побратався з зятем — і закурили вдвох селом, обходячи парафіян, а додому іноді рачки прилазячи. Сестра довго терпіла. Далі почала лаяти чоловіка й брата, стала докоряти йому, що він убрався на все готове та й останні злидні пропиває, останній шматок хліба одриває своїми здоровими руками від рота малих її діток. Шавкун на лайку мовчав, як у рот йому води наливо. Гірка правда, мабуть, дуже колола йому очі. На другий ранок він став співати перед сестрою лазаря, який він нещасний; хвалився їй своєю надією на університет, коли б тільки рублів з півсотні грошей. Сестра назвала його думку «дурницею», раяла йти куди-небудь у канцелярію «хліба заробляти». Шавкун не послухав сес-

три. Зібрав, які позоставались, манатки, зв'язав у клуночок, хотів піти «на одчай» шукати долі. Сестра зжалилась, вийняла з скрині тридцять карбованців — останні гроші, які вона про чорний день ховала від свого недбайливого чоловіка — оддала братові. Шавкун попросився, пішов. Через місяців три написав сестрі, вже з Києва, що він таки свого доскочив — зробився студентом. Як і з чого він жив, про те тільки він да Бог відає; одначе вижив два роки. Та старий гріх знову прокинувся, завів його на третім курсі в темну, а з темної — на вулицю... Опинився Шавкун серед великого міста без шага грошей, без знайомих людей, без веселих товаришів, котрі тепер його цуралися, з одною бідою — «вовчим білетом» в кишені... Сказано: хоч у Дніпро з мосту! Шавкун у Дніпро не кинувся, а покинув Київ, покинув товариство, книжки (і потім було ніколи не заглядає в них — не любив, якщо й розказують про них) та ноги на плечі, побрів у Гетьманське. До сестри йти було соромно. Шавкун пішов до свого товариша молодих літ, знакомого нам Чижика, котрий служив тоді в опеці. Чижик порадив піти до когось старшого, попрохатись. Шавкун пішов, упросився в опіку, де йому обіцяли, як приліжатиме, давати по десять гривень у місяць. Шавкун і тому радий. Став він виводити стрічку по стрічці, списуючи копії; став одбирати спершу по десять гривень, далі по двадцять, а через рік дійшов до трьох рублів. Зробився паничем — хоч куди! Тихий, слухняний, до старших привітний, став Шавкун кидатись у очі старшим: забачить здалека, — шапку здіймає, а Василя Семеновича вгледить — у пояс кланяється. Панюга помітив «покірне телятко», звелів перейти йому з опеки до себе в канцелярію. Не було, здається, для Шавкуна щасливішого дня на світі, як той, коли його зазвав гетьманський царьок у кабінет до себе та став йому казати, що як він себе шануватиме, то зробить його чоловіком! Шавкун не міг слова вимовити від радості та від страху, — то блід, то червонів; а вийшов од великого пана, перехрестився і сів у канцелярії за стіл. З того часу день у день, ніч у ніч Шавкуна можна було тільки й бачити, що в канцелярії, де він сидів, перегнувши спину, над бумагами, ні на кого не глядя, ні до кого не обзиваючись, немов для його не зосталось нікого й нічого на світі, окрім тих бумаг. Шавкуна хвалив письменник; перед святками предводитель жалував йому по десять рублів, з котрих Шавкун часточку посилав сестрі, а останні ховав у шкурятинім гаманці на самім дні своєї невеликої скрині. Незабаром старий письменник умер, а Шавкуна посадили на його місце. Став він не остання спиця в колесі. Де взялися у людей шана й повага до його! Тепер уже перед ним так шапки здіймали, як він колись.

Оже Шавкун не вповав ні на шану, ні на вповагу, а держався пословиці: за свій грош — кожен хорош! Через те, здається, не було в його більше ніякої думки, як тільки про гроші. Багатство, гроші — от що йому й снилося! Жив він собі тихо, скупко; оженився на такій же скупій, як і сам, панночці — та й складали вони добро, не знаючи самі кому, — бо й дітей не було. Ні великої радості, ні малого горя не знало життя їх.

Так оцей-то щирий віл, котрому нічого просидіти, не розгинаючись над бумагами з раннього ранку до пізньої ночі, оцей прониза й підлиза, котрого навчило життя, де треба поклонитися, кому треба догодити, — держав тепер цілий повіт у своїх руках, заправляючи ним по своїй хіті, замість недалекого й ледачого «предводительського синка». Той і лапки поклав: роби, мов, що хоч, що знаєш!

А тут — новина за новою, робота за роботою. Не вспіли з «викупними грамотами» управитись, насилу накинули кріпакам землі, котрих вони тепер, як огню, боялися, щоб, бува, з землею не вернулася неволя, як підскочило земство, з виборами, з радами.

— Оце... до чого дожились!.. — бідкаються панки, де тільки не стрінуться. — Там — воля... крестян одняла, землі побрали... А це либонь уже хочять з мужиків поробити панів... якесь земство видумали!!

— Еге ж, до того йдеться, — піддакують другі. — Де ж пак? У гласні вибиратимуть і дворяни й мужики... Учора Омелько в мене кізяки різав, а завтра, може, сидітиме рядом зі мною, за одним столом... Я — гласний, і він — гласний...

— Ні! Не діждете, не діждете, хамове кодро! — сердилась старенька пані, ударяючи кулаком об кулак, і зачинала на всі боки костити «кодро» й тих, що довели дворянство «до такого безчестя».

Шавкун не лаявся, не сердився. Він аж мов повеселішав, як забалакали про земство. Він добре знав, що воно його рук не стече, — а може, й погріє..

Настав новий вік й для нашого Чіпки. То таки що тихе, щасливе життя у себе дома, з любою жінкою, з старою матір'ю, а то таки й на громаді, серед людей Чіпка не останній... Люди стали його знати, поважати й шанувати, бо іноді Чіпка ставав декому й у помочі. Хоч він не любив тепер розкидатись, а при нужді чоловікові pomoже. Чи хрестини де: кого ж його в куми? — Чіпка, чоловік добрий, послухає. Оже Чіпка сам ніколи не ходив у куми; зате Галя по селу цілу метку хрещеників має. Коли Бог не

дає своїх діток, хрещениками втішається. Лободі дочку давати, а в скрині всього-навсього десять карбованців — нестане й на горілку. Що його робити? Де б його рук зачепити? «Ти б, чоловіче, — рає Лободиха, — пішов до Варениченка: може б, він позичив до нового хліба?» — «А справді», — одказує Лобода та прямо до Чіпки. Чіпка порадиться з Галею — і вродиться в Лободи весілля, — цілий тиждень поїжджани п'ють та гуляють.

— Нема чоловіка добрішого, як у нас Чіпка! — хваляться піщани і здійсмають шапки, ще здалека побачивши Чіпку.

Та хіба одні піщани?

Вештаючись раз по раз по ярмарках, промислюючи полотнами, став Чіпка відомий на цілий повіт. У тестя якось раз зустрівся з становим Дмитренком — тим самим, що прозвали «кобиляча голова», за те, що любив дуже мезджувати кіньми. Чіпка й становому подобався. Удруге стрілись вони на ярмарку — і стали сватами. Становому подобався молодий Чіпчин жеребчик, котрого тесть подарував. Дмитренко й пристав: проміняй та й проміняй! Довго Чіпка не згоджувався, — та нічого не вдієш: проміняв. Становий собі взяв доброго молодого жеребчика, що аж кров крізь шкуру світилась, а оддав Чіпці старого-старого драбастого гусарського коня, котрого продали з полку, як розбився на ноги. Дмитренко ж такий радий, дякує Чіпці, обіщає до його в гості заїхати. А Чіпка дивився на драбастого, мов уперше на віку коня бачив, сплюнув та й замовк.

Приїздить з ярмарку додому. Випряг коней; увійшов у хату, поздоровкався з матір'ю, поцілувався з Галею.

— Галю! — каже, — сподівайся гостей...

— Яких?

— Становий буде.

— Чого він тут забув? — питає Галя, дивуючись.

— Скучу, каже, за драбастиим конем, то й до вас заверну, — жартує Чіпка.

— За яким конем? Що це ти бозна-що верзеш?!

Чіпка тоді розказав, якого зробив мінька.

— Отак він і з татусем, — каже Галя. — Як пристав... Татусь, правда, довгенько-таки не подавався. А тут — підскочила якась лиха година — треба у стан... Так він перше ніж у стан поїхати, взяв та й одвів до Дмитренка пару коней.

Дмитренко чоловік правдивий — не одурив Чіпки. Через місяць після того котить він Пісками та прямісінько під Чіпчин двір. «Тпру!» — спинили коней перед порогом. Галя й Мотря разом кинулись до вікон подивитись, хто там.

— Никифор Іванович дома? — питає їх становий з повозки.

Галя хотіла була одказати, що нема, та почервоніла, незчулася сама, як промовила: «Дома».

Тут і Чіпка нахопився: вийшов назустріч, здоровкається.

— Оце я до вас у гості... Буде де переночувати? — питає становий.

— Коли ваша ласка, просимо до хати! — запрохує Чіпка.

Повходили у хату. Дмитренко скинув з плечей верхнього балахона, струснув пил, потягся, зіхнув на всю хату, як добрий віл ревноу — аж Галя виглянула з кімнати, та й опустився за стіл на лаву. Чіпка приставив з другого боку стола ослінчика, сів навпроти гостя.

— А знаєте, чого це я до вас приїхав? — питає, знову позіхнувши, Дмитренко.

— А бог вас знає... Звісно: ваше діло — станове — знай їздити...

— Еге ж, еге... А ось я вам новину привіз.

Галя одхилила трохи кімнатні двері, дивилась у щілину, а з-за плечей у невістки показала і Мотрина голова. Обидві слухали: яку там становий новину привіз.

Дмитренко скинув очима на Галю.

— Це, мабуть, ваша жінка.

— Моя, — одказав Чіпка.

— Гарну дочку викохав Гудзь! Недаром він її на запорах держав... Хорошу... Коли б був знав, проламав би й запори та вкрав..

Галя почула це, засоромилась, прихилила двері.

— Галю! — гукнув Чіпка, — чого ти тікаєш? Боїшся, щоб Петро Іванович тепер, бува, не вкрали?.. Не бійся: я не дам.

— Я й сама не дамся, — одказує Галя, висунувшись з кімнати.

Тут саме знадвору забрехала собака.

— О, та ви, мабуть, справді боїтесь, що собачню позаводили, — жартує становий.

— Та в нас всього одним одна Мушка, — одказала Галя, зашарівшись.

На сім слові в хату вступила бідненько зодягнена дівчина, та бачачи, що не туди попала, стала мовчки у порога.

— Здорова! — привітав її Чіпка. — Чого ти?

— До тітки Мотрі, — одказала, засоромившись, дівчина.

Мотря почула, вийшла з кімнати, поклонилася низенько Дмитренкові, сіпнула нишком за спідницю дівчину, та обидві вийшли в сіни. Незабаром Мотря назад увійшла, а дівчина пішла з двору. То була голова наймичка: її послали нишком довідатись — чого становий приїхав.

Галя тим часом у кухні ставила самовар. Сонце заходило. Останній погляд, на прощання з землею, воно посилало в світлицю, де сиділи, мов давні приятелі, становий — на покуті, богатир-козак — навпроти, на ослоні. Розмова не клеїлась: перескакувала з одного на друге, як скаче легенька борона по груднястій ріллі. Галя подала чай. Заходились пити. Розмова зовсім обірвалася. Чіпці, як хазяїну, стало ніяково.

— Так яку ж ви нам новину привезли? — починає він, сьорбаючи гарячий чай.

— Добру — для добрих людей... А ваші піщани такі неспокійні — мені з ними один клопіт та й годі! Ще Ларченко, як передавав стан, перестерігав мене: «Стережіться, каже, піщан, бо то народ вельми завзятий!» Аж воно так і є!

— Та воно, добродію, мабуть би, ніякого й клопоту не було, коли б не так трохи...

— Що пак я казав? — спитав Дмитренко, загубивши останню свою думку й річ. — А, бач... Так земство привіз.

— Що то воно за земство? — питає Чіпка, пильно дивлячись у вічі становому.

— Земство?.. Нова милость царська! Бачите: живете ви у Пісках — козаки, панські й жиди... Адже й жиди є в вас? (Чіпка одказав, що є.) Так, бачите: отак само живуть і в Котолупівці, у Байраках, у Вовчій Долині... живуть поміщики, живуть купці, козаки, крестяни... Так усім, бачите, треба по шляхах їздити; усім треба, хрانی Боже! якої пошесті, від напасті оборонятись... Одному — трудно, а другому — можна... Ну, так бачите... (Дмитренко дедалі став учащати: «так» та «бачите», — видно, він гаразд і сам ні бачив, ні знав того, про віщо розказував.) Так от, бачите: збираються гуртом — пани й мужики — та й роблять що треба...

— Як це? І пани роблять?! — питає здивований Чіпка.

— Та ні, не самі роблять, а вибирають гласних... а ті виберуть управу з себе, а управа вже й заправляє всім...

— А станових тоді хіба не буде?

— Як можна — без станових! Станові — поліція, а поліція й за земством дивиться: щоб дороги рівняли, містки гатили... Без поліції не можна! Хто б недоїмку взискував, якби не поліція? Станові — поки й світа-сонця, будуть...

— Щось я гаразд не второпаю, — каже роздумуючи, Чіпка, — й земство за дорогами, й поліція за дорогами...

— Ось почувете, як збереться громада та прочитаю указ...

На останньому слові у хату ввійшли: козакий голова з писарем та панський старшина з старостою. Кріпаки, поздоровкавшись,

стали коло порога, похнюпились; а голова з писарем, мов москалі, повитягались у струнку.

— А! От, добре, — замість привіту, каже Дмитренко. — А я тільки що хотів послати за вами... Завтра вранці щоб мені була громада! Чуєте? Вам кажу й вам! Та глядіть мені, щоб не так, як недоїмку платите, — обернувся до кріпаків з докорою.

— Тепер, ваше благородіє, — каже писар, — гаряча пора... люди в полі...

— Що мені до того, чи гаряча, чи яка? Я вас вихолоджу, як не буде громади!

Старшина мовчала, тільки перетирала ногу об ногу.

— Як же, ваше благородіє, сказати громаді? — питає писар.

— Скажіть: становий земство привіз, читатиме. Чуєте: земство? Не забудете?

— Ні, не забудемо...

— Та й утомився ж я, Никифор Іванович... Ви не повірите: двоє суток з повозки не злажу...

— Ну, з Богом! — повернувся до людей...

Ті сунули з хати — один поперед одного: аж штовхаються в дверях.

— Отака ловись! — каже голова. — Був Чіпка, а став Никифор Іванович... Що то значить — гроші!

— Та гроші, як гроші, — на те йому старшина й староста. — А ви нам скажіть: чого це наш конокрад приїхав?

— Та казав же: земство привіз, — одмовля замість голови писар.

— Та чули, що земство.. А ви нам розтолкуйте: що воно таке? Чи не податки знову які?..

— А справді: що це воно, Василь Васильович? — питає голова писаря.

— Та кажуть би то, нова якась управа... У нас оце окружних взяли, а в них либонь швидко посередників не буде... Треба ж комусь людьми правити?

— Ще нами трохи правили! — трохи кісток не виправили... А це ще якусь управу видумали, — міркував, мов сам до себе, староста.

— Не можна ж так народ оставити... Ось, мов, вам воля: робіть, що хочете, як хочете... самі правтеся, самі й розправляйтесь, — каже писар. — Адже такий би розгардіяш пішов, що й... — писар почухав потилицю.

— Так, так, — піддакує голова. — Народ — що? От ваш і... давно таку бучу збили, що хоч з села збігай? Не прав таким запеклим людом, — він тобі село переверне!

— Ага-га-а... Тепер же я знаю, що це воно буде, — умішався староста.

— Кажі! — старшина йому.

— Бач, — патякає староста, — недурно вони так усилювались, щоб люди землі брали... аж воно на те й вийшло! Їм ще хотілося поводити нас на уривочку... Хоч вам цар волю й дав, так земля ще наша... платіть за неї викупні... а ми розкинемо розумом та ще щось придумаємо... От і придумали — земське... То викупні платити, а це ще — земське! Так скажемо й громаді: на земське ще заробляйте!..

Тут вони дійшли до кріпацької волості. Старшина й староста одрізнилися, пішли у волость, а голова з писарем повернули в другу вулицю — до голови.

Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козака й кріпацька громада. Дмитренко приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав, кого вибирати: заборонював «сіре мужиччя» в гласні «перти», радив — панів, котрі «усе знають й усе, що треба, зроблять»; похвалився навіть, що як повибирають «мужву», то щоб начувалися...

Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раяв вибирати панів, попрощався з Чіпкою, моргнув йому, може, й він у гласні, сів на обивательські коні, — покотив з Пісок.

Не вспів він од'їхати, як громада загула:

— То це так? усе панів та й панів!.. Ще вони нам не ввірились? — гукали кріпаки.

— Толкуй, дурні! — гримає на них козачий писар. — А хто ж в управі робитиме... ви, чи що? Хіба хто знає, яка там робота?

— Та найmemo такого розумного, як ти, то й робитиме, — кольнули його кріпаки.

— Так воно так... Тільки хто його знає, що там за робота...

Довго ще йшла розмова між громадою й писарем. Довго слухав Чіпка мовчки. Громада розписувала темними кольорами панів; писар, хоч не оступався, а все-таки стояв на тім, що без панів нікому буде діла робити, що діло невідоме, що в гласні треба вибирати притьмом панів...

— А моя рада, — не видержав Чіпка, — така: який не є хазяїн, а все кращий від наймита... А що те земство невідоме, то воно кожному невідоме... Не було його, — не знали й пани. Оже на те Бог чоловікові й розум дав, щоб до всього дійти.

— Правда, правда! — гомоніла громада.

— Пани вами, люди добрі, й так довго правили... поправтесь ще самі! Все-таки своя рука — владика. Вони не поклопочуться

за те, щоб усім було добре. Всяк за себе... А у нас же вони ще й родичі всі... Один одного стережуть. Ось ц е й... (Чіпка ткнув пальцем у той бік, куди поїхав становий.) У мене хліб-сіль їв, а за панів руку тягне...

— Еге ж, еге... Вони, як ті свині: одно за одного, — гула громада. — Коли ж так, шабаш, братця! Годі їх!.. Дивись бісове зілля: його з огорода, а воно таки в огород! Хоч у гласні їм, коли людей нема... А дзуськи!..

Розійшлася громада. Вернувся Чіпка додому, радий, що довелося направити громаду на добру стежку. У його серці заклоуувалось щось нове: йому хотілося, щоб громада його послухала; в голові промайнула думка, що він порядкує на громаді, веде її вперед, усіма верховодить... Давнє забулося, мов його й не було ніколи: він тепер отаманує на громаді...

— Коли б то, Галю, послухали моєї ради, — каже він уночі жінці, — увірвалася б їм нитка! — І він ще довго розказував Галі, як він буде людям служити... Галі й самій становилось якось гарно на душі, що її чоловік заробив таку людську повагу.

А в Чіпчинім серці уже ворушилося бажання верховодити, пекло його, виривалось наверх у думці, в слові... Чіпка з ним носився, як з нахідкою. Кого не зустрине, з ким не забалакає — та все про земство, про вибори. Немає й речі другої. Радить кожному себе стерегти, громаду, а не даватись знову панам у руки.

Рада його взяла своє. Через тиждень прилетів у Гетьманське посередник Кривинський, та прямо у предводительську канцелярію, де мала бути управа.

— Пропали ми... мужики наших б'ють! — скрикнув він, забув і поздоровкатись.

— Як саме? — схопившись, мов опечений, скрикнув завжди тихий Шавкун і оторопів.

— У Пісках — не то з наших — ні одного дворянина.

— Значить, і Дмитренка не послухали!.. — ледве вимовив Шавкун та, мов хто на його відро холодної води вилив, опустився на своє місце, підпер рукою голову — затих.

XXVIII

СТАРЕ — ТА ПОНОВЛЕНЕ

Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене та наче огнем пекло. Пшениця осипалася: люди не вспівали вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові. А тут — кидай свою роботу, їдь у гласні!

Пани поз'їздилися. У Гетьманському, коло нового будинку пана Польського, стояли в три ряди карети, брички, натачанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіту й так собі цікавих панів подивитися на нове диво та послухати, що то за земство.

Прибули й прості гласні, хоч і не всі. То все були козачі писарі та голови; один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служби. Між гласними-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин: один — з Пісок, другий — з Рудки.

Пани собі гомоніли в горницях; крики та реготи доносились з хати на улицу. Селяни, поприїздивши на обивательських шкапійках (дехто привіз разом і подушне), розташувались коло будинку, нарізно од панських карет. Хто сидів під возом, хто під горницями: кожен ховався од душної спеки, що несамовито пекла-палила. Оддаєки козацької старшини, сидів під горницями й Чіпка, рядом з Лозою, недалеко від рундука. По праву руку — кучери панські, по ліву — «п'явки людські», як колись Чіпка обзивав сільську старшину. Йому було тепер якось ніяково... Кучери позлазили з козел, дехто підійшов до знайомих гласних; балакали то про се, то про те, хвалилися урожаями, жалкували, що прийшлося такий гарячий час прогаяти. Чіпка сидів мовчки, слухав, та чи й чув що. По виду можна було помітити, що його голову клопотали неабиякі думки. Перервав їх Дмитренко своїм зичним голосом:

— Гей, ви! — гукав він з рундука на гласних, — сюди йдіть!

Гласні підійшли під рундук, поскидали шапки. Тільки один Чіпка з Лозою, як сиділи, так і zostалися.

— А скільки вас? — питає становий.

— Та скільки ж? — обізвався передній, волосний писар, скинувши очима на купу товаришів-гласних. — З нашого стану — три, та з вашого п'ять, та двоє — з Свинок... Оце й усі!

— Ага, бач, Никифор Іванович... Здорові! — кивнув становий головою Чіпці.

— Доброго здоров'я, — одказав, підводячись, Чіпка і зняв шапку.

Лоза за ним устав, скинув і собі шапку.

— А що ж це ваші сюди всякої наволочі понасилали? — питає Чіпки становий.

— Якої наволочі? — зиркнув Чіпка та, трохи спустивши голос, додав: — перед Богом усі рівні...

— То ж перед Богом, а тут — перед людьми...

— Та й перед людьми — все одно... Усе-таки сміливіше, як свій коло тебе... А то: ви собі у будинок позалазили та й балакаєте в холодочку, а тут — печись на сонці.

— Хто ж вам велить пектись? Узяти б та й увішли в коридор.

— Спасибі. Що громаді, те й бабі.

— А ви, капустяні голови! — покинувши Чіпку, повернувся становий до козачих гласних. — Це вже ви нам одну капость зробили?! Чого ви сюди попрілазили? Що ви тямите?.. Ну, що ти, Свербиносе, тямиш?.. — визвірився Дмитренко на червонопикого, товстого козачого голову, од котрого так і несло горілкою. — Кис би собі у Хайки в шинку. Ні, в гласні преться. Або ти, Ступо? Жінчиної тіні боїться, до ладу не вміє слова вимовить, а теж — і собі між люди... в гласні!!

Ступа й Свербиніс мовчали. Потупивши в землю очі, вони й не глянули на станового. Він кинув їх та до кріпаків:

— А ви, недобитки?.. Ще й вас тут неставало?! Давно з вас шкуру злупили?.. А тепер думаєте, що й ви пани?!

Стара виразка, розкорписана нечистими руками, защеміла в Чіпчинім серці. З-під насуплених брів засвітив гострий погляд, — то окидав він ним станового, то позирав на людей, що стояли мовчки, як до землі прибиті.

— Чого вам од нас, добродію, треба? — запитав Чіпка сердито й зиркнув на Дмитренка. — Хіба ми до вас приїхали?.. Нас громада прислала... ми громаді служимо...

— Та я про вас нічого й не кажу, — спустивши вниз голос, заговорив становий. — Ви чоловік торговий: всюди буваєте, людей, світа бачили — де треба, до ладу й своє слово скажете... Я про вас не кажу! З вас гласний, то таки гласний... А то — що? — Дмитренко з огидливістю глянув на останніх гласних... — П-хуу!.. Та тепер уже не переміниш... Глядїть ще не повибирайте й в управу своїх!.. Чуєте?

Гласні мовчали, мов не до них річ.

— Слухайте, — почав становий, — дивіться на мене... Як крутну правого вуса, — клади направо білет; а крутну лівого, — наліво... Глядїть мені!

Кажучи останнє слово, Дмитренко погрозив пальцем, повернувся, грюкнув дверима перед самим носом у гласних та й скрився у коридор.

— Бач, який гострий! — обізвався Ступа. — Мов над дурниками... Ні, стій! А ми так, братця: він нам правого вуса, а ми — наліво... Нехай дудика з'їсть!

— Це напасть, та й годі! — каже якийсь писар. — Швидко нашому братові за ними нігде буде місця знайти...

— А нашому братові, — увернув грізно Чіпка, — треба стерегти свого брата, а не тільки про себе думати...

Він мав ще щось сказати, та тут їх позвали в горниці.

Посеред довгої й широкої зали стояв довгий стіл, засланий червоним сукном, облямований золотою гальонкою, з золотими китицями... За столом, на покуті, сидів предводитель. По праву руку од його Данило Павлович Кряжов — потомок того самого гетьманського полковника Кряжа, що вславився ні боями, ні походами, а тільки тим, що, як прикріпляли до землі підсусідків, він прикріпив нетрохи своїх далеких родичів, а разом з ними брата й сестру рідну... або й не він прикріпив їх, а його жінка — та сама пані полковниця, що людям черевиками очі й зуби вибивала... По ліву руку од предводителя сидів Шавкун — городовий гласний. До його предводитель знай нагинався, а він йому шептав щось на ухо. Кругом столу обсідали другі гласні — горожани й земляни. Тут було ціле «сонмище», ціле кодрло Польських. Тут були Совинський, Кривинський, Гаєцький, Митіль, — не було тільки одного Макухи: Порох таки його доїхав своїми ябедами: він тепер був під судом, без місця. Між горожанами можна було побачити Лейбу Оврамовича, орендаря пана Польського, а рядом з ним отця Дмитра — благочинного, що так мєнджував просительськими книжечками, як Дмитренко кіньми, за що, кажуть, не раз і судився у консисторії. Дмитренко, як не гласний, сидів окремо, між панамі, котрі приїхали подивитись на нове диво. На всю хату тільки два порожні стульці зосталися, та й ті, мабуть, дожидали когось з панських гласних. Чіпка сміливо опустився на один; за ним Лоза — на другий. Пани-гласні зирнулися. Хоч наші дукачі були у добрих синіх жупанах, а все-таки така незвичайна сміливість колола панські очі. Для останніх гласних-селян не знайшлося місця за столом: прийшлося спинами підпирати стіну.

Після молебню та присяги почались вибори. Радили вибрати Кряжова, хвалили Совинського, розпинались за Шавкуна, намірялись пропхнути Гаєцького, Митіля. Як не крутив уса Дмитренко, як не дивився на кожного, хто підступав класти білета не в сюртуці, а в свиті, а вийшло так, що ледве-ледве провели трьох перших. На Шавкунові зробили невеличкий перепочинок.

Як налагодились знову прийнятись за вибори, гласний Саєнко, син сотниченка, попрохав «слова». Панам було це не вдивовижу. Саєнко — здавна чоловік неспокійний. Ще за Василя Семеновича він було не пропустить виборів, щоб не наговорити, як казали про його, «сім мішків гречаної вовни»... Оже та вовна була для панів Польських гірше гіркої гірчиці. Нівроку розумний, гострий, як бритва, Саєнко не пропускав случаю, щоб не побрити своїх сильних родичів. Прості люди його любили, як чоловіка, котрий не змовчить сильному і стане завжди в пригоді немічному... Зате пани та жиди Саєнкового духу боялися, — та

й недурно. Напакостити панові, придавити жида — стало втіхою для його. Так оцей-то «ліберал», як його звали, зняв тепер річ про земство... Обертаючись до панських гласних, він доказував їм «всесловність земства», довго й красно розводив їм про «интеллектуальную деятельность», котру вони, за «прошлі гріхи», повинні були оддати на «алтарь общественного благополучия». То повертався до простих гласних, нагадував їм про «рівноправність», умовляв їх самим дбати про свої «інтереси», про «народне благо». А на заключку всім гласним разом радив вибрати членом в управу хоч одного з гласних селян.

По хаті пройшов шелест. Пани здвигували плечима, хитали журливо головами, шептались між собою. Мужики заворушилися під стіною, затупотали ногами на однім місці, зглядалися, мов питали очима один в одного: «А що?! кого тепер?»

Предводитель, пошептавшись спершу з Шавкуном, а потім з Кряжовим, задзвонив у дзвоника і, оглядаючи селян, голосно запитав: хто хоче вибиратись?

Шелест потроху стихав. Предводитель запитав удруге. Усі мовчали, тільки ззиралися.

— Ось хіба Варениченко... — якомсь несміливо, крізь зуби, процідив старшина з Пісок.

На його глянуло сто очей; глянув Дмитренко — і затулив рукою свого рота: «мовчи, мов, нескребо!»

— Якого Варениченка? — волею-неволею вимовив предводитель.

— Ось!.. ось!.. — почулося з-під стіни кілька голосів, тикаючи пальцями, де сидів Чіпка.

Він почервонів. Усі уставились на його очима.

— Вы желаете? — спитав його предводитель.

— Та коли людська ласка та панська воля, — одказав Чіпка, підводячись, — то й про мене...

Голос його тремтів; лице горіло; очі світилися радістю.

Пустили на голоси: вибрали Чіпку. Далі, мабуть, розгарячившись, вибрали Саєнка в губернські гласні.

Вибори скінчились. Селяни пороз'їздилися по домівках. Пани забенкетували в городі.

Вернувся Чіпка додому. Галя побачила в вікно, вискочила з хати.

— А що?

— Усе гаразд! — скрикнув радо Чіпка. — Тепер я, Галю, не тільки гласний, ще й член в управі...

— Невже? — разом зрадівши і злякавшись, скрикнула Галя.

— Далєбі!.. вибрали! — хвалиться він.

— Кого вибрали? куди? — почувши останнє слово, питає Мотря, висунувшись у вікно.

— Мене вибрали, мамо, в управу!

Мотря глянула прямо Чіпці в вічі, по виду в неї пробігла нерадісна смужка.

— І нащо воно тобі, сину, з панами тягаться? — каже вона журливо. — Ще, не дай Боже, підведуть як... Самі ж поховаються, а тобі — буде...

— Не бійтесь, мамо: не подамся! — заспокоює її Чіпка.

— Ще встрянеш куди... — своє-таки Мотря.

— Нічого ви, мамо, як я бачу, не знаєте, — одказує без гніву Чіпка. — На те їх воля... А може, я, мамо, людям у пригоді стану... добро яке зроблю...

— І вже, сину! Ти — один, а їх скільки...

— Один, та добрий, — оступилася за чоловіка Галя, і, усміхаючись, пішли обоє в хату.

Радів Чіпка, потай од матері, вдвох з жінкою, що заробив людську шану, повагу. Те, що місяць назад тільки заключилось у серці, тепер уже снувало перед його очима, заволоділо його думками. Лагодився Чіпка громаді служити, збирався добро робити; грів у серці сам собі нишком, потай уже й жінки, голубку-надію — давнє забути і слід його загладити... А вийшло так... що — де знайшов шану, там загубив спокій і... долю!

Вибір його в управу, зроблений під гарячий час, без поради, без розмислу, нікому не був милий. Козацька старшина на Чіпку скоса дивилася. Писарям та головам заздро було, як-таки москальчук, ще недавній голодранець, волоцюга, ледащо, посівши за жінкою багатство, вискочив у люди, між пани, куди вони перлися з самого малку, що їм снилося й ввижалося — та не сталося! Пани оханулися, як уже вибрали. Стали вони один одному жалітися, який тепер вік настав, що свій брат-дворянин братається з «хамом» та ще підводить до того й других. Стали нарікати на Саєнка, що це він так зробив на глум, на сором цілому повітові... Товариші по управі вважали такий вибір тяжкою для себе обидою, залякували декого з панів, що, коли на те пішло, то вони всі покидають управу: нехай заправляє сам! А Шавкун ламав уже голову, нишпорив по товстелезних томах законів, чи не знайдеться чого, щоб випровадити з управи члена, котрий, як він боявся, міг стати йому на переметі, шкодити, не допускати просовувать лапу до земських грошей...

Шавкун — битий жак! Недаром він посивів, сидячи над бумагами. Він метнувся сюди-туди; як той павук, сплів, розкинув

сітку; ловив кожне слово, яке йому треба... Нічого сам не натрапивши, він повернувся за порадою до свого давнього приятеля Чижика, секретаря в суді. «Чи не було чого, братику? чи не судився він?» — допитувався Шавкун. Чижик понюхав табаки, чхнув, приставив пальця до лоба, подумав хвилин з п'ять та й поліз у шафу з старими ділами. Перекинув одно, перевернув друге, заглянув у третє, у п'яте, в десяте; натрапив слід, піймав ниточку — та разом з Шавкуном дійшли і до клубочка...

— Найшли! — ускочивши в управу, скрикнув Шавкун, подаючи Дело об покраже пшеницы в коморах помещика Надворного Советника Василя Сем. Польского и о прибиении сторожа Деркача.

Члени пороззявляли роти, повитріщали очі. Шавкун перечитав діло, по котрому «солдатский сын Варениченко оставлен в подозрении». Управу обняла радість, мов кожному з членів прибуло від того щастя. Як на те, в городі лучився Дмитренко. Його закликали в управу, зачинились; довго балакали. Усі вийшли, всміхаючись.

Чіпка нічого того не знає. На Маковія поїхав у Хамло на ярмарок та вернувся аж перед Спасом. Того самого дня, як він вернувся додому, заїздить до його Дмитренко, розказує діло, радить самому заздалегоди тікати з управи.

Чіпка, як почув про діло — мов хто його обухом лигнув по голові. Сором, досада, злість — усе разом прилило в його голову, мутило його кров, гамселило в висках; заходило жовтими й чорними кружками у віччю... Сам він поблід; руки тряслися... Він почував своїм серцем, що це вертається за ним давнє, простягає до його руки, хоче його схопити, обняти... Щоб себе не видати, він скочив з ослінчика, де перед тим сидів; став ходити по хаті; блудив мутними очима по стінах... Одна думка обганяла другу; одна одну випереджала, наче гралися наввипередки; він хотів на бігу піймати хоч одну з них; вони од його тікали, зникали, одні тільки краї їх на одну хвилиночку мелькали, поки не злилися в одну думку: як-не-як, а живцем не податися в руки!

Дмитренко, як мара та, сидів над його душею, чигав, як шуліка, коли Чіпка пристане на його раду — сам «вийде в одставку».

— Коли б мене на шибеницю вели та сказали: як подасись сам, помилуємо, — я б і тоді не послухав! — скрикнув Чіпка. — Хто скаже, що я чоловіка вбив?.. Може, вони на своїм віку десятки, сотні на той світ позагнали... А тепер шкода: нема волі?.. Тепер завадило — всі рівні?.. Я людям служу... мене люди вибрали... мене люди й скинуть!

Поїхав Дмитренко ні з чим!

На другий день летіла од предводителя до губернатора бумага.

Через день привезла стахвета од губернатора приказ: «устранить гласного Варениченка по неблагонадежности».

Упала ця вістка, як грім, на Чіпчину голову... «Це гірше крадіжки, розбою! — думає він. — І назви цьому немає. Там — прийшов, узяв — і нема... видно, чого нема!.. А тут усе є... і добро зосталося, і сам зостався... То що з того, що зостався?.. Коли твою честь украдено... душу твою обезславлено... Та ні! не буде цього... Ми ще поміряємось... Ще побачимо, чий батько старший... Не той тепер вік... часи тепер не ті... не ті люди!..»

Запрягає Чіпка коней, їде в Гетьманське. Не поганя — жене коней; не везуть вони — мчать — та прямісінько до Пороха в двір.

Перемінився Порох з того часу, як його бачив Чіпка: постарів, захирів, опав. Колись кругле обличчя розтяглось вздовж, осунулось; щоки пообвисали, очі помутніли, руді вуси посивіли, сам згорбився, труситься... Оже пізнав він Чіпку: пізнав і його Чіпка. Привітались, як давні приятелі. Почула Галька чужого чоловіка, увійшла в хату; подивилась на Чіпку — і вийшла мовчки. На ній — лиця було не знать, так вона схудла, аж почорніла...

Перше всього послав Чіпка за горілкою: побігла чорномаза дівчинка, Гальчина дочка. Порох зрадів горілці і випив підряд аж три чарки. Тоді Чіпка похвалився йому своєю пригодою. Не втаїв він нічого: розказав, як Дмитренко намовляв перед виборами людей у Пісках; розказав, як крутив усом на виборах; розказав, як пани намовлялись не пустити мужиків у земство, які були вибори... Сказано: нічого не втаїв гострий язик ображеного Чіпки.

Гаряча мова розпалила гарячу кров Порохову; засвітив огонь у його старих очах — і він написав Чіпці жалобу. Хоч тряслася рука старого писаки, хоч бризкало перо, — одначе з-під його отрута на папері зосталася. Вилив Порох у жалобі всю свою злість, що накипала довгі роки: обсипав, оцеклював старий ябеда панів Польських так, що аж сам трясся, читаючи Чіпці жалобу. Чіпка заплатив йому добре, подякував, одвіз жалобу на пошту, а сам поїхав у Піски.

Минув тиждень. Ні чутки, ні вістки!

Був великий бенкет у предводителя. Настягалось гостей сила. До самого білого світу пили, гуляли, у карти грали; один перед одним новиною хвалилися; раділи, що «хама» з управи вижили...

Світом задзеленчав дзвоник повз будинок Польського — і на хвилину сполохнув веселе гульбище. Дехто навіть зазирнув у вікно, — та з освіченої хати нічого не побачив; тільки чуть було, як застугоніли колеса, проминаючи будинок...

Незабаром принесли з станції бумагу до предводителя.

— Приїхав чиновник од губернатора, — сказав хтось, розпитавшись поштаря.

Як блискавиця шморгнула в хаті — і перелякала все гульбище. Усе затихло, немов замерло... Якісь перелякані погляди у недавно веселих очах без тямку блукали по хаті; кожен дивився на другого — і мовчки переводив погляд на третього, четвертого... Предводитель вийшов у кабінет до себе, а по хаті пройшов тихий, задавлений гомін, наче вітрець провійнув листвою... по всіх кутках зашепотіли.

Через хвилин п'ять поштар пішов назад, а в хату увійшов предводитель.

— Оце так! — скрикнув він, перевівши дух. — Зараз подаю в одставку...

У хаті все затихло: така настала тиша, що чутно було, як крізь спертій дух виривалось кожне слово у предводителя.

— Що це? Слідствіє... надо мною... над нами слідствіє наряджають... І після цього щоб я служив?.. Зараз же в одставку... зараз!..

— Що, що таке, Петро Васильович? — питають його, обступивши з усіх боків... — Щось уже є... уже якась ябеда!..

— Как же, как же, — задріботав він, мотнувши головою. — Наші вибори не признані... слідствіє наряджено... І після цього служити?.. Не хочу! не хочу! — залентував він — і заходив по хаті.

Шавкун з одного кінця зали протовпився в другий, як стіна блідий, задуманий.

— Так... так... це він... він та Порох, — зашепотів він, підступаючи до Чижика. — Він три дні... ні, мабуть, буде з тиждень, як водився з Порохом...

— А вже не хто, як не Порох! — обізвався Чижик до товариша. — От стара ябеда!!.. Не здихаємось ніяк... уївся, та й уївся...

Шавкун одійшов трохи. Надія заграла у його хитрих очах.

— Знаєте що? — зашавкотів він. — Може, ще діло поправимо... Треба дознатись, хто писав жалобу... Коли справді Порох, — тоді нічого й казати... Ябедник писав! Хто повірить ябедникові?

— А справді, — загуло кругом. — Треба довідатись... Петру Васильовичу треба поїхати до чиновника, розпитатись...

— Кому? до кого? — бришка предводитель. — Щоб я їздив? Не буде сього!

— Просимо, Петро Васильович!.. просимо!.. просимо-о!! — загукали кругом.

— Не поїду... виберіть кого другого... Я ні за що не поїду...
Надо мною слідствіє?!

— Просимо... просимо!.. просимо!! — ще дуже загукали.

Насилу ублагали. Уже зовсім розвиднілось, гості подякували хазяїну, попрощалися, порозходились...

Годин через три будинок Польського знову кишів панством. Сюди зібралися знову всі, хто був учора, щоб почути: хто писав жалобу і про що та жалоба. Предводительського синка не було: він поїхав до чиновника. Незабаром вернувся з жалобою. Подав Шавкунові до рук:

— Читайте!

В хаті затихло, Шавкуна кругом обступили. Шавкун розвернув бумагу; одкашлявся, як дяк на криласі, глянув:

— Так, так... і рука Порохова... — сказав наче сам до себе — і став читати.

Кожного кидало то в огонь, то в холод од тієї ябеди. Усяк аж голову схилив, слухав, — як слухав винуватий школяр правдиві вичити про свої вчинки.

Шавкун скінчив.

— Клевета! ябеда!! — загукали кругом. — Жалійтесь, Петре Васильовичу! це — обида... Хіба можна так виражатись: «организованная шайка», «сонмище кріпосників»? Хіба можна?..

— І як губернатор прийняв таку ябеду?! — хтось гірко вимовив...

— Підіть же! — каже другий, здвигнувши плечима.

— Это давление администрации... вмешательство в земские дела! — гукнув хтось з кутка.

— Та... так... вмiшателство. Нада міністру писать.

— Еге ж, еге... Міністру! міністру!.. От лица всего дворянства. Ми все вас просім, Петро Васильович!.. просимо! просимо!!

— Харашо... харашо, — одмовляє він, оддувшись як індик.

Шавкун з Чижиком переглянулись, — і іскорки сміху заблищали у хитрих очах.

— Ось постійте... не горячіться так! — каже Шавкун. — Чого нам до того міністра лізти? Нам треба спершу це діло забити, позбутись його...

Шавкунова рада взяла своє. Шавкуна послухали і змовились, як в один голос, казати чиновникові про вибори.

У дванадцять годин приїхав чиновник до Польського удвох з справником і прийнявся за діло... О шостій годині сідали гості за довгий стіл обідати. На покуті сидів чиновник; по праву руку Польський; по ліву — Кряжов... Здавалося — то сиділо три давніх приятелі, котрі, не бачившись цілі довгі роки, на превелику радість зустрілися... За столом на покуті ішла весела розмова, сміхи та жарти... На однім крилі і на другім розмова ішла тихше, а вже ж на веселих обличчях гостей можна було помітити, що покутня радість крайком зачепила й їх... Навіть на захирілих, судових пиках Шавкуна й Чижики, ще поруч сиділи у кінці столу, навпроти покуття, — видна була якась веселість...

Багатий на смачні страви, розкішний на дорогі трунки, обід кінчався. Моторні лакеї розносили високі кришталеві чарки з пінистим шипучим вином. Перший підвівся чиновник, — уставив у ліве око стекольце, підняв вгору чарку; подякував панові Польському за добру учту; нагадав, що адміністрація вкупі і в «союзе с привилегированным сословием» повинна «зорко следить» за «революционными элементами», — що обох їх «интересы общие», — що вони повинні піддержувать «государственный строй», — берегти його од «напора безумных социалистических идей», котрі тепер злочинці розсівають всюди... і красна, і вчена була та річ: гетьманські панки ще зроду не чули такого гарячого слова! На заключку воно жичило панові Польському здоров'я, а «привилегированному сословию» радило злить його «интересы» з «интересами администрации», од лица котрої чиновник примовлявсь випити за «общее народное благо»...

Випили за «благо»... Лакеї знову поспішили поналивати чарки. Підвівся Польський — і тільки й видумав, що просив випити за здоров'я «дорогого гостя»... Випили й за «дорогого гостя». Лакеї знов наповнили чарки. Підвівся Кряжов — і розпустив свого довгого язика про той розбрат, який пішов між двох «сословій»; похвалив адміністрацію, що вона стереже «интересы имущих классов», що вона піддержує «экономическое развитие страны» — помагає строїть залізниці, помагає заводити «банки», обороняє «отечественную промышленность покровительственной системой», — просто сказати: «создает народное благо»... За таку велику послугу Кряжов прохав випити за адміністрацію... Чиновник подякував від «легкого сердца» і примовивсь випити за «дворянское сословие».

Обід скінчився. Повставали з-за столу; подякували хазяїнові — і розтеклися скрізь по будинку. Гомін, галас! Одні диву-

валися красномовству чиновника, другі підхвалювали Кряжова, а третім найбільше подобалась «скромність» річі предводительського сьонка»...

Тільки один Шавкун з Чижиком дивувались усій отій «комедії» — і, стоячи в кутку, радились нишком: як би їм здихатись Пороха.

Програвши в карти далеко за північ, чиновник став прощатись. Перед рундуком стояв уже трояк самих кращих поштових коней. Невелике чиновниче збіжжя зложено було у невеличкий чемодан і положено у ногах поштаря. Адміністратор сів; поштар махнув на коней батоґом, задзеленчав голосний дзвоник — і тільки курява встала...

— Поїхав! — у один голос сказало кілька душ.

— Хороший чоловік!..

— Чудесний... хоч і молодий... А розумний — не кат його взяв!

— Та ще б! Правовід та не розумний... Ну, звісно: благородне дитя...

— А коли б воно нам не нашкодило, — увернув хтось неймовірний.

— Хто? він? — оступивсь Кряжов. — Ніколи! Ні зроду-віку... Ми його знаємо, як облуплену овечку... Він у нас у банці — по вуха застряв! В довгу, як в шовку!.. Він у мене ось тут сидить! — Кряжов стулив міцно кулак і показав поверх голови.

— Ну, коли так, то безпечно! — в один голос зарішили Шавкун і Чижик.

Горе, кажуть, об горе чіпляється.

Вернувся Чіпка з Гетьманського додому з розстроюдженням лихом у серці. Стрива його мати, хвалиться: нема Галі дома, поїхала до батька, бо Максим занедужав.

— Чим? — пита Чіпка.

— Господь його знає. Поїхав, кажуть, кудись на ярмарок любісінький, милісінький, а привезли — ледве дише.

— Гм... А що у вас чувати доброго?

— Що ж тепер доброго почувеш? Нема тепер нічого доброго... Он, розказують, на Красногорку напали розбишаки... Чоловік з двадцять наїхало, — та сторожі одбили... Кажуть, така бійка була, Господи!

Чіпку подрав мороз поза шкурою... «Так... так! — думає він. — Оце ж воно йому й ікнулося!..»

Порозпрягав він коней; підложив сіна. Ходить по двору, — не хочеться ів хату. Сонце саме заходило. Піднялась вечірня шар-

панина. Там воли ревли; там овечата мекали; там жінки свинею кликали... Все то хазяйські клопоти. Чіпці байдуже до всього того! Він навіть не дослухається... У його тепер свої клопоти, — не обберешся їх...

Ходить він по двору — нудно; увійде в хату — хатні померки ще дужче розвертають сумну думку. Розстилає вона перед ним, наче страшний килим, страшні пригоди життя... Ось і Максим лежить — перебитий, переламаний... Ось висовуються давні, знайомі тіні; Лушня, Пацюк, Матня, ще й другі братчики... П'яні голови горять кривавим цвітом; в очах палає хижість, голоднеча... Ось піднімаються в пам'яті панські комори: про них нагадали в земстві... пригадався сторож... І сторож, і Максим качались перед ним, божевільно стогнали... Чи правда тому?.. Правда... гола, страшна правда. Що б він тепер дав, коли б можна було її викинути з пам'яті, забути... Так ні!.. Таке не забувається... Воно, мов нарошне, вилазить наверх; наче якесь страховище, лякає тебе... Навіщо ж воно вертається? нащо воно здалося мені?.. Воно перестріло мене, перейшло мені дорогу тоді, як я хотів його слід затерти... І спливає йому на думку земство, з своїми плутощами та хитрощами, з своєю образливою неправдою... «Воно мені нагадало про те... Я хотів йому останній вік оддати, а воно мене завертає до старого... Хіба в земстві не ті люди, що й були?.. Хіба вони в один раз перемінилися?.. Чого ж їм можна служити?.. Чому мені ні?.. Кожен з нас несе гріх за собою... Чого ж одному прощено, — один забувся про його, наче спокутував, а мені — нема ні забуття, ні спокути... І не карали — винуватий... Де ж та правда на світі?!»

Зовсім смеркло. Люди і світ спочили. Лягла вже й Мотря. Тільки один Чіпка не лягає: ходить, нудиться, карається... З хати надвір, знадвору в хату.

— Чого ти, сину, тупаєш! Чому спати не лягаєш?

— А вам спиться? — неласкаве одказав він.

У голосі його забренчала давня туга. Материне серце почуло її зразу — і злякалося.

— Спиться ж... — ласково одказала вона. — Чому ж воно не буде спатись, коли така пора?

— Ну, то й спить, коли спиться, — м'якіше сказав Чіпка та й опустився на лаву...

У хаті темно, тихо. Мотря тихенько зітхає...

— Мамо! — обізвавсь Чіпка.

— Чого, сину?

— Чи воно коли буде правда на світі? чи, мабуть, ніколи не буде?!

— Господь його знає, сину. Коли більше буде отаке заводитись, як тепер, то певно, що й тієї не стане, яка тепер є...

— Ні, мамо... Видно, ніколи не було тієї правди... ніколи й не буде! Не заводилось би таке, коли б вона була...

Мотря нічого не одказала. Чіпка знявся, знову вийшов з хати та проходив по надвір'ю мало не до світа білого...

На другий день поїхав Чіпка до тестя. Теща й жінка стріли його перелякані. Вони повели його у колись Галину хатину. Явдоха щось довго-довго шептала йому, ламаючи руки. Вона була, як полотно, бліда-перелякана. Галин погляд світиться тяжкою мукою. Прикро й глибоко дивилась вона на чоловіка, немов казала: «Он, бачиш!»

Чіпці одначе було тепер не до того. Побалакавши нишком з Явдохою, він пішов у світлицю. Звідти доносилось до них страшне стогнання. У світлиці на ліжку лежав Максим, перегнувшись удвоє. Раз по раз з грудей у його виривались тяжкі «охи», раз по раз він схоплювався руками за перегнуту спину. Його мучений вид уразив Чіпчине серце — аж забігала мишка... Явдоха підступила до недужого.

— Максиме! — обізвалась вона.

— О-ох! — одказав Максим, важко зітхнувши.

— Чіпка приїхав.

— Тату! здорові були, — привітавсь Чіпка, підступивши до ліжка.

— Ох-о-ох!..

— Чого се ви?..

Максим несамовито скрикнув — і схопився обома руками за спину. Скривлений у рота вид показував страшні болі. Він похлинувся, закашлявся... Забулькотіло в грудях; Максим виправивсь, тріпнувся; розкрив широко очі; провів ними хижо по всіх... То був останній погляд — погляд наглої смерті... Явдоха мерщій накинула на вид чорний платок.

Як підняли платок, — Максима вже не було... Мука застигла у його на лиці, виглядала широко розкритим скривленим ротом, витріщеними очима...

Галя глянула — і скрикнула... «Умер!.. умер!..» — кричала вона не своїм голосом, вибігаючи у кімнату і кидаючись на ліжко лицем у подушки.

Чіпка зиркнув — і затрясся... Він ніколи не бачив такого страшного, холодного погляду. Перед ним війнула друга смерть, бабина. Там — тихо, наче забуваючись або засипаючи, упокоювалась добра душа. Тут — з страшним боєм, муками та прокльонами покидала вона землю... Голова в Чіпки закрутилася, затуманіла. Він закрив на хвилину очі й опустив бліде лице на груди...

Одна Явдоха якось видержала. Вона знову прикрила чорним платком Максимову голову; сіпнула Чіпку за рукав — і вийшла з ним з хати, боляче стуляючи очі, з котрих туга ледве видавила дві сльозини...

А в Гетьманському пани раділи, що по їх сталося. Вибори утвердили, а на Чіпчину жалобу через справника послали одказ.

Ось відкрилась і земська рада. На раду прибули одні пани-селяни не поїхали. Одні, як Лоза, через те, щоб не чути такої бридкої лайки та ганьби, яку вони чули од станового на виборах; а другі не поїхали за возовицею. Саме хапалися з нею, бо дощі як затялися: щодня та й щодня... Радили раду одні пани.

Через тиждень чутка про ту раду оббігла цілий повіт. Перш усього розказували, яке велике жаловання положили членам в управі; потім того жалілися на якийсь чудний налог з землі: у кого її більше, той платить менш, а в кого менше, з того й бери; далі хвалилися, що шляхи, греблі й містки будуть рівняти, гатити й лагодити «натурою», тобто мужичими руками...

Чіпці тепер не до того. Його заклопотали хатні клопоти. Треба було тестя поховати, поминати, худобі його порядок дати. Чіпка викрутився цілий місяць, як муха в окропі: ніколи було дослухатись, що люди говорять.

На Параски у Гетьманському ярмарок. Упоравшись коло хазяйства, Чіпка поїхав. Перше-наперше зайшов в управу. Як же почув, що така біда з ним, — як сто зміїв разом ужалило його серце! Не розпитуючи, як, що, за віщо, — від злості він не міг слова вимовити, — вийшов неборак з управи, наче вчадів... Голова ходила ходором, кружала, боліла; в висках — як хто молотком стукав; в очах — жовто, чорно; а в ушах — пищало, стогнало, вило... Щоб хоч трохи очуматись, він пішов походити по ярмарку... Ходить поміж возами, попід крамницями — роздивляється, слухає... Тільки й речі, тільки й мови, що про земську раду, про налог!..

— Знаєте? — питає, усміхаючись, один великопомісний панюга другого.

— Знаю, знаю...

— Синок не уступить батющці...

— Та кий біс, то не він? То все Шавкун з Кряжовим... От голови!!

— Ото їм — всесословність! Хотіли рівноправності, — оце їх і порівняли... А то справді — всяка наволоч дере ніс угору... Нехай же тепер знають!..

— Оце самоуправа!! — запихкавшись, з переляканим видом, стрічає мілкопомісний панок сусіду. — Чули про налог?

— Де ж не чути? Добре далеко розходиться, а лихе — ще далі...

— Оце так! — підскакує третій полупанок. — Цього ще не було, щоб без сорому, прилюдно, в вічі казали: хто має на десять рублів, — з того бери руб, а хто на тисячу — копійку! А тепер, при самоуправі, діждали...

— Їм що? — четвертий каже. — Вони собі повбирались в управу, лущитимуть з нас грошики — та й ні гадки!..

— А нашому братові — дошкуля, до самих печінок доходить... — веде річ перший.

— Та ще як дошкуля! — піддержує третій, — такими поборами печінки витягнуть!.. А з чого його, скажіть на милость? То було сякі-не-такі, а все-таки три своїх робітники, а тепер... біда та й годі!.. А народ так розледачів, що, сказано, хоч сам за плуги берись... Ні за ласку, ні за гроші... Він швидше той день у шинку просидить, ніж піде на роботу до пана...

— Це розбій! це — здирство панське!! — чує Чіпка — гукають селяни під яткою.

— А бач? — не я казав? — пристає до старшини підпивший староста. — Не я вгадав, що вони й земське вигадали, щоб себе полатати... Цар людей одібрав, цар волю дав... Хіба ж їх так і випустити? Еге ж!.. Коли не роблять, — хай же хоч платять!

— То було окружний з нас шкуру дере, а тепер управа драти-ме, — бідкаються козаки.

Чіпка все це чує, — і кожне слово, як гостра колючка, коле його в серце... Він слухає... До свого горя приливає ще людське; троюдить ним своє гаряче серце; розбуркує старі думки... Злом пашисть лице його; злом світять очі, аж поблід від злості, аж руки трусяться...

— Недурно вони так усилювались мене випхнути... Аж їм он чого заманулося? Прокляті! Аби їм тепло, аби їм добре... Нехай дурний мужик на всіх робить, за всіх платить; хай одбуває одбучі... Нікому за його оступитися! Вони себе знають... своє панське кодло знають... А мужик — віл... ори, поки здужає! Дай йому полови, щоб не здох, — та знову запрягай... поки не впаде в борозні... А тоді здери з його шкуру на чоботи... Прокляті! Чорти, а не люди!

Чіпка кричав, розмахував руками; гаряча його річ огнем пашила. Кругом його дедалі більшала та більшала купа людей; довго слухала мовчки; потім хто-небудь увертав і своє слово, підкладав дров до багаття. На той крик нахопився Дмитренко.

— Що це ви робите? — спитав він Чіпку.

— Як — що?

— Та де ж? ви людей бунтуєте... земство лаєте... управу...
налог...

— Щоб вони не діждали його брати! — грякнув Чіпка.

— Чого це ти так розкричався? га? — перемінів становий річ,
розсердившись. — Чого ти людей бунтуєш?

— То ви їх бунтуєте, а не я! — одрізав Чіпка.

— Гляди, лишень, козаче, щоб з цілим язиком додому вер-
нувся. Чуєш? не забувайся!

Становий пішов далі поміж возами. Чіпка знову прийнявся
за управу...

Надвечір вертався він додому вкупі з Грицьком. Він був сум-
ний, мовчав цілу дорогу. Грицькові аж моторошно стало, він
зачепив його:

— І охота тобі, брате Чіпко, з ними лаятись?

— Чи можна ж, Грицьку, втерпіти?

— Та плюнь на них... Хай їм з їх управою, з їх земством!

— Мене громада вибрала... Я громаді присягав... Хто старший:
громада чи вони?

— То й на громаду плюнь!

Чіпка аж позеленів од такого слова — і нічого не одказав.

Приїхав перед вечором додому, сам на себе не схожий. Галя
стріла його на порозі та аж перелякалася.

— Чіпко! що з тобою? ти нездужаєш?

— Ні, здоров... їсти хочу.

Дали йому їсти.

Чіпка сидить — насуплений, жовтий, аж зелений, — їсть
мовчки. Пообідав, як стало сонце сідати. Не підводячись з місця,
схилив він на руку голову, обперся об стіл — та так і закам'янів...
Західне зарево освічувало його сумну, як з мармуру вироблену
постать — один її згорблений вид наганяв журбу тяжку. Галя
глянула на його — і нишком стала плакати. Чіпка почув.

— Чого ти, Галю?

Вона мовчала.

Він підійшов до неї; взяв її руками злегенька за голову і, за-
глядаючи в вічі, промовив:

— Скажи мені, Галочко, чого ти?

— Ти мене зовсім забув... — одказала вона, схлипуючи.

— Як забув?

— За тим проклятим земством — ні поговориш ніколи, ні-
чого...

— Та таки правда, що воно в мене отут сидить! — показав
на серце.

— Чом же ти його не кинеш, сину? — обізвалась журливо Мотря. — Чи воно тобі не огидло?... На тебе вже дивитись страшно... Який був, а який став!!

Чіпка матері нічого не одказав.

Надворі стемніло. Спускалася ніч на землю, утихомирювала людські клопоти, руки й думки. Полягали спати. Чіпка лежав мовчки, хоч і не спав. Думки цілим роєм окрили його голову. Перелітали вони з самого малку — аж до сьогодні; назирнули кожную пригоду життя його, гарячили кров, мутили розум. «Скрізь неправда... скрізь! — шептав він. — Куди не глянь, де не кинь — усюди кривда та й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди захватись від неї, втекти від неї; плутаєшся в темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти: не знаходиш місця, де б прихилитися... Сказано: великий світ, та нема де дітися!.. Коли б можна, — весь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, й правда настала!..»

Чуючи, як важко Чіпка зітхає, а не озивається, Галя знову почала плакати. Замість утіхи, Чіпка похвалився їй своїм горем та трохи сам не заплакав. Галя його заспокоювала, голубила, пригортала міцно до серця. Чіпка одмовляв їй нехотя.

Наплакавшись, Галя заснула, як мала дитина: тихо, спокійно.

Чіпка прокачався цілу ту ніч і очей не змикав: усе думав, мучився...

XXIX

ЛИХО НЕ МОВЧИТЬ

Поховавши Максима, Явдоха сама побоялася на хуторі жити. Підмовляла дітей, вони не захотіли. Тоді вона спрдала дворище, спрдала все, що можна було спродати, та й перебралася до дітей. Разом з нею вступило й нове лихо в Чіпчину хату.

Перше всього матері не помирилися. Явдоха була пишна, горда. Як тільки оселилася, зараз почала все на свій лад перевертати, господарством заправляти. І те — не так, і друге — не до ладу, і третє — не на своїм місці стоїть! Мотря, з молодих ще літ зсушена то працею, то нуждою, суха, як опеньочок, тиха, бідненько зодягнена, довго мовчала, потакала Явдосі... Одначе не видержала. Явдоха щось уже стала дуже верховодити, за віщось крикнула на Мотрю. Мотрю розібрала досада, вона обізвала Явдоху панією; а Явдоха налаяла Мотрю нищою, дармоїдкою... З того й пішло... Лайка та сварка, бучі та колотнечі! Не було того дня, щоб вони між собою не лаялись.

Галі шкода було Мотрі, котру вона так уподобала, і вона, щоб не сердити й матері, ховалася од тих буч та сварок або в себе в хатині, або в Христі. Вона рада була зійти куди з двору, щоб ні чути, ні бачити! Як же вже й її зачіпали тим, то, звісно, як дитина, вона тягла материну річ. Чіпка й собі, хоч і бачив, що мати ні в чому не винна, держався руки жінки, а за нею — й тещі. Довелося Мотрі таке життя, що хоч без вісті тікай!

— Казала я тобі, сину, — жалілася іноді Мотря Чіпці, як уже й йому теща залле за шкуру сала, — казала: не бери багачки... ні тобі життя не буде, ні мені, старій, спокою!

— Потерпіль, мамо, ще трохи. Що ж робити? Це все вона верховодить... вона бучу збиває... Поки її не було, — було тихо й мирно, все гаразд; а як стала — все так і пішло догори дном... Покоріться, мамо.

— Не буду я, сину, коритись, чорт знає кому. Краще піду в люди та людям покорюся й поклонюся, ніж мені їй кланятись за шматок хліба, що від тебе заробила...

Чіпка розсердиться ще дужче. Вийде з хати — або до Грицька піде розвести свою тугу, або коло худоби пораяється, а іноді й зовсім з двору з'їде у ярмарок куди та не вертається днів три або й чотири.

— От бач! — викладає тоді Явдоха Галі, — це вона, вона все вас розстроює... це вона, стара відьма, бунтує вас, підбиває його! Жило б, старе луб'я, коли й зобує й зодягнене, не голодне й не холодне... Так ні! Ще й кирпу гне... мов їй гірше тепер, ніж тоді, як нужу годувала!.. Сказано, злидні! Як парші трохи обкидали, — зараз і вередувати...

Вернеться Чіпка додому, стане йому Явдоха виклидати, на Мотрю клепати. Розпалиться він на матір, дивись: на Мотрі все й окошилося... Заплаче було, бідна, одна в кутку на печі сидячи, та й годі.

Такі безперестанні бучі та гризня доливали отрутою й без того вже отруєне життя Чіпчине. У своїй хаті він був як чужий: вона йому остогидла. Йому було в ній душно, тісно, серце забажало волі, душа — простору. Він почав згадувати старе товариство...

Грицько з своїми завсідними жалобами на втрати, з своїми розмовами про недостатки, про худобу, з своєю жінкою — тихою й доброю молодницею, — з усім напрямком свого тихого пахарського життя, — здавався йому тепер нудним, сумним. Він слухав його жалощі, позіхаючи, а думка, рядом з розмовою, малювала йому інший побит життя — ще до заручин... Там хоч і горілка лилася, як вода, хоч хто й верзюкав з п'яних очей казнащо, — та все те жило, мучилось, любило, кляло... То життя було,

хоч і під п'яною облудою. А тут — тихо та сумно, як у болоті; сонно, німо, як серед мертвого царства, а дома — гірше, ніж у пеклі!

Щоб хоч трохи одвести ту самотню тугу, Чіпка почав перекидати лишню... Та добре тому пить, чий хміль спить... А Чіпчин хміль не спав; він його ще дужче мучив, як огнем пік і без того палке серце... Він тоді сердився на всіх і на все. Теща йому не вгодить; мати боїться; одна ще Галя має над ним волю; він її усе ще кохає й поважає. Оже іноді й їй доставалося. Він доскіпувався до неї: то чому вона не хоче наймички найняти, то чому те та друге й досі не зроблено, то чого вона тратить над шитвом очі: то сяку, то таку всячину видере та й присікається...

Галя слухала все те, іноді одмовляла, іноді мовчки плакала, а іноді чогось боялася... А спідтиха-тиха серце їй щось недобре віщувало, боліло, нило...

— Чіпко! — іноді вночі, як усі поснуть, вона обізветься до його. — Що з тобою сталося?.. Ти почав вередувати всім... Все тобі не любе, не миле, все остогидло... Невже правда, що все остогидло?..

Те питання було йому гіркою докорою. Він почував себе винуватим перед Галею; він даремно присікувався до неї... Тепер її журливий голос разом голубив і докоряв його.

— Галю, рибонько моя! — шепче він, — тяжко мені... важко... Сам не знаю, де б я дівся, куди б себе запровадив?.. Хоч би діти були... Може б, вони розважили мою тугу... чи не розлепетали б вони мого суму?..

— Чого ж тобі важко?.. Хіба тобі й коло мене важко?.. І зо мною сумно, Чіпко?

— Ні... ні. Галочко!.. з тобою мені весело... коло тебе мені так легко... Хоч би матері не лаялись, хоч би вони в миру жили... А то — щодня гризня, щоденна лайка...

— Чи я ж винна тому, Чіпко? Я б сама рада, коли б вони помирилися, поєдналися... Так же бач... нічого не вдію! Така вже в обох натура: кожна кожній не хоче й на крихту вступити.

— Ой, ні... Ні, Галю, не те... не те... Я боюсь, коли б я не занапастив твого віку, — перескакуючи на друге, шепче Чіпка. — Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива... Так же, бач: немає щастя, немає добра! Якесь лихо з самого малку мене окривало, — з самого малку воно вчепилося за мене, ніяк я від його ні одіб'юся, ні одгребуся! Як той ірод, залізло в саму душу та й душить, та й вадить, та й каламутить усім... Он — колишнє товариство (недавно бачив) — веселе, щасливе...

Галя почула — звідки вітер віє, куди хилить... Вона бачила, що чим далі, то все Чіпка від неї одходив та одходив... Вона бачила — серце їй правду казало, — що не вдержати уже їй Чіпки біля себе, що йому остогидло таке життя — не вдовольняло його... І вона тихо-тихо, потай од Чіпки, нишком плакала... То вона спускалася в своє недавнє щастя, роздивлялась на його, перевертала, розглядала без того гарячого пошибу перших любовців, котрий перше не давав їй ясно глянути на життя їх, — розбирала поглядом сторонньої людини. Після таких розглядин та рахування самої з собою вона перелякалась своїх думок... Вона справді не була щасливою, не принесла й Чіпці щастя: вона не була матір'ю — та чи й буде!.. І, падаючи перед образом, молила Пречисту зглянутись на й сльози...

А тим часом Чіпка робився все смутніший, зліший, нетерпеливіший...

— Ти б, Чіпко, коли тобі обридло так жити, кликнуй товаришів, погуляв би з ними: може б хоч трохи розігнав свою тугу, — раз сказала йому Галя, бачивши непереливки.

Вона захотіла ввійти в те товариство тихим янголом-спасителем, навчити запеклі харцизяцькі душі, п'яні голови любові до людей, до їх мирних звичаїв, до раз заведеного тихого життя. Та ба! Тим запеклим душам треба було десь дівати свою силу, що пручалася, рвалася на волю, переступала звичаї, топилась у гультні, в горілці; п'яним головам одрадна була несамовита сваволя, котра б не знала ні в чому припону, заборони, буйна та шумлива, як самий хміль... їх не зведеш на протерту стежку тихого, незамутного життя! Не з її м'якою, до спокою, до тихого щастя похилою натурою, не з її розумом жіночим, тонким та гнучким, руйнувати було ту башту кріпкої волі... Туди треба було не жіночого серця, люблячого, теплого, а каменю дебелиого та холодного, що його ніколи іскра любові ні розтопить, ні нагріє... Тієї волі не звоюєш слабою жіночою рукою!

Галя побачила, що вскочила з Чіпкою, як риба в невід, і... заплуталась... Стала вона побиватись, борсатись, трепетатись... Шурхнула, як пліточка, в першу дірку — і вискочила на чисту воду... а Чіпка zostався в неводі!.. Вона за ним убивалася, сумувала, плакала. Та він того уже не чув, не бачив. Він тепер знай співає про неправду людську; кляне земство, котре йому не далося в руки; лає здирщину, котру лаяли всі небагаті люди; бідує з кріпаками, будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди невгодні землі; допомагає їм грошима, коли пристають за подушне зборщики; бенкетує з ними — і часом, заливши очі, викрикує, що час би й покарати... А прийде додому — і п'яними

руками пригортає до п'яного серця свою Галю, не примічаючи палких сліз на її очах та смутку на змарнілому личку...

Настали часи інші, завелися порядки другі в Чіпчиній хаті. Привітна й тиха своїм спокійним сімейним побитом, стала вона тепер притоном гульні п'яної, несамовитих реготів, співів... Явдоха, звикши до гулянок замолоду, згадала їх на старість, допомагала зятеві в його затіях.

Оце в суботу, під неділю, або в свято завернуть до Чіпки старі товариші: Лушня, Пацюк і Матня. Уродиться боклаг горілки, страва всяка. Явдоха порядкує. Галя куди-небудь у куток заб'ється, сидить мовчки; дивиться, як її чоловік гуляє; слухає, що верзуть його товариші. А Мотря — аж на піч залізе, щоб хоч не бачити того нічого...

Чіпка сидить з товариством за столом: чарка літає за чаркою, задурює їм голови; крики, співи та реготи окривають усю хату, вириваються крізь вікна надвір... Іноді зачне хтось баляси точити, про свої походеньки розказувати. Явдоха слухає, сміється, радіє; Галя — сумує; Мотря — спльовує на печі мовчки... «Хоч би смерть швидше прийшла, — думає вона, — щоб ні чути, ні бачити такого!..»

Найбільше Лушня розказував. Як музика, тільки поведе смичком по струнах, — і заговорять вони то зично-радісно, то журливо-плакучо, так він своїм язиком грав по людських душах. Розказує одно — всі за животи беруться та регочуться; почне друге — жаль серце, немов каменем, давить, на очах виступають сльози... Частіше всього він любив згадувати про своє молоде життя, про свою матір. Оце й зачне було:

— Мене мати привчала красти ще змалечку. Бувало посадить мене, малого, коло себе, положить перед очима шматок хліба та й украдь у неї так, щоб не бачила! А побачила, — зараз бити... А дубець у руках червоний та гнучкий, аж свистить... Я вже бувало і сим, і тим боком... углядить — так і стьобне дубцем по руці, аж синя попруга, як п'явка, кругом обів'є руку... Я закричу не своїм голосом та до неї: і «мамочко»! і «голубочко»! «не буду... не буду!» Обнімаю її... однією рукою нахиляю за шию, а другою, дивись, шматок уже й потури в пазуху. Оглянеться вона, немає шматка... Тоді й пожалує і їсти дасть... А так — за цілий день не їстимеш...

— Була колись і цьому правда! — журливим голосом вимовить Галя, хитаючи головою.

— От хай мене хрест поб'є, коли неправда! — Та потім каже: «Ти не думай, сину, що я тебе по-дурному б'ю: це я тебе на добро

учу! Виростеш, дякуватимеш... Усе, каже, крадь, де тільки легко лежить... А в пана — вишукай, а вкрадь!..»

— Бо пан з людей надрав, — уверне Чіпка... — У пана своє одбери...

— Еге ж... Пан усе набрав в людей, пан і людей брав... От мою матір — адже взяв! Та, спасибі йому, й мене на світ пустив...

І почне було розказувати, як його матір привели в двір, у горниці до пана, як вона всього боялася, поки з паном не зазналася, як пан радів, коли знайшовся у неї він, «Тимошка — добрий молодець...».

— Пан радий — мені радий, і матері радий... держить нас у горницях, не випускає нікуди. Мене іноді пестить, гойдає. А став я на ноги спинатись, то все медяниками та цукерками годує, та гривеники дарує. Мати дивиться та радіє. І така тоді до мене добра! Напуває мене чаєм; у панські пуховики положить спати: закутає в теплі одіяла; схилиться наді мною — і довго-довго дивиться, а потім — ще довше цілує... Розкіш мені була! Коли це приїздить син додому з школи: вивчився вже — прогнали з школи... Як угледів це: «вон! вон з двору! щоб і духу не чутно було!» Пішла між ними гризня та лайка щоденна: мати моя щодня плакала та все мене ховала од панича... Увірвалося зразу добро наше!.. Мучився-мучився ото старий пан та й перевів нас з горниць у нову хату, що за кузнею була. Там нас і поселено. Ото як перевели нас, — трохи угамувалось у горницях... Нічого! Живемо ми собі вдвох з матір'ю; до нас частенько й старий пан забігає; матір жалує; мені гостинці носить... Коли це, кажуть, панич жениться. І оженився. Узяв собі дочку вашого, чорну-чорну, як плащувату циганку, тонку та високу, з здоровенним носом, що аж через губу в рот заглядав, з язиком здоровкався... Як ото одружився, так і похмарило одразу всім. Не було того дня, щоб не чутно було плачу на стані!.. Та й старому панові, видно, не медяно стало: посивів старий, з тіла спав, на виду подався, почав перекидати лишню... Бувало встане вранці, рано-рано, викраде таку годинку, що ще син починає, та до ключника Якіма. А Якимові наказано: як тільки забачить, що пан повернув за кузню, — щоб зараз біг і казав їй... То він було до Якіма: «Якіме! голубе мій! Я вже тобі стару жилетку віддам, тільки мовчи, не кажи!» Яким гляне на його: стане йому жалко старого пана, що колись усім орудував, і самим Якимом, а тепер стоїть перед ним згорблений, труситься та так жалібно просить... «Ідіть, каже, тільки не баріться, бо вже швидко молоді повстають...» Він тоді підтюпцем до нас: «А де мати?» — питає мене. «На вгороді», або де там, одкажу. «Піди лиш, поклич». Та й ткне мені копієчку

в руку. Я бувало на одній нозі поскачу. Прийде мати; сяде він проти неї, дивиться, згадає давнє та й заплаче, жаліючись на сина та на невістку. «Благородне, кажуть, званіє порочу... Дурні! Яке там у біса званіє, коли мені жити недобре, коли мені нема ні в чому волі?... Спершу, каже, я хотів тебе одарити: грунт дати, хату поставити, землі одвести і на волю випустити за твою службу... А тепер — не можна... невільно мені в тому... ні в чому немає мені волі...» Та схилиться на стіл головою та й заплаче. Мати дивиться на його та й собі плаче... А я, бувало, прищурюсь собі в куточку та нищечком і думаю: чого вони плачуть обоє? Отже, недовго пан щось і пожив після того... Зажурився та й умер. Як почула мати, то цілісінький тиждень тужила, як божевільна, не своїм голосом, а мене біла щось з місяць, хто його знає й за віщо... Швидко нас знову в кухні забрали: матір дивитись за дробиною, і мене з нею... А в кухнях — нужда... голодно й холодно! Мати й давай красти всячину: сальця було вкраде — мені дасть, пупок або печінку з печеної вутки... Піймали її якось на крадіжці, розтягли та й одідрали, як кішку, — насилу встала... Оже не покаялась, не покинула свого ремесла... почала ще ото й мене вчити. І, спасибі їй, таки вивчила!

Слухає Явдоха такі речі та підхвалює «доброго молодця», що не забув науки. Галя сидить сумна-зажурена: жалко їй старого пана, жаль Лушневої матері, страшно такої неволі... А Мотря на печі журиться, що її син з таким товариством гуляє; вона стиха шепче: «Господи! і вродиться ж така дитина на світ... отаке на матір сплести?! Сказано: не має Бога в животі... ірод!» А Лушня за те, що добре вміє язиком молоти, частує товариство, примовляючи: «Щоб пани здорові були, щоб нам худібки придбали!..»

— А самі сконали! — кінчає Пацюк.

Іноді бував на тих сходах і Грицько. Та не по душі йому були такі гульбища, а надто ті гострі колючки, які часто й густо заганяв йому в серце Лушня або хто другий з товариства.

— А що, Грицьку, чи пшениця вродила? — почне бувало зда-дека Лушня, натякаючи на завсідні жалощі Грицькові.

Грицько мовчить, мов не до його річ.

— Шкода! — одмовляє замість Грицька Пацюк, — тепер настали такі літа, що пшениця не родить...

— Чому не родить? — огризнеться Грицько. — У такого, як ти, то й не родить, бо чорт має на чому родити... Хіба в роті посієш?

— Ні, Грицьку, — знову Лушня: — Тепер і земля така стала, що й на землі не родить! Ти її потом обливаєш, сльозами

благаєш: уроди-бо, сира земле! А вона, бісова, глуха й німа: не чує й не роде!

— То й приходиться людям на неї жалітись, — піддержує Пацюк. — А кому ти на землю пожалієшся?.. Хіба іноді побачиш багатого товариша або кума, — пожалієшся йому — чи не зглянеться, бува?..

— А знаєш, Грицьку, — вмішається одутлий Матня, — чого в тебе не родить? Не того, що сплодилася, — ні! То тебе Бог карає... Було б тобі дурно тоді не брати Чіпчиного жита...

Грицько сидить — як на вугіллях тліє. Він би й огризнувся, та боявся бучу збити, та ще з такими гультями. Та, правда, таки й Чіпка забивав усіх, не давав Грицька в образі.

Так миналися ті уїдливі жарти, аж поки Чіпка під товариську гульню не подарував Грицькові ста рублів грошей на хрещеника.

— Тепер, Грицьку, знаєш, що тобі зосталося робити? — каже Лушня.

— А що? — питає радий Грицько.

— Тепер тобі годі й хліба робити, — однак земля не родить, — та все коло Христі ворожити: хай щомісяця дитину плодить! Чіпка — добрий чоловік: за кожним кумуватиме...

— Батькові своєму лисому розкажи! — приснув Грицько.

— А, їй-богу, вгадав ти, Грицьку, що лисий... Я б йому сам з великою радістю сказав так, та шкода, що вмер! Тільки що з того, що я б йому сказав? Коли він мені нічого не кинув — одинцеві... А що б то було, якби моя мати щомісяця по такому родила, як я!

— Поїли б одно одного... поки не подавилися, — лютує Грицько.

— Що, може, й їли б один одного, то й то, може, правда... тільки б не їли чужого хліба та грошей!

— Так що ж? Я прохав у Чіпки, чи що? — кричить, розпалившись, Грицько. — У ногах лазив?.. Його добра воля була, а тобі — зась! Не твоє діло, — он то що!

— Та я й не мішаюся, Господь з тобою. Я тільки раю... А не хочеш — хай твоя Христя ніколи ні одного не зродить... Мені що? Я тільки кажу: якби частіше, то корисніше б було!

— Ні, Чіпко, я в тебе через твоє товариство не можу бувати, — жаліється Грицько, як Чіпка ввійшов з комірчини, де брав горілку, в хату.

— Як саме? — розпитує Чіпка.

Грицько йому розкажує. Лушня виправляється, і тут же, між тихим словом, дивись, і вкине якого гедзика. Другі аж за боки

беруться, регочуться. Чіпка на мирову зводить, частує. Грицько мов трохи і втихомириться, посидить ще, вип'є ще чарку, — та швидко й додому поривається.

Після того, як поли врізав від Чіпчиної хати; казав і Христі, щоб не ходила. Одначе вона іноді викрадеться нишком на хвилину та й побіжить провідати куму та Мотрю: Явдохи й Христя незлюбила.

Горілка, кажуть, усьому злому злодійка. А у Чіпки в хаті горілка тепер господиня. Рідко проходив той день, щоб п'яне гульбище не збиралося, не гуло, не кричало... А коли не гульня — то гризня жіноча: матері як не кусають одна одну... Така колотнеча була Чіпці гірше полину. Він став солодити свою душу гульнею та горілкою... Без гульні йому нудно, сумно. Сновигає іноді по двору від хати до воріт, від воріт до хати, хмурий, насуплений, як з хреста знятий, — за цілий день від його слова не почувеш... А прийде ввечері товариство, вродиться боклаг — прощай, розуме! Наїдяться, нап'ються, погуляють, — та й з двору... і Чіпка з ними! А перед світом везуть повну повозку всякої всячини...

— Що це ти, сину, робиш? — з плачем докоряє Мотря, а серце в неї як не розірветься від горя. — Другі кривавим потом заробляють, а ти... Сину, сину! Бога побійся, коли людей не страшно! Згадай: у яких ми злиднях жили, в якій нужді гиніли, та ніхто про нас не скаже слова лихого... А тепер і достатки...

— Не ваше діло! — шпарко переб'є її Чіпка, — лежить там собі на печі, коли лежиться!..

Застогне Мотря, обіллється гарячими сльозами та й замовкне. Аж недужа від того стала, аж почорніла... Її рідна дитина, її єдина надія... «Краще б я тебе не родила або малого задавила, ніж тепер отаке бачити!» Та й почне проклинати товариство, котре до такого підводить її сина.

Явдоха чула це й бачила, та нарешне йшла проти Мотрі: підохочувала Чіпку, вітала його братчиків. Живучи цілий вік таким життям, вона звикла до його сама, раділа всякій удачі, допомагала в розбишацьких затіях... Чіпка щодень робився все хижіший та й хижіший. Як той звір, кидався він на кожного заможного чоловіка... Перше «карав» тільки пана та жида, а то вже став «одбирати своє» і в свого брата — заможного козака: обдере, як липку, тільки живу душу на світ пустить...

Галя, хоч від неї крилися й ховалися з цим, усе те волею-неволею бачила, та не мала сили що-небудь подіяти... Вона одмагалась сльозами. «Оце й мені, так як і матері, приходиться привикати до цього, — думала вона серед ночі самотою, як Чіп-

ки не було. — Невже ж і я така стану, як мати? Чи, може, вона вродилася такою?.. Ні, то, видно, стала така за таким замужжям... Горенько моє! Це ж, видно, і мені не краща доля судилася: розбишацька дочка — розбишацька й жінка! Господи!» І гидкий і страшний здавався їй Чіпка: вона його тоді жахалася... Коли ж, під добру годину, в любу хвилину прокидалося в його серці добро, сповідався він своїй Галі, обнімав, голубив її, — вона не вірила тому, що вчора думала. «Ні!.. розбишака не вміє пестити так любо, не вміє пригортати так широко, так гаряче цілувати... Ні! Мій Чіпка не розбишака... Ні... ні! Він любий, добрий... Він карає неправду... карає?... хто йому велів карати?.. хто??. Ні, він не робить так!..» І впивалася щастям, хоч полохливим, боязким, а все-таки щастям...

А Явдоха гризлася з Мотрею, не давала їй спокою. Прийде оце в її хату, перекидає все, лає її. Спершу Мотря одгризалася, не мовчала, а потім, як побачила, що Чіпка потокає тещі, кривдить її, матір стару, то промовила сама собі: «Іродове кодро! Ти ж моє добро вкрало, над моєю надією насміялося!» Та як замовкла, то й мовчала вже, що б там Явдоха не казала, не робила. Тільки обливаючи сльозами пориті недолею та літами щоки, прохала в Бога смерті. «Господи! — часто й густо мовила вона, — прийми мене, безталанну, до себе! доки вже я мучитимуся на світі?»

Думала Мотря про смерть, виглядала її, сподівалася, а вийшло так, що Явдоха несподівано вмерла. У неділю, після обіду, зразу захопила її завійна. Душить її, під серце підступає, у грудях давить, дух випирає...

— Ой лишенько... умираю! — скрикнула Явдоха та й дух спустила.

Галя як з-за угла пририта ходить. Біла, з заплаканими очима, вона не примічає, що й волосся вибилося з-під її очіпка, — так розпатлана й сновигає, білі руки ломить, голосить на всю хату... Де ж? Зранку ще Явдоха така весела була, жартувала, сміялася; а на вечір — один труп, без дихання, від неї... Страшно й тяжко! Чіпка собі блудить, як бовдур, не знає, що й розпочати: чи Галю втішати, чи коло мертвої порядкувати?.. Одна тільки Мотря при пам'яті. Вона не те, щоб рада була, — ні! Вона жалкувала Явдохи: вона бачила тут кару Божу. «Отже, й померла — без сповіді, без святого причастя... прости, Господи, як...» Одначе вона не дуже й убивалася... А за Чіпку раділа. «Може, хоч тепер кине... тепер нікому буде настроювати... може, оханеться...»

Третього дня, як поховали Явдоху, справив Чіпка по тещі бучні поминки. Зійшлися люди не тільки з Пісок, прийшли й з хуторів. А старців-старців... як на печерах у Лаврі! Люди обідали

в хаті; для старців поприроблювали лави на дворі. Понаварювали великі казани всякої страви: Чіпка на поминки заколов свиню, зарізав три овечки, убив великого бузівка. А горілка — як вода, лилась за царство небесне... А після обіду Мотря старцям роздавала по шматку паляниці в торбу, а Чіпка — по сім гривен у руку.

На другий день після того Чіпка запряг коней та й поїхав з двору, не сказав і куди. Не було день, два... А на третю ніч вернувся, везучи повні вози всякого добра. Аж скрикнула Мотря, як побачила. Серце її не видержало, стала вона корити, ганьбити і сина й товаришів. Ті на докори не змовчали, загрзлися з Мотрею. Пристав і Чіпка. Зчинилася в них лайка, буча... Галя перелякалась, заперлась у себе в хатині. Лушня розпалився, кричав; Мотря собі лаяла; він їй збив з голови очіпок.

Сердешна материна голова! «У своїй хаті... волоцюга... розбишака...» Не доказала, залилася гіркими.

Вранці пішла жалітися у волость — не за крадіжку, а за те, що її «волоцюга побив...» За те вона мовчала: боялася за свою рідну дитину. Набігли волосні в хату, де саме гульня йшла. Чіпка зараз до їх. Поналивав так, що ледве додому рачки долізли. Тим Мотрина жалоба й кінчилась. Тільки Чіпка, як пішли волосні, розпалився, як огонь, налаяв п'яний матір «сучкою» і нахвалявся побити... Мотря обливалася гіркими слізьми та нишком проклінала свою долю, що дала їй таку «прокляту дитину»...

А Чіпка знов засів — п'є та гуляє з братчиками.

— Ну, — кричить Лушня, — ніколи не буде в тебе Чіпко, такої матері, як Явдоха була! Ото — рідна мати; а це в тебе — собака, а не мати! Гляди лиш, чи не вона, бува, й Явдоху з світа звела?..

Страшно якось загуло це слово в кожного в ухах. «А справді, чи не так? — подумав кожен. — Дивись пак: любісінька, милісінька була жінка зранку, а на вечір — тільки тіло зосталося, та й те задубло!..»

— А й справді?! — скрикнув Чіпка. Серце в його повернулося... Коли б мати була перед очима, — здається, вбив би відразу.

Галя, сидячи у себе в хатині, гірко плакала. Як же почула те скрізь стіну, то зразу кинулась — гадки в неї схибнулися... «А справді?..» І неначе вітер провійнув в її серці. Одначе чула душа не подалася тому вітру. «Ні, ні, — шептала Галя, — то зле серце таке тільки може пригадати... Свекруха правду каже: то матір Господь скарвав за таке життя. Ні, Мотря — не така людина...» І Галя одганяла від себе, як ув'язливу муху, злу думку.

Як розійшлась п'яна ватага, Чіпка прийшов у хатину. Галя не видержала, напустилась на його, корила, лаяла, плакала...

— Чіпко, Чіпко! чи я ждала такого від тебе, чи сподівалася? Попустив рідну матір на поталу волоцюзі, гайдамаці... І звір такого не зробить, як ти зробив, і розбишака хижий!..

— Ти чула, що Лушня казав? — спитав він грізно жінки.

— Лушня?.. Лушня... Коли було серце, котре ні разу не гріла правда, то серце Тимофійове! Коли чий язик не дубів від брехні, котрій немає й назвиська, то язик Тимофіїв! Сучка, а не жінка тільки хіба зроде ярчука такого, як Лушня! А ти йому віриш? ти його слухаєш?..

— Що ж, ти боїшся людського поговору, чи що? Плювати я хотів на їх поговорі!.. та й на них разом!

— Не поговору, Чіпко, не слави, — перебила його Галя, — хоч і її ніяково слухати, — а правди, котру ти так любиш та нехтуєш... А ще кажеш: немає правди між людьми! А де ж у тебе правда?.. де?..

Останні слова гострим ножем шибонули в саме серце Чіпці.

— Ти завжди мене винуватиш. Ти проти мене завжди йдеш! — скрикнув він, виходячи з хати і грюкнувши дверима. Цілу ніч він проблукав по двору, а Галя цілу ніч навзрид проплакала.

На другий день пішов по селу гомін, що Чіпка трохи не вигнав матері з двору.

— Як їла хліб з остюками, то й усе добре було; а перейшла на буханці, то у ніс закололи: пішла на сина жалітись!! — винуватили Мотрю одні.

— Який він син? який він син, коли рідну матір попустив волоцюзі вдарити?! — оступаються за Мотрю другі.

А Мотря від такої зневаги, від тяжкого удару, від тривоги занедужала, в постіль злягла; не їсть, не п'є, мутно очима дивиться... Галя ходить коло болящої, як коло рідної матері. Прикликала до неї знахарок, ті шептали, зітхали, давали якогось зілля та ледве-ледве одходили Мотрю.

— Галю! — каже вона, — я знов чую, що одужую... Мені знову легшає... Навіщо?.. Я молила Бога, коли б умерти... Краще б мені на тім світі, ніж на сім... Та не дає мені Бог смерті... Його свята воля... Він то знає, нащо мене пускає ще жити. Може, додержить до тієї пори, коли Чіпка оханеться, я його побачу, як свою дитину, як свого сина... Галю! дитино моя!.. рідная моя! Ти ж мені тепер найрідніша... Уговорюй його, як жінка: він тебе почитає, кохає широко, — може, тебе послухає, коли вже мене не хоче слухати... Боже! що б я дала, що б я зробила?.. Я б свого серця влупила та дала йому, коли б тільки він став чоловіком. Я б тоді вмерла спокійно. А то?..

І свекруха й невістка рясно-рясно плакали...

Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжної не зазнають люди. Багато тоді народу померзло — забило їх під лиху хуртовину, закидало, замело снігом, там Богу й душу оддали. По весні вже несла вода річками мерзлі трупи, а других серед поля вовки поїли.

На зиму Мотря зовсім одужала. Сидить, пряде вовну, а Галя або шие, або й собі пряде на прядці. У хаті в них тихо, тепло, — було б і одрадно, коли б не тума якась стояла в кожного перед очима, не повітря важке носилося по хаті. А то сидять вони собі при ясному світі свічки — тихі, сумні, мовчазні, тільки одні тіні від них колишуться по стінах та чутно, як прядка гуде та наведе якийсь сум, викликає сон-дрімоту. І в душі у них гіркий смуток, на серце налягла важка туга, журливі думки сповили їх голови. Іноді по хаті пронесеться глибоке зітхання; увірветься нитка й затихне на який час гуркання прядки, поки її налагодить Галя; або випаде починок з рук у Мотрі, глухо вдариться об піл і розбуркає тишу сумну. Тільки коли-не-коли вирветься з уст живе слово, пронесеться по хаті, як мара страшна, злякавши і сум і німоту, — та й замре без відгомону. Чіпка собі нудиться світом, коли немає нікого з товариства. Ляже — душно йому, встане — холодно. Слухає іноді, що розказує мати з свого молодого віку — і встають перед його очима дитячі літа, встає сива бабуся, дід, степ, вівці... «Щасливий я був тоді!» — дума він і не знає, де тепер себе діти.

Ніч, як куйовда, стояла надворі; мела страшенна хуга; завірюха крутила; та холод такий, що страшно й носа виткнути з хати; мороз перся в хату, позамуровував шибки узорчатими виводами, а в димарі, як голодний звір, ревла та вила відьма-буря, кидаючи в вікна кім'ями снігу, мов хто добивався в хату знадвору. Галя й Мотря сиділи собі та мовчки прями. У кожної чогось так тяжко було на серці, що вони аж попригинались до гребенів. Чіпка лежав на лаві, задравши голову вгору, мовчки дивився в стелю та слухав божевільні заводи буйного вітру. Свічка на триніжку неясно горіла; знай гніт нагоряв-жужелився, і знай його зривала або Мотря або Галя, кленучи вогонь, що так немилосердно пік у пучки. Разів два чи три ненароком свічку зовсім гасили — і тоді в темряві проносився жарт та сміх, немов боявся світу, бо справді, коли знову засвічували світло, то немов воно замикало уста їм — ні одне слово не зривалося з язика, наче то не люди сиділи, а якісь тіні — глухі й німі...

Коли це зразу, як грім, загуло коло хати, й почало щось стукати у вікно. Чіпка кинувся, скочив з лави, мов хто його скинув з неї, — та мерщій надвір. Засов клацнув, почувся гомін, тупіт. Незабаром Чіпка ввів у хату Лушню, Матню, Пацюка та ще чоловіка семи незнайомих людей. Були між ними москалі і Сидір там, були й прості.

— Господи! — ледве вимовила стиха Мотря та й прикипіла до гребеня.

— Здорові в хату! — обізвався дехто.

— А ти, стара, вже одужала? — питає Матня Мотрі. — Оже, їй-богу, час тобі вже вмирати. Дивись: зуба в роті немає, а ти ще й досі живеш — марно тільки хліб переводиш!

— Відчепись од мене, лихий чоловіче! Чого ти прийшов у чужу хату насміхатися з старої людини? — одказала Мотря.

— Не займай її, Якиме, — обізвався Пацюк, — бач, як зуби вискиря... покусає ще!

— Щоб уже ти вискиряв та й не стуляв їх ніколи, розбишако! — гірко мовила Мотря.

Гайдамацтво підняло регіт.

Галю разом ухопив за серце жаль і образа; серце в неї затіпалось.

— І воно так слід добрим людям робити?! — призро кинула вона цим питанням у вічі товариству.

Регіт стих; усі похнюпили очі в землю; одна тільки Галя гостро дивилася на всіх гультяїв — і червона краска грала на її щоках, тоді як серце підкидалося в грудях, а груди поривчато дихали. Разом і лиха й хороша була вона в ту годину. Як вовчиця, оберігаючи дітей, уся наїжитья, где тільки одного замаху, щоб разом кинутись на свого ворога: так вона — гордо й призро дожидала ще хоч одного слова... Слова не було.

Чіпка помітив скриту бурю, похопився промовить: «Ходім, пани-браття, в світлицю, бо тут з бабами ніякого пива не зваріш... хай вони собі прядуть...»

Як ноги вломили братчики з хати — мерщій перейшли за Чіпкою в світлицю.

Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці, що вона аж не всиділа на гребені; встала, побралася на піч, лягла — та так і залилася сльозами. А Галя, оставшись одна, думала: «Підожди ж! Підуть твої братчики... це вже не первина... постій же... прокляті, каторжні!» — і лютувала разом на Чіпку і на його товариство.

А в світлиці тим часом обходила рядова, розв'язувала й без того смілі язика, дурманила безпутним життям задурені голо-

ви, надавала силу і без того дужій волі; неслися сміхи, реготня, гвалт окривав хату і несамовито вривався в другу, де були Мотря з Галею.

— А що, отамане? — обертається Лушня до Чіпки, — в яку мутну воду закинемо сю ніч свій невід?

— Коли б так, щоб і недалеко, і рибки піймати, — вставив червоний, як після лазні, Матня.

— Ми оце з Петром, — веде далі річ Лушня, — налагодились до Хоменка на хутір.

— Воно туди й небезпечно, — обізвався хтось з гурту, — в його така вармія...

— Та правда, що в його три сини, як кати, — каже Лушня, — та й сам такий, що, посмоливши вірьовку, ведмедя вдержить, — та сількісь! Он той братко припас задля його таку важну штуку, що й не здивує. — Кажучи се, Лушня показав на москаля Сидора.

— Яку? — питає Чіпка, котрий до того мовчав.

Сидір витяг з-під поли рушницю, мовчки показав Чіпці. Той понуро глянув — і нічого не одказав.

Обійшла ще раз чарка кругом столу, — посоловіли в кожного очі ще дужче.

— Та коли йти, братця, то вже й пора, — своє-таки Лушня.

— Чи пора, то й ходімо, — понуро одказав Чіпка, підводячись.

За ним повставали другі. Випили ще на дорогу; вийшли з хати. Чіпка погасив світло — і собі за ними... «Кукуріку!» — прокричав на сідалі півень, залопотавши крилами. Усі кинулись.

— Пху, проклятий!.. перелякав!.. — обізвався Лушня.

Галя почула, що п'яна зграя побралася. «Чи то ж то й Чіпка пішов, чи, може, в світлиці?» — подумала вона, взяла свічку і пішла в світлицю.

У світлиці не було ні душечки. На столі стояли порожня пляшка з горілки, та три порожніх чарки, та два полумиски на денці з росолом, — видно, були з огірками. На столі поналивано горілкою, понакришувано хліба, де-где валялися недоїдені гузки з огірків. Під столом валявся порожній боклаг, аж воронка торохтіла. Ослони в хаті попереставлювані: один вздовж, другий впоперек. Накурено так, що дихати важко було; страшенно смерділо горілкою... Сказати: була то не світлиця заможного хазяїна, а корчма п'яна!

Галя не могла довго побути в ній, так її давив дим, змішаний з горілкою. Вона грюкнула дверима — і увійшла до себе в хатину,

де стояла її постіль, заслана добрим коцем. Галя зняла коц, мала була лягати, — та сама незчулася, як опустилася на стулець, обперлася на стіл рукою, на руку схилила голову — і задумалась... Довго вона думала; потім покотилися з очей сльози і, заливаючись ними, вона впала на постіль; довго-довго плакала, та незчулася, як і заснула. На столі свічка догоріла й сама потухла...

Мотря, качаючись на печі, цілісіньку ніч не спала, теж плакала. Так її вразили лихі речі «проклятих людей». А скільки-то думок переплило в материній голові за ту ніч! Думала вже всяко. Думала піти сказати на сина, що він розбоєм промишляє, щоб узяли його разом з його лихою ватагою: тоді вона буде знати, що вже немає в неї дитини! То знов нова думка: а може, оханеться? Та шкода й сердешної Галі — вона так мучиться, так побивається за ним!.. І знову візьме жаль материне серце: стане вона молитися Богові, щоб послав їй смерть швидше, та знову плакати... Так цілу ніч проплакала та продумала.

Прокричали другі півні. Коли геть за північ почувся здалека тупіт, гомін. Далі — ближче... ближче... коло самої хати... «Їдуть!» — подумала Мотря. «Хоч би ж хоч сюди не заходили», — прошептала. Коли чує — повернули в світлицю.

Перегодя трохи рипнули двері, увійшов хтось у хату.

— Хто там? — питає вона з печі.

— Це я, — одказує Чіпка.

І чує вона — став над помийницею вмиватись... У серці їй наче хто гострим ножем шпортонув.

— Що то, сину?

— Нічого...

— Ой сину, сину! хоч би вже ти на те не пускався... Хай би крав, хай би грабив... а то...

— А Явдоху хто з світа звів? — питає гостро Чіпка.

— Що ти кажеш?

— Хто, кажу, Явдоху струїв?

— То це я, сину?!!

— Уже ж не я...

— Спасибі...

Не доказала, замовкла... Запекло коло серця, мов хто огню приложив; плач, злість, досада разом піднімались з душі, — бунтували стару кров; як обухом, ударило в голову, задзвонило у вухах, потемніло у віччю...

— Краще б я руки наложила на себе, ніж таке чути! — прошептала, качаючись на печі та стогнучи.

Незабаром повходили в хату й другі. Засвітили світло. Мотря виглянула з-за комина — і затрусилася... На кожному видні були

сліди свіжої крові. Мотрі зробилося страшно, холодно. Вона за-
билась у самий куток печі: трусила, як в лихоманці... Далі вона
почула, як стали в печі огонь розводити — одержу палити. Вона
боялася, щоб не скрикнути, боялася зітхнути, — та все міцніше
й шільніше стискувала зуби, тулилася в куток...

Упоравшись як слід: повмивавшись, попаливши, яка була
в крові, одержу, розбишаки погасили світло, побрались у світ-
лицю.

— О-ох!.. — здихнула Мотря. — Хоч би Галя коло мене... Ох,
Господи!.. — стогнала вона, — дай мені дожити до завтрього...
Одсахнись тебе... зречусь тебе, мій сину... моє лихо... перед усім
світом скажу... на все село прокричу... Ох!.. Чого хоч ніч така
довга?.. чого хоч вона так нешвидко тягнеться?.. Хоч би швидше
світа діждати... Господи... Боже наш! сохрани й заступи...

Та злізла з печі, впала навколішки перед образом та тихо й
чуло молилася, б'ючи земні поклони. Не чула вона, коли й треті
півні прокричали; не помітила, коли почало на світ благослови-
тися. Од щирої молитви одірвав її, розбуркав несамовитий крик
та стук у вікно.

— Ря-а-туй-те... Ой... рят-у-у-йте!.. — кричало щось під вік-
ном молодим дитячим голосом...

Мотря кинулась до вікна.

— Хто там?.. — питала вона з хати.

— Це я... рятуйте... хто в Бога вірує... Одчиніть-пустіть! — аж
плакало та просило.

Мотря тихенько вийшла надвір — та трохи не омліла... Пе-
ред нею стояла літ десяти дівчинка, в одній сорочці, об'юшеній
кров'ю, боса, розхристана, розпатлана, — стояла й трусила...

— Що се?.. що з тобою, дочко?.. чия ти?.. де ти була?.. звід-
кіля вирвалась?.. — тремтячи сама всім тілом, питала Мотря
дівчинку.

— Ой лишенько... бабусю... Ой... горенько тяжке... — з пла-
чем ледве вимовляла дівчинка. — Я з хутора... розбишаки були...
всіх побили... порізали... постріляли... батька... й матір... діда...
бабу... дядьків... дядину... маленького братика... усіх... усіх... Одна
я зосталася... одну мене не знайшли... втекла...

— Як утекла?

— Поїхали... запалили хату й поїхали... Ой... о-ой! бабусю...
горенько мені!.. — скрикнула дівчинка, хапаючись рученятами за
Мотрю, — боялася, щоб та, бува, не втекла...

— Цить... ци-ить, моя дитино! — зацитькувала Мотря. —
Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи!.. То мій син, клятий!.. Цить...
а то як почує, — не животіти тоді ні тобі, ні мені...

Дівчинка прихилилася до Мотрі та тихо схлипувала. Мотря ввела її в хату.

— Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче вона, а сама чує, що голова в неї кружиться, очі страшно горять, ноги трусять-ся... от-от упаде! — Ходімо, дочко... поки ще сплять...

— Я змерзла, бабусю... холодно... — шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.

— На, хоч мої старі чоботи взуй... Он платок... юпка... швидше!..

Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку — і вийшли удвох тихо з хати.

Червоне зарево вдарило їм прямо в вічі. Дівчинка схопилась за Мотрю: вона боялася тієї пожежі — то горіла їх хата... Хутко вони обидві повернулися спинами до широкої полоси огняного світу, що піднімалась високо вгору, наче хотіла запалити хмару, — та й потягли підтюпцем на другий край села. Червоний півень просвічував їм шлях своїми кривавими очима... а навкруги собаки валували...

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: всіх побрали, пов'язали. Піднявся крик, гвалт.

Від крику прокинулася Галя. Швиденько накинула вона на себе юпку, вийшла з своєї хатини... Як глянула вона на Чіпку, що з скрученими назад руками стояв і понуро дивився в землю, як угляділа об'юшену кров'ю дівчинку:

— Так оце та правда?! Оце вона!!! — скрикнула не своїм голосом і несамовито залилась божевільним сміхом...

Тіло в неї тряслося; очі помутилися — вона ними якось чудно водила; на губах встала кривава піна, а вона все сміялася, все сміялася...

Чутка про все те, як грім, розкотилася на всі кінці, рознеслася на всі боки — в одну мить обхопила все село.

Збігалися люди, як на пожежу, дивитись, а вертаючись додому, від страху Богу молились.

— Чула? — як божевільний, вскочивши в хату, скрикнув Грицько.

Христя глянула на його та й пополотніла.

— Що там? пожежа?..

— Чіпка людей порізав... усю Хоменкову сім'ю виполонив!

— О-о-о... — якось чудно загула Христя. Очі в неї розкрилися, боязко й страшно повела вона ними по хаті.

— Уже погнали в город... в тюрму, — каже Грицько.

— А Галя? а мати? — ледве чутно спитала Христя.

— Не знаю... здається, дома...

Христя мерщій за кожушанку, хапаючись накинута її наопаши та чимдуж побігла з хати.

Грицько гукав, завертав, кликав. Вона нічого того не чула, — була вже далеко.

Перегода трохи вернулася, як з хреста знята. Вступивши в хату, перехрестилася.

— А що? — спитав Грицько.

— Галя... — знову перехрестилася, — повісилась...

— Отуди к лихій годині! — виторопивши очі, сказав Грицько та й замовк.

Цілий день вони обоє мовчали: смутні, бліді, неспокійні, мов дожидали смерті. Двоє діток їх, хлопчик та дівчинка, помітили це, та не розуміючи, від чого воно, сиділи собі тихо на печі й шепталися:

— Чого це тато та мама сердиті? — питав стиха хлопчик.

— Не знаю... — одмовила дівчинка й замахала на хлопчика пальчиком. — Ци-ить! мовчи... битимуть!..

Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце заздалегоди, почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дощ, як затявся, і трохи не на корх лежало на шляху пилу, та стояв він і в воздуху, як сивий туман, ліз у вічі, душив у горлі... Люди знай їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала в Сибір, на каторгу, ціла валка скованих по руках, по ногах рештантів. Кругом їх цілий звод москалів з ружжями.

Пройшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на перепочинок. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почули люди, то стали збігатись з усього села — старе й мале, мов на ярмарок.

У той час Грицько вертався з поля з снопами, аж трьома возами. Він — за одним, Христя — за другим; а син — хрещеник Галин — сидів на третім поверх снопів, тільки головка манячила. Побачивши зборище, вони спинили волів, а самі пішли до гурту... та й поторопіли обоє! Не швидко вже Грицько опам'ятався, підступив ближче.

— Що це, брате Чіпко? — журливо, з самого глибу серця, обернувся до його Грицько.

У тому запитанні, в його голосі, не було ні докору, ні помсти, а вчувався тяжкий жаль — шкода пропашого брата...

Чіпка скоса зиркнув, здвинув густі брови — та й одвернувся.

Грицько стояв, як пришиблений, дивився мовчки.

Незабаром старший москаль, що вів етап, скомандував у до-рогу.

Рештанти стали підводитись, забряжчали важкими цепами. Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіння... Плакали люди, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощання — кожен по своїй спроможності: той шага, той копійку, а хто й гривню... Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми — рідними й нерідними. Один Чіпка не плакав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звисивши на груди важку голову, в землю потупивши очі, — тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд... Не знайшлося душі, щоб підійшла до його, попрошала-ся...

Брязь!.. дзень!.. брязь!.. дзень!.. Валка рушила.

— Хай тобі Бог помагає на все добре, — крикнув навздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озирнувся — і одгукнув з дороги:

— Грицьку! поклонись матері... Скажи: хай мене дожидає в гості, коли не сколіє до того часу...

— Господи! — заливаючись сльозами, мовила Христя, — на-пути його на все добре! — та разом з Грицьком й повернули до возів.

— Воно таки правда, що цей Чіпка непевний...

— Такий і батько був...

— І вродився так, — прости господи!

Балакали люди, проводжаючи очима потонувшу в сірій куряві валку. Довгенько ще вони стояли, судачили, рахували, — поки не перевели розмову на врожаї, на посіви та другі хазяйські турботи; а тоді вже й порозходились по домівках.

Мотрю взяв Грицько догодувати до смерті. Швидко після того вона й умерла.

Чіпчину хату опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плоди-лися та тічки собак товклися по вгороду, що весь заріс бур'яном, як лісом. Через рік — веселе колись місце опустилося, зглухло. Облупана пустка стояла ще страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. Люди знову стали її відхрещуватись, як проходили мимо; а малі діти боялися й здалека глянути на того чоловічка, що, як те стра-ховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима.

А недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменково-го хутора, насипано високу могилу, а на ній стоїть височенний

хрест — оглядає навкруги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, загублених в одну ніч «страшним чоловіком».

А посеред села насупроти похилої церковці, тоне в саду, як у раю, видивляється на свою красу в ставкові води поновлений палац — у позолоті, у розкошах. В йому тепер живе новий хазяїн Пісок — перший дукач на все Гетьманське, перша голова в повіті, найщиріший земець, предводитель, предсідатель, банкір, заводчик-сахаровар — Данило Павлович Кряжов. І як тепер весело в тому палаці! Які бувають іноді гулянки... встала б генеральша, якби можна! Тепер уже не з одного, не з двох якихось повітів, а з цілої губернії саме спинкове панство, саме найзаможніше купецтво знаходить тут щирий привіт, добру учту веселого й щедрого хазяїна...

Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пуста, — завидувала палацу. Аж ось — випало їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знакомий — жид Гершко, причепурих трохи зокола облупані боки, полатав, де попрогнивала, оселю, — та й завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди, — бенкетує тут п'яне море темної простоти... Оже ще й досі, під пізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом...

ЧАСТИНА ПЕРША

У СЕЛІ

I

Ще такої зими лютої та скаженої люди не зазнають! Осінь була дошова: від другої Пречистої як почалися дощі, та день у день лили — до самого Пилипа. Земля так набралася води, що вже і в себе не приймала. Великими річками-озерами стояла та вода по полях та балках; на проїжджих шляхах такі багна — ні пройти ні проїхати. Не тільки село з селом — сусіди не бачилися одно з другим цілими тижнями; жили, як у неволі. Осіння надвірня робота стала. Коли хто мав клуню — молотив собі потроху, прибирав, що дала за літо кривава праця. Та чи багато тих клунь у Мар'янівці? У зборщика Грицька Супруна — одна; у попа — друга; у пана третя; а в останніх хліб гнив у стогах. І врожай того літа негустий удався; тепер осінь мала й те зогноїти... Боліло хліборобське серце, дивлячись на свої залиті водою токи, на почорнілі, припавші до землі стіжки. У Демиденка у стозі жито росло; у Кнура два стоги миші поточили; зовсім скирти розсунулись, розпались — у гній повернулись. В Остапенка оселя подірчавіла — вода у хату лилася: мав був сеї осені вкрити, та захопила негода. На людей пішла пошесть: трясці, пропасниці... Заробітку ніякого; грошей немає. У других і хліба не стало, та ніде й позичити. Біда, кара Господня! Наймали акафисти, служили молебні — ніщо не помогало!

Так було аж до Пилипа. Уночі перед заговінами потягло холодом; у світу випав невеличкий сніжок. Продержало з тиждень морозом — земля залякла, як кістка. Люди й тому раді: зразу кинулися до хліба. Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах — шпарко народ узявсь до роботи! Через тиждень — замість чорних стогів жовтіли високі ожереди соломи.

З хлібом управились, а одвезти у місто на базар або на ярмарок куди — кóлоть же така — ні з двору! Дехто з гарячих поїхав та й закаявся: той — вола розчახнув, а той — разом пару. Хто мав конячку — ще сяк-так, возив потроху. Та чи багато ж тих коней у

селі? Мар'янівщани споконвіку хлібороби: віл, а не кінь — сила у польовій роботі. Мар'янівщани кохалися у волах, а не в конях: конем так — поїхати куди, прогулятися, а волом — робити. Шкода скотини, а тут за подушне надавили: овечата, свині, корови — все за безцінь пішло; у волость побрали та там і продали... Народ плакався, бідкався, бо то ж тільки першу половину заплачено; з чого ж взяти на другу? Усі носи повісили. Одна надія зосталася — Миколаївський ярмарок у місті; там як не продати, то хоч пропадай. Люди надіялись та молились, щоб хоч трохи підкинуло снігом, притрусило дорогу: все ж саньми не те що возом, — і для скотини легше, і набрати більше...

На Наума потепліло. Сонце сховалося за зелені хмари; з полудня вітер повіяв; зробилась одлига. Продержало так три дні. Проти Варвари почало мотрошити сніжком; до світу і геть-то його впало. Народ мерщій шарахнув на ярмарок: хто мав скотину — своєю, а хто не мав — упрохувався в сусіди. Всі виїздили та виходили; всякому треба те продати, друге купити.

Упросився й Пилип Притика до Карпа Здора, свого сусіда й кума. Скинув до його на сани мішечків п'ять жита, один — пшениці та півклубка пшона — увесь лишок, який можна було збути; упросився до кума, та на Варвари раненько й поїхали в город. Виряджала їх сім'я Здорова; виряджала й Пріська, жінка Пилипова, не так стара, як застарена, молодиця; прощалася з ними й дочка Пилипова, Христя — дівка сімнадцяти літ. Пріська наказувала чоловікові солі купити, хоч з півпуда; Христя прохала батька привезти з міста гостинця — хоч перстень, хоч сережки, хоч стьожку яку-небудь...

— Гаразд, добре! Усього навезу! — сміється гірко Пилип, думаючи більше про подушне, за котре вже не раз натякав Грицько Супруненко, ніж про доньчине бажання.

Місто від Мар'янівки верстов зо двадцять. Коли удосвіта виїхати, то на обід саме поспінеш. Так вони розлічували; так і в дорогу рушили. Зранку сніжок потроху почав падати, все прибільшуючи та приспоряючи. Було тихо, а то й вітрець рушив — почало колесом сніг крутити. І к обіду таке схопилось, що світу білого не видно! Не вітер, а буря завіяла, метучи цілі гори снігу по землі, вихорючи немов густу кашу у повітрі. Не стало видно ні неба, ні землі — все то одно непроглядне віхало... аж страшно, аж сумно стало! Так було з півдня на Варвари і цілий день на Сави. По дворах понавертало такі кучугури, що страшно дивитись; деякі хати зовсім позаносило, позамуровувало. Мар'янівка розкинулась на двох сугробах, посеред котрих у долину, між густими вербами, лежав ставок. Тепер теї долини й не видно; невеличкі

гілячки височезних верб, мов тирчаки бур'яну, визирають з-під снігу, вулиці забиті-заметені; по дворах вривень з хатами стоять страшенні снігові баби, і тільки вітер куйовдить їх гострі голови. У Притики в дворищі, крайньому від царини, — повні хлівці й повіточки снігу, кругом хати, мов сторожів, постановило п'ять баб; з верхів їх вітер рве й перекидає сніг через оселю; а на димарі повикручувало такі кудлаті барани — і не пізнати, чи то людське житво, чи навернуло таку кучугуру снігу?.. На Миколи перестало бити, зате ушкварив мороз — аж кипить, та вітер так і рве, так і несе з землі... Ще такого страшенно холодного дня ніхто не зазнає! Галки на деревах замерзали і, як шматки льоду, падали додолу; горобці по повітках коліли... У церкві, не дивлячись на таке свято, — не дзвонено, не служено: до неї добитися не можна! Народ з самого ранку узявся був за лопати, щоб прогорнути хоч стежку, та нічого не зробивши, розійшовся по хатах... Скотина третій день не напована: глибоко водопій занесено, та й сама скотина у тяжкій неволі; з великою силою до неї можна було добратися, щоб укинути оберемок соломи... Вівці, телята почали гинути... Ще таких два дні — і ні щетини не зостанеться у селі! Справдилася поговорка: «Варвара похвалиться, Сава постелиться, а Микола скує!»

Кинулась ранком Пріська вийти з хати — ніяким побитом дверей відчинити! Замість сіней Пилип зробив сяку-таку примостку, обкидавши зокола гноєм. Тепер у той захист навернуло повно снігу! А тут ще, як на те — все топливо вийшло, приварку не стало: нічим витопити, ні з чого борщу зварити. На велику силу Пріська з Христею одхилили двері, прогортаючи руками сніг; що не можна було викидати надвір, вигортали у хату. Сніг розтавав; калюжі текли під піл, під піч, під лави; у хаті, як у льоху, стало холодно, вогко... Сяк-так двері відчинились. Почали знову вигортати сніг з хати у сіни, з сіней — надвір. Обидві ухоркались, аж піт пройняв. Захист очистили від снігу й закрили плетеним засіком, що порожній стояв у кутку. Тепер же треба до соломи якомось добитись: не сидіти ж у нетопленій хаті!! Христя, молодша, кинулась було — та й пірнула з головою в снігу. Пріська стала рятувати; піднявся крик-гук... З сусідніх дворів те ж саме чулося: і там було не краще. Посеред улиці хтось кричав, лаявся... хтось десь реготався... І сміх, і лихо!.. Насилу Христя вилізла з кучугури, та знову кинулась — і знову зав'язла...

— Ні, не так, — каже Пріська. — Возьмімо ночви та ночвами виносимо!

Узяли ночви. Кругом хати був вільний проход; поміж бабами ще виднілись просвіти; у просвіти носили сніг, закидали їх. Не

забарилася снігова стіна вирости кругом хати... Насилу добилися до соломи. Ряден з п'ять її утягла Христа у хату. Пріська зовсім вибилась з сили, лежала на полу та стогнала... Топлива добули; треба б у погріб добитись. Попробувала знову Христа — ні, не сікайся!

— Та хай йому, тому погребові! Ще трохи там зосталося буряків — зваримо борщ; пшоно теж є — буде на кашу, — рішила Пріська. — Що картоплі нема, то сількісь уже!

Христа затопила в печі; солома зразу запалала, та дим погнало на хату.

— І димар занесло... Оце лихо! — тільки що сказала Христа, як з грюком ціла копиця снігу посунулася на припічок. Христа мерщій винесла його у сіни. Дим почав клуботатись над припічком, шукав проходу; снігу ще кинуло з димаря; це зразу сіпнуло його угору... Слава Богу! Солома запалала жарко-ясно.

Поки Пріська лежала та спочивала, Христа поралась коло страви... Швидка ця Христа, золоті в неї руки! Не забарилася вона витопити, страви наварити. Коли заткнула верх, тепло пішло по хаті... А надворі знову розходилося таке, що лихо!

Сонце, показавшись зранку, посунуло знову за хмари; зелені вони та непривітні обложили все небо. Вітер з години на годину дужчав, рвав сніг з землі, крутив його на всі боки, вихорив на всі сторони. Кругом хати неначе у сто коней гасало, торохтіло оселею, жалібно співало у димарі. Добре тому, хто тепер дома, в теплій господі! А ті, що в полі, в дорозі?..

Серце Прісьчине нило. Вона сьогодні ждала Пилипа. Певно, він зранку рушив. Не дай, Господи, не доб'ється до пристановища? Занесе-закида зовсім снігом, душу заморозить навіки.

Пріська ледве ходила по хаті, бліда, хмура, і все стогнала. Довго не обідали, все дожидали — ось-ось над'їде... І пообідали — Пилипа не було. Уже стало й вечорити — немає. Невеселі думки турбували Прісьчину голову.

— Що це батька немає? Не дай, Господи, в полі застука таке... — вимовила Христа.

Пріська трохи не скрикнула. Доччине слово як ножем ударило її в серце... Буря рвонула, аж затріщала оселя у хаті, загуркотіло у вікна, заголосило в димарі, тонко та жалібно, аж в серці у Пріськи похолонуло.

Ніч спустилася на землю, сіра, непривітна ніч. У вікна, крізь намерзлі шибки, ледве-ледве пробивався світ; по кутках у хаті зступилися тіні; густий морок окрив її всю.

— Світи хоч світло! — сумно промовила Пріська.

Христа засвітила невеличкий каганець і постановила його на комині. Підсліпо, чадіючи на всю хату, горів його гніт;

вітер ходив по хаті; сизий світ коливався на всі боки, мов перед смертю чоловік водив померклими очима. Христя глянула на матір і злякалася: жовта, аж чорна, сиділа вона на полу, підобгавши ноги й згорнувши руки; голова її не держалася прямо — важко опустилась на груди; очіпок, підбившись угору, посунувся набік; сірі пасма волосся висіли з-під його, мов посохле бадилля; довга тінь від неї гойдалася на помокрілій стіні.

— Мамо! — скрикнула Христя.

Пріська підвела голову, глянула на дочку, болісно, прикро подивилася... Христю аж обняло холодом від того погляду.

— Оце який вітер по хаті ходить! Чи не протопити б? — спитала Христя.

— Як хочеш, — одказала Пріська й знову спустила голову на груди.

Христя затопила... Весело забігали ясні вогники по тонких стеблах соломи, залітали невеличкі іскорки по чорних челюстях печі; віхтем піднялося полум'я вгору, палахнуло на всю хату, заблищало по намерзлій шибці і не забарилося згаснути. Христя підкинула соломи... ще... та ще... Знову полум'я піднялося, світ осіяв усю хату. Чорною марою вирізувалась Христіна постать серед того світу; кругле молоде обличчя, мов квітка, червоніло, очі блищали... Світ, палаючи, поза комином блима і пада на піл, добираючись до сволака... У кутку над полом на жердці висить одежа — свитки, юпки, спідниці, спускаючи від себе чорну тінь; під покрівлею тії тіні сидить Пріська, як і сиділа; світ бігає по її виду, одежі — їй байдуже: згорбившись, похнюпившись, вона, здається, слухає бурі, що так страшенно гуде та виє кругом хати... І здається їй, щось шамотить там... крекче, преться, добивається. Почувся і голос людський.

— А буря яка, Господи! — промовила Христя.

— Цить! — крикнула Пріська, піднімаючи голову. Лице її ожило, ув очах грає одрадість.

— Гей!.. Чи чуєте?.. — доноситься голос знадвору.

Пріська стрибнула з полу та — в сіни.

— Ти, Пилипе? — питає, позираючи через засік на чоловічу постать, закидану снігом.

— Що це у вас стоїть на дорозі? — допитується голос.

— Хто там такий? — обізвалася й Христя.

— Се я.

— Хто — я?

— Грицько Супруненко, зборщик. Пустіть хоч у хату... Оце б'є яке! Оце закуйовдило!

За Грицьковою поміччю засік посунули в сіни і в хату увійшли разом. Грицько, височезного зросту та ще в кобеняці, досягав головою аж до самої стелі.

— Здорові! — привітався він, скидаючи разом з кобою й шапку та показуючи ціле руно посивілого волосся на голові, своє довге суворе лице, насуплені брови, здоровезні намерзлі вуса.

— Здорові! — одказала Пріська.

— З сим днем, що сьогодні!

— Спасибі.

— Пилип дома?

— Немає.

— Отак же! На чорта й краще!.. А мені його треба. Де ж він?

— Та як поїхав на ярмарок ще на Варвари, та й досі немає, — зітхнувши, одказує Пріська.

— На чорта й краще! — одно своє Грицько.

— Що ж там таке?

— Що? подушне! — грізно гуконув Грицько, пройшовшись по хаті та вдаривши ногу об ногу.

— Не знаю, — каже, помовчавши, Пріська. — Коли вернеться — скажу... Узяв трохи хліба продати, якщо продав...

— Та я цю пісню не від одного чую! — перебив Грицько. — Лиха їх година розносила по ярмарках! А тут в одну шкуру посилають: іди!.. Отака путь... х-хе!

— Чого ж се так припало? — пита Пріська.

— Гаспид їх знає! От нещастя! — чухаючи потилицю, промовив Грицько. — Вони там по ярмарках гуляють, горілку п'ють, а ти по їх ходи та збирай...

Пріська мовчала. Вона знала добре цього Грицька: не було гарячішого чоловіка на селі, як він. Розсердити його — як раз плюнути; а коли розсердився — як реп'ях той учепиться. Краще мовчати. І Грицько мовчав, ходив по хаті, хукав та тер руки, бив чобіт об чобіт.

— А тепер ще плентайся до Гудзя!.. Благий, бач, світ! — сердився Грицько. — Душею наложиш через їх, проклятих!.. Та хоч би гроші давали.

— Що ж, як немає грошей, — йому тихо Пріська. — Хіба б не радніші віддати?.. Коли й заробити нігде.

— Брехня! — обірвав Грицько. — То така вдача ледача, така звичка бісова! Сповадились так: ходи по їх разів по десять та проси, у ноги кланяйся!.. А нема того, — слідує з тебе — і віддай, коли слідує. Так же ні: краще в шинку проп'ю, ніж в казну віддам.

— Було б що віддавати, — усміхаючись, каже Пріська, — а не то що в шинок ще носити... Уже, здається, що у кого й було, то все поздирали. Доки вони вже будуть і драги?

— Не нашого то ума діло... Сказано — дай, то й віддай.

— Воно ж і даванню кінець є... Уже ж усе, що було, забрали... овечат продали, свиней продали, одержу лишню... Зосталися одні з душами. Доки ж таки його брати і з чого його взяти? [Он, небійсь, у панів скільки землі — не міряно! З їх би і брали.

— Хіба не беруть і з їх? Думаєш, милують — беруть!

— Та не стільки, як з нас. З їх за землю беруть. А з нас? І подушне, і викупне, і земське, й мирське!.. Господи! от настало життя, — ворогові такого не пожадаєш.]

— Толкуйся! Що поможеться?.. А ке лиш, дівко, вогню люльку запалити, — підходячи до печі, промовив Грицько.

Христя витягла жару.

— Як же ти його візьмеш? — скрикнув Грицько, показуючи рукою на купу попелу, в котрому тліли іскри. — А до хлопців, небійсь, проворна, — зло увернув він. — Давай віхоть!

Христя скрутила верчик соломи, запалила і подала Грицькові.

— То ти ж скажи Пилипові, щоб безпремінно достачив гроші, — каже Грицько, положивши віхоть на люльку. Огонь пробіг вповдовж його виду, освітив насуплені брови, сірі сердиті очі, котрими він блимнув на Христю... Здається, тріскучий мороз таким холодом не дихнув би, як глянув він на неї.

— Скажу, скажу.

— Ска-а-жу-у! — промовив Грицько, сплюнув, накинув кобку на голову й пішов з хати.

— Звичайний дядько, нічого сказати. Пішов — і не попрощався! — сказала Христя.

— Жди ти від Грицька звичайності — діждешся! Він уже і звичайні людські через свою пиху погубив, — промовила, зітхнувши, Пріська і знову побралася в куточок на піл, на своє місце.

Тяжка, пекуча туга облягла її серце, важкі думки обсіли голову. Її довге життя розстиалося перед нею... Де її радощі, де її веселощі? День у день робота, день у день праця — ні згуляти, ні спочити. А нужда яка була, така й є; з самого малку як причепилася — та й досі... Що було доброго в серці, що було живого в душі — як той шашіль, вона проточила: і краса була — не знать коли зносилася; і сила була — не знать де ділася; які надії були — і тих немає; зосталася одна — дочку пристроїти, та тоді хоч і вмерти... Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона сей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний... Там — хоч вічний одпочинок; а тут — ні спочинку немає,

ні єдиної одрадісної хвилини... Ще й так вона довго протягла: другого б роздавило такою вагою нужди та горя або заставило руки на себе наложити; вона ж усе перетерпіла, все перемогла... Не диво, коли в сорок літ прийшлося посивіти; глибокі зморшки порізали високе чоло, покарбували колись повне рум'яне обличчя, спершу висушивши та вив'яливши його; воно стало жовте, як вошина; високий стан осів, пряма спина зігнулася у дугу, а колись блискучі очі погасли-поблідли, як блідне квітка на морозі... Великі зашпори заганяло життя у серце Прісьці, страшним морозом кувало їй душу! Як мучена, сиділа тепер вона на полу, і не хотілося їй дивитись ні на що, не хотілося дихати; спустивши очі, вона важко зітхала... Буря вила й одкликалася болістю на її душі, на кістках, на серці.

— Ви б лягли, мамо, спочили, — упоравшись коло печі, каже Христя.

— Його вже не буде сьогодні, — промовила глухо Пріська. — І то — спочити... — і, протягаючи свої сині коряві руки, полізла на піч. Кістки їй луцали; сама вона стогнала.

Христя глянула на матір, провела її поглядом аж на піч — і на серці у неї похолонуло. Така мати стара, зісохла, немощна... Невже й вона доживе до такого? Не доведи, Господи!

Цілу ніч прокидало Христю материне важке зітхання; їй не раз чувся і її задавлений плач.

— Мамо, ви плачете? — допитувалась дочка.

І плач, і зітхання на який час замирали... Вітер покривав їх своїми жалісливими з'явками.

II

Недарма журилася Пріська; недарма цілої ночі не спала, то гірко плачучи, то важко зітхаючи: уже третій день минув після Миколи, а Пилипа все не було. Щодня вона бігала до Здорихи довідатися, чи не приїхав її чоловік? Поки ж Здра не було, ще таки надія жила у її серці, ворушилася на самому дні, гріла; а як Карпо приїхав та сказав, що Пилип, спродавшись, пішов від нього і більше йому не доводилося бачити, — ні жива ні мертва вернулася Пріська додому... У голові в неї гуде, у вухах дзвоне, в очах жовто... Вона не змогла слова сказати; як злягла, то пролежала, наче дерев'яна, до другого дня.

На другий день пішла розвідувати по селу — хто приїхав? розпитувати — чи не бачили де-небудь її Пилипа? Іван Кнур хвалився, що бачив його в шинку; Грицько Хоменко розказував, що вони водилися з Уласом Загнибдою; Дмитро Шкарубкий казав,

що бачив на самого Миколи, як Пилип виходив з міста. «Куди се?» — питався Дмитро. «Додому». — «Хіба спродався?» — «Спродався», — одказав Пилип і вдарив по кишені рукою. «А то що мете?» — спитався Дмитро. «То не про нас мете!» — сміючись, одказав Пилип. «А про кого ж?» — «Про тих, що в ридванах їздять та бояться холоду», — і, зареготавшись, пішов собі геть.

Другі, кого не питала Пріська, казали, що не бачили і в вічі її Пилипа; гудили годину, гудили дорогу, забиту та занесену снігом, нахвалялися, що зроду-віку вдруге не поїдуть на сю ярмарку; розказували, що багато народу померзло; того вже й не лічити — хто ногу, або руку, або ніс одморозив... І поліція, і станові їздять усюди, розривають бурти снігу та вибирають задубілих... «Як дров тих наскладано у поліції!» — додав Петро Усенко.

Вернулася Пріська додому заплакана та зажурена. Христя собі плаче; одна одній слова не скаже. А тут ще й Грицько надолужує: щодня іде подушне правити — і сьогодні іде, і завтра іде.

— Де ж мені його взяти? Бач же — Пилип не вертається, — плачучи, одказує Пріська.

— Винокурню закурив, мабуть! — доїдає Грицько. — Усі уже вернулися, а його немає.

— Може, вже й не вернеться ніколи... — каже Пріська.

— Не візьме його лиха година! Такого ніщо не бере! — кричить Грицько, та повернеться ще до Христі і почне їй голки заганяти... все про хлопців їй плеще. Христя знає, куди се Грицько стриже, та мовчить, щоб ще більше не роздратовати.

Грицько — багатир, дука: у його три пари волів, дві шкапи, ціла сотня овець; два двори — один у найми дає, у другому сам з жінкою та нежонатим сином живе. Тихий його син Федір і з себе гарний, робочий, слухняний; горілки не п'є, по шинках не волочиться. Усе б гаразд, та... сватав восени Грицько Федора на Рябченковій Хіврі, хоч поганій, зате багатій дівці, а Федір візьми та й одкинсья: «Ні за що не візьму Хіврі». — «А кого ж тобі? Попівну яку?» — «От, — каже Федір, — гарна дівка у Притики — Христя». Грицько глянув так на сина, мов його хотів наскрізь пронизати. «У Притики?.. Гарна, та що має?» — грізно спитався. І вже більше Федора не силував.

З того часу ніколи не минав случаю тим або другим Притиці насолити. А Федір, як на те, дедаліше все більше припадає до Христі; не так вона до нього, як він до неї липне. Люди по селу почали гомоніти: причарувала Христя Федора та й глузує з його. Почув Грицько та ще дужче сказився: вилаяв Федора, трохи не бив і нахвалявся, що він сього Притику з усією сім'єю з світу зжене; так ото Христю де стріне, зараз і почне їй очі хлопцями вибивати.

От і тепер: не одну, не дві голки згнав він і без того в уражене серце... Христя мовчала. Та й що їй казати? Чи їй тепер до тих хлопців, коли у своїй хаті таке лихо? Уже Пріська вступилася за неї.

— Що це ти верзеш таке, Грицьку? — спитала. — Коли не побачиш Христю, то все хлопці та хлопці...

— А ти глядиш за своєю дочкою? — грізно запитав Грицько. Защеміло, заболіло материне серце. І без того важка туга надувала його, а така образа пройняла, неначе шилом, до самого краю.

— Гляди вже ти краще за своїми дітьми, а не прийшов чужих учити... — образливо одказала вона.

— І навчу!.. навчу! — гукає Грицько.

— Чому ж ти навчиш? Ти б ще дужче залив очі, то більше б побачив, — не витерпіла Пріська, натякаючи на те, що Грицько прийшов випивши.

— А ти мені не кажи сього... І ти чарівниця, і твоя дочка така! Ви тільки й знаєте хлопців заманювати та чарувати.

— Яких хлопців? — здивувалася Пріська.

— Не знаєш? Удаєш себе святою? А хто мого Федора з ума звів? Хто його напував, підкурював?.. Не знаю, думаєш? Мовчи ж!

І, свінувши, мов гострими ножами, очима, він стукнув дверима та й потяг з хати.

До лиха — та ще лихо; до печеного — та ще вогню прикладають...

— Що се, Христе, кажуть? За кого се кажуть? — з докором і сльозами повернулася вона до дочки.

Та стояла, як стіна, німа, як крейда, біла. Вона злякалася тії бучі, що збив Грицько; вона злякалася його погляду страшного, його голосу крикливого. Вона слова не сказала матері, так і вдарилася в сльози.

— Так це правда?.. правда?.. — кричала з таким болем мати, мов у неї серце розривалося.

— Мамо, мамо!.. Ні єдиного слова правди немає! — ридаючи, одказала Христя.

Пріська не знала, чому вірити, кого слухати. Думки у її голові плуталися, роздвоювалися: то учувалася їй страшна буря, увижалася завірюха, крик людський, замирання; вона чує голос Пилипів, вона баче його безпомощного, як він ховає одубілу голову в сніг... серце її рветься надвоє; то — перед очима недавня спірка з Грицьком, його натякання про Христю... Бог знає! Хіба признається винувата дочка матері?.. І її серце не рветься, а замирає, перестає битися; щось важке давить душу, чорною запоною застилає очі. Господи, яка їй мука! яка люта та тяжка мука!

Короткий день минає, настає ніч зимня, довга пилипівська ніч. Чого за ту ніч не передумаєш? Які думки не перейдуть через голову, через серце? А Пріська ж то за всю ніч і на волосину не заснула: як лягла звечора, та цілу ніч тільки й чутно було її глибоке зітхання, її гірке схлипування. Христя теж довго не спала: вона боялася, як то було прошлу і позапрошлу ніч, матір розважати... Знав Грицько, коли їй віддячити... А жалості в його — ні капельки!.. Як їй тепер завірити матір, що вона не винувата? Відкрити їй усі таємні розмови з Федором? Яка ж дочка-дівка відкриє усе те перед матір'ю? Було, може, і таке, за що мати, дознавшись, і косу нам'яла б; а як не знає, то воно й байдужé.. Як же його сказати їй, та ще тепер, коли серце материне і без того обливається кров'ю, коли, може, вона тільки й бачила, тільки й чула голос батьків, як виряджала у ярмарок? Журба та досада гніздилася в душі, ножем поверталась у серці; Христя мовчала, слухаючи безодрадісне материне зітхання; чула, коли сльози падали з її очей, коли вона їх утирала. Молода душа довго не здерже такої ваги, такого лиха: вона знемагає під тим важким гнітом. Не видержала й Христя; сон — не сон, а якась утома почала її розхитувати, закривала заплакані очі.

Світом прокинулась Христя і здивувалася, що мати досі не вставала. То було, коли заспить Христя, Пріська завжди буде її; а то вже і світ заглядає у вікна своїми сірими очима, а вона й досі лежить на печі тихо, не поворухнеться. «Хай же мати спить, — дума Христя. — Хай хоч трохи спочине, поки я впраюсь». Навспинячки Христя ходила, щоб не замутило її тиші, що панувала у хаті; як на те ж — солома шелестіла, аж луццала. Христя почала ще бережніше ступати. Їй треба умитися, а води у хаті немає. Христя, як кішка, покралась у сіни; коли вернулася знову у хату, то перше, що їй кинулось у вічі, — мати вже встала: у чорному закапелці, між комином і білою стіною, тремтіла її постать сіра... То не мати, то не жива людина, то — виходець з того світу. На кістлявих її плечах сіріє сорочка, широка-широка, мов не на неї шита; шия жовта, як у мертвяка, якось витяглася, посвічуючи своїми кістками; щоки усередину увалилися, жовтим воском узялися; очі, неначе олив'яні шаги, світили; під ними мов сині мішки висіли; кругом червоні кружала... Сама журба, само лихо не дивилися б так страшно, як Пріська у той час дивилася! Вона вся трусилася; уста її тремтіли, наче що шепотали... Трохи не випустила глечика з рук Христя, як угляділа свою матір.

— Не вернувся?.. Немає? — мов трава суха прошелестіла, спитала Пріська, скривившись. Вона, видно, хотіла плакати, та не

змогла; очі її горіли, блищали, і, як вона не лупала набряклими віями, ні одна сльозина не показалася.

У обід знову Грицько суне.

— Оце, Господи, з тим дядьком, як розходився! — сказала Христя, углядивши Грицька.

— Де мати? — спитався той, увійшовши у хату.

— На печі, — одказала Христя. Пріська так і не вставала з печі.

— Чого лежиш? Уставай та збирайся в город за чоловіком! — почав він.

— Чого я за ним піду? Хіба сам не прийде? — простогнала, підводячись, Пріська.

— Прийде... Дождидай... Діждешся... Змерз! — рвучи слова, додав накінці Грицько.

Пріську наче хто у бік шпортонув ножем при тому слові; вона кинулась, тріпнулася... та так і закаменіла на місці — хоч би слово яке сказала, хоч би зітхнула! Тільки збожеволілими очима прикро дивилася на Грицька.

Христя собі глянула на його, подивилася на матір, схопилася за лице руками, притулилася до комина головою...

— О мій батечку, мій таточку! — нестямно скрикнула вона, і вся її постать затремтіла.

У Грицька морозом сипнуло від того Христиного крику; та Грицько не такий, щоб ударяти на сльози: він пройшовся по хаті і знову почав докладати:

— Оце у волості був... носив подушне... При мені бумага получена, об'явити жінці чи дітям, чи родичам яким, щоб прийшли у місто признавати... Знайшли у снігу замерзлого... Загнибіда, либонь, признав... Так щоб узяли поховати, коли хотять... Там біля його і чоботи нові знайшли і ще щось... З волості хотіли назнарошне за тобою посилати, та я сказав: все рівно буду на тім краї — зайду й скажу.

Грицько, скінчивши, подивився на Пріську, поглянув на Христю... Пріська мовчала; Христя тужила. Він знову пройшовся по хаті, раз і вдруге; знову глянув на дочку і матір... Ніхто не вгадав би, що його очима світило: чи радість, чи гірка ураза? Лице його якимось перекошилося... По хаті носилося Христине лементування.

— Ви ж чули? — глухо спитався він і, повернувшись, пішов з хати. Слідом за ним, наче докір, вирвався нестямний крик Христі і розпався надворі. Грицько, струснувшись, повернув улицею.

— Ой лелечко!.. Ой мамочко!.. — кричала Христя, підходячи до матері.— Що нам тепер, бідним, робити?..

Вона дивилася на матір своїми заплаканими очима, а мати на неї — сухими, як огонь, палючими.

— О горенько наше! о лишенько тяжке! — тужила, припадаючи до матері, Христа.

Пріська все божевільно дивилась на неї та тремтіла. А се — наче що з-під землі — тріснуло, писнуло... Страшний охриплий крик вирвався з Прісьчиних грудей і розлився божевільним плачем... Пріська припала до Христі, обхопила її голову руками і страшно-страшно завила.

— Моя донечко, моя голубочко, пропали ж ми навіки!

Надворі насупилося; у хаті потемніло. І серед тієї темноти, неначе сови, перегукувалися дочка й мати... Тонкий виразний крик дочки зливався з охриплим лементом матері, розходився по хаті, бився об стіни, слався по долівці... Сум та туга виглядали з темних кутків.

До самого смерку голосили дочка й мати. Забули і про обід, забули про все на світі. Одарка Здориха, почувши з свого двору їх страшенний лемент, прийшла провідати, що там таке? — і на силу від Христі добилася, що то по батькові тужать. Вона кинулася була розважати Пріську, що то, може, ще й брехня... чого люди не накажуть? — та ще гірше розразила її серце, ще більше виточила сліз із старих очей. Пріська за ними і слова не скаже; що почне, то так і залетється плачем. Сумна та невесела пішла Одарка додому.

Смеркалося. Надворі, неначе туман, сірий світ коливався над землею. У хаті — чорніше сажі: тільки намерзлі вікна, мов полудою заслані очі, сіріють; і тихо-тихо, як у могилі. Замовкли дочка й мати. Пора й перестати, бо є кінець сльозам, є край і лементові: голос хрипне, сльози сохнуть, опускаються в серце, на дно душі. Замість їх устають думки, здіймаються гадки — одна другої неодрадніша, одна другої нерозважніша. В темряві вони ширяться, яснішають; давне устає перед очима, мов воно тільки що діялося; люди проходять — живі люди; чути їх мову — живий голос... їх бідкання, регіт, радощі, сльози.

Не минули ті думки-муки Христиної і Прісьчиної голови. Дочка, забившись у куток на полу, божевільно устромила очі у сірі шибки, і на їх білуватому полі малює думка батька... її батька, низенького, натоптуваного, з круглим лицем, рудими вусами, карими добрими очима. Який сам був — такі в його й очі; недарма кажуть: видно чоловіка по очах. Він справді був добрий, не то що ніколи не зобижав її, а, було, і матір придерже, коли та розходиться лаяти... І з людьми він такий — швидше своїм поступиться, ніж у другого посяде. Мати, розсердившись, було, каже: «Що ти за

чоловік? ти — макуха! свого не одстоїш!» А він їй: «Од скаженого поли вріж та тікай!» І такий він завжди був; і п'яний — мерщій уляжеться спати, не так, як другі: на копійку вип'є, а прийде додому — усе догори дном переверне... І от тепер його немає... «Де він? Чи чує він наше бідкання за ним, чи баче наші сльози?.. Душа, кажуть, з дев'ятого дня літає по світу — може, і його душа тепер між нами?» Як би вона бажала побачити його душу, побалакати з нею!.. Розпитати, чи і на тому світі однаково, як і на сьому?.. Кажуть — смерть усіх рівняє; кажуть — на тім світі усе навпаки: тут було голодно й холодно, там — ситно й тепло; тут ти скнів душею, там — радітимеш серцем; тут мужикував, там — пануватимеш... То оце батько панує?.. Бажала б вона побачити батька паном... Вона попрохала б у його й собі панування. Або — цур йому! воно таке нещире та горде — тільки душу загубиш; краще хай на тому світі... А на сьому? Трошки б більше достатків, ніж є, та одешинку б празникову: а то і на будень, і на свято — та все одна! Чоботи нові б, сережки срібні — такі, як вона бачила у Марини, що в місті служе, коли та навідувалася додому. Добре б було і перстень до серег мати, теж срібний, і по руці, а не такий, як у Горпини, — і срібний, та здоровий, як каблучка: щоб надіти — прийшлося прядивом підмотати...

І пішла молода Христина думка перелічувати одні за другими недостачі, пішла викладати свої таємні бажання: невеличкі вони, страх невеличкі, та й їх немає, — і серце нудьгує, що тепер за батьковою смертю ніколи їй того не прийдеться добути.

Що ж думає Пріська, забившись на піч і обхопивши свою голову обома руками? Їй привиджується тепер її давнє — її доля, її гірка доля, що гонила по білому світу, поти не прибила до Мар'янівки... Вона — козака дочка, малою зосталася від батька та матері: під холеру вони полягли... і родичі, які були, померли, і вона зосталася... зосталася у чужих людей, пасла громадські гуси, пасла свині, телята, поти побільшала. А там — знову служба, служба на чужих людей, тільки не на себе. Служила вона по своїх, служила по жидах, служила й по купцях... Удова-купчиха прийняла її наостанку за хліб та одешу, ради того об'їзду, який щороку робила. Багатій і ще не старій, їй не сиділося у рідному місці, і вона вешталася по Харкову, Києву, Адесу. Пріська, як вірна слуга-наймичка, їздила всюди за нею розчісувати та прибирати свою господиню. Раз зібралися в Київ. Перед виїздом Прісьці щось усе нездужалося; боліли руки, боліли ноги, боліла голова — так що й на світ важко було дивитися. Отже прийшлося їхати. Добралися до Мар'янівки — і Пріська зовсім злягла... Що далі було — вона нічого не знає; опам'ятувалася уже у хаті Гри-

цька Супруна. Він тоді був за прикажчика у пана, і її кинула там господиня, бо так наказав управитель-німець. Вичунавши, вона все дожидала господині, що ось же над'їде і візьме її з собою. Та, видно, господиня не дуже побивалася за нею, бо щось довго не верталася. Пріська хотіла найнятись у кого з козаків, та Грицько не пустив — одслужи перше той хліб, що, лежачи, переїла! Пріська зосталася. Там вона і з Пилипом стрілася: він був за робітника у прикажчика. Одна доля, одно лихо людей докупи зводить... Грицько такий сердитий, крикливий; жінка його Хівря — така уїдлива: тільки й чуєш, як Хівря лає Пріську або Грицько кричить на Пилипа... Наймичка і кріпак зійшлися якось, скаржачись одно другому на свою долю. Пріська при тому запримітила, що у Пилипа і очі карі, і вуса шовкові. Пилипові теж кинулась у вічі Прісьчина постать струнка, її норов тихий, її голос любий... Частіше та частіше вони почали сходитись. Оце, дивись, Пилип товар погнав до водопою, а Пріська — хвіть відра! — і собі побігла по воду... Або кинеться Пріська за топливом в огород, а Пилип уже тут і вродився!.. Уже Прісьці і одбуток вийшов, а Пріська все не йде від Грицька з двору і все більше та більше жаліється Пилипові, яка Хівря сердита. Одного разу збіглися вони уночі в садку під яблунею. Пилип яблука стеріг, а Пріська... чого Пріська тут опинилася? — і досі не знає, а може, й забулося... Не забулося тільки Прісьці, як тії ночі цілував Пилип і без того її гаряче лице, як клявся, що він її кохає і довіку буде кохати; як обіцявся, що, тільки вони поберуться, він вибудує нову хату, і як вони заживуть своїм господарством. Пріська не згоджувалася, бо Пилип кріпак. «Хіба кріпаки не люди? — спитав він. — І кріпаки живуть на землі, а не під землею...» Подумала Пріська, погадала: за нею її сирітська доля — гола, боса й простоволоса, а попереду... нужда та недостачі, довічна робота на чужих, довічна праця... Добре ж, поки здоров'я, поки сила слуге; а як занедужа, от як недавно трапилось? Без роду, без пристановища — хоч під тином складай руки. Правду Пилип каже: і кріпаки живуть на землі, а не під землею... І вона згодилася. Пішли до управителя, а управитель не тільки не заборонив, а ще й похвалив за те, що вона не злякалася кріпацтва. Казав, що то, може, у других панів кріпацтво страшне, а в їх... він і хату нову обіцяє, і город, і поля на нове господарство. У першу неділю вони й побралися. Хоч управитель і збрехав, надававши таких обіцянок, та хіба не все рівно Прісьці робити? Що робила купцям, жидам, то тепер — на пана: уїжджена коняка везе, не зупиняючись. Та й управитель таки не зовсім збрехав: хоч не дав він городу й нової хати, зате велів жити сусідами з Грицьком; все ж у їх своє господарство. Грицько, правда, лається: де не

визьметься яке ледащо, та все на його шию! Хівря славить Пріську на всю Мар'янівку: і сьака, і така, і нетіпанка, і нечепуруха!.. Та сількісь: ні Пилипові, ні Пріські не привикати до лайки. Живуть вони собі удвох тихо та мирно... Через рік уродився їм син Івась, на другий — дочка Христя. Івась не видержав — поліг, а Христя очуняла — росла собі. І то матері утіха: виросте — поміч буде. Так пройшло тринадцять літ; на чотирнадцятому їх звеселила чутка про волю. То не була глуха чутка, яка завжди ходила поміж кріпаками, а справжня звістка — про неї і піп читав у церкві. Зітхнули вільніше Пилип і Пріська: тепер же то вони поживуть на волі! Через два роки і сама воля прийшла. Пилипові дали ґрунт, дві десятини поля. Збився Пилип і на хату — свою-таки хату!.. Господи, яка то була радість Пріські! Як вона рук не жаліла, обмазуючи та обліплюючи хату, щоб і холод не заходив зимою, і дощ, бува, не пробив літом... Хоч приходилося і платити за все те, [хоч Пріська і досі ніяк не пойме, за що таки їм платити за те, що вони своєю довічною працею заробили], та все ж легше, що своя хата, що не чутно ні лайки Грицькової, ні догани Хівриної. Сама собі працює коло свого невеличкого городу; Христя помагає їй. Її серце радіє, дивлячись, як дочка розвивається на волі. «Тяжко та гірко жилося нам, — думала тая Пріська, — може, дітям краще буде?» І вона гонобила надію у серці: дасть же Бог — знайдеться добрий чоловік її дитині — приймемо зятя у хату. Пилип уже старий став, і вона нікчемна — хай пристає у прийоми, хай молоді на очах у старих учаться хазяйнувати: оддамо їм усе.

Так думалося Пріські, а вийшло?.. Що їй тепер у світі робити, що їй казати? Хто того поля догляне, хто коло його буде ходити? Хто заплатить викупне, подушне? Добре далось їй і те, і друге... Торік вони зібралися на корову — душі не чула Пріська у невеличкій телушці. Рік удався недорідний, собі хліба ледве ставало, а продати — і не кажи. Заробити ж де? Коло других сіл і пивниці, і винниці, і сахарні, а в їх — хоч би зламана... А тут пристають — давай подушне! З весни не платили за першу половину, то восени — за цілий рік віддай. Лаявся Пилип із зборщиками, лаялася й Пріська. Приїхав становий, узяли її теличку, оцінували й продали різникові-жидові. Вона трохи не занедужала від горя та сліз. То ж тоді було; як не гірко, а все то на Пилипові лежало; його одного знали, його тягли... А тепер? Тепер прийдуть і хату рознесуть по кутках... Що вона скаже, що вона зробить, вона — недужа, не знаюча нічого? Тепер один Грицько цілком ковтне її!.. Серце її замирало, обливалося крив'ю. Та ще хоч би умер, як люди, — дома, у своїй господі; а то хотів зробити як краще, а пішов — за смертю. Тепер тільки зосталося

їй піти за його мертвим трупом. Як же по такому холодові іти в город? У неї ні одежі теплої, ні взуття як слід. Та хай вона й добереться до міста: що ж вона — на руки його візьме і додому принесе? А треба ще ховати, попові заплатити... Господи! у неї ж ні шеляга; посліднього карбованця узяв він на сіль, як виходив з дому... Чи так кинути? Хай візьмуть — пошматують і загребуть, як ту собаку, без попа, без обряду церковного?.. Що ж він? Хіба він по своїй волі умер, хіба він хотів тії смерті?.. Так Бог дав, така вже, видно, його воля!

І почне Пріська молитися Богові, почне перед ним своє лихо викладати... Та марно вона у хаті ламає руки, здійсмає очі до неба: там на холодному чистому шатрові тільки зорі грають своїм невеличким світлом. Байдуже їм, що робиться на землі: тихо, мов потухаючі іскорки, лягає той світ на мерзлу груду, відбиває сизим сяйвом на невеличких пилинках снігу; здається, вони граються своїм світлом... А небо — глухе, як пустиня, німе та холодне, як камінь, — шатром розіслалося понад землею, морозом окувало її, давить, наче хоче задавити... Хто ж її там почує?.. Хіба люди у селі? Та й село упокоїлось: не світиться ніде, собака не гавкне — все заснуло мертвим сном. Людські оселі, наче могили, чорніють серед снігу... Німі та мовчазні, вони не кажуть, що у їх заводиться. Чи часна доля доглядає сон їх житців, чи гірке лихо перевертає їх з місця на місце... Вони припали до землі від страшного холоду — і тільки з димарів виходе пара, даючи ознаку, що там, усередині їх, ще не прочахло тепло, ще тліє людське життя.

Тільки з Притичиноного верху не йде пара. Як почула Христа, варячи обід, про батька, то забула про все на світі. Огонь у печі тлів, тлів — та й згас; тепло вибігло у незакритий димар; застиг обід серед черені. Хатні двері забула Здориха причинити; у їх роззявлену дірку ішов з сіней холод: у хаті — хоч вовків гони! А Прісьці і Христі — байдуже. Їх гріє горе своїм пекучим огнем, їх діймають сльози своїм гірким теплом... Голова наче у вогні палає, очі горять, зітхання гаряче, аж губи репаються від нього, аж у роті сохне.

Ніч минає. Заблимало край неба крізь зелені-зелені хмари; світ лупнув над землею своїми мутними очима... Навіщо? Яку він утіху принесе, якую пораду приверне?

III

«З щастя та з горя скувалася доля», — каже людська поговорка. Одна Прісьчина доля не складалася по-людській. Горя того — за нею і поперед нею — неозорно, неоглядно... А щастя? Якись

думки про щастя; якісь даремні надії, котрі її завжди дурили, розбивались об гострі пороги остогидлого життя та утрат, нужди та недостаті...

Досі і то було гаразд. Досі хоч даремні надії були; хоч дурили, та все красили злиденну долю. А тепер? Хоч би надію пригадати яку — і того немає. Тихо, мов жарина у попелі, тліє її душа, ледве даючи ознаку, що ще жива, чимсь-то б'ється, чогось-то хоче... Так гние деревина на корені: уже й віти її посохли, і середина випала, а вона все стоїть; вітер-негода обносе сухе гілля, а зсередини шашіль виточує гниле суччя; кругом дірки, кругом дупла, один стовбур — і той порожній... а все стоїть! Треба не вітру, а бурі повалити його — і він, поскрипуючи, дожидає тієї бурі.

Дожидає і Пріська своєї. От же немає!.. А думки, як черва, ворущаться в голові, точать її хворе серце, підрізують немощну силу.

От уже третій день вона думає, як його зібратися у місто? Легаючи спати, рішає: завтра... завтра безперемінно піду; що б там не було, а завтра зберуся... А на завтра життя знову станове свої перепони: з чим його туди сунутися, та і в чому?.. І знову думки-муки пиляють її до вечора; цілий день, як одну годину, держать її у своїх міцних обценьках, щоб увечері знову вимучити надію на завтра...

Так, збираючись, і не пішла. На третій день з волості, запихавшись, прибїг староста і напав ляяти.

— Все на нас вернете! — кричав він. — А кому се ближче діло — чи жінці, чи старості? Стидалися б! У мене, може, свого діла не обкидаєшся: щодня за вас, чортів, у волость тягають, а тут ще і в місто іди, признавай усякого п'яницю, що замерзне на смітнику!..

Через три дні він знову прийшов; приніс нові чоботи, клунок солі і платок.

— І грошей, — каже, — п'ять рублів було, та гроші за подушне у волості залишили.

— Там же щось три рублі тільки слідувало, — промовила Пріська.

— То не моє діло. У волості залишили. Піди сама та й довідаєшся.

Староста пішов. Пріська глядить на приноси — он що тепер від її Пилипа зосталося!.. А Христя ненарошне прикладає вогню до печеного, — роздивляючись, вона докладає матері:

— І платок новий купили батько, і чоботи... та які ж маленькі та гарні! Кому ж то се? А це — сіль. Ще і в клункові щось є.

Вона вийняла щось заверчене в папір і почала розгортати. Очі її розгорілися, коли вона нагляділа аж три довгих шовкових стьожки, сережки невеличкі, з хрестиками на привісках. Це вже для неї куплено, їй!..

— Дивіться, мамо, що батько мені купили, — показує вона матері.

Пріська тільки струснулась і одвернулася... Їй гірко було слухати доччину радісну мову, їй боляче було дивитися на ту куплю... У віщо вона їй обійшлася? Чого їй тепер стоє? Вона каменіла, дивлячись на все те, пригадуючи, де воно і як воно взялося!..

Пройшов ще тиждень. День за днем і ніч за ніччю полізли, мов безногі черви поплазували, все далі та далі односячи минувшє страхóвище. Воно ще, правда, стояло над нею, заглядало їй у вічі своїми мертвими очима; та, з другого боку, і життя не давало покою: і воно голосно гомоніло, свою безконечну пісню заводило.

Он свято на носі: багата кутя, Різдво... Щороку, як не гірко було, а до куті і шматок риби мався, і пироги; про Різдво, уже що, а ковбаси, хоч куповані, та були. А тепер? Де того всього взяти?.. Як не мати його — краще нічого не мати! Не так Прісьці гірко було, коли б вона полиню об'їлася, як від тих думок важких та тяжких... Вона згадала про ті два карбованці, що у волості zostавили. Навіщо вони їх задержали? Хіба не все з нас узяли, що треба було?.. Піду, піду... своє візьму. За гривеника ковбасу куплю: Здір кабана коле, за гривеника віддасть він ковбасу... Може, він або й другий хто їхатиме у місто — попросю просолу купити... теж за гривеника або за копу з шагом... А то ще і про чорний день зостанеться.

На другий день, зібравшись, подибала до волості.

— Тобі чого? — пита старшина.

— За грошима, — кланяючись, одказує Пріська.

— Які тобі гроші?

Пріська розказала.

— Гроші узяв Грицько. Він казав, що так і слідує. Иди до його.

Прісьці іти до Грицька — після тії образи гіркої? Ні, вона нізащо не піде. З якої речі їй іти до його, коли гроші до волості прислані?

— А може, Грицько сам буде у волості; бо до його йти — чи й дійду я? — криючись із своїми думками, одказує Пріська.

— Може, й прийде. Дожидай.

Пріська присіла на рундуці. У волості шарпанина-біганина: одно туди йде, друге звідти виходе, третього ведуть... Прищенко гордо виступає і, граючи очима, допитується: «А що — узяв?»

За ним Комар, низько похилившись, глухо бубонить: «Засипав карбованцями та ще й допитуєшся, чи взяв? Та ще підожди хвалитися... що ще посередник скаже». — «Суньсь, сунься до посередника, — кричить Прищенко. — І посередник тії заспіває!..» — І пішли з двору. За ними виходе Луценчиха, червона-запала, і сердито вичитує: «Що це за суд? який це суд? Три дні держали, ще три дні сиди! Дома усе врозор пішло, а він — сиди!.. Де се воно видано — тиждень чоловіка у чорній держати?..» — «Бач, яка голінна до чоловіка; сама прийшла визволяти... скучила!» — донеслося з гурту. Луценчиха призро окинула гурт очима і, плюнувши, зійшла з рундука; регіт провів її...

«Всюди своє лихо, — думалося Прісьці, — та чужим людям воно за смішки».

— А он Грицько малу вервечку за собою веде! — хтось обізвався.

Пріська глянула. Дорогою, розхитуючи палицею, йшов попереду Грицько, а за ним — душ на десять чоловіків, похнюпившись.

— І то все на прохолоду, — угадував другий.

— Авжеж! — додав третій...

Дехто зареготався.

Грицько наближався до рундука. Пріська між передніми, що за ним ішли, признала Очкура, Гарбуза, Сотника, Воливоду. Грицько, підійшовши до рундука, поздоровався:

— Тут старшина?

— Тута.

Він пішов у волость і не забарився вернутися з старшиною.

— Ви чому не платите подушного? — гукнув той.

— Помилуйте, Олексійовичу! Хіба не знаєте, яка ця осінь була? Заробітку аніякого!

— А на пропій є? — крикнув старшина.

— З шинку і не вилазять, — піддав тихо Грицько.

— У чорну їх! — рішив старшина.

Десятники повели всіх у чорну. У Пріськи серце забилося, заболіло. «Ну, за що, про що? — стукало їй у голову. — Чим вони винуваті, що заробітку не було? Господи! доки ж уже його дерти?.. з чого його дерти?.. і що́ поможеться з того, що посидять у чорній?» Їй ніколи не вірилось, коли, було, Пилип розказував, що трохи не посадили у чорну, та відпрохався. Тепер вона своїми очима все те бачила, сама чула. Отож і Луценко сидить за те. Вона чула, як на нього нахвалявся Грицько. Отож, видно, Луценчиха жалілася, та нічого не виходила, тільки люди насміялися... Вони і з цих сміються; до неї доноситься їх несамовитий регіт... Ні жалю, ні серця немає!.. Прямі собаки, прости Господи!

За думками вона і не чула, як старшина допитувався Грицька:

— А ти нащо з теї два карбованці задержав?

— З кого? — мов не бачив, спитав у свою чергу Грицько.

— Молодице! як тебе? Он про тебе річ, — хтось із чоловіків

наткнув її.

Пріська устала і підійшла до старшини.

— Це з неї? — спитався Грицько.

— З неї.

Грицько усміхнувся.

— Ви ж знаєте, що мені п'ятирубльову бумажку надано: здачі не було. Два рублі у мене zostалися; я їй віддам.

— Так он у його, молодице, твої гроші, — сказав старшина і пішов у волость.

Грицько посунувся за ним; Пріська сіпнула його за рукав.

— Коли ж ти, Грицьку, віддаси? — тихо спитала вона.

— Тьфу! Як собака та! — огризнувся Грицько. — Коли будуть у мене. Я про їх забув та в подушне і повернув.

— Як же се, Грицьку? З мене слідувало три рублі, а ти п'ять віддав?

— Знаю, що три слідувало. Я три й полічив, а п'ять віддав.

— А мені ж хто віддасть?

— Хто віддасть? Звісно, свої треба давати.

— Віддай же зараз, Грицьку, бо мені треба.

— Віддай зараз! Де ж я тобі зараз візьму? При мені грошей немає. Прийди додому, то й віддам.

— Коли ж приходити?

— Та там на празниках або після свят.

У Пріськи аж ув очах пожовкло:

— Як після свят? Мені до свят треба.

— Що з тобою балакати! Де ж я тобі тепер візьму? — скрикнув

Грицько, махнув рукою і скрився у волость.

— В цього вижилиш, коли лишне взяв! Цей віддасть! — чулося поміж народом. — Он, мого полтиника заїв...

— А мого карбованця, та ще й у чорній за те я посидів...

— О, він майстер! Ще за панщини навчився з людей драти!..

Пріська повернула додому сумна та нерадісна. Ще й нічого, а вже Грицько почина загравати. Сьогодні он... прилюдно... собакою назвав: «Як та собака!» Подумай!.. За віщо? За те, що своє стала правити? Сказано — кровопій людський! І та образа так глибоко запала їй у душу, так боляче щипає за серце, що Пріська ніяк її не забуде. Як той цвяшок, угородилася вона в голову і не сходить з думки, не забувається... Ні, я тобі так сього не покину. Чого мені тебе допитуватися, коли прийти за своїм? Знав, на що

брав — і віддай! Кажє: немає. У кого? У його немає?.. Ні, ні... сьогодні ж піду. Пообідаю і зараз піду. Я не одійду від твого двору, буду соромити перед цілим селом, поки не віддаси.

І Пріська, пообідавши, подибала до Грицька. Грицько саме обідав. Його очі якось тривожно бігали з одного боку на другий; лице хмуре, чуб стовбуром — ознака, що Грицько уже хлебеснув.

— Швидко прийшла! — глухо промовив він, узрівши Пріську перед собою.

— Бо за своїм, — одрізала та.

— Подожди ж, поки пообідаю, — не то гірко сміючись, не то грізно сварячись, промовив Грицько.

Пріська присіла на кінець полу, дожидає... У хаті тихо; чути, як ложка скромаде об миску, як човгає Хівря від столу до печі, як сопе Грицько. Ніхто словом не обізветься, ніхто його не пророне, мов поніміли усі. І збоку дивлячись — видно, як та німота кожного гнітить, там, усередині, тліє... Здається, одно слово — і, як вітер, зразу вирве те полум'я наверх, запалає буря...

Пріська, похнюпившись, сидить, слухає тії гіркої німоти; гляне на Хіврю, як та грає зеленими очима, на Грицька, що спідлоба, мов лобуряка, світить своїми — і знову похилиться...

Ось і обід скінчився. Грицько устав, перехрестився, набиває люльку.

— Подожди, поки покурю, — уїдливо сміється Грицько, виходячи з хати.

У Пріськи аж у душі заколотилося... Сидить, мовчить, дожидає. Нешвидко вернувся Грицько, а все-таки вернувся.

— А ти й досі дожидаєш? Подожди ж ще, поки висплюся, — каже Грицько, усміхаючись.

Пріська не видержала... Мов її хто стебнув батогом з усії сили — вона тріпнулася: сльози градом полилися з очей.

— Грицьку! Бога ти побійся! — крізь сльози почала вона. — Ще трохи знущався ти з нас за життя покійного? Ще мало поповиварював води, як жили у тебе? І ще з удови нещасної, з сироти безталанної кепкуєш, глузуєш!.. Бог усе бачить, Грицьку. Не тобі віддячить, то твоїм дітям!

Наче ясне небо покрилося темними хмарами, потемніло Грицькове лице; очі загорілися-запалали.

— Ти ще клясти прийшла! — скрикнув він.

— Бог з тобою, Грицьку! Не клясти я тебе прийшла, я за своїм прийшла. Зглянься ти на Бога... Празник святий іде... Ти ж будеш і їсти, і пити, а тут за душею шеляга немає.

— Грошей, — кажеш, — немає, — обізвалася Хівря, постукуючи горшками, — а святки справляти хочеш!

— Хіба як ми бідні, то нам і їсти не треба, Хівре? — одказала Пріська.

— А я, знаєш, що скажу тобі на це, Прісько?.. Як злидні, та ще й з перцем!.. Коли б ви не проїдали та не пропивали з своїм покійним, то й у вас би гроші були.

— Добре таке говорити, у кого вони є. А коли — і того треба, і другого недостає... і подушне заплати, і викупне дай... А наші заробітки які? Він же один тільки й робітник був.

— А дочка? Дочка — мала у тебе кобила? Нащо ти держиш її при собі? Не віддала б її людям послужити? Не заробила б вона, як другі? А то сидить дома та хліб переводить.

— Легко так, Хівре, казати, дивлячись на других. А коли б самій прийшлося так жити та бідувати — не тії б заспівала.

— За дурною головою та й ногам лихо! — одказала Хівря.

Пріська мовчала. Вона бачила, що що вона не кажи — ніхто її не вчує; а кожне Хіврине слово — спичка у серце: краще мовчати.

Досі ущиплива та докірлива розмова стихла. Усі знову насупились.

— Так як же, Грицьку? — почала, помовчавши, Пріська.

— Я тобі сказав у волості. Не чула? — гукнув Грицько.

— Чому не чула? Не глуха, небійсь!.. Дай же хоч карбованця тепер, а другого уже після свят.

— Та ще чи й після свят віддам? — позіхаючи, відказав Грицько.

— То вже дурниця, Грицьку! Як не віддаси — позивати буду!.. — посварилася Пріська.

— Позивай... Чого ж ти прийшла? Іди — позивай! — блимаючи очима, каже Грицько.

Хівря скрутнула головою і важко зітхнула.

— Господи! Як то воно люди забуваються! — напустилася вона на Пріську. — Коли се ти така розумна стала? Чи не після того, як осталася удовою? Як у нас жила, хліб-сіль їла, то й за позви не знала... Стара, бач, хліб-сіль забувається.

— Хіба я у вас дурно той хліб їла? Не робила я, не служила вам? І заміж вийшла — то вам панщину одробляла. Уже кому, Хівре, гріх таке казати, а тобі гріх!

— Добрий гріх!.. А як лежала у нас, як та колода, три тижні валялася... хто за тобою ходив? Чиї руки спочинку не знали, вовтузячись біля тебе? Та знов — від кого ти і за кого заміж ішла, забула?

Пріська похилилася. То було справді так. Хівря пам'ятлива, не забула нічого з її давнього; забула тільки Хівря, що як Прісь-

ка одужала, то поповиварювала вона води з неї, — не було їй спочинку ні вдень, ні вночі... Мовчить Пріська, а Хівря одно вичитує:

— Або, як волю об'явили... хто, як не Грицько, поміг вам вибудуватись? Він і на сохи дерева дав, і на крокви. Хоч воно і не своє — панське, та все ж коли б на другого кого, то не дав. А як на верх, то хмизу свого вже дав... Забула?

— Що ж робити, Хівре? — тихо схлипуючи, почала Пріська. — Я пам'ятаю вашу заповогу. Спасибі вам. Та згляньтеся ж і ви на мене: свято іде, рокове свято... У мене ж нічого немає. Оті два рублі — то ж останні, на які тільки й надія.

— Де ж ти їх візьмеш, як немає? Позич у кого, — рає Хівря.

— Хто ж мені позичить? — уже навсправжки плаче Пріська.

— Ну, чого ви завелися? — грізно скрикнув Грицько. — І розпустили патяки обоє! Вона нахваляється позивати... ну — і йди, ну — і позивай... Страшні її позви, куди пак!.. І нічого тут сидіти та слинити. Іди — позивай!

Пріська побачила, що її женуть з хати. Ще поки злегка так, доки Грицько не розсердився, а розсердиться — і навсправжки вижене. А хіба довго йому розсердитись?

— Господь з вами! — утираючи сльози, промовила Пріська. — Не даєте — самі поживайте! Вам більше треба... Куди вже мені позивати вас?

І, похилившись, вийшла з хати.

— Я так і знав, що прийде бісова манія! — промовив услід їй Грицько.

— Походе-походе та й підоб'ється, — одказала Хівря. — Краще мені платок на празник буде.

Важкі думки, невдачі, глибока образа докорів гнали Пріську додому; серце її боліло, сльози заливали очі... Що їй тепер діяти? Іти жалітися старшині? Вона вже раз жалілася йому, а що вижаліла?.. Всі вони один одного, як чорт болота, держаться; всі одним миром мазані...

Сумна-невесела прийшла вона додому. Христя веселенько стріла її.

— Куди се ви, матусю, ходили, що так довго барилися? Жду, жду — не діждуся вас!

Стара, важко дишучи і не обзиваючись до дочки, опустила на піл.

— А ви й не примічаєте, що я в нових чоботях? — щебече та. — Дивіться — якраз прийшлися при нозі, мов на заказ шиті... Таких і по всьому селу других не знайдеш: і юхтові, і не шкапові. Дивіться-бо!

Пріська зирнула; досада ущипнула її за серце.

— Оце вже й натягла! Оце вже і шмарувати почнеш у них? Годі лишень; скинь та положи... Поки нові — то більше дадуть за їх.

— Як? Хіба ви продавати будете? — неспокійно спитала Христя.

Пріська мовчала.

— Це ж мені батько купили... Старі он уже розтопталися, розлізлися... скоро дірки будуть, — скидаючи, бурмотала Христя.

Як недавнечко ще раділо її серце, коли вона придівала їх; коли вони, мов вилиті, обхопили її ногу: і невеличкі — а хоч би де придавили!.. «Нехай тепер Горпина одступиться з своїми, хоч її і на заказ шиті», — думала вона, гадаючи, як усі здивуються, коли вона на свято узве їх, як усі будуть заздрити їй!.. А от мати прийшла і, коли вона навела її очі на їх, веліла скинути — продавати думка... Жаль гострими пазурами угородився їй в серце, веселі думки помутнілися; досада і сльози потемрили їх.

— З якої речі їх продавати? Це мої... Ну, старі і продали б. Нащо й купувати було, на продаж хіба? — одно своє Христя.

— Мовчи! — скрикнула Пріська. — Хоч ти не заливай за шкуру сала: і без того його залили вже мені!

Христя, трохи не з плачем, скинула чоботи, постановила їх на припічку і з досади сіла за роботу. Пріська собі, спочивши, роздяглася і взялася за гребінь. Пріська сидить на днищі, висукує та виводить нитку за ниткою; Христя довбається над мережкою... Чутно, як у тії веретено сюрчить, а в другій шитво лопоче. Пріська колишеться над гребенем; Христя зігнулася над сорочкою. Нерадісні думки колишуть першу; та нелегкі зігнули й другу... У хаті сумно, німо, глухо... І нікому тії німоти порушити, нікому того суму важкого розвіяти... Ось чутно, рипнули сінешні двері. Ні Пріська, ні Христя не підводять голови, не оглядаються. Хто до їх прийде і чого?

— Здоровенькі були! — роздався край порога молодий жіночий голос.

— Тітка Одарка!.. Здорові! — перша одказала Христя.

— Здорова, Одарко! — глухо привіталась і Пріська.

— А я увіходжу у сіни, слухаю — тихо; думаю — немає нікого, та так несміло і йду. А вони, бач, сидять собі та сумують.

— Отак, як бачиш: сидимо та сумуємо, — каже Пріська.

— Ми се недавнечко пообідали. Male моє заснуло; Карпо пішов з дому... Сумно самій. Піду, думаю, провідаю тітку Пріську, як там вона?

— Спасибі тобі, Одарко, — зітхнувши, дякує Пріська. — Тільки ти ще і добра та прихильна до нас, а то увесь мир, здається,

одвернувся. Сідай, будь ласка, та погомонимо. Сьогодні оце виходила уперше з двору.

— Де ж ви були?

— Де мене тільки не було? Була і в волості, була і в Лобурця. І Пріська повідала Одарці, чого і куди ходила і що виходила.

Сумно лилася глуха її мова; мовчки слухали її Одарка і Христя: нерадісне все те розказувала Пріська, нерадісним і закінчила...

— Та така мене досада узяла, Одарко, такий сум обняв!.. Христя плаче, а в мене так серце запеклося, що й плакати не можу... Коли б земля розступилася — так би крізь землю й пішла.

— Бог з вами, тітко! — умовляє Одарка. — У вас он дочка; треба її до ума довести, треба її пристроїти. Хто об її потурбується без вас?

— Добрі люди, Одарко, коли вони ще є; а немає — гірше не буде... Я жила свій вік між чужими людьми — не пропала, бач; буде шануватися — і вона проживе, а не буде — то її діло... А мені — годі б уже швендяти по сьому світу: дивитися на його не хочеться.

Одарка, молода й весела молодиця, слухаючи ті нерадісні речі, засумувала, похилилася. Їй здавалося — то само лихо глухо бубонить свої жалощі, то вже не жилець сього світу скаржиться на гірке життя. Ще, може, трохи поскаржитья, ще трохи погмонить та й замре-закостеніє з гіркими докорами на вустах!.. «Отаке наше життя, отака наша доля!» — глибоко зітхаючи, думає вона... А Христя ще нижче схилилася, ще дужче пригнулася до своєї роботи. Одна Пріська не перестає, не вгаває...

— Яке наше життя, Одарко, щоб його жалкувати? Одні гіркі сльози, людські докори, нужда та злидні... Он, свято йде: другі — раді тому празникові, гульні та спочинку; а нам чого радіти? чим його стрічати, як проводити?.. Ні узвару, ні риби, ради багатого вечора, немає; ковбаси — розговітися — ні за що купити. Думала, Грицько віддасть хоч карбованця; каже — немає; а знаю, що є... Що ж його робити?.. Нові чоботи Христі купив старий: радіє дитина обновці... а тепер приходиться ті чоботи продати або заставити... От тобі й радість!

І Пріська заплакала. Під плач матері Христя собі почала схлипувати.

— Ось не плачте, ось слухайте, що я вам скажу, — почала Одарка. — Якої вам риби треба? Солоні? Оце завтра або післязавтра поїде Карпо у місто; я йому дам своїх грошей, скажу — ви дали. Хай купить. А ви віддасте.

— Одарко, голубко моя! — замолила Пріська. — Сам Господь тобі заплаче тим добром, що ти для нас робиш!

— Та стійте, не перебивайте, — почала знову Одарка. — На скільки вам риби? На семигривеника чи на копу?

— Та й на копу буде.

— Ну, на копу. А узвар у мене є. Чи квасолі, чи гороху треба буде — беріть, скільки схочете: у нас все рівно ніхто його не їсть, а вам, може, для пирогів здасться. Нехай Христя іде за мною, бо мені пора, — досі дитина прокинулась, — та й візьме, скільки там треба.

Христя трохи не молилася на Одарку, ідучи слідом за нею.

— Спасибі вам, тітко, велике спасибі! Ви мене мов на світ народили: тепер мати не продадуть чобіт... А то, подумайте-таки, свято іде, старі чоботи зовсім розтопталися, а нові думають продати. Така мене досада взяла, такі сльози обняли, як мати сказала: «Скинь та положи: поки нові — більше дадуть за них...» Так моє серце й заколотилося... Другі ради свят усе нове справляють, а мені чоботи купили, та й ті одбирають! — щебетала Христя.

Одарка пізнала у тому веселому гомоні Христі свою дівочу пору, свої молоді літа. Так і вона колись раділа кожній новині. А тепер?.. «Манá, — думалося їй, — все то манá... Все то минеться-забудеться, як життя гляне у вічі своїм суворим оком... Де та і радість дінеться, де і веселі думки подінуться?.. А подумаєш — шасливі літа: і лихо недокучливе, і сльози на який-небудь час...» І Одарка раділа, слухаючи Христині щебетання.

Не менше раділа й Пріська, сидячи сама собі в хаті... З серця неначе хто камінь зняв, сльози вгамувалися... Думки легенькі такі плутаються в голові... «Сказано, як добра людина знайдеться... сказано-то...» — шепче сама собі Пріська.

IV

Заступало свято; настав багатий вечір. Поздоров, Боже, Одарки Здорихи, Пріська стрічає його неабияк: і страви уволу, і пирогів, ще й осьмушку горілки купила. Всього потроху є, та нікому їсти, нікому пити, нікому привіт дати. Кусаючи пирога, Пріська згадує Пилипа — і плаче... Де вже та їжа піде на душу, як сльози заливають очі?.. За Пріською плаче і Христя. Більше сльозами, ніж стравою, повечеряли обидві — і невеселі полягали спати.

Настало Різдво. Поки до церкви збирались-наряджались, поки у церкві стояли-молились, воно і свято здавалося. День випав погожий, сонячний; світ ллється з неба, відбивається на прикритій снігом землі; аж очам боляче дивитися — такого його багато. І не холодно дуже: є морозець, та не цупкий... У дворах, по вулицях, коло церкви, як мурави, народу, та все прибрані у празникову

одежу, все вибілені, вимиті... Свято чується і на людях, і в повітрі, зогрітому сонячним світлом; дишеться якомсь легше, на серці за-тихають муки; на душі — радість, спокій. Радіють за другими Пріська і Христа. Пріська більше у церкві стоїть, молиться; а Христа з дівчатами крутиться по цвинтарю, щебече. Вона так давно бачилася з ними: після Миколи не виходила ні на досвітки, ні до кого на по́пряхи; як крячка та, просиділа трохи не три тижні коло матері. Дівчата обдивляються її, хвалять стьожки, намисто, серги; любуються чобітьми; розказують, що без неї лучилось на досвітках: як чорна Ївга полаялася з Тимофієм та й до ворожки ходила, щоб помирила; як Федір щодня на досвітках допитувався, чи не бачив хто де її, Христі?

— Він таки тебе щиро любить, хоч батько його за це й лає, — сказала Горпина Педьківна, подруга Христі, висока, білява дівка, перша реготуха на селі.

— А мені про те й байдуже, — одказала Христя.

— От, згадай чорта, а він і роги виставить! — скрикнула Горпина, зареготавшись.

Христя озирнулася. Прямо до їх гурту ішов парубок, високий, білявий, у синьому сукняному каптані, підперезаному добрим каламайковим поясом, у сивій з решетилівських смушків шапці. То був Федір Супруненко.

— Здорові! З празником! — привітався він, підходячи до гурту.

— Здорові! — одказали другі дівчата, а Христя змовчала.

Поки йшло вітання, вона постояла трохи, далі одійшла, а потім і зовсім пішла в церкву. Федір, понуро послухавши дівочого реготливого шепотання і нікому слова не сказавши, тихо похилив поза церквою. Дівочий веселий регіт геть провів його; Федір не озирався, не дослухався...

— Отак обійди хлопця та й води його за собою! — сказала низенька таранкувата Педоря.

— Вільно ж йому, як навіженому, самому у вічі лізти! — одказала Горпина. — Христя від його поли ріже та тікає, а він, як реп'ях той, учепився.

— Що ви тут про мене мелете? — обізвалася Христя, вертаючись знову до гурту.

— Та то Педоря завидує тобі, що Федір, бач, не за нею ув'язався, — засміялася Горпина.

— Він, здається, незабаром буде за всіма, як той цуцик, — одказала понуро Христя.

— Дрік такий нападе!.. — жартує Горпина. — От коли б та на всіх хлопців разом.

— То що б було? — хтось обізвався.

— Може б, наша чорна Ївга скоріш заміж вийшла, — пригадує Горпина. — А то прийшла до церкви Богу молитися та побачила Тимофія... Він од неї тікає, по пояс снігом ріжеться, а вона за ним — навперейми. Застукала у суточках, між деревом та огорою, та й досі там стирчать.

— Богу моляться?.. — хтось сказав. І нестямний регіт привітав угадчицю.

— Та цитьте, не регочіть... ще батюшка у церкві почує, — хтось придержує.

— Та батюшка — то нічого. А як старий дяк почує, — каже Горпина, — та заставе за собою співати — ото буде лихо!

Дівчата аж за боки беруться та регочуть від кумедних Горпининих вигадок, а та і не перестає — меле. Христа і собі за другими сміється. Як його не реготати, коли Горпина, здається, і каменного розсмішить.

Час весело і швидко йде. Незчулася Христа, коли і з церкви вийшли, як мати, сіпнувши її за рукав, — пора додому! — сказала.

— Гляди ж, Христе, — гукнула Горпина, — я за тобою забіжу: підемо колядувати.

Вернулися Пріська і Христа додому — краще б не верталися!.. Христі ще вчувається регіт дівочий, веселі їх вигадки, приповістки... а тут у хаті тихо, аж сумно; мати така понура. Сіли розговлялись, а Пріська — за сльози.

Весело проходить свято при щасті, при достатках, а коли горе налягло на душу, коли туга за серце кусає — тоді і свято не в свято! Час, як безногий чоловік, лізе, туга та горе гадюкою в'ється біля серця, безодрадні думки обіймають голову. У будень хоч буденні клопоти розіб'ють їх, а в свято ніщо не заборонене — простір їм, розкіш. І радісний випадок принесе важку споминку: колись то те було, колись воно радувало, а тепер?.. Ніколи вже воно не вернеться удруге... Плаче чоловік гіркими сльозами. Плакала і Пріська.

Після обід на хвилинку прибігла Одарка Здориха. Молода та здорова, вона, як пташка, нащобетала повну хату і, як пташка, умчалася.

«Щаслива, здорова, — думалося Прісьці. — А тут ні щастя, ні здоров'я...»

Вона лягла спочити, та їй не спалося.

Христа теж нудьгує, не знає, де дітися. Оце посидить у хаті, погляне на матір, сумну та мовчазну, і побіжить за двір, на вулицю, подивитися на людей, що то в парі, то одиноко снують: ті в гості, ті з гостей!.. Десь далеко чутно дівочку пісню; доноситься крик-

ливий парубочий гомін... Вона туди б побігла, незчулася там, як і час мине, — так мати не пускає. Ще гаразд, що колядувати обіцяла пустити, а то хіба давно вона казала: чого ти підеш? Чи слід туди тобі ходити? Ще он зашпори не одійшли, а тобі співи та жарти в голові... Тупим ножем різали ті недоговорені речі за серце Христю; крадькома, стиха вони нагадували їй про смерть батькову, про їх сирітську долю... Їй учувався докір людський: ото, не вспіла ще батька загребти, а вийшла горланити!.. Сумною та остогидлою їй здається і пісня дівочка. А тут, як на те — хвиля дзвінких голосів доноситься до її вуха... знайома і люба їй пісня ллється... голос бринить у її серці, пориває викрикнути, підхопити... Вона одвертається, щоб не чути, дослухається до гомону людського, котрий уже, постановивши свято, плететься додому і вголос вимовляє свої таємні думки... А пройдуть люди — і їй знову сумно. «Господи! хоч би день минав скоріше!» — скаржитись вона, ідучи у хату.

Надвечір Горпина забігла по Христю.

— Скоріше, Христе, одягайся; уже наша челядь у зборі!

— Куди се? — пита Пріська.

— Колядувати, мамо.

— Ти б краще не йшла, дочко.

Христя глянула на Горпину...

— Тіточко, голубочко, — заторохтіла та. — Пустить її. Хай вона хоч трохи провітриться. Ви ж бачите, на що вона перевелася.

Пріська тільки махнула рукою:

— Та йди вже... Що з вами подієш? Не пустуй тільки там.

Подруги, раді, забравшись за руки, не пішли — побігли з двору.

Пріська зосталася сама. Нудно їй та тяжко у своїй хаті, і все думки нерадісні клопочуть голову. Вона вийшла проходитися надвір.

Смеркалося. Голоси малих колядників уже розтиналися по селу; гостювальники вертались додому; чулася дрібна жіноча річ, груба чоловіча мова. Село перед вечором загомніло, загуло; воно мов знало, що наступаюча ніч незабаром усіх упокоє, і поспішало наговоритися: там скликали свиней годувати; там ревла скотина по загородах; по дворах жінки снували з дійницями. «Турбуються люди, а мені і того клопоту немає; ні над чим клопотатися», — думала Пріська, виходячи за хвіртку. Коло Здорового двору стояла Одарка і дивилася на вулицю.

— Здрастуйте, тітко! — гукнула вона на Пріську. — Вийшли провітритися?

— Оце, як бачиш... Христя пішла колядувати, а мене нудьга вижила з хати. Піду, думаю, хоч подивлюся на людей.

— Ви б, тіточко, до нас ішли посидіти. Карпо після обіду як пішов кудись, та й досі немає. Дітвора у хаті клопочеться: де батько? Оце вийшла виглянути. Десь, видно, забарився... Ідїть до нас, тітко! Уже Миколка за вами так скучає. «Чому се, мамо, бабуся до нас не ходе?» — усе допитується.

— Спасибі тобі, Одарко. Я б і прийшла, так ні на кого хати кинути.

— А ви запрїть хату. Хто там прийде? Ідїть, тітко: посидимо, погуторимо.

Прїська не забарилася. Заперти було нічим хату; гаразд, що хоч до скрині замок є, а то ще й хату замикати. Та й від кого? У селі все свої люди, знайомі, відомі, наперечоті, на виду; а чуже? хто тепер чуже забреде на село? Закрутила Прїська двері ломакою — от і все.

Дітвора несказанно зраділа старій Прїсьці.

— Бабуся, бабуся йде! бабуся прийшла! — викрикнув радий Миколка і побрався на руки до Прїськи.

— Ба-ба, ба-ба-ба... — своїм нетвердим ще язиком вимовляла невеличка дівчинка Оленка, простягаючи до Прїськи кулачата.

Дітвора страх любила Прїську. Вона завжди уміла з нею обїйтися; то, дивись, шматочок хлїбця принесе і дає: «Це від зайця відняла», — скаже. А дітвора затинає так часом і сухий шматок, наче солодкий медяник. І на сей раз Прїська захопила з собою два пиріжки з квасолею — і дітвора, рада гостинцеві, прийнялася їх уминати. Одарка сама не менше зраділа: раз — що угамувався дитячий крик та докучливе допитування про батька, а друге — є з ким і самій словом перекинутись, погомоніти.

Розмова зав'язалася. Одарка пригадує своє життя, Прїська своє. Нерадісні то були речі для розмови; отже незчулися, коли і як стемніло. Дітвора, награвшись, захотіла спати. Прїська мала була додому йти, та Одарка намоглася.

— Посидьте, тітко. Погомонимо ще. Я ковбасу розігрію, підкусимо; а тим часом, може, і Карпо надїде.

Чогось у Прїськи серце заболіло, коли Одарка згадала про Карпа. Чого? Їй пригадався її Пилип, котрого приходилось, от як і Одарці, дождати... Тепер вона його вже довіку не діжде! Серце її наче хто обценьками здавив.

Одарка не забарилася розігріти ковбасу, спрягла ще яєшню і прохала Прїську підкусювати. Тільки що Прїська взяла шматок ковбаси і намірялася їсти, як коло дверей щось знишпорило.

— Це, мабуть, Карпо, — угадувала Одарка і не помилилася. То був справді Карпо.

Карпо, молодий ще чоловік, осадкуватий, широкоплечий, ширококостий; голова здорова, кругла, наче гарбуз; очі сірі і за-

вжди ясні, покійні: їх, здається, ніколи зроду ніяке лихо не мутило. І голос у його рівний, і сам виглядає завжди добрим, завжди задоволеним.

— Здорові, тітко! — привітався він. — Скільки літ, скільки зим? Давно, давно ви в мою хату заглядали. Я вже на Одарку гримаю: може, кажу, розсердила чим?

— Бог з тобою, Карпе! Хіба твоя Одарка така, як другі? Тільки з нею і душу одведеш. А не ходила, то ти і сам гаразд знаєш, чому. Як таке щастя, то і між людей нема охотки іти: сиділа б усе дома, як кам'яна... Воно б, може, ще краще було, якби відразу скаменіла!

— Хай Бог милує! Я оце вас усе одстоював, за вас розпинався, — сказав Карпо.

У Пріськи — наче очі побільшали, так вона подивилася на Карпа ними.

— Що там таке? — за неї спитала Одарка.

— Та нічого ще поки. Дурний Грицько. Чого це він на вас уївся?

— Супруненко? — угадала Пріська. — І сама не знаю. От як перед вами винна! Ні, їсть же та й їсть... Така вже, видно, його ненависть до мене. Як раз учепиться чого, то так — як реп'ях до кожуха... Одно точить, як шашіль дерево, як іржа залізо.

— Звик ще за панщини людей підкушувати та й досі не кида своєї вдачі, — увернула Одарка.

— А вже чоловік! Ні Бога не боїться, ні людей не соромиться! Тепер куди верне — щоб землю від вас одібрати... Заходжу у шинок, а він сидить з нашими дукачами: Горобцем, Вербою та Маленьким. Сидять, п'ють. Грицько, зуздрівши — зараз до мене: «Оце, Карпе, за твою сусідку трахтувалися». — «За яку сусідку?» — питаю. «Та вже ж не за яку, за Пріську». — «А що там?» — допитуюся. «Чи ти б, — каже, — не згодився узяти на себе її землю?» — «Навіщо?» — кажу. «Як навіщо?» — І почав викладати, що коли від неї землі не одібрати, то і земля за нею буде, і платити за неї другі будуть. «А чим же їй, — питаю, — жити, коли землю одібрати?» — «Переживе, гладка! Хіба сама не при здоров'ї ще? І дочка у неї — як кобила, хоч зараз у віз запрягай! До хлопців, небійсь, уміє іржати, а діла робити — не робить». — «Ніхто, — кажу, — не віда, як хто обіда! А я добре знаю, що оце не стало Пилипа, то Прісьці не медяно прийдеться прожити. Коли ж ще від неї землю одібрати, то тоді хоч у старці йди...» Як стрибне ж мій Грицько, як гуконе: «Так і ти з нею заодно? Гаразд же! Ми оце порішили ту землю тобі віддати, а не хоч — я й сам візьму. Все платитиму, та знатиму, за що хоч». — «То ще, — кажу, — як

мир скаже». — «Мир?! Ти знаєш, що твій мир у нас у руках? Отут у жмені сидить! Схочемо — пустимо жити, схочемо — задавимо. Що твій мир? Та він ось Панасові, — указує на Горобця, — повинен у ногах лазити та дякувати, що подушне все до копійчки заплатив. П'ять сотень відразу вийняв. А коли ви, бісові ланці, віддасте? Свої гроші зараз положи, а з вас копійку по копійці збирай та віддавай... Уже коли на мир пішло, то ми твій мир і в чорну запремо, хай там поцокотить зубами!..» Як наскіпався на мене — так куди тобі!.. Будь ти, думаю, неладний!.. Взяв шапку — та з шинку, та се прямісінько додому.

Пріська чим більше дослухалася, тим більше хилилася. Як, її землю від неї одібрати? Хто ж від неї одбере її? Та як же се можна? А вона при чому буде?! Її з голоду хіба пропадати?

Тяжкі та нерадісні думки снували у її голові, одна поперед другої щипали за серце, чорними хмарами укривали душу. Вона сіла за стіл закушувати; половина пирога залякла в руках, а невеличка крихта гнітом лежала у роті, на язиці і не давала слова вимовити.

— Не журіться, тітко! — утішає Карпо. — Хай вони поткнуться до миру... Я перший почну гукати! Не їх, дукачів, мир послухає. Їм добре — грошей наздирали з нашого брата, багатіють; а ми знаємо, як то воно з голими руками прожити... Не послухає їх мир. Ніколи! Як то вони думають п'яними головами так з миром правитись? Як то так з людьми жити? Ще побачимо, чий батько старший! Їх три, а нас сотня. Хай не чіпають, коли хочать у миру жити... Не журіться!

Не слухає Пріська речей, утіхи не чує. Перед нею Грицько з його нахвалками. Грицько могучий чоловік; він як захоче, так і поверне діло; схоче доїсти кого — то доїде.

Як смерть та жовта, як тінь темна, Пріська устала з-за столу, попрощалася й пішла додому.

Ще важчі, ще чорніші думки обступили її у своїй хаті; клопочуть її стару голову, журять і без того зомліле серце. Вона у хаті одна, Христі немає. Каганець на припічку горить, ледве тліє невеличкий гніт у рижівій олії, легкі тіні снують по сірих вогких стінах, по закуреній оселі... Хилиться стара Прісьчина голова на груди, а перед очима її гірка вдовина доля: убожество, недостачі та напасті людські... Не криком нежданого горя виливається її люта туга, не гарячими слізьми розливається вона по змарнілому обличчю, а німа-мовчазна — вона пронизує її наскрізь, як холод, зеленить старе жовте лице, гірким полинем напуває душу і серце... «От тобі й свято! У сей день, кажуть, колись Христос народився... нове життя зачалось... а для мене — нове горенько!» — думалося Прісьці.

Де ж Христя забарилася? Чому не приходять утішати матері старої, ділити з нею її тугу запеклу?

Христя рада, що вирвалася... Бігає з дівчатами по селу від двору до двору, від хати до хати. Холодна різдвяна ніч не припо-на молодечі, тільки заставляє швидше бігати. Рипотять швидкі ступні по усланій білим снігом землі; молода кров, розгоряючись, гріє, б'є у лице; говір-клекіт роздається по опустілих улицах; з усіх країв села доноситься колядка... Радістю і веселощами б'ється серце у Христі, очі грають, як ті зорі на холодному небі. Те лихо, що їх туманило, що важким каменем лежало на душі, скотилося, коли вона переступила за свій двір.

— Уже ж і розпущу я свій голос сьогодні! — хвалилася вона Горпині. — Довго я держалася, та оце й вирвалася... А недобрі ви, дівчата: хоч би таки одна прийшла провідати, розказати, що робиться на селі, що чується між вами? — щебетала Христя, поспішаючи за подругою на збірку до досвітчаної матері.

Досвітчана мати, стара Вовчиха, радо стріла Христю.

— Здорова, дочко! Та й давно ж ти у нас була! І Пилипівка зійшла — не приходила... Стидно, дівко... Там у вас нещастя трапилося... У кого того нещастя не трапляється? День наш — вік наш: сьогодні живий-здоровий, а на завтра, дивись, уже й не стало. Усі під Богом ходимо. Його святая воля!.. Ну ж, я на тебе хоч подивлюся. Іди ближче до світла.

І стара, курноса, мов сова, Вовчиха почала повертати Христю на всі боки, заглядати у її лице, у вічі:

— Змарніла, дівко, споганіла... Журилася? Нічого: молода — перетерпиш... А тут нема мені одбою від хлопців за тебе: чому та й чому, тітко, Христя до вас не приходять? А я почім знаю — чому? Підіть, кажу, довідайтесь. І сьогодні забігав один... Чи буде Христя хоч у колядці?

— Я знаю, хто забігав, — умішалася Горпина.

— Ні, не знаєш.

— Так скажи хто? — спиталася Христя.

— Ага, хочеться знати... хочеться? Не скажу ж за те, що не приходила.

— Як же його ходити? — виправлялася Христя. — І гріх, і ма-ти не пускають.

— Потурай гріхові... А матері скажи: хіба вона не була молодію?

Розмову перервали три-чотири дівки, що, запихавшись, убігли у хату.

— Бач! Вони уже тут; а ми, дурні, за ними бігали. Прибігаємо до Горпини, кажуть — пішла до Христі. Приходимо до Христі — аж у неї і хата закручена. Поцілувала Химка у ломаку та й назад вернулася.

— Брешеш! Сама цілувала, а на других звертає, — одрізала Химка.

— Та то Маруся цілувала, — додала третя дівчина, ще підліток, указуючи на свою старшу сестру.

Маруся тільки закопилила губу. Дівочий клекіт на хвилину затнувся.

— Чи ще багато наших немає? — спитала, обдивляючись гурт, Горпина. — Немає Ониськи та Ївги. Знаєте що? Поки вони прийдуть, заколядуймо матері!

— Давайте! давайте! — підхопили другі.

Горпина вискочила уперед.

— Благословіть колядувати! — гукнула.

— Колядуйте! — відказала Вовчиха.

Дівчата стали в коло; одні питали: «Якої?», — другі відкашлювалися. Горпина почала...

Зично її голос роздався серед хати, мов бренькіт голосної струни або забій у дзвона... Здавалося, то черниця скликала на молитву своїх товаришок. Усі притихли, слухаючи того вигуку...

Це зразу усіма голосами підхопили:

Славен єси,
Ой, славен єси!
Наш милий Боже,
На небеси!

І знову вигук, і знову «славен»... Колядка була довга-довга. На кінець наспіли і ждані: Ониська — мишаста і Ївга — товстуха.

— Оце насилу вирвалися! — виправлялася Ївга. — Забігаємо до однії — пішла, кажуть, туди; до другої — у другий край. Як пішли шукати, як пішли бігати — насилу допиталися. А тут ідемо до вас — стривають парубки: «Куди, дівчата, чешете?» Ми від їх, а вони — за нами... Насилу втекли!

— А Тимофія б то і не бачила? — спитала, усміхаючись, Горпина.

Широке, чорне лице Ївги ще дужче почорніло; очі заблищали.

— Хай він тобі на шиї повіситься! — сердито одказала Ївга.

— Тю-тю, дурна! Я жартую, а вона — навсправжки, — виправляється Горпина.

— От ще погризуться... А — гріх! — умішлася Вовчиха. — Свої, та й не миритесь... йон, йон, йон! — І стара захитала сивою головою.

— Чого ж вона мені очі вибиває Тимофієм? — не вгамовується Ївга.

— Ївго! годі! — умішалося декілька дівчат.

— Годі вам змагатися; пора збиратись! — підказали друзі.

— Пора, пора... Прощавайте, мамо.

— З Богом, діти, щасливо. А колядку пропівати — до мене.

— До вас! до вас! — І цілим гуртом повалили з хати.

Ніч ясна, морозна. Півмісяць високо плаває у чистому небі, горить; кругом його стовпились зорі: як рій коло матки, як горішки коло доброго крайця хліба, так вони витанцьовують та виблискують кругом його; а він, зрадивши, так висвічує на все небо, так вистилає своїм світом укриту білим снігом землю, горить в однім місці сизим огнем, у другім зеленим, у третім червоним, аж жовтогарячим, — мов хто розкидав дороге намисто по землі. В повітрі тихо, холодно, і морозне стоїть воно й не поворухнеться, тільки давить своїм холодом, аж дихати важко, аж встояти не дає. По селу скрип, луск, гвалт-лемент... Там рипить більше десятка ніг, перебігаючи вулицю; під хатою чується: «Благословіть колядувати!», а там, з далекого краю, доноситься і сама колядка... Черідка високих голосів мчить над селом, будить застигле холодне повітря, веселить криві ulиці, дратує собак по дворах... Живе, гуляє Мар'янівка! Світло горить у кожній хаті; у кожного свої гості, а не гості — то свято.

Дівчата, вискочивши з двору Вовчихи, розкинулись на невеличкі купи. Горпина і Христя — одна коло другої.

— Про кого то мати натякала? — спитала Христя.

— Про кого? Звісно, про Федора! — одказала та й одбігла до других.

Христя трохи одстала. «Та невже той Федір так убивається за мною? — думала вона. — Питав, чи буду я? Подожди, стріну я тебе де-небудь, уже ж правди допитаюся; та вже ж і за ніс поповоджу!.. Коли каже твій батько, що з ума тебе звела, — хай недурно каже!» — нахвалялася Христя. Їй так гарно, так радісно на душі, легко на серці... Є той, що і за нею побивається, її любить... Вона не зробить так, як чорна Ївга зробила, та й ще сердиться, коли їй натякають на Тимофія. Ні, вона не сама оддасться до рук, а візьме його в свої руки. Христя усміхнулася, пригадуючи, що б його зробити таке Федорові, як стрінеться? На неї найшла та дівочька жартівливість, якої вона давно вже не звідувала.

— Чи підемо, дівчата, до Супруненка колядувати, чи минемо? — спитала вона, наганяючи гурт.

— Підемо. Чого минати? Цей край обійдемо та тоді й на другий.

— Ви йдіть, а я не піду, — сказала Христя.

— Чому?

— Боїшся, щоб Грицько ціпка не дав? — цвіркнула Ївга.

— Ось піди, піди!.. Чи й сама від ціпка викрутишся?

— А мені за що?

— За те, що й мені.

— Ти ж, — кажуть, — його Федора причарувала, — плеше

Ївга.

— Чого не накажуть. Он і про тебе кажуть.

— Що ж про мене кажуть?

— Казаному кінця нема, — одказала Христя, щоб не розводити сварки.

А тут і Супруненкова хата виглянула з-за комори.

Дівчата підійшли до воріт.

— Нумо, ходімо! — скрикнула Горпина.

— А як справді ціпка дасть, та ще й собакою нацькує? Від нього усього треба ждати. Та дивіться, уже, мабуть, і спати повкладались — світла не видно, — обізвався хтось з дівчат.

— Слепа, не бач! — крикнула Горпина. — Он же світиться.

Дівчата поспиналися аж на тин.

— Світиться, справді світиться!

— Заходь! — скомандувала Горпина і вскочила у двір. Ряба здоровенна собака на прив'язі біля комори почала гавкати.

— От розгавкався! Хазяїн краший від тебе, та не гавкає! — сказала Маруся, поспішаючи за Горпиною.

Другі зареготалися і собі — бігом. Передні вже були біля вікна, тоді як задні тупцювалися коло хвіртки, ламали ломаку з тину.

— Благословіть колядувати! — крикнула Горпина, зазираючи у вікно. Воно намерзло і, окрім жовтої плями від світла, нічого не було видно.

— Благословіть колядувати! — гукнула удруге Горпина, довго дожидаючись одказу.

— Хто там? — донісся з хати голос.

— Колядники. Благословіть колядувати.

— Ось я вас поколядую! Гемонські діти! Де б спати, а вони ходять попід чужими вікнами, собак дражнять.

Декілька дівчат зареготалися, другі кинулись геть навтікача; зосталася Горпина з трьома дівками.

— Та цитьте! — скрикнула Горпина, дослухаючись до гомону в хаті.

— Ось я зараз! Підождіть трохи! — почувся голос Грицьків.

— О-о, бачте: «Підождіть». Він таки впусте, — підохочувала Горпина дівчат, що мали були утікати.

Чутно — двері рипнули, щось зашамотіло у снігах.

Собака на прив'язі — як не розірветься! То кинеться в один бік, то стрибоне уперед, аж вірówka тріщить.

Сінешні двері розчинилися і — висунулася кочерга... Дівчата, забачивши — дай, Боже, ноги! — не знали, коли за двором опинилися; другі, боязкіші, помчалися вподовж улиці. Одна Христя стояла серед шляху і заливалася з реготу:

— А що, здобулись?

— Я вас! Я вас, бісові старці!.. — гукав Грицько. — Бог свято дав, ні, де за цілий день нагулявшись, спочивати, а вони ходять, роти деруть та добрим людям не дають спокою. Рябко! куси їх!

— Куси, Рябко, лисого! — одгукувались дівчата.

— А що, заробили? — кричала одна.

— Заробили, аж торба продралась! — одказує друга.

— Заробили — насилу ноги домчали! — додає третя.

— Ще й у такого багатиря заробиш! — сердиться Горпина. А чорна Ївга кривить Горпину:

— Благословіть колядувати! Благословіть колядувати! — носиться її гук вподовж улиці.

У той саме час Грицько спустив Рябка з цепу. Люта собака, як вітер, помчалася вподовж городу, стрибаючи на тин, та аж виє, гавкаючи.

— Тю! тю! — тюкали дівчата, удираючи вперед.

— Благословіть колядувати! — одно желіпає Ївга.

— Хай вам біс! Мені й Рябко заколядує, — перекирвляючи Грицька, товсто гукнула Христя.

Нестямний крик реготу зірвався і, як буря, помчався по всій вулиці:

— Ха-ха-ха! ха-ха-ха!

Уже й далеко одбігли від двору, уже повернули й в другу вулицю, а регіт з смішної Христиної вигадки не вгавав. Веселим гуком та криком носився він у морозному повітрі, бунтуючи собак по дворах.

Від Супруненка повернули до багатого козака Очкура. Стара Очкуриха з почотом прийняла дорогих гостей, вареною частувала, пирогами годувала, ще й сороківку дала колядникам. Бадьорніші й веселіші вийшли дівчата з Очкурового двору й направилися до батюшки. Там прийшлося разів з шість колядувати: батюшці, матушці, батюшиним дітям. Хоч батюшка за те грошей не дав, зате матушка добре нагодувала й напоїла; деякі вийшли уже й геть-то з гудючою головою. Ївга трохи не згубила книшка, яким матушка обдарила; Ївга, як здоровіша, була за міхоношу. Прийшлося перемінити другій, а чорне Ївжине лице, жартуючи, на-

тирала дівчата снігом, щоб прочунялася... Сміх, регіт, жартівливі вигадки... і знову сміх, регіт.

Весела пора — колядки. Недаром кожна дівчина, як Бога, дожидає їх: і наспіваєшся, і нагуляєшся, і нарегочешся...

На Христю — як насіло: не було того двору, з якого вона, вийшовши, не кривила хазяїв, не сміялася з подруг, не дратувала ломачкою об тин собак.

— Це тобі, Христе, не перед добром. Щось тобі буде таке, — казали дівчата.

— Гляди, сії ночі не налови раків, бо дуже щось регочеш, — зло увернула Ївга.

— Не твоєї звички, — реготала Христя.

— Або, як додому вернешся, мати вилає, — одгадувала невеличка Пріська.

— Хай лає, зате нагуляюся! — одказала Христя і знову почала реготати.

З противної вулиці доносився парубочий гомін.

— Дівчата! парубки... — хтось сказав.

— Хлопці-поганці! Бісова мати того, хто в шапці! — желіпнула Христя.

— Тю!.. — одгукнулися парубки.

— Тю-ю-ю! — гукнула Христя.

— Христе! Не займай: може, чужі! — обізвалась Горпина.

— А як чужі, так що?.. — І ще дужче гукнула: — Тю-ю!

— Трррр!.. — роздалося голосне й високе тиркання вповодж вулиці. Христя мала перекривити, та язик затнувся... За першим тирканням промчалося друге, там третє. Чимала валка парубків показала з улиці — у здоровенних білих кожухах, у сивих шапках, лавою йшли вони через улицю, поскриплюючи по снігу ногами. Дівчата вдарилися врозтіч.

— Лови! лови! — гукнули парубки на всю вулицю. Піднявся гомін та біганина. Парубки ловили дівчат, здоровкалися, жартували. То були усе знайомі парубки — свої: Тимофій, Іван, Грицько, Онисько, Федір... Федір так і кинувся до Христі.

— Ти куди так розігнався, роззяво? — скрикнула та.

— За тобою. А ти куди втечеш?

— Чого я буду тікати? Хіба і ти такий, як твій батько? Прийшли до його заколядувати, а він собакою нацькував... Багатирі, дуки, кажете!

— Христе! Не споминай мені про дім, не кажи нічого за батька. Хіба його ніхто не знає? — почав жалібно Федір.

— А про мене що він каже? І не гріх таке плести!

— Хай каже... Казаному кінця немає.

— Немає! А совість є? Осоружні! — скрикнула Христя і побігла до гурту. Федір, накупившись, потяг за нею.

Там уже настав мир; хлопці, зійшовшись з дівчатами, вели жартівливу розмову.

— Так підемо купно колядувати? — питали хлопці.

— Не треба, не хочемо вас. Ви гукаєте дуже, — одмагалися дівчата.

— А ви не дуже?

— Все ж не так, як ви.

— Та ну! Глядіть лиш, чи не перекричите.

— Хоч і кричимо, та не хочемо. Ми підемо самі.

— А ми — за вами. Куди ви — туди й ми.

— А ми втечемо.

— А ми доженемо.

— Зугарні! Заплутаєтесь у своїх полах та й попадаєте.

— Побачимо.

Змагалися, аж поти не посходилися всі до гурту. То було завждишне змагання; дівчата були ще раді, що парубки з ними — і веселіше, і охвітніше: чи п'яне нападеться, чи собака кинеться — є кому одстояти й оборонити. Усі разом посунули далі, дехто гуртом, дехто в парі. Ївга наче прилипла до Тимофія, хоч той більше балакав з другими дівчатами. Федір понуро тягся за Христею. Так і ходили по всьому селу, забігаючи трохи не у кожен двір.

Уже по других краях села стихла колядка, уже і світло де-не-де тільки горіло, а наші колядники все ще бігали та відшукували, кому б заколядувати.

— Чи були, дівчата, у матері?

— Були.

— Бач, а ми не були.

— Гарні!

— Певно, вона не спить. Ходімо.

— А ходімо, справді, ще раз до матері, — сказала Горпина.

— Пізно буде. Он уже місяць сідає, — одказала Христя.

— Хай сідає. Хіба і без його не видно шляху? Коли боїшся — проведемо, — кажуть парубки.

Христя противилася, одступає назад.

— Як Христя не піде, то й ми не хочемо! — упираються дівчата.

Два парубки підбігли до Христі і, взявши за руки, поволокли за гуртом.

Місяць зовсім спустився над гору, наче півхліба лежало над землею; з ясного та блискучого він став мутним-червоним; по небу тільки виблискували зорі та земля світила своїм

білим снігом. Уже не тільки люди — й собаки утихли; тільки тими вулицями, де проходили колядники, чулися ще собачі заводи...

Поти дійшли до Вовчихи, місяць зовсім скрився, і хата Вовчихи стояла темна та сумна.

— Бач, я казала — не йдімо, — мати вже спить, — обізвалася Христя.

— Хіба не можна збудити? — сказав Тимофій і напрямився в двір.

— Тимофію! Тимофію! — загукали дівчата. — Не буди! Вернися!

Тимофій став. Парубки настоювали — збудити матір, дівчата казали — не треба.

— Хай стара хоч у свято виспитьсь. Ми їй і так не даємо спати, — доводили дівчата.

Парубки згодились, хоч ще пристоювали.

— Годі! Пора додому, — сказала Ївга. — Ти, Тимофію, ідеш? Тимофій мовчав.

— Хіба Тимофієві по руці з тобою йти? — обізвалася Пріська, далека Тимофієва родичка.

— А твоє яке діло? — визвірилася Ївга.

— Я Христю одведу, — сказав Тимофій.

— Я не хочу з тобою. Он Ївга тобі, — одказала Христя.

— Тимофієві Ївга! — гукнули дівчата.

— Так, так! — згодилися хлопці. — Тимофій Ївгу веде, Грицько — Марусю, Онисько — Горпину, Федір — Христю, — ділили хлопці між собою дівчат.

— Становись, братця!

І кожен, підійшовши до своєї, повернули назад. Деяким треба було йти у ліву руку, другим — у праву, третім — прямо. Горпині й Христі до церкви разом, а там ще чималий майдан зоставався Христі додому. Гурт розсипався, розбився, і, на ходу прощаючись, розійшлася кожна купка своєю дорогою.

Горпина і Христя — одна біля другої; коло їх з обох боків хлопці. Онисько, невеличкий, у своєму довгому кожусі, котрий трохи не волочився по землі, смішив дівчат: то вигадку уверне яку, то колінце викине. Регіт і жарти не стихають. Зате Федір, понурившись, тягне коло Христі, німий-мовчазний. Йому мов і гарно коло неї йти, і разом боязко; йому хочеться і собі що-небудь сказати, чим-небудь дівчат посмішити, та поки надумається, дивись — Онисько уже й розсмішив. Аж плач його бере, який він несмілий та незугарний. Недаром батько каже — дурний. «Дурний і є», — думає він, мовчки бейкаючись.

Аж ось і церква показалася, чорніє у сірому мороці ночі; кругом неї тихо-сумно.

— Дивись, як мені страшно, — струснувшись, каже Христя. — Оце тобі, Горпино, вже й дома, а мені ще майданом скільки йти. Може б, ти провела?

— Е, ні, сестрице: спати вже хочеться. Та тебе он Федір та Онисько аж додому доведуть.

— Чого там Онисько, я і сам! — обізвався Федір.

Дівчата попрощалися, розійшлися. Онисько, повернувши за церкву, став.

— То ти, Федоре, сам?

— Атож.

— Так прощайте. На добраніч!

— Прощай. Добраніч!

Христя і Федір zostалися удвох. Декілька часу йшли мовчки. Федір думав, що б його Христі сказати; Христя мовчки виступала і раз по раз струшувалась.

— Ти, Христе, замерзла? — надумався Федір.

— І сама не знаю, що це зо мною: наче трясця трясє.

— Коли хоч... — несміло почав Федір, — у мене кожух добрий і довгий.

— То що, скинеш? А сам у сорочці зостанешся?

— У мене свита... А хочеш — поли широкі — полою прикрию.

І в одну мить розстібнув кожух.

Христя усміхнулася. Федір побачив, як у Христі очі блиснули... Його серце тьохнуло... Не пригадає, як і коли Христя опинилася під його кожухом, коло його боку. Йому гарно так і тепло, радісно. Простують обоє мовчки.

— Що, коли б се твій батько побачив, що ми так ідемо? — спитала Христя і зареготалася.

— Христе! — скрикнув Федір, придавивши її до боку.

— Ти ж не давися, — ласкаво обізвалась Христя.

Федір затремтів.

— Поки світу сонця, — почав він, — поки земля стоїть... поки сам пропаду — не забуду я сього, Христе.

Христя дзвінко зареготалася.

— Чого се так? — спитала.

У Федора дух сперло у грудях, огнем пекло коло серця.

— Ти смієшся, Христе... Тобі байдуже, — знову почав він, — а я? я... Батько мене лає: дурний — каже. Я сам чую, що одурів. А тобі байдуже, ти смієшся... Голубко моя! — тихо прошептав Федір і міцно притис Христю до свого серця.

Вона чула, як воно у його несамовито колотилося, як його гаряче зітхання гріло лице їй.

— Не пустуй, Федоре, — суворо сказала вона.

— Без тебе мені світ — не світ і люди — не люди! — крізь плач скрикнув він. — Я не знаю, чого ти моему батькові нелюба... Та хто йому любий? Усі — то дурні, то вороги... І задасться таке! — жалівся Федір.

Христя важко зітхнула... «Цей Федір справді кохає її і щиро кохає. Гріх і те сказати, щоб він був і непутящий який. І з себе красивий і добрий», — думалося їй. То була хвилина, коли і Христі серце обізвалося. Щирий і жалосливий голос Федорів уразив його. Мовчки вони пройшли ще чимало. Вона чула, як Федорова рука вже важче та важче обвивалася коло її стану, давила її до його... Вона не противилася. Їй плече черкалося з його плечем, її бік приходився коло його серця.

— Хоч би і вік отак, Христе, — шептав він. — Хоч би і вмерти отак.

Вони стали. Христя мовчала.

— Ось уже і двір твій! — журливо промовив Федір. — Господи, як швидко!

Вона зітхнула і одкинула полу. Федір побачив її лице, бліде, задумане.

— Спасибі тобі, Федоре, — тихо подякувала вона. — Прощай! — І направилася у хвіртку.

— Христе! — обізвався він.

Вона озирнулася. Федір кинувся:

— Хоч одно слово... Люба моя, мила моя!

Він обхопив її і хотів поцілувати. Христя мотнулася і в одну мить опинилася за хвірткою. Вона сама не знає, чого їй стало смішно-смішно... Роздався тихий регіт.

— Ти смієшся, Христе?.. Смієшся?.. — питає, тремтячи увесь, Федір.

— Іди вже собі, — з-за хвіртки сказала Христя.

— Господь з тобою! — промовив Федір і, наче п'яний, повернув назад майданом.

У Христі жаль так здавив серце, що аж сльози виступили на очах. Вона вже мала була гукнути на Федора, щоб вернувся, та не гукнула. Схилившись на ворота, вона дивилася, як нетвердою ступою потяг він від неї, криючись у сірих померках ночі. Його білий кожух то блисне, то зникне. Ось уже не стало й видно; чутно тільки, як ступні рипотять у тихому морозному повітрі. Далі і ступні затихли.

Христя ще постояла, озирнулася навкруги, глянула у небо на зорі... Тихо та ясно виграють вони. Христя важко і глибоко зітхнула і, похнюпившись, повернула до хати.

VI

Сумно минали празникові дні, важко тяглися довгі різдвяні ночі, приносячи і проносячи неодрадні думки. Однії тільки не проносили вони з задуреної Прісьчиної голови: наче цвяшок, забилася вона у душу, загородилася у серце. Що, коли справді одберуть від неї її землю? Вона пригадати не зможе, що тоді буде з нею? На ту землю вся її надія, там — її добро, її життя; без землі — голодна смерть! А Грицько такий. Уже коли він намірився що зробити, то зробить. Карпо каже: не журіться — за нас мир. Та що той мир — сотня-друга бідноти? Що вони пороблять, коли багатирі затнуться? Не вступить громада за землю, багатирям що? Беріть, скажуть, землю, тільки не ждїть від нас ніякої помочі. Досі ми і тим, і другим громаді служили, а з сього часу — моя хата скраю, я нічого не знаю!.. Кожен будь сам собі. І піде між людьми розладдя, ворожнечі. Чи варт вона, безвісна Пріська з своєю безвісною нуждою, тїї спірки? І громада скаже: що нам Пріська таке, у якій вона помочі стане, що ми розпинаємось за неї? Багато нас гибіє і так... Господи! як же без землі бути? Добре тим панам: у їх її не орано, не міряно, а в нас той невеличкий шматочок, а скільки то очей заздриться на його? Скільки рук тягнеться за нею? Кожному хочеться схопити, бо в землі — хліборобська сила!

[А в панів земля. І чому Господь Бог так не дав, як у панів, — друге діло. Пани тільки знають панувати. Вони самі коло землі не ходять, її не роблять, другі за них топчуться коло неї. Чого ж воно так у світі? Нащо Господь Бог так дав, що кому землі і не треба — в нього землі несходимо, а в кого її жменя, на ту жменя сотня ротів роззявилася. Чи не зробити б цареві чи кому там такого: одібрати землю від того, хто коло неї сам не ходить, та й роздати б тому, хто у її риється, — скільки б нужди з світу зникло, скільки б сліз обсушилося, достатку та щастя прибуло.]

Кругом голова йшла у Пріськи від тих думок, і всі вони сходилися з однією: що буде, коли в неї землю одберуть? Не знаючи, як її розгадати, вона ремствувала на людей, ремствувала і на Карпа: навіщо він повідав їй раніше про те? Ще, може, і не одберуть, а одберуть — то хоч би зразу одібрали: зразу б вона дізналася, що у неї немає землі. Уже б тоді і пригадувала, що їй робити, як їй бути. А от тепер — тільки мука тяжка, несподіване почуття

нового горя... Ну, вже й життя! Краще темна могила, ніж таке життя! — казала вона, дожидаючи зо дня на день сільського сходу, виглядаючи, чи не йде хто кликати її.

Проїшов тиждень. Настав Новий рік. Що то її новий рік принесе? Серце її непокійно билосся. На третій день нового року зранку забігав Карпо сказати, що після Водосвяття збірка. «Може, й про вас будуть балакати. Виходьте після обіду», — додав.

«Чи йти, чи ні? — думала Пріська. — Піти, а коли не будуть за неї говорити, — чого, скажуть, прийшла? А не піти — рішать без неї. Коли б вона там була, все б яке слово за себе замовила».

Непокійна і аж зелена, швендяла Пріська по хаті і не знала, що їй робити. Вона пригадувала всі сни, які тільки снилися їй за той час, коли вона почула ту прокляту звістку, — чи на добро вони, чи на лихо?.. Та й сни були, як і життя, — страшні та не-одрадні: всі покійні снилися їй, нове лихо верзлося... Що вони віщують, що пророкують? Не розгадає вона своєю головою, не прогляне зомлілою душею, наболілим серцем.

Прийшов день збору. Христя раніше і обід зварила, щоб не барити матері. Вона, дивлячись на неї, і сама журилася і не знала, чим би їй розвеселити матір. Пріська не обідала. Де вже та страва ітиме на душу, коли, може, з завтрашнього дня нічого буде кусати? Укинула Пріська ложку каші у рот; не пожувавши, ковтнула та й удавилася. З тим устала і з-за столу.

Крик і гвалт застала Пріська на майдані коло волості, де зібралась громада. Старшина, засідателі, писар, староста стояли на рундуці і мовчки позирали на море шапок, що колихалося по майдану. Люди сходилися у купи, гомоніли і знову розходились. Одні кричали: «Не хочемо так! чого така правда у світі?» Другі розмахували руками і голосно гукали: «Не буде по-вашому!» Кожен казав своє, і на майдані стояв такий гомін, що не розбереш, хто чого хоче, хто за кого говоре. Пріська, побачивши купку жінок, що стояли в стороні, повернула до їх. Тут були: Феська Лазорчишина, Килина Чопівна, Горпина Ткалева, Мар'я Бубирка — все то свої, знайомі.

— Здорові! — привіталася Пріська.

— Здорова. І ти, Прісько, прийшла подивитися? — спитала Мар'я Бубирка, огрядна, червонопика молодиця.

— Знайшла диво, — сказала Пріська. — Уже мені, старій, на диво дивитися, коли б не було свого діла?

— Що ж у тебе за діло таке?

Пріська розказала. Молодиці зирнулись одна з другою.

— А от ми вийшли подивитися, — жартівливо почала Мар'я. — Ткалиха — як її чоловіка у старшину будуть вибирати; Фесь-

ка — з жалобою на свого — хай посадять на тиждень у чорну, щоб знав, як їй боки троцити; Чопівна — жалітися на хлопців, що її п'ятилітньої дочки ніхто досі не сватає.

Жінки реготали з Мар'їних вигадок. Пріська тільки подумала: «Молоді, здорові, при достатках... Чому їм не реготати?» І, зітхнувши важко, геть одійшла від них.

Вона зобачила Здора, що, зібравши біля себе чималу купу людей, щось гаряче розказував і доводив, зобачила Супруненка, що, закинувши шапку аж на потилицю, ганяв по майдану від однієї купи до другої; там стрівся з Перепелицею: «Гляди ж!» — гукав, потім — з Васютою: «А ви ж піддержте!», а далі — з Кібцем, там — з Миленьком... Він літав, як муха, і кожному говорив яке-небудь коротеньке слово. Ті мовчки одмахувалися головами, — добре, мов! — і або йшли далі, або стояли на місці.

«Це, видно, про мене трахтують, видно, про мою землю Грицько замишляє. Господи! Та й недобрий же який цей Грицько. Що йому з моєї землі? У самого — людям ще віддав, ні — ще й на мою заздириться. І зародиться таке лихе, і завдасться таке люте!» — Пріська трохи не заплакала.

— Ну, що, набалакалися? — гукнув старшина з рундука. — Кажіть скоріше: ще багато зосталося діла кінчати, а вже нерано.

Ближчі до рундука ряди щось забелькотали; Пріська не вчула — що.

— Так як, за Омельком ставити? — спитався старшина.

— За Омельком! За Омельком!

— Хай тільки за те відро горілки поставе! — обізвалося декілька голосів.

— З якої речі? — гукнув Омелько Тхір, що держав станцію при волості.

— Як з якої речі? Хіба малі гроші колупаєш?

— А розгон малий? Це не то, що в Свинарській волості, куди становий хіба тричі на рік загляне; а в нас куди не їде — та все через Мар'янівку. От і готуй тройку коней. Торік пару загнали — от тобі і заробіток! — виправлявся Омелько.

Пріська тоді тільки розчовпала, що то балакали про станцію. Щоб було чутніше, вона трохи наблизилася до рундука.

— Так усі згодні? За Омельком? — гукає втретє старшина.

— Усі! усі... За ним!

— Ну, а тепер будемо балакати про наділи. Дехто з хазяїнів помер, другі — недоїмки по збору позаводили... Що його робить, як громада посуде?

— Та хто ж там? Про кого судити?

— А ось. Прочитайте, Денис Петрович, — повернувся старшина до писаря. Той почав, за ним старшина вигукував.

— Кобила Назар! Іван Швець! Данило Вернигора! Василь Воля! Пилип Притика...

Пріська вся затіпалася, почувши те слово. Холод її пройняв від голови аж до ніг, і вона сама не знає — кому і чого уклонилася. Народ, почувши вигуки старшини, почав підступати до рундука. Декілька чоловіків, товплячись, штовхнули Пріську.

— І чого ще тут ся баба устряла? — поспитався рудоусий молодий чоловік, поспішаючи за другим наперед.

Пріська одійшла геть і наставила вухо. Громада гомоніла, клекотіла, чулися жарти, регіт. «Куди вже його реготатися? — думала Пріська. — Чи хто гадає про те, що тут доля людська рішається? Ціле життя береться? Ні, мабуть. Не реготали б так, коли б гадали».

Далі чула Пріська викрики старшини, вигуки громади: «Одібрати!» — «Не треба! Дати йому рік одстрочки: не поправиться — тоді й одібрати». Або: «Діти у його малі, прийняти на громаду».

Аж ось старшина гукнув:

— Ну, а за Пилипа Притику?

— За Пилипа? — спитало декілька голосів.

Пріська прикипіла на місці.

— Одібрати! — крикнув перший Грицько; за ним хтось другий... третій.

У Пріськи в очах потемніло.

— Підожди кричати — одібрати! — чує Пріська Карпів голос. — Це діло треба розсудити.

Далі скоївся гвалт... Слів не чутно, чує тільки Пріська — хтось десь бубонить, хтось кричить: «А дочка? а сама?» І знову другий голос: «Брешеш! багатирі! звикли тільки себе глядіти, а другі нехай з голоду пухнуть, хай здихають!»

Гвалт, гомін і крик такий знявся, якого ще і не чутно було. Громада знову розсипалась на скільки куп. Кожна купа гомоніла, одна дужче, друга тихше. Од купи до купи, знай, бігав Карпо і гукав:

— Піддержте, братця! Що се таке? За бісовими дуками швидко не можна буде бідному чоловікові і дихнути. Як се можна? Де се видано? Коли б ви бачили тільки її... та ось і вона! — І Карпо, ухопивши Пріську за рукав, потяг за собою до Грицька.

— Оце та гладка! Оце та здорова! — гукав Карпо Грицькові. — Дивись! Дивіться, добрі люди: ось вона! Оце та Пріська! Здужає вона сама що робити?

— У неї дочка гладка! — гукає у свою чергу Грицько. — Хай найме дочку. Чого ж другі наймаються, а їй не можна?

— У неї одна дочка. Як найняти її, то і в хаті нікому поратись! — кричить Карпо.

— Та цитьте! цитьте! Підняли таке — розібрати нічого не можна! — гукнув старшина.

Громада потроху почала стихати.

— Ну, то як земля: за вдовою застається?

— За нею! за нею! — ревнула більша половина громади.

Грицько, червоний як рак, махнув рукою і геть одійшов. Це зразу — наче його опекло — знову посунувся вперед.

— Ну, добре. Земля, кажете, за нею застається. А податки хто буде платити? хто викупне даватиме?

— Податки? Податки, звісно, на громаду, а викупне — на землю, — підказав Карпо.

— Бач, трясця його матері! — желіпнув Грицько. — І землю їй дай, ще й податки за неї плати.

— Не трясси, лишень, бо трясця не розбирає, на кого напас-тись. Часом як трусне тебе, — відказує Карпо.

— Так де ж се видано? Як се можна? І податки плати, і землю віддай.

— Правду Грицько каже, — обізвалося декілька голосів. — Коли землю бере — хай і податки плате.

— Люди добрі! — гукнув Карпо, наближаючись до громади. — Постійте! Подождіть!.. Як же се так? Притиці приходилось тільки за одну душу платити; він один у ревізії. Коли б у його син був — друге діло, а то він один. Тепер він умер, — хто, як не громада, за його повинна платити?

— Брешеш! Не вмер, а околів! — гукнув Грицько.

— Не вмер Данило, так болячка вдушила! — хтось сказав з громади.

Дехто зареготався. Грицько не вгавав...

— Усе на громаду та на громаду. Що ж громада таке, як не ми? Кому приходиться тягтися, як не нам? — гукав він, маючи надію доїхати Пріську не одним, то другим.

Громада почала схилятися на руч Грицькову.

— Та постійте, подождіть! — гука знову Карпо. — Вона по закону податків не повинна платити. Де се видано, щоб удова давала податки за помершого чоловіка? З чого їх узяти?

— А земля? земля? — желіпає Грицько.

— Що ж земля? За землю викупне треба дати. Ну, викупне й буде давати, а податки з якої речі?

— Так! так! — ревнула громада. — Податки на громаду, а викупне — хто землею володіє.

— Писать? — пита старшина.

— Пишіть! — гука громада.

Грицько з серця плюнув, поскромадив потилицю і геть відійшов від громади. Лице його було червоне, люте; очі втратили свою гостру колючість і якимось похмуро дивились, немов казали: ну, тепер все пропало! Він справді бурчав сам собі під ніс, що тепер все пропало, коли голодрабці почнуть верховодити громадою... Скривджений і побитий він вийшов з того змагання, яке сам завів. Ні одна його думка не справдилася, ні одна надія не звеселила... Похмурий пішов він додому.

Зате Карпо несказанно зрадив. Бігав од купи до купи і радо гукав:

— А що, взяв? Вертів, вертів хвостом, бісів Супруненко, та й довертівся! Так вам і треба, гаспидські дуки! Спасибі вам, панове, що піддержали.

— Тепер твій, Карпе, могорич! — жартуючи, сказав йому високий усатий чоловік.

— Твій! твій! — гукнуло ще два-три голоси...

— На чорта й краще! Хто кислиці поїв, а кого оскома напала. Хто землею володітиме, а кому могорич ставити, — умішався Гудзенко, непитуший зроду.

— Чого? — гукнув Карпо. — За се і могоричу слід. Є семигривеник у кишені... ходімо, прогуляємо!

— От добрячий цей Карпо! Посліднім ділиться... Ходімо, ходімо, — відказав перший усач, видно, голінний до скляного бога.

Валка душ з п'ять відділилася від громади і напрямилася до шинку, що тут ж, тільки через майдан, стояв, червоніючи своїми вікнами.

Карпо, простуючи між народом, знову стрінув Пріську, що плуталася і не знала, куди і як їй вийти.

— Ви ще й досі тут тупцюєте? — обізвався він. — Ідіть додому. Ваше діло на лад пішло. Поздоров, Боже, громади, земля зосталася за вами. Ідіть додому.

— Спасибі вам, добрі люди! — промовила тихо Пріська, низько уклонившись на всі боки громаді. — А тобі, Карпе, найбільше!

— Ні за що. Богу дякуйте. Ідіть додому та, якщо побачите Одарку, скажіть — хай не жде мене, може, я й забарюся.

Пріська, ще раз подякувавши, подибала вулицею.

Вечоріло. Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі і, сідаючи за гору, обливало червоним світом усе село. Світ, падаючи на сніг, знімався високо вгору, красячи

холодне зимне повітря: здавалося, воно палало-гоготіло. По небу шматками розіслалися хмари темно-зелені, аж чорні, і додавали ще більшої краси прозорому повітрю. Мороз дужчав. З села доносилися самотні викрики жінок, з майдану чувся неугавний клекіт чоловіків. Якось чудно було, якось сумно, як тільки буває зимнього вечора. Пріська дибала та дибала, поспішаючи додому. Вона не примічала тієї краси світової; її похилу голову клопотали свої думки. Вони не були гіркі; коли б Пріська не забула радіти, вони б були, може, і радісні; а тепер вони — тільки тихосумні, як і її зомліла душа. Вона думала про землю, за котру стільки боліла серцем, котру намірялися лихі люди одняти... І от та земля — знову її. Поздоров, Боже, Карпа, він одтягав її. «Світ, видно, не без добрих людей... не без добрих людей», — шептала вона. Серце частіше стукало, очі наливались слізьми.

Уже коло двору вона стала перевести дух і озирнулася назад. Сонце якраз проти неї сідало; червоне, огнисте його коло так і іскрило світом. «І воно радіє доброму ділу», — подумалося їй.

— Ох, нехай йому! як я уморилася, — вимовила Пріська, увійшовши у хату і опускаючись на лаву. Вона вся трусилася, важко дихала.

Христя прикро подивилася на матір; по обличчю пізнавала, чи добру звістку мати принесла за ту землю, чи лиху. І її серце було непокоїне; дивлячись на матір — і воно в неї боліло.

— Ну те, я вам поможу хоч кожушину скинути, — сказала Христя, запримітивши намір матері роздягтись.

— Поможи, дочко... Скинь, дочко... Ох! як я наморилася, — кволилася Пріська. — Сказано, нема сили, не стало здоров'я... Хто ж то коло тієї землі буде ходити, як і влітку так буде?

— А земля хіба за нами зосталася? — боязко спитала Христя.

— О-ох! Поздоров, Боже, добрих людей. За нами, дочко, — казала Пріська, спинаючись на піч.

Христя перехрестилася. «Слава Богу! Слава Богу!» — шептала вона.

— Як не кричав Грицько, як не гукав, як не підструнчував громаду, а по його не сталося... Спасибі Карпові... Бач, я й забула. Побіжи, дочко, до Одарки, скажи: Карпо переказував, щоб не ждали його, бо, може, він і забариться. Дурна голова, поки дійшла, і забула! Гаразд, хоч тепер згадала... Ох, що то за добрий чоловік, спасибі йому! — гомоніла Пріська, не примічаючи, що Христя вже дременула з хати. Христя не забарилася вернутись.

— Питалася Одарка: де ж Карпо зостався? Кажу — не знаю, — докладала Христя матері.

— На radoцax зайшли у шинок. Спасибі їм! — одно дякувала мати.

— Та ще питалася: чи землю за матір'ю залишили? За матір'ю, — кажу. А вона так зраділа, аж підскочила.

— Господи! і за що ці люди мене так люблять? — здивувалася Пріська. — Учися у них, дочко... вони краще рідних, прихильніше самих близьких. Пошли їм, Господи, всього, чого вони тільки бажають! І не доведи, Боже, коли б усі були такі, як отой Грицько: поїли б, здається, одно одного. І завдасться ж таке зле та немилосердне! Хоч би сказав — у самого мало, у самого нужда та недостача: а то добра того — на десятих би стало! Ніт же, йому ще трохи, сухий шматок чужого хліба йому вадить!.. Зате ж і провчили його... Він — слово, а Карпо йому — десятеро... Та таки не його послухала громада, а Карпа... Червоний та хмурий пішов він із збірки, — переказувала Пріська дочці свою радість, гріючи на печі посинілі руки.

Христя слухала матір, а сама думала: от і піймайся такому в невістки, — усі з тебе кишки вимотає... буде гризти, поти загризе. Нехай йому з його багатирством! Чого ж той Федір лабузниться? Чого йому треба? Господь з ним! Він і добрий парубок, та що зможе з отаким батьком?

Ще й не подумала Христя своїх думок, як почула, що в сінях щось зашамотіло. Вона кинулася позирнути, хто там, і на порозі стрілася... з Федором.

— Здорові були! — привітався він, уступивши в хату.

— Хто там? — додивляючись з печі, спитала Пріська. — Засвіти, Христе, — нічого не видно.

— Та се я... Федір, — одказав той, тручись коло порога.

«Федір! Чого се?» — подумала Пріська.

— Засвіти, Христе! — удруге сказала вона.

— Та я свічу.

Незабаром невеличкий каганчик освітив сумну хату; жовтогарячий світ розлився серед вечірнього мороку і обдав Федора, що тупцював коло порога.

— Чого ж ти стоїш, Федоре? — спитала Пріська. — Сідай! Що скажеш доброго?

Федір, зиркнувши по хаті, похнюпився.

— Та я се до вас... — рвучи слова, несміло почав він. Голос його бринів, як перервана струна: йому, видно, важко було говорити.

«Чи не сватати, бува?» — подумала Христя і глянула на Федора. Той, блідий, стояв край порога і, мнучи шапку в руках, тремтів. Те запримітила і Пріська... Настало важке мовчання, ще важче ждання.

— Батько прислали, — знову промовив Федір, і знову його голос обірвався. — Батько сердиті прийшли додому. Напали на мене... Хотіли бити... а далі: «Піди, — кажуть, — до... скажи: я їй цього не забуду!...» — ледве-ледве вимовив Федір, і сльози закапали з його очей.

Дочка і мати ззирнулися... Пройшла хвилина мовчання, наче сон найшов на всіх... Нестямний стук далі їх розбудив. Коли вони прийшли в себе — Федора вже не було.

Чи сон то справді, чи бувальщина? Дочка і мати ззиралися, дивуючись, здіймали плечима, і знову ззиралися, і знову здіймали плечима, поки Христя не розреготалася... Вона сама не знає, чого їй стало так смішно... Дзвінкий її регіт розкочувався по всій хаті.

— Чого ти? — сердито спитала мати.

— Чи не дурний він! Чи не божевільний! — скрикнула Христя і знову залилася...

То був непевний сміх, нестямний регіт: так сміється само лихо або почуття його. Морозом обдав той сміх Пріську, а вона, дивлячись тривожними очима на дочку, тремтіла. Їй так зразу гірко стало, так важко, лихо знову так надавило на її душу — мов недавньої радості і не було. «Я їй цього не забуду!» — учувалося тихе Федорове шептання... «Сина прислав сказати, — думалося їй, — щоб не забули... Боже! що за причепа Грицько той, що за лихий чоловік!»

VII

Грицько прибіг додому голодний і лютий. Та земля Притичина не одну вже ніч не давала йому спати, болячкою на серці сиділа, спичкою ув оці стриміла. «Хай вона не достанеться мені, а другому... тільки аби одібрати! Чого їй тоді жити у селі? З чого вона проживе? Опухне з голоду... Иди, голубочко, в найми... в найми іди на старість літ... і дочку свою, пишну панночку, веди за собою, хай лишень коло чужої роботи помаже-покаляє свої білі рученьки, а то вибілилися... Тільки хлопців і глядить, тільки їх і знає з ума зводити... Зійдеш сама скоріше!.. Аби вас випхнути з села, а то ви мені і за вухом не свербите. А випхнути треба, бо зовсім пропаде Федір. Думав, як полаю — оханеться... Кий біс! Як дурень той ходє. Цілу ніч з колядками, кажуть, водився... Коли б не дурень, наводив би їй такого, щоб мати знала, як пускати дочку на всю ніч... Так дурень же, дурень! Нічого не поробиш... випхнути треба... і випхну! Уже хоч по сю, а випхну!» — думав трохи не всю ту ніч перед збором Грицько. Пригадував, кого він

прохав, кого б ще треба попрохати, що казати перед громадою, які доводи давати? Він і не гадав, щоб громада не згодилася. Чи статечне таке діло, щоб громада сама на себе і податки взяла, і землю віддала? Цього ніколи не буде, цього не може бути.

І от тепер... на тобі, та цить! Він винуватив усіх багатирів, що за його як слід не стояли, і громаду, що з глузду зсунулася та таке викинула. А гірше всього Пріська ся... ненависна Пріська з своєю дочкою застається у селі!.. І от тепер почнуть вони як у дзвони дзвонити: а що, здобувся? а що, взяв? покурив?..

— Їсти! — гукнув він, не скидаючи шапки і водячи грізно очима по хаті.

Він шукав за що-небудь причепитися, вилятися, зірвати на кому-небудь своє накіпїле зло. У хаті не знайшлося нічого такого, щоб не по його стояло або лежало. З серця він скинув шапку, швиргонув на піл, а сам посунувся за стіл. Хівря, запримітивши, що Грицько паленій, мерщій висунула борщ з печі і постановила коло його. Він зопалу сьорбнув і — опікся.

— Вогню підставила! — крикнув він, кинувши ложку.

— А що б було, коли б холодного піднесла? — тихо огризнулася Хівря.

— І без того мене печуть усі... а тут ще і ти з своїм борщем!

— Дивись — я винна! — усміхнувшись, сказала Хівря.

Грицько мовчав, сопів та ждав, поки хоч трохи борщ прохолодне.

— У нас десь горілка була? — нешвидко спитався він.

Хівря знайшла пляшку і постановила перед ним. Грицько випив чарку і знов прийнявсь до борщу. Хівря дивилася, як він глитав ложку за ложкою.

— Та що там тебе так розсердило? — поспитала вона, дивлячись, що Грицько і трохи не одходив. То, бувало, і сердитий прийде: тільки поїв — уже й пом'якшав, а тепер — і трохи ні.

— Ще є що їсти? — понуро спитався він.

Хівря поставила печене порося. Грицько прийнявсь за порося мовчки, сопучи. Хівря більше не допитувалася; Грицько мовчав. Поївши, він устав з-за столу, перехрестився і ліг на полу, одвернувшись лицем до стіни. Хівря мила миски, і тільки їх глухий бренькіт порушав німу мовчазність у хаті.

З Грицькової голови ніяк не виходила сьогоднішня рада, його зневага громадою. Йому було важко, серце билосся все дужче та дужче, наче гадина крутилася коло його, не давала покою. Своїх намірів він не сповіряв дома нікому; він мав надію, скінчивши діло, гірко посміятися... а от тепер... з його насміялися! Коли він мучиться — Пріська, певно, радіє... А ще як дома дознаються,

Федір почує... Він, його син... його кров... Буде радіти разом з Пріською?.. Ні, постій!

Він схопився і окинув бистрим поглядом усю хату.

— Де Федір? — спитався він.

— Не знаю. Ми довго дожидали тебе обідати, та, не дождавшись, пообідали самі. Федір зараз пішов після обіду.

— Чи не до своєї бісової тещі! — скрикнув Грицько. — Ніколи його дома немає. Так і шляється, бісова заволока!

— Так він недавно й пішов, — одказала Хівря.

— Недавно... А чого швендяти? Куди шлятися? Вечір надворі. Певне, скотина не напована.

— То, може, він і погнав її напувати.

Грицько знову ліг; Хівря вийшла з хати і швидко вернулася.

— Федір скотину напував. Зараз увійде, — сказала вона.

Пройшло небагато часу, і Федір уступив в хату.

— Ви мене кликали, тату?

Грицько устав і аж на лиці зблід.

— Піди мені зараз... — тремтячи, почав він. — Піди до своєї тещі... знаєш? Скажи від мене... скажи: «Я їй цього не забуду!» Хай вона це запише собі на лобі!.. Чув?

Федір, женучи худобу од водопою, чув від хлопців, як його батька громада зневажила, зоставивши землю за Пріською.

— Це нащот землі? — тихо спитався він.

Грицька наче що ушпигнуло: в тихому питанні сина він почув і докір собі, і гіркий регіт. Він увесь затіпався.

— А твоє яке діло? — гукнув він, аж Хівря затремтіла. — Твоє яке діло, питаю? Тобі сказано іди — іди і скажи... Став ще допитуватись! Тобі радісна, сучий сину, батькова невдача? Радісна, га?

Федір переступав з ноги на ногу.

— Накладаєте удвох з своєю любезною на батькову голову?.. — і знову почав Грицько гукати на всю хату, перетираючи та переминаючи на зубах не тільки Пріську з Христею, а й увесь рід їх, усіх заступників. Він лаявся, хвалився, що всіх їх знищить, всім їм оддячить.

— Роздратували мене — хай же знають, який Грицько сердитий! А ти йди до неї і скажи: «Я їй цього не забуду!» Тільки й скажи... І зараз додому вертайся. Чув?

Грицько одвернувся і знову ліг.

Федір стояв, похнюпившись, у порога, м'яв шапку в руках. Його серце розривалося, його сльози давили. Як йому йти, як його сказати? Ще хоч би там Христі не було. А то... чи давно вони удвох під його кожухом простували? Христя тоді, правда, образила його... тепер подума, що він їй віддячує. Він? Христі!.. — У Федора ув очах помутилося, зітхання у грудях сперло.

— Чув? — гукнув, озирнувшись, Грицько. — Кому я кажу? Федір затрусився від того гуку і, наче п'яний, пішов з хати.

Він вийшов на вулицю й став... «Чи йти, чи ні?» — подумав. Його серце молотком стукало в груди, голова наче у вогні горіла, і вечірній мороз не прохолоджував її, тільки дужче спиралося зітхання у грудях.

— Чи йти? — уже вголос промовив він і, махнувши рукою, почвалав вподовж вулиці... Пройшов одну вулицю, повертає у другу. Он і церква чорніє... Підійшовши до цвинтаря, він знову став... Краще повіситись йому на дзвіниці, ніж іти туди! Хіба вернутися?.. «Господи! прийми мене, чим отаку муку терпіти, отаку наругу приймати!» — сказав і, захопившись за лице руками, притулився до баркану... Сльози бігли на руки, пробігали крізь пальці, хололи-замерзали. Він не чув: нові розтоплювали замерзлі і — лились-лились... Здавалося, їм кінця не буде!

— Хто там? — обізвав його сторож, ударивши в брязкало.

Федір, наче злодій, кинувся, одбіг від цвинтаря і, сам не знаючи куди, почимчикував майданом.

Він спинився, побачивши перед собою Притичину хату. Не світилося. Йому полегшало. «Може, немає дома», — подумав він і мерщій ускочив у двір... Він не пам'ятав, що там казав, не пам'ятав, як знову опинився серед улиці. Знову його церква зостановила; знову він коло неї прочумався. Почав пригадувати, де був, що робив? Він ще пам'ятає, як доходив до хати, як увійшов... пам'ятає світло... лице Прісьчине виставилось з-за печі — страшне, змучене... Лице Христі світило, наче зорями, очима... далі... земля під ним наче посунулася, світ заходив ходором... він щось казав... що він казав?.. Огонь палив йому голову, серце наче ціпом молотило... Він чув чийсь регіт... І от тепер він баче церкву знову... Чи не снилося йому те все? Чи він справді був у Притики, бачив Пріську, бачив Христю, казав, що йому батько наказував?.. Так, так... він чує, що казав. Він чув свій голос: «Я їй сього не забуду!»

Наче ножем хто шпигонув зразу у серце Федора, коли він пригадав те.

— Що я наробив, каторжний? Що я надіяв, осоружний? — скрикнув він, ухопившись за голову руками. Сльози знову потекли з його очей; знову він, прихилившись до баркану, почав гірко і кривно ридати. Тепер усе пропало, все! Тепер йому — краще в ополонку, ніж показатися на очі Христі... Чи не дурний він? Ну, постояв би де годину-другу, вернувся і сказав батькові: ходив, немає нікого дома. Так ніт же!.. «Пішов... понесла мене лиха година, попхала якась нечиста сила!.. І тепер все, що було мені

найдорожче, сам своїми руками задавив... О, проклятий я, проклятий!» Він давив себе за голову і плакав-плакав.

Коли Федір під церквою мучився, Грицько, лежачи на полу, думав: «Гаразд, що я таке пригадав. Це одучить бісового дурня бігати за тією хльоркою: коли піде вдруге — самі проженуть. Гаразд-гаразд... спасибі мені!» І Грицько таємно усміхався.

Федір пізно вернувся додому, розкуйданий, без шапки.

— Був? — спитав його батько.

Федір поніс таке, що Хівря, прослухавши, аж перехрестилася. Грицько скочив на ноги і грізно зирнув на сина.

— Був, питаю? — гукнув він.

Федір стояв проти його й цокотів зубами.

— Ти збожеволів? — спитався батько.

— Та не руш його! — обізвалася Хівря. — Хіба не бач, він не схожий на себе.

Грицько прикро подивився... Блідий, з мутними очима, стояв проти його Федір і трусився.

— А шапка твоя де?

— Там... там... — махнувши рукою, глухо промовив Федір і мерщій побрався до печі. Хівря кинулась до його.

— Федоре, сину! Що з тобою? Оханися!

— Він п'яний! — угадував, лютуючи, батько.

— Геть, не руш його! — сказав він Хіврі. — Іди сюди! Дихни на мене.

— Та не в'язни! Чого ти пристав до його? Дивись — хлопець не при собі, а він таки своєї! — гримнула вже на Грицька Хівря.

— Чого ж він не при собі? Хіба обкурили або обпоїли чим вражі дочки? — не то понуро, не то боязко сказав Грицько. Він сів і дивився, як Хівря помагала синові роздягатися, як, пославши на печі, попровадила його туди спати. Федір, уклавшись, стогнав, перекидався, часом говорив щось, заводив якусь пісню, від котрої мороз ходив поза спиною у самого Грицька. Хівря жахалася, хрестилась.

— Що це з ним поробилося, Господи? — таємно допитувалася вона, коли він затихав.

— Що? Кров, видно, напала. Треба завтра щепія покликати, хай кине кров... Хму... Де ж він шапку дів? — турбувався Грицько. — А шапка ще нова: тільки друга зима іде, як справив.

Цілу ніч не давав Федір покою своїми вигуками, викриками, жаханням. Грицько, спершу думаючи, що син прикидається, на решті дойняв віри... «Що ж се з ним і від чого? — думав Грицько. — Незвісно, чи ходив він до Пріськи. Коли ходив — то, може,

справді напоїли чим бісові відьми; коли ні — то, певно, кров. Парубок здоровенький, згарячу смикнув де холодної води — ну, і прохолодився, кров напала. Треба до щепія».

Удосвіта він зразу й зібрався. Прийшов щепій, облапав, обдивився.

— Кров, кров, — сказав. Кинув кров, узяв за те сороківку грошей, випив з чвертку горілки й пішов додому.

Федір на який час затих, а з півдня знову почав таке вигукувати, що й на голову не злізе. Грицько задумався: чи кров лиш се справді? Чи не одурив, бува, його щепій, узявши дурно гроші?

Хівря напирала, що з очей, і послала за знахуркою. Прийшла і знахурка.

— Або ж з ляку, або з пристрїту, або ж давано йому чого, — сказала вона і почала готуватися виливати переполох.

Лили з воску. Довго знахурка вишіптувала і над Федором, і над воском, і над водою. Розтопили віск, линули. По тому коржі, що плавав поверх води у мисці, угадувала знахурка, від чого те лихо приключилося.

— Оце ж дивіться, моя матінко! Оце церква виходе... а це чоловік з дрючиною, то дівчина якась... а це ж — собака. Ні, вовк: бачите, які ушка гостренькі. Так, так... перелякався вовка, — рішила знахурка.

І Хівря повірила. Повірила ще тим, що другого дня церковний сторож доставив у волость чийось шапку, котра лежала коло брами. Шапка була Федорова.

— Так, так... Де ж уночі розносила його лиха година? Послав серед ночі хлопця. Пішов — і стрівся з вовком, — плакалась Хівря.

Грицько мовчав, ходив, як ніч, смутний, як скеля, німий. Йому хотілось дознатися, чи ходив Федір до Приськи, що казав і як його приймали там?

Приська на другий день раненько пішла похвалитися Карпові своєю пригодою.

— Ув'язався Грицько до мене та й ув'язався... — жалілася вона. — Учора сина прислав нагадувати, щоб я не забувала... І що я йому зробила таке? Чим перед ним переступила? Я ж не його землю одтягала, за свою клопоталася.

— Знаєте, що я вам пораю? — каже Карпо. — Плюньте ви на його похвалки і на все... Вам громада одсудила — громада і знає про те. А він чим вам страшний? Що має очі ненажерливі? Наплюйте на його, та й годі!

І Карпо розпустив по селу чутку, як Грицько мав був налякати Приську. Та чутка дійшла й до Грицька.

— Так, так!.. Вони піддали! Вони! — гукав Грицько. — Хай же тільки помре син або станеться що йому, я їх на суд покличу, у тюрму запру, на Сибір зашлю! Я їм покажу, як заманювати чужих хлопців та обпоювати їх зіллям. Відьми!

Люди, не розбираючи нічого, підхопили ту чутку і виплели, що буцім Пріська напоїла Федора кошачим мозком. Дехто і бачив, як вона ката патрошила удвох з дочкою. Пішла чутка-поговорка по всьому селу. Усі винуватять Пріську: то вона мститься на Федорові за дочку. Христя дуже голінна до хлопців, начепилася на Федора. Молодий парень не витерпів... і от тепер за те, що Федір одкидається, Пріська і мститься...

Один Карпо заступається за неї.

— На суд його, багатиря, брехуна! — рає Карпо. — Що він славить вас на все село? На суд його тягніть!

Пріська послухалася і пішла жалітися на Грицька. Хоч на суді і виявилось, що Грицько плів ті нісенітниці, тільки Грицька не обвинуватили. Чутка ходила, що він вечеряв з суддями у шинку.

— Ну, що тобі сталося від того, що, може, і сказав усерцях яке слово чоловік? — питався суддя.

— Усерцях чого не скаже! — піддакував другий.

— А слава? — доводила Пріська.

— І не про тебе, бабко, говорять. І про нас плещуть. Поговорять та й перестануть.

Так Пріська і вернулася ні з чим. А Грицько гукав по селу:

— А що, взяла? взяла? А що? Ще й судитися зо мною? Погань!

Люди не чули того, що було на суді. Вони знали одно — чим суд кінчився, і по тому судили. «Уже б сиділа та мовчала, коли винувата, — казали їх гострі язика, — а то ще і на суд! Дрюкована стала: хто там що не скаже — зараз на суд!»

Пріська плакала, Грицько сміявся. Тільки то був сміх чоловіка злого, ображеного. Сміючись, у його серце кипіло, що Пріська позивала його. Як вона сміла позивати?.. Він тільки тим і жив, що шукав випадку, як би Пріські віддячити, як би запопасти її так, щоб вона вже не вирвалася з його лапок.

Час ішов. Пріська жила собі на другому краї села і не відала, що Грицько заміряв, що пригадував. Людський поговорі потроху стихав: видно, і людям набридло одно про одно щодня товкти. Тим часом Федір видужував: у його була пропасниця.

Минули М'ясиці і Масляна, настав піст. На середохресній у місті ярмарок. Селяни знову, як той плав, кинулись туди. Поїхав і Грицько; так, без діла поїхав, а пробув довше всіх. Він вернувся у вівторок на похвальній — радий, веселий такий. Коли зостав-

ся він на самоті з Хіврею, то витяг з гамана якийсь папірець і, показуючи, радо промовив: «Оце їх доїде! оце! Зайняли мене, хай же знають!»

Хівря допитувалася, що то, та Грицько тільки махнув рукою і мерщій побрався до волості.

VIII

Починалася весна; хоч ще звечора й держало заморозками, а проте вдень так світило, так гріло ясне сонечко! Бігучі річечки спускалися з гір, рили талий сніг, розтоплювали; у полі могилки показалися; жайворонки зранку щебетали; дівчата вечорами збиралися весну закликати... Раділи люди. Уже вони турбувалися об тім, коли орати, коли засівати; пригодовували скотинку на важку польову роботу, обдивлялися снасті у возів, у плугів, що несправне — справляли. Пріська журилася, чим його свою землю засівати і як його засівати. Вона складала всі свої надії на Карпа. Карпо згодився: «Не журіться, усе гаразд буде!» Та Пріська, видно, вже звиклася з журбою: більше журиться, чим радіє. До того і сни їй щоночі сняться, все страшні такі сни. Найбільше вона пам'ятає один.

То було якраз проти похвали. До похвали вона завжди говіє. Висповідавшись, прийшла вона з церкви і, щоб не грішити, лягла мерщій спати. Їй довго не спалося; думки ворочали з боку на бік, а геть далі їй так їсти захотілося. Вона аж здивувалася... Ніколи сього зроду не було, а се — як на гріх! Вона геть гнала від себе ту лукаву думку і незчулася, коли заснула.

І сниться їй: кудись вона іде, якоюсь зеленою та глибокою долиною; і по сей бік гора, і по той бік — друга. Гори покриті темним лісом, а долина — як рута зелена. Сонце світе, золотить і гори, і ліси, і долину. Там, на праву руч, на горі, на самому шпилечку, стоїть, як лялечка, біла церковця й неначе хитається, сяючи золотим хрестом і банями. «Що це за місце? Чи не Київ, бува?» — думається їй. І от вона простує до церкви. Висока гора, і схід на неї крутий, змією кругом шпиля так і обвився. Та невже ж вона не збереться? Підійде трохи, спочине та й знову підійде. Тільки що піднялася височенько, бачить — між деревом щось за звір лежить і прикро-прикро дивиться на неї... Очі його, як жар, горять, а сам страшний та лютий. Вона так і прикипіла до місця, а звір — ані змельне... «Господи! — думає Пріська. — Де ж мені дітися? Куди сховатися?» Тільки що вона хотіла ступити, а звір так і кинувся на неї... «Се ж вовк!» — наче блискавка, мелькнула думка в її голові, і разом з думкою її кольнуло і в серце, і в голову, і у ноги... Вона жажнулася-кинулася.

Тіло її тремтіло, а серце так билосся, коли вона прийшла до пам'яті. Господи! Що се за сон? Що він віщує? Вона знала, що коли собака сниться — то напасть. А вовк же то? То вже, видно, горе, велике горе.

Вона похвалилася Христі й Одарці.

— То вам од усяких клопотів та й сни такі сняться, — заспокоювала Одарка.

Та Пріська не заспокоїлась. Той сон так і стоїть перед нею як живий: вона його ніяк не забуде...

Минув тиждень. Була Вербна неділя. День обіця бути погожий: на небі ні хмарочки, ні плямочки — чисте, глибоке, широке. Сонце так сяє і гріє, у повітрі тепло. Калюжки, що звечора позамерзали, одтали, тихо вода дзюрчить поміж талим снігом.

— Ну, вже ж, мамо, сьогодні зарані упораюся, зарані пообідаємо, та піду хоч раз погуляю. Я ще сії весни і не гуляла, — каже зранку Христя.

Пріська не перечила: хай піде, хай погуляє! Тільки що з церкви вийшли, зразу вони і сіли обідати. Ще і обіду не дообідали, як чує Пріська — щось шамотить у сінях.

— Кого ж то Бог несе? — спитала вона, кладучи ложку.

У хату уступив соцький Карпенко. Привітався, з неділею поздоровив.

— Спасибі, — одказує Пріська, а в самої серце так і затіпалося. «Чого се?.. Видно, щось таке...»

— А що скажете? — допитується.

— До вас. За вами, — одказує Карпенко.

— Чого се?

— Не знаю. Старшина звелів: «Піди, — каже, — скажи, щоб прийшла у волость».

— Що ж там у волості вашій?

— Суд якийсь. Не знаю. Бачте, воно як не до мене, то й не дослухаєшся.

Чудно Прісьці і страшно. Вона нікого не позивала, і на неї, здається, нікому пеняти, а в суд кажуть. Хіба Грицько що підстроїв?

І не дообідала — пішла. Їй так важко, так гірко. Серце так неспокійно б'ється... Наче на муку або за лихом яким іде вона — так важко іти. Та хоч би знала чого; а то темно, як уночі. А серце так і токаче... чує, чує лихо...

Насилу додибала.

Волость уся в зборі: старшина, писар, староста, судді, соцькі.

— Привів, — довів Карпенко старшині.

— Де вона?

Пріська виступила вперед.

— Ось на тебе жаліється Загнибіда, — каже старшина.

— Який Загнибіда?

— Не знаєш? Що у нас колись писарем був. Він тепер у городі живе.

— Пам'ятаю.

— Пам'ятаєш? Так он він і жаліється, що ти досі йому своєї дочки не доставила.

— Якої дочки? З якої речі? — гнівно відказала Пріська.

— Ти ж найняла її, чи що.

— Коли? Та я його літ десять, як і в вічі бачила.

— Не так трохи, — умішався писар.

— Та я допевне не знаю. Що він там пише — прочитайте, — сказав старшина.

Писар почав читати. Складно, по-писарській була написана бумага, що Загнибіда ще об Миколі договорився з Пилипом Приртикою найняти у його, Приртики, дочку Христю за десять рублів у рік на його, Загнибіди, одежі; що Приртика, вельми нуждаючись у грошах, узяв у нього п'ять рублів за півроку вперед, видавши розписку не як за найми, а як за позику, що, довідавшись об Приртичиній смерті, він, Загнибіда, просе тепер волость заставити Приртиківну Христю або гроші за півроку одслужити, або ж віддати сім рублів, бо від часу позики пройшло уже більше трьох місяців і він, Загнибіда, яко крамовий чоловік, позбувся росту не менше як на два карбованці.

Пріська слухала і нічого не розібрала. У її голові, наче гвіздки, стирчать слова: «Загнибіда... п'ять рублів... Пилип... дочка...»

Ув очах у неї жовто, аж темно, світ витушкою йде кругом неї.

— Розібрала? — спитався старшина.

Пріська уставилася очима у його.

— Розібрала? — допитується старшина. — Тобі не казав чоловік?

— Який? — наче вітер прошумів поміж сохлою травою, поспитала Пріська.

— Твій! — гукнув старшина.

— Коли?

— Тьху! — розсердився старшина. — Коли?! Ти здуріла, чи що? Коли приходив додому!

Пріська не видержала: сльози градом полилися з її очей, і з гирким криком плачу вирвалися у неї слова:

— Я його не бачила... Як пішов... поїхав... туди... у те трикляте місто... Там і смерть його спостигла... Я нічого не знаю.

Судді похнюпились. Плач гіркий Прісьчин пройняв їх жалем. Старшина замовк, соцькі наче померли. У волості стало тихо-сумно. Один лемент Прісьчин роздавався серед неї.

— Що ж його робити? — нахилившись до писаря і до суддів, попитав старшина. Ті мовчали.

— У тебе є, бабко, гроші? — обізвався, підвівши голову, один суддя.

— Гроші? Де в мене ті гроші! — і Пріська ще дужче заридала.

— Коли є гроші, то краще їх віддати Загнибіді. Уже ж треба вернути, — розписку приставив.

— У мене ні шеляга... — плаче Пріська.

— То хай дочка одслуже.

— У мене одна вона... Я стара, немощна. Хто мені помагати буде?

Знову німа німота обняла хату. Коли б Пріська мовчала, а то вона й не перестає — лементує.

— Ти не плач, — почав старшина. — Ти розбери, як сама краще знаєш. Може, у кого позичиш грошей та віддаси. Треба ж їх віддати!..

Пріська плакала.

— Ну, рішай, — сказав суддя, — віддаси гроші, чи дочка відслуже?

— У мене немає грошей... У мене одна дочка... — одно товче Пріська.

— Та то в неї тільки повадка така — сльозами доймати, — обізвався ззаду неї чийсь грубий голос.

Пріська озирнулася — то говорив Грицько... Очі в його грали, лице радістю пашіло.

— Не зігнеться й віддати! — казав далі Грицько. — У неї хата своя, наділ за нею зостався... Чого ж їй? І дочка в неї кобила; і сама — то тільки збіднилася.

З гірким докором глянула Пріська на Грицька. Не тільки слова — сльози в неї заніміли відразу. Очі блищать, а сама бліда, труситься... Так звір тремтить, застуканий в тісному кутку.

— Ти хіба знаєш її? — спитався суддя.

— Ще б не знав! У мене в сусідах жила. І чоловіка її знаю... Так, ледачий... п'янчужка був, — весело мовив Грицько.

— Грицьку! Бога побійся... Він уже на тому світі, а тобі ще треба збиратися туди колись... — рвучи слова, промовила Пріська.

— І дочку знаю, — не слухаючи, мовив далі Грицько. — Здорова дівка. Таким би тільки робити та служити, а воно дурно у матері хліб переводє.

— Трясця тобі! — не видержала Пріська і гукнула на всю хату.

— Бабко, бабко, тут не можна лаятись! — сказав старшина.

— Бачте... бачте, — радів Грицько. — От яка вона немошна!

Збіднилась — куди тобі! Тиха та смирна.

— Ти ж мене без ножа ріжеш! Прямо по серцю пиляєш! — гірко одказала Пріська.

— Годі вам змагатися! Годі! Замовчи, Грицьку, — приказав старшина.

— Так як рішаєш? — через скільки часу спитав він Пріську.

Грицько стояв, усміхався; судді, похнюпившись, сиділи.

— Як хочте! — з серцем вимовила Пріська. — Хоч розірвіть мене та й з'їжте!

— Та ти не бришкай! — крикнув старшина. — Дивися, її як краще допитуєшся, як їй хочеться, а вона ще й бришка! Ти знаєш, що се суд: як схоче, так і постанове.

— Для мене все рівно! — знову огризнулась Пріська. — Що ж мені казати? Ви всі проти мене... Намоглися з'їсти — ну й їжте! Я почім знаю, що там у місті було? Чи робив мій чоловік з Загнибідою яке діло, чи ні? Я його не бачила, він мені не казав. Я нічого не знаю.

— То і грошей не віддаси?

— У мене немає грошей!..

— То хай дочка одслуже, — сказали уголос судді.

— Запишіть, — повернувся старшина до писаря.

Писар почав писати. У Пріськи наче мурашва бігала по тілу, писареве перо кременем драло її по серцю... Пріська окинула бистрим поглядом хату — Грицька уже не було.

— Уже, — сказав писар.

— Так от тобі рішенець: ті гроші, що твій чоловік зазичив у Загнибіди, хай дочка одслуже. Чуєш?

Пріська стояла, мовчала — мов не до неї була та річ.

— Іди собі, — сказав старшина.

Пріська стояла.

— Чого ж ти стоїш? Іди додому! — знову сказав старшина і моргнув вусом на соцького. Той підійшов до Пріськи і взяв її за руку. Наче п'яна, коливаючись і плутаючи ногами, пішла Пріська за соцьким з волості. На рундуку у неї голова закрутилася, ув очах потемніло, і... як сніп, вона повалилася додолу.

Вона опам'яталася вже дома... Над нею стояла Христя і, ламаючи руки, тужила; Одарка умовляла Христю і все, знай, змочувала холодною водою смажні Прісьчині вуста.

Де се вона? Що з нею діється?.. Померклим поглядом вона обвела кругом хату... Це її хата... і плач — Христі, і гомін — Одарки.

— Де я? — було її перше слово.

— Дома, тіточко, дома, — одказала Одарка.

— Це ти, Одарко... Ти, Христе... Ти ще коло мене... Слава Богу... — шептала вона, то закриваючи, то відкриваючи очі. — О, як мені трудно! Як мені трудно! І чому я не вмерла! Нашо я прокинулася? — далі вже з плачем почала Пріська. — От тоба й сон... Оце той сон!.. оце та напасть... оце те лихо... Дочко, голубко моя! Нашо ж я родила тебе, нашо годувала?

— Мамочко, я тут! Мамунечко, я коло вас! — припадаючи до матері, утішала її Христя.

— Ти тут, тут... — шепоче Пріська. — Ні, тебе вже тут немає. Ти вже не моя... Одняли тебе від мене.

Христя прикро на матір дивилася, думаючи, чи не помутілася, бува.

— Я ж тут, мамо. Хто мене одніме від вас?

— Добрі люди, дочко... Їм завидно, що ти в мене ростеш... Судом тебе одняли. Ти тепер не хазяйська дочка... ти — наймичка... Чи твій батько тому виною, чи добрі люди — не знаю. Загнибіда з міста однімає тебе від мене за якісь п'ять рублів, котрі то в подушне пішли, то Грицько украв... За їх тебе беруть від мене одслужувати... Оце той сон... Оце той проклятий сон! — плаче та розказує Пріська.

Христя схлипує, а Одарка — тільки похилилася... Слухає рвану Прісьчину річ, і вразливі смуги бігають по її широкому зблідлому виду. Сама мати, вона поняла Прісьчине лихо, вона поняла, що з Пріською було, чого її принесли додому обмерлу... Страшною стороною стало проти неї людське життя; гіркі, як полинь, думки, будило воно у її голові, думки про розор сім'ї... От і в неї ростуть діти — і в неї пооднімають їх... І ніхто не згляне, ніхто не подивиться, як болітиме материне серце... Вона назнарошне підняла голову, щоб ще раз подивитися на Пріську, побачити і навіки запам'ятати її мучене лице...

Сонце саме сідало; у хаті червоно-червоно... Прісьчине лице серед того червоного світу ще виглядало страшнішим: бліде, жовте, здавалося, воно плавало у крові.

Одарка аж жажнулася: то сонце показувало, як материне серце обливається кров'ю від жалощів... «А людям усе бай-дуже, — подумала вона. — Чи варт же воно отак жити, отак мучитись-боліти?»

У той саме час Грицько вернувся додому.

— Слава Богу! — увійшовши у хату, радо вимовив він, — здихався-таки чорта!

— Якого? — питалася Хівря.

— Притиківну випер суд у місто служити.

— Цссс... — засичала Хівря, вказуючи очима на Федора, що сидів непримітно в кутку на лаві.

Грицько глянув — Федір блідий, як крейда, держався за лаву руками і огненними очима дивився на батька, важко дишучи.

Грицько зам'явся, пройшовсь по хаті, витяг люльку, набив, запалив і мовчки потяг з хати.

Федір провів очима батька, перевів на матір... Хівря сиділа на полу і низько-низько схилилася. Видно було, як вони обоє засо-ромилися сина... Федір гірко та глибоко зітхнув, устав і мовчки побрався на піч.

— І як-таки тобі так, не роздивившись, та зразу і брякнути! — поклавшись спати, вимовляла Хівря Грицькові.

— Та кат його знає! — вивертався той. — Вечоріло — і не бачив нічого.

— Розкажи ж, як се воно так вийшло?

— А Федір спить?

— Спить. Не бійся.

Грицько почав розказувати, як він у місті побачив Загнибиду, як з ним таки добре підпили і почали хвалитися своїми вдачами і невдачами. Загнибіда говорив про свої крамарські діла, кого і коли накрив, як і його накривали... Грицько розказав за Федора і прохав поради, як його допомогти. «Це Притиківна — того Притики, що замерз?» — питає. «Того самого». — «Гроші після його zostалися?» — «Зосталося п'ять рублів». — «Гаразд! Усе гаразд буде. Я напишу від його розписку, що він зазичив буцім у мене. Приставимо у суд. Як заплатити нічим буде — суд і накаже: одслужити дочці. От ти так і здихаєшся, поки син одужає».

Важке зітхання і ще важчий плач роздався по хаті. То, слухаючи страшні батькові перекази, заплакав Федір. Грицько штовхнув Хіврю під бік — підвела, мов! — і почав щось сам собі бурмотати, наче спросоння.

ЧАСТИНА ДРУГА

У ГОРОДІ

I

Красно грає весняне сонце на чистому небі; весело стрибає його довге проміння в прозорому повітрі; теплий з полудня вітер віє понад землею і допомагає сонцю у його роботі... Всюди почорнілий сніг береться водою. Біжить вона з крутих бурт у глибокі долини, риє задубілу кору землі і мчить ярами до річки. Там уже її так повно, що й криги не видно. Ще такий один день і — вода здійме ту кригу угору, порве-поламає і понесе вповодж себе, б'ючи одну об одну... Загуде-заклекоче вода, ламаючи містки, зносячи хисткі перепони, несучи за собою людям шкоди та втрати. Сількісь! Вода буде — та й убуде; аби мерщій сніг з землі, аби швидше сонце та теплі дощі спарили її, зелена рослина покрила чорну груду... Тоді тільки хліборобське серце зрадіє, оживе у йому надія! Тоді тільки поведе розщот чоловік — як йому бути: чи голодному зиму сидіти, чи ще й на продаж достане?.. Гірка та важка ти, хліборобська доле! Ранніми туманами вкрита, дрібними дощами полита, потом та кривавицею примочена! А до того ще й тяжка вага гіркого життя тебе придавила: податками тебе примучено, важкою працею прикручено, землею-матінкою обділено!.. А все кожну весну серце радіє, бо оживає в йому дурисвітка-надія...

Не зраділо сієї весни тільки Прісьчине серце, виряджаючи Христю у місто, у найми. Навіщо тепер ся весна, коли їй ні з ким стрічати? Навіщо те тепло, оте ясне сонечко, коли воно вже не гріє заколілої душі, заляклого серця? Нащо ті зелені лани, густо зарослі підмети, коли їй по їх не ходити, добра з їх не збирати?! Було у неї одно добро, задля котрого вона й досі робила-працювала, рук не покладала... Тепер і те добро одняли від неї! Прийшли, силоміць взяли... і поведуть її, і оддадуть чужим людям на працю важку та невільну, на догану гірку та обридлу, на лайку-докори запеклі!.. За що? Через віщо? Що кому вона заподіяла?.. Перед ким провинилась, що на неї така напасть?!

Не раділо й Христині серце, коли вона ще до сходу сонця, попросившись з матір'ю, з селом, чимчикувала широким шляхом на місто... За нею — плач та горе материні; перед нею — невідома наймитська доля... Яка вона: чи добра, чи лиха?.. Де вже добра?.. Хіба від добра киди людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?.. Хилиться голова Христина все нижче та нижче; падають сльози з очей все частіше та рясніше... Христя, не примічаючи їх, налягає на ноги: не йде, а підтюпцем трюха...

Не сама вона йшла. Соцького Кирила прислано з волості за нею, щоб доставив на місце — провів і оберіг її в дорозі. То вже Грицько Супруненко так старався для неї!

Кирило — немолодий чоловік; невисокого зросту, натоптуваний, з круглим обличчям, рудими вусами, настовбурченими бровами, з-під котрих приязно визирали добрі карі очі. Христя його знає давно. Як настановляли соцьких та вибрали Кирила, то він ніколи й не перемінявся. Другі аби рік вибути — зараз і одпрохуються; а він — ні. Вийшовши з дворових на волю, не маючи наділу, він сяк-так справився на хату, приписався до мар'янівської громади, та як став соцьким — та й досі... З громади спадало на його долю скільки там жита, пшениці, ячменю, гречки... Хоч і невеличкі були ті податки, та він ніколи не скаржився, що мало; зате жінка його, Оришка, стара гариклива баба, не раз вибивала ними громаді очі... Усі знали Оришку як відьму і потроху побільшували плату, остереігаючись, щоб вона, бува, не заподіяла чого лихого. З того і жив Кирило — більше у волості та при волості, ніж дома. Туди він не часто забігав; хіба вже до скруту чого треба, то зайде. Не любив він гризні; а Оришка, навпаки, любила доїдати. Він тікав від неї у волость або до кого з громадян. Христя часто бачила його у батька. Коли тому лучиться яка напасть або пригода — він зараз шукає Кирила: перше всього йому похвалитись. Скаржитись, бувало, на злиденну долю, на лихих людей; а Кирило здержує: «Все то дурниця, окрім правди святої, — каже, було, Кирило. — Хоч нам і горе, доймають нас злидні та вороги, — та за нами правда... Не журися, бра! Помруть, як і ми, грішні, наші напасники... Помруть — та нічого з нагарбаного не візьмуть з собою! Всіх нас сира земля порівняє...»

Тиха Кирилова мова, щира та тепла порада, розсудливі доводи не раз спиняли гіркі батькові скорботи, не раз наносили спокій у його ображене серце.

Чого ж тепер Кирило мовчить? Чому не заговорює гірких сліз сиротливої дочки свого безталанного товариша?..

Він ледве встигає за нею, так вона чеше вперед, похнюпившись.

— Легше... легшенько, дочко, — обізвався він. — Не налягай так на ноги! День великий, та й шлях чималий, підіб'ємося... Аби надвечір до міста добрести. Пошкодууй моїх ніг старих та й своїх побережи — їм ще довго прийдеться топтатись!..

Христя трохи вкоротила ходи. Кирило, порівнявшись з нею, витяг люльку і почав набивати. Ішли мовчки. Сніг дедалі все більше тав, брався водою; ноги грузли, а в другому місці прихотилося прямо брести. Сонце вище та вище підпливало, дужче та дужче угрівало, устилаючи могилки золотим світлом, граючи по калюжках талої води... Робилося тепло, аж жарко. Піт виступив у Кирила на лобі, під очима. Закинувши шапку аж на потилицю і розпустивши сіряка по волі, він плівся за Христею, розхитуючи довгим ціпком на всі боки, обминаючи обніжками калюжі. Люлька його курилась, оставляючи позад себе сизий слід у чистому, прозорому повітрі... Христя прямо чимчикувала шляхом.

— Ну, сьогодні снігу убуде! — обізвався знову Кирило, бажаючи зав'язати розмову. — Іч, як драглі ті, став — так водою і взявся!.. Коли б дало хоч до міста добратися... Певно, там, на гнилім переході, води тепер по коліна. Чого доброго, й не перейдемо. І втопитись можна, — додав понуро нарешті Кирило, теряючи надію вирвати хоч слово від Христі.

— Та коли б! — гірко промовила та.

— Що коли б? — спитався Кирило. — Утопитись?

— Атож! — різнула Христя, утираючи сльозу.

— Хай Бог милує! Чого його топиться! Як іноді буває не гірко, а все краще жити... Тобі, молодій, і не варт такого казати. Хай уже мати журиться, що сама безпомічна зостається дома, а тобі чого? Молода, здорова... Хіба тобі робота страшна? Та як у городі робота, — то в селі удесятеро важче. Що там за робота? На поле тобі не ходити, не жати, не в'язати... Хатня робота. Як там кажуть: помий, помаж та й спати ляж! Не журися, дівко. Аби здорова, а робота — що?! Я сам, тиняючись по світу, служив там і все добре знаю. Коли б не своя хата та не громаді послуга — пішов би й тепер служити... Їй-богу, не брешу! Там уже те добре, що багато люду. Хоч і чужі, оже не бий ти на те, що чужі. Між чужими іноді краще, ніж між своїми: ти їх не знаєш, вони тебе не знають — не стануть допікати... Не те що тут!

Христя не перше це чує про міську роботу, не від Кирила вона чула про неї. Кучерявенкова Марина, її подруга, третій рік як у місті служе. Приходила якомсь святками в село і хвалилася, що як у місті служити, то й кращого не треба: і роботи небагато, і робота неважка; і люди такі ввічливі, і плата добра... За два роки Марина надбала повну скриню усякого добра: і платків, і рушників,

і юпок, і плахот, ще й кожушанку добру. У селі й за десять літ не придбаєш того... Чого ж мати плаче? Чого так побивається? Цілий тиждень пройшов після суду; цілий тиждень, день у день, ніч у ніч, не переставала мати плакати, вичитуючи та наказуючи їй про гірку невірну службу у чужих людей... Ніхто до тебе словом добрим не обізветься; чи зобиде хто — не заступиться; чи болить що — не питає; а до роботи приганяє... Найнявся — продався!.. І таким безнадійним та страшним голосом все те мати розказувала, так гірко кожне слово приливала палючими слізьми!.. А Кирило он зовсім навпаки співає... і Марина не те казала... Де ж правда, де брехня?.. І мати служила молодого віку; і мати добре все те знає... Та й люди ж служили і тепер он служать... Хіба тоді, як мати служила, гірше було, важче жилося?.. Як у тумані Христа, як темної осінньої ночі серед великої пустині!.. А може — як у кого: у одного — добро, у другого — лихо. Ну, а в Загнибіді?

— Дядьку! — обізвалась вона. — Ви знаєте Загнибиду? Що воно за чоловік? Яка в його служба? Яка робота?

— Загнибиду? Ххе!.. — вийнявши з рота люльку і сплюнувши, мовив Кирило. — Загнибиду? Як же мені його не знати, коли він у нас у волості писарем був! Добре знаю. Ще й його батька зазнав трохи. Пузатий такий; головою служив... І лютий, крий Боже! За податі людей, бувало, голих на мороз виводив, та ще й водою обливав. Ну, та й син цяця! Цей, правда, людей на морозі не обливав, зате драв з живого й мертвого... П'явка — не чоловік був, поки писарем був! Ну, а тепер — не знаю; може, й перемінився. Наші ж таки селяни розказували, що він дуже радий, коли кого з своїх у городі стріне — і напоє, й нагодує... Звісно, не нас — голоту, а дукачів... — розказував Кирило, рвучи річ, придавлюючи то на тому слові, то на другому.

— Ну, а служба в його, — почав знову Кирило, — яка ж у його служба? Він, кинувши писарство, крамує там чи прасолує... кат його знає!.. От і дивись ти, яка повинна бути у його служба. Хатня служба... Жінка, кажуть, у його невсипуща хазяйка і добра людина; а проте — я її не коштував... Дітей немає й не було... Кому тільки все те добро достанеться?.. А добра — чимало... Хіба що він прогуляє; кажуть — черкає добре... Та не вір, дівко, тому: казаному кінця немає... Чого люди не накажуть? Вір тому, що сама побачиш... От як послужиш, то й побачиш, який то Загнибіда... Лихий, кажу, був, поки писарем був, — без карбованця за паспортном і не йди... «Ви, — каже, — на заробітки йдете, гроші лупить: а тут — з голоду здохай... Ложи карбованця!» Ну, й ложи; та ще й у шинок поведи, добре напій... Такий-то був; а тепер — не знаю...

Христя глибоко-важко зітхнула.

— А ти не здихай! Чого тобі? Не гаразд буде — не тільки світу, що в вікні, — за вікном більше... Аби ти була добра, то там доброю слугою дорожать... Це тобі не село... А це тобі й гнилий перехід! — скрикнув Кирило, спускаючись з гори в балку, посеред котрої пробігав невеличкий протічок.

— Ххе!.. Ще не біда. Води небагато — і перестрибнути можна! — гукнув Кирило, розбігаючись, щоб перескочити ту течію. Тільки що плигнув на горбик — так зразу й загруз по пояс.

— Отака ловись! — скрикнув він, викарабкуючись. — Біс його батькові, повні чоботи набрав.

Христя стояла по сей бік течії та аж затіпалась, як Кирило провалився. Їй здалося, що він потопає. Коли ж Кирило викарабкався увесь мокрий, її сміх розібрав.

— Хотіли, дядьку, по-молодецькій? — спитала Христя з усмішкою.

— А вийшло — лиха б його година взяла! — мовив Кирило, простуючи на місток, щоб перебутись. Вода в його чоботях чвахкотіла.

Христя собі зійшла на місток і, схилившись на перила, піджидала, поки Кирило перебується.

— От тобі перейшов і не замочився! — сердився Кирило. — І піддурило ж, біси його батькові! Думка — бугорок; де там вода візьметься?.. А воно навернуло зверху снігом, а там вода — дна не достанеш...

— Ви б, дядьку, подождали трохи, просушилися, — раяла Христя, — а то як його в мокре ноги обгортати?

— Як? Отак! — скрикнув Кирило, угортаючи ногу.

— Коли б ще чого не підкинулось...

— А підкинеться — що ж ти зробиш? Раз родився — раз і помирай!

Христя замовкла, щоб, чого доброго, Кирило ще не вилаявся. Замовк і Кирило і, перевзувшись, устав, подивився на ноги, натяг сіряк у рукава і, взявши ціпок, знову потяг шляхом.

Ішли мовчки. Христя боялась перша зачинати розмову; Кирило собі мовчав. Ідучи, він, знай, поглядав на чоботи, мов довідувався, чи цілі ще; хекав, спльовував...

— Отут стій! — сказав він, доходячи до Йосипенкових хуторів. — Спочинемо, підкріпимося. Половину шляху увійшли — буде!

Кирило повернув до двору. Христя стала, не знаючи, чи йти їй за Кирилом, чи на шляху подождати.

— А ти чого зостаєшся? Іди й ти. Люди добрі — не виженуть з хати.

Дві здорові собаки кинулись на їх з-під комори. Висока та струнка молодиця вибігла їх провести.

— Вон, прокляті! — скрикнула вона, кидаючи на собак грудкою снігу. Біле-біле, наче з крейди вистругане, лице молодиці злегка зашарілось; очі, як оксамит, на хвилину спалахнули.

— Здорова, Мар'є! Чи ще ти ще? — спитався Кирило.

Молодиця не то усміхнулася, не то очима заграла.

— Та ще! — відказала вона, зітхнувши.

— А Сидір дома? — розпитувався Кирило.

— Немає. У город поїхав. Одна мати... розпочала лайку та ніяк не вгамується... Ідїть же в хату!

У хаті вони застали стару кремезну бабу. Широке лице її порізане глибокими зморшками; губи товсті, одвислі; ніс гуластий, з чорною бородавкою на кінці; очі злі, аж зелені, наче іскри, жевріли з-під її насуплених брів... Христі здалася вона відьмою.

— Здорова, Явдохо! — привітався Кирило.

Явдоха, сидючи на лаві, тільки бликнула на Кирила очима.

— Як живеться? Як можеться?

— Ат, живеться! — гарикнула стара, мов у розбитого дзвона вдарила, аж Христя струснулась. — Уже ж не як у нас живеться!.. Поїхав оце Сидір з дому, то ми й ручки склали, — гомоніла вона, блимаючи зеленими очима на Мар'ю.

Лице Мар'ї ще дужче зблідло, а очі більше розгорілися. Мар'я прикро подивилася на Явдоху, скрутнула головою і мовчки виїшла з хати.

— Отак завжди! — гарикнула стара. — Хоч би тобі словом обізвалася: мов зроду німа або їй — прости Господи! — річ одібрало... А зайдуть чужі люди у хату — вона з ними хи-хи та реготи справляє; цілий би день жартувала! А до матері — слова не знайде! Ну, вже взяв Сидір собі жінку! Уже вибрав пару! Казала: не бери отих городянок, то — проклятуший народ!.. Там, у городі, розкіш їм, воля, страху немає... От воно і звикне без діла сидіти, по сім неділь на тиждень справляти! А прийде на господарство — аби було підставлено їсти та пити; а само, біси його батькові, не потурбується... Де вже з наймички та добра ждати? Привикне чуже нехтувати, та так і біля свого... Казала Сидорові: не бери, сину! Возьми краще Гаманенкову Пріську, вона тобі буде жінка, а мені невістка... Пришелепуватий же, прости Господи!.. Як не з нею в парі, то й ні з ким мені вже не бути... Обійшла, видно, дурня; обпоїла чортовим зіллям городська наймитюга!.. Не послухався... А тепер — і бийся з нею, і воловодься!.. Він же ніко-

ли не сидить дома: то сюди, то туди вештається — не баче, що матері достається!.. От побила мене лиха та нещаслива година! Сподівалася на старість спочити — от і спочила! — закінчила стара, важко сопучи.

На який час у хаті стало тихо. Кирило сидів коло столу й обдивлявся хату; Христя стояла у порога.

«Он що воно про нашого брата співають... — думала вона. — І наймитюга, і нетіпанка, і сяка, і така... Господи!» — Серце їй наче хто у жмені давив; сльози поривалися з очей.

— А тут, коли б ти знала, Явдохо, яка нам пригода трапилась, — перервав Кирило нудне мовчання. І почав розказувати, як обвалився на гнилому переході.

Мар'я увійшла у хату з оберемком дров у руках. Видно, вони були їй не по силі, бо вона аж зігнулася, — бліде лице почервоніло.

— Та й важкі які! — простогнала Мар'я і кинула оберемок з рук. Дрова з грюком упали додолу. Стара кинулась-скочила.

— Ще ти голови моєї не наклотала? — скрикнула вона. — Набрала дров, що й чортова голова твоя не знесе, та й вергаєш ними... Піч к бісовій матері розвалиш!

— Де та піч, а де дрова... — стиха одказала Мар'я.

Стара аж потемніла:

— А долівці що ото зробила? Давно мазала? Десять раз на тиждень мажешся...

— Та буде вже вам. Хай ще на завтра трохи, — не то усміхаючись, не то з докором промовила Мар'я. Стара скрутнула головою і сплюнула.

— Чого ти, дівко, стоїш? Чому не сядеш? — повернулася Мар'я до Христі. — Сідай, спочинь. Куди се вас Бог несе?

— У місто, — одказав Кирило, поки Христя боязко присідала на лаві.

— Чого? На базар?

— На базар же. Продавати он її... — жартував Кирило, мотнувши головою на Христю.

— Її? — спитала, граючи очима.

— Атож! — одказав Кирило.

— Ви ж глядіть, дядьку, не продешевіться. За таку молоду та хорошу дівчину правте добру ціну! — жартувала Мар'я.

Стара засовалася на місці, мов її що вкусило, і, уставши, направила з хати.

— Куди се ти, Явдохо? — спитався Кирило.

Явдоха мовчала, не озивалася; тільки засопла, проходячи побіля Мар'ї.

— Чого се вона така сердита? — спитався Кирило, як Явдоха скрилася в сінях.

Мар'я мотнула головою.

— Вона завжди така! Хіба в нас буває коли, як у людей? Наче у тому пеклі — так і кипить!

— Куди ж се вона?

— Піде другу невістку золити. Мене оце точила, а то ще по другу пішла.

Річ знову перервалася. Мар'я підкинула у піч дрова.

— От що, Мар'є, — помовчавши, обізвався Кирило, — чи немає у вас чарки горілки? Не тобі кажучи, ідучи сюди, провалився... замочився; а тепер немов починає терти.

— Я зараз.

І Мар'я, підкинувши дров у піч, вибігла з хати і не забарилася вернутися з пляшкою.

— Оце гаразд! Оце добре!.. Ач, як по животу пішла! — хвалився Кирило, випивши одну.

— Та все ж таки — чого ви у місто йдете? — допитувалася Мар'я.

Кирило почав розказувати. Христю так той переказ уразив, що вона не видержала — заплакала.

— Чого ти, дівко, плачеш? Не плач, не журися. У городі добре жити. Я сама там служила і клену свою дурну голову, що поквапилася на заміжжя... Що тут? Одна неволя... А гризні скільки?! Ви от на хвилину зайшли, та й то її не минули. А мені ж то те день у день, ніч у ніч слухати!.. Бий його сила божа! Покріплю ще, потерплю трохи, — не вгамується — покину! — махнувши рукою, сказала Мар'я.

— От і надума таке дурне! — обізвався Кирило. — А Сидір же як? А хазяйство?

— Хай їм... з їх хазяйством! А Сидір і другу, як схоче, знайде!

— Отаке! — понуро одказав Кирило. — Нащо ж він тебе брав, коли другу шукати?

— Нема моєї мочі далі терпіти! — гірко промовила Мар'я. — Нема мочі, та й годі! Уже ж я на своєму віку не мало вистраждала; знаю, що воно — не сахар...

— Та то воно забулося.

— Ні, не забулося, — глибоко зітхнувши, одказала Мар'я. — Таке не забувається.

Помовчавши трохи, вона знову почала.

— У городі? Та в городі тільки й жити! Там вільно, там людно... Ніхто тебе не примічає, ніхто не пиляє, не точить та золить, як тута... І сонце встане, і сонце ляже, а тобі все одно — як: га-ри та й га-ри!.. Та я, як упослідне на місці була — як сир у маслі

купалася... Робота моя неважка — витоплю піч, зварю їсти, відам — і вільна на увесь день і на всю ніч... Ніхто тебе не питає: де була, куди ходила?.. А тут?.. Та пропадай воно пропадом! — аж скрикнула Мар'я, і чорні очі їй заблищали сльозами.

— Така вже ти, Мар'є, городянка вдалася, — зітхнувши сказав Кирило.

— Отакою і пропаду! — одрізала Мар'я. І всі надовго замовкли.

— А що, дівко: сидять-сидять та й ідуть? — обізвався нескоро Кирило, піднімаючись з-за столу. Христя собі встала.

— Прощавай, Мар'є! Та викинь ти думки з голови, — сказав Кирило.

— Прощайте! Щастя вам Боже!.. Може, стрінемося коли в городі, то признавайтесь, — повернулася вона до Христі, одказуючи на послідню Кирилову річ.

Христя Мар'ї, а Мар'я Христі одна другій відразу подобалися; кожна у другій почула щось собі близьке, рідне.

— Що воно за люди? — поспитала Христя в Кирила, одійшовши з гони від хутора.

— Де люди? — глянувши уперед, спитався Кирило.

— Там... де ми були... У хуторі.

— Люди?.. Йосипенки... Вони якісь мені далекі родичі доводяться... Нічого — добрі люди. Коли б не стара гаргара, а то всіх, як іржа залізо те, точить... Найбільше достається цій Мар'ї. Вона й Мар'я ця, бог його знає, якась чудна!

Христя не допитувалась, чого Мар'я чудна; Кирило не розказував далі. Обоє, похнюпившись, мовчки тягли — нога за ногою. Що думав Кирило — Господь його знає, а Христя... Христя думала про чудну Мар'ю, про свою матір, про село... Ті думки, мов голуби, облягали їй голову; сум щипав потроху за серце.

Сонце спускалося все нижче та нижче. Шлях дедалі все чорнів, брався водою. По йому частіше та частіше попадалися проїжджі-прохожі; Кирило й Христя мовчки їх минали. Аж ось на горі засинів лісок; дим і курище здіймалося з-за лісу; якісь глухі клетоти доносились до їх. Туга у Христиному серці росла все більше та більше.

Дійшовши до ліска, вони повернули у праву руч. Шлях широкий, покритий талим снігом, гадюкою поп'явся на гору. Мовчки, похнюпившись, вони піднімалися все вище та вище.

— Оце тобі й город! — сказав Кирило, коли вони зібралися на гору.

Перед ними у долині розіслалося місто. Широкі ulиці, наче річки, попереρίζували його і вздовж, і вшир, і впоперек. По ули-

цях сторожами виставились високі кам'яні будинки, червоніючи цеглою, виблискуючи вибіленими боками. Серед невеличких майданів тягнуться угору гострими шпильями церкви: кругом їх лавою обступили крамниці... Наче комашня, снують-метушаться люди. Всюди гам та гук, неясний гомін та клекіт...

Западаюче сонце обсипає все те своїм червоним світом, не наче кров'ю поливає...

Христі зробилося страшно... Місто здалося їй хижим звіром, що, притаївшись у ямі, роззявив свого кривавого рота з білими гострими зубами, наміряючись кинутись на неї.

— Ану, дівко, годі стояти — рушаймо! — мов у дзвона вдарив, вимовив Кирило.

Христя, наче підстрелена, струснулась... Сльози, як горох, покотились з її очей додолу.

II

— Коли б сам чортяка вигадував, то не вигадав би такого, як оце вийшло!.. Піст на сході, а в мене однії шуки цілий віз не розпродано, чехоні дві бочки... колоди. Та ще й одлига... Тьфу! У крамницю хоч не потикайся... — гукнув Загнибіда, увіходячи того вечора у хату.

У Христі аж у пальцях похолонуло, як вона його вздріла... Височенного зросту, довгобразий, з страшенними рудими вусами, гострим горбатим носом, нахмуреними бровами, з-під котрих, мов дві жарини, блищали жовті, аж червоні, мов у кроля, очі. Одітий він був по-міщанському: у довгому сукняному чекмені, що спадав аж до самих чобіт, у широкій смушевій шапці — книшем, котра, наче сковорода, прикривала його стовбовату голову. Його обличчя, його постать, його поступ казали, що це чоловік силющий, рішучий: нічого він не злякається, ні перед чим не зостановиться. А червоні кролячі очі видавали лукаву душу, єхидні заміри: писарська каверза побраталася у них з крамарськими хитрощами.

— А це хто такий, Олено? — кинувши на Христю, неначе жаром, бистрими очима, спитався він своєї жінки, молодої змарнілої молодиці з блідим лицем і блакитними очима. Здавалося, само небо відбивалося у її ясних зрачках.

— Се ж наймичка, — одказала та тихим та привітним голосом, мов на струні злегка забриніла.

Загнибіда став серед хати, скинув погляд на жінку, глянув на Христю, що, похнюпившись, стояла у порога; потім знову на жінку і знову на Христю... Так орел з високості задивляється на свою здобич, вибирає — яка смачніша.

Невисока Христя, з повним рожевим лицем, молодими ясними очима, чорними бровами, так одрізнялася від змарнілої Олени. Ся — бліда та зажовкла, наче зов'яла квітка; а та — тільки що розпустилася... У Загнибіди аж очі загорілися, як глянув він на її низький круглий стан.

— Насилу діждалися вашої милості!.. — неласкаво привітав він її. — Ти чого так довго барилася? — попитав далі ще неласкавіше.

У Христі у душі похолонуло, зарябіло в очах...

— Петре! — сказала Олена, скрутнувши головою.

Загнибіда з усмішкою глянув на Христю, потім на жінку і мовчки пішов у кімнату.

— Давай, дівко, самовар, — сказала Олена і полізла до шафи.

Христя не пам'ятає, як ускочила в сіни, як ухопила кип'ячий самовар, як умчала його у хату.

— Туди, туди... У кімнату неси, Христе, і постанови он на тому столі, — порядкувала Олена, виймаючи посуду з шафи.

Христя застала Загнибіду вже за столом. Розвернувшись на стільці, сидів він і водив бистрим поглядом по хаті. Як Христя увійшла з самоваром, він так і упився в неї своїми гострими очима. Вона чула, як той прикрий погляд пронизував її наскрізь, добирався до серця, мутив душу... У неї тіло тремтіло й самовар у руках тіпався, — не поспіши постановити — певно б, вона його була б кинула. Становлячи, вона все-таки не здержалась — схлюпнула. Гарячий кип'яток побіг по її руці на стіл... Невиразна біль у щипнула за пальці; вона хоч би писнула або скривилася — тільки загорілася вся, як огонь.

Загнибіда дивився на стіл, де калюжка курилася паром, а вона стояла і мліла... «Що се я наробила?.. що буде мені?» — думалось їй... Загнибіда мовчав, вона стояла, наче кам'яна.

— Бач, й налила на столі! — тихо сказала хазяйка, увіходячи з посудом. — Возьми ж он там ганчірку та витри.

Христя мухою повернулася.

— Проворна! — буркнув їй услід Загнибіда, коли вона, справившись, виходила з кімнати.

— Нічого — дівка скоро, — додала Олена.

Далі Христя нічого не чула... Огненна, пекучо-огненна біль давить їй пальці. Її поривало кричати від цієї болі, а вона боялася і зітхнути. Гарячі сльози обмили їй лице... То вона пригортала до серця обшпарену руку, то тріпала нею, то приводила до рота, хукала — біль не німіла. З другої хати доносився до неї брязкіт посуду та смоктання чаю.

— А налий ще, — сказав Загнибіда уже вчетверте. — Мов і солоного не їв нічого, а чай добре п'ється.

«Вони п'ють, смакують, а я собі руки не чую!» — думала Христя, схлипуючи.

— А цить... — обізвалася, прислухаючись, Олена. — Миші скребуться?

Загнибіда здержавсь, та не здержалась Христя. Важке зітхання з плачем вирвалось якраз у ту мить, коли зробилося тихо.

— Плаче? — вгадував Загнибіда.

Христя замовкла, затаюючи у собі дух.

— Христе! — обізвалася Олена.

— А вона Христя? Христя в намісті! — сказав Загнибіда.

— Христе! — скрикнула вдруге Олена, не діждавшись одказу від неї.

— Чо-о-го? — з плачем обізвалась Христя.

— То ти плачеш? Чого? Іди сюди.

Христя увійшла вся заплакана, держачи в другій руці спечену руку.

— Чого ти? — допитувалась Олена.

— Та нічого! — нетерпляче одказала Христя й направилася з хати.

— Як нічого? Кажи — чого плачеш?

— Пальці попекла.

— Чим?

Тільки що Христя зібралася відказати, як щось булькнуло, приснуло... почулося заливне реготання.

То Загнибіда, сьорбнувши чаю, не видержав і, приснувши, зареготався.

— Ну, чого ти? — дивуючись, спитала Олена.

Загнибіда реготався... Його тіло тремтіло, а лице аж посиніло з натуги. Той регіт гострим ножем упивався Христі у серце, вередив і без того нетерплячу біль у руки. Ось Загнибіда похлинувся, закашлявся...

— Знаю... О, бодай його! — скрикнув він, прокашлюючись; і почав розказувати, як Христя обшпарила руку.

— І терпляча ж яка, та не видержала! — додав, усміхаючись.

Христі ще тяжче, ще трудніше стало: то над нею насміхаються, з неї регочуть! «Залився б ти на кутні, проклятий!» — подумала вона, обливаючись слізьми.

— Ти б же що зробила, дурна. Ріпи тертої приложила або-що, — раяла Олена, вибігаючи у кухню. Вона знайшла ріпу, натерла на тертушку і обліпила Христі червоні пальці.

Христі трохи полегшало: рве, сіпа, горить, та хоч не так болить несамовито. А Загнибіда у кімнаті не вгамується та й не вгамується... Оце на хвилину і затихне та й знову заллється реготом.

— Ну, чого ти регочеш? — grimнула на його Олена. — Збожеволів, чи що? Дівка місця не знайде, а він — регоче...

— Та коли б же ти знала... Коли б же ти бачила... Це ж при мені було... На моїх очах було... Як вона схлюпнула кип'ятку на руку... Зразу як огонь стала! А ні словом не обізвалася... От дурна! Сказано: з села воно — як та деревина необтесана!

То було Христі досадно, а то зробилося ще досадніше, коли вона почула гірку правду Загнибідиної речі... Справді: чому їй було зразу не похвалитися, що опекався? Приложили б тертої ріпи — і вона б не терпіла так довго, що аж до плачу дійшло... Ніт же, побоялася... Кого?.. Чого?.. Всього!.. І того, що налила на стіл, і того, що хазяїн дивився на неї... Бо — з села вона, бо — деревина необтесана!

Тут знову почувся їй zalивний Загнибідин регіт. «Та й гіркий же цей Загнибіда! та й уїдливиий який! Кому сльози, а йому смішки...» Їй пригадалися Кирилові слова: п'явка не чоловік! «П'явка, п'явка і є!» — думалося їй. П'явкою був, п'явкою і згине! А їй же прийдеться тут цілих півроку бути, півроку слухати доїдливих речей, ехидного реготу... Господи! сьогоднішній вечір їй віком здався, а то ж — півроку! Він же з мене і кров виссе... Недаром його жінка така замліла та занепала... Випила, видно, немало, добра душа, на своєму віку!»

Такі думки клопотали Христину голову. Плутаючись одна за одну, зачіпаючись одна за другу, вони односили її звідси геть — у село... до матері... Що то тепер там? Плаче, видно, мати. І не спить — плаче... Нещасна!.. Уперше зроду вона звідала такий різучий, такий тяжкий жаль по матері. Її тягло, рвало туди, до неї, до своєї рідненької жалібниці, до своєї єдиної порадниці... Все б вона дала, що тільки має, аби бути тепер коло неї, коло своєї нені старої... Що ж дасть вона? Що є у неї?..

Життя уперше поверталось до неї своїм суворим боком; вона уперше почула на собі його важке ярмо... «Ні, немає щастя й талану бідним на сьому світі і не буде ніколи!» — рішила вона.

— Христе! ти б потушила світло; нащо воно дурно буде горіти? — сказала їй з другої хати Олена. — Сьогодні вже нічого не будемо розпочинати.

Христя потушила... Що ж їй тепер робити? Лягати? Вона б лягла, спочила. Де ж те місце, що їй прийдеться спати? Тут нічого не розбереш.

Вона приткнулася головою на столі на кулаці. Слава Богу, рука її занімала; тільки щось під серцем пече, за печінку тягне... Ба, вона сьогодні не обідала! Вийшла з дому рано, прийшла сюди пізно. Її ніхто не питав, чи їла вона; вона нікому не казала. Та їй і їсти не хотілося. І тепер їй не то що хочеться — нудить тільки...

У кімнаті почалася розмова.

— Коли ж ти думаєш паски пекти? — питався Загнибіда.

— З завтраго почну, — одказала Олена. — Я не знаю, чи багато його напикати?

— Щоб стало, — одказав він.

— Ти все кажеш так: щоб стало. А скільки його треба? І торік, і позаторік пекла рівно. Позаторік же — ще й зосталося, а торік — як накликав гостей, то все в один раз поїли.

— Ну, от і вгадуй так... Щоб стало, та й годі!

Розмова затихла. Через кілька хвилин вона знову почалася.

— Ти от журишся пасками, — почав Загнибіда, — а мене друге журить. Он на одній чехоні рублів двісті убитку буде. Підсів мене сей рік Колісник! «Купи, — каже, — пополам візьмемо». Я й купив; а він, біс його батькові, від своєї половини і одкинувся. Тепер і підкидайся! Прийдеться у рів вивернути, та коли б ще і поліція не накрила. Сьогодні базарний проходив. «Петро Лукич! Петро Лукич! — гукає. — Що це з вашої лавки важким духом несе?» — «То, — кажу йому, усміхаючись, — через те, що ви ніколи у неї не зайдете». — «Ну-ну, — одказує, — не шуткуйте!.. Одберіть, лишень, з десяток доброї щуки, я десятника зашлю».

— Що ж, ти й одібрав?

— Авжеж. Ще й то добре!.. Коли б зайшов у лавку та розворушив ту гнилятину!.. Я вже й не знаю, як її оте мужиччя їсть. Ну, стерво ж стервом!.. Сьогодні заходе один: «Щось вона, — каже, — трохи припахає». — «То, — одказую, — почула одлигу, а риба — золото...» Витягаю спідсподу, щоб показати, а вона так і розпадається... Нічого — бере... От коли б Лошаков на завод узяв — гаразд би було. На днях забігав: «Бочку треба». — «Не зовсім, — кажу, — гарна». — «Та кат її бери! у мене робочі, — поїдять!..» Так от третій день сьогодні, а щось не шле. Коли б узяв бочку — перевіз би! Сими днями сподіваюся бочку розпродати; а там коли з півбочки й пропаде — невелика утрата... Де наше не пропадає!

— А ти знаєш, що треба Христі шити одержу, — увернула Олена.

— Підожде! — одрізав Загнибіда. — Ми її більше ждали... Хто тепер, сими днями, буде шити? Самій же — ніколи буде. Після празника хай. Ще побачимо, яка з неї робітниця буде.

— Та цить! — промовила Олена.

— Чого цить?

Христя аж дух затаїла, щоб не пропустити і слова, що про неї далі будуть казати. Та дарма!.. Розмова на тому й обірвалася. А коли знову почалася, то про незнайомих їй людей, про наживу, про плутні крамарські: хто кого обдурив, під'їхав, підсів...

Сумно стало Христі й важко те слухати. Де вже його в ката тут шукати тії жалості, коли тільки й думки — як би з другого жили вимотати, на другому поїздити!

— Христе! прибирай самовар, — нескоро кликнула Олена.

Христя поприймала, поприбирала. А там ще Загнибіді заманулося повечеряти, — вечерю давала. Поті після вечері помила посуду, сама повечеряла — бралось вже до півночі. А хазяйка, йдучи спати, наказала, щоб до світу самовар становити: «Бо завтра день базарний, Петру Лукичу треба рано в крамниці бути».

«Людей труїти гнилою чехонею!» — подумала Христя, важко зітхнувши. Помостилась на лаві, загасила світло й собі лягла.

Темна, непроглядна темнота обняла її зразу; хоч око виколи — нічого не видно. Чутно тільки глухе шепотання з третьої хати... То хазяїни Богу моляться чи шепочуться про бариші? Їй яке діло? Вона, наморена ходю трохи не цілого дня, випадками сьгоднішнього вечора, зразу закрила натомлені очі. Сонне забуття обхопило, обняло її.

Христя відразу заснула. І не снилось їй нічого, ніщо не тримало її тихого покою. Пригорнувши болячу руку до грудей, вона спала. На те й ніч, щоб усім спочивати. Та чи усім? А то що за світ колишетесь у малій хатині? Ось він уже в кімнаті, серед його ясної хвилі чорніє чиясь постать висока... Хто то? Чого? То Загнибіда, босий, роздітий, з свічкою у руках, тихо, наче кіт той, викрався з кімнати, увійшов у кухню і, озираючись на всі боки, покрався у сіни. Злегка надавив він клямку, щоб не стукнула, одчинив двері, високо над головою держачи світло.

У кутку на лаві лежить Христя, спить. Темна тінь від неї ходетруситься по стіні... У Загнибіді очі заблищали, як він її зобачив. Тихо на пальчиках підійшов він до неї, підняв світло угору так, щоб світ падав саме на голову Христі... З темноти вийшло кругле покійне лице її з чорними бровами, з закритими очима, з трохи розкритим ротом. Тихе зітхання ледве-ледве чувається, то піднімає, то опускає її високі груди. Очі у Загнибіді аж засвітили, рука злегка затіпалася... Довго він стояв над нею, дивився, напувався чарами її красної вроди. Се... тихо послав уперед руку, подержав над нею, як держать над жаром, коли змерзне, і... тихо опустив... Христя кинулась. Світло в одну мить згасло... Темнота

знову облягла кругом. Спросоння Христя не розібрала, чи то їй снилося, чи справді вона бачила світло. Натомлена, вона перекинулась на бік і знову заснула. Вона не чула, як нешвидко після того щось в темряві зашамотіло; як стукнули двері в хатині; як Олена, прокинувшись, спитала: «Хто то?» — «Се я», — важко дишучи, одказав Загнибіда.

— Чого ти?

— Ходив довідатись, чи засунено.

Грузько він ліг на ліжко, аж воно зарипіло, довго ворочався, поки не заснув. Зате Олена цілу ніч не спала.

III

«Христос воскрес! Христос воскрес! Христос воскрес!» — одно носилося, одно ходило по хатах у Загнибіди на другий день великодніх свят.

На сей день у Загнибіди завжди бенкет... Цілий рік турботи та клопоти, купування та перепродування, сварка та згоди... Три дні великодніх свят та три дні різдвяних — тільки й свята. Та й то через те, що ніхто у сі три дні не торгує. Замість спочинку справляються бенкети то в того, то в другого... Ціла зграя назбирається людей з близьких і далеких країв; сунуть усі до одного в господу; наб'ється — пальця просунути нікуди; говір-гомін — наче вода в лотоках шумує й клекоче; спірка і регіт; випивання та підкушування... Так воно здавна заведено, так і досі ведеться.

Другий день великодніх свят — Загнибідин день. Про те знали і свої близькі, і сторонні, і самі хазяїни. Збиралися завгодя. Завгодя скуповувались, пекли-варили... Цілий тиждень Христя за приводом хазяйки, наче в каторжній роботі, коло печі крутилася, уриваючи післябідній зайвий час на підмазування, витрушування, підмивку-побілку. У суботу усі хати наче в сорочки білі нарядилися; по кутках з-за оберемків роблених квіток у блискучих шатах визирають образи; обличчя святих аж усміхаються; невеличкі лампадки крутяться перед ними на тоненьких ланцюжках; по вікнах узорчаті запони; сонце пробивається крізь їх невеличкі кружальця... По столах, накритих білими, як сніг, скатертинами, найдків-напитків — ніжки гнутья... Всюди достаток, розкіш, багатство...

Христю дивували такі запаси... «Господи! — думала вона. — Одному даєш он скільки, а другому... Коли б моїй матері хоч десята частина того, що тут є, яка б вона була щаслива!.. А то?..»

Вона глянула кругом себе. Виходячи з села і сподіваючись на хазяйську одіжку, вона свою новішу зоставила дома. І от те-

пер, у чому прийшла — у тому і свято справляє... Старенька дерга — покороткувата, заяложена керсетка на плечах розлізлася. Спечена рука не піджила. Щоб не роз'ятрювати, Христя пов'язала її лихенькою ганчіркою; ганчірка та коло кочерг та рогачів замазалася, сажею взялась... І ото вона, обірвана, обшарпана, серед такої багатой обставини! Їй самій у вічі б'є все те. А хазяїнам байдуже!

Хазяйка якось спитала:

— Ти не брала нової одежі з дому?

— Їй і у цій добре, — одказав хазяїн, усміхаючись... і більше нічого.

«Наймичка! Наймичка!» — думала Христя, і коло серця її як огнем пекло.

Діждали Великодня. Коли б се на селі було — знала б Христя, що їй робити, куди піти, де погуляти. А тут?.. Тиняється по двору; слухає гомону, що доноситься з ulиці; вийде й за хвіртку; подивиться на людей... Розодіті та наряджені йдуть вони на гулянки та на колиски — її минають. А коли хто й заприміте, то хіба на те, щоб поглузувати.

— Де се така чорногузка взялась? — пита парубок у міщанському уборі другого, витріщивши на неї баньки.

— З села! не бач? — одказує його товариш.

Христя мерщій тікає у двір; а за нею слідом погукування та вигукування...

— А крижаста яка! Чи бач, як вивірчує... — І несамовитий регіт несеться ulицею.

«Чужі, чужі!» — думає Христя, тікаючи в хату. А там — тихо, хазяїни полягали спати. Тихо та сумно, як у домовині. А в селі тепер? — дівчата гуляють, співають; підходять хлопці, домагаються христосатись... Спірка, жарти, регіт... Насилу діждала вечора.

— Лягай раніше, висипляйся, бо завтра чи і вночі доведеться спати, — каже їй хазяйка.

«О, добрі які!» — думається їй. І про неї таки згадали, і її не забули!

На другий день почалася збірка з самого ранку. Перші прийшли близькі сусіди — підганяти хазяїнів до церкви.

— Пора до божого дому! — гукали, заглядаючи в хату.

— Ще поспіємо. Заходьте! Заходьте! — запрохував Загнибіда.

Поки збирались-наряджались, починалась розмова. Розказували, як хто стрівав свято, як провів перший день, що чуто по городу. Жінки тим часом обдивлялися запаси, дивувались хлібові святому, що він у Олени Іванівни завжди і пухкий і високий;

розпитувалися — у кого брали борошно, як учиняли, чим завдавали... Звісні празникові речі!

Аж ось і хазяїни зібралися. Загнибіда нарядився у новий сукняний убір, надів сорочку з манжетами, пов'язав шию шовковим платком, чоботи до вакси, на рипу — пан паном! Олена Іванівна одяглась у блакитне шерстяне плаття, покрила плечі тонким кашеміровим платком, вив'язала голову шовковою хусткою; у вухах сережки блищать, на руках — золоті персні...

— Готові?

— Готові.

І хазяїни, і гості разом пішли до церкви.

Недавно пішли, та швидко й вертаються: у такі дні незабарна служба... Перші хазяїни уступили у двір, а за ними — й чужі. Чоловіки, жінки, молоді й старі; як бочки товсті, як шила тонкі; низькі — трохи не при землі; високі, як дуби гінкі... А убори-наряди? Червоні плаття, зелені куцини, рябі спідниці, жовті шушони, блискучі ластикові балахони, чорні сукняні каптани — аж у вічі б'є! І все те суне у двір, у хату; вітається, зачинає розмову. По слову: десять душ — десять слів... а то стільки народу?.. Гомін піднявся у хатах, наче у жидівській школі, стовпом стоїть і не вгаває, наче вода клекоче у лотоках...

А ще не всі; то той, дивись, надійде, то другий. У хатах уже й просунутися нікуди; кімната й світлиця повним повні: одні начіплялися на стульцях, на кроватях; другі товпляться, шукаючи місця. Всі позирають на столи, де рядком настановлені пляшки грають проти сонця своїми цвітними настоянками; перед пляшками на здоровенному підносі чорніє печена гуска, стоїть піджарене поросся, держачи у зубах шматок хрину; невеличке ягнятко, зігнувшись у каблучку, виставило своє гостреньке рильце з рідкими зубами; там лежить вутка, задравши ноги вгору; там біліє товсте молоде сало, жовтіє масло, червоніють крашанки; а над цим усім в кінці столу, наче сторожі, стоять високі паски з білими головами, присипані цвітним горошком... Все так і бере очі на себе; все дратує смак! Недарма всяке, глянувши на те, тільки спльовує.

— Кого ми ще ждемо? — спитався високий огрядний чоловік з веселими карими очима, червоним лицем, чорним вусом, підходячи до товстого крамаря, що сидів у кутку, потім обливаючись. — Чи так — походимо, подивимося на оці запаси та й додому порозходимося? — вимовив він далі, скрутнувши свого чорного вуса.

— Петро Лукич! Петро Лукич! — гукнув на Загнибіду крамар.

— А що?

— Пора, братику. Животи підвело, — мовив він, скривившись, мов і справді живіт у його заболів.

— Та... Рубець з Книшем обіцяли зайти, — сказав, чухаючи потилицю, Загнибіда.

— А по-моєму: де два — там третього не ждуть! — одказав високий чоловік з чорними вусами.

— І батюшки немає, — додав Загнибіда.

— Оті ще бородаті! — процідив крамар.

— І нащо тих бородатих ждати? — граючи очима, питає високий чоловік. — Хіба ми й самі бороди не причепимо? У Олени Іванівни, певно, завалалося де повісмо прядива... От і борода готова!

Кругом знявся регіт.

— Уже Колісник пустився на вигадки! — сказав хтось.

— На які там вигадки? — правувався Колісник. — Тут голосу не одтягнеш, а вони — вигадки!.. Я кажу: поки батюшки, та се, та те, то воно б по одній слід пропустити. Пантикулярно, як кажуть пани.

— Слід, слід! — хтось одказав, спльовуючи.

— Та щось Петро Лукич не теє... — дивлячись на хазяїна, мовив Колісник.

Загнибіда мотнув головою.

— Там, у малій хатині, — тихо сказав він, указуючи на двері.

Колісник, крамар і ще дехто зняли й один за одним посуду в хатину.

— Батюшка йде! — хтось крикнув у світлиці.

— Батюшка! батюшка! — заходило по хатах.

— Постійте! Зараз батюшка буде, — гукнув Загнибіда, протовплюючись уперед стріти батюшку.

Колісник з серця махнув рукою і сплюнув.

— Утріться ж, Костянтин Петрович, щоб, бува, бородатий не примітив! — хтось сказав йому.

— Утріться! Чарка біля рота була — і тут одняли! — мовив він сердито.

— Та так тільки й довелось подивитись?

— Атож!

Дехто зареготався.

— Коло рота було, та в рот не попало.

— Та хоч не завдавай жалю, — прохав Колісник, чухаючи потилицю.

Регіт ще дужчий знявся.

— Тссс!.. — загуло кругом.

Гучно і зично роздалося серед хати святе поспів'я. Славили воскресшого з гроба, славили його Пречисту Матір... Молодий, білолиций та чорноволосий батюшка з хрестом у руках виступив уперед, заводив голосним тенором. За ним диякон, товстий, огрядний, з рижою по пояс бородою, витріщивши булькаті очі, пер, наче з бочки, товстого баса. Стихарний дяк, у косі з сивого, аж жовтого, волосу, старий — аж труситься — деренчав, мов маленьке ягнятко; за ним високий таранкуватий паламар, насупившись, гув очеретяного баска... Хазяїн, хазяйка, звівши до образів очі, хрестилися; гості з усіх боків навколо обліпили причет; передні ще такі вимахували руками, зате задні так стовпились — пальця просунути нікуди.

Тільки що батюшка, проспівавши, підніс хазяїнам хреста цілувати, як у хату увійшли два панки. Один — середнього росту, натоптуваний, з круглим червоним лицем, так гладесенько виголеним, що воно у його аж вилискувалось, з невеличкими блискучими очицями, котрі, як мишенята, бігали в його то сюди, то туди. Другий — високий, сухий, з одстовбурченими бровами, похмурим поглядом, рудими баками, що, наче ковтуни, спускалися з його кістлявих щелепів.

Обидва на пальчиках покралися уперед, злегка тримаючи за плечі огрядних міщан, що стовпилися ззаду. Ті, озираючись і кланяючись, поступалися, давали дорогу. Пани попростували до столу.

— Хто се? — почулося у задніх рядах.

— Не знаєш хіба?

— Авжеж, не знаю.

— Ото сухий, високий — Рубець, секретар з думи; а то червонопикий — Книш, з поліції.

— Чи бач! Пішов наш Загнибіда вгору: з панами водиться!

— А-а! Антон Петрович! Федір Гаврилович! — скрикнув Загнибіда, запримітивши Рубця і Книша. — Христос воскрес!

Почали христосатись. Рубець, суворо похристосавшись з хазяїном, підійшов до батюшки, поцілував хреста і щось тихенько замовив. Батюшка заметушився, подав Рубцеві руку.

— Несказанно радий! несказанно! — глухо бубонів Рубець. — На місце отця Григорія? Царство небесне покійному! Приятелі з ним були.

Батюшка стояв і, не знаючи, що казати, тер руки. Рубець щось бубонів. Колісник підбіг до Рубця і, граючи очима, низенько уклонився. Рубець простяг йому два пальці. Колісник злегка потримав їх, поступився назад і наступив дияконові на ногу.

Той з усього розгону загнав Колісникові кулака у бік. Колісник хитнувся, мов прострілений.

— На ногу! — гукнув йому диякон басом і, усміхаючись, подав руку. Колісник болісно усміхнувся і поступився назад.

Поки се робилося біля одного боку столу, на другому — Книш стояв перед хазяйкою і, граючи очима, мовив:

— Для першого знайомства позвольте похристосатись.

Олена Іванівна, завжди бліда, аж жовта, злегка покрилася краскою, коли почав Книш христосатись. Він своїм широким лицем вимахував то на той бік, то на другий, цілуючи смачно тонкі та зблідлі уста Олени Іванівни своїми товстими, м'ясистими.

— Федір Гаврилович! Легшенько з чужими жінками вицілуйтесь, — мовив до його Колісник ззаду.

— А-а!.. — повернувся той. — Це ви, Костянтин Петрович? Це ж у рік раз. Христос воскрес! — і кинувся з Колісником христосатись.

— Отакого б нам секретаря! Ввічливий, обхідчистий! — мовив Колісник до міщан, одійшовши назад. — А то — гнида гнидою, а, небійсь, добре знає хабис-гавезен!

Кругом його знявся регіт, і він мерщій удрав далі.

— Що він сказав?

— Кат його знає! по-жидівському, чи що; тобто, бач, про хабарі.

— От проява!

А проява так і носилася поміж людьми. Тепер він стояв коло батюшки і, потираючи руки, мовив:

— Та й заморили ви нас, отець Миколай.

— Як саме?

— Не повірите, у роті пересохло, аж торохтить горлянка, мов та гусяча, що баби на неї клубки мотають, — жартував він, весело граючи очима.

— Що ти тут точиш? — перебив його Загнибіда. — Чесний отче! Благословіть сей хліб-сіль.

Отець Миколай устав і почав благословляти.

— Починається... Чуєте! починається! — вискочивши в другу хату, гукнув Колісник.

— Що починається?

— Он, — указав він на світлицю.

Там біля столу христосалися чарками гості з хазяїном: батюшка, диякон, Рубець, Книш... Голосно дзинчали чарочки; ясно грали у людей очі... Туди кинувся й Колісник.

— Просимо, добрі люди, хліба-солі одвідати, — запрохував Загнибіда. — Спасибі вам, що не цураєтесь, не забуваєте.

— А ви таки наготували чимало! — мовив до нього батушка.

— Тільки й нашого, отець Миколай! Тільки й нашого... Що нам зосталося з старою? Дітками Господь не благословив... Отак добрі люди зйдуться, погомонять... Тільки й нашого... Хоч воно тепер усе утриморога стало. Та подумаєш: нащо нам те багатство? для кого його збирати? Помремо — не заберемо з собою... Присимо ж покорно... Отець Миколай! Антон Петрович! Федір Гаврилович! Хто ж після першої закушує?.. А ви чого стоїте? — гукає Загнибіда на дяка. — Гай-гай!

Знову усі заколесили біля столу; поміж другими й старий дяк тіпає головою.

— А ти, гляди, мені й сьогодні не налижись, як учора! — гарикнула до нього висока суха баба з білими, наче олив'яними, очима, сіпнувши так за рукав, що той аж поточився.

— Єфросинія Андріївна! Єфросинія Андріївна! — мовив дяк тихо. — Он — чужі... он — люди...

— А вчора бачив людей? А молодиць, небійсь, бачив?

— Так його, так! — умішався Колісник у змагання дяка з дячихою. — Одзолить його, Єфросинія Андріївна! Хай не буде такий голінний до вашого брата. А то — «Апостола» у церкві читає, а набік молодицям «шерденько» шепче.

— І ви на мене! — мовив дяк, вихиливши чарку горілки. — У мене он зубів у роті немає!.. — І він показав йому свої почорнілі ясна.

— А нащо тут зуби? Щоб поцілувати та ще й укусити! — жартував Колісник.

Люди аж розляглися кругом, а стара дячиха на лиці мінилася та очима, як відьма, водила. Дяк мерщій подрався поміж людьми у кухню.

— Ви таки його стережіть, Єфросинія Андріївна, — цькував Колісник. — Ви не вдаряйте на те, що зубів у його немає. Він і без зубів нікому не дає спуску. А що, коли б йому зуби!

— Хіба я не знаю? — гримнула дячиха. — Знаю! Прожила сорок літ з ним — знаю! Сказано: як жеребець той!

Крик реготу знявся кругом неї і розкотився по всіх хатах. Люди — лоском лягають, аж за животи беруться; а Колісник — хоч би тобі моргнув — тільки очима грає.

— Правду, святу правду мовите, Єфросинія Андріївна, — кліпає він, — нестемений жеребець! От і тепер: чоловік у кухню тікає? Знаємо ми... Старий, а хитрий... Там у Петра Лукича нова наймичка та ще, не взяв її ворог, крижаста така... Он куди його тягне! Он куди він стриже!

Дячиха аж зацілилася і, розпихаючи людей, помчалася у кухню. Люди реготали; декому заманулося піти подивитись, що буде з дяком.

— Ходімо! — кликали Колісника.

— Хай їм! — одказав той. — Почудачили — ходімо зап'ємо.

Хто потяг у кухню, хто пішов за Колісником до столу, де поважно розсілися батюшка, диякон, Рубець, Книш.

— Що тепер наша служба? якії нашії доходи? — мовив батюшка до Рубця. — Як у панів хрестяни були — ото так! Тоді — доходи! Бог дав свято... Зараз і везуть тобі з економій: той — того, той — другого... цілими хурами... А тепер що? З отих шагів потягнеш? Та ще й то як почнуть ділити!

— Господь не оскудіває в своїй милості! — підводячись, гарикнув диякон і потягся до чарки.

Молодий батюшка тільки головою скрутнув.

— Любимець протопопів, так йому нічого, — мовив тихо, зітхнувши.

— А вже в нас протопоп! — додав Рубець.

— Христос воскрес! — наче з великого дзвона вдарив диякон.

— Воістину! — одказав Колісник, підходячи до його.

— От! — зрадів диякон. — Оце так! А то бідкається!.. Доходів немає; молодій попаді шиньйонів справляти ні з чого, — бубонів він до Колісника буцім тихо, а так, що усі чули. — Хай менше попадаю пускає з паничами виходжувати, то й доходи будуть, — додав і побрався геть.

За столом почали судити протопопа. Загнибіда казав, що не любий він усім парафіянам, з живого й вмирущого дере: женитися хто хоче — як не двадцять п'ять рублів, то й не повинчає, умирає хто — ложи десять рублів, а хрестити — готуй три карбованці. Рубець вичитував його провини перед покійним отцем Григорієм: він його до того довів! він його у могилу вложив! Книш чудував усіх тими бумагами, які лучалося йому стрівати в поліції... Отець Миколай тільки глибоко зітхав.

А в кухні тим часом стояв несамовитий регіт. Реготали з паламаря. Рябий та негамузний, він коли скинув чарку-другу, зараз до кого-небудь і залицяється. Чи буде то стара баба, чи заміжня молодиця, — в одну шкуру — виходь та й виходь за нього заміж! У його — і хата своя, і скриня є; у скрині сувоїв з десять полотна. І землі йому з руги перепадає десятин до п'яти; з кружки доводиться рублів п'ятдесят: та ще не без того, що й за подзвін хто перекине. Він один знає, по кому і як дзвонити. Хто скільки дасть — так і дзвониш! Даєш ти

гривню — на гривню задзвоню, сороківку — на сороківку, а за карбованця — так одклепаю, що аж плач розбиратиме! Кажуть: легко дзвонити — потяг за хвіст, та й усе! Та ні: і до дзвона з невминою пикою не йди!

Усі знали, що він жонатий; один він не признавав, бо такий п'яний вінчався, що й світу не бачив. До того і жінка не жила з ним, а хилялася по шинках, волочилася з москалями. Тверезий — він був тихший води, нижчий трави; зате, як скинув чарку-другу — де те і завзяття візьметься: бадьориться, хвастається, словами, як горохом, сипле.

От і тепер. Чи давно він сидів у кухні на лаві самотою, звівши на груди свою понуру голову? Його ніхто не прохав випити-закусити, він нікому нічого не казав. Христа, стоячи коло печі і позираючи на його, думала: чого сей чоловік сидить сам собі, не їсть, не п'є і ніхто його не припрохує?

Так було, поти у кухню не навернувся товстий крамар.

— Тимофію! А ти чого сидиш тут, понурився, не п'єш, не їси? — і, недовго думавши, ухопив його за руку й потяг до столу.

Недовго вони там пробули, та назад вернувся Тимофій уже другим чоловіком: вирівнявся-випрямився, очі грають, брови так і ходять, ще й своїми тоненькими вусами моргає. Христа ніяк не здержалася, щоб не засміятися.

— Ти чого регочеш? Ти хто така? — присікався він до Христі, моргаючи так чудно бровами, що та аж натужується, щоб не сміятися, та ніяк не здержиться.

— Та се... — почав товстий крамар, ледве язика у роті повертаючи, — дівчина!

— А коли дівчина, то чому заміж не йдеш? — питає Тимофій.

— Та вона б, може, і теє... та, бач, не трапляється жениха.

— Ху! — хукнув Тимофій. — Якого тобі жениха треба?

— Сватай, Тимофію, — хтось сказав з купи, що почала збиратися кругом їх.

— А що? Хіба не підеш? Ти не дивись, що забродивсь, аби халяв не покаляв! — скрикнув він, тупнувши ногою, як півень, і моргнув усом так, що усі аж за животи вхопилися.

Як грім, гуркотів регіт по хаті, та Тимофій на те не вдаряв. Він близьенько підійшов до Христі, почав любенько заглядати їй у вічі. Христі спершу було смішно, а як насунули люди дивитися, то їй і соромно стало, і страшно... Опустивши у землю очі, вона геть подалася до кочерг. Тимофій за нею.

— Серденько! — скрикнув він тонко та голосно і аж підскочив.

— Чого ви пристали до мене? Гетьте! — образливо одказала Христя.

— Панікадило душі моєї! — гукнув він удруге, ударивши сам себе кулаком у груди.

Люди так і покотилися зо сміху, а Тимофій стоїть перед Христею, б'є себе в груди та вичитує.

— Се та, кого жаждала душа моя! Прийди ж, ближняя моя, добрая моя, голубице моя! Прийди в мої об'ятія! — І, розставивши руки, уже намірявся був обхопити Христю.

— Тимофію! Що се ти! — роздався ззаду його голос.

Тимофій озирнувся — і руки опустив: перед ним стояв батюшка.

— Зовсім засоромив дівчину, — сказав отець Миколай, зиркнувши на Христю, що, як та маківка, аж горіла у порога.

Тимофій на п'ятах поступився назад, даючи батюшці дорогу, котрий поривався виходити, прощався з хазяїнами, гістьми.

— Отець Миколай! А на колісниці хіба не треба? — мовив Загнибіда, приязно заглядаючи в очі.

Отець Миколай зареготався:

— На колісниці? А щоб вас! Давайте вже!

— Я вам наливочки, — турбувався Загнибіда. — Такої наливочки — губоньки злипаються! Олена Іванівна! наливочки сюди! позаторішньої! — гукав він на жінку.

Олена Іванівна принесла пляшку.

— Сама ж попотчуй. Од тебе смачніша! — сказав Загнибіда.

Олена Іванівна налила.

— Добра, добра! — прихвалював отець Миколай, смакуючи потроху з чарки.

— А вам, отець диякон? Наливочки! — припрохує Загнибіда.

— Ет! свинячого пійла! — гукнув той. — Сірка! мені — сірка!

— А може, ромку на потуху? У мене добрий ромок — у німця брав.

— Не терплю я отих загранишних пундиків. Від їх тільки в животі булькотить та голова болить. Нема кращого зілля, як наш рідний сірко! Чим більше його п'єш, тим смачніше здається! Так? — скрикнув він, ударивши Колісника по плечі.

— Правда ваша. Ромок до чаю — дивна штука.

— Ото-то-то! А так, наголо — сірка! Смикнув за хвіст — та й все! Дерзай, чадо! — гукнув він, перекидаючи чарку в рот, і мерщій напрямився за батюшкою, котрий уже стояв на рундуці, дожидався.

— О, бодай вам щастя служило! — реготався Колісник.

За дяконом услід вийшли хазяїн, хазяйка, посунув і дехто з гостей.

— Пропустіть! пропустіть! — шамотів беззубим ротом дяк, протискуючись поміж народом.

— Ти ж чув, що я тобі наказувала, старий чорте! — гукнула дячиха, смикнувши його ззаду за косу.

— Чув, чув! — вириваючись, мовив дяк і скрився в сінях.

— Ох ти, моя неписана! — скрикнув Тимофій, ущипнувши на виході Христю за руку.

Та не видержала і зо всього маху всадила кулака в Тимофієву спину, аж по хатах загуло.

— Ото посватала! Молодець! — хтось промовив.

— Хто кого? — спитався Колісник.

— Он та дівка Тимофія.

Колісник скинув на Христю очі. Червона і гнівна стояла вона у порога коло печі.

— Де ти, серденько, була? — спитався він, підступаючи до неї. — Я ж з тобою й не христосався! Христос воскрес!

Поки Христя зібралася, що їй одказати, як Колісник уже й обняв її.

— Не дуже, Костю, не дуже! Щоб, бува, губ не попик! — гукав ззаду його товстий крамар.

— І я не христосався! — десь вирискався гнилозубий миршавий чоловічок і — цмок Христю в щоку.

Товстий крамар і собі приложив жирнучі та слиняві губи. Христя поверталася то сюди, то туди, соромилася, мліла. Вона не знала — чи їй плювати в очі сій п'яній зграї, чи лаятися, чи плакати.

— Стій! — гукнув Загнибіда, вертаючись у хату й побачивши, як Христя побивається у міцних Колісникових обіймах.

— Костянтіне! Що се ти? Підожди ж, я жінці похвалюся, — повернувся він до Колісника.

— Нема, братику, дома, — одказав той, випускаючи Христю. Та прожогом кинулася з хати і трохи в сінях не збила з ніг хазяйки.

— Куди се, як божевільна, несешся? — спитала Олена Іванівна.

— Та он... вони... Хай їм! — з плачем жалілася Христя. — Коли так, то я й кину.

— Що там таке? — спиталася Олена Іванівна.

— Цссс!.. — заходило в кухні.

— Не руш хазяйського добра! — вийшовши серед хати, гукав Загнибіда. — Не руш.

— Чого ти желіпаєш? — сказала вона чоловікові. — Он — люди, он — благородні! — І гнівна пройшла у світлицю.

— Отак, як бач! Хто кислички поїв, а кого оскома напала, — сказав Загнибіда, чухаючи потилицю.

— Отак і в мене, — хитаючи головою, одказав Колісник.

— Лихо, брат, — не жінки сі! — мовив Загнибіда.

— Лихо, — підказує Колісник.

— А коли лихо, то його й залити, — умішався товстий крамар.

— А справді! — додав Колісник.

— Ходімо, — сказав Загнибіда.

— Підожди. Оті пани нам! І нащо ти їх напросив до себе? — каже крамар.

— Хіба я їх просив? Самі набилися. Не плювати ж мені їм у вічі!

Тільки що проказав се Загнибіда, як з світлиці виходять Рубець і Книш.

— Попили, поїли у вас, Петро Лукич, — сказав Рубець. — Пора й додому.

— Куди? Так рано? Та я не бачив, чи ви що й вживали.

— Вживали, вживали і геть-то! — простягаючи руку, мовив Книш.

— Боже ж мій! Та, може б, ще трошки посиділи?

— Ні-ні! Жінки дома ждуть. Ми, знаєте, перельотні птиці.

— Скажи, хай не задержує, — мовив тихо товстий крамар Колісникові на вухо.

— Та хоч на дорогу! — побивається Загнибіда. — Антон Петрович! Федір Гаврилович! По одній, наливочки. Жінко, голубко моя! Дорогим гостям на дорогу наливочки.

— Од тебе не одчепишся! — сказав Рубець.

— Звиніть. Вибачте, Бога ради! Може, що й не так. У мене, знаєте, все по-простому. Пнись — не пнись, а до панів далеко. Звиніть.

— Дай, Боже, і нам те мати, що у вас! — утішав Книш, беручи чарку наливки.

— Бувайте ж здорові! — привітався Рубець. Випив, оддав чарку і, подавши на прощання одному Загнибіді руку, мерщій подався у сіни. Книш, прощаючись зауряд із знайомими й незнайомими, собі похилив за ним. Загнибіда пішов проваджати.

— І слава Богу! — легко зітхнув товстий крамар.

— Та цей Книш ще нічого: обхідчастий чоловік, — сказав Колісник, — а ще наш секретар — о-о! то цяця!

Обидва одним миром мазані! Обидва на руку охулки не кладуть! Той тільки бере та кланяється, а наш бере та ще й батька дере!

— Випровадив, слава тобі Боже! — сказав Загнибіда, вертаючись. — Ну, тепер ходімо до столу. Тепер наша черга. А вже мені сі пани! — І всі разом повалили у світлицю. Там за столом сиділа вся жіноча кумпанія.

— Ідіть лишень до нас, — мовила огрядна молодиця, гнилозубого чоловіка жінка, червона, як та наливка, що держала в руках. — Годі вам усе з панамі та з панамі. Чи бач, як панамі пропахалися! — додала вона, стрільнувши на Колісника своїми масляними очима.

— З вами, кумо, випити? От добра кума! — мовив Колісник, підходячи до молодиці, і опустився коло неї на лаві.

— Та воно-то кума — кума, а христосатися з кумою й нема! — укорила висока довгобрана крамариха, товстого крамаря жінка.

— Чого нема? І тепер ще можна! — мовив Колісник.

— Огледілись, як наїлись! — одказала, запишавшись, кума.

— От і опізнились! Саме тепер в смак! — виправляється жартами Колісник.

— Не в вашу дяку! — укоряє крамариха.

— З наймичками йдіть спершу христосатися! — уколола дячиха, сверкнувши злими очима.

— З наймичками буває часом краще, ніж з ким другим, — додав гнилозубий чоловік.

— Ще й ти туди! Ще й ти! Не гніви вже хоч Бога! — призро одказала його жінка.

Гнилозубий чоловік зморщився, скривився й ще миршавіший здався, ніж був до сього.

— Що ж я? Я нічого. Не личком же, бач, шитий! — виправлявся він.

— Коли не ликом, то валом! — скрикнула, заливаючись реготом, крамариха. Другі жінки теж зареготалися.

— Коли ж так, — мовив Загнибіда, — коли вони нас не приймають, — не хочемо ж і ми бути з ними! Хай вони собі осібно, а ми — осібно. Ходімо. — І, взявши за поперек гнилозубого чоловіка, Загнибіда напрямився в кухню.

— Куди ж ви? — неспокійно на них зиркнувши, спитала Загнибідиха.

— На просторе... Хай вам! — мовив Загнибіда.

Олена Іванівна, мов ужалена, опустила, лице їй поблідло, очі похмурилися.

— Куме! куме! — крикнула навздогінці крамариха і завела:

Ой куме, куме,
Добра горілка.

— Випиймо, куме, для понеділка, — товсто одказав Загнибіда, вертаючись назад до куми, котра уже й місце для його одібрала. Загнибіда сів.

— Отак буде краще! Посідаймо рядком та побалакаймо ладком; посідаймо близьенько та вип'ємо по чарочці повненько! — сказала гнилозубого чоловіка жінка, Колісникова кума.

— Сам Бог глаголе вашими устами! — скрикнув Колісник, опускаючись коло неї. Товстий крамар і гнилозубий чоловік собі примостилися до гурту.

— Жінко-голубко! — мовив Загнибіда. — Ти ж у мене перша, ти ж у мене й остання! Попотчуй добрих людей. Страх мій, люблю посидіти з добрими людьми, погомоніти, поспівати.

— Уже ж коли співати, то божественної, — сказала дячиха.

— Божественної! Божественної! — загукали кругом.

Крамариха завела «Христос воскрес!»; другі підхопили. Жіночі голоси тонко-тонко виводили; чоловічі, мов жуки, гули; один Колісник гукав товстого баса, аж вікна бряжчали, за що його кума раз по раз садила кулаком у спину. Колісник мов і не чув тих духопеліків — співав; зате на кінці так придавив, що кума не здержалася і з усього маху стусонула Колісника межі плечі; той векнув. Усі зареготалися, а Колісник, повернувши назад себе руку, ущипнув куму. Та скрикнула, поточилася на стіл... Пляшки й чарки захиталися, попадали... Почувся брязкіт битого скла.

— Стійте! стійте! не бийте! — хтось скрикнув.

— Нічого, нічого. Де п'ють, там і б'ють! — одказав Загнибіда. — Жінко! попотчуй ще.

Після сієї уже не примічали, як слід співати, якої держатись. Дячиха завела «Удівоньки»; крамариха — «Куми»; червонопика Колісникова кума — «Не чіпайте мене, хлопці, — по телята я йду»... Товстий крамар, схилившись на плече до дячихи, плакав; Загнибіда, слухаючи крамариху, совав ногами то сюди, то туди; гнилозубий чоловік, приткнувшись до стіни головою, хропів на всю хату; Колісник підгукував Загнибідиній кумі. Одна Загнибідиха, біла-біла, як крейда, позирала на всіх палкими очима та болісно усміхалася...

Христя, почувши нестямний галас, підійшла до дверей подивитися. Вона зроду-віку не бачила нічого такого! «Це подурили люди, показалися! Один на одного лізе, один другого не бачить. І це багатирі, дуки гуляють-бенкетують! З жиру не знають, що робити, та казяться», — подумала Христя й мерщій проскочила

повз двері до столу, щоб хто не примітив; узяла шматочок паски й почала жувати. Вона ще сьогодні не їла; у роті засхло; зачерствіла паска становилася руба. Під гам, гомін і чужі співи їй сумно-сумно стало. Сонце одходило до спокою, червоним світлом обдаючи землю. Обпершись на стіл і позираючи в вікно, вона задивилася на те криваве полум'я та й задумалася...

Страшений грюк злякав її. Вона кинулась до світлиці. Там серед хати копицею лежав крамар. Він поривався було устати, та не здержався — поточився і — як два зняло! — розпластався серед хати. Загнибідиха скрикнула.

— Не лякайтеся, Олено Іванівно; не візьме його лиха година! — сказав Колісник і, ухопивши крамаря за ногу, поволік його в кімнату.

— А цей чого тут куняє? — забачивши гнилозубого чоловіка, каже Колісник і, взявши на оберемок, поніс до крамаря.

— Очищайте, очищайте місце! — гукає йому услід гнилозубого жінка і, коли той вернувся, наділяє його поцілунком.

— Отакого б мені чоловіка! А не гнилозубого та сопливого! — цілуючи, шепче вона, так що всі чують.

— О, матері його дуля! Вони цілуються, а мені й не можна! — скрикнула крамариха й кинулася до Колісника з другого боку.

Обаранили Колісника; одна в одну щоку цілує, друга — в другу. Колісник гукнув, ухопив обох на оберемок і поніс по світлиці. Жінки, як гадюки, вилися кругом його, пхаючись та не даючи одна одній Колісника цілувати.

Загнибіда сидів і похмуро дивився на Колісника: досада щипала його за серце.

— Костянтіне! — гукнув він, засовавшись на місці. — Покинь!

Колісник підняв жінок аж під стелю, звів до купи і зразу опустив на землю. Воно б, може, тим і скінчилося, коли б Колісникова кума незнарошне не збила з Загнибідиної куми очіпка.

— За що ти, сучко, збила з мене очіпок? — скрикнула та, упинаючись у патли гнилозубого жінці. Другий очіпок полетів додолу. Колісникова кума, не довго думавши, мазнула крамариху з усього маху по щоці рукою, аж виляски пішли!

— Так ти ще й битись! — скрикнула крамариха, кидаючись на недавню свою товаришку.

— Що це ви! Господь з вами! — сказав Колісник, становлячись між ними.

— Матері твоєї трясця! Як сама розтрибуха, то, думаєш, і всі такі! — кричала одна.

— Ти сама розтрибуха! Ти! Тьфу на тебе! — одказала друга, плюючи на свою супротивницю.

— Бач! Це ти, Костянтине, наробив! — скрикнув Загнибіда, ударивши кулаком по столу, аж пляшки забряжчали. Колісника не так той гук, як стук уразив.

— А по якій такій причині я? — беручись у боки, спитався Колісник.

— Ти!.. ти!.. Ти всьому виною! — гукав Загнибіда, мотаючи п'яною головою.

— Та годі вам... Петре! — мовила жалібно Загнибідиха.

— Він! — гукнув знову Загнибіда. — Він всьому виною! Куди він не встрияне — добра немає!

— Що ж я, по-твоєму: чортяка, виродок який? Га?

— Виродок! Виродок! — ледве повертаючи язик у роті, мовив Загнибіда.

— Трясця тобі в пуп! — гукнув, червоніючи, як буряк, Колісник.

Загнибіда, похитуючись, підвівся. Очі в нього, як гострі ножі, блищали.

— Так це ти до мене прийшов бучу збивати?.. Вон з моєї хати, щоб і твій дух поганий не воняв! — крикнув несамовито Загнибіда.

Колісник прикро подивився йому у вічі.

— І-і, хазяїн паршивий! — призро мовив і, сплюнувши, почав шукати шапки.

— Брешеш! — скрикнув Загнибіда. — У мене чесні люди бувають, благородні; один ти з усіх єхиди вирискався.

— Який же я єхиди? Ану, скажи... — підступаючи, допитувався Колісник.

— Який? Ось який. Ти пам'ятаєш наш уговір за рибу перед Різдвом?

— Ну, пам'ятаю... То що?

— Що ж ти — узяв її у мене? Узяв?.. О-о-о, єхидо! Аби підвести чоловіка, аби шкоди другому наробити!.. Та ще й смієшся...

— То ти он про що?! Та й дурний же ти, а ще писарем був. Це, брат, комерція зветься, щоб ти знав: не ти накриєш — тебе підведуть.

— В усьому ти такий! — гука Загнибіда.

— А ти кращий.

— Що ж я?

— Що? А розписки які там писали? Га?

— Які розписки?

— Не знаєм? Забув? А хазяїном зовешся. Крамарюєш на ти-сячі, а на п'ять рублів бідної дівчини полестився!

— Що це ти патякаєш?

— Що? Он кого спитай, що. Он! — указуючи на Христю, мовив Колісник. — Вас за се у тюрму посадити слід. Півроку служби чужої закортіло? Знаємо ми, нащо ся служба, догадуємося... У-у, хазяїн! Нога моя не буде після сього у твоїй хаті! — скрикнув Колісник, сплюнувши, і побіг із хати.

— Постій... постій! — мовив Загнибіда, поточуючись, і опустився на лаву. Голова його не держалася на в'язах, як він не мотав нею, як не силкувався вдержати. Аж ось він підвів-таки її, позирнув по хаті... Кругом — ні духу: гості, почувши змагання і думаючи, що до бійки дійде, усі повтікали... Загнибіду досада їла.

— Жінко! — скрикнув він.

Бліде лице з блакитними очима визирнуло з кімнати.

— Чого тобі?

— Ти чула?

— Що чула? Попились — полаялись; завтра зійдетесь — помиритесь.

— Хто? Я? Я? З ним? Скоріше вода з огнем побратається, ніж я з ним помирюся! Мене прилюдно отак шпетувати? Прилюдно?!

Загнибіда схилився і довго сидів похнюпившись. Що його схилило? Хміль, образа чи, може, прокинулась совість?.. Довго він сидів так сумний-похилий. Це знову підвів голову і хижо провів очима по хаті.

— Лягай краще спати, — мовила до його Олена Іванівна.

— Хто? Я?.. Усі лягайте, усі спіть. Один я не буду... Після сього та мені спати? — Він затрусив головою.

— Яке його діло, хто як наймичок наймає? — помовчавши, замовив він знову. — Яке його діло? Я не йду до його справлятися, чи він за гроші найма, чи без грошей? Може, я і без грошей найняв, та візьму й заплачу зразу... Христе! — гукнув він на всі хати.

Христя була в кухні, як змагалися Колісник з Загнибідою. Спершу вона не розібрала, про кого та річ ведеться; тепер їй, як удень, стало видно. То її з матір'ю оплутали, он як обійшли ці дуки-багатири!.. Серце її наче хто у жмені давив, — так воно заболіло... Проснулася туга, устала ненависть... Коли її кликнув Загнибіда, вона назарошне не пішла, не окликнулась.

«Ні, не треба! — рішив Загнибіда. — П'ять рублів — гроші! Та ще й до строку далеко. Я їй і тоді віддам... Віддам та ще й одішлю до його, щоб показала тому іродові. Ось, мов, як чесні хазяїни роблять!» — І Загнибіда сам собі усміхнувся.

Сонце сіло; насунула темна тїнь ночі; в хаті ще бїльше потемніло: стїни — мурі, у кутках — як сажа чорна, тїльки крізь шибки уриваються жовтуваті пóмерки.

— О-ох! хоч випити, — почувся голос Загнибїди; далі — мацання руки по столу, брязкіт битого скла.

— Чорт би вашого батька взяв! — крикнув Загнибїда. — Світла дати! Чому світла й досі немає!

Загнибїдиха, вискочивши з кїмнати, кинулася свїтити. Потї знайшла сїрники, потї засвїтила, Загнибїда сидів і лаявся. Як засвїтила — то аж скрикнула: нова скатертина трохи не вся залита наливкою, розбите скло валялося по столу.

— Господи! Чи не можна б спершу засвїтити, та тоді випити, коли так заманулося, — сказала вона.

— Мовчи! — гукнув Загнибїда, хижо сверкнувши очима. — Ще мені не залили за шкуру сала? Ще й ти туди?

Загнибїдиха глянула докїрливо на нього, повела плечима і вийшла в кухню.

— Христе, голубко! Дивися, пожалуста, за ним, щоб він, бува, хати не спалив, а я піду та трохи спочину, бо це вже жди всюночної... Ох, побила мене лиха та нещасна година! — зітхнувши важко, тихо сказала вона і пішла в кїмнату.

Гїркі думки знялися в Христинїй головї... «Обїйшли-окрутили, як самі знали, та ще й голубкою величають... Ой, добрі та любі!» — думалося їй, а в серці почувався якийсь жаль до Загнибїдихи. Якась таємна думка, що ця жінка ні в чому не винувата, що вона сама немалу випила на своєму віку та ще й випиває, ворушилася у її душі. Глибоко та важко зітхнувши, вона сіла на лаві так, щоб видко було, що Загнибїда буде робити. Загнибїда сидів за столом проти неї і, уп'явши очі у кінець гнота, божевільно дивився на світло. Нешвидко перевів він їх на розлиту по столу наливку, підняв руку, умочив пальці й почав мастити голову... Христя тихо зареготалась — такі смїшні їй здалися ті витребеньки п'яного хазяїна... Палкий погляд Загнибїди, досягаючи до неї аж у кухню, перервав її регїт. Вона затихла; Загнибїда, наставляючи ухо, слухав... Стало тихо-тихо; Христя чула, як у неї серце кидалося... Це Загнибїда устав, налив чарку, випив і на пальчиках покрався у кухню. Христя закам'яніла на місці. Вона навіть не пригадає, як Загнибїда опинився біля неї, пригорнув до себе і тихо поцілував у щоку... Огонь — не огонь опік її; якась огненна течія розлилася по її тілу.

— Христе, голубко! — шепнув він, пригортаючись до неї.

Вона трїпнулася, мов уражена.

— Чого ви лізете? Гетьте! — скрикнула вона на всю хату, одпихаючи його від себе.

— Цссс!.. — засичав Загнибіда і знову почав дослухатись. Кругом, як у вусі, тихо, тільки з кімнати доноситься сап важкий.

— Знаєш що, Христе? — почав він. — Я тобі заплачу ті гроші, що батько зазичив у мене.

— Чула я, як він зазичив. Спасибі вам з Супруном! — відказала Христя.

— Що ти чула! То — брехня! Їй-богу, брехня... А от що я тобі скажу... Хочеш бути багачкою, ходити у шовках, у золоті?

Христя мовчала.

— Що твоя душа забажає — все тобі буде! Чи їсти тобі, пити... Ти бачила оту здохляку? — ткнувши пальцем на кімнату, спитався Загнибіда. — Їй день віку, та й того я ще укоротити маю... Стидка-бридка!.. А ти мені якраз під норів підійшла...

Христя мовчала, тільки її серце непокірно билось.

— Христе! — благим голосом прогук Загнибіда й кинувся до неї. Очі його світилися, як у kota, руки тремтіли; він увесь трусився, мов у лихоманці: як ужака той, холодний і слизький, він обвивався кругом Христиного стану і п'яними устами цілував її лице, очі, шию... Христя мовчки пручалася, доки її було сили змагатись; коли ж вибилася з мочі, а Загнибіда наліг на неї, вона скрикнула на всю хату... Не встиг він одхопитись, як на порозі показалася Загнибідиха, бліда, розпатлана.

— Вон, вонюча! — скрикнув Загнибіда і знову кинувсь до Христі.

— Тікай, Христе! — гукнула Загнибідиха.

Христя, як стріла, кинулася надвір. Загнибіда — за нею; та спіткнувся на порозі, упав... Христя з нестямки добігла аж до комори. Незабаром донісся до неї нестямний крик Загнибіди: «Так тікай, вонюча? Тікай, паскуднюча?..» Гуп важких кулаків, гук, зітхання і плач Загнибідихи.

— Ох, уб'є ж він її, уб'є! — гомоніла сама до себе Христя, ламаючи руки. Їй хотілося кинутися оборонити нещасну хазяйку і страшно було Загнибіди; страшно того непевного крику господині: «Тікай, Христе!..» Вона з ляку, не знаючи що робити, забилася аж під комору. Вогка земля, холодне повітря — ніщо її не охолоджало; тіло її все вогнем горіло, хоч її наче лихоманка трусила; то палив її нестямний плач Загнибідихи, трусив непевний страх, що буде з нею...

Аж ось і плач, і гук затихли. Здалека почувалося важке немочне зітхання. Далі — щось рипнуло дверима, щось, спотикаючись, вилізло надвір... Роздався гук і посвист... Так божевільний

гукає і свище, коли нападе його сказ. Христа припала лицем до землі, затуляючи вуха руками, щоб хоч не так доходив до неї той різучий посвист.

— Христе! — почувся охриплий голос Загнибіди. — Де ти? Озовися! Усе віддам тобі... Що є в мене — все твоє... У шовки наряджу, сріблом обкую, золотом обсиплю! Чула! Озовися-бо... Бо найду — гірше буде! — сварився він.

— Петре! Побійся Бога, — ледве-ледве доходив немочний голос Загнибідихи.

— Ти знову устала? — скрикнув Загнибіда. — І не доб'єш прокляту! Лиха година тебе не візьме від мене! Вонюча, паскудняюча, стидка-бридка!

— Легше, легше! — донеслося з ulиці.

— Ось не займай лиш, хай йому! — казав другий голос.

— Чому? — допитувався перший.

— То Загнибіда бенкетує. Причепиться — не одв'яжешся!

Загнибіда мов не чув її розмови прохожих, стояв серед двору та, знай, костить жінку на чім світ стоїть; а та, обливаючись слізьми, прохала його іти спати.

Далеко-далеко за північ, видно, вже притомившись лягають, він пішов до рундука і сів на крильці. Коли бліда зоря зайнялася над сонною землею і Христа вилізла з-під комори, щоб піти у хату нагрітися, то перше усього кинувся у вічі їй Загнибіда. Сидячи на рундуці і схилившись до стовпа головою, він спав. Христа і сонного його злякалася. Щоб, бува, як не збудити, вона на пальчиках покралася за хвіртку і стояла за ворітьми, чуманіючи, поти не почула гомону у дворі. То гомоніли товстий крамар та гнилозубий чоловік, тягнучи Загнибиду в хату. Їм не під силу було утягти його п'яне тіло — і хазяйка кликнула її допомогти.

IV

— Ти не потурай, Христе, на те... Що п'яному не забреде у голову? П'яний не поставить свічки, а звалить, — уговорювала Загнибідиха Христю, як крамар і гнилозубий чоловік пішли з двору.

Христа мовчала, хоч її і зло брало за вчорашнє: вона за цілий день тільки невеличкий шматочок хліба з'їла; цілу ніч просиділа під коморою, перемерзла та перемерзла — та що їй було казати? І кому казати? Їй, хазяйці, його жінці? Хіба вона сама не бачила, сама не чула? Хіба їй самій не досталося?

— От тільки чого буду тебе прохати, — помовчавши трохи, знову почала Загнибідиха. — Що він тобі буде казати — не втаюй від мене... — І Загнибідиха заплакала.

Христі стало жалко хазяйки. Вона б рада її й утішити, та чим же ти утішиш?

Переплакавши, Загнибідиха знову начала гірко-журливо:

— Ну й життя! Ворогові своєму не бажала б такого! Хоч би діти були... Зреклася б тебе, допеклого, осоружного! Пий, гуляй, розпутничай — мало б мені було нужди... Ніт же! Господь і тим не благословив... Чи я вже удалася така нещасна, чи согрішила перед Богом, що на мені все лихо окошилося!.. Нас троє було. Старша сестра умерла дівкою, брат — оженившись, а я зосталася... Навіщо?.. Он учора, як сова та, як сич, цілу ніч простогнала та проголосила; а Бог знає, що ще сьогодні буде... Отаке моє щастя, Христе! Заклинаю тебе усім святим на світі: будеш іти заміж — не йди за крамаря, не йди за городянина, — і в того, і в другого ні жалю, ні совісті! Иди ти краще за хлібороба... Як згадаю, як жилося в селі у батька, що б тепер дала, коли б воно вернулося?.. Повесні або влітку устанеш рано, підеш на поле — просторо тобі та любо. Сонечко стиха гріє, вітерок легенький дише, польові пахощі: чебрець, жовтоцвіт; жайворонки над головою в'ється, щечече; а перед тобою довгі-довгі нив'я — так і хвилюють, так і колосяться... От тільки хіба в жнива сонце надолужає; та коли жнеш високе колосисте жито або яру пшеницю, та в гурті, та з піснями, то й те байдуже. Незчуєшся, як той день довгий мине, як уже час і додому йти. А там знову — скоки та співи, співи та скоки, до самого дому... Або зимою: збереться нас п'ять-шість дівчат, та все щирі подружки, вірні товаришки... За співами та за жартами й робота непримітна... Довіку б я бажала такого життя, Христе! І піднесла ж лиха година цього Загнибіду!.. Бог його знає, чого воно світ так міниться. Здається, він тоді зовсім не такий був. Як заручився він, то товаришки, бувало, завидують мені: «Щаслива ти, Олено, — жених у тебе красивий, та ще й письменний!» Я й сама тоді думала, що щаслива. А вийшло... Кожна з моїх товаришок за посліднім харпаком щасливіша від мене! У них, може, і достатку бракує, та в їх — мир, у їх лад; а в мене і багато лишнього, та нащо воно, коли твоя душа не на місці, коли дивитися на нього не хочеться, не радує воно очей моїх, серця зав'ялого?!

Загнибідиха замовкла. Сівши коло столу й підперши голову рукою, вона задивилася у вікно, надвір. День був ясний, сонце тільки що підбилося; променясті п'яси косо перерізують усю хату, осідаючи аж біля порога золотим піском; а там, за вікном, надворі, світу-світу — аж дивитися боляче. А Загнибідиха ж то й не змельне нікуди; як уп'яла свої блакитні очі в ясне сонячне світло, та там вони й потонули... Що вона бачила там, що видивлялася?

Своє молоде життя, свою дівочьку долю?.. Христя дивиться на неї, на її бліде засмучене лице, на її блакитні задумані очі. Сонце прямо падає на неї, обдає й обсіпає своїм іскристим світлом; і здається Христі — то сама господиня так світить, сама горить тим ясним самоцвітом...

— Гей! — доноситься охриплий з перепою голос з кімнати.

Загнибідиха струснулась, скочила й побігла. Христі здалося, наче чорна хмара зразу насунула: і сонце світе — та не так, як хвилину назад тому світило; і хата мов не та, тиха та спокійна, — а вчорашня хата, де бенкет, розвернувшись, гукає п'яним гуком, де її мордовано... У Христі серце забилося важко та трудно. Знічев'я вона кинулася до печі: то одтуле заслінку, подивиться в чорні челюсті, то знову затуле... Це — ухопила віник і почала вимітати піч.

Загнибіда увійшов у кухню, поточуючись. Одутлуватий, закустраний, він став серед хати, понуро оглядаючи кругом себе. Загнибідиха стала коло печі, заслоняючи від його Христю.

— А та де? — зично спитався Загнибіда.

— Послала на базар за бубликами, — торкаючи рукою Христю, одказала Загнибідиха. Христя коло печі присіла.

— Нащо? — гарикнув Загнибіда, гостро глянувши на жінку, і, похитуючись, повернув у світлицю.

У Христі аж дух сперло в грудях, поки Загнибіда допитувався; як же він пішов, а за ним і Олена Іванівна, вона мерщій тихенько покралася у сіни, дослухаючись, що буде далі... «Коли знову здійсметься буча по-вчорашньому — кину, утечу додому!» — рішила вона.

Скільки хвилин пройшло незамутної тиші. Це зразу наче у дзвони вдарено.

— Жінко! — гукнув Загнибіда.

— Я тут, — почувся її тихий, болісний голос.

— А-а... ти тут... А я думав, пішла куди. Може, кого кращого знайшла?.. Га?.. Кращого?.. Сідай отут проти мене, дивись мені у вічі... Тільки й добра у тебе, що очі... а то все — кат знає що!.. Дивись на мене! — вередував Загнибіда.

— Та я ж дивлюся.

— Дивишся?.. Дивись, поти я не засну... Коли ти вірна жінка, Богом дана, ну, і дивись, і доглядай свого чоловіка!.. Ти бачиш — я п'яний... Ну, і доглядай мене. І засну — доглядай... І за сон не ручайсь... Бо я й сонний устану і піду до других.

— Що ж мені казати? Твоя воля, твоя й сила! Уже ж я тебе не вдержу.

— Не вдержиш? А держиш.. О-о, ви гарні! Всі ви гарні та тихі... А сто чортів по сто гнізд звили у вашій проклятій утробі!.. Ні самі не живете, ні другим не даєте жити... Мало вас бито, мало вас вчено... он то що!..

Далі його голос обірвався — затих. Христя довго дослухалася, та вже більше нічого не вчула; коли-не-коли тільки доносилося до неї важке зітхання та плач... Христя на пальчиках покралася з сіней у кухню, з кухні — до світлиці. Двері з кімнати були трохи одхилені, і Христя зазирнула в щілину. Загнибіда лежав на ліжку, закривши очі й розкривши рота; його високі груди важко піднімались та опускались... Загнибідиха сиділа проти його. На її зблідлому лиці ще видні були сліди сліз; почервонілими очима дивилася вона на його; туга, скорбота та несамовита мука світилися ними...

Несподівано вдарено в церковного дзвона. Зично і голосно розкотився його товстий гук... Христя кинулась; кинулась і Загнибідиха; Загнибіда тільки розкрив очі, бликнув на жінку — і одвернувся до стіни. Христя мерщій покралася назад у кухню.

Важкі думки обняли її голову, тяжка туга сповила серце. Учорашнє ще стояло перед нею; гірке та образливе, воно ще не пройшло, не утихло; а тут і сьогоднішнє підновило... Бодай ми не родились на світ, коли над нами отак знущатися!.. Он, вивернувся, як кабан, вередує... А ти сиди над ним, дивися на його задуту пику, слухай його варнякання і, проклинаючи, жди, поки засне він. Коли б не гріх, приспав би тебе — довіку не підвівся!..

Все зле і гидке, що затаюється у чоловічій душі на самому дні, сплигло наверх, знялося: і гидливість, і ненависть, і ще щось, чого Христя через хвилину сама злякалася. Вона забачила здоровенний кухняний ніж на столі... «Отим би тебе приспати!» — ударило їй у голову... Прийшовши до пам'ятку, вона перехрестилася. «І збрєде ж таке на думку, тьфу!» — сплюнула вона і повернула гадки на щоденні клопоти. «Що ж це воно буде? Хіба сьогодні ні топитимемо, ні варитимемо?» Яюсь озирнулася — перед нею стояла хазяйка. Її червоні очі ще не просохли від сліз, бліде лице було аж жовто-зелене, сказати би — вона днів з п'ять ні на волосину не спала або недугувала з місяць.

— Чи будемо сьогодні варити? — питає Христя. А Загнибідиха божевільно подивилася на неї та як припаде до столу, як зарідає!.. Наче ножем пройняла Христю наскрізь.

— Та годі, хоч не плачте! — скрізь сльози вимовила Христя.

— І чому я не пропала малою! — скрикнула Загнибідиха і вся затіпалася...

З того часу між Загнибідихою і Христею настав лад; сказати би, товариство, коли б Христа була рівна; а то Христа завжди держала себе геть одсторонь — і як чужа, і як молодша, і як наймичка. Зате Загнибідиха ходила за Христею, як за своєю меншою сестрою. Коли Христа забуде що зробити — Загнибідиха сама зроби, а не нагадає. Після свят вона не тільки ублагала чоловіка набрати наймичці на одержу, а сама пішла й набрала разом на дві: буденну і празникову. Прийшлося шити, — у Христі хоч рука трохи й піджила, та палець болів, — Загнибідиха сама шила, а Христі наробила масті і клала до пальця, щоб скоріше підживало. Як настали буденні дні, то Загнибідиха хіба обідати та на ніч наверне додому, а то все на базарі, у крамниці. Загнибідиха і Христа самі дома. Упоравшись коло печі, посідають рядком, роблять що, ведуть по душі розмову. Загнибідиха розказує про своє життя, Христа — про своє.

— Невже ти ніколи не співала? — спитала її раз Загнибідиха. — От уже скільки у нас, а я й досі твого голосу не чула.

— Чому не співала? Співала. Тільки тут якось не вільно співати.

— Чому не вільно? Заспівай, нагадай мені моє дівування.

Христа заспівала — і Загнибідиха своїм слабим розбитим голосом підтягувала.

Другого разу Загнибідиха попрохала Христю розказати про свій рід. Христа розказала і про батька, і про матір, і про напасті Супрунові. Вона нічого не втаїла від хазяйки. Та слухала та тільки глибоко зітхала.

— Знаєш що, — сказала вона, коли Христа замовчала. — Ти б пішла в село, матір провідала.

— Коли ж мені піти? — питає Христа.

— Коли? Ось у середу його винесе; аж до понеділка не буде. От і вибери день — і піди.

— А ви ж самі як зостанетесь?

— Про мене — байдуже! Не первина мені самій зоставатись. От якби ти пішла, та ще й матір свою привела сюди. Тепер годинка і тепло, — хоч би я на неї подивилася.

— Та мати такі, що самі не дійдуть сюди.

Загнибідиха зітхнула:

— Ну, вже хоч провідаєш.

Христа задумалася. «Коли його піти? коли зібратися? У середу — хазяїн виїде; у четвер — поприбирати треба дещо; хіба от у п'ятницю... Раненько виїду — на обід наспіну; там суботу перебуду, а в неділю рано й назад», — розполагає сама собі Христа і рада-рада, коли хазяйка згодилася... Вона матір побаче, з подругами наговориться, візьме з собою й нову одержу. Як нарядиться,

як покажуться у селі, то-то всіх здивує! А Супрун як побаче — ото його завійна ухопе! Вона ж назнарошне аж повз вікна його пройде, а як Федора побаче — наперекір почне з ним загравати.

— Ти ж, Христе, раніше порайся та раніше й лягай спати, щоб виспатись на завтра, бо не близький світ тобі йти, — рає їй хазяйка в четвер після обіду.

Христя до роботи пристала — як не перерветься! Здається, поробила все. Ні, не все! На празники зосталася комора немазана, тепер годинка — саме мазати.

— Та то велика робота, не розпочинай, — каже їй хазяйка. — Хай уже як звернешся — та тоді.

Хоч і не кажи Христі. Як? Комора побита зимньою негодою, пошпугована весняними дощами, полупилася, та вона її так кине? Нізащо! Уже давно вона стирчить спичкою в оці.

Зараз після обіду нарядилася Христя у стару одежинку, замісила глини й почала шпарувати. Ще й не вечір — а вже й шпарування висхло; тільки побілити... О, це їй не завгорить! Поти сонце сяде, вона й побіле...

Широ прийнялася Христя до роботи. Тепле сонечко їй допомагає: тільки пройде щіткою — уже й сохне — біліє. Он зосталось тільки жовтою глиною підвести... Мерщій, Христе, мерщій! Уже вечоріє, — підганяє сама себе Христя.

Коли се — щось заторохтіло коло двору... Тпррру! — повертає до воріт. «Оце так! — думає Христя. — Чого доброго, несподівано хазяїн вернувся. От і піду додому!»

Розчиняється хвіртка. Христя — гульк: визирає Здір. У Христі аж серце затіпалося.

— Дядько Карпо... Здрастуйте!

— Здорова, Христе, — вітається Карпо, увіходячи у двір. — А я се під'їхав та боюсь іти, думка: може — собаки.

— Та в нас їх немає, — шебече Христя. — Як же там наші? Чи всі здорові, вибрикують?

— Та ще вибрикують, слава тобі Боже!.. Мати кланяється, Одарка...

— А ви ж, дядьку, на базар?

— На базар же. Та не так, бач, на базар, як мати плаче, дуже журиться за тобою... Щодня побивається, немає та й немає ніякої чутки про тебе... Одарка утіша, так ніщо не допомагає — плаче! От я й думаю: поїду лиш на базар, провітрюся і об тобі звістку привезу матері.

— Спасибі вам, — дякує Христя. — А я й сама збираюся у село.

— Як? Чого?

— У гості. Спасибі хазяйці, пускають.

— То от і гаразд: я тебе й підвезу.

А тут і Загнибідиха, зачувши у дворі гомін, виткнулася з хати.

— Хто то? — питає Христі.

— Це наш сусіда, з села.

— От і гаразд: то завтра з ним і поїдеш.

— Оце ж ми й раємося, — каже Карпо.

— То чому ж ти чоловіка не закличеш у хату? Добре гостей приймаєш! — жартою виговорює Загнибідиха Христі.

— Спасибі вам, — кланяючись, дякує Карпо. — Я тут не сам, — за ворітьми шкапа.

— Ну, то що! Хіба й у двір не можна завести? Переночуєш тут, а завтра й поїдете. Заїзди, заїзди! — каже Загнибідиха.

Христя рада, а Карпо ще радніший. То йому на базарі стій і не спи цілу ніч; стережи шкапу та добра, що на возі; а то він у хазяйському дворі заночує.

Поти Карпо розпрягав шкапу та возився коло воза, Христя скінчила роботу і кликнула його в кухню. Увійшла до їх і хазяйка. Така обхідчата, така ввічлива; розпитує про село, про сходи, про Христину матір; хвалиться не нахвалиться Христею.

— Ти б засвітила та вечеряти гостеві дала, — сказала вона, коли почало смеркати, і вийшла в кімнату.

Поти Христя засвітила світло, поти витягла страву з печі, уже Загнибідиха і звернулася, та ще й з непорожніми руками: чарка горілки трусилася і грала проти світла у її руках. Вона піднесла її Карпові. Той, щиро подякувавши, випив і почав вечеряти.

— Добра у тебе, Христе, хазяйка, — сказав він, коли Загнибідиха вийшла з кухні.

— Все рівно, що мати, — одказала та тихо.

— Значить, тобі добре! За селом байдуже?

— Всього буває. Часом — з квасом, порою — з водою... А у вас же на селі як? — І Христя почала розпитувати про знайомих.

Карпо розказував, що за нею журяться дівчата.

— Горпина скільки раз забігала провідати матір, розпитати за тебе; хвалиться, що тепер без тебе й уліця — не уліця; все збирається сама у город служити. Вона б, може, й зібралась, так мати спиняє.

— А Ївга? — спитала Христя.

— Ївга заміж збирається.

— За кого?

Карпо уміхнувся:

— Та вже ж не за кого — за Тимофія! Там у них чудасія, та й годі. Вона то хоч і зараз, так він, бач, не хоче. Діло дійшло до суду, до позвів... А це хтось казав, що, либонь, наладилося. Незабаром і весілля.

— Ну те, а Супруненко удовольнився?

— Удовольнився!.. Все налазить на матір за подушне. Коли б я не одстоював, то хто його знає, що б воно й було. Сказано — як оса та ув'яз! Та, видно, йому Бог не попустив сього даром.

— Як саме?

— Колотиться з сином. То він був недужий, а то й одужав, та хто його знає, що йому поробилося: ходе, як дурний. А це після свят надумав кидати батька, — піду на заробітки... Батько не пускає; так хоч у город піду наймуся, а в одну шкуру — не хочу дома бути! Батько здержує, не пускає. Звісно, соромно такому багатиреві сина-єдинця у найми пускати, а він рветься. Доходе до лайки й до бійки. Грицько хвалився, — либонь, п'яненийкий! Якби, каже, знав таку свою лиху годину, не боронив би йому тебе брати.

— Хай він піде тричі умиється з своїм Федором, — одказала гордо Христя.

Розмова на тому і порвалася. Карпо, довечерявши, пішов до шкапи довідатися, а Христі чогось так важко на душі стало. Їй наче й шкода Федора, а згадає про похвалки Грицькові — досада так і впнеться в серце. «Як то він носить з своїм Федором! Дума, як багач, то так усяк і побіжить за його...»

Невесела лягла вона спати і довго не спала. То вона ворочалась; то думки все такі непривітні ссали за серце — і вона важко зітхала. Їй зразу одпала охота і додому їхати. Чого вона поїде? За матір Карпо звістку привіз — здорова, тільки журиться... А кого їй більше бачити? Ще стрінеться з дурноверхим Федором, то знову підуть про неї поговори... Незчулася, коли й заснула. Прокинулася — уже світ білий заглядав у вікна, і Карпа не було в хаті. Вона вийшла довідатися — чи немає на дворі, — і на дворі не було.

Карпо махнув на базар, щоб мерщій справитись і, не гаявши часу, повернути додому. Коли він вернувся, Христя не тільки зібралася в дорогу, а й по хазяйству — дров наносила, овощ на страву накришила.

— А що, справилася? — питає Карпо.

— Уже.

— То й поїдьмо.

— Зараз хазяйка з базару вернеться.

Загнибідиха не забарилася: про неї тільки що говорили, а вона і на поріг. Христі здалося, що вона наче і на лиці трохи почервоніла, і очі в неї сяли-грали.

— Забарила я вас? — спитала.

— Ні, я сам тільки що в хату, — одказує Карпо.

— Ну, й гаразд. А я думала — забарила, та поспішаю-поспішаю... Оце, Христе, повези своїй матері гостинця від мене, — повернулася до Христі, виймаючи з кошика пухку, високу булку.

— Нащо?

— Не твоє діло. Бери! — суворо сказала Загнибідиха.

Христя, подякувавши, взяла і завернула булку в нову хустину

— А це вам на дорогу, — вийнявши паляницю і дві рибини, подає Карпові.

— О Господи! — аж скрикнув той. — Спасибі вам, спасибі! Я не знаю, як вам і дякувати... І на ніч пустили, а тут ще й це... Спасибі вам.

— Чому не одягаєшся тепліше? — повернулася знову до Христі. — Бери свиту, бо тепер ще хто знає, що буде до вечора.

Христя покірливо одяглася, підперезалася.

— Прощайте ж. Спасибі вам! — дякували разом Карпо і Христя, виходячи з хати...

— Щасливо... Їдьте здорові! Гляди тільки, дядьку, — усміхнувшись, каже Карпові, — не завези зовсім дівки, бо без неї і я тут пропаду.

— Як же се можна! — одказав Карпо.

Уже вони й посідали. Карпо узявся за віжки.

— Христе, — кликнула Загнибідиха. — Іди лиш сюди на час, я маю щось сказати.

Загнибідиха одвела її геть і, дивлячись в очі, тривожно почала:

— Кланяйся, Христе, від мене матері, хоч я її й не знаю... Скажи, що гроші за службу не пропадуть... Чуєш? Так і скажи. Не він віддасть, сама верну... Чуєш же? — утретє допитується Загнибідиха.

— Чую, чую. Спасибі вам! — дякує Христя.

Загнибідиха їх аж за ворота привела і, ще раз попрощавшись, не звеліла Карпові з воза устати воріт зачинити.

— Я й сама зачиню... Їдьте з Богом!

Карпо смикнув вожжину — і покірна шкапина потюпала. Загнибідиха стояла за хвірткою і проводила очима, аж поки вони не повернули з улиці.

V

Ще поки вони їхали містом, плуталися його чорними вулицями, повз високі кам'яниці, Христю клопотали всякі думки... «Як се чудно сталося, що вона їде... Куди? Чого?.. У село, у гості, до

матері... То-то зрадіє матуся, не сподіваючись її бачити!.. А що, як хазяїн, вертаючись з ярмарку, стріне їх і заверне назад?.. Не доведи Боже!..»

Христя одвертається від кожного стрічного прохожого і проїжджого: їй здається, що то хазяїн — і от-от признає її... «Хоч би вже се місто скоріше кінчилось. Їдемо, їдемо, а йому й кінця немає!»

Аж ось минули крамниці й високі кам'яні будинки. Далі пішли обідрані хатки убогих людей. Спершу густо, мов їх одну до другої хто позсовував, щоб було затишніше і тепліше; далі рідше та рідше. Он край однії й тину немає; у другої й димар розвалився; третя — зовсім на бік похилилася, з вікон, замість шибок, визирає ганчір'я, по двору-смітнику бігають трохи не голі діти... «Боже! які злидні та недостачі! Бісові крамарі та пани найкращі місця під себе позаймали, все найдорожче собі наздирали, а бідноту виперли аж на край міста в смітники та пустки», — думала Христя.

Піднялися на гору. Перед ними, розбігаючись на всі боки, розлягалися поля, рябіючи в очах то зеленими поясами жита, то жовтуватими сходами пшениці, то чорною грудю ріллі... Христі наче хто камінь зняв з душі: зразу стало і вільно, і легко... Сонце, піднімаючись угору, привітно сяє-гріє; вітерок легенький дише; жайворонки, в'ючись над дорогою, щебечуть; там, у темному лісочку, кують зозулі... Красно так усюди, просторо, вільно!.. Христине серце не б'ється мов, а стиха токаче; очі бігають з ниви на ниву, з одного лану на другий, з синього лугу на темні яри, з яру — на зеленії бурти... Якись тихі та радісні почування проходять нею, колишуть... Ой, та й гарно ж тут як! Боже, гарно!.. — тьохкаче її зраділе серце.

Шкапійчина тюпа; колеса тільки гудуть, котячись по сухій землі. Карпо, похитуючись, мовчки смочче люльку і хіба коли-неколи уверне слівце про хліб: тут, мов, добре жито!.. Або: недавно цю пшеницю засівали, а бач, як піднялася?.. Та й замовкне надовго. Христя і рада тому мовчанню: ніщо їй не забороняє думати про себе, ніщо її не розговорює, не порушує німої одради. Вона розглядає навкруги, пильно вдивляється в кожну місцину, любується та милується... Он яка хороша долина: зелена-зелена, наче рутою вкрита! От би добре на тому зеленому килимі полежати, надихатися вільного польового повітря! А то що за хатки стоять над шляхом? Сизий димок виривається з чорного димаря і кучеряво розвивається в прозорчатому повітрі... Що то за хутори? Невже Йосипенкові? Так, вони... Вони, ідучи в місто, спочивали там... І перед нею, мов жива, стала бліда Мар'я з чорними очима, стара гариклива Явдоха... Чи то ж то вони обидві живі-здорові? Явдоха

по-давньому гризе свою невістку? А Мар'я мовчить? Чи вже, чого доброго, у місто удьорила? «Така вже, — казала вона, — удалась я, такою і пропаду...» Городянка!.. І що там, у тому городі, доброго? Достатків більше, достатки кращі? У кого ж ті достатки, то й добре; а як бідному — то всюди погано. Та часом і при достатках лихо: як нема долі, немає талану, то й достатки не впокоять. Он хазяйка: і багата, а нудиться серед свого багатства... Воно як кому!

Проїхали ще трохи... Це — Христа зразу зареготалася. Карпо озирнувся і прикро подивився на неї:

— Чого ти?

Христа за реготом слова не скаже. Доїхали якраз до гнилої балки, де соцький Кирило провалився. Христі, мов живе, усе те стало вочевидячки: і як Кирило крався через сніг, і як шурхнув ногами у рів, як вилазив — лаявся... Насилу за реготом розказала про те Христа. Карпо мовчки слухав. «Дівча! — думав він. — Все-то їй на думці реготи та сміхи».

Це шкапійчина, наче що вкусило її, кинулась, сіпнула й пішла скоком. Карпо мерщій ухопився за віжки.

— Тпррру!.. Іч, почула свою землю та — скоком! — сказав він, здержуючи коняку. — А небійсь, у місто ледве ноги волокла. Це вже наша земля, — повернувся до Христі Карпо і почав показувати, де чия. Невеликі все то клаптики були, одні свіжо заскороджені, другі злегка прикриті зеленою рослиною.

Христі здалося, що тут і лани були дрібніші, і хліба нижчі, ніж біля міста. Там — широкі та довгі, густо, як щітка, заросли; а тут — де-не-де зеленіє бліде зажовкле стебло... Христа не витерпіла похвалитися про те Карпові.

— Достатків там більше, — почав той, — переорюють краще, та й земля ситніша. Тут з глиною — руда, а там, як угінь, чорна. Небійсь, городяни хитрі: все собі найкраще забрали. Воно, бач, і тут нічого, коли б хоч трохи більше землі тієї... А то — всього жменя, а ти крутишся біля неї, тягни звідти і на податки, і на прожиття... — Карпо важко зітхнув, зітхнула і Христа. Мовчки піднялися на гору. Хрест мар'янівської церкви заблищав проти сонця; засяла баня; далі й покрівля зазеленіла; показалися садки, хати... Село! село! І серце Христине неспокійно заколотилося у грудях.

Приська того дня, попоравшись коло печі, сіла спочити. Їсти їй — капельки не хотілося. Думки розбирали голову... Як там у городі? Що з Христею? Чи не звернувся, бува, Карпо? Приську наче за поли тягло піти довідатися.

«Ох, хоч би там усе було щасно. Хоч би Христа була здорова. Кожна наймичка — любя, поки здорова... Здоров'я — усьому голова», — думала Приська, збираючись до Здра.

Вона застала Одарку за роботою: та купала дітей. Чорноока Оленка, вимита-вибілена, лежала на подушці і щось весело сама з собою щебетала. Білоголовий Миколка їздив у ночвах, хлюпостючись у теплій водиці. Все йому хотілось пурнути з головою; і він то присідав, то прилягав, допитуючись матері — чи видно його голову. Одарка сиділа на лаві й любувалася синоюю забавкою, щебетанням дочки... Вона й не думала купати Миколки, та той, побачивши, що сестру купають, пробі намігся!

— Води ж чистої немає, — казала Одарка.

— Я і в тій, що Оленку купали.

Поти Одарка витирала та зодягала Оленку, Миколка мерщій сорочину з себе та — в ночви...

— Я не так, як Олеся, — кричав радий Миколка. — Я і плавати, і пуринати вмію!.. — І розходився так, що аж вода з ночов випліскувалась.

— Що се ти, Одарко, дітей купаєш? — здивувалася Пріська, мерщій зачиняючи за собою двері.

Одарка не вспіла одказати, як закричали діти: «Бабуся! бабуся!» Оленка, простягаючи до неї свої пухкі та білі рученята, світила чорними очицями й нетвердо вимовляла: «Бач... бач... біля... купалася...» Пріська підійшла до Оленки і, взявши за ручку, цілувала малі пальченята. А Миколка ззаду на всю хату вигукував:

— Бабусю! Бабусю! А дивіться, як я пурну... Дивіться — з головою!

— Гарно, гарно, — похвалила Пріська, припадаючи до Оленки.

— Ви-бо не дивитесь, — гукав Миколка. — Дивіться-бо.

Пріська мала повернутися і до його, подивитися, як Миколка, заплющивши очі й затуляючи носа, прилягав у ночвах.

— А що, глибоко? — допитувався.

— Ух, глибоко! Ух, глибоко! Гляди, не втопись ще...

— Е-е, я не втоплюся. Я вмію плавати, — храбрував Миколка, вимахуючи аж поза ночвами руками.

Привітавши дітей, Пріська повернулася до Одарки:

— Що, не було? Не вертався?

— Немає. Бог його знає, що воно за знак. Уже б час і бути, а його немає... Сідайте. Підождемо трохи, як не буде — пообідаємо разом.

— Спасибі тобі. Я так тільки, довідатись... — зітхнувши, одказала Пріська і мала була йти. Одарка не пускає.

— Тільки підете — розсердюся й ніколи до вас не прийду! — посварилася вона.

Пріська зосталася. Тільки що всілася, Миколка, виполоскавшись, виліз із ночов і Одарка почала його одягати, як у хату донеслося: «Тпру!»

— Карпо! Карпо! — скрикнула Пріська і мерщій надвір.

Стрівши Карпа, вона разом і здоровкалася, і допитувалася:

— А що, як Христя? Чи жива-здорова?

— Та Христя тут! — каже Карпо.

— Як тут?! — скрикнула злякана Пріська.

— Тута... Приїхала.

— Коли приїхала? Де приїхала? — бурмоче Пріська. По її старому обличчі бігають смуги і радості, і разом нестямної муки; очі горять; вся вона труситься.

— Христя пішла до вас, — каже Карпо.

Пріська кинулася до свого двору і стрілася з дочкою коло воріт.

— Здрастуйте, мамо! — гукає Христя веселим дзвінким голо-сом, підбігаючи до матері. — Чи ждали? чи сподівалися?

Мати стоїть проти дочки, німа-мовчазна уп'яла в неї свої потухлі очі.

— Матінко! Не пізнаєте мене? — спитала Христя.

— Христе! Дитино моя! — простогнала Пріська, обнімаючи дочку, і заплакала.

Тут саме підбігла Одарка. Вона постояла, поки вітались дочка з матір'ю, потім підійшла до Христі, поздоровкалася, поцілува-лася з нею.

— Ач, яка молодець Христя! — каже Одарка. — Ми тут за неї кожну чутку ловимо-переймаємо, а щоб бачити — то й не сподівалися.

— А я так, несподівано, — весело щебече Христя.

— Молодець, молодець! — одно плеще Одарка, обдивляю-чись.

— Чого ж ми стоїмо тут? Ходімо хоч у хату, — опам'яталася Пріська.

— Ідіть, — каже Одарка, — побалакайте та й нас не забувайте. Чуєш, Христе: гріх тобі буде, як до нас не забіжиш!

— Забіжу, не забуду!

Сусіди розійшлися: Пріська і Христя пішла до своєї хати, Одарка — до своєї.

— Як же ви тут живете? — допитується дочка у матері, увійшовши в хату і обдивляючись ту оселю, де зросла вона. Після міських покоїв їй своя хата здалася такою тісною-невеличкою. Бач! вона скільки літ прожила тут, а й не примічала досі сього...

— Як живемо? Звісно, як живемо, — бубоніла Пріська. — Живемо, та й годі! Смерті дожидаємо, а смерть не приходить!.. Уже наше таке життя: то з того боку рвуть, то з другого — скубуть. Коли б не ці Здори... Та годі! Хіба ти сама не знаєш, як жили? Не покращало... Як ти там?..

— Я? Про мене не турбуйтеся, матінко. Добре мені там. Хазяїн трохи крутенький, зате хазяйка, — дай їй, Господи, і щастя, і здоров'я! Добра людина. Вона кланялася вам. Поклонись, каже, матері; скажи їй, хай не побивається; заспокой, що моя служба не пропаде дарма, не піде замарно: я, каже, сама віддам гроші... Прохала вас до себе в гості. Скажи, каже, хай прийде: як рідну її прийму. Така добра душа! така добра! Зате ж і достається часом їй... Воно, мабуть, усім добрим так достається!

Пріська важко зітхнула. Вона задумалася над послідніми доччиними словами. Відкіля вони в неї? Досі вона ніколи такого не казала і в думку їй таке не сходило, а от недовго прослужила — дозналася своїм серцем чулим... Ох, не так воно, видно, добре, як розказує... Криє від матері свою лиху годину, щоб не вразити її серця... І сльози почали підступати під горло, давити...

— Ви плачете? Мамо! — скрикнула Христя, зиркнувши на матір.

— Ох, тільки гляну на тебе — так і заллють сльози!..

— То ви не вірите? — спитала Христя. — Так от же — хай мене хрест поб'є! — коли я брешу. І чого б я стала брехати, коли б мені погано там було?

— Бог з тобою, Христе!.. Видно, видно, — утираючи сльози, замовила мати. — Я не від того плачу; сама не знаю, чого сльози ллються. Гарно тобі там — і гаразд, дочко; а погано — уже ж я нічим не допоможу... Та що се я? Ти з дороги — їсти хочеш, а я й байдуже. Будемо обідати, бо й я ще нічого не їла.

Стара хутенько схопилася і кинулась до печі.

— Не знала, що ти будеш. Не сподівалася... хоч би курочку зарізала та з нею борщ зварила, а то — затовкла салом, та й годі, — гомоніла Пріська, насипаючи борщу у миску.

Сіли обідати. Христя взялася за ложку... «От і сіли обідати, — гіркий наш обід!» — згадала Христя пісню. І було від чого: борщ, наче окріп, парував перед ними. Вона покуштувала — ні солі досить, ні приварку не видно, одні бурякові крижала плавають поверху. Христя покуштувала та зразу й ложку положила.

— Недобрий, дочко? — спитала мати. — Сама знаю, що недобрий... З чого ти того добра візьмеш? Погріб у нас невисокий, — картопля зимою померзла, а на весну — так драглями і взялася; насилу назбирала півклуночка посадити. М'яса і в заводі

не водиться... Буряк та квас надолужає, та й того вже небагато... Солі зосталося жменя, — потроху до всього ложу: бережу, щоб надовше стало. Отаке-то. А ти там, мабуть, усе з м'ясом? Городяни — що-що, а люблять ласо поїсти.

— Та страва добра, — одказала Христя.

— Ти б хоч з кашею борщ їла, коли так не хоч.

Христя кинулась до каші — і каша пройшла димом. «Постаріла мати, — подумала вона. — Колись яку добру кашу варила, а тепер от не догляділа, що й димом пройшла». І наче що обценьками їй серце здавило. Пріська собі, дивлячись на дочку, задумалася. На виручку прийшла Одарка.

— Ви саме обідаєте. Піду, — думаю, — хоч подивлюся на Христю, як там вона.

— Та ще вашої Христі і біс не візьме! — жартуючи, одказує Христя.

— Оце, дивись!.. Навіщо ти йому здалася? Дай, Боже, щоб і не брав. Щоб ти скоріше одслужила своє та знову до нас вернулася, бо без тебе і мати он плаче, та й мені ніяково: прийду до вас — пусто, підемо до нас — недостає чогось. Отак зійдемося з тіткою, посидимо, згадаємо тебе, — як там вона повертається у світоньку?.. А ти ж нас згадувала хоч раз, Христе? Чи там за городянськими клопотами про селян уже годі згадувати?

— Було всього, — одказувала, зітхнувши, Христя.

— Правда, дочко, правда: всього часом буває.

— Часом — з квасом, а порою — з водою? — каже Одарка.

— Атож. Чого в світі тільки не буває? На те й лихо, щоб з тим лихом битись! — одказує Пріська.

Більше розмовляла Одарка з Пріською: Христя слухала і мовчала. Їй сумно було слухати ту важку розмову. Хіба тим, що побалакаєш, запоможеш горю? Хіба вона приїхала додому, щоб згадувати те, що було колись? Вона приїхала, щоб його забути. Вернеться назад — знову його застане; ніде воно не дінеться. А тут, наче зговорилися, — тільки про те й річ.

— Чи Горпина дома? Хотілося б мені її бачити, — спиталася Христя, щоб перервати розмову.

— Дома, дочко. Пообідаємо, то, коли хоч, і підеш.

— Я вже не хочу їсти, — одказала Христя, устаючи і хрестячись.

— Така ж ти, — сумно сказала мати, підводячись, і почала прибирати з столу.

— Я на хвилину, мамо; тільки побачуся з Горпиною та й вернусь. А ви, Одарко, щоб тут були, — весело замовила Христя, збираючись виходити.

— То вже Бог його знає, чи Одарці довго прийдеться посидіти, — сумно одказала Одарка, як Христя вийшла з хати.

Пріська тільки зітхнула. Обох їх уразило — чого так швидко утекла Христя?! «Приїхала до матері в гості, — думала Одарка, — і побігла до чужих!»

— Що ж, чим хвалиться Христя? Добре їй там чи ні? — спитала, помовчавши, Одарка.

— Отак, як бач! — гірко одказала Пріська. — Хвалиться: хазяйка — добра людина, а проте — Бог його знає! Може, таку ману пуска: всі вони спершу добрі, поки не осідлають; а насіли — вези, не вгинайся!

— Та й Карпо хвалиться... Така, каже, добра людина, така добра! І на ніч у двір пустила, і нагодувала, напоїла.

— Гей, ти, дівко! Дівко! — донісся знадвору Карпів голос. — Куди се?

— Прощайте! Піду, — одгукувалась Христя.

— Бач — добра: матір покинула, а сама навдьори!

— Хто се? — спиталася Пріська, дослухаючись.

— Карпо йде. Видно, стрівся з Христею.

Незабаром і Карпо увійшов, несучи в руках клунок.

— Здрастуйте в хату! — привітався він.

— Здоров, Карпе!

— Оце стрів вашу, побігла кудись. Рада, що вирвалась...

— То вона до Горпини. Молода... бажається усіх зразу оббігати, — одказала мати.

— А я вам гостинці приніс. Хазяйка кланялась і гостинця передала.

Очі у Пріськи заграли, побачивши високу білу булку і пухку паляницю. Поцілувавши, вона прийняла хліб з рук Карпових і положила на столі.

— Бач, як у городі печуть; у нас так не вміють, — хвалила Одарка, розглядаючи булку.

— Коло того ходять — одно діло знають. Нам як не приходитьсья того хліба їсти, то й пекти не навчились, — одказала Пріська.

— Чого ж воно так: як городянам, то, небійсь, і булка, а нам — чорний хліб з остюками? — спитала Одарка.

— Так воно вже завелось: город усе краще собі бере.

При сім слові Одарка глибоко зітхнула.

— Пани та багачі! — нешвидко додала вона до свого зітхання.

Її ніхто не піддержав. Карпо повернув розмову на іншу річ: він почав розказувати про поїздку, про хліб, про город, про Христину хазяйку.

— Ще й хвалити Бога, що Христі так лучилося, — зовсім-таки добре! Хазяйка не як чужа, а як рідна мати!

Чималу годину знов прогуторили на сю річ. І серце, і важкі Прісьчині думки угамувалися. Серце перестало щеміти; важкі думки розтікалися, зникали, заспокоєні тихими надіями, розшотами, розпологами... Слава Богу, що Христі добре... Хазяйка обіцяє гроші віддати... Віддасть — спасибі їй! — Христі новий убір буде; бо в неї хоч одешинка і є, та лишню мати — все краще. А й не віддасть — хіба не все рівно?.. Пропаде півроку служби, то хіба і так не пропадає?

«Півроку, — думає Пріська, прилягаючи спочити, коли пішли Карпо й Одарка. — Уже ж поб'юся, покріплюся того півроку... А там знову заживу з нею... Знову... Може, знайдеться хто... Не вже вона така безталанна?.. І красою і здоров'ячком Бог не обійшов — хіба от долею...»

Старій матері не спалося. Доччина доля, образи людські, свої злидні та недостачі ворочали її з боку на бік, гнали сон і спокій далеко від неї.

Де ж дочка повертається, поки мати такі важкі гадки дума?

Христя сидить у своїй подруги Горпини, котра не вгаває ні на хвилину. Горпина розказує Христі про село, про знайомих дівчат, парубків, що де скоїлося, про кого яка чутка пішла — все викладає подруга подрузі, мале-невеличке із-за нігтя видирає та викладає... Передала за Ївгу, що позивала Тимофія, про Тимофієву журбу; про те, як раз Тимофій, стрівши її, Горпину, хвалився: коли б не товста Ївга — він би прислав старостів до неї!.. Про Федора, що спершу дурів та й тепер ще не прийшов у себе... «Все згадує тебе та, згадуючи, плаче... Ти таки його в себе навсправжки закохала!»

Христя слухає таємну розмову подруги — і серце її неспокійно б'ється. Недавнє життя, від котрого одірвали її, хвилею плеснуло на неї... Вона знову серед його повертається, усе бачить, усе чує; воно глибоко зачіпає її серце, будить думки...

— А знаєш?.. Мені шкода його, — зітхнувши, сказала Христя.

— Кого?

— Федора. Він гарний парубок. Він буде кращий і від Тимофія, і від їх усіх. Ті тільки гострі на язик, а се — плохий, мовчазливий... От за кого виходь, Горпино, — не каятимешся.

— Отаке! На тобі, небоже, що мені негоже! — накопиливши губу, одказала Горпина. — А чому ж ти не виходиш?

— Я — друга річ. Мене його батько не хоче за невістку мати.

— А мене візьме? Он він шука багачки. Дума, десь дурну знайде... Та хай йому гаспид! Ти краще розкажи мені про город.

Як там у вас? — забиває баки Горпина. — Бачила Марину? Як там вона? Зовсім городянкою стала. На село і не загляне ніколи.

— Не бачила. Ніколи було довідатися, де вона і як вона.

Христя почала розказувати про город, про звичаї, про хазяїна, хазяйку.

Подруга теж нічого не втаїла перед подругою і розказала, яка їй притичина була з хазяїном.

Пореготалися тепер удвох з того, що колись до сліз доводило.

— Тобі таки вдає на те кохання! — додала, регочучи, Горпина, зависливо глянувши на подругу.

— Бажаю й тобі так! — одказала Христя.

— Не хочу, не треба! — затріпала руками та. — Старий, жонатий та буде цілувати? Цур йому! пек йому! осина йому! — і червоніючи, як той сап'янець, Горпина реготалася.

А Христя ще почала перекривляти п'яного Загнибиду. Горпина аж за живіт береться та регоче, а в Христі — очі грають, сміх та жарти не сходять з язика.

Ішла на часок Христя з дому, а прийшлося вертатися аж увечері, — так забалакалася з подругою. Сонце сіло; захід горів червоним вогнем; небо потемніло; понад селом розіслалася вечірня тінь. По улицах, грузько ступаючи, верталася скотина додому: бігли свині, овечата. З дворів доносився хазяйський оклик. Село перед спокоєм загомонило-заметушилося. І яким радісним, давно чувалим здається Христі той сільський гомін!.. Як у літню спеку, на безводді, надибавши невеличку течію бігучої води в глухому ярку, припадає чоловік до неї, щоб загасити свою пекучу згагу, так Христя з згагою прислухалася до того вечірнього клекоту... Знайоме та рідне вітало її любим привітом, чарувало несподіваним чаром!

Виходячи з ulиці, коло цвинтаря запримітила Христя парубочу постать. Парубок йшов тихо, похнюпившись, наче провинився в чому або, загубивши що — відшукував. Христя придивилася. Знайома хода, одежа трохи в примітку, а парубок наче незнайомий. Хто б то се?.. Його гостре схудле лице нагадувало колишнє обличчя Федорове. Невже він?..

— Федоре! — не здержалась Христя.

Парубок наче злякався: струснувсь, підвів голову; подивився і, похнюпившись, знову повагом почвалав ulицею.

«Не пізнав», — подумала Христя, повертаючи додому. Якась тиха досада підкралася до її серця — і ущипнула... «Та невже я обізналася? Ні, ні, Федір, то — він. Тільки що сталося з ним? Ще ніколи не доводилося бачити мені його такого... Змарнів, опустивсь!..» Цілу дорогу клопотали Христину голову думки про Федора.

Коло свого двору стріла матір.

— Оце так! На часок пішла, а проходила до вечора, — з докором стріла її мати.

Христю обняла ще більша туга. «Чи я справді збожеволіла? — подумала вона. — Приїхала до матері, а повіялася до чужих, підглядала парубків незнайомих».

— А Одарка ждала-ждала тебе... І Карпо приходив. Довго сиділи, тебе піджидали. Надвечір знову Одарка забігала... «Немає?» — «Нема», — кажу. «Бач, — каже, — недобра яка; як до чужих, то і на увесь день, а до мене — і в хату не наплювала!»

— Та я й сама не рада, що пішла, — сумно одказала Христя матері.

У хаті їй ще сумніше стало. Мати скільки раз зачинала розмову, та розмова плуталася, рвалась: то Христя промовчить на матерне питання, то одкаже не те... Діждавши, поки зовсім смеркло, вона послалася і лягла спати.

Їй не спалося: сон десь далеко блукав від неї... Крізь невеликі вікна пробиваються в хату сизі померки ночі; зорі, мов іскорки, жевріють серед тії темряви. Тихо-тихо... Христя лежить і думає... Усякі думки ходять у її голові. Їй чудним здається, що вона дома. Чи давно була в городі, а от тепер — дома! Вона почала пригадувати сьогоднішні виходеньки, розмову з Горпиною. Багато вона лишнього наказала їй. І навіщо б було хвалитися? Що, як Горпина не втаїть та рознесе все те по селу? Ні, Горпина не така: вона нікому не похвалиться. Ану, як похвалиться? То Христя ж, коли так, усе розкаже, що сповірила їй подруга... Кому? У городі хто її знає? Хіба хазяйці?.. А що тепер хазяйка діє? Спочива, певно. Хотілося б їй її бачити. От всього день не бачила, а як скучила за нею. А що, як хазяїн вернувся і почав лаяти, нащо пустила її додому? І їй учувалася та лайка, крикливий голос, палючий погляд... Господи! що б вона дала, коли б можна мухою або птицею якою повернутися й опинитися там!.. Не дано ж того чоловікові... Її серце неспокійно почало битися. А тут знову зійшов на думку Федір — його зомлілий образ, його засмучений погляд... До півночі качалася Христя з боку на бік, поки не прийшов сон і не заспокоїв її гарячої голови.

Смутні думки приспали Христю, та нерадісніші й збудили... Їй щось і снилося, та не пригадає вона що. Щось таємне та страшне заставляло дуже битися її серце; якісь невідомі почування невідомого лиха обіймали її душу. Вона і вимилася, і прибралася, а ті почування все більше росли, все глибше западали в думку... Тісною і смутною здається їй своя хата; рідне село наче принижчало, помиршавіло; життя його спустіло; наче пожежа пройшла

і спустошила самі найкращі місця. Вона радніша кинути його зараз і полетіти назад, у місто... А ще ж тільки сьогодні субота, до завтрього після обіду їй бути... Така журба розбирає її, так їй важко та трудно.

— Чого ти, дочко, сумуєш? — питає мати і рає: — Ти б пішла до Одарки.

Христя зібралась — пішла. Тільки і в Одарки не краще... Дітвора гомонить; Одарка вітає і розпитує її; а їй — слова важко сказати: думка про місто не виходить з голови. Не забарилася і мати, упоравшись біля печі, прийти до них. Мати розмовляє з Одаркою, а вона сидить — мовчанку справляє, а біля серця щось в'ється, якась гадина уп'ялася у його, ссе-кусає...

— Вже я, мамо, мабуть, сьогодні піду од вас, — каже Христя матері, вернувшись додому.

— Чого се так, дочко, поспішаєш? Одпрохалася до понеділка, а поспішаєш сьогодні. Хіба тобі вже обридло у матері рідної?..

— Я й сама не знаю, що зо мною... Так мені важко, так трудно!.. Серце щемить чогось... Мені все здається, що хазяїн вернувся.

— То що? Хіба ти сама, своєю волею пішла? Тебе ж пущено... І не насиділась я з тобою, і не набалакалась, і не надивилася на тебе... — додала жалібно мати.

Христя утерла гарячу сльозу, що викотилася з її очей, — і нічого не відказала матері, тільки сама собі рішила завтра ранісінько рушити в дорогу.

І вона здержала своє слово. На другий день ще до світу устала, зібралася, попрощалася з матір'ю — і пішла. Приходила Одарка побалакати; прибігла Горпина узяти на улицю з собою; ще дві-три знайомі дівчата забігали, та застали тільки заплакану матір у хаті, а Христя вже далеко була.

— Чого ж це вона так швидко вибралася? — спитала Горпина. — Хвалилася — до понеділка буду, а сьогодні втекла.

«Втекла... втекла!.. Прибігла — наче вогню вхопила, і, як дим той, зникла... Втекла...» — думала мати, обливаючи старе лице гіркими сльозами.

VI

Коли виткнулось яснее сонечко з-за гори й обдало своїм світом безкраї поля, усіяні, мов сльозами, ранньою рососою, Христя вже була далеко від села. Перед нею розстилися безкраї лани; за нею в сизому тумані крилося село. Вона не озирнулась ні разу, не поглянула на його. Якись смутні та нерадісні почування тягли

її вперед. Там, за тим морем ясного світу, на краю безмірних ланів, у тумані широкого простору, серед чужих хат, стоїть хата її хазяїнів... «Чи гаразд то там? Чи вернувся хазяїн з ярмарку? А хазяйка що поробляє? Чогось моє серце так ниє, чогось воно трудно так б'ється... Ох, скоріше б, скоріше добратися!»

І Христя все дужче та дужче налягає на ноги. Незчулася, як минула свої поля, як перед нею опинився місток на гнилім переході — він якраз на половині шляху... Сонце повернуло на півдня, стояло саме над головою. «Ще рано, — думає Христя. — Дійду до Йосипенкового хутора, зайду, води нап'юся, спочину трохи і Мар'ю провідаю. Як то там вона?»

Думки про Мар'ю на який час одвернули її від міста. Та ненадовго... Може, немає Мар'ї; може, вона вже покинула — пішла у місто... «Місто! і вп'ять місто?!» — подумала Христя, і щось гірке та нерадісне ущипнуло її за серце. «Ну, чого се я?!» — утіша сама себе, утираючи знічев'я набіглу сльозу. І знову налягла на ноги.

Ось і Йосипенкові хутори. Щось бовваніє серед двору; доноситься до неї гук-крик. «Видно, свекруха розходилася. Ніяково й заходити», — думає Христя, применшуючи ходу. І не помилилася: то справді гукала Явдоха на невеличкого чоловіка, що сумний сидів на приспі.

— Казала: учи шкуру! Бери палицю до рук та бий! Так жалко тобі? Отже тепер і пожалів... Вона тобі ось чого піднесла, — і, скрутивши разом дві дулі, стара ткнула ними в вічі чоловікові.

Той похнюпившись сидів — мовчав.

— Мовчиш? мовчиш? — заривала знову Явдоха. — І що з тебе за чоловік? Якби не раз, не два побив їй голову, щоб і на в'язах не вдержала, от би вона тебе і поважала, вона тебе і почитала! А то — як з клоччя батіг! Нестеменний покійний батько... Того ж хоч я у руках держала... А ти що? Тьфу!.. А тепер от і сиди — як сич надувшись, журися та жди, поки вернеться... Дожидайся — діждеш!

— Ну, чого ви в'язнете до мене? — гірко промовив чоловік. — Хто ж, як не ви, і вигризли її з двору?

— Так це я? Я? Мати?! Це дяка така матері, що тебе на розум наводила? Я її вигризла?! Що ж я — собака, по-твоєму? Га?

— Я не кажу, що ви собака, а чого ви гризетесь? День не пройде без того, щоб ви не загризлися; хвилину душа спокійно не побуде на місці!.. Так і жди: от же тихо, а тут і схопилася буча!.. Хіба у таких пеклі, прости Господи, проживеш? Кам'яне — і те не здержало б вашої гризні!

— А що ж, по-твоєму, — мовчати мені їй? Поганці, приїманці — мовчати? Що ж вона таке? Вона надбала, вона навезла

з собою? У чужім добрі, та ще й старшинувати буде? Ні, не діжде вона з своїм родом поганим! Мені нужда, що вона в мандри вда-
рилась? Дивись — яка журба!!! Не первина їй мандри справляти...
Звідти, здається, і брали...

— То чого ж ви і клопочетесь?

— Чого? чого? — аж стрибала стара. — Ох, ти, голово дур-
на! Чого клопочуся? Того, що наглумилася вона над нами, на-
сміялася над твоєю головою дурною! Де видано, де писано, щоб
жінка жила нарізно від чоловіка? Я б її, сяку-таку поганку, через
поліцію додому добула... Я б її до стовпа на цілий місяць, як ту
собаку, прив'язала... щодня сирицею маніжила!.. Я б з неї ви-
била міські примхи! А він: клопочетесь?! Тьфу! на твою голову
дурну! — І, плюнувши, вона мерщій побралася у хату. Чоловік
тільки розвів руками і ще нижче похнюпився.

«Ні, не зайду, — подумала Христя, стоячи за коморою. —
Чого? Мар'ї немає дома, краще тягти далі», — рішила вона, по-
вертаючи на шлях.

«Отже таки Мар'я поставила на своєму, — лізло їй у голо-
ву, — кинула... Ото ж її чоловік. Як жаль його, жінка кинула;
а тут — і мати лає. Нещасний! я б, здається, перетерпіла... Не
другий же вік старій жити? А втім — Бог знає! — не од добра
тікають люди. Видно, залила стара за шкуру сала...» І Христя
рівняла себе до Мар'ї, згадала про свою долю. І її вижили з села,
і її одірвали від рідної хати, випхнули у найми на глум чужим
людям, а безпомічну матір zostавили саму на плач та журбу...
Хто тільки в світі не плаче, не проливає сліз кривих? Нащо
от хазяйка — у добрі та в достатках, а й та скаржить на свою
долю, нарікає на неї... Життя — як те колесо котить: того униз
несе, другого угору підіймає, щоб знову у землю втоптати... Де ж
те щастя та доля, що ждеш й дожидаєшся, залучиш на хвилину,
а там... тільки натомиш себе дурними надіями?

Тяжко Христі такі думки думать одній серед широкого поля;
важкі почування давлять, наче обценьками, її серце: щемить воно,
ниє... «Хоч би вже до міста швидше!» — думає, поспішаючи.

Ось з-за гори заблищав на сонці хрест городянської церкви;
ось і ліски забовваніли, наче сизий пояс, розляглися кругом міс-
та. Ще три версти зосталося. Христя зійшла з шляху на обніжок,
де серед бурти росла висока гілляста липа, і сіла в холодочку
перепочити. З того місця так видно усюди. Змією біжить-в'ється
дорога з гори в долину, круто повертає то на один бік, то на дру-
гий; по сторонах того шляху послалися лани чорні, жовті, зелені,
упираються краями в шлях... Сонце, сідаючи, косими парусами
обдає ті лани — і горять вони всякими кольорами, миготять

зверху золотим блиском, тонуть краями в сизій долині блакитного небосклону; а легенькі тіні, мов непримітні хмарочки серед чистого неба, простяглися вповодж того квітчатого килиму, стиха пересовуються з місця на місце... Чудовна надивовижу іграшка ясного світу з вечірньою сутениною! Повітря тепле та легке, так і хилить до спокою, так і гне до дрімоти; а дзвінка жайворонкова пісня стиха колише потомлену думками душу... Затихають болі і образи; німіють лиха і муки; зникають клопоти журливі; почувається несподівана легкість. «От би куди хазяйку, от би де їй, бідній, побути! Тут би забула вона все на світі, все... Як прийду, розкажу я їй; розкажу, де, як згадувала», — подумала Христя, легко зітхнувши, знялася і почимчикувала далі.

Уже сонце зовсім сіло, як вона вступила в широку і людну улицу. Народ з усіх боків бігав, снував; селяни поспішали у базар, на підторжя; крик і гук носився кругом неї.

«Чи то ж то хазяїн звернувся?» — подумала Христя, зирнувши на хазяйську крамницю, і трохи не впала: крамниця була відчинена... Мороз подрав Христю поза спиною, мороз сипнув у ноги, мороз уступив у пальці; серце так трудно заколотилося... Що ж то тепер він їй заспіває?.. Не перейшла — перелетіла вона базар і мерщій повернула у свою улицу.

Ось і дворище... Тихо у йому, аж глухо, нігде живого не видно, тільки комора біліє серед двору. Христя поспішає в хату; їй дивно, що сінешні двері зачинені. Чи недужа хазяйка, чи нема дома?.. З неспокійним серцем вона мерщій вскочила в сіни.

Через хвилину вона знову вискочила... бліда, труситься і — як пуститься з двору!..

— О Боже, Боже!.. — шептала вона, біжучи улицею.

Прохожі зостановлювалися, дивувалися.

— Чого ся дівчина так перелякалася? куди мчиться? — допитувалися одно в одного і, не дознавшись, проходили.

Вона побігла на базар до крамниці — і тільки біля неї запримітила, що крамниця була зачинена.

— А хазяїна не бачили? — божевільно допитувалась вона у приїжджих.

— Якого хазяїна? Шукай собі!

Христя, вибігавши увесь базар, побігла знову додому. Сонце зовсім сіло, вечірня зоря погасла; над містом спускалася ніч; у хатніх вікнах заблищало світло. Христя неслась, як несамовита. Прибігла до воріт, постояла-постояла, зітхнула важко і знову побігла.

У дяка в хаті йшла лайка, коли Христя туди ускочила. Дячиха аж посиніла, лаючи старого, котрий, затесавшись у куток, щось перебирав нишком.

— Здорові! — привіталася Христя.

Їй ніхто нічого не відказав, та вона і не дослухалася. Як божевільна, вона кинулась до дячихи.

— Паніматко! ідіть до нас. Щось з хазяйкою сталося.

— З якою хазяйкою? — суворо спитала дячиха.

Христя тільки ламала руки та трусилась:

— Ідіть, Христа ради.

— Куди — до вас? — гарикнула дячиха. — Багато вас у гаспида е! Куди я проти ночі піду?

— Тут недалечко, зараз... до Загнибіди, — насилу знайшлася Христя.

— Що ж там у вас?

— Не знаю, паніматко. Я була дома, ходила в село... Приходжу у хату, а хазяйка лежать... такі страшні... Боже мій, Боже! — і Христя зайшлася плачем.

— Ото він учора звернувся... Підожди, я зараз, — сказала дячиха.

Поти дячиха вбиралася, Христя вискочила у сіни. Сльози давили її, страх трусив усю...

В Загнибіди уже світилося в хаті, як вони увійшли у двір.

— Мені страшно. Я не піду туди... Ідіть ви самі, — тремтячи, каже Христя.

— Чого боїшся? Маленька! — скрикнула дячиха і, як та шуліка, посунула в хату. Христя за нею.

У кухні вони застали Загнибіду. Похмурий, заложивши руки за спину, він міряв її і вздовж, і впоперек. Свічка стояла на столі і, нагорівши, обдавала хату неясним світлом.

— І ти вернулася? — гукнув Загнибіда, кинувши на Христю гострий погляд. Та, зупинившись у порога, так і прикипіла на місці.

— А Олена Йванівна де? — спитала дячиха.

— Нащо вам Олена Іванівна?

— Нужно! — гостро одказала дячиха і пішла далі в світлицю.

Загнибіда узявся за свічку, щоб присвітити. Узяв був у руки; потім поставив; зірвав і, повернувшись до Христі, посварився на неї кулаком; а далі — за світло, в кімнату.

Ясний світ освітив пожовкле лице Олени Іванівни, коли увійшов туди Загнибіда. Вона лежала на спині, схрестивши руки на грудях, як схрещують помершому. Очі в неї були закриті; під очима — сині мішки; рот скривлений; зітхання важке, хрипуче... Все казало — то було послідне змагання життя зі смертю!

— Олена Йванівна! Олена Йванівна! — стиха обізвала її дячиха. Олена Іванівна, не розкриваючи очей, тихо схитнула головою.

— І сам не знаю, що з нею, — казав Загнибіда, піднімаючи свічку вгору, щоб ясніше освітити болящу. — Кидав здоровісіньку; вернувся — отак, як бачите! — І він положив свою руку на її руки. — Холоднісінькі!

Боляща розкрила очі, глянула на чоловіка — і заметалася на постелі.

— Не буду! Не буду! — забубонів Загнибіда й одійшов геть.

— Ви б за батюшкою послали, — пораяла дячиха.

Загнибіда махнув рукою і, опустившись на лаву, схилювався головою на стіл.

— О нещастя, нещастя! — замовив він.

У хаті стало тихо-тихо, мов у домовині. Боляща розкривала очі, зводила руками угору, потягалася...

— Чорного платка! Чорного платка! — крикнула дячиха. — Закрити очі...

Христя кинулася в кімнату. Хазяйка металася на постелі, кидалась, страшно водила очима. На її шиї, на руках, неначе жаби, порозпинались чорні плями: набряклі жили кидалися — бились; корчі гнули руки, ноги; боляща стогнала... Дячиха мерщій схопила з себе платок і кинула на неї. Ще хвилину вона забилася під платком... почулося наче шептання, скрип зубів — і зразу все затихло...

Трохи згодом зняла дячиха платок... Під ним лежала вже не Олена Іванівна, а бездиханний труп з страшно витріщеними очима...

Загнибіда підійшов до нього, подивився і, затрусившись, промовив: «Ти мене покинула... покинула... Як же мені самому тут бути без тебе?»

Дячиха взяла його за руку і вивела з кімнати в кухню.

— А ти біжи до сусід. Скликай — хай ідуть обмивати. Та забіжи і до старого — хай бере Псалтирю читати, — наказувала дячиха Христі.

Та стояла як укопана.

— Чого стоїш? Біжи! — гукнула дячиха.

Христя, не знаючи куди і чого, побігла.

Через годину найшло жінок, бабів... Підтопили в печі, гріли окропи. Христя робила, що їй не казали: носила воду, таскала дрова, хоч і не пам'ятала того нічого. Вона тільки й запримітила, коли обмивали помершу, що дячиха усе чогось тикала пальцями на сині плями та тихо шептала: «Оце та смерть, оце! Вона таки не втекла його рук!» Жінки мовчки хитали головами.

Трохи не опівночі знярядили покійну й положили на столі. Старий дяк став у головах коло ставника і охриплим голосом вичитував псалми. Люди, хрестячись, увиходили, дивилися на покійну і тихо виходили знову, мов боялися розбудити її. Всім не вірилося, що вона померла.

— Молода така, — жити б та Бога хвалити — ніт же... — шептали знайомі й незнайомі.

На Христю — як найшло що: безпам'ятна, наче з-за угла прибита, вона вешталася поміж людьми, поки на неї дячиха не крикнула:

— Чого ти тут тупцюєшся? Ішла б собі куди-небудь!

Мов п'яна, Христя вийшла надвір і сіла на рундуці. Повз неї входили в хату і виходили люди; часто об неї черкалися; а вона не чула, наче окаменіла. Схиливши голову, сиділа вона і слухала, як там у неї серце, замираючи, стука...

— Це ти сидиш? — почувся над головою знайомий голос.

Христя глянула — перед нею стояв Загнибіда.

— Чуєш: тільки слово кому — не животітимеш! — прошептав він і пішов з двору.

Христя мерщій втекла під комору.

Ніч була хоч і зоряна, та темна, як бувають весняні ночі. У густому мороці, вздрівається, снують по двору щось за тіні; чутно гомін людський; а хто гомоне — не видно. У причільне вікно світе світ. Боляче він урізується у вічі, наче важким каменем наvertsає на душу; а одвести очей, одірватися від того світу — вона не зможе. Оце й похнюпиться, а світ стане над головою і пече-пече... То воскова свічка горить у головах покійниці; там лежить вона, схрестивши руки, закривши очі: не чує, не бачить... А чи давно виряджала вона її в село? Чи давно сиділи вони рядком, згадуючи, як хороше жити у селі, серед лугів, на широкім просторі...

Ще вертаючись у місто, Христя запам'ятала ту місцину під липою, звідки так усюди видно, щоб розказати про те хазяйці. А прийшла — що застала?..

Холодний страх пройняв її наскрізь, наче хто льоду приложив до серця. Їй пригадався її недавній прихід. Ось вона у двір ввіходе... Пусто; сінешні двері зачинені. Вона йде у кухню... Тихо, сумно; сірі померки окривають хату... Де ж люди? Пішла в світлицю — немає, далі — в кімнату... Там на ліжку щось чорніє... Христя підходе. То ж — хазяйка... Біла та біла, мов з крейди вистругана; одні очі горять — тліють, мов роздута жарина... «Що це з вами? недужі?» Вона тільки хитає головою та щось шепче губами... Так шелестить суха трава восени... «Не було... не було... Ох, смерть моя!» — тільки Христя і розібрала з того шепоту. Потім

вона підняла руки, темні, у смугах, і зразу опустила; повернулася, зітхнула — і закрила очі... Далі Христя нічого не пригадає... Чує гомін людський; баче базар; знову чує чийось лайку... Дячиха ходє; дячиха криє платком болящу... Земля під ногами у Христі захиталася-посунулась, наче попливла куди...

Блідий вранішній світ стояв уже над землею, коли Христя прокинулась-опам'яталась. Кругом нікого не видно, тільки сизий туман хитається у повітрі. Крізь його курище миготить іскорка світу: то жовта пляма від свічки гоїдається по шибці. Христя зразу розібрала — що то за світ і звідки... Що ж їй тепер робити? Куди ткнутися? Де пересидіти сю лиху годину? Та й пересидівши — що далі? Іти у село до матері? А тута ж як кинуть? Загнибіда ж її і з-під землі видере!.. Їй тепер — як тому чоловікові, що в степу заблудився: і туди ткнися — пусто, і туди никни — голо: кричи, гукай — тільки твій голос розходиться по німій пустині!

Христя задумалась. Поза спиною у неї мороз ходє, голова горить-палає; в очі — наче хто піску понасипав. Вона підвелася устати, та зразу й сіла: ноги мов хто косою підкосив. Сумна, похнюпившись, сиділа вона і слухала, як у вухах гуло-дзвонило, як непокоїно билося серце.

— А ти тут спала? — роздалось коло неї. То питався Загнибіда.

— Знаєш що? — почав він далі. — За те, що ти вірно служила, добре робила, — на тобі та йди собі з Богом! — і ткнув їй у руки якусь бумажку.

Христя глянула на бумажку — сіра та нова, вона ще такої зроду не бачила; пом'яла в руках — лопоче... «Чи гроші це, чи так — шматок паперу?..» Довго вона дивилася на неї, довго перебирала руками. «Треба показати... розпитатись...» І вона сховала бумажку за пазуху. Глянула — біля неї ні духу... Вона сиділа і думала, мов чуманіла...

Сонце почало викочуватись з-за гори; перші іскорки його застрибали понад землею; туман рідшав, осідав на траву густою рососою; з ulиці доносився гомін та гук... То люди поспішали на базар.

«Справді: чого я тут сидітиму? — подумала Христя. — Розщот дано... піду в базар, може, кого з своїх селян побачу — упрошуся, щоб підвезли додому».

І, підвівшись, вона тихо вийшла з двору. На ulиці чогось її страх напав. А що, як кинеться Загнибіда та верне її знову? Мерщій, мерщій утікай, Христе, додому!

І глухими ulицями, обминаючи базар, вона подалася з міста.

Уже цілий тиждень живе Христя в селі і ніяк не позбудеться свого неспокою. Смерть хазяйки марою стоїть перед її очима... Її жовте тіло з чорними синяками, її мучене лице з страшенно витріщеними очима повсякчас привиджується їй, коли вона одна зостанеться у хаті. Христя боялася сама зоставатись. Іде мати куди — і вона за нею, а настане вечір — вона і з матір'ю боїться. На улицю, до дівчат — і не кажи! Уже Горпина з подругами з усіх боків забігала — не йде. По селу пішла чутка, що воно щось та значить. До того Пріська якось раз понуждалася в грошах і попрохала Карпа розмінити їй ту бумажку, що принесла Христя.

— Та се аж півсотні рублів! — скрикнув Карпо.

— Півсотні? — здивувалася Пріська. — Півсотні! Се — великі гроші. Де такі гроші Христі взяти? — І важкі думки обняли її серце.

— Де се ти взяла ці гроші? — прикро дивлячись на дочку, спитала вона Христі.

— Хазяїн дав. — І Христя розказала, як то було.

Пріська держала бумажку, пильно дивлячись на дочку, і не примічала, як та бумажка тріпалась у її руках.

— Ти — брешеш! — суворо гримнула вона і ще прикріше подивилася дочці у вічі, неначе хотіла подивитися їй у душу.

Христя змінилася у лиці. Що ж це — і мати не вірить?!

— Це знаєш скільки? — пита Пріська.

— А почім я знаю! — відказує неспокійно Христя.

— П'ятдесят рублів... Де ти взяла? — пристає мати.

Христя заплакала.

— Боже! І ви не вірите мені! — скрикнула вона. — Недаром ті гаспидські гроші наче огнем пекли мене, недаром я не хотіла їх брати... І сама не знаю, як вони опинилися в моїх руках...

— Та я... вірю... Я — вірю... тільки... дитино моя! — з плачем уже почала Пріська. — Такі гроші дурно не достаються... Уп'ять же — і смерть та... Не занаста ти своєї і моєї голови! — заплакала мати.

Христя не знала, що казати матері, про що це вона натякає їй.

— Хай мене Бог поб'є, коли я крада! — тільки й одказала Христя.

Прісьці жаль стало дочки. «Ні, вона не така, — думалося їй... — І забреде таке в голову? Дитина ж, зовсім дитина, — дивлячись, як плакала Христя, жаліла Пріська. — Скоріше всього — хазяїн помилився. Хіба йому мало було клопоту біля помершої? Певно — помилився. Не буду я міняти сих грошей; заховаю. Може,

він, як прийде до помки, кине́ться, тоді віддам йому. Нащо нам такі гроші? Чоловік помилився, а ми затаїмо... Господь з ним, з його грошима! І то гаразд, що Христю одпустив до строку».

І Пріська, хоч їй і нужда була в грошах, не пішла міняти їх, а заховала глибше в скрині.

Здається, кому б знати про ті гроші?

Отже Карпо не витерпів і в шинку похвалився, які то добрі заробітки в городі. Люди зразу підхопили ту чутку — і полетіла вона стрілою від хати до хати, з одного краю села до другого.

— От і піди ти з Притиківною! За такий невеликий час та таку силу грошей принести! І то ж тільки одну бумажку показувала, а Бог його знає — може, їх у неї з десять або й того більше! Дивно тільки, як вони легко добулися... Не було ні шеляга, а це зразу — така сила! Тут щось не так; тут щось та є, — гомоніли між собою люди.

— Що є? Я знаю, що є: украла або... там у городі на таких огрядних ласі, — казав Супруненко.

— Дивись, коли дядько Грицько не одгадав? — піддержували чоловіки.

— Це значить — на легкі хліба піти? — спитався один.

— Та воно щось підхоже, — додавали жінки, — бо недаром вона нігде не показується. Бігали дівчата закликати на вулицю — не йде. Смутна чогось, побивається усе за хазяйкою, що вмерла.

— Чи не помагала лиш і вмирати? — підструнчував Грицько, усміхаючись.

Кожна догадка Грицькова викликала нові суди та пересуди. По селу заходили страшні вісті. Одні казали, що Христя продала себе якомусь жидові; другі — що обікрала хазяїнів та втекла; треті — що злигалася з самим хазяїном і вкупі уколошкали хазяйку та поти що прийшла пересидіти додому, а там знову піде в город, та вже не служити, а господарювати на покійниці добрі... В чім була правда, а в чім брехня — ніхто нічого не знав... Чули, що є гроші, і добивалися, де б тим грошам узятись...

— Та воно не скриється! Воно колись виявиться! — гомоніли люди, цураючись Пріськи. Нащо Одарка — і та, попитавши у Пріськи, де Христя узяла гроші, і не добившись путнього відказу, почала сторонитись. А Бог його знає! може, то й справді які лихі гроші — краще осторонитись, ніж і собі у біду попасти.

До Пріськи й Христі не доходили всі ті поговори та пересуди селян. Христя тільки примічала, що дівчата її стороняться, не забігають ніколи, а стрівши де — чи перекинуться словом, чи ні — та й навтьоки!.. А Пріська? Пріська звиклася завжди одна

бути, їй і невдогадку нічого. Одно тільки чудно: чого се Одарка ніколи не зайде до неї в хату? То, бувало, або вона в Пріськи, або Пріська в Одарки; а то — сама не йде, а Прісьці набиватися ніяково.

Минув ще тиждень. Хтось був у городі і привіз новину: Загнибиду взяли в тюрму за те, що жінку задавив. Либонь, її одкопували і знайшли синяки по тілу.

Цю новину передала Одарка і Прісьці, побачивши якось раз з свого огороду.

— Чи чула таке? — спитала Пріська дочки, вернувшись у хату, і розказала, що повідала їй Одарка.

Христя зробилася як крейда... «Так, так; тож і плата була мені така велика за те, щоб мовчала», — подумала Христя. Отже не похвалилася матері.

Сумні вони полягали спати. Христі не спалося; новина та не сходила з думки; сумні та нерадісні почування щипали за серце. А Пріська спала? Бог знає: темно — не видно; Пріська мовчала.

Серед тієї тиші незамутної роздався здалека глухий гомін, почувалося топцювання. Далі — ближче, чуткіше... Ось уже в дворі собака загавкала; чутно гомін коло хати.

— Гей! спите? Одчиніть!

Христя почула Грицьків голос. Наче хто ножем ударив їй у серце.

— Хто там?

— Вставайте. Світить світло та відчиняйте! — гука Грицько.

— Не пускайте, мамо! Не пускайте... — злякана замовила Христя.

— Хто там, питаю? — добивається Пріська.

— Ось відчини — побачиш.

— Не одчиню, поки не скажете хто, — каже Пріська.

— Аттваряй! а то дуже буде, если сами аттворим! — замовив до неї чийсь невідомий голос.

«Господи! Розбишаки це», — подумала Пріська, вся тіпаючись.

— Та відчиняй, — обізвався Грицько. — Становий тут. Прийшли твою дочку привітати, — додав він.

У Пріськи й руки і ноги потерпли. На велику силу вона завітала і ледве-ледве відсунула двері.

У хату увійшло аж п'ять чоловіка: становий, його писар, Грицько, Кирило і Панько — другий соцький.

— Где она? — спитався становий, повертаючись до Грицька.

— Ото, молода, — указав той на Христю.

— Ты Христина Притыкина? — питає.

Христя мовчить — ні жива ні мертва стоїть перед становим.

— Вона, вона, — одказує Грицько, граючи очима.

— Ты служила в городе?

— Служила, ваше благородіє, — вклоняючись у ноги, відказує за Христю Пріська.

— Не тебя спрашивают!

— Служила, — одказала й Христя.

— У кого?

— У кого ж я служила? У Загнибіди.

— Ты не видела или не рассказывал ли кто тебе, как его жена умерла?

— Я тут була... — почала несміло Христя. — Хазяйка пустила додому навідатись... Вертаюсь у неділю надвечір, — у хаті нікого не чутно. Я — в кімнату: аж там хазяйка лежить уже без речі.

— Что же она — больна была?

— Видно, больні, бо не балакали.

— Хм... — озирнувшись, чмихнув становий.

— Так она больна была, как ты уходила домой?

— Ні, здорові; а як вернулась, то застала хвору.

— Она тебе ничего не говорила?

— Нічого. Вони і говорити не могли.

— А денег тебе не давали никаких?

— Ні, не давали.

— А у тебя деньги есть?

— У матері...

Пріська полізла у скриню і, тіпаючись, вийняла бумажку, котру передала їй Христя, і подала становому.

— Так... так... — дивлячись на бумажку, сказав становий. — Где ты ее взяла?

— Хазяїн дали.

— О, да ты мастерица врать... А больше у тебя денег нет?

— Немає.

— Врешь, сволочь! — крикнув становий.

— Їй-богу, немає! — з плачем відказала Христя.

А Пріська, тремтячи вся, дивилася на дочку своїми гарячими, наче жар, очима...

— Дочко, дочко! Що се ти наробила? — скрикнула. — Признавайся ж, коли знаєш що.

Христя стояла, мов кам'яна.

— Чому ж ти не кажеш? Чого мовчиш?.. Боже наш, Боже! — зломивши старі пальці, простогнала Пріська.

— Що ж мені казати, мамо? — заплакала Христя.

— Как что? Скажи, где деньги взяла, — переспросив становий.

— Хазяїн дав.

— За что он тебе дал их?

— Я й сама не знаю. Усунули мені в руку, та й годі.

Грицько зареготався.

— Малі гроші, бач, усунув! — сказав, сміючись.

— Тепер уже поздно, — ходячи по хаті, мовив становий. —

Взять маладую у волость, а возле старой поставить соцких... І Боже храни кого пускати!.. Слышь? — повернувся до Грицька.

— Слышу, ваше високоблагородіє.

Становий з писарем вийшли з хати.

— Ти тут, Кирило, будь, — почав порядкувати Грицько, — а ми з Паньком одведемо городську красавицю, де давно їй слід бути... Тільки — чув? — нікого не пускати мені... Я знаю, що ви були з покійним теє... Гляди! Пустиш кого — замість їх сядеш... Засунеш за нами двері... та й не спати мені... Другого на підмогу пришлю з волості.

— Розбираємо, — понуро одказав Кирило.

— Чого ж ти стоїш? чому не збираєшся? — повернувся Грицько до Христі, що — як з крейди вистругана — стояла і нікого, здається, не бачила, нічого не чула.

— Чуєш? Кому кажу! — гукнув удруге Грицько. — Бач, яка несміла, а людей давити знаєш?!

Пріська, що досі стояла коло печі, наче громом побита, при тім слові Грицьковім уся затіпалася.

— Брешеш! — стрибнувши до Супруненка, не своїм голосом крикнула вона. Лице її було бліде, руки й ноги трусились, очі як вугілля тліли.

— Хе-е! Ще й брехню завдає! — сказав Грицько, хитнувши головою. — От тобі й знай! Ти пожди, не забивай баки. Ми все розкопаємо, усе розвідаємо... Як і людей ви з ума зводите, і на той світ споряджаєте... Все рознюхаємо!

— Брешшеш! — засичала Пріська, знову сунувшись до Грицька. Лице її посиніло; очі витріщились — горять-палають... Страшна Пріська, наче звір дикий.

— Ну-ну!.. Завтра побачимо. Завтра все розкаже й покаже, — відступаючи від Пріськи, виправлявся Грицько. — Бери, лиш, Паньку, оту баришню та ходімо.

Панько, високий білявий чоловік, стиха підійшов до Христі і, торкнувши за плече, мовив:

— Ходімо, дівко.

— Та ти її зв'яжи, а то тепер ніч, ще втече куди, — приказав Грицько.

Панько зняв з себе пояс і повагом почав скручувати Христі назад руки.

У хаті, наче в домовині, стихло... Хвилинка, друга... Це зразу — щось посунулось, гепнуло... Озирнувся Кирило — серед хати, наче вальок глини, лежала Пріська... Очі її закрились, лице помертвіло, чорне...

— Ххее! — ударив він руками об поли. — Отаке!

— Не видержала? Дай води їй. Сприсни водою, — озирнувшись, каже Панько, затягаючи узол. Кирило кинувся у сіни.

— Не здохне! Оживе... Жінка — що кішка: убий її та перекинь на другий бік — і встане! — утішає Грицько, виходячи з хати.

— А що ж ви стали? Веди її! — гукнув через хвилину знадвору Грицько.

— Ходімо помалу, — сказав Панько, сіпнувши за пояс.

Христя, наче п'яна, захиталась; ступнула раз, удруге і — зникла в темних сінях. А за нею й Панько, в одній руці держачи пояс, а другою поспішаючи покрити голову шапкою.

Хата спустила. Каганець, стоячи на столі, блищить, кидає жовті плями на долівку. Одна з плям освічує страшну Прісьчину голову. У розчинені двері, з сіней, з печі, з кутків уривається темнота, неначе хоче погасити і без того неясне світло. У сінях чутно шелест: то в темноті Кирило шукає водянки. А знадвору доносяться заводи собачі... Страшно, страшно! У Кирила аж волосся подралося вгору. Отже він все-таки знайшов водянку, набрав повен кухоль води і, увійшовши в хату, линув прямо на Пріську... Та — хоч би ворухнулась!.. Тільки світ з каганця заграв у невеличких водяних бризках, що задержались на виду у Пріськи. Сказати би: наче хто огненними іскрами обсипав її помертвіле обличчя.

— Отаке наше життя! — мовив сам до себе Кирило, похнюпившись над Пріською.

Проїшла хвилинка, друга... Прісьчине обличчя ворухнулося; із зіплених уст вирвалось глухе зітхання. Кирило, як опечений, кинувся знову в сіни, знову набрав повен кухоль води і линув на Пріську. Та розкрила очі.

— Матусю! матусю! — припадаючи до неї, мовив Кирило. У його карих добрих очах світився жаль; у ласкавому голосі почувалися жалощі.

— Матусю! — окликнув він удруге, торкнувши злегка за руку.

— О-ох! — простогнала Пріська. По її мертвому виду пробігла ураза життя; у її померклих очах засвітилася іскорка гора.

— Нема її?.. — глухо спитала Пріська, підводячись. — Де ж смерть моя? Де вона ходить? — скрикнула стара, обхопивши голову руками, — і заголосила...

Кирило почав утішати:

— Та не плачте, матусю, не вбивайтеся. То лихі люди набрехали!.. Чого не виплетуть злі язики?

Пріська не слухала — голосила. Її страшний уразливий лемент гірким плачем розливався по хаті, важкою тугою бився об стіни...

— Ну, що ти їй скажеш? Чим утішиш? — підводячись, промовив Кирило і, махнувши рукою, опустився на лаву.

Пріська тужила. Собака, підійшовши під вікно, почала підвигати. Страшні собачі заводи зливалися з охрипим лементом матері. У Кирила серце розривалося.

— О-о, служба гаспидська! — скрикнув він і, як несамовитий, вибіг з хати.

— Вон! вон! — гукнув він на собаку знадвору. — Хоч би тобі, проклятій, заціпило! — Щось важке гепнулось в темноті... То Кирило пошпурих на собаку грудку. Собака, кинувшись од вікна, почала гавкати.

— Краще гавкай, ніж виєш, проклята! — облаяв її Кирило і знову вернувся у хату. Пріська, припавши головою до долівки, одно — голосила.

Кирилові сумно, аж страшно... То він засуне двері, ляже на лаві, закриє голову свиткою, щоб не чуть було того уразливого плачу; то з нестямки скоче, вибіжить надвір, побіжить аж до воріт довідатися — чи не йде хто, і, не діждавшись, знову вертає у хату.

Аж ось, одного разу вискочивши, він зобачив, що в темній темноті чиясь постать маячить, простуючи у двір.

— Хто то? — обізвавсь Кирило.

— Я.

— Ти, Паньку?

— Я. Оце йду до тебе. Що тут — спокійно?

— Спокійно — і в хаті не всидиш.

— Так, брате, й там. Думав — здурію. Оце мов і затихне на хвилину, та знову як почне — аж у зуби заходить!

— Там хоч, кажеш, затихає; а тут безперестанку, як: у-у-у! та й у-у!.. Ось послухай.

До їх уха донеслося глухе охрипле лементування.

— От тобі й усюночна! — прислухавшись, мовив Панько.

— І піп такої не вміє... Та що це тебе прислано, хіба не було кого другого?

— Казали другому, та я перебив. Думаю — хоч проходжуся.
— А я думав: другого, свіжішого, пришлють. Хай би він посидів у хаті, а я хоч би під ворітьми прикорхнув трохи.
— Ні, цур йому — спати. Удвох все-таки охвітніше.
— Так спати ж — аж гілля гне! — і Кирило на весь рот позіхнув.
— В соломі! — гукнув Панько.
— Е-е... добро оце в соломі!
— А воно вже з півночі є? — спитався, помовчавши, Панько.
— Та, мабуть. Віз був серед неба, а тепер — он як низько опустився, — зирнувши на небо, одказав Кирило.
Замовкли. Чулося тільки тяжке Прісьчине лементування.
— Чого ж ми тут стоїмо? Ходімо до хати, бо щоб чого там не трапилося, — мовив Панько, пориваючись іти.
— Ходімо. Послухаєш ще й ти! — нехотя одказав Кирило.
— Добривечір вам! — привітався Панько, переступаючи поріг.
Пріська, почувши чужий голос, замовкла.
— Здорова, тітко! А чого се ти валяєшся на долівці? Хіба на полу немає місця?
— О-ох! нема... — зітхнула Пріська і заплакала.
— Отак! Так ти се і плачеш? А дочка тобі кланяється. «Перекажіть, — каже, — матері: хай не журиться, не побивається. То все, — каже, — наговори людські!»
— Хіба ти бачив її? — підвівшись, спитала Пріська.
— Тільки що з волості.
— Де ж вона, моя дитина?
— Там — у волості.
— Не плаче, не вбивається?.. О-ох! — і незнарошне стара схлипнула. — Господи! хоч би мені ще хоч раз побачити її, спитати — за що се нападсть на нас така?
— За що нападсть? Хіба вона розбирає? Нападсть не по дереву ходе, а по людях, — утіша Панько.
— О-ох, правда твоя, чоловіче. Сам Бог милосердний наніс, видно, тебе... Я вже думала — і не почую за неї нічого...
— Кланяється, кланяється... Казала, щоб не вбивалися...
— Що ж се воно таке? Чи не чув ти хоч стороною, чоловіче добрий, за що се нас Господь карає?
— Стороною?.. Різно кажуть. Чого люди не набрешуть!
— Ох, брешуть, мій голубе, брешуть!.. Та хіба від того нам легше?

— Я, бач, чув, — почав Панько, — станового писар розказував нашому-таки чоловікові, що Загнибїду хтось бачив, як він жінку давив. Його, либонь, і в тюрму вже засаджено. Так він, — звісно, така вже каверза, — недаром писарем був: почав ото крутити. «Я, — каже, — не давив, а може, хто другий. Може, наймичка, бо тих грошей, що я дав їй за день перед смертю до схову, не стало». Ну, звісно, кинулись грошей шукати...

— Христя ж божилася, що він сам дав їй ті гроші, — перебила Прїська.

— Може, й сам; а тепер он, бач, куди верне!

— Боже, Боже! — хитаючись, почала Прїська. — Ти ж усе бачиш, усе знаєш... Чому ж ти не обїзвешся, не оглянешся на нас, нещасних? — і Прїська знову заголосила.

— Ось перестань, тїтко, та послухай, що я тобі скажу. Годї тобі плакати та побиватися, — нічого слїзьми не допоможеш! Ти вставай з долївки, лїзь на пїч, лягай та краще засни. Може, Бог тобі у сні пошле розум, що зробити, як повернути.

І — диво! Прїська подумала-подумала, утерла сльози, підвелася і подибала до полу.

— Отак буде краще! — мовив Кирило не то до Прїски, не то сам до себе, уможуючись собі на лаві.

— А мені ж де? Хїба до порога головою... А що ти думаєш? Саме буде добре! — каже Панько, простягаючись посеред хати.

Усі троє полягали і помовкли, мовби послули. Важке тїльки Прїсчине зїтхання з години на годину давало ознаку, що вона ще не спала. Оже й воно затихло: коли-не-коли почується та й стихне, поки й зовсім не затихло.

— Заснула? — спитався Кирило, підвівши голову.

— Мабуть... бо щось не чутно.

— Ти таки утїшив.

— Та пошептав, бач...

— А справді: ти не чув, що це воно за оказія? Невже це за смерть Загнибїдихи? Я не вірю, щоб Христя на таке пустилася.

— Та воно, бач, і я не вірю. Тїльки... де тим гемонським грошам узятись?! Немало, бач, — п'ятдесят рублів! — одказав Панько.

— Так він же, либонь, дав. Сам дав...

— Та хто його знає? Ми ж там не були? Може, й сам дав... Тїльки за віщо його таку силу давати?

Кирило мав був щось одказати, та несамовитий крик гїркового плачу зупинив його... Дивуючись, зирнув він на Панька. Панько собі глянув на його і поскромадив потилицю. А Прїська як почала — та вже до самого світу...

«Де смерть моя ходе? де вона поділася?» — одно голосила Пріська, молячи у Бога довічного одпочинку. Їй уже тепер усе зневірилося, спротивилося. Одна була надія, одна утіха, що держала її на світі, красила злиденне життя, — тепер і та надія її одурила, наробила такого клопоту, такої слави... Її кров, рідна кров, на таке пустилася... чужу душу загубила!.. Так кажуть люди; того допитувався у неї й становий, перекидаючи та перериваючи усе у хаті, щоб знайти яку-небудь ознаку. Хоч у неї більше нічого не знайшли, окрім тих проклятих грошей... Та де тим і грошам узятись? Певно, воно щось тут є... Христя каже: хазяїн дав. Коли б же не заборонили їй з нею бачитись, вона б допиталася, що воно за гроші, де взялися? Вона б крізь очі у саму душу продивилася дочці, у саме серце... А то?..

Христю на другий день погнали в місто, а з неї тільки дозор зняли, бо не знайшли нічого такого, що б і її до того діла в'язало, хоч Грицько і гукав:

— Та й стара не без гріха! Певно, сама і підсунула дочці такого зілля, та мовчить, запекла!

Пріська мовчала, словом не обізвалася. Що їй казати? Вона зневірилася тим словом; і вони, як і люди, тільки одного лиха їй наносили, а утіхи ніякої. Єдина у неї тепер утіха — домовина, єдине бажання — скорішої смерті...

— Боже! Де смерть моя ходе? Пошли її скоріше! — здійсмаючи руки до Бога, одно голосила вона і не переставала.

Минуло три дні. Три дні сліз та лементу; три дні неутішного горя й плакучої скорботи... Пріська не пила, не їла, за ті три дні і світу білого не бачила. Що було учора — те й сьогодні, те і на завтра; ні сну, ні відпочинку — одні гіркі сльози... Устане ясне сонце, і зайде, і знову устане; а Пріські і не в примітку. Як злізла на піл, послушавши Панька, як скорчилася після його розмови — так ні злазила, ні розправлялася!.. Від сліз світ ув очах померк, від лементу голос спав і уха заложило... Вона не баче нічого, не чує; не чує навіть свого охриплого нелюдського плачу. Зовсім у домовині, глухій тісній ямі... От тільки — ще серце б'ється та думка, що жива вона, ще гвіздком стирчить у голові... І нащо? Коли б могла, вона б те серце своїми руками задавила, щоб воно навіки затихло... А думку? думку?.. Немає волі над нею!.. Хоч би ніж такий гострий, щоб тільки — чирк! — та й капут відразу... або диму, чаду страшного, щоб та думка сама в диму задавилася... Ніт же!.. Скрипить дупляна деревина від вітру! зовсім, здається, зогнила: середина витрухла, випала, а не пада — скрипить. Так

Пріська скрипіла. За ті три дні її і не пізнати: запали очі, набрякли-розчервонілись; запалі щоки — ще дужче позападали; обличчя почорніло; губи порепалися; нечесане волосся у клоччя збилось і аж пожовкло, як гич у пшенички; зігнута постать — удвоє перегнулась-скарлючилась... То не людина лежала на голому полу, то сама смерть лякала людей своєю страшною машкарою!

«Господи! що сталося з нею?» — подумала Одарка, прийшовши через три дні провідати Пріську. Вона б, може, і не прийшла, та бачила, що у Пріськи кругом хати за ті три дні ніхто ні заманячив, ні пройшов; а сіни, як були першого дня одчинені, так і стояли... «Може, вмерла Пріська?» — подумала Одарка і, тремтячи від страху, пішла довідатися.

— Тіточко! Чи ще ви живі тут? — стиха спитала Одарка, підійшовши до Пріськи.

Чи від того, що Пріська уже три дні, як не чула людської мови, чи в Одарчиному голосі чулося щось рідне, привітне, — тільки Пріська струснулась, наче зраділа, і розкрила запухлі очі. Вона поривалася щось говорити; шептала губами і, не скінчивши, безнадійно махнула рукою.

— А я оце насилу до вас зібралася. Так заніколилося, так заніколилося! Карпо у полі, поти упораєшся в господі, а тут пора і обід йому нести... — виправлялася Одарка перед Пріською.

Пріська мовчала.

— Як же вас тут Бог милує? — знову почала Одарка. — Що це на вас за напасть така?

— Напасть? — прогула глухо Пріська. — Що це ти за слово таке сказала? Яка напасть? — і Пріська божевільно водила по хаті очима.

В Одарки мороз пішов поза спиною від того голосу і від того погляду... Вона переждала трохи, поки Пріська заспокоїться, потім спитала:

— Тітко! чи ви пізнаєте мене?

— Тебе? Як тебе не пізнати! — з страшною усмішкою одказала Пріська.

— Хто ж я така?

Пріська знову сама собі усміхнулася...

— Хто ти така? — тихо спиталася. — Людина! — придавила Пріська на сьому слові.

Одарка перехрестилася і, зітхнувши, мовила:

— Уже й не пізнає...

— А ти чого прийшла? — нешвидко спиталася Пріська.

— Як чого? Одвідати вас: як живете? Може б, їсти вам зварити?

— Їсти?.. Живемо? То-то й лихо, що живемо, — сказала, і лице її скривилося-затремтіло. Почувся якийсь писк, щось за глухий задавлений хрип — і сльози залили очі.

Одарці наче хто у жмені здавив серце, так воно заболіло-занило, побачивши Прісьчину муку.

— Тіточко! Я ж сусіда ваша... Одарка, — не знаючи, що їй казати, признавалася Одарка, припадаючи до старої. Та знову затихла і знову глянула на неї заплаканими очима. Тепер вони у неї наче кров'ю налиті, а на зрочки полуда насунула і закрила їх страшний палючий огонь.

— Я знаю, що ти Одарка, — заспокоївшись, почала стара. — Пізнаю тебе по голосу... Спасибі, що не забула.

— Може, вам чого треба, тіточко? — спитала рада Одарка.

— Що ж мені тепер треба? Смерті треба, так ти ж її не принесла і не принесеш.

— Бог з вами, тіточко! Що це ви одно зарядили: смерті та смерті...

— Ну, а чого ж мені треба? Скажи — чого?

— Чого? Ви їли що-небудь?

— Їла?.. Авжеж, їла, бо, бач, живу... От тільки у мене щось у горлі пересохло, смага губи попалали...

— Що ж вам — води подати?

— Подай, коли твоя ласка.

Одарка кинулась до водянки, а з неї уже затхлим несе. Хутко вона вилила воду з кухля і ще хутче кинулась до себе у двір. Не забарилася швидко Одарка принести ціле відро холодної води, тільки що з колодязя, і піднесла повен кухоль старій. Пріська, хитаючись, підвелася, та як припала до кухля — неначе її уста до його прикипіли, та поти всього не випила — не пустилася.

— Ох! оце ти мене неначе на світ народила! — простогнавши, мовила вона й почала знову умощатися-лягати.

— Подождіть, я вам постелю, — похопилася Одарка і хутко помостила подушку до стіни, а піл заслала рядниною. Стара не перелізла — перекотилася на те лігво.

— Спасибі тобі, Одарко, — подякувала, умощуючись, Пріська. — Ти мене тією водою так і оживила... То в мене усе боліло, а то зразу захололо-заніміло... Отут тільки, — і вона вказала на серце, — не перестає.

— Може б, ви справді чого поїли? Скажіть, — я зварю або від себе принесу. Може б, борщу і каші?..

— Ні, не хочу... — і стара задумалася, заплющила очі.

Сон її розбирав чи неміч очі закривала?.. Одарка, побачивши, що стара дедалі почала забуватися, попрощалася й пішла.

«Хай засне трохи, спочине; може, і подужчає... Слаба, слаба стала! Недовго вже, видно, їй тут плутатись», — думала вона, вертаючись додому.

— А що? Що застала? — спитав її Карпо.

— Що?.. Багато, як ще хоч три дні протягне.

— Отаке! та нікому й попа покликати...

І обоє замовкли.

— Напилася води, — нешвидко повідала знову Одарка, — перекинулась на другий бік... Я їй послала... та й почала забуватись... Хай трохи спочине, а надвечір піду довідаюсь.

Сонце заходило; в повітрі стояло його червоне зарево. Воно не вдаряло у Прісьчину хату, бо хата стояла вікнами на схід сонця. Одарка застала там якусь темну тінь, непривітні померки; у вікна тільки жовтим кольором одбивало, неначе підсліплий чоловік блимав своїми мутними очима. Пріська лежала на полу вся жовта, неначе воском полита, і тиха-тиха, здається, і не дихала. Одарка боязко підійшла до неї і нагнулася послухати — чи жива ще вона. Чи то такі очі у Одарки, чи чорна тінь, що упала від неї на Пріську, розбудила її?.. Пріська ворухнулася, розкрила очі.

— Спали?.. — спитала Одарка. — А я йду та й боюся, щоб не розбудити.

Пріська глянула на неї.

— Ти, Одарко?.. Сядь... — стиха проказала, ткнувши пальцем біля себе.

Одарка сіла.

— О-ох! — простогнавши, ще тихше почала Пріська. — Оце я лежала, закривши очі... І так мені любо, так тихо... супокійно... Усередині, чую, неначе що холоне — мерзне... а любо... Не повіриш, Одарко, як мені обридло жити!.. Буде вже, всьому край є!.. Я скоро умру. Може б, досі і вмерла, та тебе дожидала... Ти ще одна до мене прихильна зосталася... Ти такої мені цілющої води сьогодні дала, що в мене від неї усе зразу затихло... Спасибі тобі... О-ох! Всі проти мене, всі... тільки ти одна... Господь віддячить тобі.

Одарка похопилася щось казати.

— Постій... — перебила її Пріська. — Я хочу тобі усе сказати... усе... Бо вдруге, може, й не доведеться... Слухай... Я швидко умру... Коли... коли побачиш дочку... Христю... скажи їй... Скажи: я прощаю їй... Я не вірю... щоб вона таке зробила... Благо... А то що виглядає з-за тебе? — наче злякана, аж скрикнула Пріська і вся струснулася... По виду пробігли уразливі смуги, рот скривився, очі розкрилися...

Одарка бачила, як у їх послідня іскорка життя згасала... Вона кинулась була до старої, та так на одному місці й закам'яніла!..

Жовтий світ урвався в хату, освітив на хвилину почорніле лице старої з холодними померклыми очима і згас... Темна невидюча тінь усе зразу покрила... Чи то, може, потемніло в очах у Одарки?..

Коли вона прийшла до пам'яті, бездиханна Пріська лежала перед нею, витріщивши свої мутні холодні очі.

Одарка мерщій скинула платок з плечей і закрила ним лице старої.

— А що? — знову спитався Карпо, як вона вернулась додому.

— Умерла... — понуро одказала Одарка.

Карпо витріщився.

— Що ти кажеш? — гукнув він, думаючи — чи то вчулось так йому, чи справді Одарка те сказала.

— Умерла, кажу.

Карпо похнюпився, розвів руки.

— Умерла... — шептав він. — От тобі й знай! Умерла... Таки діждалась свого... Так ти кажеш — умерла?.. Хм... Що ж тепер робити?

— Що робити? За людьми іти та ховать... Оте й робити!

— За людьми? Хм... Хто ж піде?

— Та вже ж хто послуха, той і піде, а не піде... — почала Одарка та й не скінчила.

— Ну, а як не піде, то що тоді? — спитався Карпо.

— Як що? Не лежати ж їй, поки й зотліє!

— Я знаю, що не лежати, та хто буде ховати? на які достатки?

Одарка мовчала, мовчав і Карпо.

— Треба б спершу у волость заявити, — нешвидко почав він знову. — Хай там, як знають... Так... Піти до волості, піти... Треба піти, — розмовляв Карпо сам з собою, тупцюючи по хаті.

— То йди скоріше, бо смеркає, — журливо одказала Одарка, сідаючи на полу й підпираючи рукою щоку.

Карпо пішов. Одарка сиділа смутна-невесела, дивилася буцім собі під ноги, а справді — нікуди не дивилася: уп'яла очі в одну точку та й не зворухне ними, мов скаменіла... Дітвора, зачувши розмову матері з батьком, затихла, боязко поглядаючи на матір.

— Умерля, — тихо-тихо прошептала Оленка, повертаючись до брата. — Хто умерля?

— Цить... Бач, матуся журяться, — одказав той сестрі, і знову обоє помовкли.

Дедалі все більше смеркалося. Тиха тінь темної ночі піднімала своє чорне крило і розпросторювала усюди темноту. Надворі ще носилося жовте зарево згаслого сонця, а в хаті було зовсім темно. Одарка сиділа в тій темноті; важкі думки морочили їй голову... «Отаке скойся! І поховати нікому, і поховати ні на що... Хоч би

переказати Христі... Куди ж перекажеш? Де вона тепер? Може, вже за такими запорами, що і чутка не дійде до неї. Господи! От смерть, — не дай її нікому такої! Краще під ножем розбишаки спустити душу... Найдуть люди, найдуться жалісливці — і поховають як слід... А тут? Усі, наче від напасті, одсторонились. А чим вона винна? Дочка винна, а мати — карайся... Ще хоч би достатки які-небудь, а то ж — злидні злиднями!.. Люди не схочуть ями копати, піп не схоче даром ховати... хоч не похована тлій!..»
І Одарка здригнула.

— Отак же! — увіходячи в хату, сказав Карпо. — З волості зараз наряд буде. Не можна й ховати...

— Чому? — дивуючись, спитала Одарка.

— Та бач же — все те гаспидське діло... Старшина каже: може, вона сама на себе руки наложила. Треба писати становому. Поті становий не скаже, ніякого ладу не буде.

— Близький світ — до станового! Тридцять верстов — немала путь! Днів три пройде, поти до його та від його.

— Хоч би й тиждень — все їдно!

Одарка тільки здвигнула плечима, устала і почала світити світло.

Як часом чуже лихо не тяжко одкликається на душі, та свої клопоти ближче. Заклопоталася й Одарка, засвітивши світло... Ніч надворі: діти куняють, а вона ще й вечері не варила. Хутко метнулася Одарка сюди-туди і за топливом, і за борошном.

— Пождіть трохи, діточки, я зараз галушечок зварю, — кидається до сонних дітей.

— Мамо! — обізвалася Оленка, дивлячись, що за клопотом матірне лице трохи прояснилося.

— А що, дочко?

— Ти казала: умерля... Хто умерля?

— А ти не знаєш хто? Бабуся вмерла.

— Ба-бу-у-у-ся, — здивувався Миколка.

— То оце й не буде бабусі!.. Бабусю в яму — бах! — каже Оленка, показуючи кулачам, як будуть бухати бабусю в яму.

— Бух! — одказала, гірко усміхнувшись, Одарка. — Довго ще, поки буде «бух», — додала, замішуючи галушки в макітрі.

— Бухкай же скоріше вечерю, — сказав Карпо, — а я піду довідаюсь, що там робиться, — і напрямився з хати.

Одарка тільки тоді згадала, що вона без платка.

— Карпе! чув? — гукнула вона з сіней надвір.

— Агов? — обізвався той.

— Не забудь узяти там платка.

— Якого?

— Мого. Треба ж було чимсь закрити очі.

— Добре, — сказав Карпо.

Одарка вернулася до роботи. Дітвора сиділа в кутку на полу і дивилася, як мати крутилася. Їй справді було скрутно. Вогка кістриця більше луцала, ніж горіла, і, щоб піддержувати вогонь, Одарка раз по раз бігала до печі підкидати сухої соломи. Оце спалахне віхоть — ясний світ пробіжить по хаті, заграє на чорних шибках вікон, освіте затурбовану голову Одарки, одкине від неї довгу-предовгу тінь на стіну, ходе-бігає та тінь, поки Одарка утирає галушки; а згорить солома, згасне світло — і тінь Одарчина кудись зникне, і сама вона покрийється темнотою... Одарка знову біжить до печі, підкидає новий верчик... Знову світ осіє, знову Одарка поспіша до макортета, знову постать її колишеться, і чорна тінь бігає по стіні.

— Дивись, дивись... Он мамина рука... Он — голова... ніс, — каже Миколка до Оленки, указуючи пальцем на стіну.

Та глянула — і обоє зареготалися: такою їм здалася чудною біганина тії тині по хаті. Одарка рада, що хоч тим дітвора забавилася; одно знає — поспішає з вечерею...

Аж ось і вечеря поспіла. І давати б — Карпа немає. Що там його додержує?

— Посидьте, діточки, трохи... Я зараз батька покличу, — сказала вона, юркнувши з хати.

У Притичиній хаті ледве тліє невеличкий каганець на комині, кидаючи з-під стелі жовтуватий світ. Угорі ще сяк-так освічує він сумну оселю, а з долівки встає чорний морок і піднімається вгору. Прісьчин труп, прикритий Одарчиним чорним платком, неначе купа зотлілої соломи, чорніється на полу. Коли-не-коли упаде на його бліда смужечка світу, пробіжить по верху, мов ворухне платком, і — злякана — стрибає угору... На лаві під стіною сидять Панько, Кирило, Карпо — німі-мовчазні, немов до стіни прибиті.

— А що тут у вас — благополушно? — уступаючи в хату в шапці і з люлькою в зубах, питається Грицько.

— Що ж би тут?.. Он мертва лежить, — одказав Панько, ткнувши пальцем на піл.

Грицько, пускаючи з рота дим, повернувся, глянув.

— Ось Карпо прийшов за платком, — почувся голос Кирилів. — Жінка його старій очі закрила, так він хоче тепер узяти... Чи оддать?

— А хто бачив, як вона очі закривала?

— Ми не бачили... Він каже.

— Не можна. Поки становий не приїде — не можна, — одказує Грицько.

— Свого та й не можна? — спитався Карпо.

— Свого? — буркнув Грицько, сплюнувши. — А почім ми знаємо, що воно твоє? — повернувся до Карпа. — Може, хто й задавив стару та прикрив зверху платком...

У Карпа мороз поза спиною пішов від тих слів... «Оце так! Оце ще з-за платка напасть буде!» — гамселило, наче молотком, у його голову... «Адже ж за гроші напалися?..» Нерадісні почування приймали Карпа наскрізь.

— Карпе! Карпе! — донеслося до його.

Зирк — Одарка на порозі.

— Іди додому вечеряти.

Карпо кинувся.

— Та он... не можна, кажуть, платка брати, — несміло повідав він жінці.

— Чому не можна? То ж мій платок! — дивується Одарка.

— А так — не можна, та й годі! — суворо одказав Грицько. — Ми знаємо, що він твій? — спитав він, пустивши на хату цілий клубок диму.

— Та я знаю, що мій. Бо ним я старій очі закривала.

— А хіба ми були при тому? бачили? — допитується Грицько.

— Чому ж ви не були? Де вас носило? — закипаючи, каже Одарка. — Ви, бач, напасть навести на чоловіка, скоротити йому віку — митці, а очей закрити вмирущому — вам важко!

— Та ти не бришкой так! — визвірився Грицько. — Що ти тут таке?

— А ти що?.. Он вмируща лежить, — тикає рукою Одарка, — душа її по хаті носиться, а ти став над нею кадити люлькою!.. Звичайний, нічого сказати, — одрізала Одарка.

Грицько стояв, витріщивши баньки, і не знав, що йому на те одказати.

— Ходім, Карпе. Хай платок тут застається. Може, піде туди, куди й два карбованці старої пішли! — додала Одарка, виходячи з хати.

Карпо поплівся за нею. Панько й Кирило, похнюпившись, сиділи на лаві. Один Грицько стояв серед хати, неначе скаменілий.

— Отаке! — нешвидко промовив, приходячи до помки. — І біси його батькові! Голе, як бубон, а гостре — як бритва! Ви ж глядіть мені, щоб, бува, умерла та не втекла куди, — додав, повертаючись до Панька та Кирила, і пішов з хати.

— Нічого одрізала! — сказав Панько.

— Та так йому й треба! Розібрався — так розібрався! Ще це староста занедужав, довелося за старосту бути, — так куди! — без

друка і не підступай. Бач, як панує: гляди мені та гляди!.. Сам погляди! — каже Кирило.

А що Одарка каже?

Нічого. Ще більше засмучена вернулася вона додому, дала вечеряти дітям, а сама й не приторкалася — слала постелі замість вечері. Карпо собі ліг, не вечерявши, і хоч тихо лежав, а й йому не спалося... «Що, як справді Грицько таку напасть зведе на них? Хіба йому що? Ні Бога в животі, ні гріха — на душі, ні жалості в серці... Та ще як пригадає за землю», — подумав Карпо.

— І треба тобі було тим платком очі прикривати? — сказав він, почувши важке Одарчине зітхання.

— А що?

— Та так... Пропаде ще платок... — звернувся Карпо, щоб не вражати Одарку нерадісною звісткою.

— Хай пропаде. Я ось думаю, що коли вийде дозвіл ховати, то не кому прийдеться — як не нам... Скажемо Христі, коли вернеться, що користь з землі буде наша — от і все.

— Коли то ще буде! — сумно одказав Карпо і замовк.

На ранок обоє повставали, наче п'яні, і зразу розбіглися: Карпо пішов скоріше на поле, Одарка зосталася дома. В обід зійшлися, щоб мовчки поїсти страви, і знову розійшлися до вечора. За цілий день одне одному слова не сказало. Так минув і другий день, і третій, на четвертий рано прибігає Кирило.

— Прислано від станового — ховати, — привітавшись, сказав він. — Уже і дозор зняли.

— Хто ж буде ховати? — питає Одарка. — Чи не той, хто наряджав сторожу?

— Цебто Грицько? — здивувався Кирило. — Той заховає! — додав далі, скрутнувши головою.

— А що, зігнувся б? — пита Одарка.

— Та годі тобі! — перебив її Карпо, якимось вільно зітхнувши. — Уже ж не кому приходиться, як не нам. Стара, царство їй небесне, була прихильна до нас... Гріх нам буде не знарядити її на той світ. Біжи, лиш, Одарко, по жінок, а я... От, може, Кирило та Панько дадуть допомоги яму копати.

— А чому ж! Можна! — згоджується Кирило.

— От і добре. Уже пообідаємо разом, — додає Карпо.

Одарка зразу кинулась на село збирати жінок, бабів, а Карпо з Паньком — за заступи та на цвинтар. Кирило зостався у Карповому дворі труну з дощок збивати.

Як не клопоталися, як не билися, не кидалися сюди та туди Карпо з Одаркою, щоб скоріше порядок умирущій дати, та ніяк того діла в один день не скінчиш, — багато заходу. Стару обмили,

нарядили і положили на столі. Одарка сама хрест виліпила з воску і свічку засвітила в головах... Тліє та свічечка, кидає жовтий світ на почорніле лице вмирущої... У хаті тихо, ніхто не читає над покійницею, — тільки старі бабусі кругом обступили стіл, і хіба яка закашляє або перехреститься, шепчучи тихо молитву, і тим зворухне незамутну німоту... А надворі — рай: сонце, наче панна у пишному одязі, розгулялося-розігралося; сонячні п'яроси так і носяться в прозорому повітрі, так і прищуть золотими стрілами; гнуться, ламаються, осідають іскорками на пишно убрану землю, на розкішно вкриті листвою садки... Пташки ляцять, теркотять, співають; щибече соловейко і своїм голосом криє цьомкання кропив'янки; кує зозуля, а її перебиває криклива іволга; гуде сумно одуд, а горлиця ще жалібніше туркоче; цвірінькають джигуни-горобці, а до їх з високої високості, неначе срібний дзвінок, доноситься жайворонкова пісня... Рай — та й годі! Все живе, радіє... Шматочок того раю забігає й у Присьчину хату: то сонце ускоче у вікно, забіга зайчиками по стінах, по долівці; то пташина пісня долетить у розчинені двері... Шкода, що ніхто того не бачить, ніхто того не чує! Сама господиня навіки заснула, а її товаришки — німують кругом неї...

Не додивлялись до світової краси Панько і Карпо, працюючи над глухою домовиною. Вони поспішали з роботою, та поспіли, коли вже почало сонце сідати. Разом з ними поспів і Кирило, одливши труну немов на заказ, — хоч і соснова, та вистругана гладко, вигинблювана по-столярській, вона здавалася неначе з жовтого каменю витесана або з воску вилита, так її щільно пригнав Кирило.

Увечері Карпо збігав до батюшки і за полтиника вимовив нари, хреста. А запечатати — батюшка обіцяв зайти на цвинтар, бо однак він живе недалечко від його.

На другий день збиралися ховати. Якнайраніше збирайсь, а все день загаяний, пропащий. Була саме субота. Карпо і Одарка порішили ховати впідні: до того часу можна з варивом справитись. День, як і вчора, випав ясний-погожий; сонце — аж пече; пташки щибечуть. Після снідання почали збиратися люди. Чимала купка зібралась: шість чоловіка треба під труну, одного — з хрестом; п'ять-шість бабусь стареньких придибало провести покійницю, тихо сплакнути; десь два сліпці узялося з проводирем, — і проводирю знайшли роботу — нести коливо... Тихо-тихо потяглася процесія з Присьчиного двору через майдан, повз церкву, на кладовище. Попереду хлопчик з коливом; за ним — Карпо з хрестом; за хрестом — нога в ногу шість чоловіка несуть нари з труною, закритою покрівлею до половини; у головах — Одарка сумна-не-

весела; за нею — купкою бабусі шкандибають; а на самому кінці два сліпці, забравшись за руки і піднявши голови вгору, бережно виступають, розмахуючи вперед себе довгими ціпками. Сонце стоїть над головою, сяє, грає на пожовклому обличчі помершої, стрибає по її закритих очах, неначе хоче розтулити, неначе каже: та розкрий їх, глянь, — як усюди гарно, і тепло, і весело!.. Шкода праці! Труна тихо колишеться під рівною ходою шести чоловіка, а разом з труною і Прісьчин труп хитається, немов журиться, що прийшлося світ покидати...

— Стій! — хтось сказав з-під труни, коли наблизились до церкви.

Усі стали. Чоловіки спустили бережно нари з плечей на землю, щоб передихнути.

— Поти спочинемо, може б, хто хоч тричі ударив у дзвона, — сказав Кирило.

— Та хоч і я, — обізвався молодий чоловік з чорними вусами й кинувся до дзвіниці.

Гучно-зично загув великий дзвін з дзвіниці і розкотився в повітрі. За ним тихо зателенькали невеличкі дзвоники, немов маленькі діти заплакали за своїм старим батьком по помершій матері... Усім стало сумно-сумно; люди, зачувши дзвонів, захрестились-замолились...

А то хто по шляху в село трохи не підтюпцем біжить-поспішає і прямісінько чеше на купку людей, що стовпилися біля труни? Личко молоде, дівоче, залите слізьми, прибите пилом, зажурене-засмучене!.. Ось-ось уже недалечко від купки — біжить, прожогом кидається між людей... Ось уже й біля труни... Глянула...

— О моя матінко! Моя голубонько! — роздався уразливий викрик тонкого плакучого голосу над людськими головами.

— Та це Христя?.. Вона! — разом скрикнуло кілька чоловіків, і всі витріщились.

Христя припала до труни і страшенно залементувала. Її гіркий плач покривав гучний гук дзвонів. Аж ось вони й зовсім затихли; а в повітрі осталося різуче Христине голосіння...

— Годі! годі!.. Одведіть її від труни. Візьміть за руки та одведіть! — гукають чоловіки на бабів, наміряючись знову труну підняти.

Довго силкувались, поки Христю одірвали від труни, — так вона вчепилась за неї! Одарка з бабусею узяли її під руки і тихо вели за труною. Христя, здається, нічого того не примічала і, йдучи, одно голосила, викрикуючи жалібні слова, приливаючи їх ще жалібнішими сльозами. Страшно й тяжко було слухати той нестямний крик гіркого плачу. Одарка собі плакала. Бабусі зітха-

ли. Чоловіки, неначе їх хто підгнав, зразу приспішили: декотрі витирали зайвою рукою необачну сльозу, що туманила очі...

Повернули в улицю. Якраз треба було іти повз Грицькову хату. Донесли до його дворища.

— Стій! — роздалось спереду. Христя вирвалася з Одарчиних рук і знову припала до труни. Непевний лемент її знову заходив-забунтувався...

Народ з дворів вибігав довідатись — кого несуть; подивитися — кого ховають. Вибігла Хівря, стала коло воріт і перехрестилася; вибіг Федір, та, глянувши, подрав мерщій кудись огородом; вплив і Грицько.

— Де вона в гаspiда взялася? — перше було його слово, забачивши Христю. Потім він підійшов до труни, узяв Христю за плече рукою і спитався:

— А ти відкіля се причимчикувала?

Христя — одно тужила, одно голосила.

— Де взялася, питаю! — грізно гукнув Грицько, рвонувши Христю за плече. Рука його сприснула, і він поточився.

— Та не займай її хоч тут! — обізвалася Одарка, забачивши, що Грицько наміряється знову Христю за плече піймати. — Господи! Оце невидане... Уже б же не прийшла, коли б не пустили.

— Та дай їй хоч матір провести, — умішалося кілька чоловіків. — Уже ж коли втекла, не де дінеться — тут буде.

Грицько оханувся і мовчки одійшов від труни. Чоловіки одвели Христю, вхопили нари і знову помчали, Христя знову затужила. Охриплий її голос то гув, неначе перервана струна, то тонко-тонко, як вилясок, піднімався вгору...

Грицько не заспокоївся. Він все-таки думав, що Христя втекла — аж поки не прийшла у волость бумага, що її зовсім пущено...

— Таки викрутилась! — мовив він, чухаючи себе поза вухом...

— Як же ти, Христе, думаєш? — питалася Одарка на другий день після похорон. — У своїй хаті житимеш, чи, може б, у нас оселилася? Разом би робили і годувалися.

— Спасибі вам, Одарко. Не зостануся я нізачо тут. Далося мені се село ознаки, — провались воно крізь сиру землю, окроме божого дому та людей добрих! Піду шукати десь кращого місця...

— Хоч кращого, а хоч гіршого, аби — іншого!.. — не то сама собі, не то Христі одказала глухо Одарка.

Христя похнюпилася і, важко зітхнувши, заплакала.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

СТОРЧ ГОЛОВОЮ

I

Сіло сонце. Легенька тінь ночі упала на землю. Заблищали зорі в чистому небі, показався і місяць з-за гори — повний, червоний, неначе в бані паривсь. Сумно позирнув він крізь пил та куряву на людську біганину, на чудний гук міста. Не спить воно, та ще й не збирається спати. По кам'яних вулицях торохтять вошки, попід заборами снують люди, у кожній хаті горить світло; а великі будинки неначе в огні палають: з їх розчинених вікон ллються де співи, де бренькіт... Почалося окреме городське життя — життя ночі... Село не знає його, бо не знає і тієї страшної задухи, що здіймається удень з кам'яних улиць, з напечених сонцем стін, з тісних смердючих дворів і що не дає дихати, не дає жити. Про те не знає село. Примостившись на просторій просторості, серед широкого поля, укрите густими садками, оторочене кругом левадами, з річкою на краю, а іноді й посередині, — воно дише і вдень прохолодою. А вночі?.. Хоч би ставало тієї короткої літньої ночі на відпочинок після денної праці, бо не встиг заблизити світ над землею, як уже й продираються хазяйські очі, уже здіймаються натомлені руки на працю.

Не те у місті: там немає ні просторих левад, ні густих садків; там шматок місця потрібен під будівлю, котра б приносила більш користі, грошей, і там оселились люди не польової праці — гречкосії та хлібороби, а городської — ремісники, купці, крамарі, пани — воєнні й невоєнні, служачі й не служачі, жиди — в ярмулках і без ярмулок, в дорогих саєтах і в драних балахонах... Все те живе тільки на гроші, все те купує, що потрібно для життя, а не своїми руками добуває. Там життя ніколи не вгаває: одно спить до півдня, друге — з півдня. А ніччю, як скриється пекуче сонце, спаде денна задуха, — тільки й дихнеш свіжою прохолодою, тільки й посидиш з добрим чоловіком, перекинешся з ним живим словом, а часом і погуляєш досхочу.

Он і в Антона Петровича Рубця зібралась невеличка купка. Прийшов член земської управи, капітан Селезньов, височенного

росту, з страшенно довгими рудими вусами, такий голінний до карт, що йому й їсти не треба, аби було «зелене поле»; Федір Гаврилович Книш — йому підручний. Вони застали тут Колісника, котрий прийшов до хазяїна побалакати за дуже низькі ціни на м'ясо. Колісник добре знає, що посу́ху якось і балакати не приходитьсь, і, йдучи, захопив пляшку доброго рому. Перед вечором гарненько усілись вони на ганку, що виходив в невеличкий салон, і смоктали ромок з солодким чаєм.

— Зовсім обидно, Антон Петрович! Йй-богу, зовсім обидно, — бідкався Колісник. — Ви тільки подумайте: віл стоїть шістдесят карбованців, а м'ясо по вісім копійок фунт. Скільки його з вола потягнеш? Одрубай голову, одрубай ноги — добре-добре, як пудів на п'ятнадцять, а більше усього тринадцять набереться. От ви і лічіть: по три карбованці з семигривеником пуд, — п'ятнадцять пудів — сорок вісім карбованців, недістає дванадцять. З чого його брати? Шкура — сім-вісім, хай десять карбованців; а два карбованці на голову та ноги?.. От ви дивітьсь... Собі на убиток!

— А бач, торгуєте? — одказав хазяїн, глитнувши чималий ковток чаю, від котрого його бліде обличчя ще більше зблідло і тільки сірі очі заграли невеличкими іскорками та рижі баки захиталися.

— Торгуємо як, бодай уже так не торгувати! Торгуємо, бо як устрянеш в одно, то... як там кажуть: привикне собака за возом...

— Невже по шістдесят рублів скот купували? — спитався знову хазяїн.

— Та добре, якщо по шістдесят, і отож тільки й бариша. А як тепер прийдеться купувати?.. Хе! Пропали ми, зовсім з головами пропали! — бідкався Колісник.

— А там, може, і таксу прибавлять.

— А поти прибавлять, то ми без сорочки зостанемося. Ні вже, Антон Петрович, ви наш заступник, ви наш і благодітель: похлопочіть уже за нас.

— Хіба воно від мене? Сам голова назнача ціну... А я? Мені що? Моє діло таке: кажуть робить — і роби.

— Та голова головою, а ви там усьому голова! Йй-богу, правду кажу, Антон Петрович! Йй-богу, не брешу! Уважте... згляньтесь... А ми вам — якого хоче м'яса беріть, дурно беріть... скільки хочте!..

— Бач, куди вони забралися — на прохолоду! — скрикнув Книш, виходячи до їх на рундук. — А ми з капітаном по всіх хатах шукаємо; та вже Пистина Іванівна вказала.

Антон Петрович подав Книшеві руку, поздоровкався і посунувся геть, даючи гостеві біля себе місце... Колісник собі підвівся.

— Сідайте. Де ж капітан? — пита хазяїн.

— Він там, — мотнувши на хати головою, сказав Книш. — А ви все чайок попиваєте?

— Та так, прохолоджуємося. Парить, так парить! Ми от з ним і вийшли на свіже повітря.

— А тут у вас гарно: садочок, квітки коло крильця. Се вже, видно, Пистина Іванівна кохається? — пита Книш.

— Усі разом, і вона трохи. А що ж се там капітан робить? Капітан! Капітан! — гукнув хазяїн.

— Іду! — роздався товстий охриплий голос, і на дверях показався Селезньов; чорний, височенного росту, він, як індик, виступав і трохи не вдарився головою об одвірок, та похопився прихилитися.

— Как? — крикнув він, подаючи хазяїну руку. — Еще и не готово?

— Чого не готово? — спитався хазяїн.

— Как чего? Зеленого поля нет! — І Селезньов махнув так рукою, що аж досяг Колісникової голови. Той усміхнувся своїм широким червоним обличчям і посунувся геть.

— Извините, — прогук Селезньов, поклонившись боком Колісникові.

— А чаю, Костянтин Петрович? Чаю! — роздався ззаду його жіночий співучий голос, і незабаром показалася на крильці панійка; помірного росту, білява, з блакитними очима, прямим тоненьким носом, на лиці свіжа, рум'яна.

— Можно. Можно и чаю. Только какой такой порядок, Пистина Ивановна? — лебезив перед нею, увиваючись, капітан. — Уж не знаю, когда и карты держал в руках. Пойду, думаю, к нему; а вот и у него ничего нету.

— Буде, все буде, — утішала його Пистина Іванівна. — Тільки попереду чаю напийтесь. Я ось зараз... — І з цим словом вона скрилася у хату.

Селезньов сів коло Книша, сопучи. Колісник стояв аж коло східців, витирав своє широке лице червоним платком, м'явся, не знав, що йому робити.

— А ви чого стоїте? — повернувся до нього Антон Петрович. — Сідайте, сідайте, чай будемо пити.

Колісник примостився на самому крайку лави. Селезньов спідлоба дивився на нього, міряв з ніг до голови очима.

— Партнер? — випалив далі, наче з рушниць, дивлячись на Колісника.

— Що зволили питати? — спитався його той, як жар займаючись.

— Ні-ні, не грає, — одказав хазяїн.

— Черт с ним! — прогув басюкою Селезньов.

— А-а... в карти? — догадався Колісник. — Не вмю і в руках держати. Се не наша забавка, Господь з нею!

Тут саме дівчина принесла на підносі два стакани чаю і подала їх Книшеві і Селезньову. Невисокого росту, кругловида, чорнява, одіта по-городянському: у темній корсетці з червоною облямівкою, у рясній спідниці, з білим, як сніг, попередником; невеличкі помірні черевички на ногах з зеленими застібочками. Все те нове, блискуче, як блискучі чорні її очі, як і довга коса, вичесана та заплетена рожевими кісниками... Все то на їй так привітно виглядає, все бере на себе очі.

— Это откуда у тебя такая взялася? — спитав Селезньов хазяїна, коли дівчина, віддавши чай, скрилася у хату.

— А що? запала в око? — зареготався Рубець.

— Ну что — запала! Девка, как есть девка — настоящая! Не наших городских шлюх, — бубонів Селезньов.

— Та вона чогось мені по знаку; я її десь бачив, — казав Книш.

— Бачили? Ні, такої ви зроду не бачили! — реготався Рубець.

— Да ну, не дури! Говори, где взял? — напіра Селезньов.

— Найняв. Недавно найняв, — повідав хазяїн. — Виходжу раз на базар — стоїть дівчина-селянка. «Ти чого, — питаю, — стоїш тут? Винесла що продавати?» — «Ні, — каже, — найматись...» — «На ловця, — думаю, — і звір біжить». Я саме свою комнатну розщитав... Ледащо великої руки було!.. Я до неї: розпитую, чи служила до сього. «Служила», — каже. «У кого?» У кого б ви думали? — спитався хазяїн, помовчавши.

Всі тільки дивились на нього і ждали одказу.

— У Загнибіди! — випалив Рубець.

— Та-та-та... — затарабанив Колісник. — Знаю, знаю; бачив, бачив... Христею зоветься?

— Христею, — одказав хазяїн. — Як сказала вона мені — у Загнибіди, то я й задумався, — почав він далі.

— То-то я й дививсь, що знайоме обличчя, — перебив його Книш. — Десь я її бачив. А я ж її у поліції бачив. Її пригоняли на слідствіє.

— Отож і мені страшно стало, — хвалиться Рубець. — Чутка ходила, що дівчина задавила Загнибідиху. А гляну на неї — щось не віриться, щоб така давила. «Ти, — питаю, — коли служила?» Ду-

маю: «Може, давно коли, може, се не та». — «Оце, — каже, — після смерті хазяйки одійшла». — «Так ти та сама, що казали, задавила хазяйку?» — питаю її. А вона у сльози, як заригає! «Чого ж ти плачеш?» — «Та як же, — каже, — через ту брехню немає мені про-світку. Ось другий день стою; питає хто: де була? одкажу, — зараз і назад». Подумав я: «Коли б вона справді була винна...»

— Та то її вплатив Загнибіда, щоб зтягти діло. Потім сам в усьому признався, — перебив Книш.

— Та постійте ж бо, — одказав хазяїн. — Подумав ото: «Коли б була винувата — не пустили б її»; та й кажу їй: «Пожалуй, я тебе найму, тільки попереду справлюся де слід». — «То найміть, зробіть милість», — просить сама. Привів я її додому, а сам — до слідователя. І от, як ви кажете, що то її Загнибіда вплатив, так і слідователь каже... Так я її учора й договорив.

— А дорого? — спитався Книш.

— Десять рублів, на моїй одежі.

— Талан! — скрикнув Колісник.

— Питаю її: що за рік? А вона: «Що хочете, тільки на вашій одежі». Кажу — десять буде? «Буде», — одказує. На тому і порішили.

— Дурна селянка! — сміється Колісник.

— Та якщо така вона й далі буде, — повідав Рубець, — то я їй і двадцять дам. Господь з нею! Адже куховарці плачу три карбованці на місяць, а що з неї? Тільки й того, що обід зваре; а як оддала обід, то зразу й поминай як звали! А ся, може, хоч хати не покине.

— То ще — поки не роззнакомилась. А от, підждіть, москаля наживе — почне, як і всі, бігати, — увернув Книш.

— Правда ваша, правда, — каже Колісник. — У мене з села була. З півроку просто любя-мила, хоч у вухо бгай, а познайо-милась з москалями — зараз і пішла у хльондри. Що ті москалі лиха з слугою роблять!

— Що москалі — то москалі, — умішався Рубець, — а то ще й такі, як у мене куховарка. Зараз і почне нашіптувати та наставляти: і того не роби, і то не твоє діло; і води не носи, і грядок не поли. Думаю розщитати прокляту! За одно й держу: ніхто кращого борщу не зварить, як вона: їм — не об'їмся! Зате ж і зло неабияке: коло печі не стій, нічого не кажи, ні в віщо не мішайся, — так зразу і присне, так і палахне вгору!

— Городська, городська, — мовив Колісник. — Се вже коли городським миром помажеться — пиши пропало!

Тут саме увійшла Христя за порожніми стаканами — і розмова стихла.

— Ну, а за що ж то Загнибіда загубив свою жінку? — спитався Колісник, коли Христя вийшла.

— За що? Хто ж його знає, за що, — повідав Книш. — Усяко кажуть: одні його винуватять, другі її. Вона, кажуть, ревнива дуже була... Він їздив кудись та забарився на один день; вона й напалася... Ну, він і пом'яв...

— Добре попом'яв, що й на той світ одправив. Ні, він таки лихий був, а вона дуже добра. Я знаю її, вона кума моя; і його знаю — завятий! — толкувався Колісник.

— Да о чем мы толкуем? — гукнув Селезньов. — Играть-то будем или нет? — випалив він, визвірившись на хазяїна.

— Зараз! зараз! — замовив той. — Христе! як би столик сюди принести!.. Чи, може, у бесідку підемо? Тихо тепер, засвіtimo свічку і — катай-валяй!

— Да мне все равно. Кого ж четвертым?

— Хто четвертим? — пита хазяїн. — Нема четвертого.

— А ваш квартирант? — спитав Книш.

Рубець тільки махнув рукою.

— Не гра?

— Другим Бог і квартиранта пошле такого як слід, — одказав Рубець. — А в мене нелюдим якийсь: все сидить у своїй хаті.

— Що ж він робе? — спитав Книш.

— Пише щось, читає...

— Дурак, видно! — рішив Селезньов.

Колісник зареготався, а за ним і Книш.

— Само собою — дурак! — доводе Селезньов. — Молодому человеку погулять-поиграть, а он сиднем сидит в комнате. Молодому человеку все нужно знать, все видеть — да!.. За барышнями ухаживает?

— І не дума, — одказав Рубець. — Кажу ж: сидить собі в хаті. Ото тільки й виходу у його, що служба.

— Ну, дурак и есть!

— А наші людиці хвалять: немає, кажуть, там чоловіка за його вдатнішого, — каже Колісник.

— Та він-то не дурний. Начитаний — по-книжному так і гвездить! — правує Рубець.

— Из новых, значит! Уж эти мне новые! Ничего никогда не видел, никакого дела не работал, а критиковать — давай! Слышали: корреспондент проявился... Описал всю нашу управу.

— Ну? — гукнули разом Рубець і Книш.

— Да-а. Там такого наплел — страсть! За всех, за всех накалтал... Я-то ничего; я старый капитан, обстрелянный; меня этим не проймешь; а вот другие — возмущаются. Председатель гово-

рит: непременно нужно в редакцию писать — кто такой; да в суд жаловаться. На свежую воду вывести!

— Може, й наш. А що ви думаєте! Може, й наш, — одгадував Антон Петрович.

— Нет, — заспокоїв Селезньов. — Учителишка есть такой. Новый учителяшка прибыл; низенький, черненький, плюгавенький. Вот на него говорят. По крайней мере, почтмейстер говорил, что он какую-то рукопись отсылал в редакцию. Да черт с ним со всем! Когда же в карты? — гукнув Селезньов.

— Зараз, зараз! Пистина Іванівна! Христе! А що ж столик? Христя винесла столик, за нею вийшла і Пистина Іванівна.

— Столик у садок, у бесідку, — порядкував Антон Петрович. — Та розпорядись, Писточко, свічок туди; воно б годилося на другий столик — водочку, закусточку.

— Прощайте ж, Антон Петрович, — уставши, прощався Колісник.

— Прощайте.

— То як ви скажете: надіятись нам?

Антон Петрович скривився.

— Не знаю. Кажу ж — як голова, — одказав, угинаючись.

— Ні, вже згляньтесь! — прохав Колісник і нагнувсь над ухо.

— Добре, добре! Приходьте завтра в думу, — швидко одказав він.

Колісник уклонився усім і, грузько ступаючи, пішов через хати.

— От і принесе його! Мужик мужиком, а сиди з ним, балакай, — жалівся Антон Петрович.

— А в шею! — гукнув Селезньов.

— За таксу, видно? — угадував Книш.

— Та всього потроху, — заминав Рубець.

— Ну, идем, идем, — сказав Селезньов, спускаючись з рундука у садок.

За ним повагом пішов Книш, за Книшем — хазяїн. Усі не забарилися скритися в темній гущавині молодого садка. Там серед його, у невеличкій бесідці, на розчиненому столі, горіло уже дві свічки, освічуючи чорні закапелки бесідки, стіл, на котрому лежало дві колоди карт. Селезньов перший ускочив туди, вхопив карти у руки, почав їх шпарко тасувати.

— Живей! Живей! — гукав він на Книша та Рубця, що повагом ішли собі, гомонячи про садок.

Книш дивувався, що так рясно овощ уродила, коли всі скаржились на недорід. Рубець звертав те скарження на людську не-

нажерливість; розказував, коли якого дичка посадив, яку щепу щепив, яку колірував.

— Готово! — скрикнув Селезньов, як вони наближались до бесідки.

— Уже сей і капітан завзятий! Не дасть і погомоніти, — увіходячи, обізвався Рубець.

— О чем там еще калякать, когда дело ожидает? Прошу карты брать, чья сдача?

— Та дайте ж хоч усістися. Уже й гарячка з вас! Чи то й на війні так напірали? — спитав Книш.

— А-а, пардону уже просите? Пардону, а? Ну, Бог с вами! Вот моя дама, — перекидаючи карту, мовив Селезньов.

Книш і Рубець собі взяли по карті. Випало здавати Книшеві. Він узяв одну колоду, перетасував, зняв, піддивився під карту і зразу одсунув. Потім узявся за другу колоду, знову потасував і знову зняв.

— Вот уже и пойдет, ворожея! — сердився Селезньов. — Все черная, да и баста! Я вас всех сегодня попарю. Ух, знатно попарю! Снимите, что ли?

— Та знімайте вже, — підсуваючи до нього колоду, сказав Книш і почав здавати.

У бесідці стало тихо. Чутно тільки, як карти слались, падаючи на стіл, та шуршали на зеленому сукнові.

— Раз! — мовив Книш, роздивляючись свою карту.

— Два, — тихо обізвався Рубець.

— Три! — випалив Селезньов.

— Бог з вами! Беріть, беріть! — загомоніли Книш і Рубець.

І знову стало тихо.

— Семь черва! — гукнув Селезньов.

— Віст! — сказав Книш.

— Пас! — обізвався Рубець.

— Одкривайте!

Рубець розгорнув на столі карти.

— Без одной! — скрикнув Селезньов, розгортаючи і свої.

Книш почервонів і зозла кинув колоду, а Селезньов, здаючи, усміхався.

Тим часом у хатах засвітилось. Веселенько заблищали огоньки у розчинених вікнах, забігали по стінах тіні, заметушились по хатах люди.

— Мар'є! ти вже сьогодні, пожалуста, не заходь нікуди, — мовила Пистина Іванівна, стоячи на кухонних дверях, до білолицької молодиці з чорними очима, що стояла перед умазаним у стіну дзеркальцем і вив'язувала голову шовковим платком. — Бо, бач, понаходили... Треба хоч жареного їм поставити.

Мар'я затихла, слухаючи. Се зразу — рвонула платок з голови і швиргонула його на лаву. Чорне блискуче волосся як хміль розкотилося по її плечах, по виду. Пистина Іванівна мерщій сховалася в кімнату.

— Се чорти його батька зна! — гукнула Мар'я, прибираючи волосся з-перед очей. — Се каторжна робота! І відпочинку тобі ніколи немає. І до обіду роби, і після обіду роби, ще й на всю ніч становися коло печі. Хай його поб'є лиха година! Хіба я наймалася на таку роботу? Вони гуляють, бенкетують, а ти роби! Не буде сього: не хочу.

Смутна та сердита опустилася Мар'я на лаву. Розпатлану й засмучену застала її Христя.

— Чому се ви, тітко, не збираєтеся? — не знаючи нічого, пита у Мар'ї.

— Збирайся!.. Хіба за тими чортами зберешся куди-небудь? — гукнула Мар'я, і її очі аж свіркнули з-під чорного волосся. — Коли б дні були удвоє більші, ніж є, то й то б їм мало. І вночі не спи, і то — роби!.. Се — мученька тяжка! се — каторга гірка! І піднесло мене, дурну, сюди служити! І пораяли лихі люди, щоб їм добра не було! — сюди найнятись! І послухала я їх, необачна голова!

Христя тільки витріщилася на Мар'ю. Чи давно вона була в кухні, — Мар'я любісінька-милісінька була, збиралася кудись іти, вимивалася в милі, розчісувала свої кучеряві коси і пов'язувала голову, — як от уже простоволоса й сердита сидить тепер.

— Що ж там таке? — тихо спиталася вона в Мар'ї.

— Що таке? — гукнула Мар'я. — Ота біла киця — прийшла та ще й просе своїм кошачим голосом... О, лукава змія!

— То коли вам так треба — хіба я не справлюся за вас? — мовила боязко Христя.

Мар'я зразу затихла. «А справді, — думалося їй. — Христя однак нічого не робить. Хіба вона не справиться за мене біля печі?» Щось тепле і одрадне її серце залоскотало, по блідому личку, у чорних очах заграла-забігала тихая радість.

— Христе, голубко! — замовила вона ласкаво. — То ти справді переміни мене сьогодні. Так нужно, так нужно! А барині скажеш, що ти за мене усе поробиш. — Вставши, вона знову взялася за платок.

— То я, коли хочете, зараз піду і скажу, — питається Христя.

— Як хоч, — одказала Мар'я.

«А що, як розприндиться наша киця?» — зразу ударило її в голову. Вона мала зупинити Христю, та та уже скрилася в кімна-

тах... Знову досада ущипнула її за серце. «То б вона пішла, а там як хотять: хай собі правляться, а то ще вискочить та бучу зіб'є... Уже ж що буде — те й буде, а вона піде!»

На дверях знову появилася Пистина Іванівна.

— То йди собі, Мар'є, коли хоч; Христа обіщає за тебе бути, — сказала і зачинила за собою двері.

Наче сонце засвітило і вигріло: так стало ясно та любо у Мар'ї на серці й на душі!.. «Ся Христа добра людина, — думала вона, — товаришка... Як усе наладила любо та мило, без гуку того, без крику».

— Я вже тебе, Христе, колись десять раз переміню, — обіцяє Мар'я, коли Христа вернулася в кухню.

— Та що ж тут таке? А коли вам треба йти... Коли вас там хто жде? — каже Христа.

— Ох, жде! — зітхнула Мар'я. — Чи так-то мене жде, як я, дурна, мучуся? — і, усміхнувшись своїми чорними очима, попрощалася й пішла.

Христа зосталася сама. «Чудна ся Мар'я! — думалося їй. — Куди се вона?.. Кинула чоловіка, кинула господарство, щоб у наймах вік свій скалатати! Чудна... От уже справжня городянка... Ще як уперше я її стріла у Йосипенків, вона казала, що городянкою була, городянкою і пропаде... Отак і скалатає свій вік молодий... Ну, а потім? Як старість та неміч візьмуть своє? Коли робити не здужатиме, що тоді?.. Знову до чоловіка вертаться?.. А як чоловік не прийме?.. До жида у найми — воду носити, жидівські смітники ворушити?..» Христі не раз доводилося бачити жидівських наймичок — обідраних, обірваних, безносих, кривоногих... Страшно глянути на їх! А вони — не наче їм і горя ніякого немає — гугнявим охриплим голосом перегукуються, жартують, усміхаються... «Невже і Мар'я дійде до того?..» Христа аж струснулася... «Не доведи, Господи!» Вона сама не знає, чого ся Мар'я так їй полюбилася. Щось рідне, щось добре вона почуває у їй. З першої стрічі вона зразу прикувала Христа до себе. Ідучи найматись, Христа страх як бажала стрінуги де-небудь Мар'ю. А от же й випало: не тільки стріла, а вмісті прийшлося й служити. Як Христа зраділа, коли перш всього у чужому дворі стріла Мар'ю. Так би й кинулась їй на шию, коли б Мар'я зразу була признала її. А то Христа здоровкається, а Мар'я, мов чужа, дивиться на неї. Коли, розговорившись, Христа сказала, що знає її, бачила там-то, Мар'я тоді тільки згадала...

— І вам не шкода було кидати свого добра? — спитала Христа.

— Ані капельки, — одказала Мар'я спокійно. — Хіба воно моє? — додала ще спокійніше.

«Чудна твоя, Господи, воля!» — подумала Христя і прийнялася в печі розтоплювати.

Не довго Христі прийшлося простояти коло печі, не довго правитись. Сама скоро, та й дрова — не солома, — хвилиною страва поспіла. І подавати б, так з саду одно доноситься: раз, два, три! — ознака, що ще не переграли у карти.

— Накривай на стіл, Христе, бо вже швидко скінчать, — сказала їй Пистина Іванівна.

Христя накрила і чимало ще дожидала у кухні, що ось гукнуть — неси! Немає, не чуто. Пані пішла в садок та там і сіла.

Христя потушила світло і вийшла на сінешній рундук. Місяць геть високо піднявся вгору, білим світлом вистилав землю. Тихо ходив його срібний світ, мішаючись з легкою тінню попід хатами та заборами. Небо й повітря миготіло срібло-сизим полум'ям; невеличкі зірочки ледве-ледве лупали у тому блакитному мороці. Повітря стоїть — ані дихне, не ворухнеться, мліє у своєму тихому спокої, місто німіє, гасить світло і покривається сном.

Христя сіла на порозі, приклонила голову до одвірка. Тихий спокій ночі колише її, присипляє думки в голові, жалоці і радощі в серці... От би коли лягти отам під коморою, на свіжому повітрі — і заснулося б!.. І Христя солодко позіхає. Сон хиляє її, а з саду доноситься регіт, чуто крики... Ні, не спи, Христе, дожидай, поки кликнуть тебе!

Від нудьги Христя почала сюди-туди водити очима... Вікно з причілку було відчинене, у йому світилося. То вікно з паничевої хати. «Чого ж у його так тихо, чи не заснув, бува?» — подумала Христя і, піднявшись, побралася до вікна.

Коло столу над білим папером зігнувся він: пише щось. Рука несамовито бігає, виводячи стрічку за стрічкою; молоде лице його, оторочене русявим пухом, то хмуриться, то прояснюється; чорні бровенята то сходяться, то розходяться; на високому білому чолі, у ясных карих очах бродить глибока думка. Він на хвилину зостановився, чогось тихо пошептався сам з собою і, вхопивши перо, знову почав писати: тільки гострі кінці його по білому паперу закрипіли...

Христя помилувалася його молодим личком, таким задуманим і таким ясним, білими тендітними руками, карими очицями, чорними бровенятами і, помилувавшись, подумала: «От і неволить свої молоді літа над такою роботою!»

— Христе! Христе! — донеслося до неї з кухні.

Вона, як опарена, скочила — побігла.

— Виймай жарке та давай. Вони і до світу не скінчать. Хай стоїть перед ними, і холодне поїдять, як захотять, — гнівно сказала Пистина Іванівна. — Бо я спати хочу, — додала.

Христя забрала страву і однесла все у садок.

— Эй ты, красавица! — гукнув на неї Селезньов. — Принеси-ка сюда води.

Христя принесла воду і, становлячи, почула, що щось трімнуло її за стан. Озирнулась — то Селезньов посилав до неї свою довгу руку.

Христя зашарілася і в одну мить зникла з-перед їх.

— Эх, скорая! черт возьми! — сказав Селезньов.

— А ви, капітан, по заповіді поступаєте: хай права не знає, що робить ліва, — зареготався Книш.

— Да просто хотелось ущипнуть...

— Не розвращайте моїх слуг, — мовив понуро Антон Петрович.

— Нет, нет... Бог с ней!.. Я вист, а вы что? — повертається до Книша.

— Та й я повістую, — одказав Книш.

— Без двох, — каже Антон Петрович, розкриваючи свої карти.

— Ви, капітан! — гукнув Книш.

— А черт тебя дери с твоей девкой! — скрикнув капітан...

І з гушавини роздався нестямний регіт.

Христя, стоячи за бесідкою, нічого не розібрала, об чім вони розмовляли, і тільки ображено прошептала:

— Чортова верства! і сорому йому немає!

— Зачиняй вікна та лягай спати! — сказала їй Пистина Іванівна, коли вона вернулася до хати.

Христя побігла... Кругом хати почувся стук, грук, гарчання прогоничів.

— А се нащо? — донісся до неї з хати голос квартирантів, коли вона намірилась вікно зачинити, і його біле обличчя показалося у вікні.

— Не треба хіба? — спитала вона.

— Не треба, — одказав він тихо і скрився.

— Пора вже спати! — не знаючи, як і навіщо, гукнула Христя.

Обличчя його знову показалося у вікні, освічене тихою усмішкою, Христя мершій одскочила й побігла у сіни.

Коли вона лягла, то перед її очима у темній темноті засунених сіней все стояло біле обличчя і стиха усміхалося до неї... Вона нешвидко заснула, кидаючись кожен раз, як до неї доносилися викрики товстого капітанового голосу.

Уже сонце геть піднялося угору, як Христя встала. Мар'я ще не верталася, пани спали. Всюди було тихо, ані шерхне ніде. З улиці доносивсь гомін, біганина; то саме люди пустилися на базар. Христя згадала, що води обмаль, ухопила відра й побігла до сусіднього колодязя по воду. І води принесла, і самовара постановила, а ще ніхто не вставав. «Видно, учора до світу досиділи за картами, що й пан заспав», — подумала вона, стоячи серед кухні й роздивляючись, за віщо б їй ще прийнятися.

— Христе! — почувся голос пана з кімнати. — Пора вікна відчиняти! — І він голосно позіхнув.

Христя побігла. Вертаючись, вона стріла Мар'ю. Обличчя в неї біле, як крейда, очі червоні, одежа пом'ята, коси вибилися з-під платка, та й платок сам поліз набік, — або ж вона цілу ніч не спала, або ж, на хвилину задрімнувши, кинулася і зараз побігла додому.

— Здорові, тітко! — веселенько привіталася Христя.

— Здорова, — під ніс охриплим голосом мовила Мар'я.

— А чобіт і досі не почистила? — гукнув пан з кімнати.

— Дурна голова! — мовила Христя й побігла за чобітьми.

Поти вона чистила чоботи, Мар'я мовчки прибиралася, підбирала свою розкуйдану косу, підсмикнула пом'яту спідницю. Гляне Христя — німа, мовчазна Мар'я, аж сердита, і знову прийметься за чоботи. Ось вони в неї і заблищали, мов лаком покриті. Хутко помчала їх Христя в горниці.

— Чи Мар'я дома? — донісся голос панів.

— Дома, — одказала Христя.

— Скажи, щоб збиралася на базар.

На Мар'ю наче хто кинув горячого приску!

— Біси його батькові! — гукнула вона, тільки що Христя показалася на порозі. — У нас ніколи так, як у людей: підуть на базар, наберуть днів на два, на три, та й готово. А в нас щодня тьопайся. За шага тії цибулі купити — йди!.. І сьогодні йди, і завтра бреди... У других — коли куховарка, то вона сама і на базар, і все; а в нас — слідком, як дурочка, тьопайся, та носи, що їм завгодно купити... Бісові злидні! Бояться, щоб не вкрала, бач! — торохтіла Мар'я, пов'язуючи голову старим платком.

Пан швидко вийшов одітий і, не кажучи ні слова, пішов з хати. Мар'я, вхопивши корзину, повіялася за ним.

«Чого се Мар'я така сердита? Що з нею?» — думала Христя, zostавшись одна серед мертвої тиші. Самовар награвав сумну-журливу пісню і болісно одкликався у Христиному серці.

Нешвидко пані встала, а за нею й дівтора. Треба давати усім умитися, дітей повдягати, кровати поперестилати, у хатах попривирати. Христя крутилась, як муха в окропі.

— Подавай самовар, бо з базару пан швидко прийде, — приказала Пистина Іванівна.

Христя кинулася у кухню, аж і Мар'я прийшла. Бліда і полита потом, вона принесла у корзині і м'ясо, і курей, і всяку овощ — повну корзину; принесла та так і кинула додолу!

— Руки пообриваєш, носячи! Нема того, щоб хурку найняти; як на того коня валять — носи! Аж руки потерпли! — скрикнула вона і почала розмахувати руками.

Христя мерщій ухопила самовар і понесла у горниці.

— Вимий стакани, — порядкує пані.

Поти Христя правила біля чайної посуду, прийшов і пан, почав розказувати про базар, хвалився, що купив, почому.

— Ти дивись сьогодні за Мар'єю, бо вона десь була. Ходє по базару та на людей слоняється, — додав. Пані тільки зітхнула.

Христя вийшла у кухню. Мар'я сиділа коло столу, спиною до горниці, і, уставившись очима у вікно, нехотя жувала скоринку хліба. Видно було, що вона об чомусь думала, про щось журилася... Христя боялася зачепити її розмовою. Було тихо і сумно, хоч сонце так весело освічувало кухню: його золоті стяги вигравали на шибках високих вікон, його ясні кружала крутилися по долівці. Коли се...

— Чого се Мар'я Іванівна так зажурилася? — роздалося тихе питання ззаду Христі, аж вона злякалася. Зирк! — на кухонних дверях стоїть панич. Його голова й борода закустрані, його очі заспані, біла вишивана сорочка розхристана і з-під неї виглядає тендітніша від рожевого лепесточка груднина.

— Нічого й журитись, коли рук не чуєш! — суворо відказала Мар'я.

— Чого ж се?

— Он яку хуру теребила на собі! — вказала Мар'я на корзину.

— Бідна головко! Та ніхто й не поміг? І не знайшлося нікого такого? — пита, граючи очима, панич.

Мар'я скоса глянула на нього і скрутнула головою.

— Ну, вже й ви! — одказала вона, зітхнувши. — Без того, щоб не пришити квітки, не можна.

— О, ви вже й сердитесь, Мар'є Іванівно. А я хотів прохати, щоб дали мені умитися.

— Он кого просіть! — кивнула вона головою на Христю.

— А се що за вечірня пташка? — пита він, уставивши очі на Христю. Христю неначе хто жаром обдав... «Се він плеще про

вечірню через те, що я учора з ним заговорила», — подумала Христя і ще дужче почервоніла.

— Дівчина! Не бачили? — одказала Мар'я.

— Уперше зроду... Звідкіля така горличка полохлива?

Христя чує, що в неї не тільки лице — голова горить-палає.

— А гарна? — пита Мар'я, усміхаючись та піддаючи ще більшого жару.

Панич узявся у боки і очима так і вп'явся у Христю.

— Оце вже й закохались? — сміється Мар'я.

— То вже і закохався. Що ти думаєш?

Христя така рада, що її кликнули в горниці: як стріла та полетіла!.. Убігла у горницю, слухає наказу панії; а чує — його мову, дивиться у землю — баче його ясні очі.

— Чи Григорій Петрович устав? — пита пані.

— Я не знаю... Там панич якийсь у кухні, — одказала Христя, догадуючись, що то за квартиранта річ.

— То ж і є він. Клич же його чаю пити.

Христя знову ввійшла у кухню, а він стоїть, веде жартівливу розмову з Мар'єю, і Мар'я весела: сміється, щебече.

— Пани просять чаю пити, — сказала, засоромившись, Христя.

— Добре, горличко, добре. Дай же мені умитися, Мар'є!

— З якої речі? — гукнула Мар'я. — Коли вона вам подобалася, то хай і дає.

— Тю-тю! Ти ж моя стара слуга.

— Мало чого, що стара? Старі тепер забуваються, а на молоденьких задивляються!

Панич похитав головою.

— Ну, що з тебе, старе луб'я? Дівчино! — гукнув він. — Як твоє святе ймення?

Мар'я зареготалася, а Христя мовчала.

— Як тебе зовуть? — знову допитується він.

— Не кажи-и! — скрикнула Мар'я, коли Христя уже сказала.

— Христина, — провів він. — А батька?

Христя мовчала.

— Батька, питаю?

Христя усміхнулася й одказала: батько.

— Христина батьківна? Га?

Ще дужче Мар'я зареготалася, а за нею і Христя.

— То отже слухай, Христино батьківно, — жартує панич. — Будь однині моею слугою і дай мені, будь ласка, умитися... Шабаш тепер, Маріє Іванівно! Пасіть задні.

— Не дуже, не дуже! — мотнувши головою, одказала та. — Щоб не прийшлося знову до старих вертатися.

— Ні, сього не буде.

— Не буде прибуду, а добре буде, — затарабанила Мар'я.

— Як, як? Що ти сказала?

— Те, що ви чули...

Поки вони змагались, Христя принесла воду.

— Неси сюди, Христино, — махнувши на Мар'ю рукою, мовив панич, указуючи на свою хату. — Сюди, сюди!.. Ти ще не була у моїх покоях?

Христя увійшла за ним. Велика хата, аж у четверо вікон; по ліву руч, під глухою стіною, стояла неприбрана кровать, виплутана неначе сітка, з тонкого заліза; за нею проти вікна — стіл; на столі усяких виробок з дерева, глини, каменю. Тут були голі, обнявшись руками, люди, вискаливші зуби собаки, світячі очима коти; по обох боках столу на круглих підставках стояли дві темні чоловічі постаті: одна — в шапці і кожусі — справжній мужик, друга — без шапки, носата, великі пацьорки спускалися на вуха кучерями. По стінах — картин-картин, аж очі розбігаються! Між двома вікнами чорна блискуча шафа, на їй — головатий чоловік обперся на шаблю, з-за котрого дравшию крилатий орел... Христі уперше зроду доводилось бачити таке диво.

— Отой стільчик візьми, Христино, — порядкує панич, — та постав серед хати; а там під кроваттю таз; постав його на стільчик та й лий на руки.

Христя почала зливати холодну воду в його жмені, котрі аж просвічувались при сонячному світі. «І що там мити?» — подумала Христя, дивлячись, як і без того тендітні та білі руки натирав панич пахучим милом. Мар'я, одхиливши двері, собі висадила до них голову.

— Бач — зачинилися... Глядіть, щоб гріха якого не трапилося, — каже Мар'я, усміхаючись.

— А ти підглядаєш за нами, стара карго?.. Не такі ми люди з Христиною. Адже правда? — І приязно заглядає їй у вічі своїми карими, блискучими.

— Які ж то ви? — допитується Мар'я.

— Ми — праведні. Правда, Христе?

— Та вмивайтеся, а то покину, — сором'язливо одказала Христя.

— О, бач!.. — сказав панич і підставив руки.

— Та то ще не обійшлося: занову ситце на кілочку! А обійдеться... — регоче Мар'я.

Христя то почервоніє, то побіліє, аж сльози їй на очі виступають. «І яка ся безсоромна Мар'я: плеще таке, що й на голову не злізе!» — думається їй.

— Не мути дівчини, не мути! — відказав панич, кінчаючи вмивання.

Христя мерщій ухопила таз з водою і вибігла у кухню. Мар'я поступилася до панича у хату. І чує Христя, як не дуже давно сумна і сердита Мар'я щебече та регоче.

— О-о! там є... — каже вона, сміючись.

— Надбали батько з матір'ю, — додав панич.

Мар'я так і залилася реготом... Христя не розбере, об чім вони розмовляють, вона тільки догадується, що про неї та річ. Її ущипнула досада... «Раденька, що дурненька!» — думала вона.

Христя давно вже витерла таз, та не хотіла нести туди, де стоїть він, де регоче Мар'я. Коли він, одівшись, пішов у горниці чаю пити, тоді тільки вона однесла його.

— От панич! От добра людина! Тільки й побалакаєш, коли він дома, — зітхнувши, мовила Мар'я. Христя тільки скрутнула головою, не знаючи вже, що й думати про Мар'ю. Вона мерщій пішла прибрати паничеву хату.

Коли пішли з дому пан і панич, почалося щоденне порання. На Мар'ю знову насіло. Сумна, сердита, вона по десять раз приймалася за одно діло і, не доробивши, кидала його. Їй усе здавалося не так, все було на заваді!

— Чи довго будеш пінити отой борщ? — скрикнула Пистина Іванівна і прийнялася сама кришити зілля, різати м'ясо.

Мар'я ходила, як сова, насуплена, мовчазна, торохтіла кочергами, мисками, горшками. Пані собі сердилась, і Христя не знала, на яку їй ступити, щоб часом не повернути того гніву на себе. Який учорашній день був для неї тихий та радісний, такий сьогодні бучливий та непривітний. Як на те, ще й діти, не помирившись іграшками, підняли крик-ревище.

— Маринко! Чого ти плачеш? — гукала з кухні пані. — Піді їх забав чим-небудь, — додала Христі.

Невеличку дівчинку Маринку, що желіпала на всі хати, Христя узяла на руки, носила, шикала, дзенькала у вікно, — ніщо не помагало. Маринка пручалася, дряпалася, рвалася до матері у кухню.

— Не пускай її сюди! — крикнула пані.

Насилу Христя забавила Маринку, посадивши на килимі гратись цяцьками, а тут Івась розходився — веди його купатись.

— Не можна. Мама не велять, — умовляє Христя.

— Купатись! — одно репетує Івась, поки не вскочила червона, як огонь, Пистина Іванівна і не надавала ляпасів. Івась підняв ревище.

— А стидно такому великому та так кричати, — умовляла його Христя. — Он бачте, як Маринка гарно грається. От цяця баришня!

— Ця-ця... — одказала Маринка, граючи очима, і, вхопивши на оберемок завбільшки з себе куклу, почала її колихати.

Івась, червоний, як кішка, скочив до Маринки на килим і за одним махом порозкидав кукли геть по долівці. Маринка знову залементувала, а Івась, одійшовши до столу, почав гикати.

— Чи ви довго мені будете кричати? — гукнула пані, виглянувши з кухні.

— Он та... лається, — одказав Івась і вказав на Христю.

Христя завмерла на місці: що, як пані справді повірять? Та й недобра ж яка дитина!

Насилу Христя утішила Івася, насилу звела його з Маринкою і трохи спочила, коли вони загралися. Потім, як у печі витопили, — треба на стіл накривати. Прийшов пан і панич — обід подавай, за столом служи: те прийми, те подай, те перемий, перетри.

Після обіду нагодовані діти замовкли, пан ліг спати; панич пішов у свою хату — зачинився. Прийшлося спершу перемити посуду та тоді і собі за обід сісти.

За обідом Мар'я розговорилася. Розмова вертілася біля панича: і хто він такий, і де служе, і який ввічливий, доступний, балакучий.

— Коли б трошки повніший, що б то за красивий був! — вихваляла Мар'я. — Трохи лиш чи наша пані у нього не теє... Бо як зайде за нього розмова — не нахвалиться кумом. Він хрестив Маринку... А що панянки у городі — то кожна сьогодні б пішла, аби сватав. Та ба! Ні на кого не хоче проміняти попаді. Піп у церкві вечерню служе, а він з матушкою чаї розпиває. Пройдисвіт! А все добрий чоловік, — додала Мар'я й позіхнула.

— Спати хочеться? — питає Христя.

— Аж гілля гне! Подумай: ані на волосинку не заснула. Оце зразу піду в комору та й зачочу; а ти, будь ласка, попорайся за мене.

Упоравшись, Христя повела дітей у садок. Пані собі вийшла з роботою на рундук і, мугикаючи під ніс, щось плела. Швидко-швидко перебирали її тендітні пальчики якісь прутки, з-під котрих випливала дірчава стежечка, далі — кружало, далі знову стежечка. Христя здивувалася... Вона бачила, як плетуть жидівки панчохи, тільки се не те, се — щось інше, друге.

— Що то ви, бариня, робите? — несміло спитала вона й почервоніла.

Пані, глянувши на неї, зареготалася, дзвінко, гулко так залилася... Тіло її тремтіло, личко зарум'янилося, два ряди білих зубів заблищали, а очі так і грали, так і горіли... «Та й хороша ж яка пані, як регочеться!» — подумала Христя.

— В'яжу, — одказала Пистина Іванівна. — Не бачила ніколи, що так витріщилася? Дивись.

Христя збігла до неї аж на рундук, а пані почала показувати, як в'язати.

У Христі аж в очах миготіло, голова кругом ходила, дивлячись, як швидко пані мідяним прутиком хапала нитку, в'язала петелечку, в ту петелечку знову втягала нитку і — не знаць як — уже робилося дві петелечки. Христя аж зітхнула.

— Не поймеш?

— Ні.

— Хай колись навчишся.

День крався до вечора. Сонце повернуло геть з полудня і страшенно пекло; повітря, аж жовте, пашіло, мов з печі. У садку, в прохолоді — і то було душно-млосно. Дітвора вередувала, не гралася.

— Веди їх у хату, — сказала Пистина Іванівна.

— Там же пан сплять, — увернула Христя.

— Доки йому рутити? Ще мало спав? Однаково виспиться — та й піде на всю ніч, — зморщивши свої біляві брови, мовила пані.

Христя стріла на дверях пана — заспаного, облитого потом.

— Оце гаразд, що ти йдеш. Давай мерщій вмиватися, — сказав він, виходячи на рундук до жінки.

— У-у, заснулося! — позіхнув він.

— Гаразд. Вирутиш день, а на всю ніч з дому.

— Та треба піти; не можна — обіщав. Та сьогодні не засиджуся — к півночі буду дома.

— Гляди. Я буду дождати, — сказала пані.

Сонце сідало, як пан, вимитий, прибраний, посунув повагом з двору. Пані на крильці примостилася чаю пити. Вийшов і панич. Він узяв на руки свою хрещеницю Маринку і, забавляючи, почав поїти чаєм.

— От вона тільки у вас і чаю нап'ється. Любить вас! — каже пані. — Маринко! ти любиш хрещеного папу?

— Лу-бу... — дебело вимовила Маринка і всіх розсмішила. Панич її за се пригорнув, поцілував; а вона з радощів почала кострубачити його голову, бороду, плескати рученятами по запалих щоках.

— Ти ж моя хрещениця! Ти ж моя хороша! — примовляв він, гойдаючи її. Маринка реготалася; пані, весело граючи очима, дивилася то на панича, то на дочку — любувалася.

Смеркалося, коли вони скінчили чай. Дітвора зразу захотіла спати. Христя пороздягала, положила. Коли вона вийшла у кухню, Мар'я вже стояла вибілена, наряджена.

— Оце ще сьогодні піду, — сказала вона до Христі. — Може, вже і востаннє! — глибоко зітхнувши, додала і пішла з хати.

Христя зосталася знову сама. Дітвора спала; панич пішов у свою хату, зачинився; пані сиділа у своїй... Тихо-тихо, як у вусі. Сон почав колихати її.

— Чого ти, Христе, сидиш? — сказала, визирнувши в кухню, пані. — Лягай спати; я сама одсуну панові.

Христя подумала, де б його лягти: чи в сінях, чи тут, на полу у кухні; і рішила — краще на полу. Може, що трапиться пані спитати — от вона зразу і є.

Потушила Христя світло, лягла. Густий морок темної ночі обняв її зразу. Христя заплющила очі... Дивно їй: то сон аж хилив, а то зразу не знає де і дівся. Зароїлися думки в голові... Вона розкрила очі. Вікна манячили у густій темноті, а в їх, неначе іскорки, виблискували зорі знадвору... А то що за смужечка світу трепече, ворушиться на долівці?.. Христя повернула голову до паничевої хати. Двері були не зовсім причинені, і крізь невеличку щілочку пробивався світ... «І він не спить, — подумала вона. — Що ж то він робить?» — І тихо покралася до щілини.

Панич сидів коло столу трохи боком, обпершись ліктем на стіл, піддержував рукою голову. На столі горіло дві свічки; перед ним лежала книжка; він читав. Певно, читав, бо його очі, як миші, бігали по книжці. Ясний світ од свічок прямо падав на його лице, біле, свіже; красиве, воно ще здавалося красивішим при тому світі. Лоб широкий, високий — з мармуру виточений, і на йому, над очима, неначе дві бархатки, чорніло дві брови. Уста зціплені, прикриті тінню від шовкових усів. Він ними не дихав; се видно було по носу, рівному, з стесаним кінчиком, ніздрі котрого стиха то розширялись, то улягались. Чорна борода укривала його підборіддя і віддавала цілим пучком непримітних іскорок, що загорялися при кожному тихому повороті голови... Христя аж лицем припала до щілини, щоб краще бачити його. Потайно, з другої хати вона роздивлялася його, бо до сього соромилася глянути прямо у вічі. Тепер вона побачила красу його пишну, вроду молоду, маніру не просту, так присталу до його. Вона згадала хлопців. Які-то незугарні здалися вони їй! Доводилося бачити їй і попенка; панич, а лице у плямах, голова закустрана, сам

засмоктаний, і говорив так грубо, а лаявся ще гірше... Ні, вона зроду не бачила нікого кращого від його. Якби можна — так би, здається, і обвилася, як та хмелина на тичині, кругом його шиї, пригорнула його до високого лона, до свого гарячого серця... Слухай, мов, чим воно б'ється! А сама упилася очима в його очі, устами — в його уста та так би і замерла!

У неї аж зітхання сперлося в грудях, і вона глибоко і важко зітхнула. «Недаром панянки побиваються за ним, — згадала вона слова Мар'ї, — бо є за ким. Яка ж то та попада, що його до себе причарувала? І дивно — попада!» Замислившись про попадю, вона знову прилягла на подушку. Незабаром з панських покоїв показався світ, почувалася тиха хода на пальчиках. Христя глянула і — пізнала в темноті постать пані. У неї дух сперло... Пані підійшла під його двері, стукнула стиха пальцем, спитала:

— Можна?

— Пистино Іванівно! Кумушка! — скрикнув панич і кинувся їй стрічати.

— Оце одна сиділа-сиділа, дожидала-дожидала свого благовірного... Діти сплять. Думала — хоч ви прийдете словом перекинутись.

— Я читав. Чом же ви на мене не гукнули?

— А ви самі не догадались?

— Ви з роботою?... Сідайте ж, сідайте, кумушка, неждана, несподівана госте! Ось і крісечко; у йому так покійно сидіти, — щебетав він, підсуваючи до неї крісло.

«Що ж се ж воно буде?» — подумала Христя і підвела голову. Двері були не причинені, щілина завширшки з долоню давала на все вільно дивитись. «Невже і вона?...» — пригадалися знову їй слова Мар'ї... Мороз наче пройшов впововж Христіної спини... «У неї ж чоловік... У неї двійко дітей... Вона — кума його!» — думала Христя і чогось сама себе боялася.

А тим часом пані опустила в крісло і весело защебетала з паничем.

— Що се ви робите? Мені скатертину в'яжете? — усміхаючись, пита він.

— Вам?! — аж скрикнула вона і гостро подивилася.

— А хоч би й мені? Що ж я? Кум. Кумові давно б слід вив'язати скатертину; ось дивіться — стіл голий.

Вона ще гостріше подивилася, мов казала очима: для тебе? Знаємо ми вас! Є у вас ті, що наплетуть і нав'яжуть. Потім зразу перемінила свій гострий погляд і зареготалася, заіскривши очима... «О, яка вона хороша, коли усміхається!» — подумала

Христя. Та, видно, і панич те саме подумав, бо його погляд, тихий та ласкавий, так довго зостановився на їй... Христя за-примітила, як від того погляду, наче сніжина від теплого руху, тала пані, ще краще усміхаючись; і, сміючись, розказувала, як сьогодні Христя здивувалася її в'язанню, її швидкому переби-ранню пальцями.

— У вас справді пальчики — чудо! — граючи очима, промовив тихо панич.

Пані кинула на його гедзя і ще утішніше усміхнулася; її тен-дітні пальчики, мов мишки, забігали, дратували його, мов казали: ага, ага? хороші ручки? хороші пальчики? Де найдеш такі другі? Не стрінеш других таких!.. І Христі здавалося — сама не знає, що їй здалося... Вона тільки запримітила, мов що заблищало... почувся ляск...

— Больно! — скрикнув панич, тручи свою руку.

— Больно? — спитала вона. — А другим не больно! — І очі її загорілися хижо.

— Кумушка! — зашептав він, приложившись устами до її руки. Почувся поцілунок... Її рука лежала в його руках, і він тихо гла-див її, прикриваючи зверху поцілунками... Вона не противилася, тільки прикро та хижо дивилася на його. Христя бачила, як у неї очі горіли, як уста тремтіли, як вона кусала їх... Пані здалася їй такою хижою, такою злою.

Це вона зразу вихопила свою руку і, скривившись, мов хто ущипнув її, не прошептала — просиччала:

— Такі і в твоєї попаді руки?

Мов хто кольнув його у серце! Він тріпнувся, випрямився і уставився очима на паню.

— Пистино Іванівно! — тихо сказав він. — Кому-кому, а вам — гріх! Ви вірите, що брешуть люди?

Пані прикро подивилася на нього, похитала головою, зітхнула і знову узялася за роботу.

Ще довго сиділа вона смутна-невесела, опустивши очі в ро-боту, та вже нічого такого не було між ними. Він більше говорив, вона слухала. Коли-не-коли скине на його прикрий погляд, мов питає: чи правда то? І знову опусте — задумається; і задумана слухає його. Христі здалося, що, і слухаючи його, вона нічого не чула, що говорив він: вона слухала сама себе, щось вивіряла у собі.

Уже геть за північ, коли місяць зійшов, пан прийшов і посту-кав у двері, вона, попрощавшись, пішла йому одчиняти.

— А я сиділа у Григорія Петровича і ждала тебе, — похвали-лася вона. Пан їй нічого не одказав.

Швидко після того усюди погасло світло; все затихло, заснуло; одна Христя не спала. Вона ще довго качалася та думала про те несподіване гостювання пані у панича.

«А може, воно між панами так і годиться... Звісно: панські звичаї — не наші...» — рішила вона і тоді тільки заснула.

III

Пізно заснула Христя, а рано устала. Обличчя її наче припухло, в очах пекло, голова горіла... Так буває, коли не доспиш. Вона справді не доспала. Ось уже другий день недосипляє... Хай позавчора сиділи пани довго, а вчора?.. Вона згадала вчорашнє і здивувалася. Дивно їй, як се воно у городі ведеться; у селі давно б уже побачили-помітили, і гомону, і слави було б уже на все село; а тут — наче воно так і слід. Одна Мар'я догадується, і пані сама панові похвалилася, що була у паничевій хаті, і пан — нічогосінько... Дивно! Хай він нежонатий, а вона? Вона — жінка, вона — закон брала, у неї діти — і то не гріх? Христі страх як хотілося побачити паню, чи перемінилась вона хоч трохи, як буде дивитися паничеві у вічі?

Пан вийшов умиватись. Вона зливала йому на руки і добре роздивлялася. Голова його вже лисіла, де-не-де сідина пробивалася між рідким волоссям; спина — горбом вигнулась, лице — жовте, замліле, руді рідкі баки, мов гичка з пшенички, спускалися з запалих щік. Їй пригадалася постать паничева, як вона його у щілину роздивлялася... Господи! який же то пан поганій!

Ось незабаром вийшла і пані. Тиха та ясна, на щоках грає рум'янець, личко біле та свіже... «І вона вийшла за такого поганого?» — подумала Христя і опустила очі в землю. Вона боялася глянути на неї; боялася, щоб пані не помітила, що вона підглядала учора.

Устав і панич; пішов до гурту чаю пити і — нічогосінько. Пані, як і завжди, розливала чай, а панич з паном гуторили про вчорашній вечір. Пан хвалиться виграшем, панич — нежданим гостюванням; а вона і собі слово уставе, і засміється, і заіскрить очима. «Та й скритні ж пани сі які!» — подумала Христя. Одно вона тільки й запримітила, що пані все якось тихо цілувала Маринку і хижо світила очима на Івася, на старшого сина, що скидався на батька; а найбільше тоді, як він, наливаючи чай у блюдце, схлюпнув трохи на стіл, — лице її скривилося, якась зла смуга пробігла коло уст... У той час вона, здається, не тільки ненавиділа сина, а разом і батька. Та тільки то на одну хвилину появилася — і скрилося зразу; і знову вона тиха, ясна, ласкава, щебетлива.

Христя вийшла у кухню. Їй страх як хотілося розказати Мар'ї усе. Спитай її тільки та зачепи хоч словом — і вона б усе перед нею виложила. Так Мар'я така бліда, аж страшна, стояла коло столу і мовчки, нікуди не оглядаючись, кришила буряки на борщ... «Ні, не сьогодні, — подумала Христя. — Хай колись...»

Цілий день і Христя, і Мар'я ходили задумані, мовчазні: Христі новина та не давала спокою, як миша скребеться в куточку, так вона скреблася на душі у неї. А Мар'я? Чого Мар'я сумна? Нікому в очі не подивиться, ні до кого не заговорить. Після обіду Христя запримітила сльози на Мар'їних очах. Під вечір Христя побігла в комору за вугіллям, де Мар'я завжди спала. Там Мар'я сиділа і гірко плакала.

— Тіточко! Чого се ви? — спитала Христя.

Та тільки махнула рукою і припала до подушки.

Настав вечір, а за ним не забарилася і ніч насунути. Мар'я не прибиралась, як учора, не милася, не вив'язувалась. Сумна сиділа вона у кухні, дожидала, поки пани ляжуть, і тільки коли-не-коли важко зітхала.

Пани нікуди не збиралися йти, посиділи трохи на рундуку та швидко й спати полягали.

— Тітко! ви в коморі ляжете? — спитала Христя.

— А що?

— Ляжу й я з вами: у хаті душно.

— Лягай.

Христя ухопила рядно, подушку і побігла слатися. Мар'я лягла в коморі, Христя — в прикомірку. Як погасили світло, непроглядна темнота обхопила їх: ані смужечки, схожої на світ, — неначе в домовині! Христя покійно лежить, слухає. Ось щось луснуло, щось ворухнулося, щось десь заскребло. То миша скребеться чи пацюк?

— Тітко!

— Чого тобі?

— Чи тут пацюків немає?

— Хіба я знаю.

Знову тихо. З ulици доноситься тиркання, гук.

— Се так і в селі на вулиці викрикують, — почала Христя. — А весело на тих вулицях!

— Весело буває, — одказала Мар'я.

— Хіба й ви бували на вулицях?

— Де я не бувала? У пеклі тільки не була; та й там, мабуть, не буде гірше, як тут є!

— Що ж вам таке було? — зацікавилася Христя.

— Зостарієшся, як усе знатимеш. Спи краще.

— Чогось не спиться... А ви, тітко, правду казали за паню, — перегадом бовкнула Христя.

— За яку паню?

— За нашу.

— Яку правду?

— Що пані панича любить.

— І ти хіба помітила?

Христя почала розказувати про вчорашнє. І дивно: Мар'я зразу наче ожила, перелізла аж до Христі слухати.

— Ой Боже! що та любов може, — вимовила вона напоследку, важко зітхнувши.

— І що воно таке та любов? — спитала Христя.

— Піди ж ти. Невеличка пташка, та велику силу має! Не люби, Христе, нікого й ніколи. Хай йому гаспид!.. Pokій позбудеш, сон позбудеш, їсти забудеш, а накінці — ще й обдурить тебе, отак як оце й мене, дурну!

— Хто ж вас обдурив, тіточко?

— Багато казати, та мало слухати!.. Чи мало хто мене не дурив? Якби на них, дурисвітів, та вилились ті сльози, що я їх за один раз виплакала, то вони б у їх з головами своїми потонули! А чи раз же то було? Боже, Боже! І нащо ти дав мені таке серце кляте?.. А нічого з ним не поробиш. Така вже, видно, моя доля гіркая! А може, доля така як і слід була, та пани на таку путь напутили.

— Які пани? — спитала Христя.

— Не знаєш? — перепитала Мар'я. — Свої... Я панська була. Та, видно, ти нічого не знаєш. А я?.. Сам чортяка не звідав того, що я звідала!.. Чого тільки не було в моєму житті? — подумавши, сказала Мар'я і почала розказувати.

— Ми були кріпаки. Нас небагато було: батько, мати та я — от і вся сім'я. Жили ми в Яківцях — село таке. Ти не дивись, що я тепер така стала — постаріла, понікчемніла; а замолоду була красива, швидка, весела... і на язик гостра. Все село тишилося моїми вигадками, всі хлопці й дівчата носили прізвища, що я їх, бувало, надаю. Огонь була — не дівка!.. Мати любила мене — душі не чула. Бувало, де забарюся — уже і клопіт, і сльози. Де ж? Одним одна дитина!.. Може, і батько любив, та за панщиною ніколи було йому те показувати. Бувало, як поженуть на роботу, то за місяць хіба раз додому навідається. Він бондар був і все в панському дворі і кис; а мати одна зо мною. Батько був сухий, худий, заморений; приїде, було, додому — та й зляже. Мати возькається з хворим, а я собі вигулюю... Вигулялася така здорова, огрядна! От ти трохи нагадуєш мене собою... Мені уже

сімнадцятий пішов. Хлопці біля мене, як хміль коло тичини, в'ються; а найпаче Будненко Василь. Чорнявий, кучерявий: картина — не хлопець! Люди казали: от би спарувати — на славу була б пара!.. Воно б, може, так і сталося, та... Батько усе хирів, кашляв та так, як свічка, тав. На ногах і вмер, сердешний. Ну, звісно, після смерті батькової клопоти, турботи. Воно якби Василь сміливіший, то ми, може б, і побралися; тільки він жде, поки батькові рік вийде. Мені-то він сказав так, а матері — ні слова... Жду я того року. Пройшло уже два місяці. Коли се приходить до нас дідич з двору: «Тобі, Явдоху, наказ: перебиратись з дочкою у двір; а сюди з двору Якименка переведуть...» Господи! що ми тоді з матір'ю попоплакали та попокліяли свою долю! А люди в один голос: оце ж пропала Мар'я! оце рехт їй!.. Мати плаче, побивається, а мені — страшно так. Не дай, Господи, повісять або утоплять; а жити ж то так хочеться! Воно б, може, і краще було, якби утопили або повісили: менше горя знала б. Ні ж, бач, і досі по світу волочуся! Переїхали ми в двір. У дворі щось жінки та дівчата між собою перешіптуються, дивляться на мене та усміхаються. А мати одно — плаче...

— Не плач, стара, — як зараз чую голос коваля Спиридо-на. — Он у тебе дочка як картина: не дасть в образі! Викупить перед паном. Ще й нагороду одбереш за те, що викохала таку.

Усі так і зареготались, а мати ще рясніше заридала! А я стою коло матері, як чмелена: страшно мені і на людей глянути; а серце — як не вискочить!

Коли се кажуть: пан іде. Усі розступилися, кланяються. Перед нами, мов з-під землі, виріс пан — горбатий, кривоногий, таранкуватий, ще й з бородою, як у жида.

— Ану, де та красавиця? — питає. Уп'яв у мене свої манюсінські мишачі очі з-під настовбурчених рудих брів — я так і обімліла; глянула на матір, а вона, як стіна, біла.

— Нічого, нічого, — каже пан, усміхаючись своїми гнилими зубами. — Нарядить дочку як слід та й у горниці; а мати й на кухні послуже.

Мати в ноги.

— Паночку, лебедочку!.. — просить-ридає.

— Чого ти, — каже, — дурна, виєш? Хіба твоїй дочці худо буде? Не бійсь, худо не буде.

Мати як припала до його ніг — та так і заколіла.

— Підведіть стару, — приказує пан, — та провітріть, а молоду одведіть у горниці. — Сказав — і пошкандибав до будинку.

Мене, не довго думавши, два чоловіки — хіп під руки! — та в горниці так і помчали. Там передали мене якійсь курносій,

пикатій бабі. Та відвела ще далі, почала вговорювати, щоб я не боялася, що мені тут добре буде. Веліла скидати ту одіж, в якій я прийшла, а надівати ту, яку вона вкаже... Наряджа мене та все прихвалює: яка я красива та як я панові сподобалася. Як оділа ото, підвела до дзеркала: я уперше зроду у його дивилася. Як глянула — і сама не своя стала! Чи се я, чи не я? Наряджена, розодіта, як та панянка... Того ж таки дня довелося попрощатися з своїм дівуванням!..

І Мар'я болісно та гірко зареготалася. У Христі мороз пробіг поза спиною від того реготу.

— Ох, сміх тепер, — стуляючи нитку перерваної розмови, почала знову Мар'я, — а тоді не до сміху було. Як я тоді плакала, як побивалася! Та все даремно... Мене заперли в одній хатині і не пускали нікуди. За цілий день у мене ріски в роті не було, а ввечір — пан знову іде... Кривоногий, як змія та, в'ється коло мене. Так мене зло узяло! Глянула я на нього, огидливість так і заворушила, зло так і підступило під серце, вже ж усьому, думаю, край бува, та як кинуся на нього, як ухоплю за горлянку, так і впилася пальцями! Бачу: посинів він, очі кров'ю налилися... усилюється дихнути. А я все давлю та приказую: «А що, поглумився, а що навтішався?» Якось він зібрався з силою, підняв руку та як дав мені у ліве ухо, — так у моїй голові і пішло в усі дзвони дзвонити!.. У голові дзвоне, а в очах — темно-темно. Я не пам'ятаю, що далі було. Знаю, що як очунялася я, то лежала на дошці кров'ю підлита. Коло мене ходє та баба, що наряджала, та беззубим ротом сичить усякі лайки... Цілий тиждень лежала я, як колода; цілий місяць сходили синяки з мого тіла. Видужала — мене знову взяли у горниці і пристановили, щоб я держала панові горщик... Отаке-то! Бувало ні з сього ні з того, ти стоїш — а він — кресь тебе по щоці! «Чому не прибираєш?» — крикне. Нахилишся, а він тобі кулаком межі плечі... Гірше, ніж над товарякою, знущався!.. Витерпіла я раз, ковтаючи гіркі сльози, витерпіла удруге і утретє. Вчетверте знову закипіло біля серця... як був трохи не повний горщик, так я ним на його і линула... Господи!.. зроду-віку нічого не бачила я страшнішого, як пан тоді! Увесь тремтить, очі палають, обличчя міниться, то зразу поблідне, аж посиніє, а з нього так і біжать патьоки... Сміх і лихо!.. Я мерщій кинулась навтіки. Куди ж ти втечеш? Тут мене зразу і злапали... Було ж мені! Мене держать за руки, а він лютий, як змій, стрибає біля мене... «Лижі! язиком злизуй!» — гукає. Та кресь! — мене в один висок; підскоче з другого боку — та в другий! Збив мене — курці ніде клюнути!.. Заперли мене не в хату, а в саж. Цілий тиждень я там, як свиня, лежала. Кожного ранку,

бувало, прийдуть, принесуть мені їсти — сухар цвілий та помийв якихсь замість води. Отим і живи! Або оселедця дадуть, а води не дадуть... Згагою морять. А люди з двору зійдуться — хрюкають, регочуть. У пеклі не буде гірше, ніж мені тоді! І не пропала ж, дивись. Живуча, сучка, вдалася! — додала, зареготавши, Мар'я.

— Господи! що ж далі було?.. — жажнулася Христя.

— Далі? Багато далі, Христе... Мабуть, нікому на світі не довелось звідати того, що мені. Ото держали мене в сажі, а як підгоїлися виразки та трохи посходили синяки, то прикували коло сажу на цеп, як ту собаку. Дош, лиха година, а я приткнуся до стіни та так і гибію... Не було, Христе, гіршого лиха, як те кріпацтво! Якби не воно, — хіба б я хилялася отак по світу, як оце хиляюся? Була б, певно, за Василем і була б господинею. А то, бач: як зозуля та — без пристановища, без притулку. Мабуть, десь під тином доведеться пропасти: усім чужа, нікому не потрібна, як той покидьок.

— А що ж мати? Де ж мати була, що за вас не заступилася? — спитала Христя.

— Тож-то й є, що ні мене до матері не пускали, ні матір — до мене. Потім уже я почула, що проміняв її пан другому за собаку. Отаке з людьми робили!

— Нуте, як же ви виплутались із своєї біди?

— Багато, Христе, розказувати. Якби все, як воно було, розказати — за рік би не переказав... Держать ото мене на цепу, лежу я та гибію. Хоч би одірватись, утєкла б куди та повісилася!.. І от почала я крутити цеп: і сиджу, і стою — та все кручу. Се ж не віршовка тобі, щоб перекрутити, а залізо. Як ти його перекрутиш? Уже ж, думаю, що буде, те й буде! Цілий тиждень його крутила — таки перекрутила. І залізо не видержало — отаке!.. Се було вночі; як перекрутила, як край цепу брязнув у моїх ніг — страх мене напав. Що се я, думаю, наробила? Посиділа, подивилася; підняла цеп на руки — брязкаю ним. А далі — як зірвуся з місця, як дремену з двору — тільки закуріло! Куди я бігла, якою дорогою — і досі не пригадую. Не знаю, як ранком опинилася біля якогось села. Що воно за село? — і того не скажу. Уходжу в перший двір; собаки кинулись на мене; люди вибігли. Обступили мене, обдивляються, а я стою, як тороплена. «Хто ти, відкіля?» — допитуються. А в мене річ одібрало, язика на поверну; біля серця печія пече, в голові огонь палає, у віччю темно, наче я крізь сито дивлюся. Спасибі одній молодиці, узяла мене до хати, пригріла своєю обхідністю та ласкою, дала їсти... Наїлася я, очуныла. Тоді тільки розказала про свою пригоду. Розказую та плачу; а за мною і другі плачуть. «Куди ж ти тепер підеш?» — питають

люди. «Не знаю, — одказую їм. — Хоч з мосту та в воду!» А один чоловік старенький уже, лисенький: «Тю-тю! — каже, — оханися. Хіба на се немає ніякого суду, ніякого права? Жалійся. Я, — каже, — знаю у городі такого панка, у суді служе. Помагає добрим людям. От і мені, — каже, — допоміг одібрати землю від напасника. Хоч, поведу до його?» Я йому в ноги. «Згляньтеся, — молю, — хоч ви, дядечку! Я за вас довіку буду Бога молити!» — «Не проси, — одказує, — мене, там попросиш. Я сказав поведу, то й поведу; а там що буде — не знаю». На другий день ми поїхали. Повів він мене на квартиру до того пана. Молодий ще пан, ввічливий. Ходє по двору, смокче люльку та спльовує. Дядько розказує йому за мене та просє: допоможіть. «Можна, — каже, — можна попитатися... А що мені за те?» — «А що, паничу, — одказує дядько, — назначайте самі; одсудите на чисту — послуже не вам — другому; заслуже — заплаче». Глянув він на мене якось скося і зразу одвернувся. «Добре», — каже. І пішов у хату. Довго не виходив, писав, видно, бо, вийшовши, зараз дав мені до рук бумагу. «На, — каже, — сю бумагу та йди до предводителя. Упади йому в ноги, розкажи все і бумагу подай». Спасибі дядькові, повів мене і до предводителя. Покликали мене. Уходжу я в хату, а там — панів, панів! Та накурено так, що аж синіє. «Де ж той предводитель? У кого його спитати?» — думаю та прямісінько перед усіма — бух! навколішки. «І пожалуйте! і помилуйте!» — кажу, а цеп з рук як вирветься та — грюк! об поміст; аж усі струснулися. «Що се? і звідки се?» — питає один старенький панок, підходячи до мене. Я йому бумагу до рук. Узяв він, прочитав про себе. «Добре, — каже, — бумагу твою приймаю і тебе поки що від панщини ослобоняю». Чую я те і не вірю своїм ухам. Я думала, що одна смерть тільки ослобонить мене від мого нещастя, а тут тобі кажуть: «Я тебе ослобоняю». Припала я до ніг того пана, цілую їх та обливаю слізьми. «Годі, — каже він, — годі! Тут сього не можна робити. Уставай!» Підвелася я, стою. «Йди, — каже, — собі та жди кінця діла». — «Куди ж я піду?» — питаю. «То вже твоє діло», — одказує. «Цеп же, — кажу, — у мене на шії прикований». Та й брязнула цепом. Дехто засміявся. Старенький пан повернувся до других, щось пошептався. «Підожди», — каже. Кликнув чоловіка і послав кудись. Чоловік не забарився вернутися з жидом. У жида цілий оберемок ключів на залізній каблучці. «Розкуй, — каже пан жидові, — оцю нам дівчину». Довго мосувався жид, поти розімкнув замок: все приміряв то той, то другий ключ, поти не знайшовся такий, що якраз прийшовся. Як розімкнув — жида вислали. А мене знову питають: як я хочу: чи щоб по суду діло пішло, чи, може, вони визовуть

пана; та з ним я переговорю та помирюся. «Господь, — кажу, — з ним! І не кличте його; краще кликніть мою матір». — «А де ж твоя мати?» — «Не знаю, — кажу. — Разом узяли у двір, а де діли матір — не знаю». Знову пани почали шептатися, а далі й кажуть: «Ну, йди собі, та навідайся через тиждень». — «Куди ж я піду? — знову я їм своє товчу. — У мене ж ні притулку, ні пристановища». — «Наймися у кого служити, — каже пан. — А поти — на тобі на харчі». І дав мені бумажку. Поклонилася я, поцілувала панові руку і пішла. Дядько дождався мене і знову повів до панича. «А що, як?» — питає той. Я розказала все, як було. «Чому ж ти, дурна, не сказала, що хочеш по суду?» — «Бог його знає! Я не знала», — одказую. «Ну, нічого, — каже, — ми його нагріємо. А тепер от що: зоставайся у моєї хазяйки на службі». — «Добре, — кажу, — послужу, скільки скажете. Ще якби ви за мою матір поклопотали, то я б вам і вік служила!..» Оддала я дядькові бумажку, що пан дав; не хотів і брати, та я намагалася. Як? Скільки зо мною возився та клопотав? Вирядила я його, а сама зосталася у хазяйки. Вона була міщанка, перекупка: хлібом торгувала, рибою, соняшником... У неї ото я й зосталася. Спершу було чудно, боязко якимось; а далі привикла. Хазяйка ніколи не сидить дома — усе на базарі та на базарі, а ми з її дочкою, дівкою, дома правимось. Гарна була та Настя — Настею звалася — весела, співуча. Як заспіваємо, бувало, удвох — аж стіни слухають. Іноді до нас і панич заїде. Розкаже мені про діло, нахваляється пана у тюрму посадить. «От коли б, — думаю, — його в тюрму завдав, щоб знав, як знущатися над людьми». — «А за матір же як?» — питаю. Тоді ото він і сказав, що мати продана другому... Зажурилася я, засумувала. Шкода мені матері старої; хоч би довелось побачити її, почути, як їй живеться... Якимось раз увечері панич кличе мене до себе в хату. Слово по слову — він почав мені казати: хочеш — я найму квартиру, будемо жити вкупі. Тобі, каже, добре буде: і те, і друге, і третє... Розпитує та підбива. Подумала я: не згодиться — не буде діла вести: візьмуть мене знову до пана. А як до нього, то краще на шибеницю... Згодилася. З того ж таки вечора і почала я з паничем жити. Перейшли з ним на нову квартиру; живу — як господиня: схочу робити — роблю, схочу лежати — лежу. Добре було. Забула про все. Про матір тільки інколи згадувала, та боялася і згадувати. Що, думаю, як вона у хату — шасть: «А що се ти, — скаже, — від одного втекла, та другому на шию вішаєшся?» — «Краще б, — думаю, — вона умерла, щоб і чутка про мене до неї не доходила...» Пожили ми отак з місяць, а може, й більше. Якимось панич увечері й каже: «Щось пан не їде». — «Який, — питаю, — пан?» — «Твій обид-

чик». — «Хай йому цур! — кажу. — Я його й бачити не хочу». Коли се на ранок щось промелькнуло побіля вікна, іде у двір. Глянула я — пан... У мене і руки, і ноги потерпли. «Пан!» — кричу. А панич: «Іди, — каже, — собі у другу хату. Я з ним сам побалакаю». Пішла я... Увійшов пан, поздоровкався; та тихий такий, слухняний: де та й натура вовча ділася!.. Слово по слову — завели річ про мене. Жаліється паничеві, що я і сяка, і така: і волоцюга, і злодійкувата. Дивується, що панич узявся за мене клопотати. Панич ходє по хаті, слухає та спльовує... У його була така чудна привичка — усе мов спльовує... Слухав ото він пана, слухав, а далі як визвірився. «Та ви, — каже, — не соромитесь, отаке з нею вчинивши, ще й славити її? Бога побійтесь! Я, — каже, — знаю її. Вона поблизу тут служе. Хазяйка не нахвалиться нею. Я думав, — каже, — що ви миритися приїхали, а ви так — базікати». Пан мій тоді на поп'ятний двір. «Та я, — каже, — радніший і миритися, і поступитися їй чим-небудь, хай тільки облише». — «Що ж ви їй дасте?» — пита панич. «Заміж віддам, огород дам, хату вистрою», — одказує. «То все дурниця, — каже панич. — Хочете на мир, — три тисячі!» Наче ужалений, підскочив пан. «Три тисячі? — скрикнув. — Краще я в тюрмі зогнию, на Сибір піду, ніж такій поганці три тисячі дам. Ще, може, прощення прилюдно скажете просити?» — «І прощення, — каже спокійно панич. — А ви думали як? Ще молить Бога, що вона вас за одно страждання позиває, а за те й мовчить, що ви її насилували». — «Хто? Я? — скрикнув пан. — Вона бреше, мерзавка! Вона що вгодно наплете — вірте їй. Хіба вона мало ще до того, як у двір її взято, тягалася з хлопцями? А в дворі? Козачок Яшка є. Дитина, зовсім ще дитина, а вона і його розвратила!» — кричить-гукає. А панич ходє та спльовує. Коли се, трохи охолонувши, знову повернувся до панича та так тихо та ласкаво: «Іване Юхимовичу, ви ж, — каже, — благородний; у ваших жилах тече дворянська кров. Ви самі маєте або ваші родителі крестян. Спитайте ви їх, вони скажуть, що то за народ? Чи варт вам устрявати у таке діло? Що вона вам — сестра, родичка? Вона не відома нікому. Що їй? Погомонять за неї трохи люди, а як візьме своє — кожному заздро стане. Кожна мати радіша буде сама привести до мене свою дочку, щоб пан нагородив, як її награджу... А я... Я Богові та государеві служив безпорочно; я — відомий між людьми; а тепер про мене по всьому повіту пішла лиха слава... Через кого?.. — Аж зубами заскреготав. — А ви, — каже, — ще й карати збираєтесь... Іване Юхимовичу! Згляньтеся на Бога. Може, коли і у вас будуть діти, худоба, крестяни... Може, і ви коли не видержите, — серце не камінь — і вдарите якого... Подумайте тільки, що через погань

яку, не стоящу слова доброго, вас обезславлять, одірвуть від дітей, худобу вашу одберуть». Отак лазаря співає! А я стою у другій хаті та з-за дверей слухаю... Так і пориває мене до панича кинутись, щоб не вірив нічому, не вступав нічого... Отже гляну в щілину, побачу панову кострубату голову, його мишачі очі — так мене страх і обійме, поступлюся геть... Довго вони балакали, не пригадую тепер уже що. Панич не вступа. Пішов пан ні з чим, тільки запрохав панича до себе ввечері. Як zostалися ми удвох, я й кажу паничеві: хай одкупе матір та дасть хату й огород, — бери вже його лиха година! — помирюся. «Що ти, дурна! — каже панич. — І не думай без мого відома мириться!» Чи так, то й так. «Ти краще знаєш», — думаю. Увечері панич пішов до його, та вернувся аж світом — п'яний-п'янючий! Того дня і на службу не ходив, а ввечері каже: «Знаєш, Мар'є, що? Дає тобі пан вільну та двісті карбованців: сто зараз, а другу сотню — як прошеніє подаси... Мирися!» А я: «А мати ж як? Хай хоч матір одкупе». За-реготався панич. «Матір? — перепитує. — Ну, нащо тобі мати? Ти ж у мене будеш жити. Адже вона, як вільна буде, до тебе прийде. Що ж тоді? похвалить і погладить вона тебе?» Думаю: справді так; жалко і матір, шкода й себе... Що його робити? А він одно: мирися! І дає мені бумажку. «Оце тобі, — каже, — і гроші. Хоч у тебе будуть, а ні, то я заховаю». — «Сховайте, — кажу. — Де я їх у себе схочу? Ще хто-небудь украде». Так уже йому вірила, дурна. Потім я дізналася, що панич потяг з пана аж дві тисячі, а мені сказав — двісті карбованців... Та про се річ далі, а тепер одно товче мені: мирися та й мирися... Написав він прошеніє, послав мене з ним до предводителя. Пішла я, подала. «А що, — пита, — голубушка, своє получила?» — «Получила», — кажу. «Діла по суду не хочеш вести?» — «Не хочу». З тим я і пішла назад. Іду та й думаю: оце двісті карбованців є. Що мені на них купити? У мене ні сорочки лишньої немає, ні платка, ні юпчини, ні кожушанки про зиму. Куплю скриню та надбаю повну. Прийшла додому, хвалюся паничеві. «Чи так, то й так. Багато його, — каже, — нічого надбавати, а що слід купити — купи». Потроху я почала скуплятися. Панич дає гроші, а я скупляюся. Надбала повну велику скриню. Прибралася, нарядилася, нічого мені і не треба! Забула і про гроші, що ще у панича zostавалися. Нащо вони? Хай лежать до слушного часу. Тільки раз панич і хвалиться: «Чи ти пак, знаєш, Марусю, що твій пан нас обдурив?» — «Як?» — питаю... «Так, не віддає досі другої сотні. Було б не подавати прошенія, не взявши до рук усіх грошей». Мені, правда, шкода стало, та не дуже. Не дає — хай і не дає. Йому Господь за те віддячить! Хвала Богові, я вільна тепер, а про гроші — мені байдуже. Живу

собі, як пташка та, безжурно... Раз, — у ярмарок се було, — вийшла я і ходжу по ярмарку. Коли зирк! — між возами знайомий чоловік, з нашого села. Здорові! — признавсь-таки. Пита: де я тепер? «Служу», — одказую йому. Слово по слову — розбалакався. «Та й добре ж ти, — каже, — нашого підсікла!» І розказує мені, що прийшлося панові чимало худоби всякої спродати, щоб мені сплатити. «Тепер ти, — каже, — багачка». — «Багачка ж, — кажу. — Багато дечого немає». Та й хвалюся, що не я пана підсікла, а він не додав мені сотні карбованців. «Як? — дивується. — Прикажчик же хвалився, що всі до копійчки віддав тому панові, що за тебе клопотався. Щось дві тисячі чи й того більше; як, — каже, — не благов, як не прохав — хоч би копійкою поступився; всі загалом виложив йому на стіл!» Защеміло моє серце. Уперше прийшло мені в голову: а що, як панич дуре?.. Потім почала розпитувати за матір. «Чи не чули, — питаю, — де і як вона?» — «А ти хіба, — каже, — нічого й досі за неї не знаєш? Давно твоя мати умерла, щось і місяця не жила у нового пана: журилась, журилась та з журби й умерла». Прийшла я додому. Плачу — отакими! Жалко мені матері, шкода, що так мене всі дурять... Приходе панич. «Чого се?» — питає. Розказую йому: мати вмерла, і люди кажуть отак і отак. Він насупився. «Вір ти, — каже, — людям. Чого дурні не набрешуть?» — З того часу почав він від мене критись та сторонитися. Як дома бува — ляга мерщій спати; повернеться до стіни — мовчить; чи піде куди — до світу засиджується. А тут і зо мною діється непевне. Чую — щось кидається, ворухиться під моїм серцем. То мені чогось весело стає: співаю, балакаю сама з собою, як дурна або божевільна: то, навпаки, слова від мене не доб'єшся. Нудно мені, важко, гірко... Подумаю про своє безталання — сльози так і заллють очі!.. Раз весела я була, розказую усякі нісенітници паничеві, теревені правлю, а далі питаю його: «Чи будете раді синові або дочці?» Як сказала те, дивлюсь — хмуриться він, морщиться, аж на лиці змінився. «І не подумай! — каже. — Як тільки що писне в хаті — з того часу нам укупі не жити!» — «Як же се так? — питаю. — Де ж мені його діти?» — «Де хоч. Хоч зжар та з'їж!» Повіриш, як сказав він мені те, то наче холодною водою обдав мене!.. Руки і ноги у мене затрусилися, у очах потемніло... Стою, дивлюся — і нічого не бачу; а світ кругом мене так вертушкою і ходить, так і крутиться... «Боже! — думаю. — І се батько каже? Де ж батькове серце?..» А я спершу тішилася, дурна. Думаю: «Коли б Господь послав... як я його буду любити. Який він буде радий!» І молю Бога, коли буде хлоп'ятко, то щоб на його було схоже. Не дасть же він занаститись своїй дитині?.. А тут на тобі та цить!.. Хоч

зжар та з'їж! Здається: якби він у той час ударив мене ножем у серце — не так би воно заболіло, як від того слова! Мовчу я, похнюпилася. І з того разу став він мені противний. Такий противний — Господи! Уже після того не було ніколи й розмови по серцю. Він іноді і лащить до мене, та ненависне мені його те підлабузювання; не гляну я на нього як слід, і дише він на мене важким чимсь... А тим часом і воно дає ознаки. Уже примітно і збоку стало. «Еге, — каже, — так ти справді?» І вказав на стан. Більше нічого не сказав, а на другий день приходе з служби і приносе невеличку пляшечку. Щось жовте в ній, аж червоне — таке жовте. «На, — каже, — випий; се вино таке». Я, звісно, не знала нічого: узяла й випила. Як випила — нічого, і пообідала — нічого. Поприбирала я, збираюся спочити. Коли се — як заболить у мене в животі, як заріже; в очах так і потемніло. Упала я і далі нічого не пам'ятаю. Коли очунялась, аж уся в крові плаваю, — отака калюжа!.. У мене серце так заболіло, так заболіло!.. Краще б уже я і не вставала, а там навіки околіла. А він ходє біля мене. «Прибирай, — каже, — та закопай на вгороді». Не стерпіла я! «Прибирай, — кажу, — сам, коли наробив такого!» Як же скоче він, як затупа ногами... «Я тебе на вулицю викину! Я тобі і се, я тобі і те!» Узяла я зібрала в битій макітрі все, діждала вечора та серед огороду й закопала. Після того щось більше тижня наче п'яна ходила. До нього не говорю, і він до мене не говоре. Коли так тижнів через зо два прибігає він з служби раніше, ніж завжди. «Слухай, — каже, — як будуть питати, де діла дитину, кажи: скинула. Упала, мов, з горища та й скинула. Не кажи тільки, що пила що-небудь, бо бути і тобі, і мені на Сибірі». А воно, бач, що: пан, заплативши за мене гроші, не подарував всього так: найняв жидів, щоб слідили за нами. Звісно, усі бачили, що я ходила така; а то зразу стала як і слід. Ну, ото йому зараз донесли, а він подав бумагу таку, що панич не по закону живе зо мною, прижив дитину та й з світу звів. А панич там служе, куди ті бумаги подають. Як побачив, то й прибіг додому завгодя навчати, що мені казати. Не встиг він піти, як до нас у хату суне й панство, і москалі. «Ти така?» — питають. «Я». — «Ти ходила важка?» — «Ходила», — кажу. «Де ж ти дитину діла?..» — «Скинула. Лізла з горища, упала та й скинула». — «Де ж ти поділа?» — «Закопала на вгороді». — «Веди!» Повела я. Одрили, глянули: земля землею! «А не приймала ти нічого? Ніхто тобі давання не давав?» — «Ні, — кажу, — не давав». — «Брешеш!» — «Чого ж мені брехати!» — «У чорну їй! У тюрму!» — крикнув усатий пан при шпорах. Беруть мене, а панич тут ззаду їх лупа на мене очима: нічого, мов, нічого, тільки не признавайся. Узяли мене, подержали до другого дня

у чорній. На другий день знову питають. Я їм усе одно: скинула, та й годі. «У тюрму її!» Одвели мене в тюрму. Почалося діло... Півроку я в тюрмі просиділа, а потім заслали ще й у монастир на півроку.

— А панич? — спитала Христя, важко зітхнувши.

— Панич викрутився та після того оженився і зажив паном... Он воно, Христе, як нас піддурюють!.. Отака-то правда на світі!.. Після того пустилася я, як там кажуть, як собака з ожереду. Полюбила москаля, і жили ми гарно, поти йому одставка не вийшла. А вийшла — як пішов, то й думати забув. А присягався, що дома тільки спродає свою спадщину, знову вернеться та й поберемося... Обдурив і сей. Покинула я тоді місто, де жила; думаю: може, у другому краще буде. Приблудилася сюди. Піднесло того Йосипенка з сватанням. Я його ні капельки не любила; якийсь з його вайло, а так пішла, щоб не хилитись по чужих людях. Сам, бач, господар: своя хата, своя худоба... Думка: обживемося, звикнемо одно до другого. Воно б, може, ми і обжилися, коли б не свекруха. Так вона ж, як іржа те залізо, пиляла щодня. Кинула і його. Уже ж гірше не буде, як є! Прийшла сюди, найнялася. Підвернувся фідфебель з роти. Молодий та бравий... Що ти з серцем подієш?.. На свої заробітки нову йому одежу справила, чоботи до вакси пошила, часи срібні купила. А він тепер жениться на міщанці. Отаке-то, Христе! Горенько з сим серцем!

Мар'я замовкла; мовчала й Христя. Життя Мар'їне, як на долоні, стояло перед нею, гірке та непривітне, зламане панськими вчинками, занехаяне паничівськими замірами. І їй страшно стало; страшно за себе... Крізь невеличку щілочку прокрався до її у темноту місяць срібною стежечкою... Христя струснулась.

— Он уже й місяць зійшов, — промовила вона тихо.

— Зійшов. Пора спати. Спи, Христе, хай тебе минає те лихо, що мене строщило!.. — І Мар'я почовгала до свого лігва.

Христя довго мовчала.

— А чи ви, тітко, не знаєте, бува, Марини? — спитала, помовчавши, в Мар'ї.

— Якої?

— Як би вам сказати? Дівки Марини. Вона з одного села зо мною. Уже третій рік, як вона тут служе. Щира колись була товаришка! А от і не прийдеться з нею ніде побачитись.

— Де вона служе? чи не в Луценчихи? — питає Мар'я.

— І того не скажу.

— А яка вона? Чорнява, висока; губа мов розрубана?

— Вона, вона! — скрикнула Христя. — Як малою була — на ніж упала.

— Знаю. Хвалилася молодиця з того двору, що вона з паничем водиться. Там панич у Луценчихи на квартирі... Розказувала: раз, каже, уночі сплю. Тільки крізь сон чую: двері з паничевої хати — рип! Неначе що пішло... Я спросоння кинулась, питаю: хто там? Не чути нікого... Я облапую місце кругом себе... Що за біс! То Марина лежала біля мене, а то — тільки місце тепле. «Еге ж, — думаю, — бач, як наші тихі». Чую — цілується хтось; так смачно цілується! «Підожди ж, — думаю, — підстережу я тебе, щоб не видавала себе такою святою та недотрогою...» Лежу, не сплю... Не скоро, не скоро двері знову — рип! А вже сіріло, і видно мені чорну тінь... «А що то, — питаю, — до панича, дівко, ходила?» Вона тихо-тихо опустилася, мовчить. Далі — як заплаче! «Се ти, Марино? — питаю. — Чого ти?» Вона тоді давай прохати, щоб нікому не казала.

— То се Марина? — здивувалася Христя.

— А що ж твоя Марина — свята? Хіба в неї душа з лопуцька?

Христя мовчала. Її аж мороз подрав поза спиною... «Невже се правда? — думалося їй. — Вона ж добре знає Марину. Сама Мар'я каже, що вона недотрога... Така і в селі була: боїться було, коли хто з хлопців до неї обізветься, зачепе, бува. А тепер що кажуть?.. Ні, се неправда, неправда!.. Коли б мені побачити її, я по очах помічу...»

І сонна неміч почала колихати Христю.

IV

Їй недовго довелося ждати... У вівторок, як пішла Мар'я на ніч, та вже і ранок, а її немає. Уже Христя й попоралася, біля чого було треба, — нема Мар'ї. Пан збирається на базар.

— Скажи Мар'ї, щоб на базар ішла.

— Мар'ї немає, — одказує Христя.

— Як немає?

— Немає.

— На чорта й краще! То збирайся ти.

Христі давно хотілося піти куди-небудь з двору, хоч на людей, на місто подивитися. Мерщій одяглася вона, ухопила корзину і — готова.

Недалеко вже й до базару — палицею кинути. Уже й вози видно, крик і гвалт людський чується, як з перехресної ulиці вискочила пані.

— Здрастуйте, Антон Петрович, — скрикнула до пана, просягаючи руку. — На базар?

— На базар.

— Будемо ж разом іти.

— Чого се ви одні? — питає пан.

— Та я не одна: там десь ззаду дівчина зосталася. От лихо з сими слугами! Куховарка як пішла учора звечора, та й досі немає.

— І у вас так? І в мене не краще. Воно, видно, усі куховарки зговорилися на сьогодні.

Пані зареготалася; зареготався і пан. Христя іде ззаду мовчки. Коли чує — наче що штовхнуло її в бік. Зирк — Марина!

— Здорова, Марино! — призналася Христя.

— Христя? — скрикнула та. — Де ти взялася?

— Я вже більше місяця як тут. Служу.

— Як же се? А дома хто?

— І вже тепер дома! — понуро одказала Христя.

— Як саме?

Христя почала було розказувати, та вони якраз дійшли до базару. Пан повернув в одну руку, пані — в другу.

— Марино! Ти знаєш усі ходи; прийди до мене — докажу, — просе Христя.

— Прийду, прийду. Безпремінно прийду. На днях жди! — і обидві розійшлися.

Як Христі ще раз бажалося стрінути Марину, поглянути їй у обличчя, подивитися на її убори. Зовсім переродилася дівчина — панночкою виглядає, і у платті, коси в дрібушки заплетені, платок на шиї... «І скоро яка стала — зовсім не та Марина!» — думає Христя, поспішаючи за паном.

На базарі не барилися: купив пан м'яса та зілля, з тим і вернулися. Прийшли додому, уступають у кухню — лежить на полу Мар'я, голова платком закутана.

— Ти де була, віялася? — скрикнув на неї пан.

— Я нездорова, — не підводячись, одказала охриплим голосом Мар'я.

— Марш з двору, коли нездорова! Як на всю ніч бігати, так і здорова! Марш!

Мар'я підвелася. Платок, що прикривав її обличчя, зсунувся з голови на плечі. Аж пан оступився назад, глянувши на її лице, а Христя трохи не скрикнула! На йому не видно було ні очей, ні рота, ні носа — один шматок пухлого та синього, як бразолія, м'яса!

— Де се ти? Хто се тебе? — скрикнув здивований пан.

З тих балабух, що понависали над очима, полилася якась мутна вода. Мар'я тремтіла, мов у трясці.

— Господи! — каже пан. — Що ж, якби тебе хазяїн або хазяйка ударила хоч раз — якої б ти заспівала? Зараз би пішла жалітися; а як москалі он як морду розтовкли — так і нічого!

Мар'я, як мала дитина, заридала і впала на піл, закриваючись платком.

Пан здвигнув плечима, плюнув і пішов у горниці. На Христю напав такий страх, що вона боялася підійти до полу: чорне, збите обличчя Мар'їне не сходило з-перед її очей... «Що се з Мар'єю? Невже се той москаль, що вона розказувала і так журилася за ним?» Жаль пройняв наскрізь Христине серце.

— Христе, голубко! Послужи за мене, поки я перележу, — з-під платка загомонала плакучим голосом Мар'я. — Я тобі не-сказанно дякувати буду.

У Христі навернулись на очах сльози, і, не поклич її пані у горниці, певно, вона б розплакалася. Там, у горницях, дїждавши, поки пан вийшов кудись, вона почала прохати:

— Панічко, голубочко! мною, як хочте, робіть, не женіть тільки Мар'ї з двору. Куди вона піде, страшна така?

— Та що ж там з нею?

— Збита вся — курці ніде клюнути!

Пані пішла подивитись. Жіноче жалісливе серце обізвалося, коли вона глянула на Мар'ю. Пораявши якоїсь масті, вона одіслала її в комору.

Христя, як муха, літала, радніша усюди поспіти, усе зробити, щоб не було задержки, не було ремствування на Мар'ю. Надвечір виморилась — страх! Поки пани пили чай, вона прикорнула трохи на полу. Оддавши вечерю, вона пішла до Мар'ї в комору.

Мар'я, видно, спала, бо не обзивалася; чутно тільки її важке зітхання. Христя лягла... Щось їй не спиться; Мар'я не сходить з думки. Кругом темно — хоч око виколи! Гляне Христя у ту темноту, а перед очима — вона, Мар'я, уся збита... Стулить вона очі — і перед закритими очима вона, як мана, колишеться... Краще вже лежати так... Тихо, неповорухно лежить Христя, розкривши очі; крізь невеличкі щілинки пробиваються сірі смужечки надвірного мороку... Ось вони забігали у темноті, заіскрили... Скільки їх, Господи! Неначе сніг той — так і куйовдяться! Се зразу все те зникло... темнота колихнулася, щось загуло... Почулося схлипування, далі плач... Христя підвелася.

— Мар'є! то ви?

Мар'я заридала.

— Чого ви? Може, вам чого треба? То я подам.

— Нічого мені не треба, — з плачем одказала Мар'я. — Христе! Іди сюди. Іди, ляж коло мене.

Христя помацки побралась до Мар'ї.

— Сюди, сюди. Ось тут ляж. Я посунуся.

Христя лягла.

— Коли б ти знала, Христе, як важко! — трохи перегодом почала Мар'я. — Коли б ти знала, як гірко! І чому він мене не вбив?

— Хай Бог милує! Оханіться, що ви кажете!.. Хто ж се вас так побив?

— Ох! Він, Христе, він, бодай його збила лиха та нещасна година. Він, проклятий! Я давно помічаю, що він не так дише. Мені давно доводили, що він хвалився: коли б знайти яку заможну міщанку — оженився б. Я йому сказала. «Не вір, — каже, — люди брешуть». Пам'ятаєш, у той день, як ти стала, я ходила до його, та не застала, і на другу ніч ходила — теж даремно до білого світу дожидалася. Побий тебе, думаю, сила божа! Хотіла залишити. І ото скільки днів зовсім не ходила. А вчора уранці чую — персні купує, либонь, уже у них діло покінчено. Я ввечері до нього. Застала. «Нащо се, — питаю, — ти персні купував?» — «А твое какое дело?» — «Як яке діло? — одказую йому. — Кому ж, як не мені, діло? Я знаю, — кажу, — все знаю, хоч ти і криєшся від мене. І не думай, — кажу, — вінчатися. Ото, як перед Богом, хвалюся — я тобі слави нароблю!» — «Ты? ты?» — визвірився він. «Я! Я!» — кричу йому... Як махоне він мене в один висок! а далі повернувся та в другий!.. — так мені світ і закрутився... Не знаю я, що було зо мною, знаю тільки, що опинилася надворі.

— І такого б ката я любила! — здивувалася Христя. — Я б його ще на позов потягла! як він сміє отак бити, отак нівечити!

— Ох, не знаєш ти, Христе, нічого, — каже, важко зітхнувши, Мар'я. — Ти знаєш, що я б не тільки не згадала йому ніколи, що він отак мене знівечив, не тільки б не позивала його, а, як та собака, лизала б йому руки, аби він тільки не женився... Господи! І чого я така нещасна вдалася? Нащо ти, Боже, дав мені таке прокляте серце? Я сама себе винувачу, сама на себе жалію і нічого не враю з собою! Мало я йому усякої всячини переносила, мало я йому всього передала? На себе не страчу — йому несучу. І от тепер, бач, дяка за се... Христе! прошу і остерігаю тебе: не люби нікого, ніколи. Коли тобі хто кинеється в вічі — одвернися та тікай мершій! Коли що ворухнеться у серці — задави, залий отрутою його, тільки не давай йому волі! Хай ніхто так не мучиться, як я мучуся! — І Мар'я, припавши на плече до Христі, гірко-гірко заридала.

Два дні пролежала Мар'я, а на третій — пані загомоніла:

— Доки вона буде лежати? Скрут такий, а вона вилежує! — Треба вставати. Устала Мар'я — тільки тінь її — схудла-змарніла. Сльози та туга, туга та сльози день у день, ніч у ніч хоч кого зсушать; ледве вештається по хаті, хатню роботу справляє, а останню вже Христя. Вона і на базар і всюди бігає за Мар'ю.

У суботу Христя стріла знову на базарі Марину.

— А що ж ти не приходила?

— Сьогодні після обіду прийду. Безпремінно прийду, — обіцяє та.

Христя дожидала того після обіду, як Бога. Вона кидалась до всього, бігала, поспішала перемивати й перетирати, щоб було вільно, коли подруга прийде, щоб побалакати з нею. Коли-то вони бачились? Чого-чого не перевернулось, не перейшло з того часу, як ще у селі балакали вони по душі, повіряли одна одній свої таємні думки-надії? Правлячись біля діла, вона пригадувала, що слід подрузі сказати, чого не слід.

Ось і після обіду настало. Уже і управилася Христя, а Марини немає. Ходє, нудьгує вона, позирає раз у раз у вікно, вибігає надвір, за ворота — Марини немає. Уже й вечір настає; зступаються померки в хаті. «Збрехала Марина, — думала Христя. — Та яка ж вона брехлива стала!»

Увечері пани пішли кудись і дітей забрали з собою. Тягли і панича — не схотів, зостався дома. От би коли Марині прийти — вільно, просторо! Ніхто не помішає їм, не перерве початої розмови. Нема ж її!.. Туга обіймає Христине серце. Хвалиться сумна Христя Мар'ї, котра чогось змерзла і побралася аж на піч.

— Бачила сьогодні Марину. Казала — прийду після обіду, та й збрехала!

— Жди Марини! Так би й кинула свого панича та прийшла до тебе! — відказала Мар'я.

Христі приходилося вірити Мар'ї на слово. Справді, коли б у Марини не було кого, чому б їй не прийти? Видно, правду Мар'я каже... Та й проклятуца ж ся Марина! «Стій же: діждуся я вільного часу, випрошуся в пані — сама до тебе прийду. Уже ж усе побачу. Не втаїшся ти від мого ока!» — думає Христя.

Коли се — двері рип! і — на порозі появилася Марина. У білому ситцевому платті, у чорному з ластику бурнусі, зав'язана чорним шерстяним платком, — баришня або багата міщанка, а не наймичка!

— Марино! голубко! А я думала — збрешеш! — скрикнула Христя і кинулася подругу обнімати та цілувати.

— Уже коли пообіцяла прийти, то прийду. Хоч пізно, бо раніше не можна було: поки управилася та прибралася.

— Роздягайся ж та сідай спочинь, — турбує Христа подругу. Та почала роздягатись.

— Та яка у тебе свита? — дивувалася Христа. — А плаття? Бач! Та гарно як тобі у сьому платті! А серги які? І трохи не схожа на ту Марину, що в селі була. А розчісана як гарно! Та як тобі личить та голуба лента, що в косах! Дивись! Якби побачили тебе селяни, і не пізнали б! — торохтіла Христа, обдивляючись подругу і спереду, і ззаду, і з боків.

Марина стояла серед хати, даючи волю подрузі надивлятися на себе, любоватися уборами, поstattю. Висока, у платті — вона здавалася ще вища. Міцно воно обхопило її тонкий високий стан, вирисовуючи широкі плечі, високі груди. Довге намисто червоніло на довгій шиї, на душі блищав великий срібний дукач, а по боках його — два менших. Коси калачиком лежали на голові, перевиті голубою лентою; довгобразе лице червоніло, віддавало здоров'ям, очі грали радістю.

— Бач, як гарно! А ти гудила городські убори, — обізвалася Мар'я, виглядаючи з-за печі.

— Здорові були, Мар'є! — привіталася Марина. — Я вас і не примічаю. Чого се ви аж на піч забралися? Ото сором — літом на печі!

— Така, бач, стала, що й літом мерзну, — зітхнувши, одказала Мар'я.

А Христа одно любується та дивується Мариною, аж панич з другої хати почув.

— Кого ви там вихваляєте так? — спитав він, просуваючи голову у двері.

Марина якраз стояла проти його, висока та брова, і прямо дивилася йому у вічі.

— Та й молодець же дівка! — похвалив панич.

— Собі такі удайтесь! — не то з жартом, не то образливо одказала Марина, не спускаючи очей з панича.

— Куди нам? з межисіткою та в пшеничний ряд! — жартує той.

— То-то й є! — одказала Марина і, глянувши на Христа, зареготалася.

Христа собі піддержала, і обидві, регочучись, мерщій заховалися за піч.

— Козир-дівка! — похвалила паничеві Мар'я.

— Чия вона?

— А вам нащо?

— Так, хотів знати.

— А кортить? Хай кортить, не скажу, — дратує та.

Панич підняв брови, здвигнув плечима і зачинився у своїй хаті. Марина і Христя, штовхаючи одна другу, виткнулися з-за печі.

— Пішов? — спитала Марина.

— Пішов! — одказала Мар'я.

— Шкода. Я хотіла ще з ним побалакати, — сміючись, каже

Марина.

— А що, і у вас такий панич? — спитала єхидно Мар'я.

Марина крутнула головою.

— Потурай їм! Вони всі одним миром мазані, — образливо одказала Марина. Може б, від того і розмова перервалася, коли б Христя не пристала до Марини розказати що-небудь.

— Що я тобі розкажу? Я хоч і буду розказувати, то все про людей, тобі не відомих; а от ти розкажи що про село. Як там у вас? Що Горпина — здорова, не пішла заміж? А Ївга і досі побивається за Тимофієм?

Христя почала розказувати і про село, і про себе. Марина слухала, коли-не-коли випитуючи то про те, то про друге. Мар'я лежала на печі, мовчала.

— Що ж, тобі наравиться город? — спитала Марина, коли про село та про знайомих перебалакали.

— Сумно якось... людно дуже, — одказала, роздумуючи, Христя.

— А тобі, Марино? — обізвалась Мар'я.

— Мені? Коли б хто давав сотню рублів і сказав: кидай, Марино, город та йди знову у село — не пішла б! І не підучу... Ніколи! ніколи! — граючи очима і усміхаючись рожевими устами, торохтіла Марина.

— Бач, а спершу й тобі було так, як Христі, сумно?

— Подождіть трохи — і Христя зживеться. Ось свято настане. Гуляння, катання... Вийдеш на вулицю — повно всюди, народ як плав пливе... та всі в дорогих празникових уборах... Очі розбігаються, дивлячись!

— Христя не любить городських уборів, — сказала Мар'я.

— Христя? — скрикнула Марина. — То вона тим, що ніколи не наряджалася.

— Чому не наряджалася? Наряджалася, — збрехала Христя.

— Коли? Ану нарядись, ми подивимось.

— Не хочу.

— Мар'є! Устаньте, та нарядимо її, — скрикнула, схопившись, Марина.

— Не хочу! не хочу! — замахала руками Христя.

— Та ні. Се казна-що! Ти не хочеш, то ми хочемо подивитися. Мар'є! уставайте-бо, — усміхаючись, каже Марина.

Радість Марини перейшла і на Мар'ю: запалі сумні очі почали тихо загорятися; бліде лице почервоніло, на устах заграла усмішка. Мар'я тихо підвелася і почала злазити з печі. Христя скочила з місця і мала утікати у горниці. Марина погналася за нею.

— Ні, не тікай, бо не втечеш! — придержуючи, каже Марина.

Христя противиться.

— Христе, голубко! Для мене! Ну ж, для мене зроби, — умоляє Марина.

— Та що ж я для тебе зроблю?

— Нарядися. Ми подивимося; ти сама побачиш, як гарно.

— А як пани на той час зійдуть!

— То що? прийдуть — подивляться! — каже Марина.

— Коли там вони прийдуть? Десять разів можна нарядиться й розрядитися, — увернула і Мар'я.

— Нуте, Мар'є, ми її спершу розчешемо, — турбує Марина. — Сідай! Сідай отут, на кінці полу; я розчешу тебе. Де гребінець?

Поки Мар'я шукала гребінця, Марина розпустила Христі косу. Густе волосся, як хвиля, падало аж додолу.

— Та й коса ж у тебе! От коса! — хвалила Марина, проводячи гребінцем вповдовж волосся. Їй приходилося аж геть одступити від Христі, щоб розчесати краї, — таке воно було довге. Зрівнявши, Марина розділила його на дві половини, ще попочесала, а потім заплела в коси; товсті, як рука, спускалися вони по плечах до полу. Поки Марина плела та чесала, Мар'я стояла проти Христі й любувалася, як з с'як-так зачісаної голови вилилась тепер така хороша голівонька, що й очей не одірвеш від неї! Як же Марина обвела ще коси кругом голови, зв'язавши калачем на потилиці, то й не пізнати Христі! Невеличкі уха, до сього закриті густими пасмами, тепер одсторонились, немов усміхалися; поза ухами, на потилиці ні одної і малої волосини, щоб стирчала, одстовбурчилася — гладенько, рівненько, мов виточено. Так уже приложила рук своїх до того Марина. Лоб увесь вийшов з-під волосся, невисокий, зате широкий та білий; на ньому, мов дві п'явки, чорніли над очима дві брови. І лице наче подовшало чи внизу повужчало — зразу не запримітиш. Так перемінилася Христя.

— А гарно як! Господи, як гарно! — скрикнула, глянувши, Марина. — Дайте дзеркало; хай вона подивиться сама та скаже.

Мар'я кинулась у горниці за дзеркалом.

— Дивися! — сказала, підносячи, Марина присвітила. У Христі аж іскорки в очах замиготіли.

— Бач. Не я тобі казала? Бач! — торохтіла Марина. — А якби ще сюди за косу квіточку. Одну рожеву квіточку!

Мар'я здивувалася Марининій дотепності:

— Мистець ти, Марино! справжній мистець!

— Тепер скидай оце ганчір'я та надівай... Що в тебе є? — порядкує Марина.

— Спідниця, корсетка, — каже Христя.

— Якби до корсетки вишивана сорочка.

— У мене є; я зараз, — кинулася Мар'я і не забарилася принести з комори тонку вишивану сорочку.

— То оце сорочку скидати? — скрикнула Христя. — Не хочу!

— Надягай поверх! — гукнула Мар'я і, зібравши сорочку, перекинула через Христину голову. Довга сорочка, як той мішок, упала додолу; мережка лиштви лежала аж на землі. І Мар'я, і Марина зареготалися.

— Оце якби панич зайшов! — сказала Христя.

— Нужен він нам! Як нарядимося — хай тоді подивиться, — відказала Марина, підбираючи і ув'язуючи кругом стану сорочку.

— Надягай мерщій спідницю! — гнала знову Марина. Хапалися, мов не знать куди поспішали... Ось і спідниця обхопила круглий і низький стан, урізаючись у боки червоною крайкою.

— Тепер корсетку надягай, — держачи в руках корсетку, поспішала Марина. Наділа й корсетку.

— Держись рівно!

Як кравець, міряючи плаття, обципує та обсмикує, так Марина смикала Христю. Ось уже все готово.

— Ану, дивись! — скрикнула Марина. Мар'я піднесла дзеркало.

— Підожди, ще не все! — І Марина мерщій скинула з себе дукачі, намисто і начепила Христі на шию.

— О, тепер так! — сказала, одійшовши геть. І лице, і очі у неї горіли, любуючись, як то гарно Христі у тому уборі.

Їй було справді гарно. Низенька, кругла, вона здавалася не польовою квіткою довгостеблою, от як Марина, а повною огородною маргариткою, що так щиро ходили коло неї невтомні дівочі руки, доглядали невсипущі очі, кожну бур'янину прополуючи, рано й вечір поливаючи. Чорнява голівонька з ясними очима, чорними бровами й рожевими устами, мов виточена, сиділа на високій шії, унізаній намистом, дукачами; личко червоніло, усміхалося; очі грали: здоров'ям і радістю іскрило від їх. Білі вишиті рукава випадали з темної корсетки, мов пучок квіток, нав'язаний на руки; корсетка чорніла, а ситцева спідниця червоніла незчисленними квіточками, мов поляна серед лісу, густо укрита трав'янками.

— Бач! бач! бач! — кричала Марина, жартівливо б'ючи Христю по плечі. — А казала — погано. Якою треба ще краще? Зроду-віку в селі до ладу не нарядяться. Адже правда, Мар'є?

Мар'я стояла, дивилася — і очі її розбігалися.

— От бач! От що значить — до лица, — вимовила вона, зітхнувши, мов що згадалося їй давнє-минувшє, котре вже не вернеться знову.

— Глянь та подивись на себе! — муштрує Марина Христю. У Мар'ї очі заграли.

— Знаєш що, Христе? — почала вона тихо. — Піди оце до панича.

— Боже мене храни! Щоб вигнав?

— Ні, не вижене. Піди нарочито, чи пізнає, — каже й Марина.

— Знаєш, що зроби? — рає Мар'я. — Увійди та й кажи: просили барин і бариня, щоб пожалували до їх. Як спита які, хіба, скажеш, не знаєте? Ті, до яких ваші пани поприходили.

— Піди, Христе! Піди, голубко! Піди, моя сестрице! — пада коло неї Марина.

Христя рішилася. Ступила раз, удруге, повернулася і засміялась.

— Тільки не смійся!

Христя ще раз ступила, утерлася, оглянулася і, захопившись за клямку, одчинила двері. Мар'я й Марина поступили за нею до одвірків.

— Здрастуйте! — привіталася Христя.

— Здорові, — одказав панич, одводячи очі від книжки. Він читав.

— Просили пан і пані, щоб пожалували до їх.

— Які пан і пані?

— О-о, хіба не знаєте? — щебече Христя, усміхаючись.

Марина зачмихала; Мар'я сунула їй кулака під бік і, одіпхнувши геть від дверей, вставила у їх голову.

— А почім же я знаю? — каже панич.

— Там і ваші пани... — наводила Христя.

— Пізно вже, — каже панич, дивлячись на невеличкі дзигарі. — Кланяйся і дякуй. Скажи — зібрався спати.

— О Мар'є! О лихо! О не видержу! — затуляючи рукою рота, шепотіла Марина. Регіт її підкидав, давив, перевертав.

— То так і сказати? — пита Христя.

— Так і скажи.

— Прощавайте ж.

— Іди здорова.

Тільки що Христа повернулася йти, як Мар'я і Марина підняли нестямний регіт.

— Ха-ха-ха! Хо-хо-хо!.. О лихо! О-о-о! — носилося по кухні, ламалося у двері до панича.

— Що там таке? — промовив він сам до себе і, мугикнувши, напрямився в кухню.

Марина і Мар'я аж на піл попадали від реготу; не видержала і Христа. Тепер тільки панич довідався, що його піддурили, і сам усміхнувся.

— Так оце той посланець! — сказав він, хитнувши головою на Христю.

Марина вибігла аж насеред кухні і, як божевільна, плескала у долошки, заливаючись реготом; Мар'я, припавши до полу, від нестямки тремтіла уся, хапаючись за живіт.

— Ану, йди сюди! Іди сюди, посланець з чужих країв! — жартував панич, простягаючи руку, щоб ухопити Христю.

Христя одскочила було геть, та її ззаду пхнула Марина, так що вона трохи не стукнулася з паничем. Панич ухопив її за руку, увів у свою хату і почав оглядати.

— Іч, гарна яка! Іч, яка хороша стала! — хвалив він, тріпаючи своєю невеличкою білою рукою по її повній щоці. Від того тріпання біла кров у Христине лице, приливала у голову. Загорялися у серці разом якісь любі і важкі почуття, — так загоряється гніт, коли до його піднесеш палючий сірник. Рука паничева якось гріє, лоскоче; Христя червона, як маківка, схилила голову на один бік і придавила підборіддям його руку до своєї шиї. Вона почула, як її серце забилося, як дух у грудях затнувся, високо піднімаючи повне огню лоно.

— Славна! — мовив таким любим голосом панич, що Христя аж підвела голову.

«Чи він се сказав, чи ні?..» Очі їх стрілися. Крізь сині стекла очок виставились, мов чорні ягоди, його зрачки; якісь іскорки жевріли у їх; у Христі ж очі горіли-палали... Дух у грудях ще дужче сперло, кров ще більше вдарила в лице, аж в ухах шуміло. Христя, мов хто кольнув її, стрибнула назад і вибігла в кухню.

— Що він казав? Що казав? — зашепотіли разом Марина і Мар'я. Христя не змогла говорити... так її серце билося, стукотіло.

— Ні, з вами каші не звариш! — промовив голосно панич, закриваючи книжку. — Ідіть краще та пісні заспівайте. Хто вміє?

— Христя вміє! — гукнула Марина.

— Я не вмію, — похнюпившись, тихо одказала Христя.

— Та ну, годі! Де ж не вмієш? — уговорює Марина. — Уміє, уміє, — доводить паничеві.

— Христе! Чого ж ти? Бач, яка соромлива! Іди заспівай хоч одну; я послухаю. Я люблю прості пісні.

— Так я ж не вмю, — одмагалася Христя.

— Поведемо її! — скрикнула Марина і разом з Мар'єю ухопили Христю під руки і умчали в паничеву хату.

Панич ухопив стільця, приставив до свого і посадив Христю рядом з собою. Христя тільки сплеснула руками і зареготалася... Вона сидить рядом з паничем! де не так давно сиділа пані... Чудно, чудно! Марина і Мар'я звисились на стілець до неї, поглядають то на панича, то на неї, ззираються самі з собою; і чує Христя, як вони очима сміються... Їй робиться і душно, і млосно; щось давить за горло, пориває за серце. Вона скочила, утекла б, та він придержує її за руку — не пускає. У тім місці, де обхопили його пальці руку, — кров б'ється, кидається жила.

— Якої умієш, Христе, розкажуй або заспівай. Я запишу. — І, все кажучи, береться за папір і перо.

Настала мовчанка. Панич жде. Христя мовчить, пригадує: яку б його? Думки так заплуталися у її голові, пісні помішалися одна з другою, що вона не пригадає цілої ні одної. Ще хоч би не Мар'я та не Марина повисли над головою, а то вона чує на собі їх гаряче зітхання, їх нетерпляче ждання.

— Та я не вмю! — скрикнула Христя, червоніючи, аж сльози виступили на її очах.

— От, знову не вмю!.. Ну-бо, зділай милість, — просе панич.

— Та ну-бо, Христе! — штовхнула її Марина під бік.

— Ох! як мені душно! — зітхнула важко Христя.

Знову мовчання, знову ждання.

— А що, гарно? — скрикнула Христя і зареготалась. За нею Марина і Мар'я; панич нахмурився.

— То й не заспіває ніхто? — спитав він суворо.

— Нехай Марина попереду... мені душно, — одказала Христя.

— Я не вмю співати, я розкажу, — згодилася Марина.

Христя мерщій скочила з стула і вибігла в кухню. Марина сіла коло панича, схилилася на нього, руку занесла на його стілець, немов збиралася обняти.

— Якої ж вам? Гриця знаєте? — спитала.

— Ні, не знаю.

Марина почала розказувати Гриця. У хаті стало так тихо, хоч мак сій, тільки голос Марини роздавався, передаючи слова пісні, та перо, записуючи, бігало-скрипіло... Христя на пальцях увійшла в хату і стала коло Мар'ї. «Отже розказує Мари-

на, — думалося їй, — та так сміливо, так гарно, а вона — не може. Їй — соромно... Чого? Та й дурна ж я яка!..» І вона рішилася, як тільки Марина докаже свою, розказати про дівку і вдівця. Вона так любила ту пісню!

Марина скінчила.

— Пишіть другу! мерщій, — промовила вона.

— Сідай же! — каже Марина, схопившись з стільця.

— Ні, сиди, сиди. Я звідсіль.

І почала розказувати. Спершу тихо, трудно слова зривалися з її язика; вона червоніла, зостановлювалася, пригадувала... Далі та далі язик її розв'язувався, пам'ять яснішала, голос дужчав... Вона дивилася на писання: перо несамовито бігало, поспішаючи за її словами; стрічка за стрічкою мов впливали з-під пера, рівно слалися на папері...

Не йди, дівко, за удівця, —
Буде тобі лихо! —

дзвенить на всю хату її молодий голос. Всі глибоко зітхнули при тих словах, немов сказали: правда, правда! Видно, і паничеві пісня полюбилася: очі його горять, по обличчю пробігають непримітні мишки.

— Уся! — скінчивши, скрикнула Христя.

— Ух, гарна яка! — сказав панич і положив перо. — Бач, а казала: не вмію, — укорив він Христю.

— Та вона як знає їх! — тримаючи його за плече, каже Марина, — то й щоту немає!

Панич скося глянув на Марину; видно, йому не полюбилось її тримання. А Марині що до того? Вона не примічає його косого погляду. Його свіже личко, його голос тихий та любий так тягнуть до себе. Марина ще схилилася до його; її плече черкається з його плечем, її рука лежить на його спині. Виставивши голу шию і впиривши на його очі, вона так щебече... Їй хочеться так щебетати! Вона розказує, яких пісень співала Христя у селі і які то все гарні пісні!

— Ви тільки її заставте; вона все розкаже.

— Добре, добре, — хмурачись, одказує панич. — Нехай ще другим разом, тепер я втомився.

— Годі! ходімо, — каже Марина, направляючись іти.

— Постійте, — каже він і поліз до кишені. Витяг семигривника, подає Христі.

— Навіщо? — пита та.

— На! — настоює він.

— Нащо? — аж скрикнула Христя.

— Та бери, дурна! То за пісню, — каже Мар'я.

— Не хочу! — засмутившись, відказала Христя і мерщій вибігла в кухню.

Панич здвигнув плечима, закопилив губу.

— Та й дурна ж яка! — зареготавшись, каже Марина. — Давайте мені, давайте, я візьму.

Панич нехотя подав. Мар'я, побачивши, що недавній лад якось порвався, поспішила собі за Христею; зосталася одна Марина.

— Спасибі вам! — щечече вона, вертячи семигривеника в руках. — Оцих грошей ні на що не потрачу... нізащо! Дам жидові, щоб приробив ушко — дукач буде. Гляну на дукач — і вас згадаю! — світячи очима, додає Марина.

— Добре, добре, — глухо одказує він.

— Чому ти, дурна, не брала? — доноситься з кухні голос Мар'ї. — Панич розсердився!..

— Хіба я наймалася розказувати? — скрикнула Христя, аж панич кинувся.

— Чого там вони? — обізвалася Марина і вибігла в кухню. Панич зачинив за нею двері і заходив по хаті.

Хороша Христина врода, молода краса забунтували його кров, збудили... Так би й обхопив її! Так би і впився у повну гарячу шоку, притис до свого лона!.. «Х-ху ти! Та й смаковита ж!» — махнувши рукою, мовив він. Очі в його горіли, зітхання виривалося з самого глибу — важке, гаряче... Він чимдуж заходив по хаті... Дика, як та коза дика!.. І грошей, дурна, не схотіла брати... А тут ся хльорка навернулася!.. От уже хльорка! І «дукач напам'ять», — кривив він її в думці... Та вже ж! — промовив уголос і грузько опустився на стілець, кусаючи губи. Йому досадно було, досадно, що Христя не сама прийшла, а з тими... «Уже мені ті помічниці!» — трохи не скрикнув він і схопився.

— Христе! Дайте води! — гукнув він крізь двері. «Хоч ще раз подивлюся на неї», — думав він і як же то кисло скривився, як воду унесла не Христя, а Мар'я.

— А та?

— Там з дівчиною зосталася.

Він припав гарячими устами до холодної води.

— Ну, та й розпалила ти панича, — хвалилася Мар'я, вийшовши в кухню, — так повен стакан одним духом вимчав!

Христя сиділа на лаві, мовчала; мовчала і Марина, сидячи на полу.

— Чого се ви так засмутилися? — спитала Мар'я, дивлячись на дівчат.

— Ох, пора вже мені додому! — скрикнула Марина і, схопившись, почала збиратись.

— І в нас панич є, не думай! — торохтіла вона, одягаючись, до Христі. — Та ще як ловко грає на скрипці! Ось приходь коли-небудь, я попрошу, він заграє нам.

— На ж намісто! — здіймаючи з шиї, подає Христа.

— Не треба. Як прийдеш — тоді віддаси. Чула ж: приходь. Прощавайте!

— Голінна до паничів, аж труситься! — промовила Мар'я, як Марина скрилася в сінях.

Христа, провівши Марину до воріт, вернулася сумна, насуплена. Вона лаяла сама себе за сьогоднішній вечір. І що б було сидіти в кухні, ні ж: понесла лиха година до панича! Чого! Щоб ткнув, як собаці, семигривеника! А та — навперейми... «давайте мені!» Так і лізе у вічі, так і сучеться!.. А вона, вона краща? Нарядилася й попленталася до його!.. З серцем скидала Христа недавно ще любу одержу, рвала, розплітаючи, косу... Їй на ранок не хотілося і кришки чого-небудь з сьогоднішнього зоставити, щоб воно не нагадувало про сей вечір.

Положившись спати, вона довго не спала, ворочалася з боку на бік; а в голову, дивись, то те, то друге й прилізе, нишпорить коло серця, з якого б його боку пристати, щоб ущипнути дужче, уколоти глибше!..

V

Григорій Петрович Проценко, бідного чиновника син, скінчивши школу, незабаром поступив на службу. Десятий рік тому пішов, як батько вирядив його з двору у город з письмом до знайомого товариша по службі та з невеличким збіжжячком, яке спроможилась надбати йому його старенька мати. Тоді саме хлопцеві пішов сімнадцятий рік. Не бажалося йому їхати в губернію на службу, а хотілося учитись, поступити в гімназію. Одного великого пана син був гімназистом, і ото, бувало, як літом зйдуться вони, то Гриць не надивиться на синій каптан з срібним позументом, на картуз з набитими літерами між білим віночком; а як почне паненя розказувати про гімназичні звичаї, як вони поміж себе поводяться, хвалиться про науку та цвенькати на чужесторонніх мовах, — Гриць тільки роззявить рота та дивується на вільне веселе життя товариства, на їхні забавки та всякі заміри; очі у його іскрять, і не змельне він нікуди ними — все дивиться на свого товариша, а на самому дні зрачків затлівається в нього і журба, і досада... Зітхне, бувало, глибоко та важко Гриць, коли

перестане товариш щебетати, та ще просе що-небудь розказати. А як піде товариш, він забере́ться куди в глухий куток садка та сам про себе твердить ті слова, що наслухався за день. Велику жагу він мав до того вчення, та що вдієш? Він сам бачив, що з батьківськими достатками далеко не посунешся: окрім його, у батька ще три сини та дві дочки на шиї; треба всім порядок дати, усіх до розуму довести, треба було й йому, скінчивши школу, злазити з батьківської шиї — свого хліба шукати. Де ж той хліб для чиновного сина? Одна до нього дорога — служба. На службу ото і зібрався Гриць.

Поступив він у той саме час, коли таємні думки, вирощені на гірких болістях кращих людей прошлого царювання, ждали своєї черги, яким би то його побитом протиснутись у життя. То був час раннього ранку після хмурої ночі; час великих надій, великого ждання. Ніхто не знав, що ще буде, а кожному видко було, що так, як воно ведеться, негоже, треба щось інше заснувати, щось краще пригадати. Час чиновного царювання, хапанини та гніту минав, в народі все дужче та дужче почувалося нарікання на недоладне життя. Між кріпаками ходила таємна чутка про жадану волю. То не була ненароком пущена чутка, перехоплена лакеями від своїх панів і рознесена двірнею по селах, — то була явна оголошка на все царство, на увесь світ. Уже пани з'їздилися по губерніях клопотатися, коли і яку волю дати тому ледачому кріпацтву... То був, з одного боку, глухий плач, а з другого — задавлений спів; у тому великому плачу-співу заводили більше усього чиновні люди — царські слуги; від їх часом ішли радісні для кріпацтва початки. Кращі люди, що сторонилися досі чиновного стану, як якої огиди, почали потроху посуватись, протовплюватись у нього, щоб не випустити з рук діла, не віддати його у другі — нікчемні. Багато вони витерпіли за його за свого молодого віку, немало рубців пройшло по їх широкому й високому чолі від сумних думок. Вони були в загоні, опльовані усіма. Тепер на їх гукнули. Як його не обізватися? як його не одкликнутися, коли другі, підійшовши стороною, певно, внівець обернуть їх надії, знехтують велике діло? Вони одгукнулися і... замінили свій хатній халат на службовий каптан. То, правда, були ще тільки стовпи, одинокі рядчики, що їх і по пальцях перелічиш. А проте старе чиновство заворушилося, загомніло: «Як? нігде не служивши, нічого не звідавши, та зразу такі місця опанувати? Не ждати добра, не буде!» І почалася таємна робота таємних підходів та під'їздів... Рядчики не падали; гукнули гук до молодших. Одкрилися нові місця з великою платою, і на ті посади присилались то безбороді, то в моху учені хлопці, а який-небудь голений тридцятилітній

службака обходився. З того часу закипіла жовч, почалося змагання. Старі кричали: блазнята! молоді обзивали старих хапунами, безтолоччю. Пішла ворожнеча між старим і новим. Та ворожнеча і те змагання одгукнулися не в одному тільки чиновному стані, обізвилися вони й у других постановках життя, одгукнулися й у сім'ї. Кріпак не гнув шиї перед паном, робітник — перед хазяїном, син часом не слухався батька: все, зачувши волю, піднялося на дибки і прокричало про своє право. То був час великого гуку, ще більшого змагання; страшенно напругувалися кожного сили, щоб узяти верх, одоліти. Молоді було одоліли, щоб... незабаром і собі постаріти... Життя мчалось, як вітер!

Григорій Петрович ще захопив старих порядків на службі: старший був у них великий хапун, а ще більший ненависник волі. Він любив, щоб усі перед ним тіпалися-мліли, падали ниць, хилилися. Часто його голос, як грім, розкочувався по великих палатах, щоб тільки меншим нагнати страху. «Де страх — там і Бог!» — завжди казав він. На старшого дивилися підстарші; кожен від себе меншого держав осторонь. З малими ж робили, що хотіли: скидали чоботи за провинність, заставляли діжурити по тижнях, записували, хто скільки разів виходив. Гриць разом боявся того і ненавидів. Проходячи улицею, він бачив цілу юрбу молодих хлопців-гімназистів, що, кружачи біля учителя, весело щebetали, допитуючись у його то того, то другого. Той одповідав не як начальник, а як старший і знаючий товариш одповідає молодшим. Всі слухали радісно, реготалися, жартували. Грицеві завидно було дивитися на той гурт... Там життя, під синім каптаном тільки і б'ється як слід серце; а тут? Серце його зав'ядало, як він обертався лицем до свого стану; піднімалася ненависть, нападала скорбота; молода кров гаряче біла і приливала в голову. Молодіж завжди кохає волю, уведе в життя інші думки, пестить інші надії — свою весну справляє... Для того, щоб обтесати себе, як пораяли товариші-гімназисти, — читав книжки. Говорили ті книжки про право кожного й про волю те право добувати; судили про звіра і чоловіка; про світ і його закони довічні. Гриць не читав, а жер ті книжки; хапав на лету все, що розносилося широкою течією друкованого слова, набирався розуму. Життя його роздвоїлося, розкололося надвое: з одного боку — нелюба служба, що годувала його хлібом, гасила дух; з другого — книжки, розумова розмова з молодим товариством піднімала його угору. Та натура його не була міцна, завзята; він був не з тих, що, раз забивши що в голову, довіку тому слугують, готові стати проти всього світу за те, що вони думають, у що вони вірять; то люди зброї, то — отамання завзяття! Він не той був. Його натура була

слаба, миряча: він хотів, як кажуть, щоб упасти і не забитися; щоб і кози були ситі, і сіно ціле. Йому хотілося, щоб і на службі були такі порядки і таке товаришування, як між гімназистами. А як сього немає — що ти зробиш? Не лізти ж одному проти всіх?! Він мирився з своєю долею; одним він піддакував, від других відмовчувався; між молодими він сміявся з старих, між старими мовчав. Все то було йому на користь: молоді лічили його у своїм стані, старі не чіпали його, тихого та мирячого. У двох ворогуючих станах такі люди завжди бувають; вони слугують тому й другому і разом обдурюють обох. Хай ті надіються, а другі не мають за ворога — їм від того і добре, і тепло: ловися, рибка, мала й велика!

Гриць, одначе, і на се був незугарний. Чи то йому доля не слугувала, чи то його ще час не настав? Він не ганявся за живою. Йому любі були співи, танці, ігри молодого віку; а коли молодість того часу тим негувала, як чимсь недоладним, то він, прогулявши цілу ніч між старшими, протанцювавши та прореготавши з панянками, на другий день перед молодими насміхався над тими співами, над тими танцями. Він був балакучий і любив пореготатися. Отаке життя на дві половини, таке слугування тому й другому робили його скритним, нібито єхидним. Чим він винуватий? Жити всякому хочеться; а він що таке, щоб йому не хотілось жити? Малий чоловік, роздавити його — як раз плюнути... батько-матка бідні... Як хоч, а річку, кажуть, перескоч... Прийшлося гнутися, прийшлося плазати ужакою. І то раз лихо висіло на волосині над його головою.

Молоді того часу уперше вийшли на ту довгу ниву, що зоветься життям, тільки дужі силою свого хоч у та запалом молодого завзяття. Не було у них учителів, що напрямляли б, як іти і куди іти, не було перед собою стежки, ніхто ще її ні разу не прокладав. Треба було самим проробити, щоб іти вперед. Їм хотілося зайняти не одну яку постать, а разом усе поле; на одному боці треба йти до бою, на другому — силу вистачати... Народилося зразу не один, ані два, а десять напрямків. З народною волею народилася і любов до меншого брата, народилося народолюбство. Народолюбство закликало у свій стан багато всякого люду. Щоб добре зробити, треба спершу народ знати, чого він хоче, чого йому треба. Досі його бачили тільки в дворі — з одного боку, а треба його бачити всюди: серед села, серед поля, у його праці тяжкій, забавках веселих, у його стосунках між собою, в його сім'ї, у його radoшах-горі... Пісня, казка, приказка, мов ті муровані склепи-схованки, багато ховали у собі його сліз, його таємних надій, думок. Добре б було ті пісні, казки та приказки

позбирати, позаписувати — то ббула книжка великого життя, великого горя... Гриць, зачувши про се, зараз записав чотири пісні від слуги своєї хазяйки і припоручив збірниковому товариству. Йому дякували, прохали ще збирати, раjali все записувати. То було з одного боку, а з другого — всі бачили рядом з волею страшенну народну темноту. Треба було її хоч трохи освітити, розбити, розвіяти той густий морок, що покривав не тільки села, а часом і хати заможних городян... Народилися недільні школи. Підбивали й Грицька в одну учительствувати. Грицько вертівся: й ніколи, й чи дотепний. Він побачив, що то вже справжнє діло, по якому пізнають, куди кого хилить. Соромно було одступитися і страшно поступитися. Він згодився тільки на вечірні збори. Увечері він вільний, та ввечері ніхто не бачитиме, де він буває і що поробляє. Недовго ті школи побули, не знать було, чи й діло яке зробили, а старі вже ославили їх як заговорщицькі збори, де проповідувалося, що Бога немає і старшини не треба. Не досягло й до року, як школи закрили; декого з учителів позабирали, позасилали. Гриць ні живий ні мертвий сидів і ждав, що ось прийдуть і до його і тоді... прощай все навіки! До його справді прийшли і, знайшовши ті чотири пісні, що він записав від слуги, взяли їх з собою... Попомлів же він тоді за них душею, попоболів серцем... А Господь його знає: може, ті пісні на їх очі гірше всього, може, за них і місця не буде на світі... «Старі дізнаються, якого він поля ягода, — з служби виженуть, у Сибір завдадуть», — думав він і трохи не повісився... Начальство накинулося на нього — звір звіром. Він плакався, каявся, що його підбили. Начальство, не даючи виду, що прощає, геть стороною робило своє, одстоювало його, прохало, у кого слід. Прийшлося йому прожити тиждень гірше, ніж у пропасниці, у тому безмірному страху, що нема йому кінця-краю, що здіймається з усіх боків, обгортає з усіх сторін, давить за душу, ссе за серце, холодить кров у жилах!.. Він трохи не занедужав. Йому тільки тоді одлягло, як вернули його пісні. З якою він ненавистю дивився на них! З якою радістю палив, перегортаючи папір так, щоб і шматочка не зісталосся; а спаливши, ще й попіл закопав в огороді, щоб вітер, не розвіявши, як-небудь не видав його вдруге! Буря пройшла, вирвала кілька дубів з корінням, поламала силу молодого гілля і — скрилася. Настала така сумна нудота — ні слова путнього, ні пісні веселої — мов поніміли всі, мов поховали кого великого й славного і справляли похорони. На кладовищі ще так буває восени, коли лист з дерева опадє і почорніють високі могили.

Старі подоліли і святкували своє свято. Якої слави і яких наговорів не понесли вони на голови своїх ворогів? Ті мовчали,

не одкликалися: страшно було одкликатися... Самотою стояла їх будівля, збудована їх руками, і, здається, ждала тільки часу, коли її почнуть руйнувати: з усіх боків, з усіх сторін облягли її ненависники з сокирами, з лопатами, заступами. Вони тільки ждали наказу; одно слово і — з непокритих стін знявся б тільки порох угору, замість підвалин — одні глибокі ями зачорніли. Та назад тільки раки лазять. П'ять-шість років будування не пропали даром; вони казали, що стара хата стала і тісна, і нікчемна; треба нової — і широкої, і яснішої. Закопані на неї підвалини глибоко у землю, виведені стіни високо угору, — треба їх кінчати, треба докупити зводити. Полізли в нову будівлю й сліпі, й криві, й безногі; полізли й почали клопотатися. Позабивали декілька вікон, велику світлицю перебили перегородками, наробили окремих захистів легеньких та: «На наш вік стане», — втішали себе — та не втішилися.

Через півроку після тої бурі получилася бумага: старого старшого, де служив Гриць, одставляють, замість нього назначено з столиці... Хто він? Що воно? Молодий? Старий?.. Всі зразу наче до землі приросли; нешвидко загомоніли: чи такий, чи не такий, а без перемін не обійдеться; чи старий, чи молодий, а переміни будуть. До старого тільки зручніше приспособитись: аби був слухняний та покірливий — та й живи, як у Бога за дверима. Інший раз і полає дурно — змовчи: все гаразд буде. А молодий — навпаки: і не кричить, і не лає: все тихо та мирно, а дивись — уже й викинув на вулицю. Старі зітхали про себе, сходилися, шушукали, шкодували за старим старшим і, охаючи, дожидали, кого Бог пошле. Зате Гриць підняв голову угору: він стороною чув, що старший назначається з молодих, і заживав його, як Бога.

Аж ось і старший появився. Молодий, тихий та обхідчастий; з кожним так любенько розмовляє, тихенько випитує і все, як отчонаш, знає... Старі зажурилися, та й було чого: незабаром їх почали половинити. Кого з столиці викликали, кого з тутешніх розшукали, і все то молоді, без заслуг. Пішли другі службові порядки, інше життя заснувалося.

Проценко дихнув всею своєю слабою грудниною. Йому легко й служитися, й живеться: є в кого не тільки про службу спитати, є з ким і об сторонньому побалакати. До того і старший не держав себе геть одсторонь, як старий: часто він присоглашав менших до себе поготорити. Зійдуться, погомонять, — дивись — або що на кон поставлять на користь бідоти, або музичний вечір утнуть на жіночу освіту... Пішло життя коромислом. Гриць шкодував, що занехаяв охоту на скрипці грати, а на кону стати боявся, та не мав і талану до того. Він напустив на себе сум; дивлячись на

нього, подумаєш: гірке йому і те ваше святкування. Начальство раз довідалося, чого він сумує. Другі за нього повідали, що він мученик. Він, як справжній мученик, мовчав, не хотів ділитися ні з ким своїм лихом. То він мученик? — спитало начальство так, буцім сказало: то навіщо його й держати? Усі думали: кінець Проценкові! Він сам млів душею більше, ніж під ту лиху завірюху, що зачепила й його. Прокльони на необачних уже склалися на його устах, як тут його кликнуло начальство. Ні живий ні мертвий пішов він до нього.

— Вы хотите ехать на уезд?

Гриць одказав не словами, а зблідлим обличчям та стухлими очима, що — коли воля його превосходительства.

— Хорошо, — коротко і суворо одказало начальство. — В NN открывается место. Поезжайте!

На радощах облітав Гриць увесь город, усіх своїх знайомих. Одним він хвалився, як його прийняло начальство, яке місце дало, як він одказувався, а воно прохало; другим шептав на вухо: се за наші біди, за наші лиха великі. Недаром ми підставляли шії під сокири. Не вмре наша мати, не пропала даремно праця.

На третій день Проценко виїхав з губернії з думкою ніколи не вертатися в се прокляте місто, що так йому далось взнаки, що опорочило його добре ймення, що замірялося на його життя молоде. Веселий він їхав на нове місце та балакучий. З возницями цілу дорогу не вгавав, в и к а в і чимало дивував їх тим виканням. Вони не знали, що про нього думати. «Се не наше щось, з далекого, видно, краю». І мали думку прокотити заїжджого барина на славу, та староста охолоджував: не дуже лиш гнатимеш коней: невелика цяця їде — знаємо ми сих безштаньків!

У городі NN появился Проценко зовсім іншим чоловіком. Веселий та говіркий, він сміло заводив розмову з кожним стрічним і поперічним, насміхувався над повітовим байдикуванням, над порядками городського життя, над громадянським безладдям. Він, здається, все знав, все пережив, передумав і став вище від того, що бачив, не гнушаючись, правда, і не гордюючи ним. Чи стрівався він з простим чоловіком на вулиці — замовляв до його його мовою, в и к а в, йшов рядом, не боячись огудки; чи з своїм братом службовим, — дивився тільки на те, чи то молодий хлопець ще, чи поживший батько, — заводив сміло підхожу річ: молодому розповідав брехеньки, точив яси, старого — привертав до себе розсудливою мовою про життя і, мов ненавмисно, ввертав у розмову чужестороннє слівце, щоб того здивувати. І він справді дивував усіх. «От смілий, от талановитий», — думали молоді паничі і завжди з великою охотою заводили з ним розмову.

«Голова, — протягом хвалили старі батьки, — послухай його — не наслухаєшся. І все то не по верхах скаче, а розумним словом глибоко гвоздить. Далеко такий піде — не здоженеш, не випередити». Поміж панянками не було нікого за його. Хороше обличчя, люб'язна розмова, перевита жартами, хист до танців — все се було за нього, все слугувало йому на користь. Правда, перед ними він тільки раз появився у своїй бойовій зброї, і кожна подумала: «Се той, що його жадала душа моя». Потім він звернув набік; не личить стояти прямо: сонце ніколи не спада на землю, а скільки до нього моляться людей на світі!.. Він не то щоб їх обминав, а поміж ними напускав на себе сум, скаржився на нудне життя, гостро розбирав їх ігри та забавки, насміхався над їх замірами. Його боялися й жаліли; боялися його гострої мови, жаліли красної вроди, що так рано довідалася якогось лиха. Хто заклопотав його молоду голову? Хто уразив його гаряче серце?.. Нема кінця-краю таємним догадкам і ще таємнішим надіям! Кожній думалося: а що, як то я? І кожна навперейми перед подругою наряджалася якнайкраще, виступала якнайлегше; ведучи з ним розмову, замирала якнайдужче; а були й такі, що й бісики перед дзеркалом учились пускати... Та не туди стріляли його очі, не туди оберталось серце: не на непочатий моріжок польових квіток, а на підпушену грядочку огородних лілій. Молоді панійки розважали його сум — велику тугу, від їх погляду загорялися його похмурі очі, тіпалося і билося гаряче серце.

Як тільки приїхав він, то зразу оселився у Рубця. Антон Петрович радніший мати свого брата на квартирі: разом вони на службу йдуть, трохи не разом і з служби вертаються; хата зайва є — чому ж його не пустити доброго чоловіка, коли він дає ще до того й добрі гроші. Пистина Іванівна ще більше радніша була такому квартирантові. Антон Петрович і старий, і підтоптуваний, і все клопочеться, коли не по господарству, то про карти; а Григорій Петрович і чорнобривий на лихо удався, і веселий, балакучий; про що з ним не заведи розмову — так легко, так любо з ним говорити. І обхідчастий та принадливий: не пройшло й трьох днів, а мов він у них зріс і викохався; і слуги до його зразу привикли; і Івась, синок, так полюбив. Не раз Пистина Іванівна, дивлячись на нього, як він загравав з Івасем після обіду, глибоко зітхала. Вона гадала в той час про свої молоді літа, коли вона була ще баришнею, ждала своєї черги... «І от же не підвернувся тоді такий! А тепер — он яке опудало лежить і сопе! — думала вона, дивлячись на чоловіка, що спочивав після обіду. — Он який крикун вистрибує! — переводила очі на сина, та чує — й під серцем щось ворухиться. — Уже ж що там не буде, а кумом він буде!» — рішила вона.

Через півроку родилася Маринка. Як очуняла Пистина Іванівна, почалися клопоти про хрестини: коли, як, що й до чого?

— За кумом нічого бігати, коли кум у хаті, — жартівливо промовила Пистина Іванівна, указуючи на Григорія Петровича.

— Од хрестин гріх одказуватися, — одмовив той.

Кумою Антон Петрович давно вже намітив товсту купчиху, що так любила чайку попиту, добре попоїсти, уволу поспати; незгірше вона любила і на зубок стороннього узяти; звісно, як у гостях та поміж своєю компанією — не сидіти ж зціпивши зуби!

— А хрестити візьмемо молодого попа, — знову рає Пистина Іванівна чоловікові. — Все ж перепаде що-небудь молодому, бо, кажуть, він так бідує. Та разом і матушку проси: побачимо, що воно за губернська цяця.

Хрестини, іменини, похорони ніколи не справляються без бенкету: зійдуться чужі люди, треба діло зробити, треба й побенкетувати. Колись ті бенкети цілими тижнями тяглися, широко та бучно справлялися; а тепер більше між прихильними знайомими.

На сей раз Антон Петрович запросив близьких собі: Книша з жінкою — високою та сухою, як тараня, молодницею; секретаря з суду — лисенького та низенького старичка з його бочкою, як шуткуючи звав він свою жінку — огрядну та товсту панію, велику товаришку головихи; прохав він і голову, й Селезньова, та голову якесь діло задержало, а Селезньов поїхав на села містки оглядати.

У призначену неділю звечора зібралися запрошені гості, посідали, ведуть звичайну розмову — хто що чув, хто що бачив; ждуть батюшки. Аж ось і він, та ще й не сам — з матушкою.

— І чого? — спитала секретариха з поліції, хитнувши головою.

— Скажіть же, — додала секретариха з суду.

— І їй сюди треба! Ішла б у маскарад скраю водити! — увернула головиха. Вона вже дещо чула про молоду попадю, що та виробляє.

Попада увійшла в гостинну наряджена та надушена. Її гарне шовкове плаття злегка шамотіло по долівці, цвітний пояс, наче райдуга, перевив тонкий та стрункий стан. Її біла, наче виточена, шия ще здавалася білішою від чорної шовкової матерії, що так гладенько облягала її круглі плечі і високе лоно; золотий хрестик на золотому ретяжці блищав на шиї, як зоря; невеличкі сережки грали дорогими камінцями; на рожевих пальчиках і синіли, і червоніли перстеньки; личко молоде, рожеве; волос чорний,

у кучерях; голубі оченята з-під чорних брів, наче квітки ті, горять-усміхаються.

— Нарядилась, а їсти, кажуть, нічого, — припавши до Рубчихи, промовила секретариха з суду.

— Підіть же! — одказала та.

Головиха тільки сплюнула і припала до блюдечка з чаєм.

Попада, уступивши в гостинну, привітно поклонилася усім. Пистина Іванівна напрямилася стріти не знану ще гостю. Почалося знайомлення. Попада, як ясочка, бігала від одного до другого, хапалася за руки, міцно здавлюючи їх, трусила; з жінками цілувалася. Личко її горіло, очі грали. Вона така рада новим знайомим. Так давно ждала сього часу. І защебетала, мов пташка ранком. Балакаючи з хазяйкою, увертала слово й до гостей; чула, що говорили чоловіки в другій хаті, і з ними вона перегукувалася своїм дзвінким голосом. Бажаючи побачити народжену, кинулася в дитячу, обцілувала червоне личко Маринки, витерла губи білим пахучим платочком і метеликом ускочила знову у гостинну.

— А хто ж кумом? — спитала.

Пистина Іванівна підвела кума, познайомила.

— Я десь вас бачила, — сказала вона, стрільнувши на нього очима.

— На улиці, може, — відказав він, вклоняючись.

— Ні. Ви не з губернії?

— Доводилося й там бути.

— То-то. — І вона заторохтіла про губернію. — Там-то хороше, там-то весело! Садки, клуби, маскаради.

Григорій Петрович зрадів новій знайомій. З одного города — у них зразу знайшлося що пригадати, про що поговорити. Весела і тепла розмова зачалася між ними.

— Хльорка! — тихо промовила Книшева жінка.

— Та ще й губерньська, — додала секретариха з суду.

Головиха зачмихала і вилила з блюдечка чай на себе.

— Плаття! плаття! — загукала секретариха з суду і кинулася за ганчіркою.

— Нічого, — заспокоювала головиха, струшуючи з свого дорогого шовкового плаття краплі чаю, а в душі лаяла і попадаю, і секретариху.

— Бачите, що тут за люди — якась звірота, — прошептала, повертаючися до Григорія Петровича, попада і, зітхнувши тихо, додала: — А ти живи між ними та ще й вибери подругу собі.

— То ви не подругу вибирайте, а друга, — одказав він їй.

— Друга? — скрикнула вона, і блакитні очі її аж посиніли. — О-о, я знаю вас, мужчин. Ви всі єхидні такі, коварні... У-у-у!

І вона так утішно засовалася, посварилася рукою, так чарівниче заграла очима, що якби не було нікого, Григорій Петрович так би й припав до її ручки.

— Всі? Невже всі? Мало ж ви знаєте нас, коли так, — одказав він буцім покійно.

Попадя глянула йому у вічі, пильно глянула... Ще хвилину — і він, певно, не видержав би її палючого погляду; та вона одскочила від нього, підійшла до Пистини Іванівни й заторохтіла про щось із нею... Його серце зразу так нестямно забилося.

«Ану, потягаємося, чия-то візьме», — подумав він, скребучи бороду.

Тут почалися хрестини. Усі осталися в гостинній, тільки хазяйка з попадею вийшли в дитячу.

— Не по кумі куму вибрали, — промовила вона, зазираючи у вічі Пистині Іванівні.

— То, бачте, головиха. Обійти якось було ніяково. Знаєте наші звичаї, — виправлялася Пистина Іванівна. — А кум — наш квартирант.

Попадя мала щось сказати, та тільки очима заграла.

— Ваше ймення? — червоніючи, спитала Пистина Іванівна.

— Наталя Миколаївна, — одмовила попадя. — Тільки ви мене так не зовіть, зовіть прямо Наташа. — І вона кинулась обнімати та цілувати Пистину Іванівну.

«Дівчинка!.. Їй би ще тільки гуляти та в кукли грати, а не попадювати», — подумала Пистина Іванівна.

Після хрестин чоловіки одрізнилися у другу хату, засіли за карти. Жінки zostалися з одним кумом у гостинній. Пистина Іванівна часто вибігала то по хазяйству, то до дитини. Секретариха з головихою більше мовчали, слухали, як торохтіла попадя з Григорієм Петровичем; а вона ні на хвилину не вгавала: то гудила порядки тутешні, то згадувала губернію і зітхала. Григорій Петрович ішов їй навпаки — дратував, перечив; а вона, коли не мала що одказати, то сварилася на нього своїм кулачком. Яка вона хороша була в тому гніву! Припухлі устони, мов рожева квітонька, розкриваються, блищать білі та рівні зубенята, щоки криються краскою, а очі горять-палають.

— Циндря то вона циндря, а дивіться, яка вродлива дуже, — промовила головиха на ухо секретарші з суду.

— Що та врода? — одкопиливши губу, одказала та. — Хіба на те, щоб другим на шию вішатися? Чи бачите, як заграє!

— І сраму їй немає, — увернула Книшева жінка. — Рада, що до панича допалася: торохтить, як та порожня бочка. А до нас, небійсь, то й заціпило їй.

Тут саме Пистина Іванівна кликнула нащось Григорія Петровича. Попада, zostавши сама, повернулася до жінок.

— Ви не скучаєте? Ми тільки з Григорієм Петровичем і говоримо.

Головиха зирнула з своїми товаришками.

— Та тільки ж вас і чутно, — прошептала Книшева жінка.

— Ми на вас, серденько, дивлячися, радіємо, — уїдливо промовила секретариха з суду.

— Давайте у хванта грати, — крутнулася попада.

— Ні за що нам хвататися, — з усмішкою одказала головиха, а її товаришки зареготали.

— Не хочете? — спитала попада.

— Не хванталися ми змалку, а на старість пізно учитися, — знову промовила головиха.

Попада закопилила губу і, пройшовши по гостинній, повернула в хату, де чоловіки у карти грали.

— Бачили, як носом закрутила, — штовхнула секретариха головиху.

— З'їла облизня! — промовила Книшева жінка.

— Мені у хванта грати... — обізвалася головиха і, схилившись набік до секретарихи, закинула: та, дивлячись на головиху, собі зареготалася. Товсті та круглі, вони, наче кавуни ті, хиталися то на той, то на другий бік, одна одну штовхаючи: широкі їх обличчя від реготу ще більше ширшали, займалися краскою, поливалися слізьми; збоку суха й довгобрана Книшиха, наче довгоноса ворона, дивилася на них і собі якомсь кисло усміхалася.

Тим часом попада підійшла до чоловіка.

— Що, везе тобі? — спитала вона, припавши на його плече.

— Ве-е-зе-е! — розтяг той. — Он шлема з'їв. — І зареготався.

— Біда з батюшкою, — обізався секретар суду, — усіх обіграє.

— Присядьте лишень до мене, чи не принесете щастя, — зашебетав Книш, пориваючись подати їй стула.

Попада, подякувавши, сіла.

— Свате, свате, — посварився на Книша секретар з суду, — он сваха дивиться.

— Завидно стало? — одказав Книш, здаючи карти і схиляючись до попаді.

— Жінко! Се ти проти мене? — увернув і піп.

— Я всім щастя принесу, усім, — усміхаючись, торохтіла попада.

Поки карти здавали, пройшло кілька хвилин мовчання. З гостинної тільки доносилося глухе кахикання.

— Бач, наш собі там не дрімають, — обізвався секретар з суду.

Попада повернулася подивитися, хто регоче. В гостинній хихикання стихло, а на порозі вона вздіра Григорія Петровича.

— Будемо й ми в карти грати, — защебетала до нього.

— Хто ж буде?

— Ви, я.

— У віщо?

— У носа.

— Як то — у носа?

— Карти, карти! Давайте карти! — закричала попада, усакаючи в гостинну, і усілася біля невеличкого круглого столика.

Григорій Петрович розшукав карти. Швидко мішаючи їх, вона щебетала: «У кого зостануться карти, тому носа бити».

І почала здавати.

Поки здавали, у карти грали, в гостинній було тихо; головою з секретарихою тільки ззиралися, та Книшева жінка скося поглядала на них.

— Вийшла, вийшла! — зразу закричала попада і заплескала в долоні.

— А тепер що? — спитався Григорій Петрович.

— Виставляйте носа! На скількох ви zostалися? Аж на п'ятьох! Носа, носа! — гукала вона.

Він виставив. Вона ухопила п'ять карт і націлилася вдарити. Григорій Петрович увернувся.

— Цур! не увертатися!

— Боляче ж! — замолився він.

— А як я зостануся? Держіть, держіть. Дозволяється тільки картами сторони закрити, а кінчик виставити.

Григорій Петрович, на великий сміх головою й секретарихи, закrywся картами.

— Раз! — скрикнула попада і вдарила картами по носу. Цілко улучила вона по самому кінчику, аж у нього сльози потекли.

— Ще, ще!.. Аж чотири рази, — кричала вона, заливаючись реготом.

Григорій Петрович, пом'явшись, покорився.

— Два, — промовила вона тихо і злегка зачепила картами. Втретє ще легше; а напоследок — він не розібрав, чи то вона картами вдарила, чи тендітними пальчиками злегка доторкнулася, неначе ущипнула.

Він тільки запримітив, що якась нетерпляча ураза пробігла по її веселому личку.

— Не буде ж і вам пощади! — скрикнув він, здаючи карти.

За другим разом зосталася вона, та ще аж на десяти картах.
— Носа! — гука, наче люто, жартуючи, Григорій Петрович.

Двома картами заслонилася вона, виставляючи свій трохи кирпатенький кінчик носа.

— Раз! — гукнув Григорій Петрович і замахнувся. Метко вона затулилася, — карти ударилися об карти.

— А уговор? — спитався він з докором.

— Уже раз, — защебетала вона, — уже раз. В тому-то й сила, щоб уцілити.

— Ну, держіть... Два!

— Ой боляче! — скрикнула вона і мерщій потерла носа. Невеличка смужечка зачервоніла на кінчику.

— А мені не боляче було? — спитав він і знов замахнувся.

— Три! — і промахнувся. — Чотири!.. — гукав далі.

— Григорій Петрович! — окликнула його Пистина Іванівна з другої хати. Він озирнувся... У гостинній тільки він з попадею був, та на порозі дітської стояла Пистина Іванівна.

— Оставте, — промовила тихо Пистина Іванівна, як він підійшов до неї.

— Останні дарую... — сказав він, вертаючись до попаді, складаючи карти.

Попада пильно глянула на нього.

— Тим не хочеться? — тихенько спитала, мотнувши головою на дітську, звідки доносився голос головихи: «І завели! Ще носи поодбивають... Тільки їх і чутно».

Григорій Петрович озирнувся. Пистини Іванівни вже не було. Він кивнув головою.

— У-у, подлі! — прошептала попада і зломила пальці; наче один, разом вони хруснули в неї.

Цілий вечір після того вона була смутна, мовчазна.

Після закуски, як прийшлося хлиснути вина, вона тільки розбалакалася. Хтось з чоловіків завів був пісню.

— Ви вмiєте співати? Будемо співати! — скрикнула вона, схопивши за руку Григорія Петровича.

— Будемо. Заводьте.

— Лермонтова: «Вихожу один я на дорогу» — знаєте?

— Трохи.

Вона вискочила наперед хати і почала. Тихо-тихо, мов з-за гір донісся забій золотого дзвоника, роздався її тонкий голос, дедалі все дужчаючи та піднімаючись угору. Григорій Петрович підхопив тенором... Усі зразу стихли, мов поніміли, слухаючи пісню. І було що послухати... У кожного перед очима встала ніч, тиха та зоряна; сизим мороком криє вона чорнії гори, страшенні

скелі... Чується туга невимовна, та туга, що огортає самотню душу серед пустині німої... Здається, гори ворущаються, скелі шепочуть між собою, дослухаючись до того гомону, що йде від неба. А там? Там тисячі тисяч зірок одна перед другою вигравують: та лупає, а та труситься тихо... Ось скільки їх зірвалося і полетіло на різні боки, — тільки огненні сліди вказують їх веселу дорогу... Серце замирає; душа роздимається, ширшає... Здається, що все те у ній коїться, через неї проходить. Чоловік не чує себе, не пам'ятає... Піщина серед сього безмірного світу, невеличка цяточка його, — він чує, як кидається всесвітнє серце, б'ється його жила, бринить щось у кожному суставі... пам'ять меркне, думки зникають... Він замирає... Він чує, що замирає.

Пісня теж замерла; її голос давно вже зник, а проте у хаті стояла така тиша, мов слухали всі її далекої луни. І справді — луна та стояла в кожній душі, бриніла у кожному серці, ворушила якісь глухі, невідомі почування. Всі мовчки, схилившись, сиділи.

Перший секретар з суду порушив ту німотну тишу. Мовчки він знявся з місця, мовчки опустився перед попадею на коліна і, вхопивши за руку, промовив:

— Матіночко наша, канареєчко! Ще разок... ще хоч трошечки... Дайте умерти, — замолився він, припавши до її руки. Роздався поцілунок. Попада тріпнула очима.

— Зроду-віку не чув нічого такого... Матінко, канареєчко! — гукав він, згорнувши хрестом на грудях руки. Його жінка, як обпечена, схопилася з місця і, пробігаючи повз нього, штовхнула.

— Бочко! — скрикнув він, задержуючи її за плаття. — Ти чула? Чула коли таку пісню, такий голос?.. Серафими і херувими так тільки Бога вихваляють.

Усі прийняли те за жарти і зареготалися. Сама секретарша, щоб не подати виду, як се їй до серця доходить, усміхнувшись, промовила:

— А ти вже, мій голубе, й розкис... Що то він у мене голінний до пісень, а надто як ще й вип'є... — повернулася вона до попаді.

— Вип'є! — гукнув він. — Умру колись від них! Так мене й розірве, рознесе на шматки! — гукав він, хапаючися руками за груди, мов показував, як його буде розносити.

— Оце, який ви!.. То я не хочу й співати, щоб ви не вмерли, — обізвалася попада.

— Матінко... Канареєчко. І без того умру. Заспівайте! — І він порвався був знову її у руку поцілувати.

— Добре, добре — заспіваю. Тільки устаньте, тільки не цілуйте, — защебетала вона, граючи очима; вони, здається, казали

у неї: а що, а що? Бачили мене? Чули? Схочу — усі тут будете у моїх ніг плазати, мої руки лизати!.. Здавалося, вона росла, віщала, ширшала. Не невеличка дівчинка стояла перед очима, а велична цариця.

Завели другу, веселеньку; потім знову журливу, а на перемену знову веселу. Вечір закінчився танцями. Секретар суду, хлебснучи вже й геть-то, ухопив попа — і пішли удвох драти гоцака, аж стіни ходором ходили.

Розійшлися геть за північ. Піп так підтоптався, що ледве ногами плував. Григорій Петрович згодився провести їх додому.

Тільки що вийшли за двір, вона схопилася за його руку, і вони пішли вперед; піп, поспішаючи за ними, писав мисліте і щось розмовляв сам з собою. Вони не слухали його розмови; у них розпочалася своя, весела, жартівлива. Звішуючись на його руку, вона так голосно реготалася, що аж луна розлягалася по дворах; злякані собаки кидалися під ворота, пробігали дворами, гавкали, вили; піп гукав на собак, посилаючи їх кудись далеко, а вона горнулася до Григорія Петровича, ховалася за нього, щоб, бува, вони не покусали.

— Я надіюся, що ви тепер, знаючи наш захист, заглянете коли-небудь у нього? — сказала вона, прощаючись, як дійшли вони до двору.

— Ваш гість! — одказав Григорій Петрович; а піп у знак приятельства обнявся й поцілувався з ним.

Григорій Петрович вертався додому п'яний тією радістю, що випається чоловік, провівши весело вечір. Голова його горіла; серце якимось нестямно билось... «Піду, безпремінно піду», — шептав він, перебираючи дні та вираховуючи, у який би його зібратися.

Невеликі, видно, були збори, коли він на другий день і пішов. Вернувся додому рано, зате ще п'яніший, ще веселіший. Він не пішов до себе у хату, а пройшов до куми похвалитися, як вони весело провели той вечір... скільки співали, і піп співав!..

— От люди! — скрикнув він зопалу.

— Ой, стережіться голубих очей! — болісно усміхаючись, відказала йому кума. Вона чогось увесь вечір була сумна, задумана. Григорій Петрович не примітив того й веселий ліг спати...

На третій день він гуляв і... сам не знає, як опинився у попів; на четвертий — знову... Незабаром він почав там бувати, як дома, як свій чоловік.

По городу пішла поголошка. Люди слезбевували про їх довгі гулянки удвох поза городом. Хтось примітив у вікно ввечері, як сиділи рядком, пили чай... Її рука лежала в його руках, він раз поза раз приводив її до свого рота і тихо цілував, кожний раз

роздивляючись, мов вона мінялася від його поцілунків, ставала краща. Куховарка, синьоноса Педоря, комусь хвалилася, що і батюшка про те знав, та тільки мовчав. Раз тільки, перебравши через міру, він завів про те розмову з нею, прохав, аж плакав, кинути таке життя.

— Буде того, що я тебе раз покрив, що перед Богом гріх на себе прийняв... Ти знаєш, як преосвященний дізнається? — умовляв він її. Та вона йому зразу забила баки.

— Плювати мені на тебе та на твого преосвященного. Як жила, так і житиму! — відказала вона.

Багато дечого ще плела куховарка Педоря. Та чого не наплете наймичка, що їй повинно за три місяці заплатити, а ні за один не заплачено?

VI

Минало літечко тепле з його ясними та привітними днями; насувала осінь сумна з густими туманами, з темними непроглядними ночами. Настане день — літній вечір ясніше, малий та короткий, сюди-туди повернувся — вже його й немає; а ніч довга-предовга — і виспишся, і вилежишся, а світ не заглядає у вікно, десь дримає за горою; у шибки тільки стукає дощ та наганяє нудоту.

Христя і незчулася, як минуло літечко тепле, наступили ночі холодні, пішли дощі безперестанні, замурували людей по хатах. Надвір вийдеш — дощ, та кал, та туман непроглядний; і в хаті не краще: сіро, аж жовто, наче димом накурено.

Сумно у такі часи не тільки в селі, сумно і в городі. По селах хоч робота є — прядуть, шиють; а в городі одбув день та й спи або нудися цілу ніч.

Христя, щоб як-небудь скоротити час, почала вишивати сорочку; а Мар'я або їй помагала, або качалася на печі, пригадуючи всячину з свого життя. Від того безталанного дня, як вернулася вся побита та понівечена, вона нікуди не ходила; все дома та дома, все сумна та невесела, не раз гірко й плакала. Та що сльозами поможеш? Тільки очі наплачеш та себе зсушиш. Мар'я, справді, почала сохнути. Часто вона жалілася Христі, що корсетка на ній, як мішок, теліпається; у спідниці — двічі гаплички переставляла; і на обличчі, — хоч бліде воно було в неї, та повне, — тепер і обличчя осунулося, почало жовтіти, очі — меркнути; і не одну білу волосину у висках запримітила Христя.

Одного такого вечора Христя, подавши панам самовар, при-мостилася на полу шити, а Мар'я побралася на піч. Кругом їх

було тихо; з горниць тільки доносився брязкіт посуду та неясний гомін. Мар'я і Христа мовчали. Христа, схилившись над шитвом, корписала голкою; Мар'я дивилася з печі на неї і — по очах видно — сумувала.

Вона думала: отже Христа сидить, шиє сорочку, виплутує мережку; а вона лежить і ні до чого не прийметься. Їй і не хочеться ні до чого прийматися; руки не здіймаються... Та й нащо? Христа молода, до неї усе усміхається; їй здається все таким привітним та гарним... Колись і їй було так; а тепер?.. що усміхалося — те тепер кривиться, насміхається; що радість несло — те тепер щипає за серце, нове лихо приносе... Що ж се таке: старість іде чи безнадійне життя нагнітило?.. Мар'ї стало гірко-гірко. Вона б, певно, заплакала, та панич саме вийшов з горниць. Проходячи у свою хату, він зупинився біля Христі, задивляючись на її роботу.

— Ну, чого вам? — спитала Христа, ховаючи під руку сорочку.

— Хіба не можна? — спитався він.

— Авжеж, не можна! — одказала зашарівшись Христа.

— Боїшся, щоб не зурочив?.. У мене не такі очі, — мовив він тихо і пішов у свою хату, зачинився; Христа провела його очима аж до дверей, витягла з-під руки сорочку і знову нахилилася над шитвом. Мар'я бачить по Христиному обличчі, як її збентежив той паничівський погляд, як звеселив, утішив. А її вже ніщо не втішає.

— Ох, життя трикляте! — промовила голосно Мар'я, аж Христа струснулася... І знову тихо; тільки лопоче полотно у Христиних руках, деренчить голка, рівняючи збори, шелестить нитка, прошиляючись поміж чисницями; рука Христина метушиться, а поза спиною на стіні тінь від неї несамовито бігає, хитається...

Ось чутно — щось зашелестіло у сінях, ступає... Іде хто? Христа і Мар'я разом повернулися до сінешніх дверей. Двері розчинилися, і на порозі появився... пан — не пан, а в панській одежі; обличчя сухе, довгобразе; вуса руді та довгі; щось за ящик чорніє під рукою.

— Григорій Петрович дома? — спитався прихожий товстим охриплим голосом.

— Дома! — одказала Христа.

— Куди до нього пройти?

— Туди! — указала Христа на двері.

Незнайомиць, проходячи, зупинився біля Христі, витріщивши на неї здивовані очі.

— А-а-а! — прогук він, роззявляючи рота.

Христа собі зирнула і, зашарівшись від його прикрого погляду, мерщій схопилася втікати... Мар'я зареготалася.

— Лука Федорович! Слихом слихати, в вічі видати! Скільки літ, скільки зим! Та ще й з скрипкою?.. Прошу до хати! — роздався з-за Христіної спини паничів голос.

— А я оце задивився на вашу дівчину, — гуде незнайомиць. — Де ви таку видрали в біса хорошу?

Христя мерщій сховалася за піч і не дочула, що панич одказав. Незнайомиць пройшов у паничеву хату, двері зачинилися, і з-за них тільки глухо доносився його товстий, охриплий голос.

— Це знаєш, хто такий? — спитала Мар'я Христі, як та почала умошуватись знову за роботу.

— А хто, столяр, може? — угадувала Христя.

— Столяр!? — зареготалася Мар'я. — А бодай тебе! Це — Довбня, панич Маринин!

«Оце то він!» — подумала Христя, схиляючись над шитвом.

— Що ж воно таке? Служить де, чи як? — спитала далі у Мар'ї.

— Не знаю, чи він слуге де, чи ні. Знаю, що півчою в соборі заправляє. Як став старостою купець Третинка, то відкілясь його привіз. Він, либонь, на попа учився, та не схотів святитись у попи. А п'є — то не доведи Господи. Як закуре винокурню, то тижнів зо два кружає. Усе, що має, проп'є, в одній сорочці по шинках бігає, аж поки де під тином не звалиться. Візьмуть тоді у шпиталь; вилежаться, витверезиться, і вийти б — та ні в чому. Тоді вже й складаються — хто що там дасть, пошиють йому одяжу, приборуть як слід. Ото він і знову за діло візьметься. Там такий майстер грати! І до півчої має кебету: як без нього співають — наче вовки у лісі виють: той туди, а той туди; а як він заправляє — то наче янголи ті — согласно та гарно.

— І дасть же Господь такий талан чоловікові, та от так і не вміє його шанувати, — одказала, зітхнувши, Христя.

— Піди ж ти... І вчений, і розумний, та — ба! Паничі ним гордують, — як його з п'яницею водитися! Панянки — соромляться, бояться; одні купці за нього... Що ти з гріхом чоловічим поробиш? Такий уже його гріх!

Поки Мар'я розказувала Христі про Довбню, тим часом у них з Проценком велася своя розмова.

— Ви кинули у мене своє лібретто та й не приходите. Що, думаю, за знак? Чи не забули? Віднесу хоч сам, — казав Довбня, кладучи на столі скрипку.

— Спасибі! — подякував Проценко. — Мені так заніколюлося.

— Еге, я ще і скрипку приніс разом з лібреттом. Може, ми що й ушкваримо! — увернув Довбня круто.

— Як? То ви скористувалися лібретто? — зрадив Проценко.

— Кий чортів батько! Дуже закрундзьоване, — одказав Довбня. — Весілля трохи розпочав. Похвалюся, тільки спершу скажіть: чай у вас є? Я чаю не пив.

— Христе! — кинувся Проценко до кухні. — Чи вже самовар прийняли?

— Ні, ще у горницях.

— Не можна б попрохати у Пистини Іванівни чаю?

— Зараз.

І Христя метко вертнулася, скочила з полу й побігла в горниці.

— Як гляну на вашу дівчину, то й чаю не пив би — все б на неї дивився! — бубонів Довбня, пильно задивляючись на Христю, як та піднесла йому чаю на невеличкій підставі.

— Та беріть уже, а то кину! — червоніючи, як маківка, мовила Христя.

Довбня, не спускаючи з неї очей, нехотя простяг руку і ледве узявся за блюдо, як Христя, наче муха, вертнулася і мерщій вискочила з хати.

— Оце так! оце смак! Це не городська... хльорка, не панянка, що у їх жилах замість крові тече буряковий квас або сирівець. Ця — запечена сонцем; у сієї кров — огонь! — бубонів Довбня, бовтаючи ложечкою чай.

І почав розказувати Проценкові різні приповістки з своїх п'яних походеньок. То були незвичайні приповістки, безпутні речі безпутного п'яного бажання та жаги; від них аж на душі переверталосся у свіжого чоловіка. Недобрими, видко, здалися вони і Проценкові, бо він мерщій перебив Довбню:

— Казна-що ви мелете! Невже розумному чоловікові на таке повинно пускатись?

— Розумному, кажете? — спитав спокійно той. — А при чому тут розум? Натура, та й годі! Їсте ж ви? п'єте... ну?

Він не доказав. Та нічого було й доказувати: Проценкові стало аж страшно від такої голої та нічим не прикритої правди. Він почав заминати розмову, переводити її на другі речі, поки не звернув на лібретто, над котрим він, як познайомився з попадею, просидів з тиждень. То була хоч і похапна робота і не досить зграбна, але він дивився на неї, як на діло великої ваги. Його голову давно вже морочила думка бачити коли-небудь свою оперу, скомпоновану на голоси рідних пісень — таких чулих та глибоких. Досі їх тільки ставили на кону — і всім вони так подобалися; іноді декілька зводили й докупи, чергуючи поважну з веселою, і така постанова мала страшений вплив

на слухачів; отже то не була ще опера, — то були тільки перші кроки до неї, перші несміливі підступи до того великого діла, що дожидало свого ватажка, який перший узявся б за нього. Хто знає, чи не він, бува, буде той перший? Адже ж йому першому спала про те думка! Чому ж нею не скористуватися, як є хіть і жага до сього? Треба тільки лібретто виконати, а голоси до нього підставити з тих самих пісень, що народ співає... Це вже пустяковина! Попрохати кого-небудь, хто знає ноти, щоб завів їх у голоси, та й годі! Шкода, що він сьому не вивчився, а то б і прохати не треба, — сам усе б виконав... Його ся думка так посіла, що йому вже ввижалася його опера, виставлена на кону. Усюди тільки й гомону, тільки й речі: Проценко оперу написав! Ставлять Проценкову оперу!.. Ой, дій його честі! Треба мерщій лібретто писати та присвятити попаді, такій хорошій співусі. І він його за тиждень одмахав. У тому лібретто він розповідав, як за немилого видавали заміж дівчину, як грали весілля, як вона була безталанна за нелюбим чоловіком і як їй довелося утопитися з горя. Прочувши, що Довбня добре знає ноти та до того ще й на скрипці грає, він пішов познайомитися з ним і попрохати завести в ноти голоси до його лібретта.

— Я його виконав, — хвалився він Довбні, — потай миру у своїх глибоких думках, виняньчив у своїй душі, випік на огнищі свого серця!

— Не доводилося мені куштувати яєшні, пряженої на такому огнищі, то й боюсь, щоб не опікся! — одказав той, не то дивуючись, не то глузуючи.

А проте взяв лібретто, щоб перше всього його прочитати, і обіцяв, що коли зможе що зробити, то й своїх рук приложить до голосів.

Тепер ото Проценкові страх як хотілося знати, що зробив Довбня з його лібреттом. А вже коли він прийшов з скрипкою — то, певно, має чим похвалитися. «Та хай спочине, чаю нап'ється, покуре», — думав Проценко. А Довбня, сидячи за столом, кадив, мов з димаря, на всю хату, запиваючи чаєм кожну затяжку.

— Ануте, заграйте що-небудь, — попрохав Проценко, як той, випивши шклянку чаю, кинув у блюдце недокурок завтовшки з палець.

Довбня мовчки устав, повагом почвалав до скрипки, відімкнув її, витяг скрипку, побренькав на струнах, повів раз смичком і почав настроювати.

— Ось почуєш, як він добре грає! — обізвалася Мар'я до Христі, підводячи голову слухати. Христя мовчала, тільки ще мов нижче схилилася над роботою.

Довбня, наструнчивши скрипку, поцигикав-поцигикав і ви-йшов насеред хати. Розставивши широко ноги й придавивши підборіддям до плеча скрипку, він почав грати... Тихо, глухо, мов здалека, з-за гори, доноситься гомін, топіт... чується маршова козацька пісня... Ось вона все наближається та наближається... Це ж не маршова, козака пісня, це — молодецький поїзд везе князя до молодої. Так-так... То молодого бояри гукають, а дружка вершить. І зразу — як одрубало: скрипка, зично гукнувши з усіх чотирьох струн, замовкла.

— Що це він грає? — спитала Мар'я. — Щось по знаку.

— А це ж як ведуть молодого до молодої, — одказала Христя.

— Так, так... — почала Мар'я і не договорила: Довбня знову загравав.

Лящить-голосить тонкий та дзвінкий голос першої дружки у хаті молодої; тяжку та плакучу заводе він пісню, розпочинаючи дівич-вечір; її подруги на кінці підхоплюють і мчать-підносять високо вгору. На їх заводи обзивається з-за хати парубочий поклик... Молодий, молодий з боярами наближається, йде!.. Ще дужче заливаються дівочі голоси, ще вище шугають угору, мов пустилися один перед одним наввипередки; а бояри за ними — навздогінці... Ось вони наближаються, зіходяться; ось зійшлися докупи, злилися в одну пісню... Гучна, важка, пливуча полилася вона, як вода, понеслася над усіма головами. Всі, здається, мовчки схилились та слухають її, а вона, як вихор, знялася вгору і мчиться-несеться все вище та вище...

І знову обрубий перерив.

Трохи згодом зачулася метелиця. Спершу повагом, а далі дрібніше та дрібніше, поки не перейшла на козачок. Смичок несамовито забігав по струнах; струни аж клацають та цмокають, виводячи дрібушку. У Проценка аж жижки під ногами сіпало; а перед очима розвернувся рівний та чистий двір, а посеред нього — весілля... Йому ввижається, як дрібненько перебирає ніжками ота дівчина; як отой парубок налягає на закаблуки, садячи тропака... А он, а он, — наче м'яч застрибав, пішов другий навприсядки. «Ану, ще наляж, піддай огню! піддай палу!» — кричить дружко, б'ючи в долошки... І знову все зразу обірвалося.

Довбня замовк; а Проценкові все ще вчувається дрібний козачок, все ввижається, як крутяться перед його очима люди. Чийсь регіт очунав його; він мов спросоння підвів голову, оглянувся... То з кухні доносився регіт. Христя не видержала і схопилася з полу та пішла по хаті вистрибом, а Мар'я з печі реготалася.

— Х-х-у! — зітхнув Проценко. — Батечку мій! та се страшна штука! — скрикнув він.

А Довбня, мов не чув нічого того, почав знову:

Ой стій, сосно,
Та розвивайся!
Рано, рано!.. —

понеслася журлива пісня; і в голос їй дружкова шабля гепає в стелю раз, удруге і втретє. Ті забої — наче на даний поклик — повідають, що незабаром почнеться щось поважне та дуже вразливе! І воно справді почалося... Пісня затихла. Гомін — не гомін, а якась трусанина знялася. «Пора молоду виряджати до молодого. Пора!» — гукає дружко. Дружки починають важко-важко, і музика підтягує їм ще важче... «Вставай, княгине, прощатися з родом та з своєю волею дівочою. Тепер ти вже не вільна птиця, а чужа робітниця. Свекруха тобі голову скребтиме, а свекор докорятиме, та нікому буде заступитися; своя дружина поб'є-полає — та нікому пожалувати. Сльози та скорбота та довічна нагальна робота красу твою знехтує, саму тебе зігне та зостаріє. Вставай же, княгине, прощайся з своїм родом, своєю волею та красою дівочою!» І княгиня, спотикаючись від сліз, іде уклонятися батькові-матері... Настала важка хвилина. Скрипка у Довбні стогне-ридає. У Проценка аж зітхання сперлося в грудях, аж сльози виступають на очах... От-от вони бризнуть!.. Вони б, може, і бризнули, якби дружко, порядкуючи, не вигукнув: «Годі, годі! рушаймо!..» І знову понеслася маршова пісня, спершу гучно-зично, а далі все тихше та тихше, мов молодецький поїзд, виїхавши з двору, спустився у балку або сховався за лісом-горою... Тепер тільки Довбня спустив з плеча скрипку і положив її на столі.

— Оце вам і весілля до вашої опери, — сказав він і почав витирати піт з лоба.

— Хх-у! як уморився! Хай йому гаспид, — додав і мерщій побрався до тютюну.

Проценко сидів, мов на угіллях: очі в його горіли, щоки пашіли, зітхання важке, поривчaste.

— Господи! — скрикнув він, зломивши пальці, що вони у його аж хруснули. — Перше зроду чую на своєму віку таку непевну музику! Хай тепер італ'янци або німці підкинутья з своєю!.. То ж — великі генії творили, а це — народ... проста народна пісня!.. О, я, здається, розуму позбудуся! — скрикнув він і забігав по хаті. Нешвидко після того прийшов він до пам'яті і заговорив спокійніше:

— Не ждав! Не ждав я такого, правду кажучи. Я думав, що Лука Федорович забув про моє лібретто; та й сам почав забувати про нього... Аж бачу — ні. Хоч ваша музика і не до слів, зате — яка артистична штука! Що ви думаєте робити з своєю п'єсою?

— Що ж я зроблю з нею? Нічого... пограю кому-небудь, та й годі! — одказав Довбня, випускаючи з рота цілий оберемок диму і огортаючись ним, наче хмарою.

— Як нічого? — скрикнув Проценко. — Ні, так не годиться вашу п'єсу треба в ноти завести та надрукувати! Треба повідати людям, які дорогі та музичні мотиви виховує народна пісня! Великий гріх буде, як ви їх так занехтуєте.

— А де я у гаспида візьму грошей, щоб надрукувати? — спитався Довбня.

— Хочете, я візьмуся? У мене в Петербурзі є один знайомий музика. Я до нього одішлю. Хай покаже Бернардів чи кому там... І вашу п'єсу надрукують, безпремінно надрукують... Багато знайдеться рук узятися за таке митецьке діло... Заграйте ще що. Козачка чи те місце, де молода прощається з родом... Голубчику!.. А знаєте що? У таких справах, знаєте, хто найкращий оцінщик? Народ! простий народ! Ви нікому не вигравали?.. Кликнемо Христю, Мар'ю, прислуга тут — хай вони послухають; та питаємо, що вони скажуть, — цвірінькав Проценко.

Довбня лукаво усміхнувся у свого рудого вуса.

— Ви смієтесь? — скрикнув Проценко. — Ви знаєте Пушкіна?.. Знаєте, кому він читав свої народні пісні? Своїй няньці — Радіоновні! І коли та чого не розбирала, він перероблював свої безсмертні твори...

— То ж слово, а це голос, — перебив Довбня.

— Ну, то що? Візьмемо Шевченка, — почав доводити Проценко. — Прочитайте його народові — і він буде плакати! А скажіть, кого з нас Шевченко не хапає за серце? Ви теж — музикальний Шевченко.

— Далеко кущому до зайця! — увернув Довбня, та Проценко не слухав.

— Як той, так і ви, — гукав він на всю хату, — за основу взяли народну пісню, на ній построїли свої твори. Його народ розуміє — повинні і голос розуміти. О-о! Народ — великий естетик!.. — придавив він на сьому слові і, повернувшись до Довбні, запитав: — Кликнути, чи що?

Довбня мовчки хитнув головою. Йому більше всього бажалося подивитися на Христю, що так йому запала у вічі, ніж послухати, що вона на його гру скаже.

Насилу Проценко умовив Христю увійти до нього в хату; та вона сама, певно, не пішла б, якби Мар'я не потягла за собою.

Довбня аж зареготався, як Проценко посадив їх рядком на кроваті.

— Ануте ви, великі естетики, — глузуючи, сказав він, — слухайте обома ухами.

І почав невірницький плач, як плачуть козаки у турецькій неволі, здіймаючи руки до Бога і молячи в нього смерті. То була невеличка часточка з народної думи... Плач гіркий, молитва тепла і важке зітхання окрили хату. Перші струни тонко та важко голосили; баски глухо гули, мов задавлений плач з-під землі вивиривався-доносився... Проценко сидів, похнюпившись, слухав. Він вчув, як щось, наче мурашки, бігає у нього поза спиною; то сипне морозом, то пахне жаром, а хвилі важких голосів упинаються в душу, ссуть її, щипають за серце...

Проценко, глибоко зітхнувши, замотав головою; Христя і Мар'я зглянулися й зареготалися.

— Ну, що? — догравши, спитав Довбня.

Проценко мовчав.

— Ні, це не гарна: важка дуже. От що раніше грали — то краща, — промовила Мар'я. А Христя важко зітхнула.

— Чого ти так важко зітхаєш, моя перепілочко? — спитавсь Довбня, прикро заглядаючи на її похмуре обличчя.

— Христе! Мар'є! — почувся в кухні вигук.

— Пані... — злякано прошептали обидві та так і полинули в кухню.

— Позабираються до панича в хату! Чого? — гримала Пистина Іванівна.

— Оце зададуть капоті нашим критикам! — зло усміхаючись, мовив Довбня.

Проценко сидів, похнюпившись, та мовчав, а Довбня довгими ступнями міряв хату.

— Що, якби сю гру почула Наталія Миколаївна? От би була рада! — через який час мовив Проценко.

Довбня став, прикро глянув на Проценка, запитав:

— Яка?

— От з ким слід вам познайомитись! Ви знаєте отця Миколая? Його жінка. Молода, співуча й так страшенно любе музику. Хочете, я вас познайомлю? — засипав Проценко.

— З попадею? — розтягуючи, спитав Довбня. — А в них є що випити?

Проценко зморщився і неохоче одказав:

— Повинно б знайтися, як у кожному сімейному домі.

— А як нема, то якого чорта я до них і піду? Не бачив попівських злиднів? — понуро бубонів Довбня.

Проценко ще більше зморщився. Трохи лиш чи не вгадав Довбня. Скільки він знає — в попів завжди так бідно... «Злидні, справді злидні!» — подумав він. Потім зійшла йому на думку сама попада — така жвава, така вродлива...

— Невже ви людей міряєте по їх достатку? — спитав він, підвівши голову.

— А то ж по чому? — одказав спокійно Довбня. — Прийдеш до чоловіка в хату, просидиш до півночі, та не дадуть ні чарки горілки, ні шматка хліба?

«Облопа! п'янюга!» — трохи не скрикнув Проценко, та тільки засовався на стільці.

— Одначе, про мене, хоч і ходімо, — згодився Довбня. — Потрусимо трохи попівську калитку... Він мені ще по семінарії знайомий, а вона... вона, кажуть, у нього теє... веселенька попадька.

«Теє!.. весела!» — мов кременем черкнуло Проценка; щось непривітне та злюче ущипнуло за серце. Так би, здається, і кинувся на Довбню, так би й загородив кулаком рота цьому чортовому п'янюзі, облопі!..

Проценко прикро глянув на Довбню; а той, наче стовп перед ним — рівний та спокійний, і тільки непримітна ухмилка грала на його устах та понурі очі жевріли стиха. Проценкові чогось стало страшно... Страшно, що такий талановитий чоловік, як Довбня, та отак себе занехаяв.

— Так коли підемо? — допитувався Довбня. — Завтра, чи що? Іде — завтра?

— Як хочете, — понуро одказав Проценко.

Довбня, ще раз покуривши, пішов додому; а Проценко сумний снував по хаті, роздумуючи, як би йому звернутися, щоб не піти завтра з Довбнею до попів. Він каювся, що підмовляв Довбню... Нап'ється та ще ляпне таке, що ні в тин ні в ворота! Від нього всього можна сподіватись... «Сказано: бурсак!» — промовив він уголос і невеселий знову заснував по хаті.

— Паничу! вечеряти! — ускочивши у хату, веселенько мовила до нього Христя.

Він зиркнув на неї. Її трохи розкуйовджена голова, рожеве повне обличчя, гола шия, круглі, мов виточені, плечі — все зразу кинулося йому в вічі.

— Вечеряти? — перепитав він, наближаючись до неї; злегка торкнувся пальцем її гарячого підборіддя, заглянув у вічі.

— Еге, кличуть, — весело защебетала вона.

Серце у нього чогось непевно стукнуло; щось його наче сіпнуло, потягло до неї.

— Куріпка ти польовая, — промовив він любо та тихо і заніс руку, щоб обняти.

Мухою крутнулася вона і зразу опинилася в кухні... тільки половинка дверей гучно бренькнула за нею.

— Чого ти наче ошпарена вискочила? — спитала Мар'я.

Христя тільки важко дихала. Як Проценко переходив через кухню в горниці, вона поза спиною його посварилася кулаком і тихо промовила: «Бач який!»

— Зачіпав? — спитала Мар'я і зареготалася. — Ох ти, простота селянська! — промовила далі і чогось глибоко зітхнула; а Христя, червоніючи, як маківка, похнюпилася... Серце у неї так билосся!

У горницях за вечерею Пистина Іванівна сміялася з його вигадки — кликнути прислугу цінувати Довбнину гру. Проценко не сердився, навпаки — жартівливо показував, як Мар'я підпиралася рукою, дослухаючись, як Христя важко зітхала. Від його кумедних приповісток реготалася Пистина Іванівна.

Як він вертався з вечері у свою хату, Мар'я його зупинила.

— Так ви такий? — спитала його, усміхаючись. — Святий та божий: свічки поїли та поночі й сидите?

Він жартівливо глянув на Мар'ю і, скрутнувши дулю, підніс її під самий ніс.

— Бачила? — спитав.

Христя так і приснула, так і залилася реготом. Він посварився на неї пальцем і мерщій скрився до себе в хату. Все те скоїлося в одну мить: здається, пробігла блискавиця, свіркнула і — зникла.

— Умора — не панич! — зареготала Мар'я. А з горниць доносився регіт Пистини Іванівни.

— О, бодай його! Який кумедний він! І вигадати таке: кликнути Христю та Мар'ю цінувати гру.

— Кумедний то кумедний, а ти лишень доглядайся, щоб часом та кумедія до сліз не довела... — понуро промовив Антон Петрович.

— Кого? — спитала Пистина Іванівна.

— Тобі краще знати, кого! — одказав Антон Петрович.

Пистина Іванівна тільки закопилила губу.

— Вигадай ще що!.. — позіхнувши, промовила вона.

Швидко усі полягали спати; ліг і Григорій Петрович, хоч йому ще й не хотілося. Та що він буде робити? Він так багато звідав усякої всячини сьогодні; ще ні один вечір не минався йому так, як сьогоднішній. І Довбнина така порушлива гра, і його круті та дебелі речі, нічим не прикрита їх гола правда, розмова з прислу-

гою, Христина, досі не примічена ним, врода — все те, мов живе, ставало перед ним, вертілося перед очима у темній темноті... І сам він не знає чого — рядом з Христининою постаттю метушилася попадина, невеличка, тендітна, з блакитними веселими очима. Чогось вони одна за одною ганялись, одна одну випереджували, мов суперечилися одна з одною, мов змагалися, кому з них першу постать зайняти... Серце у нього так шпарко билось! Гаряча кров дзюркала по жилах, біла у голову, здіймала хмарами думки, закрюковувала у серці тихі та втішні почування, якісь невиразно любі надії... «Та — уже розквітла квітка, пишна, та не запашна; а ся — непочата криниця...» — думалось йому. Хто то з неї перший води набере?.. Йому робилося душно; зітхання палке-гаряче, у роті сохло... І він несамовито ворочався з боку на бік.

А тим часом на печі в кухні чулося шушукання.

— Який він гарний та ввічливий! Уже не той, що на скрипці грав, — наче дзвоник, тихо промовляє молодий голос.

— І ти б такого покохала? — допитується молодого — охриплий...

— От, уже б і покохала! — з докором дзвоне молодий.

— Та не крийся: хіба не примітно, що і в тебе обізвалося? — гуде охриплий...

— Ще й як закрюковує!.. — і дзвінкий регіт розкотився серед темноти.

VII

— Дома? — спитався Проценко другого дня звечора у попадиної наймички, синьоносої Педорі, увіходячи разом з Довбнею в кухню.

— А де ж, як не дома? — непривітно одказала та товстим, гугнявим голосом. — До вас мала посилати! — додала ще товще.

Довбня витріщився на Педорю: звідки, мов, така гостра взялася?

Тим часом попададя, зачувши знайомий голос, весело відгукнулася з другої хати:

— Нема дома! Нема дома!

— А де ж бариня? — жартував, уступаючи в горницю, Проценко.

— Господи! І не гріх вам?.. — почала було попададя, та, забачивши Довбню, зразу умовкла.

— Не лайте мене, Наталія Миколаївна, — почав Проценко. — Я до вас привів мого доброго знакомого — Луку Федоровича Довбню. Пам'ятаєте: давно якось хвалився вам про нього.

— Я рада... — займаючись краскою, промовила попада, подаючи Довбні руку.

— Той чорт, що в буряки кришать, — жартував Довбня, здавлюючи її невеличку руку так, що аж тендітні пальчики злиплись до купи.

— А отець Миколай дома? — спитав Проценко, шукаючи очима місця, де б сісти.

Бігучі попадині очі зразу помітили те.

— Отця Миколая запрошено на хрестини, — одказала вона і мерщій кинулася в другу хату за стульцем.

Довбня почав оглядати хату. У кутку біля невеличкого столика стояло всього тільки два стільці, на столі вигравав самовар журливу пісню. Давно вже він не бачив ні віхтя, ні цегли, ні попелу: зелені патьоки застинали його замурзані боки, кран схилився набік, з нього капотіла вода прямо на стіл; на йому геть одсторонь стояло два стакани; в одному недопитий холонув чай, а в другому якась бура водиця димилася; чайник неприкритий парував. Видно, не хазяйська рука ходила біля того. Та й хата видавала невеликі про те клопоти: стіни голі, полупані; долівка, неметена, хрущала під ногами; тут валялися всякі об'їдки, кісточки, крихти хліба і лушпайки з насіння... У другому кутку стояв обірваний диван, мов горбатий старець примостився біля стіни спочивати... Всюди били в вічі злидні та недостачі.

Поки Довбня оглядав те убожество, з другої хати виткнулася Наталія Миколаївна з стульцем.

— Це ви мені несете? — зупинив її Довбня, перехоплюючи стулець у свої руки. — Марно працювалися: я такий, що і долі посидів би!

Наталія Миколаївна не знала, як їй прийняти ті Довбнині речі: чи за посміх над їх злиднями, чи над її непорядком. Від сорому у неї й уха почервоніли — не тільки щоки. А тут ще піддала жару й Педоря: з грюком розчинивши двері, вона увалилась у хату і, наступивши Довбні на ногу, кинулася до самовару.

— Дивися — ноги одтопчеш! — скрикнув Довбня.

— Хіба в мене є там очі? — одказала непривітно, беручи самовар.

— Педоре! — гукнула попада. — Куди ти самовар береш?

— Хіба не треба підігрівати? А яким чортом гостей напувати? Там води вже немає, — суворо одказала попаді.

— Педоре! — стукнувши ногою, скрикнула попада. — Скільки разів я тебе прохала: не провадь ти мені хоч при людях своїх чортів!

— А чим же справді будете напувати? Поміями? Дивіться — я ще й винна! — правувалась Педоря.

— Педоре! Бери самовар! бери все!.. тільки йди собі, не обзивайся до мене!.. Господи! — пожалілася попада перед гостями, коли Педоря вийшла у кухню з самоваром. — Нема, мабуть, нігде такої прислуги, як у нас... Отже держить!

— Держить? — одгукнулась Педоря. — Добре держати, грошей не плативши! Заплатіть мені — я й сьогодні піду від вас і десятою вулицею обминатиму... Держить!

— Та замовч, Христа ради! — попрохала попада, зачиняючи двері від кухні.

— Та чому ви її справді не розщитаєте? — увернув Проценко.

— Ну, скажіть же йому! — одказала попада, гнівно насуплюючи брови.

— Йй, видно, ніхто ще ніколи рота не загороджував! — додав Довбня.

— От ще! — промовив Проценко.

— Атож! — свіркнувши очима, скрикнув Довбня. — Ось наступила на ногу, та ще й на мозоль... Хоч би добре що! а то... Гидко на скіпки взяти!.. Тьфу!

Попада і Проценко разом зареготалися, так смішно виплювавсь Довбня.

— Оце який ви страшний та сердитий! — скрикнула вона, сподіваючись повернути розмову на інші речі.

— Та пальця в рот не кладіть: ще зуби цілі, — жартував Довбня начебто й гнівно.

— Невже? — тихо спитала вона, лукаво стрільнувши на його очима.

В її голосі почувалися жартівливі іграшки, в її очах світилася тиха усмішка, на її обличчі грала краска. Наче та кішечка прикрадається здалеку до мишачої норки, прикрадалася вона тихим голосом та привітним поглядом до насупленого Довбні, що сидів на стулі похмурий і крутив довгого рудого вуса... Щоб вона та не розворушила кого? Та як схоче — і німе заговоре!

Довбня справді заговорив. Своєю крутою та дебелою мовою він так і сипав жарти, наче дровами вергав на всі боки; Проценко піддержував його, увертаючи коли-не-коли яке слово, а попада піддавала жару то веселим поглядом, то безжурним реготом. У хаті зразу стало так утішно та весело! Недавнього гіркого неспокою наче й не було; не примітно навіть ні злиднів, ні непорядку: і долівка мов сама собою промилася, й стіни побіліли — вирівнялися, і лойова свічка так ясно горіла!.. Гучна розмова укривала

хату. Вона ущухла тільки тоді, як Педоря одчинила двері, щоб внести самовар. Крекчучи, вона підняла його, постановила на столі і, окинувши всіх непривітним поглядом, мерщій повернула назад.

— А я сидів та ждав... Ну, думаю, перший раз ногу одтопта-ла, а тепер уже й самовар виліє на мене, — промовив Довбня їй услід.

Нестямний регіт обняв хату... За ним не чутно було, як Педоря, прогугнявивши собі під ніс «заціпило?!», грюкнула дверима.

За чаєм ще веселіше пішла розмова. Проценко й не думав, що Довбня був такий балакучий та жартівливий. Хоч без крутих слів не обходилося, отже він так непримітно уплітав їх у свою розмову, мов золотар цяцькував персні дорогими камінцями. Регіт не стихав, коли він говорив, а він мовчав мало. Пригадалися йому давні часи, часи бурси, гречаних галушок, червивої каші та веселого товариства. І він розказував, як трохи не кожної ночі, накинувши на себе лихенькі хламиди, тягли вони на здобич; як розбивали обходи, били об'їждчиків, пили вольну горілку, крали сало, а раз живого кабана на вулиці спіймали, закололи, зтягли до річки і до світу упоралися так, що і сам чортяка не знайшов би слідів. А то в пана украли дочку. Поки одні співали під вікном канти, а старий слухав, другі з дочкою вже сиділи в попа і мого-ричили звінчати пару. Кинувся пан дочки, а вона вже не його. Посердився старий, полаявся, та нічого не вдієш — прийняв з зятем до себе. Старого попа тільки вижив із села, замість його настановив свого зятя.

— Тепер благочинним уже... розкошує! — додав Довбня.

Наталія Миколаївна важко зітхнула. Її вразило не те, чим потім став зять того пана, а те, що украв дочку.

— Що ж, вони раніше любилися? — спитала вона.

— Звісно, любились. Цидулки передавали одно одному то через слуг, то через жидів.

Наталія Миколаївна ще більше пройнялася дивуванням. «Отже і пошле Господь таке щастя другим! І чому з нею не лучилося того?» — думала вона.

— А воно, мабуть, разом і весело і страшно тікати? — спитала далі, дивлячись на Довбню.

— Не знаю, ніколи ні від чого не доводилось тікати, та й родився не бабою, щоб про се вам докладно оповідати.

Наталія Миколаївна зареготалася.

— Дивно б було, якби з такими вусами та були баби! — скрикнула і ще більше залилася реготом.

Довбня тільки скоса дивився на неї, як її на всі боки хитало.

Чай попили.

— А що тепер зробимо? — спитався Проценко. — Шкода, що Лука Федорович не взяв з собою скрипки, а то б ви, Наталія Миколаївна, почули, як він грає!

— Удруге без скрипки не приходьте! Чуєте, не приходьте! — скрикнула вона і почала упівголоса виводити якусь веселеньку пісню.

— Давайте заспіваємо! — спохопився Проценко.

— Давайте, давайте! — радо загукала попада. — Тільки й ви, Лука Федорович, будете підтягувати.

— Якщо знаю пісню, то можна, — засмалюючи папіроску, відказав той.

— А яку заспіваємо? Знаєте, оту, що у ваших співали, — пригадувала попада.

— «Вихожу один я на дорогу»? — спитався Проценко.

— Лермонтова! Лермонтова! — запорощила вона. — Як я люблю того Лермонтова! Страх люблю! А за життя його, кажуть, не любили. Дурні! От якби він тепер був живий?!

— То тепер би ще й насміялися з нього, — увернув Довбня.

— Не признали б? Правда ваша, Лука Федорович! — скрикнула вона. — Скільки-то таланів непризнаних гине! — І, глибоко зітхнувши, вона зціпила зуби і посварилась комусь кулачком.

Тільки що затягли «Вихожу», як у хату ускочив отець Миколай і, ні з ким не здоровкаючись, почав басом підтягувати. Він не дослухався, чи в лад то було, чи не в лад, а одно робив — гукав... Видно, добрі були хрестини! Попада, почувши нелад, перша замовкла, за нею Проценко, один Довбня, наче змовився спершу, одно підгукував попові; а той, червоний, як рак печений, п'явся, надимався і рів, наче бик, на всю хату.

— Та перестань! слухати не можна! — скрикнула попада, затуляючи вуха.

— Не слухай... Далі як? — розпалившись, гука той на Довбню. — Кажі: далі як?

Довбня усміхнувся своїми суворими очима.

— Це вже кінець, — одказав.

— Кінець? — перепитав отець Миколай. — Шкода!

Потім кинувся до Довбні, обхопив його, поцілував:

— Ми ж з тобою давні товариші... училися вкупі! Чуєш, Наталочко, вчилися вкупі. Він тільки одним курсом вище йшов... Та чому ти, братику, не пішов на попи? Ех, ти!.. Непривітне, брат, і наше життя, та все краще, ніж отак тинятися... Жінка, брат, діти... Постій, підожди... брехня! Дітей нема... Чорт їх уже й матиму!..

Ну, а жінка? — провів він тоненько, хотів щось сказати, та тільки скрутнув головою і попитався Довбні: — Горілку, брат, п'єш?

— Чому ж такого добра не пити? Можна, — одказав той.

— Можна, кажеш? Гей, жінко! Давай нам горілки, давай закуски, усього давай! Що є в печі, то все на стіл мчи!.. А я вас і не примітив, — скинувши погляд на Проценка, повернувся він до нього. — Вибачайте мені, голубчику! вибачайте! — І кинувся цілуватися з Проценком.

— І це добрий чоловік, — хвалився він Довбні. — Добрі тепер люди настали; усі добрі! А що його моя жінка любить! Отого, бородатого! Бач, який!.. Ну, я тебе ще у борідку поцілую, — слезбував, припавши до Проценкової бороди.

— А ти, жінко, гляди коли-небудь не помилися: як приймеш його бороду за мою та учепишся своїми руками!

— Що ти верзеш? — спиталася Наталія Миколаївна, докірливо дивлячись на нього. — Залле очі та й варнякає не знать що.

— Правда твоя, що залив очі, їй-богу, правда. Не можна, брат, було... Кум... Постій, хто кумом був? Як-бо його? От і не згадаю... Ото випивака! Усіх перепив... такий!.. Не сердься ж на мене, моя попаденько, дай свою рученьку білу, приложи до мого серденька гарячого! Ну, я тебе поцілую... твої оченьки ясні, твої устеньки рожеві, твій носочок... Як там у пісні?.. Як що?.. Як солоний огірочок! — скрикнув і зареготався.

Попада мерщій одхилилася: від нього несло таким хмелем!

— Ти б посоромився хоч чужих людей!

— Яких чужих! Це, брат, усе свої... Ото чужий? — спитався, указуючи на Довбню. — А то не наш? — повернувся до Проценка. — Ще й який наш!.. А хоч би й чужі? Хто ж ти у мене? Ти ж моя перша й послідня!.. Не сердься, брат, дай нам горілочки... — І він моргнув так кумедно бровою, такого пустив бісика оком, що всі не видержали й зареготалися. Отець Миколай сам почав реготатись і, стрибаючи на одній нозі, вигукував: горілочки! горілочки!

— Де ж її взяти? — спиталася Наталія Миколаївна. — Ти ж знаєш, що дома немає; а посилати... кого я пошлю?

— Як кого? а Педорю!

— Вона мені і так дозолила: ти їй слово, а вона тобі десятеро!

— О-о, матері її заковирия! Педоре! — гукнув піп, опускаючись на диван.

Нешвидко Педоря усунулася в хату, розпатлана та заспана.

— Ти у мене слуга? — спитав піп.

Педоря мовчала, сопла.

— Слуга?! Я тебе питаю! — гукнув він удруге.

— Кажіть уже, чого треба? — чухаючись, одказала Педоря.
— Слухай: ти тільки мені барині не будеш слухати, то я... —
І він затнувся; брови його нахмурилися.
— По горілку, чи що, йти? — пита, позіхаючи, Педоря.
— А-а, догадлива, бісова! — усміхнувся отець Миколай. — Ну, скажи мені: по чім ти догадалася?
— Он казав жид, що більше не всипле без грошей! — одрубала Педоря.
— Матері його дуля! Жид — невіра... Я тебе не про се питаю. Я тебе питаю, по чім ти догадалася, що горілки треба?
— По чім догадалася? По тім, що у вас гості! Може, хто і чарку горілки хоче.
— А ти хоч?
Педоря усміхнулася, утираючи носа:
— І я вип'ю, як дасте.
— Молодець! — похвалив отець Миколай. — На ж тобі... —
І він почав ритися в кишені, брязкаючи грошима. — На полтинника. Чуєш? цілого полтинника... Скажи жидові, щоб квартиру усипав, та доброї! Недоброї і не бери. Покуштуй попереду... Тільки не з нашої посуду, — погана ти дуже! — а в жида з чарки... і тільки одну чарку. Чуєш, тільки одну!
Віддавши Педорі гроші, він ще почав її виряджати.
— Отак у нас усе, — жалілася тим часом попада Довбні. — Отак, як бачите: нема того, щоб виговорити прислузі, — він жартує. Отак і сповадить наймичок! Чого ж вони будуть слухати?
— Бо тебе як слухати, то треба надсятеро розірватись, — огризнувся отець Миколай. — У тебе нема одного діла, а разом десятеро: подай те, Педоре! на тобі се! біжи за тим, та не мини й цього!.. Ні, ти в мене не хазяйка-таки!
— О, ти мудрий хазяїн!.. по чужих хатах ходячи та чуже добро поїдаючи, — уколола Наталія Миколаївна.
— Наша, брат, служба така, — одказав піп. — Ми і по чужих людях тиняючись проживемо, а ти дома з голоду околієш.
— За таким хазяїном! — сердилась попада.
Отець Миколай суворо бликнув на неї, та, махнувши рукою, зареготався.
— Не слухай, брат, її, — повернувся він до Довбні. — Жінка, брат, і чорта проведе! — сказав він йому над ухо так, щоб усі почули.

Наталія Миколаївна пустила на чоловіка гострий і призрий погляд; зціпила зуби, аж її щелепи видалися над повними щоками, мов вона збиралася кого розкусити ними, і, згорнувши руки, сердито опустилася на стулець біля столу. Її свіже рожеве обличчя

поп'ятнилося, очі похмурились. Вона мовчала; здається — і не дихала. Отець Миколай, глянувши на жінку, мерщій опустився на диван, тер коліна долонями і чудно хихикав.

— Як дурник! — процідила попадає крізь зуби.

— Ви сердитесь? — спитався, підходячи до неї, Проценко.

Вона бликнула на нього й нічого не відказала; спідня губа її тремтіла... Довбня понуро дивився на все те, а піп одно тер коліна та тихо хихикав. У хаті зробилося сумно та нудно — не добро, видно, все те віщувало!

Може б, воно і справді з того буча знялася, якби не Педоря... У кожушанці наопашки, закутана платком так, що з-під його тільки її очі та синій ніс визирали, увалилася вона у хату, бухаючи своїми страшенними шкарбунами; підійшла до столу, вийняла з-під поли пляху горілки і, струснувши нею над світлом, скрикнула:

— Самий смак!

Проценко засміявся.

— Чого ви регочете? — спитала Педоря у попа, не почувши, хто зареготався.

— Молодець ти у мене, молодець! — одказав, усміхаючись, піп. — Мчи лишень мерщій нам чарку та чого-небудь їсти.

Педоря кашлянула, утерла носа і мовчки вийшла. Швидко вона знову вернулася, несучи в одній руці чарку, а в другій на тарілці печену рибу, хліба і солоних огірків.

Отець Миколай схопився був, та, поглянувши на жінку, що як сич надута сиділа, мерщій собі сів, обвів усіх очима, хихикнув і потер коліна.

— Як здоров'я вашої куми? — спитала Наталія Миколаївна у Проценка. — От не зберуся та й не зберуся ніяк до неї!

— То через те, що довго збираєтесь.

Вона мала щось одказати.

— А може б, ти нас, Наталю, почастивала? — перебив її отець Миколай.

— Як ви не почастуєте, то я й пити не хочу! — додав Довбня.

— Чому ж се? — спитала вона.

— У женщин рука легка... Плавкіше чарка йде, не становиться руба! — перевів на жарти Довбня.

— О, у мене рука важка... Ви ще не знаєте її! — одказала попадає, згортаючи руку в кулачок і піднімаючи його вгору. Проти світла той кулачок як яблучко червонів.

— Ваша? Ота! — скрикнув Довбня, дивлячись, як кіт на мишу, на її кулачок. — А розгорніть, я подивлюся, — сказав, підходячи до неї.

— Що ви там побачите? Хіба ви знахур?

— Знахур.

Попада розтулила жменю і подала Довбні. Той бережно узявся за пальчики і, прихилившись, роздивлявся долоню, ті невеличкі борозенки, що покарбували її.

— Довго мені жити? — граючи очима, спитала вона.

— Сто літ! — скрикнув Довбня, прикриваючи її долоню своєю жорсткою. Подержавши трохи, він приник ухом. — Притуліть міцніше! — промовив.

— Отже ви справді, мов знахур! — защебетала вона. — Що ж ви там почуєте?

Довбня нічого не одказав — слухав. Потім підвів голову, наложив знову свою долоню і, дивлячись прямо у вічі Наталії Миколаївні, усміхався. Кров, пробігаючи під її тонкою шкірочкою, стиха дотримувалася до його жорсткої долоні; мов мишка сіпала, лоскотала її; він дослухався до того.

Попада чогось зареготалася дзвінко та радісно. Піп весело підскочив угору і скрикнув:

— Могорича! могорича!

Один Проценко сумний стояв і пильно дивився то на Довбню, то на попадю. Він бачив, як її очі загорялися, як бліде обличчя червоніло помалу... Щось стукнуло у його серце, щось наче ущипнуло його.

— Колдун! колдун! — кричав піп, бігаючи по хаті, радий, що Довбня розвеселив Наталію Миколаївну. — За се випити! Йй-богу, випити!

— Що ж ви там дослухались? — пристала Наталія Миколаївна до Довбні, як той зняв руку.

— Почастуйте! — указав Довбня на пляшку.

Попада мерщій схопила чарку і, наливши, піднесла Довбні.

— Капелечку! одну капелечку! — слезував той, одводячи чарку.

Попада хлеснула з півчарки і мерщій долила. Довбня одним духом вимчав повну.

— Усіх! усіх! — гукав піп, плещучи в долошки. — Ура-а-а!

Наталія Миколаївна скинула на нього непривітний погляд.

— І вас, Григорій Петрович, частувати? — стрільнувши оком на Проценка, спитала вона.

— Усіх! усіх! — глухо одказав Довбня.

— Мені небагатечко. Я не п'ю, — прохався Проценко.

— Треба робити, як знахур каже! — одказала попада, усміхаючись. Горілка вже вдарила їй у лице, уступила в голову, в очі; вона почула якийсь веселий шум у вухах.

— Не все то правда... — почав було Проценко, беручи чарку.

— Або не кожній чутці вір! — перебив його Довбня.

Проценко призро на нього глянув.

— Та ви справді наче той знахур говорите. Мені аж страшно стає! — обізвалася попада.

Тим часом Проценко хлиснув трохи, скривився і поставив чарку на стіл.

— А мені! — обізвався отець Миколай.

— Ще й тобі? Не добрав хіба на хрестинах! — гримнула попада.

— Усіх! усіх! — прогув Довбня.

Попада подала чарку попові; той не тільки повну випив, а ще й в денце поцілував.

— Згода! згода! — загував Довбня.

— Що ж ви наслухали? — допитувалася у нього попада.

— А ви хочете знати?

— Авжеж — хочу.

— І не розсердитесь, як правду скажу?

— Тільки не брешіть!

— Нащо брехати? Слушайте ж...

Усі насторожились.

— Ні, давайте ще по чарці! — сказав Довбня.

У попаді розгорілися очі, мов угілля, обличчя пашіло; під очима тільки невеличкі круги синіли. Мерщій вона ухопила чарку і пляшку і почаствовала Довбню і чоловіка. Проценко не схотів пити; він дивився на Довбню, як той ходив по хаті, плутаючи ногами; клок волосся у нього упав з голови на лоб і насунувся аж на очі; він того не примічав. Видно, що горілка вже брала своє.

— Тепер, цур, не сердіться! — повернувся до попаді Довбня.

— Миколо! признавайся по правді, — і він щось почав шептати на ухо попові.

Піп зареготався; а Проценкові аж дух у грудях захопило... «Оце ж і піде!» — подумав він, переводячи очі на попадаю; а та, весело граючи очима, пильно дивилася на Довбню.

— Признавайсь: давно? — уголос допитується Довбня.

— Та ну, вигадав таке! Не треба... Давай краще вип'ємо! — одмахуючись руками, мовив піп.

— Не признаєшся? А порадував би тебе!

— Ну, а як давно, то що буде? — граючи очима, пита попада.

— Син колись буде!.. — рубнув Довбня.

— Bravo-о! Bravo-о! — гукнув піп і кинувся обнімати Довбню.

Попада соромливо усміхнулася, опустила очі і скоса глянула на Проценка; той стояв і понуро дивився, як піп вицілювався з Довбнею.

— Нам весело, а тобі сумно? — тихо спитала Наталія Миколаївна, підскачовивши до нього. — Бач, який він гарний! — додала уголос, кинувши очима на Довбню. — Веселий, балакучий. Уже не тебе — мов гаву ковтнув!

Проценко ще став хмурніший.

— Годі, перестань!.. Ти сердишся?.. — спитала і, прихилившись до його уха, промовила: — Що, як то Довбня угадав?!

Проценко побачив, як у неї руки тремтіли, очі горіли, як вона вся огнем пашіла; йому здалося, що вона наміряється кинутися йому на шию. Він мерщій одскочив і, підбігаючи до попа, мовив:

— А знаєте, що Наталія Миколаївна каже?

— Григорій Петрович! — скрикнула попада, стукнувши ногою. — Розсерджуся!.. Йй-богу, розсерджуся!

— Наталія Миколаївна каже... — почав Проценко.

Попада, як кішка, стрибнула до нього і обома руками загородила йому рота. Тоненькі пальчики так і впилися в його уста.

— Наталія Миколаївна каже... випити ще по одній, — гукнув Проценко крізь її пальці.

— Добре! добре! — гуде Довбня.

— Можна випити! слід випити! — гогоче піп.

— І я! І я! — гукає Проценко і, наливши собі півчарки, випив.

Довбня та піп не заставили себе ждати і випили по повній.

Усім стало так весело та радісно! У хаті стояв крик, гам та регіт. Піп прохав у Довбні завести тона на лаврську алілюю; а той, слоняючись по хаті, заводив жука; Проценко, мов зюзя, сидів у куточку і світив очима; попада бігала по хаті, кидалася то до одного, то до другого, не раз штовхала Проценка під боки, щипала за руки.

— Будемо грати в носа! — скрикнула вона і кинулася за картами.

Уже і карти здала.

— Ходіть!

— О-о, спати хочу! — загукав, хитаючись, піп і подибав у другу хату.

Гості, побачивши те, мерщій узялися за шапки.

— Куди ж ви? Хай він спить, а ви посидьте, — запрохувала попада.

— Пора! пора!

Довбня випив ще на дорогу і, не прощаючись ні з ким, похилив через кухню.

— Не ходіть туди! Я вас на другі двері проведу, — гукнула йому вслід попада.

Довбня, мов не розуміючи, глянув на неї, махнув рукою і, накинувши на плечі пальто, пішов з хати. Проценка вона повела другим ходом.

— Чого ти сьогодні такий невеселий був? — спитала вона у сніях, припадаючи до нього. — Голубе мій!.. — Роздався жаркий поцілунок. — І приведе ж лиха година коротати вік з нелюбим чоловіком! — скаржилася вона, припадаючи до нього. — Коли ж оце вже прийдеш? Приходь, не барися, а то я, здається, розуму позбудусь!

Проценко мовчки вирвався з її гарячих обіймів. Він сам не знав, чого вона йому сьогодні противною здалася... Її щипання та лоскотання, її слова про сина мов холодною водою обдали його. Він випив був лишнє, щоб забутися, розвеселитися, а вийшло — тільки свою голову задурих. Гвіздком стирчала там одна думка, різучим кременем поверталася біля його серця — якмога швидше вирватися від сеї причепи! Він несказанно зрадив, вискочивши надвір, холодному вітрові і мерщій подався далі. Серед двору він наткнувся на Довбню, що чогось на одному місці тупцювався.

— Хто се?

— Та я!.. — скрикнув Довбня, приправляючи той викрик таким крутим словом, що Проценко аж засичав. — Рукава ніяк не знайду. Чи не одірвав, бува, його хто? — запитав Довбня, плутаючи на собі пальто.

Проценко зареготався, поміг Довбні одітися, узяв його під руку й повів з двору.

Стояла пізня — геть за північ — доба; на темному небі ні зірочки, ні іскриночки — густа непроглядна темнота; повітря холодне, з туманом дощовим; на вулиці тихо та глухо; рідкі ліхтарі жовтіють у темноті мутними кружалами, а кругом їх чорна безодня буяє.

— Куди ж се ми йдемо? — спитався Довбня, зостановлюючись серед улиці.

— Куди ж, як не додому! — одказав Проценко.

— Чого? Я не хочу додому!

— А куди ж? — пита Проценко.

— Хоч і до чорта в болото, а додому не хочу!

— Чому?

— Чому?.. Ох, брат! — зітхнув Довбня, поточуючись на Проценка. — Ти не знаєш нічого, а я знаю... І тобі все розкажу, все...

Ти бачив у нас дівку Марину?.. І — лиха година знає — підвернулася, брат, п'яному під руку... ну... бий її сила божа!.. А тепер одбою немає... Каже: женися на мені, а то або повішуся, або втоплюся... Отаке-то!.. Чув, куди воно гне?.. Плітьми мене, шельму, дути! Козацькими нагаями пороти!.. — скрикнув Довбня, тупнувши так ногою, що калюжа аж до їх голів досягла. — Кий се чорт плюється? — спитав, утираючись. — А все-таки вона, брат, гарна! — додав ще і так похвалив Марину, що Проценкові аж на душі повернуло.

«Сам ірод не розбере сього Довбню! — подумав Проценко. — Чого йому треба? То того шукає, то сам себе за те лає!»

Він почав утішати його:

— Хіба ти перший, ти — останній.

— То-то й є! Не того, дурна, і плаче, що рано заміж іде! Шкода, брат, дівки; або женитись треба, або повіситись разом з нею. Он воно що! — признавався Довбня, чимчикуючи за Проценком.

— Гм! — мугикнув Проценко. — Женитись? Що ж вона — вірна тобі? кохає?

— А чорти її батька знають, чи вірна, чи ні. Баба, брат, поти й вірна, поки хто не кивнув на неї пальцем.

— Ні, не всі такі, — поперечив Проценко.

— Усі! — гукнув Довбня. — Усі одним миром мазані! Така вже клята порода... А все, кажу, шкода дівки. Пропаде ні за цапову душу! Почне тинятися попід тинами, на ногах зогніє!

— Ну це вже твоє діло, як хоч, так і роби, — одказав Проценко, зостановлюючись.

Вони якраз дійшли до поворотки, де шляхи їх розходилися: Проценкові треба було брати на праву руч, улицею, а Довбні — прямо, майданом.

— А ти б що зробив на моєму місці? — попитав Довбня.

— Не знаю, не був у таких бувальцях.

— Не був? І не будь же ніколи. Нема гірше, як тебе розшматують надвоє... Оцей, — і Довбня ткнув себе пальцем у лоб, — каже: наплюй на все! Так воно вже на світі заснувалося, що одно одного поїдає. А се дурне! — перевівши руку на груди і вказуючи пальцем проти серця, замовив знову Довбня, — рветься, жалем б'ється!.. Тьфу!

Проценко позіхнув.

— Позіхаєш? Спати хочеш?

— Пора вже.

— То й ходімо.

— Тут нам розходитися, — натякнув Проценко.

— Ага, розходитись? Ну, прощай!.. — І Довбня перший порвався від нього.

— Або постій! — гукнув, зостановлюючись.

— Чого?

— Хороші, брат, люди попи. Вона хороша... Як ти думаєш?

Довбня ляпнув таке, що Проценко тільки сплюнув і, не одказуючи нічого, почимчикував далі.

— Мовчиш?.. Зна кішка, чиє сало з'їла, та й мовчить! — базикав сам з собою Довбня, чвалаючи майданом. Він часто оступався, поточувався, приймав блискучі калюжі за сухий шлях і, шубовснувши туди, лаявся; вилазив і знову чимчикував, не знаючи куди, не знаючи чого.

А Проценко, зоставшись самотою, зітхнув вільніше. Він боявся, щоб, бува, Довбня не намігся до нього спати... П'яний буде варнякати цілу ніч!.. Добро б — про що путнє, а то — про ту циндю... От же мучиться і побивається чоловік. Чого?

Проценко почав розбирати, що йому наплів п'яний Довбня... «Нема й гірше, як розривають тебе надвоє. Розум каже: наплюй! а серце не тої співає... Дивно!» — думав Проценко і дивувався не тому, що се з Довбнею сталося, а тому, що так буває. У своєму житті він не пригадає нічого такого: воно його завжди виносило на легких крилах щастя та вдачі. Раз якось повернулося було своїм гострим боком, закрутило у безодній кручі, та й то не осадило на дно, а зразу винесло наверх, на чисту воду, на тихі хвилі і помчало-понесло геть до щасливого берега, зоставивши в душі одні гіркі споминки про дурний розум молодого віку. «Удруге сього не буде! Ні, не буде, — одгонив він непривітну думку, що не знать чого знялася у нього в голові. — Життя — удача, — думав він далі. — Бери від нього все, що дає воно; бери на час, знаючи, що нема нічого на світі вічного; не шкодуй за тим, що обмина тебе; не давай зівка, коли воно само тобі дається до рук!»

Темна темнота ночі, глухі та безлюдні вулиці — ніщо Проценкові не забороняло розпускати свої думки, а ще більше допомагало їм ширитись-розходитись. І вони обняли його, наче густою хмарою вкрили. Перед ним став учорашній вечір і сьогоднішній. Учорашній куди веселіший і кращий! і рівняти до сьогоднішнього не годиться. Учора Довбнина музика серце гріла, а сьогодні попова горілка його пале; учора Христина врода вабила, а сьогодні попадине приставання з душі верне. Довбня хоч і п'яний був, а й йому те кинулось у вічі. Он яку він ляпнув голу правду! Гидка вона, та негамузна на його п'яній мові... а через віщо? Через те, що й сама правда гола та неприкрита... Те безсоромне припадання перед тобою! те ускакування у вічі! Він аж здригнув. А там

зовсім інше. І несміливість, і сором'язливість, тільки погляд трохи злукава видає, чим б'ється серце, чого воно хоче... А чим воно справді б'ється?..

Він і незчувся, як дійшов до дворища... Темно усюди, ані світнеться нігде... «Сплять, видно. Треба стукати в кухонне вікно, щоб одсунули», — подумав він, уступаючи в двір, і пішов поза хатою.

— Зараз, зараз! — донісся до нього чийсь голос із кухні, як він постукав у вікно.

— Хто ж се? Христя чи Мар'я? Краще, якби не Мар'я.

Поки він обійшов кругом кухні, двері в сіни були вже відчинені, і в темній темноті їх сіріла чиясь постать.

Він почав прикро додивлятися.

— Чого ви стали? Ідіть уже! — роздався голос Христі.

Його наче що шпигонуло.

— Се ти, Христіно? Моя голубонько! не полінувалась і встати? — промовив він тихо і, обнявши, намалював на її щоці гарячий поцілунок.

— Що се ви! Господь з вами! — ледве чутно промовила вона.

Йому здалося, що вона, те кажучи, наче пригорнулася до його ближче. Він чує її зігхання гаряче, її дух теплий.

— Серце моє! Христіночко!.. — І уста їх злилися. Солодко вони защеміли у нього, якась огненна печія дійшла до серця... Він, як божевільний, здавив її, пригорнув до себе, і обличчя її, і уста, і очі покрит своїми поцілунками.

— Годі, годі вам... Ще Мар'я почує, — шепче вона.

— Ягідко моя! наливаная!.. — Він припав до неї, до її теплового лона; він чув, як її серце билосся, як її тепло переходило у його, як воно не гріло — палило його.

— Ідіть уже, я сама засуну! — голосно промовила вона.

Він, як ошпарений, кинувся в хату. А Христя, засунувши сіни, побралася на піч.

Чи то тепло печі, чи то несподівана стріча, його гарячі поцілунки та обійми — гонили її кров, будили думки, не давали їй заснути... Серце її так несамовито стука!.. Невідомі любі та милі почування огортають душу... Їй чогось хочеться сміятися і плакати.

«Невже він... він, панич, що за ним ганяються панянки з усього міста, — мене любить?.. Невже та попадає, що, кажуть, як картина хороша, не подобалась йому? А я... я — проста дівка? — йому подобалася?.. Оце дивно! — думалося їй, і її серце так радісно билосся. — І пані біля його пада, — знову лізе їй у го-

лову. — І пані не погана з себе. А я б то йому краща?.. Господь його знає! Може, йому заманулося тільки погратися та посміятися з мене, дурної, а я йому віри? — Нестямна туга, мов пазурами кішка, упинається в її душу, сльози виступають на очі. — Ні, ні!.. щось воно та не так... Чого ж такі палючі поцілунки, такі гарячі обійми?!» — знову утіша себе Христа. До самого світу не спала вона, то мліючи від несподіваного щастя, то сумуючи від натовпу нерозгаданих думок, гарячого дзюркотання крові, легких та важких забоїв серця...

VIII

На ранок Христа не знає, де ходить, що робить. Почування чогось лихого і разом доброго її душу морочить. Оце підкрадеться стиха і обійме тугою несамовитою... Що, як хто чув те? Що, як хто бачив? Як дізнаються, бува? Ото дівка! з паничем цілуватися?! Матінко!.. І Христа чує, як її обличчя горить-палає, як її очі сором криє; і світ білий, заглядаючи в них, видає її... І навіщо сей день настав? Чому ніч не забарилася?.. То знову, — повертає на інше, — огортає її серце якась утіха, якась весела надія душу гріє. Ну, а хоч би хто й бачив? Хоч би хто й сказав те? Що ж вона — душу чию загубила? Що лихе зробила? Нічого ж! Нікому ж! Що він цілував мене? Чим же я винувата, що він цілував? А що, як він любить мене? Як справді кохає?.. Бог його знає: може, мене досі Господь карав лихом та напастю, щоб тепер нагородити щастям та спокоєм... Може, се він моє щастя посилає? Може, се воно йде до мене?

Нелегеньку думку завдало життя Христі — думай! Нерозгадану загадку станове перед нею — розгадуй! І до сього часу воно не жалувало її, поверталось то тим, то другим непривітним боком; та то все доходило зокола, щипало за серце скраю; а тепер десь несподівано з самої середини взялося, десь там на дні заключулося, з самого глибу виринає, полохає її спокій тихий, бунтує її думки крилаті. Не дивно, що вони її так облягли, немов вороги тяжкі, насунули; не дивно, що Христа як упне очі у що-небудь, то там вони в неї і зостануться. Чи сидить, чи стоїть вона, то, здається, наче прибита гвіздком до того місця — й не поворухнеться.

— Христе! — оце обізва Мар'я.

А Христа не чує.

— Об чому се так загадалася? — регоче та, прикро придивляючись на Христа.

Христа зиркне та так зразу й займеться! Неначе її на чому недоброму спіймають.

— Чого се ти, дівко, так сумуєш? — допитується Мар'я, не спускаючи очей з неї.

Та й лихі які у Мар'ї очі! Христя чує, як вони, наче шило, до самого її серця доходять, у саму душу упинаються. І чого їй від мене треба? Чого вона слідкує за мною? Мати вона моя? Сестра старша? Чого ж їй хочеться? — трохи не плаче Христя; і рада, якби на той час увесь світ провалився і вона зосталася одним одна з своєю тугою самотньою, з своїми думками неспокоїними.

То-то й лихо, що так не буває, як нам хочеться! Ще поки рано, поки Мар'я та Христя удвох тільки нишпорять у кухні — Христя то сим, то тим боком від Мар'ї увернеться. А як пани кинуться і почнеться те щоденне порання? А як він кликне її давати умиватися?.. Вона ніяк не пригадає, що тоді буде. Вона тільки чує, що її сила покидає, що вона нікуди кчемна, зовсім недужа. «Господи! Що ж се зо мною сталося? — думає вона. — Чи не караєш, бува, ти мене за те, що я позавчора з того кохання реготалася?»

Тут саме двері з горниць рипнули — і на порозі пані показалася. Невмивана та заспана, вона якось зозла гукнула в кухню: — Що се ви тут мнетесь? Чому вікон не одчиняєте?

Христя, як стріла, кинулася з хати, та за порогом згадала, що ще прогоничі не поодщіпані. Як тороплена, кинулась вона назад — і пішов гуркіт та стукіт по хатах! Бігаючи від одного вікна до другого, Христя гарчала стульцями, зачіпалася об ріжки столів, билася і, не почувавши болю, мерщій неслася далі.

— Що це ти торохтиш там, мов навіжена? — гримнула на неї Пистина Іванівна.

Христя отетеріла — з місця не ворухнеться.

— Чого ж ти стала? — знову гарикнула Пистина Іванівна.

Христя кинулась... На превелику силу ті прогоничі поодщіпала і якомога швидше майнула надвір.

Надвірня прохолода трохи охолодила її гарячу голову, утихомирила перелякані думки; Христя вернулася у хату далеко покійніша. Мар'ю вона стріла на порозі, та зібралася на базар, і це її ще більше заспокоїло.

«Якщо вже непереливки буде, — сховаюся хоч у кухні, — нікому буде наглядати», — подумала вона. І справді — стала тиха та ясна, правилася біля всього, як і кожен день, як і давно, аж поки з паничевої хати не розчинилися двері.

— Христино! дайте умитися, — промовив він тихо; а її чогось всю так і затіпало!

Беручи воду, вона і не запримітила, що набрала тільки півглека; ускочила в його хату — забула з собою таза узяти. Метнулася назад, добрала води, глитнула з сіней свіжого повітря, мов тих

лікві, і, не дивлячись нікуди й ні на що, наче на смерть, пішла до нього в хату.

Він глянув на неї, — а в неї аж волосся зайнялося! вона чує, як він дивиться, прикро дивиться на неї.

— Чого се ви сьогодні наче в воду опущена? — спитав він її, становлячись над тазом.

Вона мовчала та мліла. Він ще прикріше поглянув на неї.

— Та умивайтесь уже! — болісно, наче крізь сльози, вимовила вона.

Він зітхнув і настановив руки. Її жаль обняв, такий гіркий та різучий жаль, що вона трохи не заплакала... Чого? Вона сама не знає чого... Лле воду і сама не знає, куди лле; крізь повні очі сліз бачить — щось червонувате миготить перед нею, догадується, що то його руки, і лле туди; лле тоді, як червонувата пляма заманячить перед очима; а чи туди лле, куди слід, чи стільки зливає, скільки треба, — вона не бачить, не знає. Певно, вона б не догляділась, що він уже й умився, якби тільки він не сказав: буде!

Похапки, забравши таз з глеком, вона мерщій вискочила від нього. Їй полегшало, як вона опинилася одна в кухні: невідомий сором не пече її, нічий догляд не мутить її думок.

Як попив він чай і пішов на службу — їй зовсім стало легко, наче пройшла хмара, що тьмарила сонце, і воно висвітило. Тому й щоденні клопоти допомогли. Мар'я з панею турбувалися біля печі, а вона — прибиранням та вимітанням горниць себе заклопотала. Де там уже про що інше думати, як роботи повні руки? Вона мухою літала, щоб усюди поспіти. А в його хаті як прибирала, то так уже до всього додивлялася, щоб не зосталося де й порошини; переставляла скільки разів всяку всячину, щоб вона якнайкрасивіше стояла, найпоказніше видавала; і подушки на його ліжкові перебивала, — мов надуті, лежали вони, не видаючи ніде ні зморщечки, ні складочки, — пухкі та високі!

«Як звернеться додому та подивиться, що так всюди чисто та гарно, хай догадається: хто то до того своїх рук докладав!» — подумала вона, легенько зітхнувши.

Зовсім вона себе чує і покійною, і щасливою. Життя до неї усміхається, манить до себе якимсь невідомим чаром, тягне несподіваними надіями. Все, що її давило та смуток будило, — зникло; все пройшло-минулося; ніхто нічого не добачив, ніхто нічого не дізнався; то тільки розполохані думки її страхали... А жаркі поцілунки горять на її обличчі, гарячі обійми гріють її серце, тихим щастям підкидається воно у її грудях. Їй так стало весело, щовона б заспівала, якби нікого не було дома. Та вона таки й не видержала. Картоплі у хаті не стало, треба було побігти

до погребка. Якраз на той час вона налучилася у кухню і мерщій сама похопилася... Ще тюпаючи до погребка, вона завела пісню, а як опинилася у його темній самотні, то так розпустила свій голос — аж луна знялася! Високо та тонко він дзвоне об боки та стелю глухої ями і, не маючи простору, щоб розійтися, все дужчає та міцнішає. Аж відляски йдуть! аж оселя гуде та гогоче! — а вона співає. Пісня мов сама лється з душі, голос не знає натуги й утоми — рівний, тонкий та високий!

Цілий день до обіду була вона весела та рада. І він з паном прийшов — давала обідати і не соромилась його, як ранком. Ненароком кидала на його очима, і дивно, що тепер тільки вона добачила те, чого раніше не примічала... Які у його очі ясні! які брови чорні! і борода невеличка — як шовк пухкий, та так личить до його обличчя! І його поступ, і його погляд — все то таке невимовно чарівне та хороше, так і тягне до його, так і вабить її серце!

Віддавши панам обід, вони з Мар'єю сіли за свій. Її так і підмиває говорити! Балакала б, здається, без кінця і без краю. Тільки Мар'я чогось не туди гне; сумна, надута, наче сердиться.

— Чи не бачили де, тітко, Марини? — веселенько запитала Христя, згадавши, що та як покинула своє намисто, то й досі не приходить.

— Марини? — перепитала Мар'я. — Та й носишся ти з своєю Мариною! Я думала, що вона справді путня дівка, аж вона — чортзна-що! — неласкаво додала Мар'я.

— Як саме? — здивувалася Христя.

— Так! Он — на содержание йде!

— На яке содержание! Куди?

— Панич один на село бере до себе.

— Наймається, чи що? — не розуміючи, допитується Христя.

— Наймається ж... з паничем спати, — усміхаючись, одказала Мар'я.

Христя похнюпилася: нічого було далі допитуватися... А Мар'я дивиться на неї та зозла єхидно регоче. «Та й недобра ж ся Мар'я яка! І чого вона така злюча до всіх стала? З того часу, як розплювалася з своїм москалем, вона ні за кого доброго слова не скаже: хто що не змеле — вона зразу перехопе, та ще й від себе надасть! — думала Христя, пригадуючи, як би їй самій навідатися до Марини. — Сьогодні субота, а завтра неділя... свято... Чи не піти б? Справді, піти! Вона трохи пам'ятає те дворище, де живе Марина: як ходила на базар, то бачила... Раніше управлюся, піду завидна, — утраплю!» І Христя почала навсправжки клопотатися.

— Ви, тітко, настановите завтра за мене самовар, як я відпрошуся до Марини? — запитала вона.

— А що? довідатися хочеш?

— Та так... Намисто віднесу.

— Неси!.. — нехотя одказала та.

Остання частина того дня і весь вечір пробігли якось непримітно. Панич же перед вечором пішов з дому; пани зачинилися у горницях, Мар'я мерщій побралася на піч, а Христя збиралася на завтра: окріп на голову гріла, одержу нову підбирала. Заклопоталася довго. Уже й пани полягали, уже й панич вернувся, — чогось наче сердитий, — а вона все поралася... Пізно лягла, зразу заснула і проспала до самого світу.

У неділю після обіду почала прохатись у пані.

— Чи пустите мене, баринько, на сьогодні?

— Куди? — здивувалася та.

Христя сказала.

— Йди, йди... Ти ж не надовго?

— Та хоч і на всю ніч! — усміхнувшись, одказала за неї Мар'я.

Пані зареготалася й пішла собі у горницю, а Христя надулася... «На всю ніч! — думалося їй. — Хіба я така, як вона, що піду на всю ніч?» — сердилася Христя, збираючись до Марини.

Сонце, вибившись з-за хмар, що більш тижня держали його в неволі, перед заходом висвітило. Кругом хмари, сині, як печінка або запечена кров, натовпом насували; немов сердились, що хтось випустив з-під їх те огненне коло, що так тепер весело котилося до спокою, обливаючи увесь мир своїм червоним світлом. Дощові калюжі здавалися від його озерами крові; повітря горіло червоним полум'ям. Якимсь сумним та непривітним здавалося все під тим кривавим світлом; почувалося, наче що страшне десь скоїлося або повинно скоїтись. Христя, поспішаючи до Марини, знову почула, що туга почина підкрадатися до неї, злегка щипає за серце, на душі засновується смуток, важкі думки окривають голову.

У великій, непривітній кухні, освіченій жовтим сонячним заходом, неметеній і немазаній, застала вона Марину одним одну. Нерозчісана, у старім заяложенім уборі сиділа вона біля вікна, край столу, підперши свою закустрану голову рукою. По її похмурому обличчі снувала туга, по її очах видно було, що вона недавно плакала.

— Марино! — скрикнула Христя. — Що це ти? У людей свято, а ти такою неохайною! Чого ж се ти? Мерщій збирайся та ходім, поки сонце світе — походимо, людей побачимо, мені город покажеш.

— Найшла час — он яка твань на вулиці! — якось сумно одказала Марина.

— То твань посередині, а на примостках людей багато гуляє.

— І вже! — махнувши рукою, одказала Марина. — Хай гуляють!

— А ти? Чого се ти така? Хіба, не дай, Боже, що лихе лучилось? Може, від матері недобрі вісті... нездужа?.. умерла?.. — одгадує Христя.

Марина помовчала і, випускаючи з очей сльози, промовила:

— Краще б, якби умерла!

— Господь з тобою! Що се ти кажеш? Схаменись та розкажи, чого журишся?

Марина мовчала.

— Може, того, що люди брешуть? Боїшся, щоб не дійшло, бува, до матері?

— Що ж вони брешуть? — тихо спитала Марина.

— Кажуть таке... тьфу! Я б їм язика одрізала, щоб не брехали!.. Кажуть — либонь, тебе якийсь панич присоглаша на село. Чи можна таке вигадати! — гаряче засипала Христя.

— Хай вигадують!.. — зітхнувши важко, одказала Марина.

На який час обидві помовкли.

— Я тобі твоє намисто принесла, — почала знову Христя. — На! — і, витягнувши з кишені, положила перед Мариною на столі.

Та глянула — і якась хижа іскра зажеврїла у її похмурих очах.

— Яке воно моє? Хай йому чорт! Хай він подавиться ним! — скрикнула Марина, кидаючи намисто аж до порога.

Христя здивувалася. Вона ніколи не бачила Марини такої сердитої та непривітної. Збиралась до неї погуляти, побалакати; а що застала?.. Серце у Христі ще дужче занило; вона не зважилась слова сказати і, похнюпившись, одійшла від Марини і одсторонь сіла.

Сонце сідало. Непривітний жовтогарячий світ миготів по хаті, слався по полупаних стінах, по неметеній долівці, мов зарево близької пожежі освічувало усе те. Чорною марою стирчала над вікном у тому сьйві Маринина постать. Вона все далі та далі хилилася над столом, мов що важке нагидало її закустрану голову... Це зразу — як припаде до столу, як зарідає!

— Марино, Господь з тобою! Що це на тебе найшло?

Марина плакала.

— Чула-бо, Марино! Угамуйся... Перестань та розкажи, що це з тобою? А то — піду... їй-богу, зараз піду!.. — допитувалася і разом стращала Христя.

Марина підвела голову, звела на Христю заплакані очі... Так дивиться мала дитина на матір, коли та посвариться чого. Марина прохала своєї подруги не йти від неї, не кидати її. Здавалося, вона казала ними: глянь, подивися на сі сльози! Хіба вони дурно ллються? Лихо моє тяжке розливає їх!.. Подожди ж; хай угамуються вони; хай затихне на душі, і я тобі все розкажу, все повідаю... Не кидай же мене!

Христя підійшла до подруги і почала її утішати. Вона перебирала всяку всячину і з свого життя, і з життя других. Згадала про село, про дівчат, хлопців і, згадуючи, підбирала найвеселіші, найутішніші випадки. Річ її лилася, як той струмочок, пересипана та перевита смішними жартівливими вигадками. Якби то перед нею була давня Марина — реготалися б вони і не переставали з тих смішних вигадок. А то Марина, слухаючи, тільки перестала плакати та коли-не-коли розкривала зціплені уста, щоб усміхнутися... Даремне силкування! Та усмішка була така гірка, така неутішна, що жаль наскрізь проймав Христине серце, дивлячись на подругу.

Смеркалося. Жовтий світ меркнув, тухнув, крився темнотою. З глухих кутків хати, з-під поду і від печі виступали померки і окривали її якимсь смутком.

Христя кинулася йти додому.

— Подожди, — прохала Марина. — Посидь ще трохи. Панів немає дома, нікого немає. Бач — я сама... Хочеш, поставимо самовар, чаю нап'ємося.

— Так мені страшно буде одній вертатися.

— Я проведу.

— Ну-ну!

І Христя знову осілася. Марина вийшла в сіни наставляти самовар. Христя зосталася сама і, роздумуючи про подругу, почала вдесьте обдивлятися хату. З усіх боків, з усіх країв виходила чорна темнота і все більше та дужче зступалася. Хата здалася Христі великим льохом, а не людським житвом. «І як вони живуть отута?» — думала Христя, почувуючи страх, що крався до неї з-за спини... Це чує — скрипнули двері, щось рипучими чобітьми пройшлося сіними і назад вертає. Знову двері зачинились і відчинились.

— Для кого то самовар? — питає наче десь чуваний голос.

Мовчання.

— Марино! ти сердишся? Дурна! — бубонить той же голос, і знову чоботи зарипіли, двері стукнули.

Через хвилину увійшла Марина.

— Хто то балакав з тобою? — питає Христя.

— А то ж він! — почала Марина, та й не доказала.

— Хто він?

— Дурисвіт!

— Та кажи внятніше. Я нічого не розберу.

— Ну — волоцюга, п'янюга! Щоб він, собачий син, з кругу спився!

— Та хто такий з кругу спився? — здвигнувши плечима, питає Христя.

— Панич! — аж скрикнула Марина.

— То се ти його так честиш? За віщо се так?

— Я ще йому не те зроблю, п'янюзі смердючому! Я ще йому язик видеру, хай тільки займе мене, проклятий!

— Та за що ти клянеш його так?

— Він дума, йому пройде се — дурити, з ума зводити? Він дума, як одержу забрав, то я не піду? Наплюю йому тричі серед голови та й піду! Хай наживе другу таку дурку! — розпалившись, желіпала Марина.

— Так то все правда?.. — уголос вимовила Христя свою думку.

— Усе правда!.. Все правда! — зозла скрикнула Марина і заскреготала зубами. — Та вже ж і на моїй колись вулиці буде свято! — додала вона, скрутнувши головою; засвітила світло і пішла довідатись до самовара.

Христя похилилася і довго-довго мовчки, похнюпившись, сиділа, аж поки Марина, брязкаючи посудом, не нагадала їй про себе. Христя підвела голову, глянула на Марину, що спиналася на мисник діставати посуду. Марина здалася їй якоюсь низькою, аж згорбилася мов. Заяложене дроне убрання мішком висіло кругом колись високого стрункого стану, коси розпатлались і, як клоччя, спускалися з голови на плечі. «Господи! як Марина перемінилася! аж страшна стала», — зітхнувши, подумала Христя і знову похнюпила голову.

Марина внесла самовар, заварила чай і незабаром почала наливати.

— Пий! — сказала вона, підсуваючи до Христі стакан.

Та мов не чула, не бачила.

— Христе! — обізвала голосно подруга.

Христя підвела голову. Марина зареготалася.

— Чого ти смієшся?

Марина зітхнула і важко промовила:

— А що ж мені казати? То — плакала — надолужило, треба й пореготатися!

І справді, Марина наче переродилася: почала перед подругою так весело щебетати. Давня Марина, весела, жартівлива, знову ожила, знову стала перед Христею.

Вона, наслідуючись сама над собою, повідала усе Христі: як і коли полюбила сього ірода, як жартувала з ним, як він обіцяв женитися, а вона й повірила йому.

— І тобі тепер не страшно? — спиталася Христя.

— Чого ж мені страшно?

— А як же: як мати дізнається? як у селі почують?

— Що мені тепер мати?.. Шкода, що буде побиватися стара, та що?.. Я тепер одрізана скиба од хліба! А в село я не піду. Чого я там не бачила? Щоб кожне на тебе пальцем тикало? очі вибивало? Не тільки світу, що в вікні — за вікном його більше!.. Є нас, Христе, таких усюди багато... живуть же! А після свят поїду до панича на село... сама хазяйкою буду. Чорт його бери: пішло життя шкереберть — хай іде! А йому, скурвому синові, докажу. Тепер усе лащить; тепер і назад; зоставайся, Марино! Хай все зле та лихе з тобою зостається! Що я тут? — наймичка, попихач. А там — сама хазяйкою буду... Своє господарство, свої корови будуть... слугу заведу... Приїжджай коли-небудь у гості, подивишся, якою я панією заживу! Оцього дрантя й на слuzі не побачиш, — указала вона на невеличку дірочку в платті і взяла ще більше розідрала. — А коли б ти бачила, що за лютий він був, як почув, що я поїду? Усе хапає з мене, усе рве, кида у сіни, носить у свою хату — і сміх, і лихо... Сказився, зовсім сказився!.. — І, як сова у глупу ніч, хижо зареготалася Марина.

У Христі волосся знялося угору від того реготу. Червоне обличчя подруги, її блискучі очі злякали Христю.

На який час Марина замовкла, похнюпилася, а там... підвела голову і знову сердито заговорила:

— Ну, та й твій добрий!

— Хто мій? — боязко спиталася Христя, думаючи: невже вона це про панича закида? Невже вона що знає?

— Та вже ж не хто — панич! — скрикнула Марина. — Учора був у нашого... Грали там, співали... Наш хлебеснув та й почав жалітися, як йому шкода мене, що він таки, мабуть, оженився на мені... А твій і почав вичитувати: і мужичка вона, і нерівня! Що ти не перший і не послідній; не ти — москаль би знайшовся... Я лежу отут на полу, а мені усе й чутно з-за стіни. І таке мене зло взяло тоді! Так би, здається, схопилася, ускочила до їх та й учепилася кігтями в його баньки!.. Мужичка! нерівня!.. А він хто? великий пан? Хіба він як панич той живе? — як вовцюга сірий! Він і з людьми не знається, все б по шинках тинявся! Я б же,

може, його хоч од шинків одбила!.. Не ти перший, не ти послідній!.. Він зна, хто був перший?! Москаль знайшовся б!.. Я б нічого не хотіла, якби ті москалі, як ітимеш від своєї попаді, звернули тобі, як курчаті, голову!.. — пригадувала то се, то друге Марина і все дедалі робилася лютіша.

Аж ось почулося: стукнули сінешні двері, рипнули чоботи... Марина замовкла, прислухалася. Рип наближався до кухні... Цокнула клямка, двері розчинились, і в кухню уступив Довбня.

— А-а, здорова! — привітався він до Христі. — Я й не туди, хто тут гомоне, аж се ось хто! От дівка!.. От, а се?.. — безнадійно ткнув він рукою на Марину.

— Поздоров, Боже!.. — зло увернула Марина і замовкла.

— Кого?.. — запитався Довбня. — Зла твого?.. Ти й спершу була люта і згинеш такою!

— Я знаю одного дурисвіта, що радів би, якби я й сьогодні згинула, — ще лютіше відказала Марина. — Та якби Бог слухав...

Христя сиділа, як на вугіллях, і ждала, що ось незабаром і здійметься баталія!

— Дурного чередника? — докінчив Довбня Маринину поговоріку.

— Авжеж! — лютує Марина.

Довбня свірконує очима, гірко усміхнувся і повернувся до Христі.

— Отож, як бач! Отак завжди... От ти сидиш тут, слухаєш, — розбери нас: хто з нас правий, хто винуватий? Хто кого займав? Хто кому перший гедза кинув?

Христя глянула і на того, і на другого, не знала, що їй казати. Марина виручила. Хитаючи головою і призро дивлячись, вона почала:

— Хто з нас перший гедза кинув? Ану, хто перший? Хто трохи не в ногах лазив, руки лизав, поки треба було?

— То давня річ... — почав Довбня.

— Давня? — перебила Марина. Очі її, наче гострі ножі проти вогню, заблищали.

— Давня ж, давня... А сьогодні... сьогодні хто винуватий?

— А за давнє хто винуватий? — у свою чергу спитала Марина.

— Та підожди, дай слово вимовити... Отак завжди!.. Ну — я! я винуватий! — скрикнув Довбня.

— А хто більше винуватий? — знову питає Марина, потроху одходячи.

— Ти! — одрубав сердито Довбня. — Ти ніколи путнього слова не скажеш! До тебе з ласкою, а ти — з серцем! Тебе просиш, а ти

до бісового батька посилаєш!.. Ти кажеш — женись. Хай по-твоему буде! Та чи подумала ти, яке наше життя буде? І я з запалом, та й ти — огонь-петрович! Тобі слово, а ти — десятеро... Та ми поріжемо, дурко!

— Тепер, небійсь, дуркою стала, а спершу то й розумною була!

— І спершу була така! Тільки крилася, тільки не показувала своїх зубів перед людьми. А як показала, то й видно, що то за перець струкуватий!

Марина тільки важко зітхнула та скрутила головою.

— Уп'ять же й те, — почав знову Довбня. — Хто перший на розладдя пішов? До кого жиди щодень швендь та швендь у хату та шу-шу, шу-шу?.. Питаю, чого то жиди унадились? — Та то коралі купувати!.. Ну, коралі — то й коралі. А виходить, що ти збираєшся їхати. Якийсь блазень з голодрабих полупанків, позарившись на твої очі, присоглаша до себе. Ти ж згодилася? Ти перша згодилася! І мене не спиталася. Сказала жидам: добре, поїду! А мені чужі люди про те довели... Так оце воно що?.. Мені, думаєш, легко було слухати? Легко, га? От ти й розсуди: що, якби ти була моя жінка, а тут де не візьмись хвинтик з улиці... І ти чіпляєшся йому на шию! Гарно було б мені на те дивитися?

— Якби ж була жінкою... А тепер я що?

— Жінка! — скрикнув Довбня. — Що невінчана? Плювать мені на те! Я тобі сказав, що не покину — і не кину! Тепер ти перша пішла на розладдя; а якби ми були повінчані та ти се зробила... дивися!.. — Очі в нього запалали, пальці якимось скарлючилися. — От сими руками, на тому місці, де здибав, так би й задавив тебе! — несамовито гукнув Довбня, мотаючи головою.

Настало важке німотне мовчання; якби на той час мухи були — чутно, як би й муха пролетіла.

— Марино! — помовчавши, почав знову Довбня тихо та ласкаво. — Годі вже... Я все тобі верну, все... і плаття, і намісто... все!

— Хай чорт його візьме! — буркнула Марина.

— Їдеш? — грізно скрикнув Довбня.

Марина мовчала. Довбня підійшов до неї. Його руки тремтіли, він увесь трусився.

— Знай же, Марино, що це упослідне!.. Упослідне!.. Чуєш? — крикнув він, підступаючи до неї й заглядаючи у вічі.

Христя сиділа вся не своя. Вона боялася, коли б з цього не вийшло якого лиха, — такий грізний та на все рішучий стояв Довбня біля Марини.

— Чуєш же?..

— Чую... — глухо одказала Марина.

— Чуй же: буде каяття, та не буде вороття! — промовив він і, мов п'яний, слоняючись, похилив з хати.

Ще тяжче, ще важче стало у хаті, наче в тюрмі або у глибокому льоху: темно, холодно, непривітно... Свічка нагоріла; од полупаних стін здіймалась темнота; долівка, мов провалля, чорніла; важкий морок носився по хаті, а серед нього, наче біла гора серед чорної хвилі, хитався комин здоровенної печі. Марина сиділа біля столу і якось призро дивилася на двері, куди вийшов Довбня. Його рипучі ступні чулися ще у сінях, та вони все далі та далі одходили — зникали. Христі здалося, що за ті ступні учепилося Маринине щастя і тепер геть відходило від неї... Жаль ущипнув її за серце...

— Та й недобра ж ти яка, Марино! Яке зле та лихе маєш серце, — сказала вона подрузі.

— О-о, вони добрі! Вони всі такі добрі! — скрикнула Марина і почала лаятись.

— Хіба не видно, Марино, як йому жалко тебе, як він побивається за тобою? Він любить тебе.

— Любить? — перепитала Марина і сплюнула. — Отака їх любов!

— Ой гляди! Коли б ти не попала з огню та в полум'я!..

— Краще не буде — і гірше не буде! Як там кажуть: хоч гірший, та інший.

— Інший? — трохи не скрикнула Христя. Вона не ждала сього від Марини. «Як: через місяць — та й інший? — через тиждень? через день? Коли б вона полюбила кого — полюбила б навіки; а та каже — інший!..» Їй наче хто по виску вдарив — так те слово дошкулило їй. Вона ще посиділа трохи, та вже не зачіпала про те розмови: боялася, щоб чого ще гіршого не почути від подруги.

У їх уже полягали спати, як вона вернулася додому. Не дивлячись на те, що Марина проводила, їй так страшно було йти глухими вулицями, де тільки, наче кошачі очі, світили підсліпі ліхтарні та була глуха північна темнота. Зате на Марину найшов наче сказ: проводячи подругу, вона — то біла гопака по пішоходах, аж луна кругом гоготіла, то тиркала, то висвистувала, мов п'яний халамидник.

«Здуріла Марина, зовсім здуріла, — думала Христя, качаючись на полу. — То плаче, то лютує, то таке вистроює. Он до чого те кохання доводить! Невже ж воно так з усіма буває? Невже і з нею те буде, як вона покохає? А буде! Он і Мар'я скільки то горя зазнала через те кохання. І вона її остерігала від його... Не хочу ж, не хочу я тебе знати, гірка людська мука! Скільки ти

людей попонівечила, скільки їх душ запакувала? Храни ж мене, Мати Божа, від цієї напасти!» — молилася Христя своїм чистим серцем. А насподі його, під тією молитвою, щось ворушилося в йому, щось закрадалося незнайоме, одрадне та люте; і тягло, і манило її до себе, то жаль у душі будячи, то якусь надію на щастя вивертаючи...

Через тиждень Довбня приходив до Проценка і, підпивши, розказував йому, що Марина таки поїхала. Розказуючи те, він так гірко плакав!

Христі жаль його стало; жалко, мов рідного брата.

— Та й недобра ж таки Марина, — обізвалася вона до Мар'ї, — он до яких сліз панича довела!

— Молодець Марина! — відказала та. — Знає собі ціну. Так їм і треба. Дури їх, поки молода та здорова! П'ють вони наші сльози — хай же своїй покуштують!

Христя на те тільки важко зітхнула.

ІХ

Минув ще тиждень. За той тиждень вістка про Марину облітала увесь город. Де її тільки не було, де вона не побувала? Носилася по улицях і по базарах, погостювала у панських будинках і купецьких хоромах, не минула і простих мужичих хат. Всюди вістка про те літала, всюди будила сонне людське життя. Тільки й гомону було, що про панича, про Марину та Довбню. Старі пани гудили молодого блазня, що недавно випозивав від дядька батьківську худобу і от тепер промиває їй очі. Купці, потираючи руки, тягли руч за панича: коли ж його й погуляти, як не за молодого віку?.. Вони сподівалися, що незабаром його добро пересуне у їх крамниці. От їм було шкода тільки Довбні, що так побивався за непутящою людиною. Напуваючи його, вони то насміхалися з його кохання, то раяли оханутися, стати чоловіком. «Цього цвіту по всьому світу!» — казали вони йому. Та, видно, не втішала його їх рада: закуривши дома, Довбня незабаром переніс те курище у шинки, поки не позбувся й грошей, і одежі. Обірваний та одутлий слонявся він по вулицях, випрохуючи у стрічних і поперічних копійки, щоб похмелитися. Жидівські наймички, проводячи його очима, вигукували: «Любов, не картошка!» Одні прості люди хлібороби якомось понуро дивилися і на Довбню, і на молодого панича, що рядом з розрядженою Мариною літав городом скаженою тройкою коней. «До того тепер воно йдеться, — казали вони. — Підождіть трохи, позбудуть панята батьківське добро, та раді будуть і наймичкам, аби їх хлібом годували!»

Кожне судило по-своєму. Одні дивилися, чи підходить той випадок під стародавній звичай, другі — чи слугує на користь чоловікові, а чи несе втрату, — і з того боку судили. Ніхто не йшов далі, ніхто не спускався глибше у людську душу, не заглядав у своє серце, питаючи: що б я зробив, якби мене замісто Марини або Довбні на їх місці сліпа доля постановила?

Одна Христя дивилася на те з цього становища. Їй, молодій та небувалій, близько все те доходило до серця, будило нерозгадані думки у її голові. Вона бачила, що життя випихає її на той самий шлях, по якому пішла Марина. Чи знайде ж то вона там своє щастя, чи воно повернеться у лиху недолю? Он Мар'я каже: молодець Марина! Дури їх, поки молода та здорова!.. А як Марину обдурять? Як позбудеться вона і краси, і здоров'я? Що тоді буде?

Христі робилося страшно. Страшно того, що жде вона, страшно саму себе. Їй здавалося, що стоїть вона на хисткій кладці серед широкої та глибокої річки. Кругом вода, кругом киплять та піняться високі хвилі, чорніють безодні кручі... На хвилиночку куди задивишся, на один крок оступишся — і помчать вони тебе не знать куди, закрутять і пустять на саме дно того ревучого чорторію.

Цілий той тиждень Христя сумувала та задумана ходила, мов якого лиха ждала на себе. Вона не дослухалася, що люди плескали про Марину, як її судили на всі боки, як глузували-сміялися з Довбні. Вона дослухалася, що в її душі коїлося, що в її серці заводилося. А заводилося там щось непевне: то їй легко робилось, як Проценко зоставався дома, то важко ставало, як він виходив куди, а як виходив на вечір, її брала така несамоविта туга! Скільки разів вона сама себе допитувалася: що мені за діло, куди він ходить? Що він їй або вона йому? Про мене — хай хоч піде та й не вернеться!.. Та там, у її серці, щось недобре поверталось, щось шептало їй, що він іде до неї, до попаді... І важкий сум обляга її душу, тяжкі думки налягають на серце і немилосердно давлять. Вона ляже спати і не спить — дожидає його; жде, поки вернеться, щоб не забаритися одчинити йому. Певно, він привітає її і любим словом, і солодким поцілунком; їй так любо кожен раз стає від того!.. Тільки не тепер. Тепер вона знає, що йому скаже. Від одної одуреної вертається, щоб другу дурити? К бісу ж, коли так! Он що вона йому скаже... А як він, образившись, почне рити на неї? Підіб'є панів, щоб її розщитали? Де вона дінеться проти зими? Де знайде пристановище таке друге? Тут вона вже привикла до всього, і до неї привикли; а на другому місці Бог знає, що то буде... Що ж їй робити тепер? Що їй казати з собою?

Умерти? Їй, молодій, ще рано вмирати; а й так жити — краще не жити!.. І мучиться Христя своїми таємними муками, носиться з своїми самотніми думками; боїться їх показати. Та й кому ти їх покажеш? Мар'ї?

Мар'я сама, як у воду опущена, ходе: пожовкла, схудла; більше мовчить, а не то — гризеться. Все їй стає на заваді, все не по їй. То не прибрано в кухні — і вона гарикає Христі; а розпочне Христя прибирати, вона гукає:

— Оця ще мені чепуруха!

— Чого ви, тітко, сердитесь? — питає Христя.

Мар'я мовчить, сопе. Цілий день не говоре, а на вечір — полізла на піч та вже відтіля і не злазе. Христя оце сяде за шитво, а вона ворочається там, важко зітхає, когось тихенько лає; а як обляжуть усі, не раз Христя чує її хлипання.

— Хоч би свекруху скоріше чортяка узяв! — раз, нудьгуючи, вона сказала Христі.

— То що б було?

— Вернулася б до чоловіка. Так усе надолужило — не повіриш!

Христя промовчала; замовкла й Мар'я.

Того ж таки вечора Христя, подавши панам вечеряти, перестилала у другій хаті постелю.

— Мар'я дома? — спитав пан.

— Дома, — одказала пані.

— Навчив москаль, як дома сидіти! Що ж вона робить?

— Що робить? Нічого. Спить або так лежить.

— Я не знаю, нащо ми держимо аж дві слуги, коли й одній нічого робити? — помовчавши, спитав пан.

— А коло печі? — одказала пані.

— Хіба одна Христя не вправиться? Адже ж як Мар'я бігала, то Христя вправлялася... А воно — лишня душа, — скільки одного хліба з'їсть? Уп'ять же й плата їй, та ще й не мала. Краще Христі накинути що...

Христя якраз стояла навпроти дверей і бачила, як пані, смикнувши пана за рукав, кивнула головою на ту хату, де була вона. Пан замовк, похнюпившись над тарілкою, і незабаром перевів розмову на друге.

Христя уже більше не слухала; переславши постелю, вона мерщій утекла в кухню. З глибу душі її, зо дна самого серця піднімалася якась нестямна туга, щось уразливе та болюче проймало її наскрізь. Як полягали спати, вона все розказала Мар'ї.

— А ти думала, нами дуже дорожаться? — покійно спитала та. — Я давно тобі казала, що ми гарні, поки нужні, а перейшла

нужда, хоч з голоду здихай, ніхто шматка хліба не кине! Оце знай та й учися; не дуже падай, не дуже рук прикладай. Нас не буде — другі будуть. Добре тільки тим, хто сам нічого не робить або за гроші чужу роботу купує, а робітникам — всюди однаково. Така вже наша доля, таке наше щастя прокляте!.. Що мене розщитають, то я се давно бачила. Як ще вони сього раніше не зробили? Про мене — байдуже: світ не клином зійшовся; не буде Галя — буде другая... Не в їх тільки робота, і в других є, а мені рук не позичати... А от як ти зостанешся одна, то напинайся! Вони запряжуть тебе, знатимеш!

— Та мені аби року добути, та й нехай їм!

— Року! — здивувалася Мар'я. — А малий той рік? Їм тільки того й треба... Року добудеш, а вони накинуть що-небудь, то й знову зостанешся.

— Ні, не зостануся, — рішуче одказала Христя.

— А хоч і не зостанешся, то це ж зиму й весну не пальцем перекивати... Тобою однією будуть правитись. От ти й знай!

— Що ж мені робити? — безнадійно спитала Христя.

— Як що? Кидай і ти разом.

— Як же я покину?

— Як? Так, як і всі. Тебе наймали у горниці, — до печі й не становись; то, мов, куховарчине діло. А як до печі, то я й не хочу.

— Та мене просто наймали, не казали до чого.

Мар'я тільки зареготалася.

— Чудна ти! — сказала вона. — Годі! пора спати, — додала, повернулася й швидко заснула.

А Христю обняли важкі думки. Їй було болісно і страшно; досада й сльози гнітили її. Вона не знає, що їй робити, як обійти ту лиху годину, що насувається на неї. Послухатися Мар'ї — покинути?.. Серце не хотіло. Воно шептало, що вона тут рідне покине, дороге та любе позбуде. Та й де вона знайде зразу собі місце? Добре Мар'ї: у неї усюди багато знайомих, вона город, як свої п'ять пальців, знає, сюди-туди повернулася — і зразу знайде. А в Христі хто знайомі? Де заступники? Одна, одна як палець! А й тут зостатися — і роботи прибуде, і... — Вона не додумала, не доказала — сльози, як горох, облили її.

На другий день ще з важчою тугою на серці устала вона. Оце ж сьогодні, сьогодні розщитають Мар'ю; сьогодні і їй треба на щось рішитись, була її перша думка. Поки пани повставали, вона як засуджена на смерть ходила. Ось вони встали; посилають Мар'ю на базар. Та пішла і вернулася. Про вчорашнє ніхто ні

слова; так любо та тихо. Христі полегшало... А може, то тільки так погомоніли, може, воно забудеться — минеться?

Минув день, минув другий; тільки й всього, що Мар'я кудись збігала на часок та швидко й вернулася. На четвертий ніхто нічого не каже; на п'ятий уже Христя почала забувати.

Настала субота. Уставши рано і наморившись за цілий день, Христя, як тільки звечоріло, мершій побралась на піч і заснула. Мар'я, засвітивши світло, сіла край стола лушити насіння. У вікна стиха барабанив дощ, з панської хати доносився регіт: там пани з паничем, п'ючи чай, розмовляли. Видно, щось веселе вони згадували, що на всі хати реготалися. Мар'я не дослухалася до того, раз по раз насінину за насіниною вона одно кидала у рот і, як миша, трошила своїми дрібними зубами. Уже чимала купа лушпайок лежала перед нею на столі, а вона одно знає — надбавляє ще; мов вона з ким об заклад побилася і тільки й думала, щоб швидше те насіння полушити. А проте думки її далеко були від того, хоч вона й вгородила свої очі у купу лушпанин... Та то тільки так, треба ж кудись дивитися, треба ж щось робити. Вона виспалась зарані, належуватись — обридло, іти — нікуди. І ото, схиливши голову і лускаючи насіння, вона розпустила свої думки. Сумні вони у неї та неодрадні; одні утрати та утрати виводила перед нею її споминка, а щастя та втіхи — ані кришечки. Перелічила вона, коли з ким водилася, кого любила, хто коли обдурих її... Ціла черідка дурисвітів та пройдисвітів! Через увесь вік її молодий проходила брехня, ведучи за собою сльози та горе... Що ж, вони навчили чому її? остерегли від чого? «Кий біс!» — думає вона. Ось і тепер учуває у своєму серці якусь тиху тугу. Вона знає, куди се воно йдеться, до чого доведе... Одному йому сумно та глухо... «Хоч би прийшов хто!» — зітхнувши, промовила вона.

Щось у сінях зашаруділо... Чутно — йде, за клямку береться. «Ану, як угадала?» — подумала Мар'я.

Двері розчинились, і в хату вступив високий, плечистий чоловік. На йому синя чумарка, підперезана каламайковим поясом, сивих смухів шапка, прикрита зверху хустиною; обличчя кругле, червоне, очі бистрі.

— Здорові! — привітався чоловік, скидаючи шапку.

— Свирид! — скрикнула Мар'я, дивуючись нежданому гостеві.

— А маєш — правда! — гукнув Свирид на всю хату, тупнувши ногою.

— Цить! не гукай так, — зупинила Мар'я. — Чого це ти?

— Чи тут дівка Христя? — понижаючи голос, спитався Свирид.

— Яка Христя?

— Христя... з Мар'янівки!

— Тут. Нащо тобі?

— Необходимо мені видіти її. Де вона?

— Он на печі спить.

— Уже й спить? Рано, — сідаючи на піл, каже Свирид.

— Як рано? Добрі люди уже давно облягли спати... Нащо тобі Христя?

— Нужно-треба. Я недавно почув, що вона здесіча, а ми з одного села. Прийшов провідати землячку.

— Знайшов час провідати.

— А коли ж?

— Опівночі, — жартує Мар'я. Свирид поскроматив у потилиці.

— Та я не від тих грошей, аби Христя прийняла.

— Приходь — прийме, — регоче Мар'я.

— А ти свого хвітхвебеля вже забула? — спитав Свирид, блиснувши на неї лукаво очима.

Мар'ю наче хто ущипнув за серце! Вона похнюпилася, мовчала.

— Мовчиш? — пита Свирид.

— Мовчу! — зло відмовила Мар'я. — Якби вам усім ще так заціпило! — не видержала далі.

— Чого ж ти сердишся? Не всі однакові.

Мар'я тільки свіркнула очима і замість зерняти розкусила лушпанину. І зозла її виплювала.

— Хіба я тобі не казав раніше: ой, стережися, Мар'є! той прахвост посаде тебе на льоду.

— Тобто ти кращий? — дивлячись призро на його, спитала Мар'я.

— Та вже ж не такий, як твій Денис.

— Годі! Годі, поки я тебе не вилаяла або очей не заплювала. Згадай лиш Пріську, Гапку, Горпину...

— То іграшки були.

— Іграшки? — гостро спитала Мар'я, кинувши очима на Свирида. Свирид дивився на неї. Очі їх стрілись. Червоне Свиридове обличчя грало здоров'ям, усміхалося; широкі плечі, молодецька постать доводили про його міць та силу; очі його весело грали... «А він непоганий», — подумала Мар'я і похнюпилася.

— Усі ви скурві сини! — додала вона далі, болісно якомось зареготалася, немов заплакала.

Христя, ще як Свирид тільки прийшов, прокинулася. Вона чула з печі його жарти, розмову з Мар'єю, та не подавала виду,

що чує. «Чого він прийшов до мене? Яка там нужда, яке діло?» — думалося їй. Вона пригадала досвітки та вечорниці, де Свирид, було, завжди хлопців напоє, доведе їх до сварки та бійки або з дівчатами розпочне лайку, усіх порозганяє. «Непевний він якийсь придався: усе б йому пити та гуляти, над усіма верховодити. Усі такі раді були, як він у найми пішов, у город подався... Давно то було, років, мабуть, зо три, якщо не більше... і чутка про його запала. А це, бач, знову проявився. Мене питає... нащо?..» — думає Христя.

— Мар'є! Чи ти б не збудила, бува, її? — помовчавши, спитав Свирид.

— Нащо?

— Треба. Збуди.

— Буди сам, коли хоч.

— А можна? — Свирид устав.

— Буди, коли хоч заробити по зубах, — сміється Мар'я.

— Та невже? — жартівливо спитався Свирид і побрався до печі.

Христя у собі і дух притаїла.

— Христе! Христіно! — сіпаючи за подушку, оклика Свирид.

Христя не ворухнеться!

— Христе!.. — і він торкнувся її голови.

Христя, мов сонна, поворухнулася, спустила руку з печі. Свирид так і уп'явся своєю п'ятірнею. Христя схопилася.

— Чого? Хто се? — озвалася.

— Не пізнаєш? — усміхаючись, пита Свирид.

Христя дивиться на його усіма очима.

— Кланяються тобі мар'янівці... І Федір кланяється...

— Який Федір? — лукавить Христя.

— Не знаєш? Супруненків, каже: поклонись Христі; скажи їй, що якби був батько не оженив, то після Водосвята прислав би старостів до неї.

Вістка про село, про Федора неначе водою збризнула Христю.

— Хіба Федір оженився? — швидко попитала вона.

— Перед Пилипівкою... Я й на весіллі гуляв.

— На кому ж він оженився?

— Горпини Удовенкової не знаєш? Висока, носата... Та ти з нею товаришувала.

— Невже на її? — здивувалася Христя.

— А що ж, хоч би й на її? Велика дуже цяця? Що висока та на язик — сам чортяка її не переговоре.

— Так вона ж бідна, а Грицькові все хотілося багаті.

— Сам Грицько й облюбував Федір був затявся: в одну шкуру — не хочу! То коли не хоч, каже Грицько, то знай, що ти мені не син, а я тобі не батько.

— Так Федір таки женився? — задумуючись, промовила Христя. — Що ж вони, живуть гарно?

— Живуть, та й годі... Горпина на йому верхи їздить. Оце недавно був на селі, заходив і до його. Тепер він окрегим хазяїном живе. «А що, — питаю, — добре жонатому?» — «Та воно б добре, — одказує, — було, якби жінка не така злюща та ревнива. Усе, знай, очі вибиває Христею». — «Воно, — кажу йому, — усі вони такі, старі дівки».

— А що ж там ще нового у селі? — перебила Христя.

— Що ж нового? Тимофій теж женився.

— На Ївзі? — вгадує Христя.

— Або Ївга його на собі оженила та через тиждень після вінчання і дитину привела.

— Це молода? — здивувалася Мар'я.

— А що ж, як молода?

— То вона через кожний тиждень буде водити? — регоче Мар'я.

— Та з вашим братом буває...

— А наше дворище як там? — знову перебила Христя.

— Ваше дворище цвіте. Тепер ти свого дворища і не пізнаєш!

— Як саме? Хто ж там живе?

— Та й старої хати уже нема. Карпо вибудував нову, велику, на дві половини. Жида пустив шинкувати... Перший на селі шинок... Весело так!

Христю та звістка, наче цуркою, крутнула за серце.

— Як шинок? Хто ж пустив туди жида?

— Хто? Карпо! Карпо тепер на всю губу пан! А до Одарки так без палиці й не підступай: у парчевих очіпках ходє; нарядиться, напіндючиться, он яка пані!

— Та чи правда сьому? — не йме віри Христя.

— Піди, коли хоч, подивися... У старій, бач, хаті ніхто не хотів жити: так Карпо під шинок найняв. Під шинок вона, бач, була не підхожа, то й нараяв переробити. Тепер такі вавилони двинув — страсть! З одного боку крамниця — пряники, кахвети; з другого — шинок. Прямісінько з улиці заходять!.. У селі гомонять: пішла Карпові у руку Притичина худоба! Після Грицька першим господарем став. Погомонюють у старости вибирати, а то й в самі старшини. Он тепер який Карпо: не дивись, що забродивсь, аби халяв не покаляв!

І дивно, і чудно Христі все те. Чи давно вона з села, і от такі переміни скоїлись... Федір оженився, Тимофій оженився, Карпо так розбагатів... О, той Карпо давно був собі на умі! Та яке він право мав хату руйнувати? Хоч би спитався, хоч би на сміх був сказав; я ж йому припоручала як доброму. А він он що... жиди пустив, шинок завів... Пекуча згага ухопила Христю за серце. Свирид ще багато дечого розказував про село, про селян, та вона вже не слухала нічого. Жид і шинок стояли у неї і в думці, і перед очима.

— Коли ти вже оженишся? — спитала Мар'я Свирида, як той замовк.

— Молодої чортма!

— А хіба дівчат мало на селі або в городі?

— Якби хоч одна з їх скидалася на тебе, уже кат його бери! Запетлювався б! — заграє Свирид.

— Що я? Я — стара баба! — одказує Мар'я.

— Стара, та багато молодого жару маєш.

— Був колись, та стухнув; тепер тільки попілець зостався! — зітхнувши, одказує Мар'я.

— Небійсь, хоч і попілець, та гарячий! — підступаючи до неї, каже Свирид. — Дивись, яке плече! — і, се промовивши, придавив зверху рукою.

— А щоб тебе так кат опік! — скрикнула Мар'я, ухопившись за плече.

— Дошкулив? — регоче Свирид.

— Ще й регоче, бісів син! — скрикнула Мар'я і кинулася з кулаками на Свирида. Свирид нагнувся, а вона, наче по бочці, бухкотіла кулаками по його спині, тільки гуло.

— Та бий дужче! Бий ще! — регоче Свирид і, випрямившись, як рябець горобця, ухопив Мар'ю на оберемок і притис до себе... Якийсь гарячий струмінь прилив до Мар'їного серця і теплою течією розлився по всьому тілу. Мар'я почувала, що в неї обличчя запалало, шия й голова загорілися, а серце, як пташка у клітці, заколотилося. Свирид, як малу дитину, носив її по хаті і на увесь рот реготався.

— Що се ви завели? — почувся голос панії у розчинені з горниць двері.

Свирид випустив Мар'ю і зостався ні в сих ні в тих серед хати.

— Та се он він, бісів син! — засоромившись, промовила Мар'я. — Прийшов до Христі... з одного села з нею... приніс їй поклони...

— Та, небійсь, не Христі їх б'є, а тобі! — відказала пані, зачиняючи за собою двері.

— Бач, ерепудів! Я тобі казала: не гукай! — корила його Мар'я.

— А я знав, що їх там чорт позносив... Нехай вам всячина: це влопаєшся. Де моя шапка? Піду.

— Ти без шапки прийшов, — регоче Мар'я.

— Хіба без шапки? Ні, мов у шапці. — І він окинув бистрим оком хату. Шапка лежала на полу. Мар'я, як кішка, стрибнула, вхопила шапку і кинула її на піч до Христі.

— Не давай! — гукнула вона на ту. — Хай іде без шапки.

— Я без шапки не піду.

— А що ж, тут зостанешся?

— Атож. Ти мене хоч на крайок полу положиш, аби біля себе.

— Зугарний! Лягла б я з таким? — щечече Мар'я.

— А чому ж? Хіба я у Бога теля з'їв?

— Може, й з'їв... А бодай тебе! — регоче Мар'я.

— Бач: мені наказує — не кричи, а сама на всю хату регоче... Хай вам! тікати мерщій від гріха. Христе! кинь мені, будь ласка, шапку.

Тільки що Мар'я намірилася крикнути: не кидай! як Христя уже й шпурнула.

— А що, не кинула? — задражнив Свирид Мар'ю, тикаючи на неї шапкою. — Ти думаєш, усі такі, як ти? У мене Христя — он що! — і він цмокнув свої два пальці.

— Уже коли б на мене, я б не оддала нізащо.

— То ж ти... Прощавайте!

— Іди к бісу!

— Ти хоч би провела, — повернувся з сіней Свирид.

— Собак боїшся?

— Боюся.

Мар'я вийшла за Свиридом. Видко, далеко вона його проводила, що не швидко вернулася і вся змочена, як хлющ.

— Нехай йому, яке несамовите надворі! — тремтячи й беручись на піч, мовила вона до Христі.

Та мовчала. Похнюпившись, сиділа вона у глухому кутку під комином і думала свою важку думку.

— От уже й зажурилася! Чого? — спитала Мар'я.

Христя почала плакати і нарікати на свою долю. Одна була пам'ять від батька та матері, та й ту добрі люди зруйнували!

— А нащо ж ти так покинула?

— Я ж як на добрих кидала! — плакалась Христя.

Розмова їх не в'язалася. Христя мовчки сиділа біля комина та, сидячи, хиталася, а Мар'я лежала біля неї та коли-не-коли важко зітхала.

На другу ніч Мар'я як пішла звечора, то вернулася геть за північ. Христя чула, як від неї несло хмелем. На третю — чогось вона непевна була, чогось полохалася, наче кого дожидалася. Уже й пани полягали спати, а вона все нишпорила. Христя побралася на піч і швидко заснула. Її збудив якийсь шелест у хаті; вона почала дослухатися — щось шепталось.

— Мар'є! — обізвалася Христя, підвівши голову.

Шептання замерло.

— Мар'є! — удруге гукнула вона на всю хату.

— Чого? — обізвалася та.

— Щось у хаті шепче... Ти чула?

— Цить! — тихо одказала Мар'я. — Це — брат.

— Який брат?

— Здорова, землячко! — впівголоса обізвався хтось до неї...

— Цить! — знову засичала Мар'я.

— Чого там цить? Не бійся! Христя — землячка! — знову одказує той голос. Христя почула, як щось лягнуло, немов хто кого, жартуючи, ударив; як Мар'я дзизнула.

Христя пізнала той голос, пізнала Свирида і, повернувшись до стіни, закрила голову свиткою, щоб не чутно було їх шептання.

На другий день Мар'ю почали розщитувати.

— Я не хочу, щоб ти в мій двір бахурів водила! — казала пані.

— А не хочете, й не треба! — огризалась Мар'я. — Я й сама не хочу у вас бути. Зоставайтеся з тими, кого вам легко дурити!

— Мовчи, а то рота загороджу! — гукнув пан.

Мар'я пішла і не попрощалася; а Христя зосталася. Вона під той сварливий час не посміла замовити панії, що вона одна не встигне справитися і в горницях, і біля печі. Її обняла така гірка та різуча туга і разом страх насував з усіх боків. Їй здавалося, що її взято у неволю; що з нею тепер що схотять, те й зроблять; будуть бити та нівечити, і ніхто її не пожаліє, ніхто не заступиться за неї; одна, мов та билина серед широкого поля, невеличка трісочка серед кипучого моря!.. Від того страху вона ніяк не прийде до помки, не знає, де ходять, що робить. З усім вона тепер розгубилася, і думок навіть не позбирає до купи, так вони в неї врозтіч і біжать, і такі то все полохливі!

— Не хапайся так, Христіно, — каже їй тихо Пистина Іванівна. — Зроби спершу одно, та тоді й за друге приймайся; а то як розпочнеш усе зразу, то тільки час згаєш, а діла не зробиш. Це через те, що ти ще не призвичаїлася до порядку; а то як порядок знатимеш, то і все гаразд буде... Ти не думай, Христе, що ми тобою робитимемо за стару плату: ми тобі плати надбавимо.

— Важко, панійко, самій, — не дивлячись на неї, таки зібрався з силою вимовити Христа.

— Та то воно тільки здається тобі так... А як діла збереться багато, то й я тобі допоможу: уже ж і в мене дві руки.

Христя нічого на те не одказала, тільки подумала: дві-то руки в тебе, та чиїми прийдеться жар загібати?

Біля печі вона так ухоркалася, що ледве обід віддала. Пан все гукав на неї: то те прийми, то те подай.

— Та не гукай так на неї, Христа ради! — заступилася пані. — Як розгукаєш, то тоді вже ладу не жди.

Проценко сидів сумний, мовчазний; він тільки коли-не-коли обміряв Христю якимсь жалісливим поглядом.

Після обіду, проходячи кухнею у свою хату, він її запитав:

— То ви тепер, Христіно, самі зостаєтеся?

Наче ніж вгородився в її серце! Вона почула, як воно закололося в неї, защеміло. Перед очима щось мутне забігало, щось темне заходило; підборіддя затіпалося, обличчя сіпала мишка... Вона мерщій вискочила в сіни, щоб не заплакати.

Отака біганина за цілий день, такий непевний струс та страх так її виморили, що вона увечері почувала себе нікуди кчемною: руки й ноги ниють; голова, мов налита чим важким, хилиться; очима ясно не гляне, щось засновує їх, мов перед нею сито наставило. Подавши панам самовар, вона присіла на полу перепочити, приткнулася головою до одвірка та й сама незчулася, коли задрімала.

І сниться їй сон, марять її сонні причуди... Бачить вона гору високу, покриту рідким лісом, заслану, наче зеленим килимом, густою травою; під горою синіє річка, мов хто блакитною стежечкою оповив гору. Ген за річкою розіслалася долина, рівна та довга, очима не схопиш того зеленого простору, далеким краєм тоне вона у синій блакиті неба. Христя стоїть на горі, на самому шпилечку, і дивиться на долину, роздивляється навкруги. День. Сонце стоїть над головою, і його золоте проміння, наче дороге каміння, горить, відбивається на зеленій траві; а чисту річку пронизує до самого дна. Он серед пісочку зелене жабурино чорніє; он відзначається круча; легенькою хвилею хитається порожня черепашка; там он п'явка плазає, а он риба гра. Та скільки її? Цілою черідкою так і суне; спинки — чорні, боки — срібно-золоті, а очі з червоними обідками... «Піду над воду, спускаюся над саму річку, полюбуюся, як риба виграє, а може, й скупаюся, — думає Христя. — Там, певно, добре купатися: вода чиста, дно піщане. Піду!» Христя спускається з гори. Та й слизька ж яка! Ноги так і їдуть; коли б ще не впасти. Христя надержується, а її так і суне, наче

хто попихає у спину... Он над водою рожаїста верба стоїть, гілки свої аж на саму воду поклала. Там і холодок, там і затишок; чи й роздітися там — ніхто не побаче, а налучиться хто — сховатися є де... Христя не йде, а біжить. Добігає і дивується. Саму найвищу гілку з верби мов що руками посередині зломило, спустивши зламаний край аж додолу; по боках невеличкі гіллячки поспліталися-позасновувалися, мов хто назнарошне їх посплітував. Курінь, як є курінь! Або житво чие; і долівка притрушена свіжим листом, заслана явором. Тут, певно, хтось живе, хтось захист має. Христі що до того за діло? Вона подивилася кругом — нікого немає. «Це, видно, дівчата задля купання такий захист зробили, — думає. — Он і стежка від самої води аж до захисту явором вимощена, щоб не покаляти ніг, викупавшись. Мерщій же роздягатися, поки немає нікого! мерщій у воду, поки хто не навернувся!» Миттю Христя скинула з себе одягу, розпустила довгі коси і, як та русалочка, вискочила на бережечок. Сонце обдає її своїм світлом, грає непримітними іскорками; бігає по її тілу невеличкими зайчиками; а до ніг легенька хвиля добігає, лоскоче своїм холодочком її у пальці. Зісподу холодочком віє, а згори теплом гріє, пестить Христю, любим почуванням вітає. Мов мала дитина, забавилася Христя на бережечку: то торкнеться ногою води і, струснувшись, одскоче геть, проти сонечка гріється; а то присяде, руками плеше тихую хвилю, бризкає на себе і мерщій ховається в захист. Йй чогось страшно стає кинутись зразу у воду, опуститися у її холодні прозорі хвилі. «Та вже ж одважуся!» — рішає Христя, здіймаючи руки угору і подаючись усім тілом на воду... Гнеться-хилиться... от-от впаде, от-от так і плесне!.. Це зразу — як скрикне! І, як божевільна, полинула назад. Страшений чорний павучище, мов копиця, сидів на вербі і дивився на неї своїми блискучими витрішкуватими баньками; однією мохнатою лапою, мов кліщею, учепився він у її руку, а другою заміряється вхопити... О Господи! що за страховище! Христя, мов опечена, кинулася геть... Листя з верби посипалося додолу, чорне павучище стрибнуло на неї, розправляє свої лапи і, наче батогамі, огортає її... Несамовита печія, жалюча ураза пройняла її аж до серця. Христя кинулась разом з павуком у воду, пурнула з головою у синю хвилю, виринає... І — о, диво! Замість павука Проценка баче перед собою. Білі його руки учепилися за її шию, ясними очима заглядає у її очі, випинає свої уста цілувати...

Та на тому й прокинулася. Біля неї стояв Проценко, стиха усміхався.

— І не сором дівці отакій соні бути? — каже він, злегка зашоку ущипнувши. Вона спросоння на його похилилася.

— Утомилася? спатоньки хочеш? — питає він. — Ти б же лягла, а не приткнулася до одвірка та й куняєш, — шепче він, притискуючи її до себе.

Вона прийшла до помки тільки тоді, як опинилася на його грудях, у його обіймах; він стиха цілував її повну гарячу щоку. Як муха, крутнулася Христя і одскочила аж насеред кухні. Він тільки засвітив очима, лукаво посварився на неї пальцем і скрився у свою хату.

«Що се за сон? що за прояви такі? — думала Христя, укладаючись на печі спати, як уже оддала вечерю панам. — І до чого то таке приверзеться? Чого зроду-віку не буває, те присниться!.. Та страшне яке! та гидке придалося... І дивно, як то все зразу перекрутиться, іншим стає. Був павук, а став — він. Укупоньці вони купалися... Він так приязно заглядає у її очі, охоплює і шию руками, горнеться своєю шокою до її обличчя».

Сон її пропав. Любі та втішні почування ворухаться у її серці. Їй душно стає... Це того, що на печі. «Чи не перелізти на піл?» — подумала вона і зразу швиргнула подушку з печі. Серед незамутної тиші подушка глухо гепнулася. «Що це я роблю, дурна? — трохи не скрикнула Христя. — Ще почує хто, подумає бог зна що». Тихо-тихо вона почала спускатися з печі, дослухаючись, чи не ворухиться що де. Ні, не чутно... Тихо та темно, наче в домовині. А то що за п'ятенце червоніє серед темноти? То блисне, то зникне... Вона налучилась пальцем і стукнулася у паничеві двері... Що воно? де воно взялося?.. Розгорнувши руку, долонею тримає по дверях... Не чутно нічого, навіть пляма зникла... А то що зашаруділо?.. Тихо щось крадеться, наближається... Двері розчинилися, і на порозі показався Проценко.

— Се ти, Христіно? — тихенько питає він.

Христя так і прикипіла на одному місці... «Що се я, дурна, наробила. То світився сучок у дверях, то пробивалося світло з його хати», — б'є у Христіну голову.

Проценко кинувся до неї, ухопив за руку, потяг у свою хату... Двері зачинилися. У кухні стало, як у домовині, темно; тільки сучок світився, та й то недовго: швидко й він згас. Німа та чорна темнота настала усюди, а серед неї глухо, мов з-під землі, чулося тихе шептання, жаркі поцілунки...

Другого дня, уночі, Христя, сидячи на полу, неутішно плакала. Темна темнота буяла кругом неї і огортала її голову ще темнішими думками. Їй пригадувався учорашній сон і ще гіршим страховищем ставав перед її очима. Серце її наче хто у жмені

здавив, душа несказанно боліла, гіркі сльози заливали очі... Так он к чому те павучище-страховище! Бач, чого той сон навіщував!

Вона не чула, коли з паничевої хати розчинилися двері, вона почула тільки, як його холодні руки черкнулися її теплої шії.

— Серце, Христіно! — замовив він любо та тихо. — Ти плачеш, голубонько? Не плач. Що ж робити, коли так лучилося?.. Знаєш: щастя — що трясця, кого схоче, того й нападе... Я тебе люблю, ти мене любиш... Хіба ж ми не щасливі з тобою? Та такого щастя тільки раз на віку й запобіжиш! Не плач... Ми щось пригадаємо з тобою утішне та добре... От тобі моя рука, я тебе так не покину. Я люблю тебе, моя голубко!

Мов та квіточка під дощем клоне-схиляє свою голівку, схилилася Христя на його груди й обвилася руками кругом шії.

— Грицю! моє кохання миле! — зашептала вона. — Один ти мені на світі — і батько, і мати... Я йому віри тобі: я знаю, що ти не покинеш сироти одинокої в світі, не запакостиш мого молодого віку!

І вона покрила його обличчя жаркими поцілунками.

— Угамуйся, моє серце, угамуйся, — почав він. — Знаєш що? Діждемо літа, я поїду у губернію, похлопочу собі переводу, візьму і тебе з собою. Там-то ми заживемо тихо та любо! Я навчу тебе грамоти — читати, писати. Це зовсім не так трудно, як думають. І от я приходжу з служби, ти радо стриваєш. Сядемо, пообідаємо; я ляжу спочити, а ти сядеш біля мене почитати яку книжку або газету. Разом довідаємося, що діється в світі, посудимо й спочинемо. А увечері за чаєм — знову за книжку. Ти ще не знаєш, що то за втіха ті книжки! Там — цілий мир, вищий, кращий від сього, у якому ми барахтаємося, мов свині в барлозі!

— А чому ж тут не можна зробити сього? Чого треба за ним їздити аж у губернію? — спитала вона його.

— Тут? Між сими собаками, а не людьми! Хіба між ними можна як слід жити? Вони почнуть сміятися, гордувати нами, а се — тільки буде полахати наше щастя. Ні, тут, Христе, не можна так прожити, як самому хочеться.

— А чого ж там можна? Хіба там інші люди?

— Інші. Там більше є розумних, книжних людей, що й самі так живуть, як хочуть, і другим дають жити.

— Та й добрі ж ті, видно, люди! От, якби справді нам до їх... — шепче вона, горнучись до його.

— Доберемось! Ще наша доля не вмирала. Потерпіти тільки трохи треба.

«Терпіти? — думає Христя. — Та не тільки зиму та весну, а рік, цілий вік буду терпіти, аби біля тебе, аби, мій голубе, з тобою!»

Настало Різдво, пішли гулянки. Пани тільки перший день просиділи дома; а з другого як зарядили — день у день, ніч у ніч у гостях. Тягнуть і Проценка з собою.

Христя нудьгує: буденні дні були їй щасливіші над свято!

— Ти сама не сумуєш, Христіно? — спитався він на п'ятий.

Христя важко зітхнула.

— Мені аби вам було весело, — сумно одказала.

Йому жаль її стало. Пистина Іванівна гукнула до його з кухні і в той вечір:

— Ануте, збирайтеся! Ходімо.

— Ні, я не піду. Щось мені недужиться сьогодні. Буду дома сидіти, — одказав він, відхиливши двері.

Пистина Іванівна прикро подивилася на його, потім перевела погляд на Христю. Христі здалося, що вона наче на обличчя перемінилася — зблідла. Оже нічого не сказала, забрала дітей і пішла. Щастя Христі: тепер вони zostалися удвох на всі хати!

— Будемо пити чай укупі. Хоч раз побачу, як ми будемо жити колись, — сказав він.

У трьох водах мила Христя свої руки і все ще сердилася, що вони у неї не такі білі та чисті, як їй хотілося. Чай посідали пити у столовій, де завжди пани п'ють; він по один бік столу, вона напроти його.

Боже! яка вона щаслива! Уперше зроду вона чує рівною себе з ним, близькою до його. Як навісна, вона кидається то до чайника, чи не поспів ще чай, то стакани перемиває, бо на денці щось чорніє таке. Серце в неї так б'ється, руки тремтять; а він дивиться на неї та сміється: і те, мов, не так, і друге.

— Та це ж уперше... Це ж уперше ще! — соромлячись, одказує вона. — Привикну — буду, як і справжня господиня.

— Побачимо, побачимо!

Тільки що Христя налила два стакани чаю, як почувла, що кухонними дверима щось стукнуло. Вона так і обмерла.

— Прийшов хтось... Невже пани? — Її переляканий погляд несамовито бігав по хаті, по дверях.

— А хоч і вони? Чого ж ти лякаєшся? — заспокоює він. — Скажеш: чай наливала.

Вона схопилася і мершій помчалася у кухню. Чиясь чорна постать бовваніла серед хати.

— Хто то?

— Я, — обізвався товстий голос. — Григорій Петрович дома?

Вона пізнала Довбню.

— Дома... нема! — перевівши дух, скрикнула вона.

— Як нема? А то ж хто сидить? — питає Довбня, указуючи на

Проценка, що сидів спиною до кухонних дверей.

— Вони чай п'ють.

— Ну то що? І я чаю не пив; разом нап'ємося.

— То Лука Федорович? — повертаючись, спитав Проценко. — А-а, слухом слихати, в вічі видати! Що це вас так давно нігде не видно? Жалуйте ж сюди...

— Хіба ви перебралися у другу хату?

— Ні. Тут завжди хазяїни чай п'ють. Сьогодні вони усі пішли в гості, а я зостався дома; то, щоб не ламати їх порядків, перейшов сюди чаю напитись... Жалуйте, жалуйте, — запрохував він, дивлячись на Довбню, що чогось у кухні м'явся.

— Хай одежа тут полежить. Ніхто її не вкраде? — повернувся той до Христі, кладучи пальто на піл.

— Хто б же її тут зайняв? Слава Богу, ще злодіїв не було, — образливо відказала Христя.

— Та хто його знає? Може, москаль який зайде. Тепер їх до стогаспида у город увійшло.

— Чого ж вони сюди зайдуть? — дивується Христя.

— А може, до тебе!

На Христю наче хто кип'ятку линув!

— Я не така, як Марина, щоб до мене москалі ходили! — гнівно одказала вона; та Довбня вже пішов у гостинну і не чув її одказу.

Сумна та невесела сіла вона на лаві край столу і підперлася рукою під щоку. Невеличка стежечка світу пробивалася з горниць крізь двері і довгою смужкою слалася на чорній долівці. Христя дивилася на ту стежечку, а нудьга та досада, як обценьками, давили її серце... Там, за дверима, на столі зостався її недопитий чай; той чай, що вона уперше зроду намірялася випити разом з ним, перекидаючись любою розмовою. «От і напилася! от і побалакала! І принесе його лиха та нещаслива година! І чого? Бісова п'яниця! обридло по шинках тинятись, та давай ще по людях!» — лаялась Христя про себе, а сльози, наче хто їх видавлював, так і засновували очі, так і застиляли світ... от-от бризнуть!.. Коли се...

— Христе! — донісся до неї голос Проценків.

Дві сльози, наче дві kwasолини, викотилися з її очей, залоскотали, пробігаючи на личку, і грузько упали додолу.

— Христе! — гукнув удруге Проценко.

— Чого?.. — Христя мерщій утерлася.

— Чого ти там сидиш? Іди хоч чаю нам налий.

Христя, похнюпившись, увійшла у хату, мовчки підійшла до столу, налила чаю і повернула назад.

— Куди ж ти? Хіба чаю не хоч? — спитався Проценко.

— Та вона чогось плаче! — зиркнувши на неї, мовив Довбня.

— Плаче? Чого?

Тривожний погляд Проценків стрівся з її заплаканими очима... Христя мерщій утекла у кухню.

— І чого? — дивувався Проценко. — Любісінька-милісінька була... Чай наливала, ще сміялася; а тут зразу — на тобі та цить! — хвалився він Довбні.

— Глядіть лишень, чи не я її образив? — догадався Довбня.

— Як? чим?

— Та... кладу одержу та й кажу: гляди лиш, щоб москалі не вкрали. А вона мені: які? — Може, кажу, до тебе ходять.

— Так того? — кинувся Проценко у кухню.

— Еге-е-е ж, — хлипаючи, одказала Христя. — Хіба я з москалями знаюся? Хіба я водюся з ними, що вони мені ними очі вибивають, — розпорочалася Христя.

— Дурочка ж ти! Я ж питався тільки, — утіша Довбня.

— Дурочка! А нащо ж таке казати?

— Ну, він не буде удруге. Годі, перестань. Умийся холодною водою та йди біля чаю порядкувати, — каже Проценко, досаду-ючи в душі на Довбню.

— Я, їй-богу, не думав її образити, — почав виправлятися Довбня. — Так, навмання сказав, а вона бач... Бабйю! Отакі вони всі. Отака й Марина... Ви знаєте, чого я до вас прийшов?

— А чого?

— Женюся! — граючи очима, одказав Довбня.

— Боже поможи! На кому?

— Прийшов прохати на весілля. Прийдете?

— А чому ж? На кому ж женитесь?

— Та на Марині ж!

Проценко тільки очі витріщив.

— Як на Марині? Марина ж на селі.

— Була на селі, а тепер тута.

— Як? яким побитом?

— Шкода стало гаспидської дівки. Отак пропаде десь, думаю. Так я й виписав.

— Коли ж весілля?

— А от після свят. Як вода одсвятиться, так і весілля.

— Дивно!.. — загадавшись, промовив Проценко.

— Дивуєтесь? Усі дивуються, кому не скажу. «Пропав, — кажуть, — чоловік! Отак учився-учивсь, на дорогу вийшов, жити б та

Бога хвалити, ніт же, пішов та й утопився...» Чудні люди! — глухо промовив Довбня, з усієї сили потяг цигарку й запив чималим ковтком чаю; не швидко він випустив цілий оберемок диму і, наче хмарою, покрився ним.

— Я сказав: чудні? — почулося з її хмари. — Ні, лукаві! подлі! — загукав далі Довбня. — Вони знають, що значить чесно думати, жити — не лукавити?.. Наробили якихось перегородок, помежували людей та й душаться у тих тісних суточках; морочать свою голову, нівечать серце; з наймилішими бажаннями криються-ховаються; не живуть — мучаться, скніють та й зовуть оце життям! Піди тільки проти їх, зроби що таке, що не в'яжеться з їх навіженими звичаями, так і загукають: не можна! не годиться! А чому не можна? чого не годиться? Тому, що ніхто ще досі сього не робив, того, що у їх гурті не прийнято... Брехня! плювати на все! Все можна, все годиться, що тільки дає щастя чоловікові, все, що його робить кращим, становить вище! Он що значить чесно думати, чесно жити, не лукавити з собою! А вони: пропав! Та хоч би й пропав, — сердито гукав Довбня, — кому яке діло? Вони гонobili мої найкращі думки? Вони піддержували мої чесні заміри? Подлі!.. Вони не бачили, як я душею болів, як моє серце розривалося, як я хитався-хилвся. Вони піддержали мене, щоб я не впав? Ні? То яке ж ви маєте право судити мене — добре я роблю чи погано я роблю? Ще б ви мали право, якби я проти громадської користі йшов, з ваших кишень гроші витягав, душі заножував... А то ви — самі собі, я — сам собі. Я бажаю не вам, а собі гніздо звести, щоб було де голову приткнути під час лихої години... Ви кажете: бери благородну задля сього, стрижися у попи. Плювати мені й на ваших благородних, і на ваших попів, що високу Христову науку повернули у ремесло!.. Плювати хотів, плюю й буду плювати! Заведу своє щастя, як сам знаю, а не як вам хочеться! — гукав Довбня, все більше та більше розпалюючись.

Проценко усміхнувся.

— Та постійте, — сказав він Довбні. — З ким ви воюєте? Зо мною, чи що?

— З вами? Ні, я знаю, що ви стоїте вище від тих перекупок, що на кожному перехресті готові засудити чоловіка. Якби ви були такий, то я б не сказав сього, що досі говорив.

— То чого ж ви гукаєте? Чого ви сердитесь?

— Та досадно, матері його біс! Усім діло до мене, усім я у зуби застряв... «Ви женитесь на Марині? Ви женитесь на простій дівці?» А хоч би й женився? Ну то що? Кому-небудь я став впоперек дороги? Кому-небудь перечу брати панночку?..

Пішов сьогодні до попа... до отця Миколая... Ба! кланяється вам попадька. «Як побачите, — каже, — скажіть: що за знак, що одцурався, не ходе?»

— Та так, то недужитесь, то ніколи, — одказав Проценко, морщачись.

— Та для мене все одно! — махнув рукою Довбня. — Я думав, що воно справді що путне... так попадька — кукла, та й годі!

Проценко мав був щось сказати. Довбня рукою зостановив його.

— Постійте! Я все докажу вам. Приходжу сьогодні до його, щоб узявся повінчати. З ним ми недовго вовтузилися, тільки по-товариськи заломив двадцять п'ять рублів за вінчання. Чи двадцять п'ять, то й двадцять п'ять, думаю. Кат його бери! І йому треба з чогось жити. А тут і вона встряла. «То ви женитесь?» — «Женюся», — кажу. «На кому?» — «Та так, — одказую, — дівку одну беру». — «Яку дівку? Просту дівку?» — «Просту», — кажу. «Як? ви на простій? ви на мужичці женитесь?» — «На простій, на мужичці...» — веду далі. Дивлюся — ніс закопивився, скривився, немов під його що гидке піднесли. Подивився я на неї, подивився та й кажу: «Куколка ви, куколка! А вам тепло у вашому гніздечку живеться?..» Зітхнула вона. «А все ж, — каже, — не проміняю я свого життя на життя мужиче». — «Ну й живіть же ви по-своєму. Чого ж ви не даєте другому жити по-своєму?» — «Та я нічого, — каже. — Тільки, — каже, — ви учились, ви привикли до других звичаїв, а вона?.. Вона... все-таки мужичка...» Я тільки махнув рукою: горбатого могила виправить! сліпородий — ніколи не побаче світу!.. І от з того часу за цілий день не прийду у себе, — похнюпившись, скінчив Довбня.

— І варт? Ви ж знаєте, що вона губернська баришня. Ну, і плюйте!

— Плювати?! — скрикнув Довбня. — Коли б же вона одна, а то всі, всі такі! А мені ж треба з ними жити, з ними поводитись. Не каторжні ж ми, прости Господи, щоб запертися у чотирьох стінах та й сидіти. Треба ж і до людей часом піти і їх до себе зазвати. Як же з ними жити після сього, скажіть, пожалуста? Вони тобою гордуватимуть, над тобою насміхатися будуть, вони — що і нігтя з мізинця пальця на моїй нозі не стоять! Не те страшно, що я сам не зумію залучити до себе щастя, а те, що вони перші стануть навперейми шляху твого, отруять його, — упавшим голосом мовив Довбня. — А все-таки оженюся! Матері їх дуля! — гукнув він, махнувши рукою. — Давайте лиш чаю.

— Христе, чаю! — гукнув Проценко.

Христя увійшла і, похнюпившись, почала наливати чай.

Довбня зиркнув на неї.

— Ти, бачу, й досі сердишся? Я не знав, що ти така образлива. Ну, вибач. Вибач та послухай, що я скажу тобі. Ти знаєш Марину? Вона тобі, здається, товаришка? Заміж виходе. От приходь на весілля.

Христя, сопучи, налила чай, подивилася, що Проценко не допив ще свого стакану, і мовчки пішла з хати.

— Мовчиш... Сердишся? Ну і сердься, Господь з тобою! — сказав Довбня і знову прийнявся за цигарку.

Допивши чаю, він зразу знявся.

— Прощайте.

— Куди ж се?

— Треба. Одна сидить на квартирі, скучає... Так не забудете, прийдете?

— А коли?

— У першу неділю після Водосвяття... Приходьте.

— Спасибі, прийду.

Довбня пішов.

— А ти, дурочко, розсердилася, — провівши Довбню, повернувся до Христі Проценко. — І чаю не схотіла пити!

— Чого ж він плеще таке? Як ще п'яний не увалився?!

— Ось жениться — оханеться.

— Хто жениться? він? Яка дурна за його піде?

— Як яка? Марина!.. Він же прохав тебе на весілля до неї.

— Та він оженився на Марині? — аж скрикнула Христя. — Годі — дурите!

— Справді казав, що жениться. Прохав на весілля.

— Що ж, ви підете?

— Обіцяв.

— Хм... — дивувалась сама собі Христя.

П'ючи чай, вона разів з десять все допитувалась у Проценка, чи справді-то Довбня жениться на Марині. І все їй якось не вірилося, не хотілося вірити. Проценко казав, що не став би ж Довбня клепати сам на себе. Се так її здивувало, що вона забула про свою недавню образу, про недавні сльози. Довбня тепер стримів гвіздком у її голові, стояв перед очима. Він тепер здався їй якимсь кращим, якимсь вищим.

— Якщо не бреше Довбня та справді жениться на Марині, то добре зробить, — сказала вона, подумавши.

— А що?

— Так. Не пропаде дурно дівка. Та і його пригляне.

— Не віряться щось мені, щоб Марина його гляділа. Не така вона! — одказав Проценко.

— Що ж, вона не така людина, як і всі? не таке серце має? — образливо запитала Христя.

Проценко на те нічого не одказав. Він пішов у свою хату почитати; а вона, перемиваючи стакани, все думала про Марину та про Довбню... Марина виходить заміж... Довбня жениться на Марині... Хто така Марина? Проста дівка з села... Хто такий Довбня? Панич, хоч і зламаний... Гриць навіть одмічує його, як розумного чоловіка... І от він жениться, жениться на Марині... Чудно, дивно... Що ж тут дивного? Подобалася йому Марина, а він Марині, ну й поженяться. І нема нічого чудного. Що панич? Так хіба, як він панич, то йому і можна простих дівчат дурити, з ума зводити?... Це от якби і Гриць оженився на мені... Хіба б я його не любила, хіба б я його не берегла? А що, як Гриць жениться на мені? І я тоді з робітниці стану панією, одінуся по-панській — і не пізнати мене... А вже ж і любитиму. Матінко моя! — аж скрикнула Христя, затулилася долонями і з нестямки цілувала свої руки, думаючи, що то Гриця цілує...

Минуло свято. Прийшла і Ордань і пройшла. Вона впала якраз в четвер, а в неділю Довбня буде брати шлюб з Мариною.

— І ви підете-таки? — спитала Пистина Іванівна у Проценка.

— А що ж? Обіцяв. Треба піти.

Пистина Іванівна усміхнулася, потім скривилася і нічого не одказала.

У неділю він справді пішов. Зараз після обіду одівся і пішов, бо вінчання загадане було надвечір. Христя могла б — летіла за ним. Їй хотілося подивитися на Марину, побачити, як вона удіта, як стоятиме у церкві, чи під пару Довбні? Боже, як хотілося!.. Та ба — не можна: щоденна робота роботою, а то ще на понеділок пані загадала другу роботу: пекти булочки до чаю, бо на вівторок напрошено гостей. Треба зарані все наготувати, та й доглянути, щоб до ладу було. Звечора цід процідити, до світу учинити, щоб на ранок усе готове було... Христя утирає цід, пані стоїть над нею та дивиться, а в Христі перед очима церква, вінчання... Ніяк з голови не йде!.. «Та вже ж хоч цілу ніч не спатиму, діжду Гриця; прийде, розкаже, як там було. Він обіцяв не баритися», — утіша сама себе Христя, бовтаючи цід у макортеті.

— Буде уже. Проціди, — каже пані.

Процідила.

— Постав же на піч, хай вистоїться. Та й спати зарані лягай. Упівночі треба цід завдати, щоб к світу поспіло... І я встану, — наказує пані.

Зарані полягали усі; лягла і Христя. Та їй не спиться: і весілля з думки не йде, і панича дожидає, щоб стрінути... Боже! як довго час той іде, здається, кінця йому немає!

Не швидко почула Христя стук у вікно... «Він, він, Гриць! От коли усе розкаже...» Як навіжена, Христя мерщій кинулася сінешні двері одчиняти.

Вона не помилилася. То був справді Проценко. Тільки що вона одсунула, впустила, як він зразу і учепився за неї.

— Ходімо, серце, до мене, — шепче, гаряче обдаючи поцілунками, і Христя чує, як від його несе потроху хмелем.

— Пані швидко встане, — одказує Христя.

— Чого?

— На завтра булочки завдали.

— Гаспидські булочки! — гукнув він.

— Як! то ж хліб святий!

— Який там він святий! І свиня, по-твоєму, свята, що чоловік її їсть?

— То ж свиня, а то хліб.

— Ну, хай, по-твоєму, і святий. Тільки ходімо, серце. Оце тільки що з весілля. Присилували чарку тії гаспидської горілки випити. Ходімо, голубочко! Ти ж у мене одна найкраща. Там усе шваль, твого одного мізинця на нозі не стоять! — І він, не давши і дверей зачинити, поволік її за собою. Вона, одначе, і не противилася. Їй так хотілося скоріше почути, як було на весіллі, та хто був, та яка Марина, чи не перемінилася.

— Марина? Марина яка була, такою і зосталася — хльорка, та й годі! — сказав він. — Довбня нещасний з нею буде.

— От уже і нещасний! Чого? Ви самі казали, що щастя, як тряся: кого схоче, того й нападе.

— Тільки не з Мариною. Воно од неї, як од того лихого, тікає. Ну, яке щастя з хльоркою?

— А хто винуватий? Ви ж і винуваті: зав'яжете світ дівці, та тоді і хльорка.

— Не в тім річ. А хльорка, та й годі. Отже й ти... та не то. Я б і на поріг її не пустив, а тебе і в лобок варто поцілувати, — і він приложився своїми гарячими устами до її білого чола.

Христю той поцілунок наче залоскотав. Гарячий струмок заграв, заклекотав біля її серця і розлився огненною річкою по жилах.

— Грицю! мій любий, мій єдиний! — припадаючи до його, мовила вона, забуваючи про все на світі — і про Марину з Довбнею, і про цід на печі.

А тим часом пані, заснувши перший сон, кинулася. Вона мерщій засвітила світло і вискочила у кухню. Видно, її не мало турбували булочки, бо неодіта, з свічкою у руках, вона так і подралася на піч... «Макортет стоїть серед печі, накритий... все як слід... Де ж Христа? Її на печі немає; чи не на полу?» — думає пані. Підійма свічку поверх голови, повертається лицем до полу, дивиться — і на полу не видно... «Надвір, видно, пішла, бо сінешні двері не щільно причинені. Ну, хай же увійде», — каже сама собі пані і, odkrивши макортет, заглядає усередину. «Пора, пора...» — шепче. Закрила макортет, жде... Не чутно Христі. «Що за бісів батько?» — подумала. Скочила з припічка, побігла до сінешніх дверей, одхилила їх, заглянула у сіни — надвірні двері засунені.

— Де ж се вона? — здвигнувши плечима, мовила сама до себе пані. — Дивно! І злодія не було, і батька вкрадено!.. Христе! — гукнула стиха. Голос її глухо роздався по хаті. — Немає!.. — дивується пані.

А Христа давно вже стоїть коло кухонних дверей і жде не діждеться, щоб пані пішла у свої хати, щоб їй як-небудь вискочити. «Оце долежалась! Оце дослужилась! оце так!» — думає Христа, а серце її, неначе пташка, б'ється-колотиться, як не вискочить з грудей.

— Та де це вона, справді? — гукнула вже з серцем пані і почала перекидати одіжку на полу... Глянула і під піл, глянула і під піч — немає.

— Тепер же я знаю, де вона! — догадалася пані і, вся тіпаючись і міняючись на лиці, мерщій направила за піч, буцім у горниці.

«О-о, пішла-таки», — подумала Христа і стиха відчиня двері і ще тихше виходить.

Не встигла вона причинити дверей за собою, як з-за печі показалася пані. Обличчя її біліше від сорочки, тільки очі, мов дві роздуті углини, горять-палають.

— Де ти була? — гукнула вона не своїм голосом.

Христа похнюпилася, мовчала.

— Де ти була, питаю? — ще дужче крикнула вона і похлинулася. — Безстидни-це! сра-мотни-це! — почала далі наростяг. — До паничів ходити?.. Оце-то та тиха, оце-то та смирна, недотрога... Не займайте мене, я сама прийду! — знову задріботала пані.

Христа, мов німа, похнюпившись, стояла. Серце її все дужче та дужче билосся, лайка пані все більше та більше його підкидала. А пані одно ганить:

— То-то я примічаю, що він такий голінний до гостей був, дома ніколи не побачиш, а то з дому і не виволочиш... Голова болить,

недужитися... Он воно чого голова болить! он чого недужитися!.. А ти? а ти?.. подла! подла!.. — аж сичить пані біля Христі.

Христя підняла голову, розправилася. Обличчя її, мов стіна, біле, уста тремтять.

— Чого ж я подла? — спитала вона.

— Ще не подла? ще не подла? — пороснула пані на всю кухню. — До паничів ходити?!

— А ви? а ви? — тихо, мов суха трава зашелестіла, спитала Христя.

Пані, наче опечена, кинулась.

— Що я? Ну, що я?.. говори! говори!

— Ви ж самі давали йому руку цілувати, — сказала Христя.

— Шкури-и-ще! — не своїм голосом скрикнула пані, високо піднімаючи угору руку... Нестямний відляск роздався по хаті, а за ним різучий крик... То Христя скрикнула, ухопившись за щоку, що зразу, наче кармазин, у неї загорілася від панієвого привіту.

— Докажи, шкур-р-о, докажи, сучко! — гукнула пані, ухопивши Христю за коси.

Христя, наче сніп, повалилася додолу.

— Що тут таке? — усакаючи у кухню, спитався пан.

— Вон!.. вон! — гукала пані, штовхаючи ногою у боки Христі.

— Та Господь з тобою! Що се ти робиш? Оханися!.. — кинувся пан до панії і насилу одірвав її від Христі.

— Вона... вона... — пручаючись у руках у пана, гукала пані. — Погань! сміття! До паничів ходе... Та сміє... Помішала, бач, вилежатися на паничевих подушках... Таке... казати... — І, закриваючи лице руками, Пистина Іванівна заголосила. Дітвора, почувши материн плач, собі підняла ревище... Збився такий гвалт, гомін!

А що ж Проценко?

Проценко лежав у себе на постелі і чув усе те; чув, як Пистина Іванівна лаяла Христю, як дала їй страшного ляса. Його неначе хто ножем у серце ударив, так воно зразу заболіло, і він був скочив з постелі. Теплі його ноги черкнулись холодного долу. «От іще нежить через проклятих буде!» — сердито він мовив сам до себе, побрався знову на постелю, загорнувся в одіяло, закрив голову подушкою і усилковувався заснути.

До самого білого світу не втихала колотнеча. Пистина Іванівна то замирала, то оживала і страшенно гукала на всі хати. А Христя, як усі вийшли з кухні, підвелася, злізла на піл і, устроївши голову в подушку, неутішно плакала.

Світом пан пішов на базар сам, та недовго і ходив. Швидко звернувся, ведучи за собою якусь чорну молодичку.

— Годі тобі вилежуватись, — гукнув він Христі. — На твою плату та йди від нас. Мені таких, як ти, не треба. — І, щось ки-нувши на Христю, він одійшов.

— А ти дивись, щоб вона нашої одежі не занесла, — промовив він до молодиці. — Ото, що на їй, — наше. Хай у своє одягається та йде.

Христя підвелася, коли пан скрився у горниці. Дві зелених бумажки лежали біля неї. Вона їх ухопила у руку, здавила, як тільки можна міцніше здавити, і скрикнула:

— Куди ж тепер піду я? Де дінуся?

— На вулицю, уже ж не куди! — гугнявим голосом мовила їй молодиця.

Христя глянула на неї, прикро подивилася, і сльози у неї зразу висохли. Щось чуже та нерідне черкнулося її уха, щось гірке та холодне обняло усю душу, невиразна досада учепилася за серце. Вона почула, що жалю до неї ні від кого їй дождити. Як туман, устала вона, переодяглася і, поточуючись, наче п'яна, пішла з хати.

Пистина Іванівна занедужала. Так у вівторок гостей у їх і не було: декому послали сказати, другі почули — не прийшли. Проценко нажив страшенний нежить і цілими днями не виходив з хати. Туди йому носили і чай, і обід, аж поки не скінчився місяць і він не перейшов на другу квартиру.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПО ВСІХ УСЮДАХ

I

Минуло п'ять літ. Стояла перша осіння доба з сухими покороткуватими днями. Сонце вже не котиться горою, як літом, не стоїть над самою головою і не прище палом, а береться низом, понад горою, привітно світе та пригріває після довгої холодної ночі та ущипливого рожевого ранку. Пройшли жнива; скінчилося і возовиця; хіба де в степу, далеко від людської оселі, ще бовваніють недовожені копи, а то всюди — тільки чорніє нив'я поораною ріллею та жовтіють лани збитою стернею... Пусто серед степу, та сумно й серед лісу: вітри-суховії обголили його рясні віти, а ранні заморозки пожовтили та почервонили лист зелений, пташки щебетливі одлетіли у вирій. Життя утікало з степів та лісів; ховалося по людських оселях та по теплих краях. По селах від білого світу і до темної ночі, знай, гупали неугавно ціпи, доводячи до розуму те добро, яким за літо наділила земля-мати. За годинки поспішали люди з роботою, щоб було що і самому кусати і вивезти лишнє на продаж. По городах теж була немало клопотнеча: мазались, білились, чепурились та прибиралися, збираючись уже на зиму.

Найбільше припала до того губернія. Та й не дивно: вона недавнечко відбула свою місячну ярмарку, закурилася та замурилася, ярмарковим духом тхнула. Треба було почиститись та побілитися, бо незабаром ждалися дворянські вибори, а разом з ними і губернський земський з'їзд. Усюди робота кипіла, а по гостиницях та по заїжджих дворах вона й не вгавала. Від ранку й до ранку — стук, грюк, хлюпанина; метуть, білять, миють, краскою криють... Треба як личить стрінуги дорогих гостей! Це тобі не ярмаркове купецтво та крамарство, що в одну хату по п'ять душ влазить; спить — де не впаде; їсть — що не даси; одного чаю випиває відрами... А це тобі дворянство, та ще саме спинкове, — чисте чоло з дворянського роду, що змалку звикло широко жити, солодко їсти, пишно поводитись.

Заради того наїзду і жид, що держав у оренді невеличкий садок на головній улиці, хвалився, що до жидівської музики найняв ще й полкову, та до того ще й арф'янок виписав. Тільки не таких, які були на ярмарку... «То — сміття, котре вимітали з великих городів; гайвороння, що зліталось, зачувши падаль! А на цих глянеш — пальчики оближеш, послухаєш — їсти не схочеш! Що то за молоді та вродливі! що за повногруді та ясноокі! Не гуртом охриплим голосом пісню гудуть; не «в'юшки» або «Моск-ви» затинають; а як заведе одна яку-небудь, то не то що голосом виводе, а ще й очима говоре, руками розказує, на собі показує!.. А нарешті усі як підхоплять, то наче у великі дзвони задзвонять, морозом поза спиною так і посипле!.. У Харкові в гостиниці як співали, то й долівку в гостиниці провалили — така сила народу набралася їх дивитися!» — вихвалявся жид.

Городяни дожидали того дива, як чуда. Про арф'янок тільки й розмови.

— Хоч би вже швидше дворяни з'їздилися. Побачимо, що за диво покаже нам жидюга, — гомоніли нетерплячі.

— О-о! та він нюх має: зна, що кому треба; догодить всякому зможе, — казали другі.

— Жид з нюхом: уміє лицем показати! — піддрочували треті.

— Та й собі, небійсь, охулки на руку не положе!

— То вже як пить дати. На те й жид, щоб вивертать чужі кишеньі!.. А проте вже як що скаже, то не збреше; як за що візьметься, то втне всім надивовижу!.. Смак такий є, нюх такий має!

— Та кат його бери, з його нюхом! Тут аби швидше.

— Нетерплячка бере?

— Авжеж. Того й жди, що негода настане; на те осінь надворі.

— Та не зразу ж вона й насуне? Підждемо. Більше доводилося ждати, тепер менше зосталося.

Отак гомоніли поміж собою городяни, дожидаючи того дива, що приберігав жид задля дворянського наїзду.

Аж ось почали у город четвернею ридвани в'їжджати; гладкі та високі коні важко гупали своїми копитами об суху землю, здіймаючи кіптягу угору; кресали ясними підковами об кам'яну мостову і всівали її невеличкими іскорками; високі колеса гули-гуркотіли; неугавно клекотіли насади, злегка хитаючи ридвани, наче тую колиску. Все то мчалось в город якнайдужче; простувало в саму його середину, до найпершої гостиниці, що завжди радо стрівала дорогих гостей. Там, коло неї, стояв наче ярмарок: одні ридвани від'їздили від високого ганку, а другі — над'їздили; коло розчинених дверей стояв високий бородатий швейцар у картузі

з золотою кальсонкою і широким позументом через плече. Він радо усміхався до знайомих панів, що його признавали і з ним здоровкалися, а з незнайомими поводився, дивлячись на чоловіка: як хто поважно виступав та згорда дивився, то він, як та верства, витягався і прикро слідкував своїми бистрими очима, чи треба в чому-небудь прислужитись; а як бачив якого плохуту або в потертій та зношеній одежі, то, наче заклопотаний, не помічаючи, пропускав повз себе, а то і зупиняв, допитуючись, чого йому або кого треба?.. У великих присінках — тиск, гармидер: пани вигукували, а лакузи, як ті швигалки, носилися перед ними, поспішаючи один перед другим порозводити приїжджих по номерах. До самого смерку не втихав той гармидер коло гостиниці, стріваючи та приймаючи все нових та нових приїжджих, а як смеркалося, то ще більший гармидер настав у самій гостиниці: кожне вікно довгого трьохярусного будинку освітілося, знадвору серед темноти видно було, як там метушилися люди, як від їх тінь снувала по вікну, перебігаючи з одного боку на другий; а всередині стояв гук неугавний, деренчали дзвінки несамовито, рипали та стукали двері безперестанно, бігали лакузи то взад, то вперед, брязкав та торохтів усякий посуд. То приїжджі задовольняли свої потреби всякою всячиною: хто гарячим чаєм чи кофієм, а хто смачною стравою. Тільки геть вже за північ поодиночку почало гаснути світло у вікнах, даючи ознаку, що наїжджі гості уклалися спати.

На другий день, як уже високо підбилося сонце, у ранню обідню пору почало купами виходити з гостиниці наїждже панство, щоб обдивитися город, і розтеклося по всіх вулицях. Яких тільки там не було? Товсті і високі, низькі і пузаті, кругловіди і довгобразі, чорняві і біляві, молоді та жваві, а часом і такі старі, що ледве ноги волочили.

Поважно, невеличкими купами походжали вони по улицях у своїх довгих балахонах, розглядаючи на всі боки і зупиняючись обдивитися то який-небудь будинок витіюватий, то церкву аж під небо високу, то великі вікна в крамницях, де були виставлені на показ всякі дива: мистецькі вироби з дерева та каменю, золоті та срібні дзигарі з усяким причандалом, персні й намиста блискучі, штучні каблучки на руки, дорогі сукна та шовкові тканини... Все те так і сяло та грало, все так і било у вічі!

Як на те і день видався тихий, ясний та погожий; на небі — ні хмарочки, чисте, синє та глибоке, спускалося воно своїм широким шатром над городом, наче очіпком з блакитного серпанку його прикривало; блискуче сонце котилось горою по небу, ясно сяючи та обсипаючи увесь город своїм золотим промінням; за-

лізні покрівлі аж лисніли зеленою, як рута, краскою; високі білі стіни, наче сніг, виблимували від сонячного проміння, відкидали його геть від себе через широкі вулиці на гонкі тополі та кучеряві осокори, що виставилися по вулицях, наче сторожі, з того і другого боку, і пишалися своїм де-де пожовклим листом серед сонячного сяєва; каменем вислані вулиці, зранку політі, щоб не куріли, вилискувались на сонці широкими сірими кругляками; де-не-де в рівчачках поміж ними стиха парувала водиця, що не встигла висохнути після поливання. Було тепло, та не задушно; повітря чисте та свіже; дихалось легко та вільно; почувалося щось бадьорне та радісне, як відчувається тільки або ранньою весною, або в ясний та тихий осінній день.

Під таку годину трохи не все місто висипає на вулицю. Тільки ті, кого лиха хвороба приковує до ліжка або нагальна робота припиняє коло печі та коло прибирання, застаються у хатах; а то всі, хто має хоч хвилиночку зайву, мерщій сунуть на вулицю дихнути повітрям вільним, помилуватися світом ясним, погрітися сонечком теплим. По вулицях — наче плав пливе! — кишить по їх народу всякого: і старі, і малі, і той, хто пожив уже або ще жить починає; багатий і убогий, пишно наряджений чи латками вкритий — всі перемішалися між собою, збилися вкупу, сказати б — порівнялися... бо на всіх їх однаково сонечко світе, усіх їх однаково тихий вітерок обвіває, усім однаково хочеться дихати, жити. А проте, як неоднакова до людей доля, то таке поміж ними і єднання. Бийся, кажуть, кінь з конем, а віл з волом! Отак і тут: не дивлячись на те, що всі збились вкупу, ходили одно біля одного, плече з плечем, а проте кожний вишукував товариша по своєму пір'ю: пани віталися тільки до панів, купці — до купців, заможні — до заможних, убогі — до убогих. Одні тільки старці віталися до всіх, хоч їх і ніхто не вітав, та мала дітвора радо обзивалась до всякого, хто їй кидався в вічі або чим-небудь вражав, не дивлячись на те, чи то був знайомий, чи незнайомий, багатий чи убогий, рівня чи нерівня... Оже на те вона й була дітвора, щоб не потурати ні на що, через те її й зупиняли старші, що ходили біля неї за провозатих.

Серед того невпинного людського плаву геть одсторонь собі походжали наїжджі пани невеличкими гуртами, ведучи поміж себе тиху розмову. Їм треба багато де про що поміж себе побалакати — діла на з'їзді чимало, а тут, як на те, ще й особливе діло, важне діло, що давно вже клопоче їх голову, не дає спокійно спати, наважується, хоч і не зовсім, одтерти від земської справи, а все ж не перед вести, не першу постать зайняти... Он на повітових з'їздах гласних з сірого мужиччя більша половина, а по деяких

повітах тільки третя частина справжнього спинкового панства, а то мужиччя та учені молоді верховоди, що за мужиччя руку тягнуть, меншими братами їх звивають; злигалися поміж себе та що хотять, те й роблять, важкими податками обкладають, до управи своїх вибирають. Є чимало повітових управ, де за старших колишні голови та писарі засіли, а що вже члени, то кожна управа не менше як одного у себе має. На що губернська — і та собі за члена різника одібрала!.. Невже воно так повинно бути? Невже ми — чисте зерно поміж збоїною та метлицею — повинні змішатися з нею і запропасти? Невже ми не виб'ємося на сам перед, де колись-то стояли, ближче до трону? Не зарятуємо тих порядків у царстві, що їх наші голови та руки складали і міцно боронили від усякої лихої напасти?.. Невже ми попустимо завести його у ту безодню, в яку ведуть очевидячки всякі вискочки-верховоди? То буде сором дворянській честі! Всесвітній сором впаде і поб'є наші голови!.. Ні, се не може бути, се не повинно статися! Гукнемо гук на все царство, на весь світ великий: мерщій до рятунку! до зброї!

Найбільше клопотався про це губернський маршал Лошаков. Хоч він не крився ні від кого, що сам вийшов з давнього козачого роду, що його прапрадід Лошак служив колись за бунчукового товариша у якомусь козакому полку, — оже тепер він не зміг себе прилучати до того темного та неосвіченого гурту, що з козацтва викопала його доля. «Всякому часу довлеет його злоба», — казав він тим молодим верховодам, що іноді натякали йому про його породу і про те, що йому, «козакому синові», не личило б зрікатися свого роду. «Я не зрікаюсь його, — вихвалявся він, — я низько уклоняюся перед усім тим, що козацтво доброго зробило, з якою завзятістю свою віру і свій край боронило. Так за ті часи і треба було робити. Тільки як часи перемінилися, то треба було і самим слідкувати за часом, іти за віком, а не стояти на одному місці. Хто не йде вперед, той поступається назад! Наше козацтво так і зробило: одстоюючи тільки свої вольності та права, воно не схотіло йти за віком, одсторонилося того культурного напрямку, до якого вела історична доля, і через те зосталося задніх пасти. Ну, а я тому, що вже вмерло, що повинно було умерти, уклонятися не буду. Треба уперед йти, а не назад рачкувати!»

І от тепер правнук козака Лошака маршал Лошаков, довідавшись, що від земської справи одтираються освічені люди темним мужиччям, а все через те, що козаки не порівняні в виборних правах з крестянами, а прилучені до різночинців, котрим закон дає право кожному, хто має десять десятин землі, вибирати уповноваженого, а з двадцятка таких господарів — одного

гласного, — довідавшись про оце все, маршал Лошаков підняв баталію проти такого козачого права. Закон про земські справи нічого про се ясно не каже, а закон про сословні права усім ясує, що козаки прилучаються до крестян, одбуваючи всякі одбутки, і користуються усім тим, чим користуються і крестяни. От через це і не слід їх прилучати до разночинців, а хай вони вибирають гласних на своїх волосних сходах, скільки на кожную волость призначено.

«Оцим рахунком, коли його ствердять у столиці, зразу переполовиниться гласних від мужиків. А як їх зменшиться, то тоді і нашому братові дворянинові, — казав Лошаков, — буде більший простір у земських справах; тоді ми і всяким верховодам мусимо утерти носа. А що це ствердять — то як пить дати! Бо дуже вже оті верховоди, злигавшись з мужиччям, залили усім за шкуру сала. Треба про се не мовчати, а більше гомоніти; треба про се підняти питання і на дворянському, і на земському з'їздах. Не вигоре на одному — вигоре на другому! А так, мовчки, зложивши руки, сидіти не годиться. Треба пробі гукати на увесь світ, на все царство!»

Усі дворяни згоджувались на це з своїм маршалом. «Що не кажи, а голова у його на в'язах неабияка. Кепсько мудрий удався, мудрий, та ще й завзятий — за що не візьметься, то вже доведе його до краю. Одно йому бракує — дуже безпутний у житті: з жінкою не живе, вона десь по заграницях віється, а він тут. Нема тії вродливої панії або й простої дівки, щоб він не упадав біля неї. Ну, та се вже наш давній гріх. Хто у цьому не винний? А щодо громадських справ, то він за їх перший оборонець. Йому б не маршалом бути, а губернатором або й самим міністром. Голова, розумом натоптувана голова!»

Отак розмовляли поміж собою найджі пани, гуляючи невеличкими гуртами по місту.

Осінній день брався уже до вечора. Сонце, червоно граючи, сідало; захід палав, наче пожежею. У тому вечірньому червоному світу красувався город: високі та білі будинки злегка червоніли білими стінами, мов вони були викрашені червоною краскою; залізна їх покрівля палала зеленим вогнем; шибки у вікнах грали, відкидаючи від себе через улиці снопи червоного огню; церкви, сяючи своїми банями та золотими хрестами, здається, ще вище здіймали їх угору, заглядали у темно-синю блакить неба, що безмірно широким колом розпросторилось над землею. Зате тінь довшала, темнішала; високе дерево наче збігалось до купи, щоб не розгубитися за ніч; довга тінь від його падала через усю улицу, і під нею було якось моторошно. Прохожі мерщій минали ті темні

місцини, пробирались на світ, де стояв якийсь глухий гомін... Аж ось зразу десь бухнуло, щось охнуло! Усі кинулися... Незабаром понад городом понеслися голосні хвилі полкової музики.

— Музика! Музика! У садок! Мерщій у садок! — загукали, заметушилися люди по улицах.

— Ми ще чаю не пили. Підемо додому чаю пити, — щебетали весело панянки до молодих паничів, що, мов журавлі, обступили грядку квіток.

— І варт забиватися задля чаю додому? Хіба його у садку немає? Нап'ємося у садку, — підмовляли паничі.

— А справді? — згодилася одна.

— А що ж? Чи в садок, то і в садок! — піддержали другі. — Музики послухаємо, на арф'янок подивимося.

І чималий гурт паничів з панянками мерщій потягли улицею до садка, де так голосно на увесь город затинала музика.

Коло садка тиск, давка. У церкві, на великих процесіях так тісно не буває, як коло садової будочки, куди зносили городяни семигривеники, щоб увійти в садок. Жид з жидівкою не поспішають видавати білети, такий зразу пук рук потяглося туди.

— Два білети!.. Три!.. П'ять!.. — гукали то з того, то з другого боку. Гроші бряжчали; жид з жидівкою металися, як мухи в окропі.

Аж ось чимала купа, забравши білети, посунула проходом між двома височенними домами у садок. Над тим проходом на довгому дроті колихався цілий оберемок цвітних ліхтарів, немов веселка довгою дугою повисла над проходом. А там — далі за нею — огню-огню! світу-світу! Трохи не кожна гілка убогого садового дерева горіла своїм вогнем; над кожною стежкою висіла цвітна дуга.

— А гарно як! О, гарно як! Бісів Штемберг! Він таки має смак! — дивувалися вхожі.

Справді, там було гарно: стежечки, що звивалися змією поміж кругами цвітників, були свіжо усипані сіяним піском; рожаїсті груші, дрібнолисті акації та широколисті молоді осокори та кленки висвічували цвітними шкаликами, здалека здавалося, немов то така овощ на їх гіллячку гойдається; все залишне гілля, що виставлялося над стежками, було підрізане, підстрижене, щоб не лізло незнарошне у вічі, не забороняло гуляти; від цвітних шкаликів падали на білий пісок і сині, і зелені, і жовті, і червоно-гарячі кружала світу, і здавалося, що то стежки оздоблені цвітними камінцями, по яких злегка шамотіли шовкові хвости панянських спідниць та вискрипували лакові чобітки паничів. То все було на бокових ходах. А на головному? Ціла метка невеличких халабуд,

густо обвитих диким виноградом, чорнілася своїми входами, немов чорні печери пороззявляли свої роти, дивуючись на різноцвітне сяєво. По тих халабудях тільки де-не-де горіли свічечки і метушилися якісь непримітні тіні, немов мертвяки повилазили з того світу і з-за зеленої засади любувалися на гульбище, що широкою річкою розливалось коло самого вокзалу. Там все диво і все чудо, яке пригадали зробити з огню і світу людські голови. Он величезні скляні баньки, немов три сонця, висять над трьома вокзальними дверима і відкидають від себе жовто-молочний світ; коло їх ціла довга низка цвітних ліхтариків грає, мов та веселка, усіма цвітами; там коло високих стовпів, що піддержували широкі піддашки вокзалу, гойдається довга вервечка малих непримітних каганчиків, немов зірочки спустилися з темного неба і унизали собою оті високі стовпи. Під піддашками безліч стульців, ослонів, штучно виплетених з лози диванчиків, у вокзалі — столів, то довгих-предовгих, то круглих невеличких, то чотиригранних задля карт, на довгих столах цілі оберемки огню-світу у широких посвітниках, круглих лампах, високих і низьких підставах; цілі купи усяких наїдків та напיתків; вистави штучних виробок з скла, по яких переливається увесь той світ різними кольорами, сипле цвітними іскорками. А там, з боку вокзалу, висока каплиця з круглою оселею, густо з боків оповита виноградовим хмелем. Там, у тій каплиці, примостилася полкова музика, і її зичний поклик та голосні заводи розходилися по всьому садку.

Мала пташка, та що за красні пірця на собі має: невеличкий садок, та скільки туди народу назбиралося? І все те нарядилося пишно, увітчалася розкішно, все шовки та сукні, дорогі єдваби, срібло та золото сяє! Ось чимала купа панянок проходить, — перепеличка не зрівняється з їх дрібненькими виступцями! На їх плаття пишні, збілочками унізані, складочками обвішані, немов рябесеньким пір'ям завітчані; зверху сукні — вліті, а не пошиті, кожна впадина не крутим згір'ям спускається униз, а положистою хвилею збігає туди, щоб, піднявшись угору, якнайдоладніше облямувати круглі виступи на руках, на плечах, на грудях; ноги взуті у невеличечкі ботинки з високими та гострими закаблуками — горе тому, хто попаде під таку корку! Ручки туго позатягвані у блискучі перчатки, так що і пальців зігнути не можна. Личка червоні — не знать тільки, чи то від краски, чи від гарячої крові, що ключем кипить у палкому серці, завжди охочому хоч половину миру обняти, тільки аби не жіночу. Очі горять та сяють, як ті зорі на небі або дорогі камінці у золотих сережках. Мова — наче пісня та — протяжна, співуча; так і тягне, так і вабе до себе. Недаром коло їх велика купа панів та паничів зібралася — і кругом

оточила, і в середину затесалася. У довгих і коротких бородах, у широких балахонах з брилями аж на потилиці, в'ються вони кругом панянок, як той хміль коло тичини, заглядаючи у їх блискучі очі, вільно вимахують руками, ведуть веселу жартівливу розмову, стріляють то сюди, то туди своїми гострими одмовами, викликають то справжній, то притворний регіт... Ось дорідні жидівки з своїми дочками, наче добрі ягниці з ягнятами, — повагом сунуть, кидаючись у вічі своїми цвітними уборами — то, як жар, червоними, то, як луг, зеленими, то, як небо, блакитно-синіми або, як сонце, жовтогарячими. Призро вони позирають на всіх і на все, немов кажуть: що це? у нас в Адесі далеко краще... За ними їх дочки, дивлячись на «мамасу», собі дмуться. Не зменше надулись і їх братики, ідучи геть одсторонь, позакладавши руки за спину. Одначе деякі багатші і проворніші з їх іноді пристають і до «своїх барисень». Зате «папасі», зібравшись юрмою якраз серед дороги, або підняли лемент, серед котрого тільки й чутино «кербель» та «дрей копкен», або поважно стоять одсторонь і думають якусь велику думу. Чи то дума безталанного, у котрого недавно тисячі поміж пальцями упливли, чи гадка щасливого, що вже половиною міста володіє, та наміряється якнайшвидше і другу заграбастати? Хто знає? Хто вгадає?.. Стоять вони, неначе скаменіли, ні страшенні гуки та забої полкової музики, ні хвилі людського гомону та реготу, ні біганина прислужників, що поверх голов мчали усякі напитки та наїдки, — ніщо їх і трохи не чіпає, ніщо не розбурка від тієї глибокої задуми — як кам'яні!.. Зате купці та купецькі синки шумували... То не вода повесні, рвучи греблі та розносячи загати, гуде та клекоче, то їх вигуки здійснюються вгору серед неугавного людського гомону... «Наливай! Приймай! Иван Петрович! а нука-сь Ерофтевичем!.. Ах, волк тя заешь!.. Давай: как пить, так пить!.. Уж пойдем, брат, к Анютке... Жги, шельма! огнем гори!» — тільки й чується з глухої халабуди, що стояла якраз проти вокзалу. Коло входу її метка прислужників, кругом народу — проткнути пальцем не можна. «Наши владимирцы загуляли!» — чується чийсь охриплий голос. «А-а! Петру Кузьмичу! наше вам!.. Полярной хошь, брат, али аглицкой?» Петро Кузьмич, поточуючись, підводиться і береться за аглицьку... «Ура-а!» Брязкіт посуду, бій чарок!..

У сад уже набралосся чимало людей, а дедалі, то народ усе прибував та прибував. То все були свої, городські, а ось посунули і приїжджі. Повагом та згорда уступають дворянські та земські стовпи у садок, зажмурюючи очі від того світу, що ллється на їх зо всіх боків; за ними, розкидаючи здивовані погляди, дріботять їх прихильники та поклонники, стріваючись з давніми город-

ськими знайомими, з ким доля приводила то замолоду служити, то разом гуляти... «Та невже Іван Петрович?..» — «Він самий і є. А ви ж, вибачайте, хто самі будете?» — «Невже не пізнаєте? Сидора Трохимовича не пізнаєте?» — «Ви Сидір Трохимович?! Боже ж мій!..» — І давні приятелі приязно вітаються, смачно цілються. Починаються розмови, як живеться, як можесться?.. Згадують давнє і, згадуючи, дивуються, регочуться... Чого колись не було!.. Усюди гомін, галас, гук.

Аж ось знову гогонула полкова музика і увесь той гармидер покрила... Голосно покотилися тонкі та різучі вигуки флейт та кларнетів; протяжно загули сурми та фаготи; литаври лящать, аж відляски розходяться; турецький барабан стогне та охає, аж гілля на дереві хитається від його товстих забоїв... Людський гам та гук додає решту... Все помішалоя вкупу — і заводи музики, і людський гук, гомін, — не чуто виразно ні одного слова, не розбереш поодинокї розмови — все гуде, гукає, лящить, верещить, все вихориться, наче завірюха зимою... А народу набралоя — і в вокзалі, і коло вокзалу, і по темних закутках саду, по глухих дорожках його, — всюди повно, битком набито.

Музика переграла і стихла. Виразніше почувається людський гомін. Тому заманулося того, тому другого. Гукають прислужникам мерщій подавати. Одні примостилися під вокзалом чай пити; другі розтеклися по халабудках пивком прохолодитися; треті потягли у вокзал «сірка» смикнути... Просторіше стало по дорожках, вільніше і коло вокзалу... Стовпи поважно сновигають і ведуть тиху розмову.

— Что это такое? Только и слышно: интересы крестьянства, интересы крестьянства того требуют!.. Да разве все крестьянство? Разве исторические судьбы государства ими создавались? Это черт знает что такое! Если мы, культурные элементы, не выступим вперед и не заговорим о диком разгуле демагогии, то что же государство ожидает? Оно потонет, оно должно потонуть в разливе самой страшной революции... Мы должны стать на страже и предупредить!.. — гомонів глухо, товсто придавлюючи на кожному слові, стовп.

— Но позвольте. Чего же вы хотите? — перебив його низенький щуплий чоловічок у ширококрилому брилі, що густою тінню закривав усе його обличчя. — Ведь это одни только общие места, которые мы уже около десяти лет слышим из уст охранителей! Вы определенно формулируйте свои желания.

— Извольте, — товсто почав стовп, кидаючи призрий погляд на невеличкого чоловічка. — Во-первых, мы требуем, чтобы нас

выслушали; а для этого необходимо дать нам преобладающее значение хотя в таком незначительном органе самоуправления, как земство. Помилуйте: не только в уездных управах избраны председателями полуграмотные писаря, эти истинные пьявки народные, но и в губернскую управу втиснули членом какого-то ремесленника.

— Вы, значит, признаете недостаточным такое самоуправление? Желали бы большего?.. Английская конституция с ее лордами вас привлекает?

Стовп щось товсто загув і незабаром з невеличким чоловічком сховались у гушавині акацій, що високою стіною виставились над глухою стежкою, круто загнутою убік.

— А слышали, слышали? Наш-то Колесник за сорок тысяч имение купил?.. Вот она, новая земская деятельность... устройство гатей, плотин, мостов!..

— Да, да!.. Нам необходимо принять меры... стать в боевое положение. И так уже долго мирволили всяким либеральным веяниям. Вы слышали проект нашего губернского предводителя дворянства? Государственного ума человек! Нам нужно его держать, его поддержать. Он все проведет.

І друга пара теж сховалася між акаціями.

— Чаво же это бестия Штемберг? Не подпустил ли жучка? — роздався з халабуди охриплий голос.

— А что-о?

— Объявил, шельма: арфянки будут. Что же он их до сих пор не показывает? Давай, братцы, вызывать жидовскую рожу!

І через хвилину роздалися гучні оплески в долшки.

— Штемберга! Штемберга!.. Что же это он, чертов сын! Где его арфянки?.. Арфянок подавай! арфянок!.. го-го-о!.. га-га-а-а! — ревла несамовито ціла метка охриплих голосів, то товстих, наче гуркіт від грому, то тонких, ріжучо-ляскучих.

Народ так і хлинув до халабуди! Що там? Чого то? Поміж людьми заблищали цинкові гудзики, зарябіли джгути.

— Позвольте, господа! Позвольте! Дайте дорогу! — і, розпихавши людей, до халабуди мерщій побрався часний пристав.

— Господа! Прошу вас не скандалничать! — повернувся він до тих, хто був у халабуді.

— Проваливай!.. Штемберга-а!..

— Господа! Прошу не кричать!

— А-а... Федор Гаврилович! Наше вам! Просим покорно: заходите... Выпьем, брат! — підскочивши до пристава, загукав височенного росту бородатий купчина і одним махом помчав за руку пристава у халабуду.

Лящання в халабуді стихло; чувся тільки неясний гомін та поодинокі вигуки: «Выпьем! наливай, брат!»

Народ почав розходитись; прислужники, що цілою зграєю кинулися до халабуди, як звідти роздався нестямний вигук, собі почали одходити. Один тільки сухенький та не дуже чепурно наряджений панок стояв проти халабуди і дивився на п'яне гульбище. Його висока постать зігнулася, спина дугою угору вигнулася, а грудина ободом до спини припала; рідкі рудуваті баки, наче гичка, висіли коло запалих щок, по краях вони вже позасівалися сідиною; запалі очі суворо виблискували з-під настобурчених брів. Заложивши руки за спину і обпершись на високий і товстий з парусини зонтик, він стояв проти халабуди, наче дожидався когось. Через скільки часу з халабуди вийшов, наче рак червоний, пристав.

— Федір Гаврилович! — кинувся до його панок.

Той став, вирячивши на панка здивовані очі.

— Здається, не помилився? Імею честь з Федором Гавриловичем Книшем балакати? — замовив панок.

— Ваш покорний слуга, — брязнувши шпорою і уклоняючись по-воєнному, одказав пристав.

— Не пізнаєте?.. Так, так... — усміхався панок.

— Извините, пожалуста... не узнаю...

— А пам'ятаєте, як ви секретарювали у поліції? Чи згадується вам, як ви, копитан та я умісті пулечку били?.. Давно то було! Певне, вже і забули Антона Петровича Рубця?

— Антон Петрович! — гукнув здивований пристав, подаючи обидві руки Рубцеві. — Боже мій! Та й постаріли ж ви, та перемінилися як, нізащо пізнати не можна! — замовив по-своєму Книш.

— Час своє бере! — глухим голосом одказав Рубець. — А от ви помолоділи. Та як вам до ладу оця форма пристала! — хвалив Рубець, обдивляючись Книша.

— Як бачите, перемінив службу... Жінка приказала довго жити.

— Чули, чули... — перебив Рубець.

— Так я махнув на все, та оце як бачите... у часні пішов.

— І про це чули... Важка служба! Клопотна служба! Перед усіма на виду.

— Та це б ще нічого, та тільки ніколи поспати.

— Так, так. Уп'ять же й оце, — і Рубець хитнув головою на халабуду, де знову піднявся нестямний галас. — Другим гульня, радість... а ти гляди, дивись та придержуй, щоб не дуже-то й загулювались.

— Це наші купчики загуляли. Що з ними поробиш? Знакомий усе народ. У моїй часті живуть.

— Так, так... Кому гульня, а кому служба!

— Ну, а ви ж як? Все на старому місці? Чого оце і до нас завітали? — запитався Книш.

— Та ви ж чули, що копитан умер? — перепитав Рубець. — Не чули? Умер, сердешний: царство йому небесне!.. Отож на його місце мене обчество і обібрало.

— Так ви вже по земству служите? — здивувався Книш.

— Пенсійку невеличку вислужив... В одставку вийшов. А все-таки зложивши руки не хочеться сидіти. Привикне, бачите, собака за возом... Отак і я. Заманулося ще обчеству послужити... Спасибі добрим людям, не обійшли: вибрали замісто копитана. Помаленьку живем з старою, — глухо повідав Рубець.

— То це ви сюди на вибори приїхали?

— На які там вибори! Непремінного хіба? Господь з ним! Більше ж, мабуть, п'ятсот рублів, ніж двісті сорок?

— То по своїм ділам? — знову допитується Книш, не второпавши, чого се Рубець у губернію забрався.

— Та ні! От недогадливі!.. Після виборів земський з'їзд... Мене, бачите, вибрали губерньським гласним.

— Так он як? — здивувався Книш. — Поздоровляю!

— Спасибі! Хоч воно і ні з чим поздоровляти: клопоту та здержків більше; а все ж, бачите, почот... Вже як вибрали, то треба хоч раз і на з'їзді побувати... послухати, як розумні люди у губернії балакають... Ми і в себе кожне собрание чуємо речі... Та то свої, уже знайомі; а тут з усієї губернії... Дива більше... звісно, і гомону буде не мало... Чи буде тільки з того гомону прок? — прихилившись до Книша, мовив Рубець. Книш стиха усміхався.

— А оце знявся на ваші губерньські дива надивитися, — почав далі Рубець. — Запакував семигривеника... Думка: може, кого стріну з давніх знайомих?.. І гаразд, що оце вас зуздрів. Скажіть мені: чи не знаєте, бува, Григорія Петровича Проценка? Де він і що з ним?.. Молодим ще тоді паничем був... У мене на квартирі стояв.

— Знаю, знаю. Він теж по земству служить: бухгалтерує у губерньській управі, — одказав Книш.

— Хотілося б мені з ним побачитись.

— Він тут у саду був. Я його бачив... Та от і він, — указав Книш на високого у бороді пана, чепурно зодягненого, що виходив з вокзалу. — Григорій Петрович! — гукнув на його Книш.

Проценко поважно, розхитуючись, підійшов до Книша, поздоровкався і, зовсім не примічаючи Рубця, що стояв тут ж, спитався у Книша:

— Що нового?

— Пізнаєте земляка? — перепитав його Книш, указуючи головою на зігнуту постать Рубцеву.

Проценко, задравши звисока голову угору, дивився крізь пенсне на Рубця. Той собі, усміхаючись, дивився на Проценка.

— Не пізнаєте? — глухо вимовив Рубець. — Давня річ...

— Ан... Антон Петрович, здається? — спитався Проценко.

— Він і є, — усміхаючись, одказав Рубець.

— Боже ж мій! Скільки літ, скільки зим не бачилися? Здрастуйте! — і він приязно подав йому руку.

Почалося розпитування, як живеться-можеться, чого се Антон Петрович приїхав у губернію.

Проценко наче зрадів, а більше здивувався, як Рубець сказав, чого він приїхав.

— Так і ви до нас на з'їзд? Радісно, радісно своїх бачити! — заторохтів Проценко по-своєму, одкидаючи геть свою пиху і свій звичай згорда держатися. — А знаєте що, Антон Петрович? Ви мене колись як годували... Пистина Іванівна яким смачним борщем кормила — не їси, було, а п'єш! Тут такого ні за які гроші не добудеш. Позвольте ж мені тепер напитися з вами чайку укупі; може, і поїмо чого!..

Рубець мав був щось казати.

— Ні, ні, не одказуйтеся... гріх вам буде. От ви, я, Федір Гаврилович... Утрюх виберемо затишне містечко та любо-мило згадаємо старовину...

— Человек! — гукнув згорда Проценко на прислужника. Той, наче з води вирнув, так і уродився перед ним.

— У вокзалі? — спитався Проценко товариства.

— Краще, як примостимося де у захистку, — одмовив Книш.

— Отбери лучшую и уютную беседку!.. Прибор чаю... живо! — скомандував Проценко.

Прислужник тільки хвостиком мелькнув і зразу скрився.

— Скорий! — здивувався Рубець. — У нас таких швидких немає!

— Та то тільки він бігати скорий. А от побачите, коли він прийде сказати, що готово... Наждемося! — мовив Книш.

— Та хоч біга швидко! — каже Рубець.

Поки Рубець з Книшем вели розмову про швидкого прислужника, Проценко стояв, повернувшись лицем до вокзалу, і гордо озиравав крізь своє пенсне прохожих.

— Мосьє Проценко! Скажите вашей супруге, что я на нее сердита, — обізвалася до його молоденька пані чи панянка,

за котрою ціла метка офіцерів брязкала острогами та торохтіла шаблями.

— За что это? — і Проценко на закаблуках хитнувся.

— Как же! Тянула, тянула в сад с собой, ни за что не пошла! — стрільнувши очима, прощобетала та і незабаром скрилася.

— Так ви вже жонаті? — здивувався Рубець.

— З півроку, як оженився.

— Я й не знав. Поздоровляю! А що ж ви самі?.. Хіба жінка недужа?

— Та так... Вона більше дома насиджує.

Рубець мав був щось сказати, та тут саме прибіг прислужник.

— Готово-с! — мовив він, зостановлюючись перед Проценком і хватко перекидаючи собі салфетку на плече.

— Где? — спитався Проценко.

— Пожалуйте-с! — і, розпихаючи народ руками, він побіг уперед геть від вокзалу.

— Ты же куда? — гукнув на його Проценко.

— Там-с! — одказав прислужник, указуючи рукою на цілу стіну акації, що геть чорніла здалі.

— На кой черт такую глушь выбрал? — спитався суворо Проценко.

— Здесь все заняты-с!

Проценко остановився.

— Та ходімо. Там менше очей буде зазирати, — сказав Книш, і всі рушили за прислужником.

На кінці широкої дорожки, у захистку між гущиною акацій, чорніла невеличка халабудка, до котрої прислужник довівши сказав: «Здесь-с».

Посеред халабудки стояв стіл, накритий білою, як сніг, простинею, на столі горіли дві свічки у скляних запонах, кругом столу з боків зеленіли ослончики.

— І як тут затишно, — сказав Рубець, сідаючи і роздивляючись кругом халабудку.

— Так ти ще нічого і не наготовив? — кривлячись, спитав Проценко.

— Что прикажете-с?

— Черт бы тебя побрал! Хотя бы чаю дал! — вилаявся з досади.

— Сколько прикажете-с? — одно своє прислужник.

— Воно по старому б звичаю, — умішався Рубець.

— П'ють горілочку до чаю, — доказав Книш, усміхаючись. — Я сам такої думки.

— Як хочете. Чого ж ми потребуємо? — пита Проценко.

Почалася рада. Книш захотів битків у сметані, Проценко — перепілки, а Рубець здався на їх: хай чого хочуть, того й дають, аби скоріше.

— Графин водки! бутылку красного! битков, перепелки, а третє, что есть у вас лучшее?

Прислужник затріщав, називаючи кожную страву.

— Давай мені котлетів, то саме по моїх зубах, — рішив Рубець.

— Отбивных, пожарских, рубленых? — знову затріщав прислужник.

Рубець, не знаючи, яких йому брати, тільки дивився.

— Пожарских! — крикнув Проценко.

— Хорошо-с, — і прислужник мав був бігти.

— Постой! Принеси пока графин водки, селедку, там, может, есть у вас хороший балык, икра, то и этого.

Поти прислужник бігав десь, щируючи, як би скоріше подати те, заказати друге, тут почалася звичайна бесіда. Проценко розпитував про город, про жінку Рубцеву, про дітей. Рубець розказував нешвидко, з примовками, з приказками, як завжди розказують повітові полупанки, і тим викликав неумисну усмішку то у Проценка, то у Книша. Річ затяглася б надовго, коли б прислужник не приніс горілки і закуски. Коли ж з чистого, як сльоза, скла графин заграв сизенькими смужечками світу, що падав від свічок на його, приязно забряжчали чарочки, хитаючись на своїх високих підставках, тоді зразу забулося про все, про що недавнечко говорилося; очі самі собою упали на графин і залюбувалися тими непримітними голочками, якими грала біла горілка, рука тяглася до чарки, котилась слинка, глядячи на шматочки жовтогарячого балика, чорного кав'яра, срібно-блискучого оселедця.

— Будьмо! — привітався перший Проценко, беручи в руку чималу чарку з горілкою. За ним випив Книш, далі Рубець.

Заївши попереду, приложились по другій.

— Ви, здається, сього зілля не вживали? — спитався Рубець, дивлячись, як Проценко чисто ходить коло посуду.

— Не вживав, не вживав. Молодий ще тоді був.

— Ви тоді більше по часті жіночій, — зареготався Книш.

— Случалося, та й там несміло. Дурний був! Тепер би от і випрактикувався, так жінка перечить, — признавався Проценко.

— А й досі ще вас згадують панянки та молоді панійки, — додає Рубець.

— Згадують? — переспросив Проценко. — Щаслива пора! Ех, давайте ж за їх хоч вип'ємо.

Тільки що налив чарки, як прислужник приносить і страву. Зараз з печі, вона так приязно пахла, лоскотала в роті, будила ще більший смак.

— А вино? — спитав Проценко.

— Сейчас, — заметався прислужник.

— А после вина чай. Слышишь? И бутылку рому хорошего.

— Слушаюсь, — і побіг.

— Так вип'ємо за здоров'я тих, кого колись ми любили і хто нас любив! — піднімаючи чарку, мовив Проценко, зітхнувши.

Книш цокнувся. Цокнувся і Рубець. Випили. Після четвертої загоріли навіть очі, і краска виступила і на злінованому Рубцевому обличчі.

— Чого в молоді годи не случается? — склонившись, мовив він. — Я пам'ятаю, як у свою кріпачку, дівчина така була, так улюбився, що задумував женитись, так покійник панотець як дав доброго прочухана, то й любов пройшла.

— А я? я? — гукнув Проценко. — Це ж на ваших очах. Пам'ятаєте Христю? Я ж задумував був з нею гражданським браком зажити. Може, коли б зажив, то потім і женився б. А тепер... де вона? Що вона?

— Отак і пропала. Ще як розщитав я її, то чутно було, що вона в городі проживала в Довбні. Довбнина ж жінка така повія, як і вона, та ще й заклята. На перших порах ото і приют у себе дала. Так Довбня, побачивши, що показніша від жінки, почав був моститься. То Довбниха помітила і прогнала з двору. Потім, кажуть, і в покійника копитана з тиждень проживала: той таки, як воєнний, любив перебирати. А потім, либонь, копитан жидам її передав, та після того і слух об їй пропав. Так не знать де й ділася. А шкода, добра була робітниця, добра, гріх слова сказати! — пожалів Рубець.

— Да, она была даровитая. Очень даровитая, — подумавши, мовив Проценко. — Куда даровитее этой попадьки. Как ее? Наталия... Наталия... взбалмошное существо!

— Царство небесне їй! — повідав Рубець. — Отруїлася. І піп пішов у ченці. Вони таки чудні обоє були.

— Взбалмошное существо! — одно мовив Проценко.

— Тоді у городі всі казали, що через вас, — додав Книш.

— Может быть. Может. Чем же я виноват? Вольно человеку дурь в голову заколотить. Вечной любви желала... Глупая! Как будто может быть вечная любовь?

І Книш, і Рубець зареготалися, а Проценко, засовавшись і зачухавши потилицю, сказав:

— Уже мені сі баби! Ну, баби...

Прислужник приніс чай, вино і ром.

— Ах, это хорошо! — мовив Проценко і присунув до себе стакан.

Прийнялись за чай. Книш і Рубець підлили рому для проходу, а Проценко ждав, поти простигне. Він часто схоплювався з місця, зачинав ходити по халабудці, виходив у садок, знову уходив. Лапнеться за стакан — гарячий, знову піде, а через хвилину вертається. Видно, що його то ганяло: або ж горілка марудила, або розмова про давнє не давала спокою. Молоде лице його почервоніло, очі потускніли, він часто скидав своє пенсне, протирав і знову чіпляв на ніс.

— Григорій Петрович! Здрастуйте! — хтось голосно і жирно привітався до його, коли він знову вийшов був проходитись. — Ви самі? Що ви тут сновигаєте?

— Нет, я с компанией. Ах, кстати. Ви бажаєте земляка бачить?

— Аякже! Земляка та щоб не бажав. Хто він? Де він? — замовив той же голос, так знайомий Рубцеві, а проте незвісно чий.

Тільки що мав був Рубець поспитати у Книша, хто такий, як на порозі халабудки появился Проценко, ведучи за руку здорового ситого чоловіка з червоним, як жар, лицем, блискучими очима і чорними усами. Рубець зразу пізнав Колісника. Той і голос, дзвінкий та гудючий, такий і на зріст високий та бравий. Тільки наряджений інакше. То було у довгій суконній каптаніні, а тепер у короткополому сертуку, штани не сині китаєві в чоботях, а рябі якісь навипуск, чобітки невеличкі, скрипучі, сорочка була з воротничками, на шиї золотий ланцюг від дзигарів теліпається, на руках золоті персні дорогими камінцями грають.

— Антон Петрович! Слихом слихати, в вічі видати! Скільки літ, скільки зим! — гукав Колісник, прискакуючи до Рубця, і поліз цілуватися.

— Бач, де вони примостилися! Зібрались утрьох земляки собі та й.. чайок попивають. Добре. От добре. Вип'ю і я з вами чарочку ромку.

— Костянтин Петрович! А може, чайку? — попитав Проценко.

— Ні. Чай сушить. Я от сього дива. Се по нашій часті. А то і в земстві кажуть, що я мужик. Так уже мужиком і буду. Будьмо здорові. — І він зразу перекинув чарку.

— Ну, як же ви поживаєте? — запитав він у Рубця. — Чув, службу перемінили, по земству пішли. По-моєму. Добре, їй-богу, добре. Клопітна тільки служба. Ніколи і на місці не посидиш, ганяють тебе, як солоного зайця. Туди місток біжи строїти, туди греблю гатити. Страх діла! І в городі покійно не посидиш. Воно

як пани — всюди пани. Он і мої товариші — вибрали собі панське діло — сидять та пишуть, а ти, Колісниче, котися. Куди стріло, туди й бріло! Оце перед собранієм тільки й спочинеш. А там — гайда! З повозки і не злазиш.

— Одначе вам, Костянтин Петрович, повозка у прок іде, іч, як роздобрили, — усміхнувся Книш.

— Та гаразд, що я такий удався. А будь я сухий, не могучий? Калюка, дощ, лиха година, а ти мчишся. Діло не стоїть. Ох! І забув попитатися, — повернувся він до Проценка. — Бачили диво?

— Яке диво? — спитався той, присмоктуючи холодний чай.

— Як яке диво? — скрикнув Колісник. — Арф'янок! Ну й Штемберг! От вражий жид! От арф'янки — так-так! Повногруді — от! Куценькі платтячка — так! ніжки — такі, позатягвані у блакитні чулочки. А личка — одно рожа, друге лілія. Зроду-віку не бачив кращого нічого. А найпаче одна — Наташка. Як там у казках кажуть: на лобі місяць, на потилиці звізда?

— Ну, вже й пішов розписувати! — знову увернув Книш.

— Е, це вже по його часті! — додав і Проценко.

— Не вірите? От побачите. Незабаром почнуть співати. Побачите.

Книш і Проценко почали реготатися, який Колісник охочий до дівчат.

— Було колись — кожна руба становись! А тепер що? Нікчемний став. От так ще побазікати, полюбуватися, а до діла — ні к бісу! — одмагався Колісник, наливаючи знову чарку рому.

У садку тим часом народ зашумів, всі пустилися до вокзалу. Хтось гукнув: «Зараз будуть співати! Зараз!»

— О-о, ходімо, ходімо! — заметушився Колісник.

— Ну, чого його? — умішався Рубець. — Хай уже ідуть молодші. А нам, старим...

— Хіба і старого кров не гріє? Ходімо. — І, покидавши недопитки, усі кинулись чимдуж до вокзалу. Колісник ішов уперед і тяг за руку Рубця, котрий ніяк не поспішав за швидким і вертлявим своїм земляком. Проценко і Книш чимчикували з боків. Коло вокзалу була така давка і тіснота, що страх; неначе бджоли обліпили невеличкі вічка своїх уликів, так народу набилося коло кожного входу. Туди не по одному вступали, а, мов латами одівшись, цілою купою сунули. Посунулись за другими і наші і зразу метнулися одбирати найвиднішого місця. Якраз напроти дверей помощена була височенька примостка, на котрій спереду рядком уже стояли арф'янки і прикро позирали то в той, то в другий бік; у деякої непримітна усмішка пробігала на устах, грала на блискучих очах. З усіх сторін тільки й чулося дивування.

— Он, ото Наташка. Середня Дивіться. Дивіться-бо! — крикнув Колісник, упираючи очі на середню дівчину. Невисокого росту, круглолиця, чорнява, наряджена у чорне оксамитне плаття, котре так ішлося до її білого, як сніг, тіла, вона, наче лілія серед пучка квіток, виділялася серед своїх товаришок.

— У-у-у! — загув Проценко. — Вот скульптурность форм, вот мягкость и теплота очертаний! — здивувавшись, каже він Колісникові.

— Ага. Не я казав? Не я казав? А що, неправда? На лобі місяць, на потилиці зорі! Козир — не дівка!

— Постойте, постойте. Вона нагадує щось мені знайоме, — знову почав Проценко. — Я десь когось на неї схожу бачив. О-о, дай, Боже, пам'ять. Де я бачив таку?

— Нігде! Нігде в мирі, хіба, може, коли приснилася така! — сказав Колісник.

— І я десь бачив таку, та чорт його знає, не пригадаєш де, — додав Рубець, упиваючись очима в лице дівці. Та стояла і спокійно переводила свій гарний палючий погляд по людях. Ось вона стрілась очима з Проценком. Тихе непримітне дивування, схоже на страх, заблищало у її безодніх зрачках, постать колихнулася, вона похнюпилась і зразу перевела очі у другу сторону.

— Їй-богу, я десь бачив! — гукнув Проценко.

— Ат, кажете. Нігде не бачили! — одно своє Колісник.

Кругом їх набилося народу — повернутися ніяк, а жара — дихати важко.

— Знаєте що? Ходімо ми попід ту стіну. Там на ослончику постановимося — не так буде жарко і все видно, — сказав Колісник і напрямився. Другі за ним.

Насилу пробралися і тільки що постановились, як роздався забій на роялю — ознака, що незабаром почнеться пісня. Народ, що досі переговорювався, зразу замер-затих, чутно було, як муха літала. Серед тії тиші виразно бриніли тонкі голосники роялю. Аж ось зразу понад головами грянула маршова:

Мы дружно на врагов,
На бой, друзья, спешим...

Ляскучі голоси дівчат зливалися з охрипшими заводами п'янюг, що біля роялю стояли і з-за спин розряджених пташок давали ознаку, що й вони тут, що й вони, не маючи талану або спортивши голоси, перейшли з театральних помостів тішити п'яне купецтво та крамарство своїми заводами. Маршова пройшла і скінчилася криками «ура-ура!». Слухачі наділили співачок цілим забоем ляскання в долшки, грюку ногами, криками «браво!».

У співачок заграли очі, засміялись уста, і, перешіптуючись та переморгуючись одна з одною, вони зразу опустилися на невеличкі дзиглики, що стояли позаду їх. Зосталась одна середня. Рояль дав акорд і стих. Вона одним поглядом окинула море голів, що стояли коло неї, і, усміхаючись, почала... «Прачку». Дзвінком голосом вона почала виспівувати про тринадцятилітню молодесеньку прачку, як ту кликнули до сударина-барина стирати сорочку, одна з таких пісень, котру співають повії для п'яних «господ» або ще п'яніших купців, купецьких синків. До співу співуха додавала вирази руками, станом, головою. Слухачі стояли і мліли. Здається, вони поміли, забули про все на світі, окрім одної нелюдської похоті, котра так грала і світила їх очима і котру так виголошувала співуха. Німий оклик одними очима не забарився перейти в нестямну бурю крику, коли співачка почала показувати, як вона стирала сорочку. Одкинувши голову назад і пускаючи бісики очима, вона злегка підняла плахіття свого куцого плаття і, вертячи передом, перетирала руками. Без всякого сорому почала вона показувати перед усіма, як... стирати. Слухачі не видержали, крик нестямний, крик радості до сліз, похоті до забуття, що це діється серед людей, знявся і ломив своїм гуком оселю вокзалу, хвилями переливався з одного боку на другий, грюк і стук сотні ніг, плескання в долшки привітали співачку, котра, кланяючись на усі сторони, опустилася на свій дзиглик. Молоді панійки реготались, панночки для виду попускали очі у землю, а паничі і пани одно гукали: «Біс! біс!» Хтось крикнув: «Букета!» — і цілі пучки квіток полетіли під ноги співачці. Другі, протовпившись, самі підносили до рук. Та, кланяючись, брала і, лукаво дякуючи очима, нюхала. Хтось гукнув: «Шампанського!» Прислужник підніс на підносі вино і подав до рук молодому паничеві, той з компанією поплівся до співачки, і почали випивати за її здоров'я. Вона сама трохи хлеснула з одного бокалу, зате зо всіма приязно цокалась.

А що ж наші земляки? Книш реготався і злегка штовхав під бік Рубця, котрий, червоніючи, одмахувався руками.

Проценко витягував шию і, знай, водив палючими очима за співачкою, мов вона була магнітом і тягла його за собою; Колісник вертівся, як опарений, і, тріпаючи себе по животу, по боках, гукав: «Ох, не видержу! їй-богу, не видержу!»

Він таки і не видержав. Дождавшись, коли народ розійшовся коло його, він стрибнув з ослона і, як буря, помчався до купи, що кругом обступила співачку.

— Наташа! — обізвав він її, протовпившись до неї.

— Чево, папаша? — приязно усміхаючись, лукаво спиталася вона.

— Можно вас просить поужинати со мною?

— С удовольствием! — одказала Наташа, подаючи Колісникові свою пухку білу ручку. Усі тільки очі витріщили, дивлячись, як Колісник, узявши Наташу за руку, повів її через увесь вокзал у ті таємні хатні закапелки, котрі примостилися обік його.

— Человек! карту! — гукнув Колісник, шаркаючи ногами і обкидаючи кругом поглядом усю вокзалію. З тим словом він скрився за товстою портьерою.

По вокзалу пішов тихий гомін. Отак наші! Де не взявся сивенький голубок та й залишив на бобах наших горобчиків.

— От ти й знай старого. Старий, та меткий!

— А вже сей Колісник. Куди не ткнився, всюди він устриє і завжди його верх і затичка.

— Ще б! Дурні земські гроші куди дівати? Он де наші мости та гаті розлазяться.

— Ходімо відсіля. Тут дихати нічим, — похмурий мовив Проценко до Книша і Рубця і, скочивши з ослона, напрямився до своєї закапелки.

Ті пішли за ним, розмовляючи за Колісника, що який-то він смілий та вдатний. Проценко мовчав, ковтаючи чай з червоним вином. Він ніяк у його не доходив смаку і все, знай, підливав та підливав вина у недопитий стакан. Нешвидко вони одставились від чаю, і коли вийшли проходитися, то Рубець і Книш були як стиглі кавуни червоні, а Проценко блідий-блідий, аж сірий. Плу-таючи ногами, він, як та тінь, сновигав за своїми земляками.

— А он і Колісник! — сказав Книш, углядивши його через розчинене вікно у невеличкому закапелочці.

Вони сиділи на м'якому дивані коло невеличкого столика, на котрому було наставлено чимало страв, пляшок. Він, обхопивши її стан рукою, схилився на її пухке плече своєю п'яною головою і, здається, дрімав, і вона мусила плескати його по повній щоці рукою і, знай, вигукувала: «Папаша! папаша! папашечка!»

Проценко перший порвався до вікна, за ним і другі.

— Здрастуйте, мамзель! — сміло привітався він до неї через вікно.

— Здрастуйте, мосьє! — одказала та, прикро зводячи на його свій палючий погляд.

— Мы, кажется, знакомы. Я где-то видел вас?

— Спросите у Епистимии Ивановны! Она вам все расскажет! — одрубала та і, вставши, під самим носом спустила штору над розчиненим вікном.

Проценко, мов громом прибитий, стояв і трусився. У голові в його гуло, у вухах дзвонило, серце, як не вискочить, билось.

Він не знав, чи йому кинутися у вікно і одним махом розметати голову цій дурній повії. Він був справді порвався, та Книш поспішив ухопитися за руку і геть одвести від вікна.

— Сволочь какая-нибудь! Дрянъ и смеет так отвечать! — гукав лютий Проценко.

А з-за штори донісся до його дзвінкий оклик дзвінкого голосу: «Папаша! папаша! поедем к тебе!»

Папаша щось буркнув, а одвітний поцілунок перервав його бурчання. Незабаром після того усі бачили, як п'яний Колісник, узявши під руку Наташу, повів її через вокзал, садом, прямо до виходу і, гукнувши на звощика, помчався з нею геть-геть улицею.

— Та кого вона назвала? — допитувався Рубець у Проценка, що після того наче опльований ходив по садку. — Мені почулося, наче ім'я моєї жінки.

— А так здуру перше збрівше на ум мення, — одказав Книш. — Хіба ці повії задумуються над чим?

Проценко мовчав, ідучи схилившись коло їх. Він недовго після того заставався у садку, кликнув лакузу, розплатився, попрощався з Книшем і Рубцем і пішов з садка. Щоб трохи вихмелитись, він не взяв звощика і пішов пішки. Ідучи улицями, думка його, як він не одганяв її, знай, вертілася коло того случаю з арф'янкою, не давала йому покою, будила незірване зло у серці. «Що за мення викрикнула вона тоді? Пистини Іванівни? Яка Пистина Іванівна?» Окрім Рубцевої жінки, він не знав нікого з своїх знайомих. Що Рубцева жінка з ним заgravала, він пам'ятає. Та почім же цій повії звісно? Хіба Колісник успів усе розказати?

І він, дійшовши до своєї квартири, з усієї сили потяг за ручку дзвінка, котрий несамовито задзвонив, аж на усю улицю луна роздалася...

II

— Номер! — гукнув Колісник на всю швейцарську першої і розкішнішої гостиниці у місті, увівши під руку Наташку, закриту чорною густою вуаллю, так що і лице її не було видно.

— Сімейний?

— А вже сімейний. Бач, не сам, — кричить Колісник.

— Пять с полтиною, — кидаючи лукавий погляд на Наташку, одказав Колісникові.

— Веди, а не запрошуєш!

— Да я так. Я, видите, кому как угодно. Может, дорогой будет — есть и подешевле, — оправдувався лакуза, виступаючи уперед.

— Веди! — гука Колісник.

Лакуза повів не дуже-то ясно освіченим коридором. Лакуза біг уперед, мов його хто у шию гнав, а ззаду Колісник, ведучи під руку Наташку, поскрипував на увесь коридор своїми чобітьми.

Добігши до одних дверей, лакуза метко одімкнув їх і скрився; поти Колісник довів Наташку до входу, уже лакуза, засвітивши світло, стояв на дверях.

— Це? — спитав Колісник.

— Самый аристократический, — вихваляв лакуза, даючи дорогу.

Номер справді був, як казав лакуза, «аристократический». Вибитий блакитними шпалерами, з важкою на дверях блакитною портъерою, з узорчатими на вікнах завісами, з дірочок котрих виходила теж блакитна матерія, з блакитною м'якою мебеллю, він здавався якимсь гніздечком, звитим у блакитній блакитності неба. На стіні у золотих рамах висіло здоровенне дзеркало, котре, віддаючи у своєму чистому склі голубі стіни хати, здається, їх ще далі розводило, ширшало хату, з однії робило дві. Під дзеркалом диван, коло його стіл, кругом обставлений м'якими голубими кріслами. Колісник грузько опустився на одно і почав обдивлятися хату.

— Гарно, матері його куля! Гарно! — казав він, усміхаючись усім своїм широким червоним лицем.

— А спальня где? — спитала Наташка.

— Вот, — указав лакуза на другу блакитну портъеру, що непримітно скривала вхід у боковій стіні.

— Посмотрим, — мов велика пані-хазяйка, одказала вона і пішла за портъеру. Лакуза поніс за нею свічку.

— Ничего, хорошо, уютно, — вертаючись, сказала вона Колісникові. — Только, друг мой, еще так рано спать — не напиться б нам чаю?

— Самовар, — скомандував Колісник, і лакуза, як опечений, побіг з хати, його тільки важкі ступні глухо доносились з коридору.

— Это я, папаша, так, — підходячи до Колісника і ласкаючись до його, казала Наташка, — чтобы не дать заметить лакею, что я не твоя жена.

— О, та ти лукава! — промовив Колісник і, ущипнувши злегка за її пухку рум'яну щічку, посварився на неї пальчиком.

— О, папаша! Дорогой папаша! — звалившись на Колісника і давлячи його на кріслі, лащилась Наташка.

— Іч, який чортъонок! Іч, який чортъонок! — гукав радісно Колісник, пручаючись під Наташкою, а вона то гуцала його, то

плескала по круглих щоках руками, то хапала за голову і жарко і міцно пригортала його до свого високого лона. Колісник чув, як у неї кров у жилах дзюрчала, як її тривожно серце билосся. У його дух захоплювало у грудях, очі грали і горіли, мов свічки.

— Годі! Годі! Бо й чаю не дожду, — гукав Колісник, одводячи її.

— Ага, роздражнила? роздражнила! — плескала, рада, у долошки Наташка і пішла вистрибом по хаті.

Колісник, як вовк, зорив своїми очима за легкою поступою, за її такими красивими викрутасами. Це вона, зразу круто повернувшись, упала знову до його на груди.

— Папаша! Миленький папаша! — замираючим голосом шептала вона. — От коли б я була твоя дочка. Ти б любив мене? Ні, не хочу дочкою, а жінкою. Така молодесенька, красива, а ти такий обломій... За мною роєм молодіж в'ється, я гуляю всюди, а ти дома сидиш.

— А дзуськи? — сказав Колісник, — оцього не хоч? — і підніс її під самісінький ніс здоровенну дулю.

Вона з усієї сили ударила його по руці і, одкинувшись, закричала:

— Понеси своїй першій!

— Перша далеко, — одказав Колісник.

— А твоя жінка жива?

— Жива.

— У... N? — і вона назвала місто, де жив Колісник.

Колісник, дивуючись, зиркнув на неї.

— Ти почім знаєш? — спитав він.

Вона заплескала в долошки і, зареготавшись, промовила:

— Ти думаєш, я твоєї жінки не знаю? Я все знаю. А Проценкові не одрізала сьогодні?

— Та ти й Проценка знаєш? — ще дужче здивувався Колісник.

— І Проценка, і Рубця, і Книша. Усіх вас, чортів, знаю, як своїх п'ять пальців.

— Та почім ти знаєш?

Вона залилася нестямним реготом і знову кинулась його душити.

Колісник пихтів, одпихався, а вона, як навісна, то одскакувала від його, то, прискакуючи, горнулася, мов вірна собака, не бачивша давно свого хазяїна.

Лакуза, несучи самовар, спинив її. Поті він уставляв посуду, поті вештався у хаті, вона була тиха, поважно проходжувалася то вперед, то назад, мов справді велика пані, і тільки стиха кидала на Колісника жартівливі погляди своїми чорними очима.

Лакуза пішов. Вона кинулась чай заварювати, стакани мити, перетирати. Рожеві пальчики пухкої невеличкої ручки, мов мишенята, бігали і миготіли перед Колісниковими очима.

— Так почім ти знаєш? Хто ти така, звідки, що все знаєш? — спитався Колісник.

Вона наче не чула його питання. Одкопилівши трошки губки і качаючи в полоскательниці стакан, тихим тоненьким голосом затягла веселеньку пісеньку: «Ту-ля-ля! ту-ля-ля! ту-ля-ля!» — виводила вона, підбираючись під бренькіт стакану, і її тоненький голосок зливався з заводами тонкого скла.

— Ти чула? — спитався знову він.

Вона глянула на його. Довго і прикро дивилася у його витріщені очі і, одвернувшись, тихо зітхнула. Потім витерла стакан, пройшлася по хаті і, підійшовши до його, з почервонілим лицем, задихаючись, сказала:

— Я вина хочу. Вина.

— Та чому ж ти не скажеш?

І він, ухопивши дзвоник, нестямно ударив. Лакуза прибіг.

— Вина! — гукнув Колісник.

— Красного, — шептала вона, стоячи коло його. — Я люблю з чаєм пити.

Колісник приказав, додавши:

— Та доброго, старого. І рому доброго.

— Я думала, що ти не даси, одкажеш, — ласкаво промовила вона, коли лакуза побіг.

— Для тебе? — скрикнув Колісник. — Проси, що хоч, що зможу, усього дам.

— Добренький! — шептала вона, пригорнувшись до його.

— Ти думаєш, я стану тягтись та скарєдничати так, як другі там скарєдничають? Як же? Знайшла дурня. Один раз тому, що батько в плахті!

— От люблю парня за звичай! — весело защебетала вона. — Що — гроші? Полова, на котру ми здобуваємо потрібне для нас. Одного тільки на їх не добудеш: чоловіка по душі. Не май сто рублів, а май сто друзів! Так і я. Скільки через мої руки перейшло усякого добра? А де воно? Тому дала, тій ткнула. А в себе нічого не зосталося. Що було, все сплило. А от же живу.

— Ну, у мене не швидко спливе те, що маю, — перервав її Колісник, — поздоров, Боже, дурнів панів, що вибрали мене у члени, я тепер покійно можу умерти. Хоч, може, і не буду більше членствувати, та сількісь: Веселий Кут у дві тисячі десятин хочкого заспокоїть навіки. Не буду членствувати — буду хазяїнувати.

— Ти купив Веселий Кут?

— Купив.

— Це той, що недалеко від Мар'янівки?

— Той. А ти почім Мар'янівку знаєш?

Вона тільки зітхнула. Лакей приніс вино, ром, поставив і пішов. Наташка начала чай розливати.

— Та почім ти усе знаєш? Хіба з тих країв?

— Багато будеш знати — зостарієшся, — одказала вона, підсуваючи до його стакан чаю наполовину з ромом.

— Не помолодшаю уже! Ех! Коли б мені літ двадцять назад, — зітхнувши, сказав він і сьорбнув чаю.

— То що б було?

— Що б? — перевівши дух, одказав Колісник. — Те, що оцей стакан за одним разом до дна осушив, а тепер то невеличкими ковтками треба випивати.

— Горенько тобі! — засміялась вона, сьорбнувши свого чаю.

— Авжеж, горе, та ще й ти такого крутого підправила.

— І в мене не краще.

— Що там у тебе? Свинячий напиток.

— А на покуштуй! — і вона ткнула йому ложечку до рота. Він випив, поцмокав.

— А що, добре? — граючи очима, спитала вона.

— Як є свинячий. Покуштуй ось краще мого.

Вона набрала ложечку і, випивши, ухватила за лице руками.

— Моя матінко! — скрикнула нешвидко. — Огонь огнем!

— Ага, ухопила шилом патоки? — сміється він, помішуючи ложечкою чай.

Вона мерщій припала до свого. Чай, наполовину з вином, мов цілюща вода, гасив ту страшенну печію, що піднялася і в роті, і в грудях від однієї ложечки рому. Вона швидко сьорбала його, не даючи спочивку, а то зразу ухопила стакан і вихилила до дна.

— Отак треба пити? — спитала, перекинувши стакан.

— Молодець! — сказав він, дивлячись, як її лице дедалі червоніло, наливалось краскою, білі пухкі щоки мов заревом пожежі зайнялися, очі заграли, засвітили. — Охулки на руку не даєш!

— Я ще буду пити, — хвастаючи, сказала вона. І знову налила чаю, знову підсипала у його більше, ніж перший раз, вина. Сьорбаючи по ложечці, вона з хвилини на хвилину все більше та більше червоніла, здається, вино, розложившись по жилах, пішло поза тонкою шкурочкою і звідти виглядало таким привітним молодим рум'янцем. У неї не тільки лице, шия, руки горіли — вся вона пашіла, очі так і світили, так

і сипали жаром, язик розм'як, ще більше почав повертатись, мов зачіпалися за губи один в один білі зуби.

Він дивився та сміявся, як хміль розбирав її.

— Ану, пройдися по одній дошці, — сказав він.

— Ти думаєш, не пройдуся? Ні? Так ось же тобі! — і, вхопивши свічку, вона поставила її долі. Потім, піднявши ще вище своє коротке плаття, почала проходити.

— Дивися ж! — через плече зиркнувши, скрикнула вона.

Він побачив її круглі, мов виточені, ноги, її біліші снігу литки. У його дух захопило у грудях, у очах зажеврили хижі огоньки. А вона дрібненько-дрібненько забігала по хаті. Перед ним усе покрилося мороком, усе потемніло, одні тільки білили та виблискували її ноги. Він сидів, витріщивши очі, як той пень, тихо, неповорухно, а вона, легка та скоро, знай, крутилася коло його. Це підбігла до його і, наче підкошена, упала прямо йому на руки. Лице її поблідло, очі закрились, одні на висках синенькі жили набрякли, билися, кидались. Він силився її підвести, та вона, як чималий шматок землі, була важка.

— А що, лизнула скляного бога? — питався він, нахиляючись над її лице, заглядаючи у закриті очі. — Дурочка!

І він бережно підняв її, узяв за стан і поволік на диван. Як вальок глини, упала вона на його, і тільки з розкритих уст вирвалося важке гаряче зітхання.

Довго мусувався він, поти положив так, щоб їй було зручно лежати. Мов батько або старший брат, ходив він біля неї, виніс і подушку з спальні, підсунув під голову і сам сів коло неї. Наче квітка білої лілеї, завита у чорну хустку, лежала вона бліда-бліда, затягнена у чорне плаття. На білому лобі блищали краплі холодного поту, високі груди ходором ходили, — так ходять вони, коли чоловікові не стає чим дихати: то піднімуться високо угору, постоять, похитаються і з тихим гуркотом опускаються наниз.

Довго вона лежала неповорухно, це, зітхнувши, відкрила очі і страшно повела ними.

— Ох! Закрутилася я, — промовила і знову закрила очі.

— Закрутилася? Напилася! На чорта було стільки пити? — корив він її.

Вона тільки хитала головою.

— Що я пила? — не швидко вона знову заговорила, повертаючи до його уже почервоніле лице, на очах ще тільки світилася якась утома. — Хіба стільки мені приходилося випивати? У мене так завжди буває, коли я покручуся не в міру. Один лікар казав мені, що я колись і вмру від цього.

— Знають вони, твої лікарі! — буркнув він, приймаючись за свій недопитий стакан.

— Авжеж, повинні знати. На щось вони та вчилися.

— На те, щоб людей дурити.

Вона на хвилину замовкла, задумалась, а потім знову почала:

— Хто тільки їх не дурить?

— Кого? — спитався він.

— Людей. Ти дуриш мене, той того, той другого. Хто кого зможе і зуміє обдурити, зараз і обдурить. А кому, кому достається — нашому братові найгірше.

— Та й ваш брат часом як піймає у свої ручки, то вимотає всі кишки.

— Є такі, є. Тільки хіба вони такими родились? То ж ви самі їх такими поробили. Коли обдурите, коли викинете чоловіка на шлях і голого, і босого. Що йому робити? Прохати милостині — стидно, красти — гріх.

— А робити? — спитався Колісник.

— Робити? А коли ви очі чоловікові зав'язали так, що йому не тільки робити — світ не милий.

— Не вір.

— Не вір? Як ти не повіриш, коли серце рветься та б'ється за ним, коли кожне слово його щирою правдою здається?

— Казаному кінця немає.

— То-то й лихо, що казаному нема кінця. А коли б що ти сказав, то й свято, тоді б і не так важко людям було жити. А то отак як проманіжите ви нашого брата не раз та не два — не то чужому, своєму не повіре. Що найкращого має у собі, і те заховає на самий спід. Та тоді вже і пішла на всі чотири сторони крутитись. Ти думаєш, добро нас жене на таке життя? Солодко мені вертїться перед тим, на кого б я удруге і плюнути не схотіла, не то дивитись? А другий ще, заливши очі, і вередувати почне: гола йому покажися... Поневолі і собі заллеш очі і тоді вже наче збожеволієш. Ох! Коли б ти знав, як часто нам буває гірко! Коли б у той час була під боком глибока річка, так би і кинулася в її холодну та темну воду. Що ми? Хіба ми люди? Обличчя носимо людське, та й годі, а душу і серце в хмелі потопили, в калюці невилазній затоптали. Знаєш що? Ти, кажеш, купив Веселий Кут. Візьми мене до себе. Візьми мене у його. Як батька, тебе буду почитати, як до Бога, буду молитися. Може, я там, поживши, до чого і привикну. Візьми! — і, схопивши його товсту червону руку, вона привела до палких уст і жарко почала цілувати.

— Хто ж ти така, — дивуючись, спитав він, — що знаєш усе і Веселий Кут знаєш? І всіх городян?

Вона подивилась на його, підвелася і мерщій почала розстебати своє плаття. Гаплички аж лушали, так вона швидко те робила. Розстебнувшись, вона витягла з невеличкої кишені, пришитої на боці під платтям, папірець і подала йому. То був паспорт кріпачки з Мар'янівки Христини Пилипівни Притиківни.

— Так ти Христина? — спитав він, прочитавши і повернувшись до неї. Вона вже лежала, з-під розстебненого плаття, крізь тонку сорочку, визирало їй високе лоно, пазуха трохи розійшлася, і крізь ту невеличку прорішку біліло тіло. Вона мовчала, мов не її він питався, тільки дивилася прикро на його. Те високе лоно, прикрий погляд чорних палаючих очей, наче кип'ятком, обдавав його.

— Чого ж ти Наташкою зवेशся? — спитався він, знову заглядаючи у паспорт.

— Така у нас поведенція — усім нам другі мення дають.

— Христя... Христина?... — твердив він, дивлячись у папір і щось пригадуючи.

— Пам'ятаєш Загнибиду? — спитала вона.

— Так ти та? Та сама Христя, що у Загнибиди служила? Що, кажуть, Загнибидиху задавила?

— Як то легко так казати, — трохи не з плачем одказала вона.

— Та я знаю, що то брехня. Ти потім служила у Рубця. Ходила по городу чутка, що ви з хазяйкою не помирились за Проценка.

Христя тільки важко зітхнула.

— Не нагадуй мені того. Прошу тебе, не нагадуй. Воно і досі мене, як огнем, пече, як ножем, ріже. З того почалось моє лихо. Щасно та красно почалось... — начала вона жалібно. Це зразу підвелася, наче її що уколело, і аж скрикнула: — Ти знаєш, що я тільки за невеликим сьогодні здержалась і не плюнула йому у вічі тоді, як вони підглядали через вікно за нами.

Комірець сорочки, застебнений на пуговичку, розстебнувся, пазуха зовсім розхристалася, звідти, неначе з мармуру виточене, виглянуло їй пишне високе лоно, її кругла повна шия. Вона, здається, того нічого не примічала, лице її пашіло ненавистю, очі світили гнівом.

— А то, а то що у тебе? — хихикаючи, питав Колісник, і рука його потяглася до неї. Вона не пручалася. Коли він припав до неї, вона ще дужче приникала до його, тільки шептала тихо:

— Голубе мій сивенький! Я вся твоя з душею і тілом, тільки візьми мене до себе.

— Добре, добре, — важко дишучи, казав він і, як малу дитину ухопивши на оберемок, мерщій помчав її у темну спальню.

На другий вечір зібрався до Штемберга в садок трохи не увесь город подивитися на чудо садове — на писану красу арф'янки, та Наташки не було у той вечір. Не було її і на другий, не було на третій, четвертий.

— Де ж та красавиця?.. — допитувалися панянки у паничів.

— Немає. Десь ділася. Може, виїхала.

— Шкода, так не довелося і побачити.

— Постійте, ми поспитаємо хазяїна...

І декілька паничів пішли до хазяїна спитати про Наташку.

Хитрий жид тільки хитав головою та, цмокаючи, чухав сердито бороду. Нарешті, коли до його і геть-то присікалися, він не видержав і скрикнув:

— Ах, когда би ви знали, сколько клопоту она мне стоїть! Один клопіт, один клопіт!..

Часний Книш допитав, що то за клопіт був жидові з тією Наташкою. Він розказав, що до його приїздив Колісник і прохав, щоб потай одібрати Наташку. Яку був з того жид бучу підняв, та тільки й того, що одібрав Наташчине збіжжя.

— А Наташка у Колісника зосталася?

— Там у його. Голісінька сидить, поти нашіють сорочок, плаття, — сміявся Книш.

— Та невже голісінька?

— Як мати народила. А Колісник проти неї милується на пишне тіло, — регоче Книш.

— От тобі і Колісник! От і старий! От і піди ти з ним. Маєток недавно купив за тридцять тисяч, а це вже, видно, гарем заведе. От служба, так служба!

І про Колісника пішла по городу недобра чутка: накрив земських грошей, строячи мости та греблі, купив який маєток. Он тепер хто посяде добро панське, хто у пани лізе. Це незугарні до господарства руки запопали таке добро, у цього не вирвеш його сплоха. Он з чого наша аристократія зложиться.

Чутка про маєток у тридцять тисяч не давала нікому покою. Про його балакали й полупанки, і панки, і службові, і навіть великі пани. Він не давав нікому покійно спати, стирчав більмом ув оці. «Он куди наше добро іде! Де ж пак: кріпаків одібрали, гроші, що за кріпаків дали, повернули на довги. Зосталися ми і без робітників, і без грошей. Що ти з голою землею зробиш? Хоч би банки завели, де б під заклад гроші давали. Треба ж чимсь її обробляти. Нема... нічого того нема. Посадили нас, як рака на землі. Отут і плутайся! Попадись першому ремісникові, купцеві, жидові, аби гроші дав, бухнеш усе», — трахували пани між собою.

А найбільше всіх Лошаков — гвардії ротмістр, високий, плечистий, червонопикий Лошаков, по котрому колись, як він ще тільки приїхав з служби додому молодим та нежонатим, не одна панянка спалила своє хире серце об палючий погляд бравого гвардійонця, не одна ходила, як дурна, засмучена та зажурена, стрінувшись з красою такою, не одна молода пані кляла свою долю, що поспішила її зв'язати заміжжям, і так охоче підставляла свої тендітні ручки під палкі поцілунки рожевих та пухких уст молодого Лошакова. А він голінний був до тих поцілунків. Веселий, балакучий, танцюристий, він, як той метелик, літав по всьому повіту від одного пана до другого, і, де не з'являвся, його, мов рідного, приймали усюди. А він розумною та поважною розмовою обвороже молодого пана або старого батька з матір'ю, та тоді вже і розсипає, мов горох, свої поцілунки то молодій панійці, то тендітній панянці. Та то було давно. Тепер Лошаков не той. Жонатий, має діток, став поважним сім'янином, поважним громадянином. Його уже утретє вибирають повітовим предводителем дворянства і тепер зібрали губернським. Пішов Лошаков угору. Панюга панюгою, з губернатором запанібрата. Такий чоловік може великої шкоди наробити такому черв'якові, як Колісник, тим більше, що вони земляки і кожен кожного знають.

І не через се, бува, так зрадив Колісник, коли рознеслася чутка, що хочуть у губернські вибрати Лошакова. Він і без сього, стрінувши Лошакова, завжди кланявся і то сим, то тим боком уступав у розмову з паном, мов не чув, що Лошаков стрічному і поперічному говорив про його. Тепер Колісник усюди клепає:

— Добрий пан. Справедливий чоловік. І голова! Цей що-небудь та зробе для дворянства. Давно б пора! Давно б пора!

І от, коли стало звісним, що справді Лошакова зібрали, Колісник разом з дворянами поїхав поздоровити Лошакова з такою честью.

— І Колісник прийшов! — уголос вимовив Лошаков до сусіди, струснувши плечима.

А Колісник, мов не чув того, вийшов уперед і почав:

— Давно ми цього ждали, давно казали, коли б нам нашого бачити в голові. Тепер дождалися. Вітаю вас, як член земства, а ще більше, як член рідного повіту. Достойному достойне дано! Доведи ж, Боже, побачити вас ще у більшій честі!

Лошаков, усміхаючись, підійшов до Колісника і подав йому руку. Той трохи не познаменувався до пухкої панської руки, коли уздрів її у своїй червоній страшенній лапі.

— Как же ваши земские дела? — спитав Лошаков, лукаво граючи очима.

— Помаленьку, ваше превосходительство, помаленьку везе наш земський коник, та все везе, усе вперед. Хіба затнеться де на якому лихому мостикові. Тоді ми всі раптом кинемося той мостик лагодити.

«О, та ти ціла шельма у мужичій шкурі, — казали очі панів, що зібралися коло Лошакова. — Знає, кому що сказати, яку де річ повести».

— Слышали, слышали про вашу неутомимую деятельность, — сміється Лошаков.

— Про мою, ваше превосходительство? Яка вона моя? Земська, ваше превосходительство! Ми всі гуртом: що один не зможе — другі помагають. Поздоров, Боже, нашого председателя — сам не сидить, то й другий не дрімай. Треба, каже, оправдати вибори, вірою і правдою послужити громаді. І служимо. Звісно, не без того, щоб не блудили, — хто, кажуть, нічого не робе, то той тільки й не блуде. Може, на чії очі то ми і великі помилки робимо — Бог знає. На всякого не потрапиш. Ось незабаром з'їзд буде — побачать усі, що ми робили і як ми робили. І тоді кожному дасться по роботі його. Катюзі — по заслuzі, кажучи краще.

Усі аж витріщилися, слухаючи таку смілу річ Колісникову. А він хоч би тобі оком моргнув: щебече, наче соловей повесні у садочку. Це приткнувся до Лошакова і тихо почав:

— Ваше превосходительство! Я до вас маю просьбу маленьку.

— Какую? С удовольствием, чем могу — рад служить...

Колісник зам'явся. Лошаков поняв, що Колісник сам-на-сам хоче щось сказати, і, узявши Колісника під руку, геть пішов з ним у глухий кут хати.

— Ваше превосходительство! — почав Колісник. — Ми вас не тільки поважаємо, ми вас любимо. Нам доводиться не раз бачити вас у земськiм собранії як гласного, як члена земства, котрий перший указував то на наші помилки, то на наші ще нові нужди. Тепер, коли ви станете губернським предводителем, ви будете председателем на наших з'їздах. Велике це діло! Уже вам не стане часу першому зачинати ті бої, котрі велися так талановито вами. Через се ми несемо велику утрату. І от, як колишнього земського водителя, ми тепер хотіли б почитити вас обідом. Прийміть наші зазовини. Не яко Іуда, но яко розбійник просимо вас на наш невеличкий бенкет. Тут будуть наші члени, дехто з предводителів, дехто з наших земляків, більше свої люди. Просимо вас, — включаючись низько, казав Колісник.

Лошаков, правда, згорда, звисока прийняв ті зазовини. Дякуючи за несподівану честь, він казав, що і не дума занехаяти праці на

користь земству; що праця його тепер ще більшає, стає трудніша, бо треба буде помирити інтереси дворянства з інтересами земства, і він рад буде навіть поступитися чим-небудь, аби привести діло до кінця. І, ще раз подякувавши, він подав Колісникові руку. Колісник, низько вклонившись, повернувся і вийшов з хати.

— Замечательное соединение простоты с трезвым и здравым умом! — сказав Лошаков, вирядивши Колісника, повертаючись до громади.

— О, Колісник має думки поганувати, — хтось обізвався з громади.

— Да, он не без лукавства, — одказав Лошаков. — Но такие люди необходимы для земства.

Всі промовчали на те, чи то згоджуючись з своїм предводителем, чи то щоб не перечити йому. Незабаром розмова їх перейшла на другі речі, черкнулася других, інших, не земських діл. Лошаков, видно, радий, граючи весело очима, ходив по хаті і заговорював то з тим, то з другим із дворян.

А Колісник? Колісник, котячи у штучній таратайці на своєму семисотному жеребці, все, знай, натягував вожжинку та прицмокував, кажучи: ну, ну, вивозь, вивозь, жеребчику! Не вівса тобі — самого золота засиплю, коли вивезеш. А жеребець, понуривши голову і ободом вигинаючи передні ноги, як муха, мчав Колісника городом.

— Швидше! Швидше! Бо багато ще клопоту, немало роботи! — одно прицмокував Колісник.

І справді, йому не мало було у той день біганини. Від Лошакова він побіг до свого председателя. Сказав йому, що був оце у Лошакова, поздравляв його. Потім здалека натякнув, що, певно, дворянство буде давати обід, варт би і земству почитити такого чоловіка. Председатель тільки піддакував. Треба б, треба б. Тільки на чий же щот? На щот земства якось не теє.

— Чого там на щот земства? Йому і без цього багато утрат. А от я б що сказав, коли моє слово у лад. Недавнечко я прикинув собі земельки — так хуторок! І хотілося б мені ту земельку збризнути. От би під видом земського обіду — я б уже не пошкодував сотнею-другою.

— Так чого ж? — спитався председатель. — Готовтесь.

— То ви согласні? Я і Лошакова запрохував. Попросіть іще й ви від себе. Кажіть тільки, що це від земства честь.

— Гаразд, гаразд! Да ви просто геніальна голова, — скрикнув председатель.

— Була колись, — одказав Колісник. — А тепер, що дедалі, все дурніша робиться.

Від председателя знову махнув Колісник до членів. Там уже просто сказав, що председатель велів йому зготовити обід для Лошакова і запрохував на той обід.

Від них поїхав до лавок справитися з цінами, зробити деякі закупки, надавати заклази. Знайомий крамар похвалився, що не-давнечко перед ним уже в його цілу волову хуру забрали усякого краму.

— Навіщо?

— Дворянство дає обід Лошакову. На обід усе.

— А коли той обід?

— У суботу.

А Колісникові того тільки й треба. Він тільки вийшов від Лошакова, то зараз почав думати, коли б краще той обід готувати. «Тепер четвер ще, — думав Колісник, — п'ятниця... у суботу обід дворянський. Ну, а в неділю і наш... Поспіль один за другим. Гарзд. Іде».

І Колісник теж немало хуру наробив заклазів. Звідти він поїхав по вина, брав щонайдорощі, щонайстаріші і горілки усякої як двойної і аглицької, адміральської, залізнодорожної, у пляшках і ведмедях, у кухликах і графинах, рому, коньяку... «Затоплю бісових синів, — думав він, вичитуючи чималий список усякого трунку. — Це на те й вийде: карай свого ворога хлібом-сіллю». І він почув, якась завина ухопила його за серце від тих згадок, якась пекуча згага запекла. Йому шкода стало грошей, що він тратить оце. «Подумай тільки — триста карбованців, а дай, Боже, щоб була половина. А що ж, як обдурить бісів пан, не приїде? Краще не думати, нехай йому! Уже ж зав'язалося — чимсь треба розв'язувати».

І він мерщій повернув коня від лавки. Ще не мало йому приходилося у той день бігати. До хлібника, до різників, повара найняти та й не абиякого, а такого, що знає усі панські витребеньки. Трохи не до вечора ганяв Колісник по городу, а смуток все дедалі обгортав та обгортав його.

— Де се так довго забарився, папаша? — стріла його Христя на порозі, так пишно розряджена у новий одяг: білі рукава сорочки, хороше вицяцькувані квітками, червоно-гаряча спідниця як не займеться, одна корсетка з дорогого оксамиту не горіла, та й на тій, спускаючись з шії, густо послалися золоті дукачі і різних кольорів намисто. Заквітчана квітками пополам з хрещатим барвінком, білолиця, рум'яна, вона так привітно виглядала своїми чорними очима, що й кам'яне серце тріпнулося б, уздрівши таку красуню. А хіба ж воно у Колісника скам'яніло?

Уздівши її, він аж струснувся. Де й дівся його недавній смуток, ув очах зажеврїли іскорки одради, похмуре лице освітила легенька усмішка.

— Та, та, та... он як моя доня нарядилася, — засміявся він швидко та весело. — А я, як дурний, бігаю по всіх усядах та морю мою донечку голодом. — І, підійшовши, він смачно цмокнувся з Христею.

— Де був? Кажі, де був? До других бігав? Кращих шукав? — в'ючись хмелиною кругом його і усміхаючись рожевою квіточкою, допитувалася вона його.

— Гроші розтринькував, дурний! Не знав їх де дівати, то по городу трохи не стрічному і поперечному роздавав.

— Нащо? Краще б ти доні хатку купив. Невеличку хатку з садочком. І твоя доня, як мала пташка канареечка, сиділа б там та пісень щебетала, ждучи свого батенька сивенького.

— А справді? — подумав він. — Куплю, куплю, тільки не зараз. Дай трошки хоч дух перевести. Зажали твого батенька. Ось готуйся на бенкет. Незабаром бенкет буде.

— Який бенкет?

Колісник розказав усе Христі. Потім, граючи очима, почав:

— Ти у мене гарна доня, слухняна, послухаєш мене. Лошаков той великий пан — багато зможе і давно чортом на мене дивиться. От, як буде він, перетягни його на мою руч. Перетягнеш — штучну тобі хатину куплю, і не з одним, а аж з двома садками.

— Руку! — скрикнула вона, випрямляючись на увесь ріст. Очі її грали, лице усміхалося, з хвилини на хвилину вона робилась все краща та краща, мов пишалася: дивися, мов, любуйся... є такий у світі чоловік, котрий устояв би проти моєї красної вроди?.. Хіба твій Лошаков вистоє?

У неділю коло Колісникової квартири, знай, спинялися карети, коляски та фаетони, з їх виходило усяке панство і прямісінько простувало у парадні двері, перед котрими (досі ще не видане диво у городі) стояв страшного росту швейцар із здоровенною булавою, у парчевому картузі, в каптані, облямованім золотим позументом. Перед кожним ухожим він витягався у струну, щось вихитував булавою — тобто честь робив, і пропускав у розчинені двері. Народу зібралося на те диво подивитися — уся вулиця з обох боків запруджена людом, так що пройти трудно.

— Побий тебе сила божа! Що то він виробляє? — дивувалися робочі, дивлячись на ті затійливі вимахи швейцарової булави. — Помаха, помаха під носом, та тоді й пускає.

— То він дає: понюхай, мов, чим пахне! — відказав хтось, і чимала купа підняла регіт.

— От церемонія, так так. Це не по-нашому. Так тільки у Москві буває. От і піди з Колісником. Первий він чоловік на увесь город, — казали заможні хазяїни-ремісники, вийшовши назнарошно подивитися на церемонію.

— Ну, якого ви бісового сина зібралися сюди, очі повитріщали? — почувли вони у розчинене вікно Колісникової квартири. — Ідіть собі, поти не порозганяли.

— Сам каже. Сам. Бачили? Бачили? Червонопикий та сердитий який.

— Хто сам?

— Та вже не хто — Колісник.

— Еге. А давно ти рибою та дохлим м'ясом баришував?

— Піди ж ти. Забулося. Начальство, бач.

— А знаєте що? Щоб не було напасті якої, краще розійтись. Чого ми будемо дивитися, як пани дуріють.

— Коли тобі не хочеться, то йди. А ми хоч раз на віку побачимо на панський бенкет.

— Побачите, поти очі заплюють.

— Та вже ж.

Декілька пішло, а на їх місце присунуло ще більше. Народ запрудив усю вулицю — проїхати з трудом можна.

— Розходьтєся! Розходьтєся! — десь не взялися поліцейські і почали розпихати людей.

— Чого розходьтєся? — деякі з пообідавших і хильнувших почали одмагаться. — Іди собі, коли тобі треба.

Поліцейські почали силувати — народ не слухавсь. Почалося змагання. Коли це де не взялася пожарна з того і з другого боку улиці і ну з двох труб кропити людей. Усі так і кинулись врозтіч. Через півгодини хоч би тобі жива людина показалася на вулиці. Ніхто тепер не заглядав у вікна, ніхто не перечив бенкетові ні лихим, ні добрим поглядом.

А бенкет розвернувся на всі боки. На здоровенних столах — напиктів та наїдків. Перші стояли у затійливих пляшках, кухлях, графинах, і сонячне проміння переливалось різними цвітами у їх чистих трунках, другі — на срібних тарілках; з-під скляних покришок так привітно усміхалися до кожного. Пани снували від одного столу до другого, цокались чарками, дзенькали тарілками, стукали ножами, виделками; настала ротам та зубам робота: хто аж давився та запихався пирогами, хто, мов на жорнах, молон на зубах смачні хрящі смаженої риби, там базікали, все вище та вище піднімаючи голос, там реготалися. Панства було повні хати: усі предводителі з Лошаковим в голові, всі члени земства, чимало губерньських гласних і Рубець між ними. Проценка Колісник,

уздрівши, теж запросив, і Проценко прийшов. Бенкет вийшов на славу: земські стовпи зійшлися з дворянськими стовпами празникувати свято єднання, згоди. Про це в широких красномовних речах говорили то одні, то другі. Лошаков перший підняв чарку за земство, за земських робітників, председатель другою чаркою випив за здоров'я дорогих гостей дворян, найщиріших земських робітників. Колісник випив за згоду, за поєднання земства з дворянством. Його проста невеличка річ подобалася усім найбільше, всі закричали: «Ура-ура! за згоду, за згоду!» Пішли пожадання успіху тим і другим, цокання, цмокання, братання. Полилися трунки рікою.

То було перед обідом, за закускою. А що то було за обідом? Кругом довгого столу усілися усі, на почотному місці — Лошаков, по праву руч його усі предводителі, по ліву — земці. Колісник примостився якраз на кінці проти Лошакова. Як хазяїнові і порядникові, йому часом приходилося схоплюватися, вибігати, через це він і зайняв те місце. Лакеї у білих поручниках цілою ордою розносили пахучу смачну страву. Перед кожним по дві пляшки старого дорогого вина, їжі — хоч розпережися, пий — скільки схочеш. Уже ж і пили усі, і їли! Гомін не вгавав ні на хвилину, пожадання сипались снопами. Нащо Рубець несмілий, тихий, і той за обідом, цокнувшись з Колісником, випив за здоров'я земляка-упорядчика. Усі підхопили. Колісник, радий, почервонівши, мов несміла засвата-на дівка, цокався з кожним, дякував, низько кланяючись, та прохав його вибачити.

— Перше ж зроду довелось мені вітати таких дорогих гостей. Перше зроду, — і аж сльози зронив від радості.

— По обіді на ура Колісника! — шепталися за столом, як він вибіг у другу хату за чимсь.

— Іде. Іде. На ура!

Ось він знову появився. За ним на страшенному срібному блюді несли, наче гору височенну, виробку з мороженого. Виліті з паленого сахару два герби, дворянський і земський, красувалися зверху, сповиті до купи цілим оберемком квіток, у ногах тих гербів розкидані снопи жита, пшениці, горами лежать яблука, груші, цвіти польові, огородня і садова овощ. Під ними золотий напис: «Не зменшай, Боже!» Угорі царський вінець блистить, як сонце, з-під його впливала стьожка з написом: «Боже, царя храни!» Зверху вінця сіяніє, на гострих шпилечках котрого золота наковка: «Земство — дворянству!» То було диво з чуд кухарського майстерства. Уся губерньська земська управа видумувала його, яку б найкращу і найвиразнішу ознаку дати тому обідові. І рішили

закінчити його тією горою з мороженого. Найкращий городський повар мусувався два дні, поти виліпив те диво. Та й учистив же на славу! Тепер на те диво усі аж витріщились, дивились. Коли поставили його на столі і піднесли шампанське, Лошаков перший устав і почав річ. Квітчастою мовою він від усього дворянства дякував земців за ту честь, якою вітали їх.

— Дай, Боже, щоб жадання з'єднати земство з дворянством на славу свого краю, на дивовижу руської землі не зосталося одним жаданням, а щоб воно справдилось в найскорший час, повідало мирові мудрі діла мудрих мужей. Ура-а!

— Урра-а-а-а! — загуло кругом, мов хто випалив з пушки.

Лошаков хлиснув з чарки і ждав, поти кругом утихне. Діждавшись, він знову почав.

— Ваше превосходительство! — гукнув з другого краю Колісник. — Хіба в нас шампанського не стане? Хіба ваша заздравиця не варт того, щоб її смачніш примочити? Великі слова — святі слова, а ви тільки хлиснули за їх. За такі речі по відрові, а не по чарці. Ура!

— Правда! правда! — загукали кругом. — Ура-а-а!

Чарки несамовито перекинулись у роти. Усі випили. Випив і Лошаков. Піднесли другі чарки. На сей раз підвівся председатель управи і, дякуючи дорогих гостей, випив за здоров'я Лошакова. А там ще хтось піднявся. Знову випили. Ще і ще. Заграло шампанське у головах, як грало воно і в горлах. Полилися вітання одно перед другим. Спершу держалися черги, а далі і чергу погубили. В однім кінці пили за одно, а в другім кричали пити за друге. Хтось чарку впустив і розбив, там тарілку звалили з столу, і вона з грюком полетіла додолу. Гомін, регіт стоїть у хаті, наче у жидівській школі.

— Вибачайте, панове! — гукнув Колісник, низько вклоняючись і даючи ознаку, що обід скінчився. — Може, що не так було, як слід. Може, кому не вгодив чим. Вибачте, спасибі вам!

Стульці загурчали. Всі піднялися і кинулися дякувати Колісника. Хто таки вимовляв виразно дяку, у других язик не повертався, і вони дякували поцілунками, треті тільки хиталися, тріпаючи за руку.

— Попрошу вас, панове, поти приберуть тут, у другу хату покурити.

Друга хата, простора, як і столова, з м'якою мебеллю, привітно усміхнулася до гостей, коли туди розчинили двері. Туди перейшли усі і кинулись на папіроси, цигарки, що у штучних ящиках стояли на столі. Усі усілися і задиміли. Через хвилину від диму вікон не стало видно, серед тих хмар чувся прихильний

гомін, регіт, а з столової доносилося гарчання столів, брязкіт посуду, що убирали лакеї.

— Може, хто пулечку зіб'є або на потуху стаканчик-другий пуншу вип'є? — спитався Колісник.

Багато зразу схопилося і закричали:

— У єралаш! преферанс! вінт! бакара! — Столи знову загули, і гості, розбившись на невеличкі купки, розсілися різатись у карти.

Лошаков зібрався додому.

— Ваше превосходительство! А може б, і ви у карточки? — спитав Колісник.

— Вы же знаете, что я враг картам. Я чувствую усталость, — сказав Лошаков, прощаючись, і пішов.

Колісник потягся за ним, щось на ходу говорячи. У коридорі він зостановив Лошакова.

— Ваше превосходительство! — обізвав він знову його. — А може б, ви трохи спочили? Та тоді вже і вечорок з нами провели. Я вам хатку таку прибрав — і муха там не замутить спокою.

Лошаков постояв, подумав.

— Нет, — одказав він.

— Ну, хоч подивіться. Ваше превосходительство! На одну хвилину. Подивіться ж можна, у гріх не впадете. Тільки подивіться.

І трохи підпившого Лошакова він узяв під руку і повів коридором. Аж на самому кінці, геть у глухому кутку він ткнув ногою у двері й увів Лошакова у невеличку пишно нарядну хату. Вікна її виходили якраз у садок, і широколисті кленки та пишні липи заглядали трохи не в розчинені шибки. Тихий вітерок ходив по хаті, прохолода зеленою тінню окривала її. Невеличка хаточка розбита була надвоє зеленим пологом. Колісник підвів Лошакова і зразу одкрив полог. Звідти, неначе ласочка, випурхнула пишно розряджена Христя і мала була проскочити.

— Стой! — гукнув Лошаков, запопавши її у свої обійми.

Колісник заккрив полог і на пальчиках вийшов з хати, зачинивши за собою двері.

Сонце було на взході. Його ясні стяги, розіславшись по землі, обливали її рожевим сяйвом. У хаті не сиділося. Тягло у садок, на свіжу прохолоду. Колісникові гості все один по одному розходилися. Хто додому спочити, хто прогулятися. Зостався тільки Проценко та Рубець. З ними, як з давніми своїми знайомими, сидів Колісник і кружав. Проценко потягував старе смаковите винце, Рубець смакував крутий та солодкий чай, як звав Колісник пунш, а сам хазяїн тяг сірка за хвіст. Проценко був, як стіна,

білий і божевільно розводив по боках очима. Він то починав з висока розмову, то, зразу рвучи її, переводив на жарти. Рубець, увесь у плямах, червоних з білими, махав рукою та хитав головою. Колісник, червоний, як стиглий кавун або печений рак, знай, пришивав квітки то тому, то другому, перекидаючи чарку за чаркою. Він пив і за здоров'я гостей, і за здоров'я жінок їх і малої дітвори. Здається, не було кінця-краю тим здравицям, не було кінця-краю випиванню.

— Ох-хо-хо, — якомсь натрапивши хвилину, коли умовк Колісник, зітхнув Проценко. — Ось незабаром і зібраніє.

— Начхати на його! — крикнув Колісник. — Хочете, я вам звірка покажу?

— Якого звірка?

— Самого як є заморського. Ходімо.

І він, забравши під руки Проценка і Рубця, потяг їх за собою.

Не сама ж я йду,
А ведуть мене...

Приспівуючи, ішов Колісник коридором. Ось він пхнув одні двері, котрі з грюком розчинилися до п'ятки, далі другі і одним махом упхнув Проценка і Рубця у невеличку хатину. Сонце, прокравшись крізь густу листву золотими віхтями, розстелилося на стінах, по долівці. Ясна довга стяга тріпалася над пом'ятою кроваттю, полог над котрою був відкинутий. Постіль зім'ята, а на постелі в одних сорочках лежали Лошаков і Христя. Він гостро дивився на незнайомих, а вона, пригорнувшись до Лошакова, лукаво зорила своїми ясними очима.

— Что вам? Чего вы? — гукнув Лошаков, дивлячись, що увійшовші, мов укопані, стояли у порога.

Від Лошакового крику вони були подалися назад до дверей. Двері зачинені, і хтось їх придержував. Проценко постукав.

— А що, бачили? Відчиняти двері? — сказав Колісник. Очі його стрілися з гострим поглядом Лошакова.

— Ох, вибачте, ваше превосходительство! Це ми прийшли подивитися, чи вам добре спати. Це мої хороші знайомі, земляки, не бійтеся нічого, — додавав він, указуючи на Проценка і Рубця, котрі, мов зайці, метнулися чимдуж у розчинені двері. — Вибачте, Бога ради! — уклонившись, сказав він, виходячи і зачиняючи за собою двері.

— А що, бачили звіра? — спитав Колісник.

— Ох! Костянтин Петрович, Костянтин Петрович! Гріха ти не боїшся, — казав, хитаючи головою, Рубець.

— Який там гріх, Антон Петрович. А ще і в вісімдесят...

— А то що за звірок з ясними очима? — перебив його Проценко.

— Не пізнали? Лисиця! настояща лисиця! Ось постійте, вийдуть вона вовчика-братика, сама прийде сюди.

— А Лошаков сей бідовий! — одно дивується Рубець. — Який замолоду був, і на старості літ не покаювся. Жінка... діти... От і хоти ти добра.

— А ти, земляче, не каркай, як та ворона. Наша хата скраючув — не чув, бачив — не бачив, — остерігав його Колісник.

— Та я не те. Я не того, — правувався Рубець. — А те, що тобі, Косте, не минути пекла: на все ти підоб'єш, до всього призведеш.

— Треба ж чимсь горлатому панові пельку заткнути.

— Ой і голова ж твоя лиха! Не минути їй Сибіру.

— І там люди! — одказав Колісник і, махнувши рукою, додав: — Давай краще вип'ємо! Вип'ємо за здоров'я наших молодих! Ура! — і, випиваючи, він гуконув на всі хати.

— Та хто то така? — допитувався Проценко.

— Ат, нетерплячий! Підожди — сам побачиш. Своїми очима уздриш. О! Уже пан і поїхав! — скрикнув він, дивлячись у вікно, проз котре промчався на звощиківі Лошаков.

— Ага, знає кішка, чиє сало з'їла. Удираєш? Не втечеш моїх рук! — посварився він йому услід кулаком. Потім повернувся, постояв, хитаючись, і гукнув на усі хати: «Доню-ю! донечко!»

— Чого, папаша? — одгукнувся чийсь здалека тонкий жіночий голосок.

— Ходи до мене! Ходи, моя дитино! — знову гукнув на всю хату Колісник.

— Чого, папаша? — обізвалась на порозі у пишному народному уборі молода і хороша дівчина і, забачивши чужих, потупилась, почервоніла.

— Бачив, Антоне, Христю, що в тебе колись служила? Бачили її? — повернувшись до Проценка, спитав Колісник.

І той, і другий, вилупивши баньки, дивились на вродливу дівчину. А вона тільки кинула на їх лукавий палючий погляд, сплеснула у долошки, скрикнула: «О моя матінко!» — і чимдуж вискочила з хати.

На третій день по городу ходила чутка про обід Лошакову. Перешіптувались люди, хто що їв, скільки хто випив. Кого з панів п'яного додому одвезли, хто сам рачки плазував, а згадуючи про Лошакова, тільки похитували головами. Не бісовий Колісник — і такого пана осідлав! От ти й знай!

— Та то брехня! — не вірили другі. — Лошаков давно на його зуби гострить. Постойте! Одкриється собраніє, він його з кістками глитоне.

Одкрилося і собраніє, і недовірки своїми очима побачили, як Лошаков падав коло Колісника, руку йому подавав не згорда, як пан, а по-приятельській заговорював з ним, шуткував, хоч Колісник по-давньому був низькопоклонний і ввічливий.

Коли прийшлося судити про справу управи і коли другі почали були потріпувати потроху членів, Лошаков мовчав. Коли ж пристали до його, він нехотя якось одказав: «Ми хоч і не бачили досі ніякого великого діла від їх, оже не вірити своїм виборцям теж не варт». І цим словом закував усім роти.

— А що, покурили? — спитався над ухо Колісник Рубця, ударивши його по плечі.

Той, дивуючись, подивився на Колісника, і, жахаючись, геть одсунувся, наче од сатани.

IV

Всього в семи верстах від Мар'янівки примостився Веселий Кут, невеличка слобода з великим панським двором на горі, низкою людських хаток, котрі, мов сторожі, оповили його з одного боку, заглядаючи в темні води чималого ставка. На другий бік з гори збігав густий садок і слався всюди по долині ген аж до буйного лісу. Столітні дуб'я, височенні осокори, широколисті кленки та темно-зелені пахучі липи, мов зачаровані лицарі, стояли в тім лісі, розпускаючи кругом себе широченне гілля, покрите густою непроглядною листвою. Поміж ними то там, то там тяглися з землі молоді парості, тонкі та гнучкі, чекаючи простору та сонячного світу, щоб і собі убраться у силу і буйнути навперейми з своїми дідами. По широких полянах кущі калини та орішнику порозпускали тонкі гілки аж додолу. Березка, хміль укривали їх своїми довгими батогами, прикро позираючи угору на столітніх лицарів і шукаючи поблизу гілки, щоб, стрибнувши, подратися по стовбуру ген-ген до тії кучерявої шапки, на котрій звели гніздо орли-клекоти.

Буйний та чудовий ліс! Кругом його і поверх його ходить-віється вітер поволі, сонце пригріває зверху, а всередині — завжди тихо, завжди тінь зелена та прохолода темна. Там, у гушавині молодого гілля, ціла орда усякої пташні завелася: чижі, кропив'янки розсипають своє цьомкання, горлиці туркочуть журливу пісню, лісові кішки перегукуються, зозуля кує літа, горобці несамовито жирують, а солов'ї розлягаються на увесь ліс заливним щебе-

танням. Здалека чується — клекоче орел, лопотить своїм носом бушель, сова стогне божевільним реготом, кричє ворон; а кібці, мов метелики, в'ються понад гіллям, випискуючи жалібно-голодну пісню... Ліс гомонить, мов живий, на тисячу ладів, на тисячу голосів.

Весела, чудова місцина! Кращої і прикладнішої назви, як Веселий Кут, не можна було пригадати їй. Колись княжеське гніздо, в котрому вигодувалось і вилетіло в світ чимало нових князів, з кріпацькою волею почало осуватися — пустіти. Старий Баратов, склепивши свої уста і очі, кинув його на утіху молодих синів, котрі і сіли і пали у столицях. Тихий простір і незамутна тиша, видно, не дуже-то тягли до себе молодих баратинят, і вони, поховавши батька, розлетілися швидко туди, звідки знову прилинули. Веселий Кут осиротів. Без догляду, без призору почав пустіти та осуватися. Колись биті каменем та устелені пісочком стежечки позаростали споришем; перед палацом, де штучними кружками розстилися ще штучніші квітки, поріс бур'ян та чорнобиль, заглядаючи у дзеркалеві вікна палацу, з половини перебиті. Непогода, дощі та вітри буйні пошпчували самий палац; ознака давньої розкоші та кріпацького лиха, стояв він на горі та лякав дітей з слободи своїм страшеним видом. Уночі сови та сичі покрикували у йому на всю околицю, а люди казали — то куці, між ними заходили страшенні перекази про чортовину, відьом, вовкулаків та другу нечисть.

Не злякався всього того Колісник, купуючи Веселий Кут у Баратових. Правду кажучи, його вабив не розкішний палац, а столітні дуби в лісі, котрі він мав повернути на земську потребу і тим окупити ті п'ятсот десятин поля, котрі навкруги облягали дворище. «Маєток стоє тридцять тисяч, — думав він. — Земля там добра, родюча. Земля тепер в ціні — по п'ятдесят карбованців десятину не купиш, а коли й по п'ятдесят, то сама земля двадцять п'ять тисяч. На ліс та дворище п'ять тисяч зостається. З одного палацу, коли його розібрати, цегли тисяч на три дістанеш, а крім же його хата для управителя зовсім ще нова, кухні, конюшні, теплиці, комори, і все те камінне... Ліс іде за дурницю. А за його, коли тільки з розумом продавати, не двадцять вибереш. Дістається маєток в десять. Це по двадцять рублів десятина. Дій його честі!» — крикнув з радощів Колісник і не побоявся заплатити Баратову за Веселий Кут земські гроші. Він боявся тільки одного, щоб не обплутали, бува, вороги його на земському з'їзді. Поговір про ту куплю все ріс та ширився. Всі кричали: он як з земськими грошима шикують. Колісник не раз тяжко та важко задумувався. Тепер, коли з'їзд минув благополучно, коли, дякуючи обідові та

Христі, Лошаков не замовив слова про ту куплю, Колісник знову ожив, наче на білий світ народився.

— Моя пташечко канарочко, — лашився він до Христі. — Діждемо літа, я тебе у таку сторону завезу, у яку тобі і не снилося. Пригадай тільки: оце тобі гора, на горі у гущавині садка хата, по один бік під горою став, по другий — ліс. Ліс — як бір, просторий та буйний. Ув одній льолі, а то і голісінька бігай по йому — ніхто тебе не побаче, хіба співучі пташки привітають тебе.

— А соловейки там є? — спиталася пестливо Христя.

— І соловейки, й зозулі, й чижі. Якої то пташні немає?

Христя, як навісна, схопилася з місця і, плещучи в долонки, забігала по всіх хатах.

— Боже, Боже! — гукала вона. — Приспи мене на всю осінь і зиму, щоб я і незчулася, коли весна настане. Щоб прокинулася я — а надворі весна. Або поверни осінь у весну. А то ще довго так дождати. Господи, як довго. Підуть дощі осінні, розквасять усю землю. Туман оповіє увесь світ — дихати нічим. Сиди в хаті та скній. А там ще зима: сніг, морози. І знову сиди в хаті, не потикай носа надвір, бо відморозиш. І тоді тільки весна. О Господи, як довго!

— Дурочко моя! Більше ждали — менше зосталося.

— Де ж той рай? Як він зветься? — попитала, заспокоюючись, Христя.

— Веселий Кут зветься.

— Веселий Кут? Веселий Кут. Це біля Мар'янівки?

— Він самий. Знаєш?

— Чула про його. Там палац є. У Мар'янівці такого страхо-вища наговорили про той палац.

— Чого не набрешуть. Звісно, пустує дворище. Без призору валиться.

— Ти мене і в Мар'янівку повезеш?

— Повезу, доню.

— Я в церкву туди поїду. У церкві застану усіх своїх знайомих. Вони не пізнають мене. А я кожного пізнаю. Ото буде радість! А що, як твоя жінка та приїде туди і накриє мене з тобою? Чого ти, скаже, сяка-така? Та й остриже мою голову, оці кучері шовкові?

— І пригадуєш ти все таке нелюдське. Не приїде вона без мого дозволу. Не посміє. Заживемо ми з тобою там, як перші люди жили. Знаєш, як Адам з Євою? Голісінькі... — І в Колісника, як угіль, загорілися очі.

— О-о, старі, старі, з вас усе лихо встає! — лукаво посвари-лася Христя.

Колісник притис її до себе і своїми товстими губами смачно цмокнув в почервонілу щічку...

Настала осінь: дощі, тумани, калюка невилазна. Христя за всю осінь з хати не виходила: сиділа та від нудьги вишивала сорочки. Намережала та нацяцькувала і собі, і Колісникові. Та хоч би тобі прийшов хто, обізвався живим словом. Якось раз забіг Проценко до Колісника по ділу. Христя сховалася. Вони довго об чомусь балакали. Проценко навіть аж гарячився.

«Він, здається, ще більше покращав», — думала Христя, дивлячись крізь двері у щілинку.

Увечері до чаю вийшла і Христя, сам Колісник покликав. Чай пили купно. За чаєм Проценко розбрехався — все такі смішні побрехеньки вигадував: Христя так реготалася, а Колісник тільки понуро поглядав на неї.

— Ти щось дуже сьогодні реготалася, — сказав він їй, коли пішов Проценко.

— А що?

— Нічого. Чи не захотілося старого замінити молодим? То гляди!

Христя нічого на те не одказала, тільки дала собі слово більше не виходити ніколи, коли Проценко буде. Так вона і робила.

Раз Колісник сам кликав, та вона не вийшла, сказала — недужа. Колісник радів. «Видно, молодчики далися узнаки», — думав він.

Христя діждала неділі, убралася якнайкраще і пішла. Там на улицах люду-народу, як черва, та так і в'ється, так і снує.

Христя наділа чорну сукню, оторочену сивим смушком, сиву смушеву шапочку. Мороз зарум'янив і без того свіже її лице, видавив, наче маляр вивів, круглі викраски на пухких щоках. Така Христя хороша, пишна та свіжа, наче червона ягідка серед білого квіту. Хто не йде — задивляється на неї.

— А це хто така? Хто ця невідома? — щораз почувалася вона, коли переходила повз купу людей.

— Та це ж содержанка Колісникова.

— Оце вона? О-вва-а! Та й важна, враг його матері!

Між чималою купою панянок та молоденьких панійок вона запримітила Проценка. «Ану, признає?» — подумала і направила прямо на його. Проценко ішов посередині і щось щебетав, і регіт молодих панянок весело роздавався навкруги і підхолював його до нових переказів. Христя наближалася все ближче та ближче, уже скільки цікавих очей з-під чорних брів уставилися у неї. «Хто се?» — донеслося до неї таємне шептання. У ту хвилину Проценко глянув на неї. Здається, грім би так не злякав його

бистрого погляду і не обірвав веселої розмови, як та несподівана стріча. Погляд його, як стріла, пробіг і зникнув.

— Ти змерзла? — обернувся він до білявої панійки, що йшла з ним під руку.

Пані та щось пропишала, вони розминулися. Христя пройшла-ся ген вповодж улиці і, повернувши на другу, попливла тихо додому. Надворі смеркалося, мороз дужчав, загорялися ясні зорі у темно-зеленому небі, світилися ліхтарні по улицях. Гомін потроху стихав, по улицях носилися швидкі скрики поспішаючих додому. Христя ішла тихо, повагом. Їй було досадно. Бач, дома готовий руки лизати, а на вулиці стріне — одвертається. Де ж пак: він з панянками гуляє, а я що?.. Содержанка Колісникова, та й годі... Від туги у неї аж серце стиснуло. Похнюпивши голову, вона, наче що загубила, сумно плелася додому. Коли се:

— Здрастуйте! Гуляєте? — і перед нею, наче з-під землі, виріс Проценко. Вона мовчала.

— А Костянтин Петрович дома? — попитався знову Проценко.

Христя гнівно глянула на його.

— Чого ви лізете до мене на самоті? Чого вам від мене треба? — неласкаво обернулася вона до його. — Хіба вам мало було мого дівочього віку?

— Ви сердитесь, що я не поздоровкався з вами на вулиці? Там жінка моя була. А з вами я стрівся так невзначай, що поки надумався поздоровкатись — ми вже розійшлися.

— Та я одного тільки хочу знати: навіщо я вам нужна?

Проценко щось замолов про давнє, таке хороше та так швидко минуле.

Христя рада була, що недалеко се було квартири. Вона мерщій скочила на рундук і з усієї сили дьорнула за дзвоник. Їй відчиняти вибіг сам Колісник.

— Костянтину Петровичу моє шанування! — любенько замовив Проценко.

— А, це ви?

— Проводив ось їх, — сказав Проценко, указуючи рукою на Христю, що не пішла, а побігла по східцях нагору. — А тепер іду додому. До зобачення.

— К бісу! — тихо прогук Колісник, замикаючи перед ним двері.

— Де се ти підхопила сього жевжика? — суворо поспитався він у Христі, увійшовши в хату.

— А я знаю, чого він ув'яз? — не менше гнівно одказала та.

Колісник, стиснувши брови, подивився у вид її і прогук:

— Гляди лиш! не дуже з жевжиками водися, бо як раз та два — загурчиш з хати!

Увесь вечір Колісник був такий неласкавий та неговіркий. Христя теж мовчала. Чорна кішка пробігла поміж ними і сполохнула той лад, який досі був до її, той щасний покій, якого вже давно не мала Христя. А їй найбільше усього бажалося і ладу, і покою в житті. Коли вона здумала про своє прошле, що ганяло її по всьому світі, як той одірваний листок од гілки, у неї на серці похолонуло від тії сварки Колісникової.

— Татусю! Ти сердишся на мене? Який ти сердитий! — пестливо заговорила вона до його, коли потушили світло.

І вона розказала йому все, що їй случилось того дня. Як стрілася з Проценком, як той не поклонився їй і як знову стрів її біля квартири.

— Гляди, не бреши! — ласкаво одказав Колісник, горнучи її до свого товстого тіла.

Після того Христя дала собі зарік більше не йти на гулянки. Вона сиділа у хаті і дожидала весни, коли земля уквітчається квітом, а дерева — листом.

Того року весна, як на те, забарилася. Уже й Паска не за горами, а сніг і не позначається, і дні такі ясні та сонячні, а морози беруть своє. Аж після Паски пішли дощі та настало тепло. Неначе помелом, за три дні змело сніг, з землі показала перша зелень — проліски, фіалочки. Ті перші квіти ранньої весни так радують серце, наче п'яним трунком сповнюють душу. Перевиті журбою думки облягають голову, заносять кудись далеко, у ті радісні світа, у ті жадані сторони, які малює тільки одна думка і яких чоловікові довіку не доведеться бачити.

Задумувалася і Христя про свою поїздку в Веселий Кут. Хата їй здавалася такою тісною та душною, город — курним та непривітним. Їй хотілося на простір, на безкрає поле, над яким тільки вітер грає та сонце пересипа золотим промінням, на широкі луки, що вкрила трава їх, наче шовковим килимом, у темні кучеряві гаї, у непрохідні ще темніші ліси, що здалека здаються такими синіми. Там, на тім просторі, серед польового чистого повітря, вона погуляла б, як пташка вільна, під привітною тінню зеленого гаю спочила, набираючи сил на нову гулянку. А Мар'янівка? Рідна хатина, де вона виростала... що з нею сталося? А подруги, з якими вона ділила і радість і горе, де ділися?.. У Христі дух захоплювало у грудях, коли вона про те згадувала... «Все, Боже, перенесу, перетерплю, тільки перенеси мене у той рай щонайскоріше!» — молилася Христя і встаючи і лягаючи.

Дні минали за днями, спершу теплі та привітні, а далі жаркі та душні.

— Татусю! та коли ж ми поїдемо?

— Скоро, скоро, — казав той. З весною у його почалася біганина по службі, коли не в канцелярії сидить, то по повітах ганяє. Було так, що Христя сама, як навісна, по тижню просиджувала у хаті.

Прийшлося виїхати аж у маї. Колісникові треба було їхати у N повіт містки лагодити та греблі гатити. Стояла дощова година.

— Хочеш, поїдемо?

— Хочу, хочу! — кричала рада Христя. І на другий день ранком вони зібралися. Яка була щаслива Христя, уздрівши після кількох літ безкраї поля, переписані і вповодж, і вшир довгими ланами, невеличкі кучеряві гаї, села, все однакові села, такі схожі з її Мар'янівкою, що вона за кожним разом все допитувалася: чи се не вона?

— Ще довго до неї! Надолуже трястися, поки доберемося, — одказав Колісник.

Тільки другого дня під вечір добралися вони до Мар'янівки, та й то Христі не довелося її побачити. Поки проїжджали село, Христя, знемігши, спала. Ген уже недалеко від Кута вона прокинулася.

— Ось тобі і Кут зараз, — сказав Колісник, указуючи на ряд хаток, що, наче поясом, оповив круту гору.

— А Мар'янівка?

— Чого ж ти спала? Проспала, галочко.

— І не збудить мене? Господи! — з жалем вимовила Христя.

— Побачиш ще. Не за горами. Краще полюбуйся Кутом. — І він вказав рукою на гору.

Сонце сідало і з-за гори червоним світлом обливало колись панське дворище. Червонів посеред гори палац, палаючи рожевим огнем, біліли хатки унизу під горою, купою огнища відбивав ставок нижче їх. Від палацу по другий бік гори хвостом униз збігав садок, за садком по долині послався темний, аж чорний ліс ген далеко-далеко, що й оком не скинеш, тільки його столітнє дерево обпирається у край темно-синього неба. Шлях, наче гадюка, повився на гору. Потомлені коні і без того не бігли, а на гору ледве тягли віз помалу. І чим вище вони піднімалися, тим все краща та краща картина вистилалася перед Христиними очима. Сонце, наче діжа, котилося аж по землі, розстилаючи навкруги пучки щирозлотого проміння, здавалося — земля горіла і ясні язики тії пожежі віялися понад нею, сягаючи аж до неба. Яри та долини чорними купинами островів здіймалися серед того огнис-

того озера, ставок, наче дзеркало, відбивав у своїх тихих водах усю гору з слободою, а на праву руч темний ліс, мов велетень, мостився спочивати. З слободи доносився крик людський, заводи скотини, а в лісі, аж розлягалися, щебетали солов'ї. Христа не одривала очей від тієї чудовної краси. Їй здавалося, вона тихо піднімається у якесь зачароване царство.

— А гарно тут як! — скрикнула вона, сплеснувши в долоньки. — Сійте, сійте! Я піду пішки, я пташкою полину на ту гору.

І, вискочивши з воза, вона чимдуж подрала не шляхом, а напрямцем. Гора така крута, так і сунуться ноги. Христа хапається за торішній бур'ян руками, карабкається, мов по драбині. З-під ніг з грюком сунуться чималі шматки глини... а вона одно чеше, одно чеше, тільки її червона сукня майорить у вечірньому посутенілому повітрі.

— От дивись, здуріла зовсім з радощів! — сказав Колісник, не спускаючи очей з Христі.

Поти він з'їхав на гору, Христа уже стояла там на самому краї зеленого моріжка і обдивлялася околицю.

Сонце зовсім сіло. Над тим місцем, де воно спустилося, стояв тільки рожевий стовп світу — так буває, коли занесеш світло за стіну: огню зовсім не видно, тільки сяйво від його ясным хвостом віється над тим місцем. Увесь захід, мов сором'язлива дівчина, загорівся рожевою краскою. Над землею лягла легенька тінь вечора. Потемнів і ставок, посутеніла слобода, виблискуючи білими хатками, здавалося — все те тихо тонуло у якомусь рідкому тумані, з другого боку тільки садок з лісом чорнів, здаючись безоднім темним яром. Поза спиною у Христі пробіг легенький мороз.

— Господи! Який хороший світ, який красний! — зітхнувши, мовила вона і пішла до воріт настрічу Колісникові.

— Заморилася, дурочко? — спитався той, висовуючись з халабуди.

— Ні, не заморилася, — весело щебетала та. — Від чого? Серце тільки дуже б'ється.

— То-то: не вмер Данило — болячка вдавила, — зареготався Колісник.

— Здорові, панотче! — роздалося коло їх, і Христа, озирнувшись, побачила коло себе низеньку при землі бабусю.

— Здорова, Оришко. Чи це ти ще?

— Та ще, слава Богу, паночку. Все вас ждемо. Наказували з міста — будете учора. Цілий день ждали, а вас немає. Думка, може, роздумали уже й не приїдете.

— А я от узяв та й приїхав. Та ще й не сам. Он подивися, яку кралю до тебе на поправку привіз.

— А це ж хто такий? — спитала бабуся, підступаючи до Христі і заглядаючи прямо їй у вічі.

— Яка хороша паняночка, — мовила, усміхаючись. — По-звольте мені вашу рученьку поцілувати. — І не вспіла Христя похопитися, як Оришка своїми жорсткими устами торкнулася її пухкої руки. Христя так і зайнялася уся вогнем від того поцілунку. Їй стало так соромно, так соромно!

— А Кирило де? — спитався Колісник.

— Кирило, паноченьку? Ждав-ждав цілий день вас, а се під вечір пішов чогось на слободу.

— Чого ж ти нас держиш надворі? Веди вже в хату. Показуй, які горниці наготовила ти сій панянці.

— Тьфу! дурна я. Розбазікалася тут з вами і забула, що на те хата є, — промовила бабуся, повернулася і, як підстрелена утка, коливаючись з сторони на сторону, посунула уперед.

— Для паняночки я таку горничку прибрала, що за чудо: уранці сонечко прийде — поздоровкається, а ввечері, одходячи до спокою, попрощається. Горничка як гніздечко: і тиха, і спокійна, і весела. З вікон усе навкруги видно, мов на долоні. Ось побачите, моя паняночко! — повернулася до неї і шурхнула в темну темноту сіней.

Коли засвітили світло, Христя глянула на Оришку: низенька та мала на зріст, лице неначе вив'ялене та висушене, рот увалився, підборіддя угору задралося, ніс униз похнюпився; одні очі жевріли спідлоба в глибоких ямах, мов хто туди по жарині укинув. Не будь тих очей, такою страшною Оришка виглядала, мов засушена жаба, скорючивши свої ніжки. Одні очі весело грали і приязно освічували некрасиве обличчя.

Задивилася Христя на Оришку, та не менше і Оришка задивилася на Христю.

— От і хороша ж ти, моя панночко, — зашамкала вона беззубим ротом, — личко твоє — як яблучко наливчате, очі — як зірочки у небі, брівоньки над очима, мов веселки над землею нависли. Щасливі твої батько та мати, породивши на світ таку красуню.

— Нема в мене, бабуся, ні батька, ні матері, — не знаючи, що їй казати, промовила Христя.

— Немає? То ти сирітка, моя рідная? Ох! гірка сирітська доля! Та хроне тебе, видно, Господь, — торохтіла стара і, підскачовши, ткнула носом у Христину руку.

— Не цілуйте моїх рук, бабуся, — попрохала Христя, струснувшись, мов у лихоманці.

— Не любиш? Не буду. Де вже? Стара, незугарна і поцілувати. Молодчика б сюди молодого... — і стара якось чудно запищала. Підборіддя її захиталося, ніс піднявся. Христя побачила тонкі, мов засохлі, губи і чорну прогалину беззубого рота. Боже! зроду-віку вона нічого страшнішого не бачила. Відьма! — ударило їй у голову, і, тремтячи, вона геть поступилася. А Оришка одно стоїть, утопивши у неї гострі очі, не стуляючи рота... регоче то вона? чи прогинути її наміряється? Це зразу, перевівши погляд на товстого та заплившого потом Колісника, що тут стояв і, як кіт на мишу, собі дивився на Христю, стара почала швидко-швидко:

Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться...
Якби таки молодий, молодий,
То по хаті б поводив, поводив.

Наче хмара насунула на ясне обличчя Колісникове: брови стиснулися, а очі, як шила, угородилися в непоказне обличчя старої.

— Слухай, стара. Коли з розуму вижила, то держи і язик за зубами, — суворо почав він.

— Немає їх у мене, паноченьку, — весело замовила Оришка, — ще тридцятого року повипадали. А коли я що лишнє сказала — вибачте. Стара — дурна.

— То-то ж. Сама добре знаєш, то й не базікай. А краще нам самовар постав.

— Добре, паноченьку. Це не велике діло. Зараз поставлю. Вибачте мене. — І з поклоном, мов та жаба, поплигала з хати.

— Ти не слухай дурної баби, що вона знічів'я плеще, — повернувся до Христі Колісник. — Стара відьма, видно, за зводні зубів позбулася, а все зводня не злазе з язика.

— Та нехай їй всячина. Вона така страшна, що я її аж боюся.

— Боятися її нічого. Та й слухати не треба. Люди кажуть, що вона відьма, а по-моєму — з ума вижила, та й годі...

— Вона одна на все дворище?

— Ні, з чоловіком.

— Та з жінок — одна?

— Одна.

— Я з нею однією не буду. Їй-богу — я її боюся.

— Боятимешся — візьмеш з слободи дівчину, — сказав Колісник, позіхаючи. — Оже мені щось спати хочеться, — додав, ще раз зітхнувши.

— З дороги. Перебився. Мене всю мов хто хитає.

— Коли б самовар давала мерщій — та й спати. Завтра вже по-видному обдивимося. Прости, Господи, і помилуй! — утретє зітхнувши і хрестячи рота, сказав Колісник.

Самовар не забарився поспіти, не забарилася Христя і чаю заварить. Колісник після чаю мерщій пішов у кімнату спати, Христя зосталася у світлиці сама. Вона начала обдивлятися своє гніздо.

Світлиця — висока простора хата, рівно вибілена; шестеро вікон, по двоє у кожній стіні, видно, гаразд освічували її удень. Тепер вони всі повідчинені, і вечірня прохолода з темнотою ночі уривалася в хату, не зовсім ясно освічену лойовою свічкою. У передньому кутку божниця, коло неї стіл, всюди під стінами плетені ступці. За грубою, що виходе з кімнати в світлицю, під глухою стіною, стоїть ліжко з пухкими перинами, з білими подушками. Від столу, де Христя сиділа, воно тільки-тільки манячило з-за груби. «А справді, гарна хата, весела», — подумала вона і кинула погляд на двері, що вели з сіней у світлицю. Вони були розчинені, чорна прогалина їх, як сажа, чорніла. При нагорілій свічці Христі здалося, наче в тій темній сутанині щось ворухиться сіре.

— Хто то? — скрикнула вона і схопилася.

— Се я, панночко! — обізвалася Оришка уже біля неї. — Злякалися? — усміхаючись своєю чорною прогалиною замість рота, попитала вона, заглядаючи Христі у самі очі.

— Се ви, бабусю. А я думала — чужий хто, — одходячи з жаху, одказала Христя.

— Се я, я. Не лякайтеся. За самоваром прийшла. Може, там і мені чайку зосталося? Люблю я чайок, — торохтіла вона, зазираючи більше носом, ніж очима, у розчинений чайник.

— Є, є там чай. Беріть, бабусю, та й пийте. Оце вам і сахар.

Стара ухопила однією рукою самовар і, поставивши його під плече, другою потяглася за сахаром. Христі здалося — то не рука людська, то жаб'яча лапа, така чорна та в зморшках, а пазури, наче в ката, гострі. Загарбавши своїми кігтями чимало грудок, вона зникла у темноті сіней. Не вспіла Христя перевести духа, як Оришка знову біля неї, бере чайник, стакани.

— Може, вам переслати постельку? — питає, усміхаючись.

— Спасибі, бабусю. Не треба. Я вже сама.

Оришка повернулася йти.

— І нічого не треба?

— Нічого, бабусю. Ідіть спать, і я зараз ляжу.

— Гаразд. Тільки ось що. Нащо ви мене бабусею зовете? Яка я вам бабуся? Пупа я вам не різала. Що стара я здаюся, то ви лишень гляньте, — і, се кажучи, вона провела своєю чорною рукою

по виду. Христю наче хто у груди пхнув, по голові вдарив, світ перед очима потемнів, і тільки одна іскорка десь далеко-далеко жевріла. У тому мороці, їй здається, стоїть біля неї невеличка дівчинка, личенько як кулачок, а очі як зірочки, і так вона сміється до неї ними приятно. Христя скрикнула, і знову замість дівчини стояла перед нею та ж сама баба Оришка, похитуючись з реготу.

— А що, бачила, яка я баба? Не зовіть же мене бабусею, зовіть мене Ориною, як покійник пан звав.

Христя незчулася, коли вона і з хати вийшла, так перелякалася. «О Господи! Вона справжня відьма», — промовила, приходячи в себе. І мерщій кинулася, позачиняла й позашіпала вікна, зачинила двері з сіней. Мала була й закрутити, та не знайшла ломаки. Непокійна, з похолоділою душею, вона хутко розділася, вихопила коц з-під подушок, дмухнула на світло і мерщій стрибнула на ліжку, покрившись коцом з головою.

Тихо, темно... І під землею темніше не буде. А Христя ще дужче заривається у подушки, ще більше загортається коцом. Не дивлячись на літню теплоту, її мов лихорадка б'є, змерзла вона, тремтить уся. Перед очима жовте кружляє колісце, ясні іскорки скачуть. Вона дужче жмурить очі, а іскри, мов хто роздимає горно, так і літають на всі боки... Морозом сипнуло з-за спини, у душі, мов у льоху, похолонуло. Чується голос Оришки: «А що, будеш звати мене бабою? Яка я баба?..» Увиджується невеличка дівчинка... Христя умирає з ляку і, сама не примічаючи коли і як, розкрилася.

У хаті, мов кішка, бігала по стіні ясна пляма. От хоче добратися до долівки і стрибне на стула, потремтить, потруситься на йому та й знову побереться назад. «Що воно? де воно взялося? Невже то місяць зійшов? Так, так. То він, то його іграшки-забави. Іч, хитрий, з-за стіни хотів мене злякати. Постій же, я встану, доберуся до вікна».

І їй здається, що вона вже біля вікна стоїть... Унизу по долині чорніє ліс, з-за гори хмарою суне сірий туман і стелється поміж деревом, мов дим той, обгорта він кожну деревину. Куріє земля, а місяць, виставивши половину свого кола, регоче. «Ну, ну, — каже він, — стелися і вкривайся. Настав твій час покою. Дай і мені позирнути. От і мене ждуть не дїждуться». — «Хто там где тебе, переполовиненого?» — чується голос унизу. «Он глянь на палац. Та й спи собі, не ворущися», — одказує місяць і зразу на піваршина стрибнув угору. Вся долина укрилася, наче рядном, густим туманом. Туман досягав аж до вікна. Зате поверх його так стало ясно та видно. Христя зиркнула на палац. Там на самому

ріжку оселі, на страшенній висоті, стояло щось біле і тягнулося руками до місяця. Христя придивилася: се ж баба Оришка. Вона, вона. Ув одній сорочці, розпатлана.

«Ну лишень скоріше іди. Чого сьогодні так барився?» — питає Оришка.

«Та лиха їх година знає, — каже місяць, стрибнувши цілі піваршина вгору. — Як начали тертись та м'ятись, поти випустили. І знають, що нічка мала, треба колись-то оббігати усю землю, ніт же, завели бенкет. Сидять, п'ють та гуляють».

«Хто ж там такий?»

Місяць якісь такі сказав чудні назви, що Христя аж здивувалася. Вона зроду таких не чула, то й виговорити їх чоловікові — скоріше язика зломиш, чим виговориш.

«О-о, то звісний гуляка! — одказала баба на місяцеві доводи. — А і в нас новина».

«Приїхав-таки».

«А ти почім знаєш?»

«Хіба не видно сліду? Я тільки виткнувся, то зараз забачив колії, а в дворі коло хати сіна натрушено, коні нагноїли».

«Приїхав то приїхав. Та вгадай з ким?»

«З жінкою», — одказав місяць.

«Якби з жінкою, то б і не диво. А то таку панянку десь підхопив, що не йому, старому б, залицятися».

«Молоду, гожу?» — скрикнув місяць.

«Саме в соку».

«І дій його честі! Хоч би собі хоч одним оком скинути!» — скрикнув місяць і, наче дзига, на одному місці разів зо сто покотився. У Христі аж у віччю замиготіло.

«Ну-ну! Я тобі дам! — посварилася на його своїм скрюченим пальцем баба. — Ви всі, бачу, шибеники однакові. Сьогодні, дивлячись на неї, проспівала на догад буряків, щоб дали капуста, пісеньку, що не такому б старому горнутися до такої кралі. Так де тобі? Так розприндився, що ну. Злякалася я його! Хіба він не знає, що тільки примчу жінку, то не буде місця не тільки кралі, а й йому».

«О-о, ти завзята! Я тебе знаю по зірниці. Перетяла ж мене надвое».

«А що ж ти пак щоночі унадився? Вашого брата тільки не здержуй, то заведе таке, що й світу відцуратися треба».

«Що ж вони, умісті й спати полягали?» — помовчавши, спитав місяць.

«Ні, нарізно. Він, бач, не видає. Сам ліг у кімнаті, а їй віддав світлицю».

«То, може, можна і зирнути на неї?» — лукаво моргнувши одним оком, поспитав місяць.

«Зирни, про мене. Тільки цур, не лабузнитись, а то і ту половину пики стовчу, як цибулину у салатівці».

Місяць крутнувся на місці і стрибнув угору. Удруге, втретє... Зразу опинився у самому вікні. У світлиці стало видно, хоч голки збирай. Це, чує Христа, тягнеться ясна стяга до її щоки. Гляне, погляне — то ж не стяга, то устоньки блідні з чорними вусами. Цмок!

«Бачив! бачив!» — крикнув місяць, стрибнувши з вікна, і стрілою помчався до баби.

«А не витерпів-таки! Хоч раз цмокнув», — загарчала та та цап його за роги! Стриб з оселі! — і пішла вистрибом поверх туману. Мов на ковзалці молода дівчина крутиться-ковзається, так баба-відьма, держачи за ріг місяця, пішла поверх туману. То як стріла промчиться вповодж, то піде навприсядки, то крутнеться, мов вихор, на одному місці, то пурне у сіру безодню, то знову вирне, зареочеться і піде-піде... Волосся її все довшає, більшає, чорнішає... Лице червоніє, наливається кров'ю, сорочка рожевіє, само тіло почина світитися, мов папір крізь світло, очі, як іскорки, горять. Це зразу, пустивши місяця з рук, вся огнем запалала. Місяць, блідний-блідний, як куля, помчався через усе небо і став навпроти, міниться та труситься...

Христа скрикнула і прокинулась.

V

Сонце саме сходило. Рожева зоря зайнялася над землею, зверху її простяглася чорна хмара, і від того вона здавалася ще червоніша. Рожевий світ укривав усю світлицю, по сволоках стриба-ли невеличкі зайчики, по кутках, куди світ не заходив, трусилася темнота. У хаті було душно. «Сон се чи проява?» — подумала, потягаючись, Христа і, як ласочка, скочила з ліжка додолу і в одну мить опинилася біля вікна. Стукнула зашіпка, і в розчинене вікно полилася на неї рання прохолода. Христа була розхристана і аж струнулася, як ранній вітерок, мов жартівливий хлопчик, покрався їй поза сорочкою. Край ясного сонця саме виткнувся з-за землі, і пучок золотого променя в одну мить опинився біля неї. Стрибнув на личко, цмокнув у жаркі устоньки і розсипався іскорками по її повному і, як сніг, білому лону. Христі почулося, мов її хто скропнув теплим дощиком, легенький лоскіт пробіг по всьому тілу. Христа глянула у вікно: густий туман сірими хмарами клуботався попід горою. Он його цілий оберемок одірвався і шу-

гону в угору... крутнувся, похитався і довгою-довгою вервечкою розтягся в рожевому повітрі. Сонечко піднялося ще вище: заграла роса на траві по горі, загорілися верхів'я лісового дерева зеленим віттям. Обізвалися пташки: десь цьомкала кропив'янка, закувала віщуня-зозуля, в кущі біля самого вікна защебетав соловейко, а там, а там в тумані, мов скрипочка заграла, на різні лади та голоси заспівали сотні тисяч пташок. Все те з ранковою прохолодою мчалось прямо назустріч до Христі, вітало, пестило.

— О Боже, як же гарно тут! — у голос подумала Христя і скинула очі на палац. Вся сторона, що від сонця, горіла рожевим світлом — здавалося, вона була викрашена такою краскою, зате задня туманіла в тіні. Поламлені карнизи, побиті вікна, пошпугована мазка, облуплені стовпи — все виглядало непривітним та страшним, мов то не житво було колись людське, а темні кам'яниці, в яких спокутували грішні душі. Тепер, кинуті, вони повернулися в запущені руїни. Лопухи та чорнобиль позарощували сліди до входів, по рундуках поросло моху, по вікнах дралася колюча березка і ще більше глушила глухі мовчазні мури. Христя мерщій одвернулася на другий бік.

Там у тумані крилася слобода. Над ставком носилися густі пари, мов хто підогрів знизу воду і вона несамовито парувала. Понад ставом білілися крізь туман хатки, ген угору від їх зеленіли городи. Соняшники високо попіднімали свої жовті голови, мов становилися навспинячки, щоб мерщій погрітися на сонці, котре дугою світу збігало через гору і осідало золотим піском аж ген за ставом на луках. Вони наче сміялися, обігриваючись після нічної прохолоди, куталися та вибілялися у світовій хвилі, міняючи свій колір з зеленого на жовтогарячий або на червоно-сизий. За луками, трохи нагору, картатими плахтами виставились лани, мов хто цвітні доріжки вислав по долині, рівні та довгі, вони не знають куди тяглися, зникаючи у сизому просторі безкрайої далекості. Христя так задивилася на те освічене сонцем поле, що забула про все на світі. Там так гарно та любо, хоч покотися. Он в стороні тільки щось миготить, а то під самим небом що чорніє? Мов легка хмарка колишеться над землею, поверх неї огнем горить щось ясне. Та то ж хрест на церкві. Так, так, а то село чорніє. Та се ж Мар'янівка! Вона. Ось звідки видно її рідну сторону.

— Моя матінко рідная! Я думала, ви спите, а ви вже уста-ли! — почула Христя позаду себе голос.

Обертається — перед нею стоїть Оришка. Така ж низенька і засушена, як і вчора була. На обличчі тільки якось перемінилася. Правда, підборіддя її дуже виткнулося вперед і ніс насунувся на самі губи, тільки не така жовта, як учора була, і капельки не

страшна, а більше ввічлива та привітна. Очі її такі веселі та добрі, мов вона ними принесла якусь хорошу звістку. Лоб високий з невеличкими зморшками, голова глухо пов'язана чорною хусткою, і тільки на висках крайки начосів біліють.

— Се ви, ба... — мала була казати Христя «бабо», та похопилася: — Орино?

— А ви таки не забули мого учорашнього наказу? — усміхаючись, питає Оришка. — Ох, паняночко! Зовіть мене хоч перебабою, уже мені не молодіти. Я учора жартувала, а ви думаете справді? Вчора ви чи з дороги, чи, може, недужалося вам, такою виглядали сумною та невеселою. А я, знаючи сама добре, який той сум, мала була розговорити.

— Учора я була, кажете, сумна, а сьогодні яка?

— Сьогодні? Сьогодні — як ота зоря рожева та як сонечко ясна.

— Ого, яка я, — пестливо одказала Христя.

— Така, моя галочко. Коли б ви знали, яка я рада, що це ви до нас приїхали. Така рада, така рада, мовби свою рідну дочку уздріла.

— А в вас, бабусю, була дочка?

— Була, панночко, була. Така вродлива, така тендітна... панського роду.

— Як панського роду? Де ж вона ділася?

— Панського, панського. Давно се було, ще я кріпачкою була... Пан узяв її до себе, та де дів, куди завіз — Господь його знає. Казав — до школи здам. З того часу і не чула і не бачила її ніколи. Може, вмерла вже, а може, панує. Господи! Що б дала я, коли б побачити її хоч перед смертю. Одна ж, одна, як те зернятко, та й ту одірвали від матері. — Баба так скривилася, мов її хто обценьками здавив, і дві гірких сльозини покотилися по старому обличчю. — Отаке-то буває! — сказала вона, протираючи очі. — І от тепер, коли забачу кого, зараз і придивляюся, чи не моя, бува, кров, не моя утіха молодого віку? Учора, як ви сказали, що нема ні батька, ні неньки, так і подумала: се ж вона, моя сирітка.

— Ні, бабусю. Я знаю свого батька і свою неньку.

— Знаєте. Хто ж вони були?

Христя зам'ялася.

— Багато, бабусю, казати.

— А багато, то хай іншим разом — кращим часом. Ви ж до нас на все літечко прибули?

— На все, бабусю.

— Ну, то й слава Богу. Вигулуйтеся в нас та викохуйтеся. Ви й так нівроку вам, а в нас поживете, зразу почувете, як по-

здоровіли. В нас не то, що в городі — кушпіла тобі та смердота. В нас повітря чисте, на груди таке цілюще. Нащо я стара, поти в Мар'янівці жила, — село тут таке недалечко, щороку боліла, а тут стала, наче помолоділа; легко дишеться, веселіше на світ дивишся.

— Тут у вас справді так гарно.

— Тут? Та тут рай божий! Зимою, правда, коли віхола ударить, то сумно самій. А літечко настане — не знаєш, коли воно й перебіжить. Чуєте, яку пташня джеркотняву завела? Отак же тобі щодня. Співайте, співайте, пташечки! Веселіть мою паняночку, щоб вона, було, не засмуткувала тут! — гукнула баба, заглядаючи через вікно в садок. — Ось як трошки обігріє, туман підніметься вгору, підете у садочок, у ліс. Там-то самий рай і є! Та що ж се я розбазікалася? Базікай, базікай, дурна, а діло хай само робиться.

І Оришка кинулася до постелі. Дивно! Така стара та непоказна, а подушками, ще й не малими, мов тими куклами, грається. Підкида їх угору, перебиває на руках і, пухкі та м'які, бережно складає одна на одну. За хвилину, як ту квіточку, прибрала постілочку.

— Умитися дати? Зараз свіжої криничної води принесу! — сказала Оришка і метнулася з хати.

«Невже ж то сон був? — думала Христя, згадуючи про вчорашнє. — Мабуть, що сон, бо мені увиджувалося — я стояла біля вікна, а прокинулася — лежу на постелі. А бабуся така увічлива, балакуча. Зараз її попитаю, як принесе воду».

Аж ось і та з водою тупає.

— Чи знаєте, бабусю, що ви мені всю ніч снилися. Та так кумедно — зроду-віку я такого сну не бачила, — стріла її Христя.

— Як же я вам, панночко, снилася?

— Кумедно, кажу, так. Я бачила, як ви, стоячи он на тому розі, — і вона вказала на палац, — балакали з місяцем, а далі ще й танцювати з ним пішли.

Баба потупила очі і струснула плечима.

— Сон... чого у тому сні не приверзеться? Видно, ви, моя рідна, не гаразд спали.

— Ні, спалося добре.

— То молода кров грала, — не слухаючи Христі, своє товче Оришка, — як лягали спати, то не так голову положили: або дуже високо, або низько. Ото кров і прилила, та й наверхлося такого.

— Може, й так. Тільки мені усю ніч страшно було.

— То що ви не звиклися...

— А й ви вже, сороки-білобоки, заскрєготали? — донісся до їх з кімнати голос Колісників.

— А ви ще собі потягаєтесь? — весело запитала його Христя.

— Потягаємося, галочко, потягаємося. Бісова баба, видно, сон-трави помостила: як упав — наче вмер, — гука Колісник.

— На здоров'я, паноченьку. Сон — не поміха; хто спить — той не грішить! — обізвалася баба.

— І ти туди, стара карга! Нема того, щоб хазяїнові піддобритися. Може, він переспав дуже, — не ке послати яку молоденьку дівчину його розбудити.

— І нащо дівчину посилати? Такі тепер і дівчата настали? І збудити не зугарні. Нема й краще, як баба збуде — ні струсне, ні злякає.

— То це така, як ти?

— А хоч би й я? — усміхаючись, одказує Оришка. — Злякаю, може?

— Та тебе сам чорт злякається, не тільки чоловік. Я не знаю, як досі Кирило не забіг від тебе безвісти.

— А ви все однаковий. Яким були, таким і zostалися, — крутнувши носом, каже Оришка. — Все жарти та сміхи... о, бодай вас!

Може б, ще довго вони вели між собою жартівливу мову, коли б знадвору не донісся якийсь гомін та гук. Христя зиркнула у вікно — від палацу купкою прямували до хати щось за люди.

Тут були і старі діди, і молоді чоловіки, поживші вдови, і молодиці з малими дітьми у руках і на руках. Душ на двадцять набралось народу. Прийшовши до ганку, кружно обступили вони його, чоловіки поскидали шапки, жінки похилились, діти боязко поглядали по сторонах. Всі такі обідрані та обшматані, загорілі та закурені, мов плащуваті цигани. На обличчю у всіх смуток, на очах — нужда та скорбота.

Сонце так привітно світило та грало, пташки утішно щебетали, а вони, наче кам'яні, стояли, похилившись. Здавалося, повинну у великій провинності принесли вони з собою.

— Що це за люди і чого вони понаходили сюди? — спиталася Христя.

— Це з слободи по ділу.

— По якому ділу?

Оришка, мов не чула, мерщій пішла з хати.

— А чого се ви прийшли? Що скажете? — почувся з ганку голос Колісників.

Він роздітий, у розхристаній сорочці, в одному спідньому біллі — як спав та встав, так і вийшов до їх.

Всі низько поклонилися. Нерозуміючим дітям матері руками нахилили голови, нашіптуючи: кланяйся панові.

— Доброго здоров'я, пане. З приїздом! — почувлися з-під похилених голів поодинокі голоси.

— Ну, добре, добре. А що ж далі? — призро приймаючи те вітання, пита Колісник.

Купка заколихалася, затупцювалася. Це зразу, мов її хто ко-сою скосив, пала на коліна додолу.

— Панночку! Змилосяердя! — в один голос простогнала купа.

— Ага! Це рибалки? — моргнув на їх Колісник. — Це ті, що самоправно рибу з ставка тягали, мов вона їх.

— Добродію! — обізвався старий дід з білою, як лунь, боро-дою, що стояв найближче до ганку. — Так здавна було. За князів ще було. Ніхто ніколи не боронив рибу ту ловити. Звісно, вода... набігла собі... ставок став... Риба завелася... Ніхто не заводив її — сама, а може, птиця занесла ікрою. Ми ж думали — на всякого долю Господь плодить.

— О-о, ви думаете!! Сірі вовчики, наділи овечу шкуру та такі тихі стали... А тоді, як казали вам не ловити риби, то ви якої співали?

— Паночку! — почувся жіночий голос. — Невже ж та риба стоїть того, що з нас присуджено?

— А котра то канарейка защебетала? — шукаючи очима ви-нувату, пита Колісник.

— Се я, панотче, кажу, — сміло виступила вперед ще молода молодиця з невеличкою дівчинкою в руках.

— Се ти? О, яка ж ти молода та розумна! Ще тільки на ноги зіп'ялася, а вже й з дитиною носишся! Розумна! Чи не від москаля, бува, в придане добула? Та й розуму чи не від його позичила?

Молодиця почервоніла, наче буряк, гнівні іскорки заграли у запалих очах, та зразу і стухли.

— У мене чоловік є, пане, — здавлюючи образу, одказала молодиця.

— То се він тебе і наструнчив іти до мене з дитиною? О, розумний! А що б було, коли б я... — тут Колісник таке сказав, що аж діди витріщили баньки, та він, не потураючи на те, ще допитується: — Якої б заспівав тоді твій чоловік? Адже ж, мабуть, на місці приштрикнув мене вилами?

Молодиця, як огонь, загорілася. Образа всю кров погнала у її лице; зрачки наче іскрою зажеврїли.

— Посоромтеся хоч старих людей, пане, — промовила та гнів-но і відступилася назад.

— Ага, не любила правди? Заховалася. Правда у вічі заколола, — все гнівніше і гнівніше почав Колісник. — Біси вашому батькові! — уже далі прямо гукав він. — Ви всі такі. Усі однакові. На чуже як собаки ті ласі. А кинься я до вашого? Адже ж ти перша б мені очі видрала. Так би своїми паскудними руками і впилася!.. Тепер ви тихі, як піймалися мені до рук. Тепер ви от на колінках у мене лазите, а тоді?.. Вон з мого двору, сякі-такі сини та дочки! — гукнув він, аж у хатах стіни задрижали.

Купа заколихалася. Діти з ляку залементували, за дітьми почулося хлипання жінок.

— Чого ж ви мовчите? Чому нічого не кажете, не просите... стоять навколішках, мов понімілі, — з болем та слізьми заговорили жінки до чоловіків.

— Паночку! Згляньтеся на нас, уже ж ми і так двісті рублів заплатили. Де ж нам ще три сотні узяти? — почав дід.

— Про те вам знати... Я вам спершу казав: хлопці, так не можна. Хочете у миру жити, от вам: городи, став... хоч топіться в йому, для мене все рівно. За се тільки окопайте мені ліс ровом. А ви мені на те що? Як тисячу даси, то й окопаємо. Чуєте? Тисячу рублів за те, що обнесете ліс сяким-таким ровом? Та за тисячу рублів вас усіх з вашими нащадками купити можна! До городів я прикидав ще сотню рублів — не брали? І не нужно! Подавай назад городи! Не смій у ставку ловити риби! Не хочете? І без вас знайдемо грабарів. На те і грошики, що злуплю з вас, знайдуться такі, що окопають. Не хочете? Ще не те буде. Не те! Води з ставка не дам! Копай собі колодязі — та й май свою воду. Ставок мій і вода моя!

— Та вона, пане, Божа, — хтось вирвався.

— Божа? А ось побачите, чи Божа, чи моя? Побачите, я покажу вам, чия вона!

— Та що ж, уже бачили, — зітхнувши, мовив дід, устаючи з колін. — Усе вже, що було, бачили... А що далі буде — то Господь знає... Ходімо, хлопці! — і він повагом повернув від ганку.

За ним, похнюпившись, повалили другі. Важке та тяжке зітхання вихопилося з грудей чоловіків; жінки підхопили його, поливаючи здавленими слізьми, а дітвора дойняла заливним лементом. Тихо та смутно сунула громада з двору за старим дідом, що, звисивши голову, наче п'яний, ковиляв попереду. Так проводжають поважного покійника або рідні на смерть приговореного родича. Христя все стояла коло вікна і дивилася на громаду. Вона чула образу і гіркий посміх над молодою молодницею, вона бачила ще гіршу образу над цілою громадою. Її така важка туга пройняла, такий жаль увійшов у саме серце, якого вона досі ніколи не звідувала.

ла. Уже люди давно скрилися за горою, а їй здається, вони стоять перед її очима, стоять на колінках, плачуть, трусяться, моляться перед розхристаним та неприбраним Колісником. А він регоче з їх молитви, їх кривого прохання... З образою сказане слово будить його гнів, наливає очі кров'ю, і він, як звір лютий, гукає на увесь двір, от-от кинеться, от-от цілком проглине... І хто ж це? Колісник, що торгував колись м'ясом і гнувся і терся перед Рубцем, запрохуючи надбавити таксу... За що? за ту гнилу рибу, що, не маючи ніякого варунку, покористувався бідний чоловік піймати з його ставу?... У очах у Христі потемніло, сонце скрилося за якоюсь хмарою невиданою, пташки перестали щебетати, щось неясно замість їх співу зашуміло у її ухах, і вона, перегнувшись через вікно, зронила дві гарячих сльозини на приспу.

— Бісове хамське кодро! — мовив Колісник, увіходячи у світлицю. — І не думав сердитись — ніт же розсердило. І принесла їх лиха година! І це все, видно, нагнав їх Кирило. Бісів п'янюга, учора ото, видно, ходив одпивати мирової та сьогодні і навернув у двір сії нечисті. Оришко! Бабо! — гукав він, швендяючи по світлиці.

Оришка приплигала до порога.

— Де твій дурень? — спитав і помовчав. — Не поймеш? Кирило, питаю, де?

— Товар, паночку, погнав напувати. Та онде й він, — указала Оришка у вікно, уздрівши Кирила, що гнав теляток та овечат від водопою.

Христя глянула на його — се ж мар'янівський Кирило. Се ж той, що вперше одвозив її у місто. Постарів тільки трохи, посивів, а на лиці мов і трохи не перемінився.

— Се ти, п'янице, нагнав мені сих дияволів у двір? — гукнув Колісник з вікна на Кирила.

Той скинув шапку і, кинувши товар, підійшов до вікна.

— Яких, пане, дияволів?

— Не знаєш яких? О чортова ворона, а хитріший від чорта! — накинувся на його Колісник. — Цілу ніч, мабуть, учора пив могорича, а сьогодні чуть світ і з двору скрився.

— Та побий мене Боже, коли я хоч краплю бачив! — виправлявся Кирило. — Вони вже з тиждень, як топцюються біля двору. Все питають, чи пана немає?

— А якої ж ти лихої години учора на слободі був?

— Та все ж, бачте, за ліс турбувався. «Коли б, — кажуть, — пан простив нам наші провини та вернув усе, як до спірки було, то ми б уже і ліс йому за сотню рублів окопали». — «А що, — кажу, — тепер уже й назад, коли побачили, що не теє... А я ж вам

тоді казав. Пан у нас справедливий, пан добрий. Беріть, дурні, що дає, не входьте в спірку, а то лихо вам буде. Не послухалися мене, от тепер і платіться». — «Та то все, — одказують, — наші верховоди таке роблять: підбили ж, не слухайтеся, мов: обіпріться усією громадою. Громада, мов, великий чоловік. Ми, значить, і послухалися. А воно тепер і виходить, що наші совітчики в стороні, а ми отвічай. Їм, бач, цього і треба було, щоб нас з паном порізнити. Тепер вони, либонь, збираються і городи і ставок у пана заорендувати».

— Хто ж то такі верховоди? — спитав, одходячи, Колісник.

— Та вже ж не хто. Наші слобідські багатирі: шинкар Кравченко та тутешній крамар Вовк.

— Брешуть, паночку! — стрибнувши у світлицю, заторохтіла Оришка. — Не вірте сьому. І Кравченко, і Вовк поважні люди, хазяїни, ніколи не стали б вони підбивати громаду на лихе проти вас. А що вони справді хочуть найняти у вас і огороди, і ставок, то і мені хвалилися. Ми б, каже, добро плату дали панові!

Христя озирнулася — Оришка стояла перед Колісником, розмахувала руками, шамкотіла своїм беззубим ротом, зла та люта, — де й ділася недавня ще Оришка, тиха та ясна!

— Не знаю. Може, воно й брехня, — понуро одказав Кирило. — За що купив, за те й продаю, що чув — те й вам, добродію, кажу.

— Гаразд, гаразд, — махнув на його рукою Колісник і повернувся до Оришки. — А скільки б же Вовк та Кравченко дали за оренду?

— Не знаю, паночку, скільки. Та таким хазяїнам коли яким і рублем поступитися, — то не будете каятися: вони знають, коли і як чому ярміс дати. Не стануть чужого розоряти, як другі. Звісно, хазяїни.

— То скажи їм, хай прийдуть, коли мають охоту наймати, — повернувся він знову до Кирила. — Побалакаємо. А дурних учити треба! То їм оддавай городи, а то і городи що-небудь принесуть, і ліс буде окопаний.

— Що ж, пане, наймете людей? — пита покійно Кирило.

— Нащо наймати? Поки вони в мене в руках, то і самі окопають.

— Ні, пане, вони так не схотять.

— А не схотять — найму! — рішив Колісник. — За їх гроші і найму.

— За двісті трудно найняти.

— Яких двісті? Двісті получив, а ще триста.

— Тих, пане, навряд чи получите.

— Чому?

— Ні з чого брати.

— Знайдеться. Коли нагнуть, то знайдеться. Як опишуть хати та ґрунти, то заплатять.

— То тоді, пане, чи й ми тут усидимо.

— Чого усидимо?

— Так. Голому, кажуть, розбій не страшний. Запалять так колись, що не похопимся і з душею вирватися.

— Та ну, не лякай! На паліїв є тюрма, є Сибір, є й шибениці!

— Та й те, пане, що тоді від крадіжки не вбережешся. Все, що можна тільки буде украсти, украдуть.

— А очі нащо?

— Та очі є, та що ти поробиш з ними проти такої сили! Ти на двоє дивишся, а вона на двадцятєро.

— Не вірте, паночку! — знову, як потайна собака з-за прицілка, кинулася, гаркнула Оришка. — Не буде нічого. Сміло наймайте Кравченкові та Вовкові. То поважні люди, хазяїни, а то — сміття. Розбишаки, шибеники!

— А он же, бач, твій чоловік не рає, — усміхнувшись, одказав Колісник.

— І він бреше, паночку, хоч він і мій чоловік! — не видержала Оришка.

— От і не дурна ж ти? — покійно обізвався Кирило з-за вікна. — Ще я тебе мало вчив, а ти й досі дурною зосталася. Де б за чоловіком руку тягти, а ти йому брехні завдаєш. А все через те, що дурна. Хоч і кажуть, що ти відьма, і бояться люди тебе, а я прямо скажу — дурна, дурна, як чіп, та й годі! Це бачите від чого, пане, вона узлилася на слобожан. Торік була засуха. Люди справді мають її за відьму, хоч вона така відьма, як я вовкулак. Ну, ото, як засуха була, то вони й толкуються: це, певно, відьма покрала росу з неба, давай її викупаємо. Спіймали її раз та й укинули у ставок. А вона ото узлилася та й мститья ото.

Колісник так і приснув:

— Так ти і в ставку жаб полохала?

— Брешеш, поганцю! Брешеш, вонючий, смердючий! І не кидали у ставок, а тільки водою облили, та й годі. Далася б я їм, бісовим шибеникам, укинути себе? Я б їм очі видрала!

— Та хто тебе знає — чи кидали тебе, чи облили водою. Тільки вернулася ти додому, як хлюща, мокра.

Оришка аж посиніла з серця. Раз посиніє, вдруге позеленіє. Стоїть, труситься, очі палають, як углі. А Колісник аж за боки береться — регоче. Усміхнувся і Кирило за вікном. Оришка побачила, як кішка, стрибнула до вікна, плюнула прямо межі очі і мерщій вибігла з хати. Колісник упав і покотився по долівці...

аж стогне, аж посинів, ніяк не вдержиться від реготу. «Хо-хо-хо, хо-хо-хо!» — глухо розкочується по хаті, а з-за вікна Кирило собі здержує регіт.

Одна Христя понуро дивилася на все те. У самому глибі її жалісливого серця гострим ножем поверталася пекуча туга. Перед очима у неї одно стояли слобожани, обірвані, нечисті, невмиті. На колінах гнулися вони перед багатим Колісником, котрий кепкував з їх, а накінці ще і вигнав з двору. Спершу їй тільки шкода їх було, своїм жіночим серцем вона жаліла провинників. Тепер, після Кирилових переказів та Оришчиного гарчання, вона побачила, що вони і не винуваті... Їй тільки приманячилося її давнє, уздрівся Грицько Супруненко, що за малим і великим в'яз до її матері... І ці Кравченко та Вовк такі ж, як і Супруненко, собаки. «Багатири, хазяїни», — каже Оришка. Та на чуже заздрі; їм замуляли ті городи, котрими селяни володіли, котрими який-небудь бідолашний годував сім'ю свою. Нащо йому? Він не розживеться з їх, а Кравченко та Вовк розживуться... Важкі та тяжкі думки окривали її голову, тоді коли Колісник качався по хаті з реготу. Яким він здався їй гидким, цей запанілий різник, кепкуючий з людського горя... а вона ж повинна його обнімати та пригортати... якою злою та уїдливою ця стара відьма Оришка, плюючи в очі своєму чоловікові за те, що той розкрив правду... Господи! і це люди! Собаки так гризуться за недогризену кістку. Христя переживала за ту хвилину більш, ніж за увесь свій вік молодий. Не краскою сорому, а бліднотою немочі та страждання покрилося її молоде свіже лице, ясні очі мерхли під натовпом важких думок, а в серці гірка та неодрадна туга заводила свою пісню... Невеличка зморшка скочила на її лобі та там і закаменіла.

Не швидко Колісник одійшов від свого реготу, не скоро одігнав Кирила від вікна, наказуючи йому переказати Кравченкові та Вовкові, щоб безпремінно прийшли і як можна скоріше, бо він швидко повинен виїхати по службі, а Христя одно сиділа понурившись.

— Чого се наша доня засумувала так? — стаючи проти неї і весело заглядаючи у вічі, спитав Колісник.

Христя глянула на його своїми понурими очима і, опустивши, важко зітхнула.

— По кім се так важко зітхаєш? Чи не за губернією засумувала? Бач, як надула свої губи? намурмосилася? Пішла б краще в садок, подивилася по видноті на се місце, де ціле літо прийдеться літувати, ніж отут тумою туманієш.

Христя зірвалася, було, йти.

— Иди, иди. І я не забарюся вийти, — сказав Колісник.

Христя зупинилася.

— Я ще не вмивалась, — згадала вона і, не дивлячись на Колісника, підійшла до стула, на котрому стояла миска з водою, начала умиватися.

— І не нарядилася? — зло зиркнувши на неї, спитав Колісник.

— І не нарядилася, — з неменшим злом одказала Христя.

Колісник зразу почервонів.

— Чи ви сьогодні не зговорилися, бува, мене сердити? То кому-кому скрутиться, а куцоуму змелеться, — сваркою додав він і, сопучи, пішов з світлиці у кімнату.

Христя умилася і, не розчісуючись, накинула платок на голову і мершій вискочила з хати.

Сонце і геть-то піднялося; туман розходився по лісу, осідав на траву золотою росою. Повітря прозоріло, поміж золотим морем сонячного світу темними плямами лежали тіні по землі; роса на тих місцях, наче срібло, біліла. Ставок унизу, мов скло, блищав, і димарі на слободі закурилися. Сизий димок вистилав горою. Доносився глухий людський гомін... десь скотина ревнула, порося кувікнуло, кури кудачили, півні голосили. «Слобода загомоніла», — подумала Христя і направилася в садок.

У чистому ранковому повітрі тонує він; зверху лилася на його золота сонячна хвиля, знизу знімалася сиза тінь. Там, між гушавиною молодого гілля, у зеленій листві, навперейми одна другій щебетали пташки. Скільки їх і які вони? Цьомкання, тиркання, лящання мчалось хвиля за хвилею. Горлиці в кущах жалібно туркотали; зозулі, перелітаючи з деревини на деревину, мов найнялися кувати; іволги завели таку белькотняву, наче лаялися, і з серця не поспішали слів вимовити; одні бджоли сумно гули, перескакуючи з квіточки на квітку. Краса садова, наче чаром, облила, обхопила Христю. Уражене серце потиху переставало боліти, засмучена душа почула — щось легке і тепле в неї переливалося... Важкі думки в голові угасли.

«Світе мій, квіте мій, який ти красний! Ще б ти красніший був, коли б тебе лихі люди не мутили!» — подумала вона і посунула у саму тінь молодих кущів.

Уже сонце високо підплило, бралось до раннього обіду, як з хати вийшов Колісник, радий та веселий, і направився в садок.

— Христе! доню! — гукав він, і його голос гучно розкотився по садкові.

Він стояв, дожидаючи одгуку. Ніхто ніде не обзивався. Він знову гукнув ще дужче.

— Та я тут. Чого так гукати? — з близьких кущів обізвалася Христя.

— Чи ти знаєш, за скільки я найняв ставок та городи? — І, не дожидаючи питання, одказав: — За сімдесят п'ять рублів у рік. Це тобі, дурочко, буде на примхи. Чуєш? На твої примхи! Тільки... — і він злегка посварився пальцем. — Ось і гроші дали попереду. На!

Христя сумно-сумно зиркнула на його. Вона почула, мов хто підійшов до неї, щоб задавити — з усієї сили ухопило за горло... Дух захопило у грудях, темні кружала заходили перед очима... Почалося змагання життя з смертю... Життя одоліло... Наче іскра мигнула в глибокій безодні, заграли зрачки її темних очей, груди дихнули глибоко і вільно, весела усмішка освітила рум'яне личко... Христя, підвівшись, почепилася руками на товстій Колісниковій шиї. Він її пригорнув до себе і, як дитину, помчав у більшу гущавину саду... Тоді саме Оришка вискочила з кухні і, як кішка, покралася тихо поза кущами...

VI

Через тиждень Колісник поїхав по службі, наказуючи Оришці глядіти панночки.

— Чи мені їх не доглядіти, коли кругом ні одної живої душі? — одказала та.

— То-то ж, гляди!

І, кликнувши ще у кімнату, він довгенько шептався з нею на самоті. Оришка вийшла від його, покручуючи головою та сама собі під ніс усміхаючись.

— Що то він казав вам, бабусю? — спитала Христя, коли Колісник скрився за горою.

— Ат... не знаєте пана! Все жартують: «Ти б, — кажуть, — знайшла нашій панночці яку-небудь іншу утіху». — «Яку, — питаю, — іншу?» — «Так молоденького панича або що», — і Оришка преєхидно хихикнула.

У Христі аж у душі похолонуло від того реготу. Вона зразу догадалася, що Оришка тільки замина правду. Згадуючи, як учора звечора Колісник наказував їй берегти себе, не виходити далеко у ліс, зовсім не ходити на слободу, бо там небезпечно... щось белькнув про парубків... і зам'яв мерщій обіцянкою привезти доброго гостинця, коли його доня буде розумно вести себе, — вона догадалася, який був Оришці наказ від Колісника. Їй гірко так стало на душі, важко на серці. Їй не вірять, не вірять на слово. Над нею дозор наставляють.

Поти Христя роздумувала усе це, Оришка вела далі розмову.

— А я їй одказую: «Чого мені, старій, їм шукати. Панночка самі собі знайдуть. Та тут, — кажу, — і в околиці паничів не чутно. І зламаного ніде немає, покуритися нічим». А вони як зарегочуться. «Хіба, — кажуть, — паничами покурюються?..» Такі кумедні, щастя їм, Боже!

— Ага, — одказала, принуждаючи сама себе усміхнутися, Христя. — Я ще ось що хотіла вас попитати, бабусю.

— Що, панночко? Слухаю, рідная.

— Церква від вас далеко?

— Церква? У Мар'янівці найближче.

— Хотілося б мені піти у неділю до церкви.

— Як, пішки?

— А що ж?

— Потомите свої ніжки тендітні. Сім верстов — не близький світ.

— А на слободі не можна підводи найняти?

— Чому не можна? — скрикнула Оришка. — І наймати не треба. Кравченко і так відвезе. Він давно на мене нападався: «Повезу я вас, тітко, до церкви». А мені то ніколи, то маєтку так кинути не можна. Тепера ж от і добре. Неділі діждемо та й поїдемо. І я поїду з вами, бо коли у церкві була — і не пригадую. Та там у мене і родичі є — з родичами побачуся.

— От і гаразд, — одказує Христя. — І я побачу, як на селах люди живуть.

— Погано, панночко, живуть. Все то мужики, по-мужичому і поводяться.

Ще в суботу Оришка нагадала панночці, що завтра раненько під'їде Кравченко везти їх у Мар'янівку. Христя ще звечора витягла новий одяг: червону шовкову спідницю, тонку штучно вишиту сорочку, оксамитову корсетку. Вона бажала показатися перед мар'янівцями у їх рідній одежі. Той убор так їй личив, та щоб і селяни знали, які бувають пишні їх убори. До того, її мов магнітом тягло побачити рідне село: може, як-небудь вона стріне своїх подруг, знайомих. Пізнають вони її? Ні, не пізнають, а вона їх пізнає. Буде розпитуватися за давнє, нагадувати за те, з чим вони крилися колись. Ото буде чудасія! Що за проява така? Панночка, а все знає, що колись між ними водилося!.. Христя несказанно раділа і до півночі все качалася з боку на бік, пригадуючи, як би своїх дівочих подруг дужче здивувати.

Чуть світ вона встала і начала наряджатися. Поти приїхав Кравченко, вона була зовсім готова. Та що за пишна та розкішна її одежа, що за радісне та свіже біле личенько. А головонька? Як те яблучко, кругла, гладенько розчесана; а коса чорна, товста та

довга, мов рука, позаду неї гойдається; червона, як огонь, стьожка, уплетена в неї, трохи не до ніг доходить.

Кравченко, ще молодий чоловік, як забачив її, то і очі витріщив. А вони ж у його сірі, невеличкі, здається, ніколи не мали покою: як живе срібло, бігали то сюди, то туди, а то їх мов хто гвіздочками прибив на одному місці. І не змельне нікуди, тільки коли-неколи віями лупне, мов згоне ненароком набіжалу сльозину, котра боронить ясно дивитись на таку красу дивовижну. А Христа собі дивиться на його та всміхається. Личенько свіже та біле, устоньки, мов корали, червоні, брівоньки чорні, аж полискуються, а очі так і грають своєю темною безоднею. Нічого не видно в тій глибині, на дні тільки мов дві іскорки миготять та світяться.

— Сідайте, панночко, сідайте, — каже Оришка, виходячи надвір розряджена теж по-празниковому. На її сивій голові, наче коробка, чорна хустка майталається, а синій китайовий халат з плеч аж до землі спадає. Мов хто засушену жабу загорнув у синю китайку, прикривши голову здоровоною кучмою, — такою Оришка здавалась у своєму празниковому одягу.

— А ти, Василю, і не вимостив там, де сидіти? — зиркнувши на віз, де сяк-так накидано було гнилої соломи та трухи, сказала Оришка.

— Я зараз, зараз, — заметушився Кравченко і, кинувши віжки, почав вимощати. — Бабусю! У вас немає залишнього ряденця? — спитав він, накидаючи соломку на одну купу. — Вимощу — первий сорт. Царівні не в стид тут сидіти! — хвалився він, вибиваючи та вимощуючи, щоб не було ні згористо, ні з ямами.

Вимостивши, він стрибнув з воза і почав вистилати рядом, що винесла Оришка. Туди пхне, там підіткне... Сам любить свою роботу.

— Готово! — сказав він, ударивши посередині долонею, щоб осіла. — Сідайте!

Тільки що Христа намірилася стрибнути, а Кравченко ззаду так її і підхопив під руки, так і зніс на повозку, аж Христа усмінулася.

— О, та ви ж і митець свого діла! — сказала вона.

— Не первина! — одказав Кравченко. — Скільки я оцим самим конем перевозив народу — і не перелічиш!.. Ану, бабусю, мерщій задирайте ноги! — лукаво усміхаючись, повернувся до Оришки, що, ухопившись за полудрабки руками, стояла біля воза.

— Задирай лиш ти, сину. А я, стара, хоч би помаленьку зідралась.

— Ну, то я поможу. Ра-аз! — гукнув він, ухопивши стару на одну руку, і підняв вище своєї голови.

— Та й важка ж ви — нехай вам! Панночка куди легше буде! — сміється Кравченко, садовлячи Оришку біля Христі.

— Старе завжди важче молодого, — одказала та, гніздячись.

— Та добре, добре. Нігде не замуле. Знаю, як і кому вимощати. Жидові, небійсь, як вимощу — чортового батька всидить. Ну, вже усілися? Рушив, Васька! — гукнув він на коня, що стояв біля ганку, схиливши голову, і щось губами потрушував. Певно, лаяв хазяїна, що набирав такого народу на віз. — Ану, заснув Нно-о!!

Кінь махнув хвостом і зразу, мов опечений, кинувсь. Кравченко, держачись за віжки, біг збоку і напрямляв Ваську на шлях.

— Ти, Василю, не дуже пускай з гори, — сказала Оришка, — щоб, бува, не перекинув.

— Ет, толкуйтеся, — стрибаючи на віз, одказав Кравченко. — Та се в мене як кінь, то по всьому світу другого не зіскати. З гори спуска — як на подушці зносе.

І справді, ще тільки доїжджали до гори, як кінь почав ходи вкорочати. Прийшлося з гори — і він, вип'явши спину угору, мов вона в його була горбом, пішов потиху та помалу. Хоч би струснув, хоч би раз як оступився — а гора ж крута-крута! Як на руках зніс, так перейшов гору Васька і вже на низу розправив ноги.

— А що? Не я казав? — повернувся Кравченко. — Бачили, як спускає? Нехай Вовк своїм вороним так з'їде. Та й з такої гори кістки б розтрусив, коли зовсім голови не звернув би. Та й по рівному проти сього не вистое. Він спершу і забасує — куди який страшний! А пробіг версту-другу — уже і одставати почав. Дивися, мій Васька вже й випередив. Хіба не билися ми з ним на заклади! Билися! Карбованця виграв. Хоч він у його цілу сотню заплачений, а мій тільки півсотні. Та хоч і півсотні, та з толком. Що з того, що кінь у тебе, як піч, гладкий, та не везе? Такому коню уся ціна — копійка. А ось кінь! так кінь! Гей, ти, Невіро! — гукнув він на коня і потяг за віжки. Кінь зразу додав ходи. Мов і не швидко ступає, а повозка, аж колеса торохтять, котить.

— А що, чули? У його розуму більше, ніж у всіх слобожан разом, — жартує Кравченко.

— Чого ви його звете Невірою? — поспиталася Христя.

— Невірою? Того, що татарської породи. Невіра, значить, і є. Но!.. село недалеко! — повернувся до коня.

Проїхали ще трохи — показалися садки, левади, що завжди облягають кожне село. За ним — царина, майдан, а далі — хати з хатами поскуплювалися, городи з городами поспліталися, пішли криві улиці, поперерізувані невеличкими уличками. Христя не знає, куди свої очі напрямити, на чому їх зостановити. Чи давно

вона з села — а тепер його і не пізнати. За сім-вісім років все так перемінилося. «Тут, на сій стороні, була хата Вовчихи, де ми, дівчата, збиралися на досвітки. Де тепер вона?! І признаков немає. Вона стояла на розпутті — тепер все те позастроювалося, позагороджувалося. А то чия оселя покрита дранню? Це вже новина. Цього ніколи при мені не було. Видно, щось багате оселилося — двір обнесений забором. А то, здається, домівка Супруненка?.. Вона... вона... похилилася, покривилася, у землю влізла. Колись що то за страховище було, той Супруненко. А тепер? Може, вже й на світі немає?..»

Переїхали улиці, виткнулись на майдан. Ось і церква заблищала перед ними. Яка ся церква здавалася колись великою та показною, а тепер наче осіла — зовсім і не видно її з-за лип, що кругом так буйно розрослися. А цвинтар, як і давно, укритий густо-зеленою травою, вузька стежка, як і колись, кругом церкви біліє, мов хто прослав сувою білого полотна. І люди снують... он дівчата у холодочку розсілися, он парубки на їх з-за дерева позирають, коло самої церкви дітки граються на травиці. Христю так і потягло туди. Як тільки Невіра зостановився біля брами, Христя, як пташка, стрибнула з воза і, як метелик, полинула через браму.

— Дивись, що воно? — почула вона іззаду і спереду себе, і сотні цікавих очей уставилися на неї.

Христя, не примічаючи нічого, пройшла прямо у церкву. Густа купка людей, що заступили вход, перед нею розступилася; червона спідниця і оксамитна корсетка потонули у морі білих свиток та синіх халатів бабів та молодиць.

— Що воно таке? Де вона взялася? — заходило глухе шептання по церкві. Всі дивилися і дивувалися, не знаючи, де така мальована пташка взялася.

А Христя пішла і пішла, все вперед та вперед. Темна сутанина церкви, морок закапелків напрямляли її туди, до притворів, де перед старим поблідлим обличчям ікон цілими снопами горіли жовті шагові свічечки. Вона стала вже тоді, коли далі не можна було іти. Перед нею чималий ставник палав огнем; за ставником висіла ікона Божої Матері. Жовте лице її здавалося від світу свічок ще жовтіше, от так, як у мерлої людини. Одні чорні очі пестливо дивилися на свого невеличкого сина, що сидить у неї на руці, приткнувшись кучерявою голівонькою до лона. І в його жовте личенько, устоники тільки червоніють та оченята так задумано дивляться на людей. Христю обняв якийсь потайний страх від того задуманого погляду, і вона, перехрестившись, опустила на коліна.

Вона недовго молилася. Тойсамий дяк, що ще малою його чула, завів своїм охриплим голосом Боже поспів'я, і їй закортіло його побачити. Ударивши скільки поклонів, вона підвелася і пішла до титаря, де продаються свічі. Дорогою побачила і дяка: такий же низенький, сухий, і в одну косу волосся заплетене, тільки тепер та коса стала у його коротша і тонша. Підійшовши до титаря, вона стала збоку, бо біля його багато народу натовпилося.

— Ну, чого ви згуртилися, мов вівці! Гетьте! Проходьте! Може, кому кращому від вас нужніше!.. — гукав титар на людей, розпихаючи їх, без сорому казка, руками.

— Пожалуйте... Вам скільки і яких? — любенько замовив титар до Христі.

Христя глянула — та се ж Карпо Здір, їх сусід. Він, він, і голос його, і обличчя — тільки товсте та біле воно у його стало, і сам Карпо потовстів і підріс наче. У синьому сукняному каптані, розчесаний не по-селянському, а у проділ, він визира таким поважним-заможним.

Христя узяла у його аж п'ять білих свічечок, заплатила сороковку і мерщій пішла собі, щоб, бува, Карпо не признав її. Се її так здивувало, що вона, і до ставника пробираючись, і свічі становлячи, все наче перед своїми очима уздрівала Карпа. Яка ж то тепер стала Одарка? Бажала б вона бачити її. Бажала б і розпитатися, з чого і від чого вони так розбагатіли, тільки коли б так, щоб її не пізнали. Думаючи про се, вона незчулася, як поліпила до одного ставника трохи не всі свічечки, одна одним тільки і зосталася у її руках. Христю наче варом обдало, як зобачила вона ту свічку, і хоч тут стояли ближче ставники, вона минула їх, а понесла туди, де перше стояла, постановить перед Божою Матір'ю.

— Хто се така пишна? Не знаєте, моя матінко? — почула вона ззаду себе жіночий голос.

— Не знаю, — одказав другий.

— А одежа яка пишна. Воно щось неспроста.

— Бог його знає, що воно. Не вгляділа, де і взялося. Та убор сей як їй личить.

— Се ви про ту? — почувся третій голос.

— Еге ж.

— Бабу Оришку знаєте? Відьму... З нею, кажуть, приїхала.

— То се, може, дочка її?

— Яка там у гаспида дочка?

— А та сама, про котру завжди плеще. Пан якийсь там її узяв, чи що.

— А що ви думаєте? Може, й вона. Щось не видно Горпини — вона бабі якоюсь родичкою доводиться.

— Племінниця рідна. Стара з матір'ю Горпини — рідні.

— От би і послати до баби розпитатися, що воно.

Дяк охриплим голосом завів херувимську — всі чимдуж замолилися; замолились і жінки, що стояли позаду Христі, і розмова стихла.

Після херувимської народ сунув до притвору підставити голову під перенос.

— Он-он і Горпина пішла, — знову почулося ззаду Христі.

— Вона, вона. Постійте, я піду попитаюся, — і повз Христю щось на пальчиках покралось. Христя глянула — чорна, висока і товста молодиця у синьому халаті і в жовтогарячому платку пройшла повз неї... «Та се ж чорна Ївга! Це та, Тимофієва... Товста та пиката яка стала. Що, коли б вона дозналася, що се я. То чорна, а то з заздрості, мабуть, ще б дужче почорніла», — подумала Христя.

Ївга приткнула свою здоровенну голову між двох жінок. Одна з їх була невеличка, кругловида, друга — суха, висока, довгобраз. Видно, Ївга щось шепнула їм на ушко; довгобраз, зразу закашлявшись, ще дужче нахилилась, і Христя запримітила, як її очі стрільнули у ту сторону, де стояла вона. Невже то Горпина? Стара та жовта, очі позападали, ніс довгий та тонкий витягся, щоки усередину усмокталися.

Перенос скінчився. Піп з чашею пішов ув олтар, за ним із здоровенною свічкою, тільки на другі двері, пройшов паламар. Христі лице його здалося таким знайомим... Вона десь бачила його, та не пригадає де. Дяк немочним голосом «царя» піднімав, і народ, хрестячись, подався назад.

— Казала, розпитає баби та й скаже, — почувся знову ззаду Христі голос Ївги.

— То-то ж, не пропусти як-небудь її.

— Ні, я вийду з церкви. Там на дверях сторожитиму.

— А цікава ся Ївга, і — цікава! — почулося через скільки часу.

— Та й язичок! Недаром, кажуть, чоловік у москалі пішов.

— А їй і горенька мало. Вона старого Супруна загнула та й їздить верхи по йому. Покійної Хіврі все добро перейшло до неї. Мені дивно, що дурна Горпина мовчить. Я б їй серед села потовкла оту чорну мармузу.

— Дума, може, коли буде їй годити, то після смерті старого і їй що-небудь перепаде.

— Хай дожидає. Не так вона прибрала його в руки. Та й не така вона, щоб випустити.

Розмова стихла. З олтаря доносився голос попів, з криласа глухі заводи дякові. У церкві робилося душніше і душніше. Дим від ладану хмарами носився понад головами, синів у потемнілій оселі, з закапелків доносився кашель. Ударили на достойно. Народ, прослухавши «Вірую», потроху виходив з церкви на прохолоду. Як почалося «Святе святих», коло Христі зовсім стало пусто. Титар ходив коло ставників і тушив недогарки. У церкві потемніло. Здавалася вона якимсь склепом або домовиною — образи так сумно і суворо визирали з іконостасу. Декілька жінок з малими дітьми ставали кружка коло церковних врат; діти плакали, матері їх гойдали, шикали. Христі ставало не по собі, і вона намірилася, було, вийти. Повернеться — аж у стороні стоять дві жінки, і до їх брова, мов москаль, чеше Ївга. Христя зосталася.

— Ну що? — почулося.

— Панночка якась. З Колісником, що купив Кут, з губернії приїхала, — шептала Ївга.

— Пішов Колісник угору; з панами водиться, сам паном став. А що колись був? Там одна дівка, що служила у місті, розказувала: різник, та й годі. Жінка його і досі живе у місті. З собою він її не бере. Де ж, вона зовсім проста, а він, бач, пан, — казала друга.

— Як мужиком був та жінка служила, то тоді її і треба було, а як запанував, то й жінки не треба, — увернула третя.

— Нащо йому жінка? Там, у губернії, багато є таких. Либонь, кажуть, він і має... Може, й се така, — догадувалася Ївга.

— О-о! Невже? Старий він.

— Старий! Баба розказує, що тільки у нього і розмови, що про дівчат. З старих цих все лихо встає!

З гуком і брязком завіса на церковних вратах відкинулася в сторону, люди замолилися, розмова стихла. Злякані діти завели репет на всю церкву. Піп з чашею показався з олтаря, суворо на їх позираючи. «Со страхом Божим», — почулося. І жіночки, нахиливши голови, підійшли до попа. Почалося причастя.

Христя одійшла до дверей. Духота і крик дитячий її геть-то діймали. А там, коло дверей, так хороше: вітерок легенький провіває, у двері видно — зеленіє цвинтар, сонечко крізь густу листву лип пробивається і опадає золотими плямами на траву — здається, мов хто розіслав зелений килим з жовтогарячими квітками. А на йому, як черви, народу: бігає дівтора, у холодочку дівчата розсілися, посилаючи бісики очима на прохожих парубків, поважно проходять жінки, чоловіки. Іде між ними тихий гомін; горобці на липах завели, мов жиди, свою джеркотняву і не дають слухати, про що гомонять люди. Вони так кричать несамовито, що ледве чутно у церкві голос попів. Чудно Христі: там, надворі,

життя, справжнє життя, аж б'є, аж ріже у вічі, а тут обік з ним тиха сутанина... темний закапелочок, куди сховалася жива душа, щоб висповідатися перед Богом. Вона замислилася, рівняючи одну до другої ці дві постанови людського побиту. Туди, до світу, тягли її молоді літа; там дитячі забави, людський гомін, все те, чим краситься і з чого складається життя, тут — німота темної могили, глухі вичити попові, тремтячий голос дяків, дим і морок — холодом обдавали душу, ніяк не припадали до її серця... І чого воно так: до того тебе тягне, а од сього — і святощі, та одбиває... Видно, трудне те спасіння.

— Батюшка поздоровляють вас з неділею і веліли піднести сю проскуру, — почувла Христа коло себе.

Зирк — перед нею стоїть паламар і держе в руках олив'яну тарілочку з високою подзьобаною проскурою. Та се ж Федір Супруненко! Христа позирнула по церкві — увесь народ витріщився на неї. У неї в очах потемніло, ноги струснулися; не обіпрись вона об одвірки, певно, довелось б упасти — так те все несподівано випало. Червона, як сап'янець, краска облила її свіже лице. Вона стояла і не знала, що їй робити. Тоді тільки, коли вдруге переказав Федір наказ батющин, Христа узяла проскуру з тарілки. Федір пішов, і їй полегшало. «За кого вони приймають мене?» — думала вона, похнюпившись, щоб не дивитись ні на кого. Ті недовгі хвилини, які zostалися до кінця служби, здавалися їй за вік. Вона ні об чім уже більше не думала, аби скоріше скінчилася служба і щоб їй хоч надвір вийти прохолодитися, бо та прохолода, що йшла в двері, зовсім її не прохолоджала, а ця проскура наче прикувала її на одному місці.

Аж ось заметушилися люди, заколихалися і повалили з церкви. Христа мерщій вискочила у бокові двері і пішла до брами, почувуючи, що стоока купа людей більше нікуди і не дивилася, як на неї. Господи! як би вона бажала у ту мить хоч провалитися крізь землю або покритися чорною хмарою, щоб тільки одвернуть від себе людські очі.

— А я вас давно вже жду, — стріла її коло брами баба Оришка. — Дивилася у церкві — не видно, та стала на сьому місці — уже ж, думаю, коли виходитиме, то не пушу.

— Ходімо, бабусю, он наша повозка, — каже Христа, поспішаючи, бо люди знову зступилися біля брами і витріщилися на неї.

— Та постійте, панночко. Я щось маю вам сказати, — зостановила її Оришка.

Христа стала, уставивши очі в Оришку.

— Тут у мене є родичка. Прохала до себе з церкви. Ми, було, вас піджидали, а потім вона побігла уперед приготувитися. Може, ваша ласка — зайдете до неї в хату. Вона рада буде, і ви побачите, як на селі люди живуть.

— Добре, добре. Ходімо ж скоріше, — одно приспічує Христя і пішла вперед. За нею Оришка — ковиль, ковиль! — і трохи не впала, сама наступивши на полу свого халата.

— Оці ще мені балахони! Бодай їх! — ремствувала Оришка, доходячи до повозки, де Христя уже сиділа.

Поки ж ще Оришка злізла та вместилася, Христя аж совалася, дожидаючи. Ось і Оришка сіла. Поїхали... Слава Богу! Христя, мов з тюрми вирвалася, аж легше зітхнула.

VII

— Стій, Василю, стій! — гукнула Оришка, коли вони пробігали улицею.

— А що там, розгубилися? — спитав Кравченко, зупиняючи коня.

— Ні. Приверни лиш он до тії хати. Бачиш, молодиця на воротах стоїть. То моя племінниця. Заїдемо. Певно, ти нічого не їв, то й підкусиш там. І панночка, спасибі їм, обіцяли зайти.

Христя глянула — на воротах стояла Горпина. «Еге, — подумала вона. — Так се он куди мене баба завезла. Певно, знає, бісова відьма, хто я, та тільки вдає так...» І Христя прикро подивилася на Оришку.

Кравченко начав привертати до двору.

— У двір, у двір заїздіть, — розчиняючи ворота, каже Горпина. — Спасибі вам, бабусю, ви і панночку завезли. А я думала, панночка горді, не схотять зайти у просту хату.

— Та як се у нас панночка, то дай їй, Господи, усього доброго. З того часу, як вони приїхали до нас, то в мене і світ ув очах піднявся, — одказує Оришка, злізаючи з воза.

Не вспіла Христя собі стрибнути, як Горпина підбігла до неї і цмокнула у руку. Христя, як огонь, запалала.

— Здрастуйте... не цілуйте... нащо ви цілуєте? — сором'язливо одказала вона, ховаючи назад руки.

— Просимо ж у хату. Там за вами, бабусю, Пріся скучає. Той раз як були, поманили її бубличками, а тепер вона все допитується: «Коли та й коли, мамо, бабуся ще прийдуть?»

— Отак же! А в мене на сей раз і гостинця ніякого немає, — одказує Оришка, переступаючи поріг.

Уступили у хату. Низенька вона, невеличка, зате рівно помазана, гладенько вибілена, челюсті у печі і вікна обведені кругом жовтою глиною; стіл у кутку біля божниці покритий білою скатертиною, лави кругом хати вистругані, вишарувані, наче з воску, жовтіють; долівка пісочком присипана. Видно, щиро хазяйські руки ходили коло сього невеличкого гнізда.

— Бабуся! Бабуся приїхали! — радо скрикнула дівчинка літ семи, підбігаючи до баби і даючи їй чолом. За нею п'ятилітній хлопчик качаном прикотився, а далі з полу зсунувся і, перевалюючись з боку на бік, як утка, копотів другий, менший, гукаючи нетвердим язиком: «Ба! ма!», і всі опали бабу. У хаті піднявся гармидер. Дітвора одно поперед другого поспішало перед бабою то сим, то тим похвалитися, а пискун, дивлячись на сестру та брата, ухопився, як реп'ях, за бабин халат, виставив своє свіже личко та, знай, погукує: «Ба! ма!»

— Діточки ж мої! Голуб'ятка! Не сподівалася ж я до вас завітати сьогодні, то й гостинця не принесла.

— Ось нате вам гостинця! — сказала Христя, подаючи проскуру. Дітвора, дивлячись на незнайому панну, насторочилась якось.

— Чому ж ви не берете? — спитала мати. — Бач, панночка якого гостинця привезла! Беріть та дякуйте панночці.

Дівчинка перша несміло підійшла до Христі і поцілувала у руку, за нею хлопчик, а найменший так і кинувся, так і вхопився за червону спідницю, піднявши угору одну ніжку, наміряючись, видно, далі подратись.

Христя ухопила його під руки і підняла вище своєї голови. Хлопчик засміявся, виставивши рядки своїх білих зубенят. Очиці його грали, свіже личенько, як ягідка, червоніло. Христя, замилувавшись, почала його гойдати, то підніме високо угору, то спускає трохи не додолу. Хлопчик регоче, аж ніженятами сова — таке йому любе те гойдання.

— А що, Петрику, а що! — утішно дивлячись на його, каже Горпина. — Ще тебе ніхто так не гойдав, як панночка гойдає. Бач, як літа. Як пташка та. Ку-ку-ку! ку-ку-ку! — з-за спини Христі тішиться мати. А Христя аж сама розчервонілася та, знай, гойдає.

— Буде, панночко, буде. А то він вас заморе. Нівроку йому, важкий-таки. Та як візьмеш на руки та поподержиш, то й рук не чуєш, а то ж проти себе такого попідкидати.

Христя пустила. Хлопчик, постоявши трохи, знову кинувся до Христі.

— Петрусю! ажа-жа! — посварилася пальцем мати. — Тобі тільки дай привід, то й не одчепишся. Годі! Пусти панночку.

Прсю вас за стіл посідати. Петрусю! Кому кажу, пусти! — крикнула Горпина на хлопця, що, вчепившись за спідницю руками, дивився чорними оченятами то на матір, то на Христаю.

— Ми ось разом підемо, — сказала Христя, узявши його на руки, і посунулася за стіл.

— У-у, страмовище, отакий бецман на руках гніздиться! — сказала з серцем Горпина.

— Доброго здоров'я! — привітався Кравченко, увіходячи у хату. Горпина і його попросила сідати.

— А що ж се Федора досі немає? — спитала баба, усаджуючись біля Христі, котра чукикала на колінах Петруся.

— Не знаю. Він повинен би і прийти зараз. Чи не завернув, бува, до батька.

— А що, і досі не допомоглося?

— Дуріє, як і дурів... І сів, і пав у тії чорної маримонди.

— Ти ж казала йому?

— Що ж я йому буду казати? Все рівно не послуха, ще скаже, чого не в своє діло мішаюся. Федір казав.

— Ну?

— Ну, і звісно що. «Ви, — каже, — все так; мене і трохи не поважаєте, не то що за батька не приймаєте, а все на мою худобу дивитесь. Якби чорт старий скоріше очі закрив та загарбати його худобу. Не буде, — каже, — сього, чужому віддам, та знатиму, що буде хоч душу поминати, а свої — хай як хочуть».

— Отаке! А ти ж сказала б: ото ж унуки не чії, а твого ж сина діти. На їх поглянь. Та й на сина подивитися: дуже він багато, носячи за попом кадильницю, заробить? Хоч би ж уже землю віддав, все рівно сам нікчемний біля неї ходити.

— Так! Землю він віддасть. А мені, каже, з чого жити?

— А грошей стара собака мало наховала? — скрикнула, визвірившись, Оришка.

— Були колись гроші, — спокійно одказала Горпина.

— Та що?

— Та в скриню до Ївги перейшли. Обійшла старого, отак кругом і обплутала. Сміється з його, з молодшими по шинках шляється, а він і не бачить. Я вже їй казала: ми ж колись дівували умісті. Ти б, кажу, Ївго, хоч Бога побоялася над старим отак глузувати. А вона п'яненька була: «Уже, — каже, — до Бога тепер лазити, як чорт не поміг». Який, питаю, чорт? «Не знаєш, — каже, — який? То попитай своєї дядини. Думаєш, — каже, — не знаю, яке ви зілля варили та чим старого накурювали. Помогло? Багато взяли з своїми чаклами? Не дуже я злякалася твоєї дяди-

ни, хоч вона і відьма. Я й сама навчу ще, як відьмити». Сказано, п'яна, то таке і верзе.

Баба, слухаючи те, аж позеленіла. Сидить за столом, ухопившись за лаву руками, та так важко дише, аж пищики в неї в грудях грають.

— Про кого се ви річ ведете? — спитався Кравченко, дослухаючись до розмови.

— Та... — махнула Горпина рукою. — Про свекра, чоловіче добрий, коли хоч знати. Замість того, щоб на старість гріхи одмолювати, він з молодницею зв'язався. Та хоч би путне що, а то...

— А-а... — заакав Кравченко. — Я знав на своєму віку одного. Так от чудасія була. Йому двадцять літ, а він полюбив п'ятдесятилітню бабу. Та так полюбив, що хоч вішатись. Усі дивуються, здурів парубок, та й годі. А він, не потураючи на те, одно вчащає до старої — і встав, і ліг там. Стало чутно, що будуть вінчатися. У неї, правда, своя хата, худоба і грошей, либонь, було достобіса; а в його тільки й добра, що штани на очкурі, та й то драні. Люди кажуть: «Дурний, на худобу вдаряє. Чи варт те добро, щоб свій молодий вік запакувати?» Оже він не чує. Збираються до вінця. І день назначили. Тут би до церкви йти, а він назад. «Що я, — каже, — маю. Як був робітником, так і зостануся. Не хочу». Вона і сюди, і туди: «Я тобі, — каже, — все віддам». — «Давай зараз». Пішли до волості, — а він, значить, уже з писарем змовився, — зробили таку бумагу, що вона йому усе продає. Грошики, звісно, які були, так віддала. Тоді він знову. «Ти, — каже, — подумай, стара. Чи мені, молодому, під пару така баба? Краще будь мені за матір, я тебе до смерті догодую». Вона не хоче, бришкає. «Нічого не дам! — кричить. — Жалітися буду, в тюрму засаджу». — «Коли, — каже, — ще мене в тюрму саджати, — вон із моєї хати!» І вигнав, у чому була, при тому тільки й зосталася. Жалілася, так ще судді посміялися: «Так, — кажуть, — дурнів і треба вчить». Що ж, ви думали, з того парубка вийшло? Оженився, до своєї худоби та ще взяв за жінкою, зажив таким багатим, що ну! Шинок одкрив, постійний двір завів. А баба десь під тином сконала... Так от молодець, так молодець!

— А воно ж хіба се й не гріх? — з жалем спиталася Горпина.

— Є, бач, молодице, приказка: гріха боятимешся — голий ходитимеш. Що гріх, що не гріх, про те Бог знає. Та коли ще він там розсуде — дожидайся.

— А люди? — знову пита Горпина.

— Люди? Наплюй на їх! Люди звали і того парубка дурним, а потім — на улиці стринуть — шапку скидають. От тобі й дурний!

Горпина тільки важко зітхнула. Зітхнула і Христа за нею. Баба сиділа похнюпившись, її тільки підборіддя тремтіло. У хаті стало тихо-тихо. Дітвора сиділа на полу і дивилася мовчки на проскуру, що лежала між ними. Петрик і той покинув гратися, якимось дивуючись, обводив усіх своїми чорними оченятами.

Якась тінь пробігла по вікну: тихий гомін почувся з надвору.

— О, і Федір іде! — сказала Горпина, зиркнувши у вікно. — Та ще й не сам — з батьком.

І вона мерщій стрибнула у сіни — стрівати. Христю наче трясця обняла. Вона колись давно не могла бачити Грицька без того, щоб її не струснуло, тепер їй згадалося давнє.

— Сюди, тату, сюди... Тут поріг — глядіть не спіткніться, — чувся давно знайомий Федорів голос.

— Хе-е... старий став, — одказує йому другий, — і очі дивляться — та не бачать. Переведи лиш мене за руку.

На дверях показалася висока постать старого діда. Голова його біла, як молоко, борода рідка спадає на груди, сірі брови, як стріха, настовбурчилися над очима, а на обличчі і трохи Грицько не перемінився, — такий сухий, такий і суворий, ніс довгий з горбом, лице тільки з мурого стало біло-рожеве.

— Ну, здрастуйте у хаті. То тут у вас і гостей повно, — обізвався він, переступивши поріг.

— Здрастуйте. Се тітка приїхали з Кута, — доклдала Горпина.

— Ну, а то? — тикнув пальцем Грицько на Кравченка.

— А то той чоловік, що тітку привіз.

— А то? — знову допитується Грицько.

— То панночка з бабою приїхали.

— Панночка? Так ви вже з панами зазналися? Через те, мабуть, і батька забули, — виговорював Грицько. — А то по полу що ворухиться?

— То діти. Гетьте, встаньте відтіля! — крикнула на їх Горпина, — може, дід схотять там присісти.

— Устаньте, устаньте, діти, хай дід хоч на полу присяде, бо на покуті поважні гості розсілися, — бурчав Грицько, чвалаючи до полу.

Горпину наче хто кип'ятком обдав. Тільки що Грицько на поріг — уже і сварка, та ще при чужих людях, та ще й у їх город камінці кида... У неї аж сльози на очах виступили.

— Хіба ж я, тату, зневажаючи вас, таке сказала! — тільки і вимовила вона.

— Чого зневажаючи? Ні, почитаючи. Якби, бач, не почитала, то старого не посадила. А то я і сиджу, і діти біля мене. Другі

діти і чужі, та, як прийдеш, і чолом старому чоловікові оддадуть, а твої діти почитають діда і геть ховаються від його, мов собаки від мух.

Горпина зовсім осіла. І як вона сього раніше не здумала? Стоїть, як тороплена, і від сорому не знає, що й казати, куди їй діватись. Та вже виручила Оришка.

— Чого се ти, старий, розбурчався? — спитала вона його. — Не на той бік устав, не на ту ногу ступив?

— Не на той. Правда твоя. Старому, бач, усе на заваді. Та ще як свої більше, ніж чужі, шпильки під нігті заганяють, — похнюпившись, додав він.

— Хто ж тобі їх заганя? — знову йому Оришка. — Так наслухається, що з сторони люди брешуть, та й зачина! Що, тебе син не почитає? Невістка не слуха? Коли ти сторонишся їх, то, звісно, не потрапиш, що тобі хочеться. Уп'ять же — і діти. Діти — як діти. Коли б ти до їх з ласкою, то й вони до тебе з тим. А як ти не вспів на поріг ступити — зараз бур та бур. Звісно, і діти полякаються.

— Толкуйся. Так, усе так. Я у всьому винен. Чого ж ви мене, винуватого, до себе прикликали? Судити? Судить мене!

— От ти вп'ять, Грицьку, на сварку б'єш. Тобі як доброму кажуть, а ти — знову за своє. Нема того щоб сісти, як там кажуть, рядком та побалакати ладком.

— О, ти м'яко стелеш, та як буде спати! — буркнув Грицько.

— Ні, я тобі по правді кажу. Чого тут критися, чого його, як лисиця хвостом, вертіти? Ти сам подумай: старий ти став, немічний... за тобою треба дивитись, треба глядіти. А кому ж те ближче, як не своєму? Сказать би, у тебе немає близького нікого, а то ж у тебе син, невістка. Чого б я, як той бовкун, сидів там у своєму закапелкові? Чоловік не деревина, що положи його, то й буде лежати. Чоловікові часом треба і побалакати... Узяв би перейшов до сина, один син у тебе, і догляд би тобі такий як слід був, і погомоніти було б з ким.

— З того часу, як не стало старої, не стало й щастя! — глухо промовив Грицько.

— І то правда. Стара, царство небесне їй, була і хазяйка не-всипуща, і жінка добра, і господиня розумна. Та що ж — умерла... То вже діло Боже. Він один над нами знає, що робить, і нам не скаже. Умерла — й умерла. З могили її не вернеш. А тобі все-таки не слід своїх сторонитись-обходити.

— Та що ти все зарядила: обходиш та обходиш! — гукнув Грицько. — Хто їх обходить? Я їх чи вони мене? От ти кажеш — син у мене, до його горнися. А ти знаєш мого сина? Він ще замолоду

все мені навпаки йшов. Хотів я його одружити на Куцівні. Чим би була йому не жінка? І багата, і хорошого роду. Ніт же, підніс чорт Христю Притиківну. От цяця неписана! Чого мені стояло його збити? Може, коли, Господь знає, і душею прийшлося покривити, і гріха на душу схопити, поки зломив. Що ж він? Почав дуріти. От, як є — дурник.

— Тату, то коли було, — понурившись, обізвався Федір, а Христя сиділа червона-червона та, не знаючи, що їй робити, горнула до себе маленького Петрика.

— Давно? — гукнув Грицько, підводячись, і, як верста, став серед хати. — Давно, кажеш? А після того? Ми ж насилу тебе з покійною одходили, насилу тебе на стежку навели. Оженився ти. Знайшлася така, що пішла за тебе. Стали ми жити укупі. То і ти, і невістка тільки й чутно, що славите нас між чужими людьми. Усе одно: «Якби таки батько одділив нас, дав землі, дав хату, ми тоді б знали, для кого робимо-трудимось». Бач, вони, у батька живучи, не собі дбали! Нехай і так. Побалакали ми з старою, чи одділити, то й одділити. Хто сей ґрунт купив? Хто хату вистроїв? Перевів їх — живіть собі; і поля дав. Що ж мені, дяка за те? Знову чую: «Одділить одділив, та чим наділив? Випхнув з двору, та й усе». А побий же вас все зле та лихе! Чи я вам не батько? Чи я вам добра не жадаю? Де б біля того клаптя землі робити, що 'ддав, він його у найми пустив. Самому, бач, не хочеться білих рук каляти. Сам почав до попів лизатись — у протопопи намірявся вилізти, та піймав у дзвонарі. Легкого хліба захотілося. Чи легкого, то й легкого. Значить, тобі не потрібна земля, подай її назад. Живи своїм розумом, як Бог тобі дав. Чого б, бачця? Так де тобі! На батька і тучі, і грому! Батько і сякий, і такий. Побачив, що своїм розумом заробляємо шматок того насущного, так і землю назад одібрав. Усе собі та собі, а нам нічого... Хіба, ти думаєш, воно легко мені було те слухати, що чуже, нерідне прийде до тебе в хату та й хвалиться, що рідний син каже? А бодай уже таких синів ніколи не мати! Я ж мовчав, я ж слова на те ніякого не казав. Пройшов рік — вони до мене і в хату не напаювалися, не прийшли з празником поздоровити. Тут уп'ять стара занедужала, прийшли вони її провідати? Чужі люди неодхідно біля неї стояли, своїми руками перевертали немощну, а рідна невістка і не здумала. Як умерла, тоді тільки прийшли, наче чужосторонні які-небудь, геть одсторонь стояли. І нема того, щоб утішити батька у горі, нема того, щоб хоч чужим допомгти при тому скрутові. Де ж, ми великий пан — кадильницю за попом треба нести, а ми — не робітниця, не наймичка, ми — важна птиця — паламарка! У-у! прокляті! прокляті! Нема на вас мого благословення! Чужим усе

оддам, а вам дулю під ніс! — гукнув Грицько і, вхопивши шапку, мерщій напрумався у двері.

У хаті стало так тихо, мов нічого й живого не було. Оришка і Христя сиділи похнюпившись, Горпина, припавши до столу, струшувалась, мов у лихоманці, Федір блідий ходив та тер руки, один Василь Кравченко весело позирав з-за столу своїми сірими лукавими очима.

— Чудасія, та й годі, — здвигуючи плечима, промовив він. — Нащо його благословення? Коли б добро своє віддав!

— Нащо ти привів його сюди? — скрикнула нестямно Горпина, придавлюючи стіл головою, мов вона хотіла його продати. — Ще нам мало прийшлося від його витерпіти? І докорів, і догани. Захотів ще, щоб прокляв він нас у нашій хаті!

— Хто ж знав! Хто ж знав? — глухо замовив Федір, тручи руки. — Я ж хотів як краще, а вийшло...

— Не буде між вами ладу. Не буде добра, — схопившись, мовила Оришка. — Прощайте! Поїдемо, — повернулася вона до Кравченка і не пішла — поплигала з хати.

— Поїдьмо, поїдьмо, — хапаючись за шапку, мовив Кравченко. — Бо час і обідати, аж кишки підвело.

Горпина тільки тоді догадалася, про що вона забула.

— Тіточко! тіточко! — заплакана кинулась вона надвір. — Постійте, подождіть, хоч пообідаєте з нами. За цим проклятим клопотом і розуму збудешся!

Федір і Христя zostалися одні в хаті. Поки Христя збиралася собі в дорогу, Федір одно, знай, ходив. Як же Христя, передавши Петруся дівчинці, напрумилася йти, Федір став напроти неї, прикро подивився своїми засмученими очима, скрикнув: «Отак у нас завжди! Господи! Господи!..» — і нестямно схопився за голову руками.

У Христі серце перевернулося, сльози затремтіли на очах. Перша думка, що вдарила її в голову, була: «Певно, Федір її признав, бо так прямо випалив перед нею своє признання...» І вона, похнюпившись і не сказавши йому ні слова, вийшла з хати.

На сінешньому порозі вона стріла Оришку, Кравченка і Горпину. Горпині таки довелося уговорити бабу зостатися пообідати.

— А ми вертаємося. Просить Горпина обідати, — сказала їй Оришка.

— Я вже не знаю, чи вгоджу чим панночці. Просила б провідати мужичої страви. Колись забився до нас слідователь. Такий гарний пан, дякував. Прохали б панночку. Чим багаті, тим і раді... — заговила Горпина перед нею, рвучи слова.

— Та панночка хоч посидять. Ми швидко се діло порішимо, бо кишки аж кавчать, — сказав, сміючись, Кравченко.

— Про мене не турбуйтеся. Я посиджу, подожду, — сказала Христя і собі вернулася за другими.

Горпина така рада, не здержалася і кинулася поцілувати Христю у руку. Христя помітила і підставила губи. Дві давні подружки поцілувалися. «Якби ти знала, кого цілуєш! — подумала Христя. — Чи цілувала б?»

Не менше зрадів і Федір, як вони вернулися. Засмучений та збитий з пантелику, він зразу ожив, заметушився, забігав.

— Прося вас, сідайте. Я на хвилину, я зараз — і він кудись побіг з хати.

Поти Горпина розсадила гостей та вийняла пироги з печі, і Федір уже звернувся. З одної кишені він витяг пляшку горілки, а з другої — щось друге, червоне і поставив на столі.

— Ви не повірите, як мені оця спірка у печінках сидить. Та не проходить тижня без того, щоб отакого не скоїлося, — пожалівся він. — Тільки й забудешся, як добрий чоловік приб'ється до хати та розговорить. Спасибі вам, що вернулися. Ануте, лиш, вип'ємо по чарці. Се повинна бути добра горілка. Ач, жовта яка.

— Вистояла?! — граючи лукавими очима, сказав Кравченко.

— Жид казав, що давня. А Бог його знає, яка вона. — І, наливши в чарку, він першу підніс бабі.

— У кого в руках, у того й в устах! — одказала та, одводячи чарку рукою.

— Жінко! Десь у нас і друга була чарупина. Ке, лиш, сюди та попотчуй панночку. То ж я для їх купив пляшку тернівки.

— Для мене? — червоніючи, спитала Христя. — Марно ви і втрачалися. Я не п'ю.

— Не можна, наша панночко. Хоч пригубте, — потчуючи, прохала Горпина.

— Ось я поцокаюся з панночкою. Будьмо здорові. Хай наші вороги вигибнуть, — і Федір, цокнувшись чаркою, зразу вихилив. Потім попотчував бабу і Кравченка.

Христя надпила трохи і поставила. Тернівка здалася їй такою смачною. Вона, здається, ще ніколи нічого смачнішого не пила.

— А справді добра, — сказала вона.

— То просимо вас викушати всю, — кланяється Горпина. — Та й піріжечком заїсти. Піріжки з свіжим сиром, і сметана свіжа.

— Хіба з вами, — сказала Христя, беручись за чарку.

— І я вип'ю, — і Горпина потяглася до горілки. Сама з півчарочки випила і других попотчувала.

— Хай нашим ворогам така шибениця! — скрикнула Христя, вихиливши чарку і вибризнувши остатню краплю поверх голови.

— О, наша панночко! наша голубочко! — скрикнула Горпина і, прихилившись до неї, цмокнула у плече. — Мов ви між нами родились, так знаєте наші звичаї та поговірки.

— За се не стид ще по чарці випити! — сказав Кравченко.

— Випити! Випити! — скрикнув Федір і почав знову потчувати.

Після третьої усі зразу загомоніли весело та гучно, так, мов бджоли в улику перед роєм. Недавньої сварки і признаку не було. Федір розказував усякі приповідки за дяків, за попа, Горпина утішалася перед Христею своїми дітьми, котрі на полу натоптувались пирогами. Кравченко розповідав про всякі плутні, хто кого обдурив, хто нажився, і завжди вихвалював мистецького плутягу. Одна Оришка з посоловілими очима, мов та сова, мовчки позирала на всіх. Христя після двох чарок тернівки розчервонілася — мов макова квітка виглядала з-за столу, а очі її так і плясали. Вона ще ніколи не почувала, щоб їй було так гарно, так любо. Все те давнє, що вона кинула у селі, тепер вернулося до неї і так встало, пестливо-правдиве і рідне, воно робило її на хвилинку щасливою. Оце б і їй так було. І вона утішалася б своїми дітьми, як утішається Горпина, і вона турбувалася б коло свого господарства, як і ся турбується. А тепер?..

— Доброго здоров'я всім! З неділенькою святою! — почувся від порога жіночий голос.

Зирк — чорна Ївга ускочила в хату. Не вспіли їй одказати на привіт, як вона, позирнувши по хаті, спитала:

— Що, старого у вас не було?

— Ні, був, — сказала Горпина.

— Та куди пішов?

— За тобою, — гукнула Оришка.

— Ох, мені лишенько! Ми, значить, розминулися! Побіжу ж за ним, — і, повернувшись, мерщій вискочила в сіни.

Неждане Ївжине навідування на який час перервало веселу бесіду.

— Чи бач, яка жалібниця знайшлася! — гарикнула баба і сплюнула.

— Отак, тільки кого чужого забачить, зараз і біжить дознатися, що робили, — жалілася Горпина.

— Вона нас, спасибі їй, не забуває, — сміється Федір.

— Погань, — гарикнула баба.

— Та хай. Не руште. Краще вип'ємо, — беручись за пляшку, каже Федір. — А ти, Горпино, давай нам борщу, каші... Всього давай, що напорала.

До борщу ще по одній випили і знову розвеселилися. Гомін та регіт не стихає ні на хвилину. Оришка, вихиливши пів третьої, зовсім знемогла, очі їй сплющуються, голова так і хитається з боку на бік, бере ложку і держалном у борщ умочає. Всі регочуться, і Оришка сама з себе сміється.

— Випила... випила, — нетвердо вимовляє. — А все своїм ворогам не піддамся, не піддамся... Ось тут вони у мене сидять, — показує стулену руку. — Я не Горпина, що всім мовчить. І не Федір, що їх оббігає. Я знаю їх і думку.

— Які ж у вас вороги, бабусю? — питає Горпина.

— До чорта у мене ворогів. Усі в мене вороги. І чоловік — ворог. Хіба я за його залюбки йшла? Хай умиється. Не таким стидким моє личко цілувати... — і стара усіма своїми зморшками усміхнулася.

Усі засміялися, а Кравченко найдужче усіх.

— А ти в мене не регочи, — повернулася до його баба. — Ти у мене в жмені. Як жабу ту розчавучу. І ти не регочи, Федоре, я знаю, що ти крізь сльози регочеш. І ти, Горпино... А ти, — повернулася вона до Христі, — твоє ще тільки заснувалося. Ти смійся, смійся... А я все знаю. — І стара, переставши усміхатися, підвелася і почала пророкувати: — Тебе горе жде. Тяжке горе тебе жде. Я знаю, я все знаю.

— Що ж ви знаєте? — дивлячись зляканими очима на страшну бабу, спитала Христя.

— Те знаю, — почала Оришка знову пророче, — що спати хочу, — і, усміхнувшись, посунулася з-за столу. Не дякуючи, не помолившись, вона додиралася до полу і уклалася аж поза дітьми спати.

— Знемогла старенька. Випила лишню, — зітхнувши, сказала Горпина і кинулась тітці помостити.

Обід скінчився. Кравченко і Федір пішли надвір походити, сучка посмоктати, а Горпина і Христя zostалися у хаті. Поти Горпина посуду мила, Христя думала над сьогоднішнім бабиним пророкуванням. Її вид страшний, її голос гучний — все це не мало уразило Христю. До того і саме пророкування: «Твоє ще тільки заснувалося...» Що воно значить? Та вп'ять: «Тебе горе жде, тяжке тебе горе жде». Почім вона знає, що мене жде? А каже — мов певно знає... і Христя почала перебирати своє життя. Що воно? Ціла черідка утрат та горя, ціла вервечка випадків, котрі піднімали її угору на те, щоб опустити сторч головою. І тепер хіба не те саме? І тепер вона не холодна і не голодна, і сита, і вкрита. А що буде завтра? Треба Колісникові тільки слово сказати — і вона опиниться на улиці. Спершу, не зучена до розкоші, вона знову

стала б до діла, помаленьку і тоб хліб їла. А тепер? Вся сила її в красі. Не будь уроди — і зразу вона ніщо. Доки ж їй так скитатися, доки сидіти сьогодні вище свого пір'я, а завтра летіти на саме дно глибокого яру, де тільки грязюка та смердота? Їй так хотілося покою та рівного життя, хоч такого от, як Горпина живе. Бувають і в неї гіркі часи, тяжкі хвилини — от і сьогодні. Прийшов свекор, збив бучу, уколів не раз її так боляче. А проте — її ніхто не лишить того, що вона має. Вона знає сім'ю свою, свого Федора, і люди знають, що вона Федорова жінка. А я? Сьогодні панянка, а завтра... може б, ніхто не став і балакати з нею, якби дознався, хто вона.

Сум та туга дужче і дужче давили її серце. Їй хотілося перед ким-небудь висповідатись, вимовити своє лихо.

— Горпино! — почала вона сумно.

— А що скажете? Може, і ви спочили б? — спитала учасливо Горпина.

— Ні. Я тобі, Горпино, хочу щось сказати. Таке сказати, таке... Може, ти, як почувеш, то мене і з хати виженеш.

— Оце, як ви страшно почали, — сказала Горпина. — За віщо б я вас з хати виганяла?

— А може, й буде за що. Ти не знаєш. Я тільки одного у тебе попрошу. Не скажеш ти нікому того, що я тобі скажу?

— Кому б же я сказала?

— Як кому? Може, у тебе хто з жінок подруга є? Чоловікові...

— Нема в мене нікого ближчого, як ото діти, — указала Горпина на дітвору, дивлячись якимось чудно на понуру Христю.

— А побожишся, що не скажеш?

— Та що се ви? Господь з вами! Хіба чию душу загубили, так я й сама не повірю.

— Не чию-небудь, Горпино, а свою загубила. Ти знала коли-небудь Христю Притиківну?

— Аякже. Ми ж з нею дівували, товаришували.

— Де ж вона тепер, не знаєш?

— А ви хіба її знали? — спитала Горпина.

— Знала. І мені хотілося б знати, де вона тепер.

— Де? Господь її знає, була колись дівка гарна і з себе красива, та, видно, лихо з'їло її, що не вертається. Батько її змерз, мати умерла. Там щось і мій свекор не без гріха. Давня то річ — забулося. Знаю тільки, що Федір, мій чоловік, замолоду кохав її. А батькові не хотілося. От він і почав гнати на їх. Поті гнав, поті гнав, поті з села вижив. Перейшла Христя у місто служити... Потім чутка ходила, що Христя задавила хазяйку. Волочили її...

І знов вона була у селі, ховала матір, а потім як пішла, то вже її ніхто ніколи і не бачив. Федір раз був у місті та, вернувшись, розказував, що буцім вона з паничем зналася. А пані помітила та й вигнала з двору.

— А худоби ніякої після батька-матері їй і не залишилося?

— Худоба... Яка ж худоба? Знаю, що був город і наділ був. Видно, Христя припоручила все те Здорові, там коло їх Здір жив. Здір і володів ними. Люди кажуть, що буцім він з того і розжився. Тепер багатир став. Коли їхали тією стороною, то бачили його будинок, дранню критий, забором обнесений. Пан паном... Він у нас у церкві титарем. Своє старе дворище продав, на нове перейшов, а от уже не знаю, Притичине чи продав, чи так попустив. Тепер там жид шинкує.

Христя слухала, нахилившись.

— Отак, — сказала вона, — у Христиній хаті жид шинкує, а в душі — християни.

— Як саме? А ви ж коли і де знали Христю? — спитала Горпина.

— Де? — сказала та і підвела свою голову. — Хіба ти мене, Горпино, не пізнаєш? Хіба я так перемінилася? Я ж і є Христя. Та сама Христя, що колись жила між вами. Бач, тепер яка я стала.

— Ти... ви... Христя, — забелькотала Горпина, дивлячись на Христю. Мертвого виходця з того світу, здається, не так злякалася б Горпина, як тепер злякалася Христі.

У ту саму мить проснулася Оришка.

— А що, вже пізно? Не пора б їхати? — спитала.

— Пора, пора, — заговорила перша Христя.

А тут Кравченко і Федір на двері.

— Василю! Пора їхати! — повернулася до його Христя.

— Я сам за тим ішов. Їхати, то й їхати. Зараз коня прилаштую.

І він пішов з хати. Через півгодини вони поїхали. Намучилася Христя ті півгодини. Вона все сиділа в хаті і стерегла, щоб часом Горпина не завела з бабою річ за неї. Горпина собі як у воду опущена... Коли вже сіла на віз і виїхала з двору, Христя вільніше здихнула.

VIII

— Тепер я вас іншим шляхом проведу, щоб ви бачили всю Мар'янівку, щоб ви знали, яка вона є! — сказав Кравченко, як вони усілися, і повернув свого Невіру до церкви.

Вони проїхали тим шляхом, що вів з міста через Мар'янівку. Знайомий той шлях Христі, добре знайомий! По йому бігали

її малі ноги, вона і переміряла його ще дівкою, швендяючи з села у місто, з міста додому. По сьому шляху її Кирило у найми одводив, по йому напасть котилася слідом за нею. Отут вона з селом колись прощалася, а там материну домовину стріла. Доїхали-таки її добрі люди, добило те лихо, якого вона сама не сподівалась, понесло у рідне гніздо. Все то нерадісні споминки, невеселі думки!

За майданом повинна бути і її хата. Де вона? Тепер тут ціла улица, а колись вона кінчала село. Ото Карпів двір. Карпа Здра... Він, він. Біля його і їх хата. Невже та довга будівля, над котрою висить на хмизині пляшка, її колись оселя? Місце те, та хата незнайома: доступ до неї не через хвіртку, а прямо з улиці; там, де колись у неї був квітник, рожа високо піднімалася угору, барвінок слався по землі, тепер голе бите місце, і замість вікон — двері у хату. Рудий жид стоїть на порозі і прикро позирає на їх Невіру, що так прудко котить шляхом. Що то він, зориться на коня-скакуна чи дивується, чому сі прочани не звертають до його шинку?

Христю ще більша туга пройняла, коли вона уздріла своє дворище. Її пригадалася недавня розмова з Горпиною. У її хаті — жид шинкар, а в душі — християни... Хіба не правда? Свята правда! Он куди воно ішлося, он до чого привела її сліпа доля. І це після того, що вона перетерпіла, що їй прийшлося пережити! Он для чого її родили, годували, кохали!

Життя стало перед нею своїм гострим ребром. По йому високі гори та глибокі яри. Тільки що збереться вона на самий шпиль, як уже знову летить сторч головою. Де ж їй пристановище? Де той спочинок, під котрий склоне вона свою задурену голову? Там, у землі, де батько-мати, де всі уже не одну сотню літ лежать та тліють? І для сього жити, для сього мучитись, терпіти?! «Ох, життя, життя!» — зітхнувши, прошептала вона і склонила свою молоду голову на високе лоно. Так клониться розцвівша квітка додолу, так гнеться її тонке стебло.

Всю дорогу Христя була смутна та невесела, наче у воду опущена, нікому слова не проронила, ні до кого не обізвалася. Як склонила голову, коли виїхали з Мар'янівки, та й до самого Куту не розгиналася. Ні широке поле, прикрите промінням западаючого сонця, ні дрімучий ліс коло Куту, ні самий Кут хороший, як картина, не підвели її голови важкої, не зняли на себе її похмурого погляду. Коли на серці лежить важкий камінь, коли в душі темнота і тільки одні думки, як сичі, заводять свої страшні заводи, то і краса світова не збуде веселої споминки, не звеселить затуманених очей.

Їй ще тяжче стало дома, ще безодрадніше, коли вона глянула на свою клітку, у яку заперли її, обкувавши золотом, нарядивши в дорогі убори. А тут ще і Оришка підогріває: то забіжить з одного боку, прикро погляне, то з другого — допитується, чи сподобалося у Мар'янівці.

— Аякже. Сподобалося, сподобалося! — одказувала Христя, щоб хоч чим-небудь одмогтися від Оришки.

Та така й та, щоб від неї одмогтися.

— Що тепер у ній гарного? Побачили б ви її літ тридцять назад, коли ще панщина була, пан сам жив на селі. Що за весело було у панському дворі — хліб свій, горілка своя, музика своя... Їж, пий, хоч розпережися, а гуляй — скільки твоєї мочі! І людей тоді менше було, і люди кращі. Усе вкупочці, одно одного держалися. А пішло що накриво, коли хто почне одлучатися — пан зараз на сторожі. І вже винувате не просися і не молися.

І Оришка весело повідала Христі, кого і коли на стайні били, кого у дибки садили, кого у москалі завдали. Як одній жінці за крадіжку молока присудили цілий вік носити на шиї невеличкий глечичок, який нарошне заказали гончареві зробити. Як матір чорної Ївги, коли дізналися, що вона непутня виходила заміж, — сам пан і дізнавався, — присудили обстригти, обмазати дьогтем і обтикати пір'ям і так водити голу по селу. Люди казали, від того у неї така чорна і дочка уродилася.

То були страшні споминки, гіркі перекази. Христя аж жахалася від їх, а Оришка — байдуже... Її очі горіли, старе лице займалося радістю. Їй, видно, весело було згадати свої молоді літа, ті давні випадки, від котрих Христіна кров холола в жилах.

— Отак-то колись було! і добре було. Старший між людьми був, котрий здержував їх. А тепер — усе те розлізлося, все розпливлося, як стара одежина. Той туди, та туди, не знайдеш, де рукав був, де поли, де спина. Все пішло врозтіч. Все стало одно проти другого, як ворог кривий... Кожний так і стереже другого, як би насісти, обаранити, одняти. Не розберешся у такій сутаніні, хто свій, хто чужий. Всі чужі, кожен сам собі!

Так повідала Оришка своїм глухим голосом, сидячи з Христею у світлиці перед самоваром і потягаючи солодкий чай. Христя сиділа, зігнувшись над своїм стаканом, слухала ті сумні приповідки, і перед її очима розстиалося ще непривітніше, ще гірше життя. З давнього-давню і до сього часу воно розверталося перед нею своєю страшною стороною горя та утрат тисячів, сотнів тисяч тих, кого сліпа доля обдарила своїм щастям. Яка ж вона? Колись-то були одні пани, а тепер... тепер багачі, дуки, що

нагарбали грошей всякими правдами і неправдами з того ж таки безталанного люду, який робив колись на пана.

— Що ти тут мелеш своїм дурним язиком? — обізвався Кирило, увіходячи до їх у хату.

— А твоє яке діло? Сам дурний, то й усіх робиш дурними, — гарикнула на нього Оришка.

— Де ж пак, розпашекувалася, що за панства краще було. Слухав я, слухав з кухні та й обридло мені слухати. Піду, думаю, хоч спину трохи.

— Звісно, за панства було краще! Звісно, за його було! Ти жив собі десь за двором, блукав там по полях, що ти бачив? А пожив би ти в дворі, побачив, що там було. Де тепер є так, як тоді було?

— Що, тепер водять з глечиками жінок по селу за те, що, може, яка для своєї дитини узяла кухлятко молока? — спитався спокійно Кирило.

Оришка так і приснула:

— Так і слід було! Не крадь чужого. Тепер не водять, зате ж і крадіжка всьогосвітня. Хто тепер не краде? І мала дитина й та норовить стибрити, що легко лежить.

— А вимазують вашого брата дьогтем, як чорної Ївги матір мазали? — усміхнувся Кирило.

— Зате ж і повій тих наплодилося! — гарикнула знову Оришка.

Христю наче що ножем ударило в саме серце, вона аж кинулася. Повій, повій — аж свистіла їй у вуха та назва. Це і вона повія. Так, так... повія. Віється по світу без притулку, пристановища, від одного до другого.

— А тоді їх хіба мало було? — питає покійно Кирило.

— Тоді хіба так було? Не вспіє на ноги підвестись, материне молоко коло губів не обсохне, а вона вже з москалями водиться.

— Тепер хоч сама водиться, а тоді на вервечці водили.

— Водили, та не було того, що тепер, — під тином здихають, по жидах, мов червиві собаки, шляються.

— Та ти краще скажи — то ваша така пелька прожорлива, утроба навісна. Здержки на вас нема, он що! Тоді вас силою водили та й привчили бігати так, що тепер ви і самі, як піняві, мчитесь, та тоді хоч плакали, а тепер регочетесь.

— Брешеш, стидкий! брешеш, бридкий! вонючий! смердючий! тьфу! тьфу! Пугтям слова сказати не вміє! — стрибнувши, скрикнула Оришка і кинулася з хати. — Хоч би панночки пострамився! — на ходу додала і скрилася в темноті сіней.

— От тобі й на! — розвів руками Кирило. — Вибачте мене, панночко. Сама на таке навела та ще і мене страмить. Отак, як бачите! Дурна, зовсім дурна баба! Їй одній, може, й добре було за панства, так вона дума, і всім так.. Тепер, правда, трудно, дуже трудно жити, так те ж хоч знаєш, що ніхто не стоїть за твоєю душею, ніхто тебе ні арапійком не вчисте, ні на стайню не поведе. Бува, правда, і голодно, і холодно, зате вільно. Вільно тобі як хоч жити: боїшся Бога — по правді живи, а не боїшся — ну, тоді як знаєш.

— А хіба баба Оришка неправду сказала, що тоді ви знали одного пана і його береглися, а тепер кожного стережись, — обізвалася Христя.

— Та, бачите, і тут є трохи не так. Боялися пана, правда, боялися, та й свого-таки брата стереглись, щоб не підкусив, бува, перед паном. І тепер стережись. Тоді тільки шкури стерегли, а тепер — кишені. Он у чім усе діло.

Знову перед Христею одкрився інший світ, інший погляд на життя, не такий гіркий та непривітний, який лила баба Оришка. Досі їй нічого такого і в голову ніколи не западало. Тепер вона почувала, як з хвилинами старішала на цілі десятки літ. Їй стало якось ясніше на душі, веселіше на серці, вона наче росла, піднімалася, виростала цілою головою вище всього миру і озирала людей з своєї високості.

— Може, й ви, Кирило, вип'єте стакан чаю? — ласкаво запитала вона його, бажаючи побалакати з таким утішним чоловіком. Їй пригадався той час, коли її Кирило одводив у місто на службу. Як він і тоді її утішав і яким він добрим здався.

— Коли ваша ласка, панночко, то можна стаканчик випити, — одказав Кирило.

— Сідайте ж. Я зараз.

І Христя метко налила Кирилові чаю і посунула до його.

— Сердита моя стара, палка, як порох! — почав Кирило. — А все скажу, що дурна. Якби вона звідала те, що мені приходилося звідати, може б, і порозумнішала, а то — баба, та й годі. Примірно, каже, тепер гірше стало, чим колись давно було. Ну, гірше, то й гірше. Та хоч сама ж ти не роби людям гіркого. Ніт же, по її гірко, а вона ще й сама гірчить.

— Як сама? Кому ж вона яке лихо заподіяла? — здивувалася Христя.

— Хіба мало було! Та от і ви бачили недавнечко. Підбила ж пана ставок та городи Вовкові та Кравченкові віддати. Звісно, воно на перший погляд і добре — то землю дурно володіли, а то оренди сімдесят п'ять рублів дає. Тільки, по-моєму, воно не

по-божому... ні, не по-божому. Панові воно нічого не стоїть, а слобожанам то потрібна річ. Дуже потрібна річ, хоч семидесяти п'яти рублів і не стоє.

— А чого ж ті сімдесят п'ять рублів дали? — спитала Христя.

— Щоб ті кровопії не дали! Вони знають, де раки зимують: не на молоці, то на сироватці своє здобудуть! Їм треба громаду скрутити. От що їм треба. Без сього вони б не скрутили, бо в людей і водопій свій, і город є. А тепер скрутять. Та вже такі як піймають у лапки, то хоч би з душею пустили. Шкода людей! Не по-божому. Ні, не по-божому! — замовив Кирило, припадаючи до чаю.

— Та я ще й другого боюся, — передихнувши, почав Кирило.

— Чого? — спитала Христя.

— Коли чоловікові нічого теряти, то він на все рішиться.

— На що ж? На що? — запитала швидко Христя.

— На все.

— Як, і зарізати можуть?

— Та як різати, то то, певно, і самому треба виставити. А от темної ночі півня пустити, то інша річ.

— Як то півня? — не догадалася Христя.

— Так. Позвозять, примірно, хліб у тік. Тільки що збираються молотити, а тут не знать звідки огонь узявся — і все дощенту згоріло.

— Так вони підпалять? — злякавшись, скрикнула Христя.

— Я не кажу, що певне се вони зроблять, тільки у других буває. Коли з ними не по-божому, то й вони не по-людському! — додав він, допиваючи чай. — Спасибі вам, — подякував Кирило, підводячись.

— А може, ще стаканчик? — попитала Христя.

— Ні, дякую. Пора спати, бо завтра рано вставати. На добраніч вам! — уклонившись, сказав Кирило і пішов з хати.

Христя зосталася сама у хаті. Сама біля самовару, над стаканом чаю, котрий, недопитий і холодний, стояв коло неї. Нащо його допивати, коли ні з ким допити? Одинокa, з своїми самотніми думками, вона сиділа за столом. Від нагорілої свічки здіймався неясний світ, з дверей і розчинених вікон розливався морок по хаті, ходив легенький вітерок і хитав той світ і ту темноту, а разом Христині думки... А вони, наче голуби, розсипалися по сірій сутанині кутків і звідти світили то темними очима пригаданих людей, то обзивались до неї своїми глухими голосами.

Ще ніколи Христі так не було, як сьогодні. Випадки цілого дня і перекази вечора становили її в такі постанови, в яких вона

досі ніколи не була або ніколи не звідувала. Життя, справжнє життя заглядало їй у вічі своїм суворим поглядом, будило такі думки, котрі ніколи не западали в її голову, здіймали такі питання, котрі вона досі ніколи не чула. Одинокa, на всім світі одинокa, тепер повинна розібратися серед своїх важких думок, повинна рішити, що вона серед сього бурливого моря, куди їй напрямити свій легкий човен по кипучих хвилях життя? Важкі то питання! І з могучим розумом людям часом не під силу, а то їй, безталанній, наодині! Недаром сунуться її безсилі руки з столу на коліна, клониться і пада важка голова на високі груди, бліда неміч укриває рожеве личко, закриваються ясні очі. А думки підхопили на свої легкі крила і мчать, мчать ген у різні сторони; то ткнуть її у пройшлу бувальщину, освічуючи іншим світом, — то вона була гірка та непривітна, а тепер здається ще непривітнішою, бо винуватить сама себе Христа у таких випадках, в яких вона не почувала себе винуватою... То зостановиться на теперішньому часі — і здається він їй такий обридлий та безодрадний. То знову понесеться у будучину шукать місця для себе. Почувалося — нема їй місця такого, немає кутка нагрітого! Повія... Повія... як вітер віється по полю, як птиця носить по вітру, так вона по білому світу. Розумний чоловік Кирило, та не дурна і баба Оришка. Одним словом, наче тим ножем, очертила вона її безталанне пробування на сьому світі. Кирило каже, вона дурна. Ох, не дурна вона, а страшна. І говорє якомсь страшно, наче у душу залазе, і слова каже троючі, до самого живця тими словами проймає. «Відьма вона, відьма... через те і пророкує», — рішає Христа і сама струшується. Голова її клониться все нижче, сама вона згинається все дужче, наче хоче удвоє перегнутися, у клубочок скотитись, щоб не дивиться на хату, бо там у глухих кутках засіли її живі думки, манять її глянути на себе, кривляться і кепкують із неї.

Свічка зовсім нагоріла: довгий гніт, наче палець, виглядає з синьої горошини світу і туманить і без того сумні померки хати. Це зразу щось тріснуло, світонуло. Христа кинулась, підвела голову. Криваве зарево пожежі здіймалося з-за гори, з слободи і осіяло усю хату. Христа від нестямку кинулась до вікна. Серед чорної темноти наче що роздимало страшенними міхами горно, палала хата унизу, над самим ставом. По його сонній хвилі одбивалися, бігали огненні струмочки, з боків жовтіли своїми оселями хати... Щось десь залопотіло, неначе побігло... собака страшенно завиває, ревнула скотина із жаху. Ось і нестямний гук людського лементу роздався над сонною слободою і завихорився разом з цілим оберемком огненних язиків та іскор, що шугонули

у темне небо з горілої хати. Ось знявся чорний дим, заклуботав серед ясного багаття, по обік першого піднявся другий огонь, наче з пекла дихнуло довгим огненним язиком, лизнув темну околицю неба... То вже щось друге зайнялося — не видко, повітка чи хата, тільки щось друге. «О людочки, рятуйте!» — почулося Христі, і в першу мить вона мала була кинутись в вікно на поміч, та, спохопившись, повернулася у двері... На бігу вона зачепила стул ногою; дубовий і важкий, він, наче зважніло, грюкнувся додолу. Страшний стук пройшов по всьому домі. Христя нестямно скрикнула і впала. Розхристана, розкуйдана, без очіпка, Оришка перша ускочила в хату до неї. Наче кішка, вона стрибнула через поріг і замерла від нестямку, повернувши своє хиже лице до вікна. Страшна вона: в неї скандзюбилися ноги, очі вивело з лоба, і в її темних зрачках, мов на ножі, виблискувало червоне зарево пожежі. Христі здалося, що настав Страшний суд і сам Луципір виліз з пекла і став коло неї... Вона, припавши ниць до долівки, сама не пам'ятала, як страшно на увесь дім лементувала.

— Що там таке? — почувся неспокійний голос Кирила, і він убіг у хату.

— Ті-і... лишечко! — тільки і вимовив він і зараз кинувся до Христі. — Панночко, панночко! Оханіться! Господь з вами! То на слободі горить, від нас далеко. Не бійтеся.

Людськеє тихеє слово, слово утіхи, покоєм війнуло на неї. «Це ще не Страшний суд, коли такий ласкавий голос роздається біля неї», — подумала вона і, хоч не вставала з долу, оже затихла.

— Устаньте! Господь з вами! Нуте, я вас підведу! — сказав Кирило, беручи її під руки.

За поміччю його Христя устала. Він мерщій постановив стула, і вона, як вальок глини, повалилася на його.

Вона сиділа якраз лицем до пожежі. Поперед неї у страшній нестямі закостеніла Оришка, ззаду, держачись за стула, стояв Кирило. Він стеріг її, щоб вона знову не впала.

А пожежа все розгорялась та розгорялась. По сторонах тих двох високих куп огнів здіймалися нижчі, зливалися і страшенно іскрили. Та тепер уже не так було страшно. Чутно, що прокинулись люди, з безнадійним криком і лементом чулися голоси помочі і рятунку: «Води! Води! Мерщій води! Де відра? Давай сюди відра! Лий! Ламай тини! Налягай! Налягай!..» І тріск, і ляск, шкварчання води — все те злилося до купи.

— А як по моїм примітам, то се Кравченко горить, — сказав з-за спини у Христі Кирило.

Оришка, неначе хижа птиця, повернулася до його і зразу кинулася з хати.

— Ку-уди! — гукнув Кирило, ухопивши ззаду за сорочку. — Ні з місяця!

Оришка, застогнавши, ухопилась за лице руками.

— Ох, він... він... Запалили... запалили... — зашипіла вона своїм глухим голосом.

— Хто запалив? Кравченка запалено? — боязко спитала Христя.

— Та не слухайте дурної... Ще хто його знає, від чого то пожежа, а вона вже плеще «запалили», — сказав Кирило.

— Запалили, запалили! — не вгаває Оришка, бігаючи від нес-тяму по хаті. — Далєбі, запалили! Не я буду, коли не запалили! Де тому огню узяться? Юдами запалено!

— Та перестань, чортова сорока! — скрикнув Кирило на неї. — Мов той дурень товче воду — одно своє: «Запалили! запалили!»

Кирило такий, що побігти б і на слободу порятувати, так дво-рище ні на кого покинути. Дві одурілі від ляку баби були небез-печними сторожами, так що й коло їх, наче біля малих дітей, приходилося ходити, доглядати. Кирило то вговорював Христю, то гукав на Оришку, поки огонь, не зробивши свого, почав помалу стихати. Його несита жага та ненажерливість, ковтнувши своє, притомилися, довгі язики уже не здіймалися вгору, не лизали чорного неба, а купою багаття трусилися на самій землі. Зате тепер гомін людський, їх крик і гук росли, ширились. Здається, вони зраділи, що здолали ненаситного звіра, і зразу всі загомоніли у сто язиків, загукали у сто ротів. То був неясний гомін і гук, але він давав ознаку, що вже минулася та лиха година, що його знімала, що настав інший час, час запомоги та клопоту про минуле.

— Утихло, слава Богу! — зітхнувши, сказав Кирило і пішов з хати.

За ним слідом почовгали Христя і Оришка. Усі троє вони зійшли над гору і стали.

Унизу над ставом по землі купою золи і огню розкинулась чимала пожежа. Сині зайчики бігали по ній із краю в край, під-скакуючи знічев'я угору. По ліву руч ставок миготів своїм чорним плесом, на його холодній та тихій хвилі, у його безодній про-зорості, наче у дзеркалі, відбивався червоний огонь. Здавалося, горіло і зверху землі, і зісподу. Кругом ставка, по березі і геть поза пожежею, начіплялося люду-люду — баби, жінки, діти чорною стіною стояли і дивилися, як за поміччю чоловіків боролися дві страшні сили — огонь з водою. А поверх усього у темному мо-році ночі під чорним небом віялось, жевріло зарево, досвічувало робітникам своїм червоним світлом, даючи ознаку далеким людям про чиєсь тяжкеє нещастя.

Аж ген за північ, коли пожежа стихла і зарево згасло, змогла тільки трохи заспокоїтися Христя і лягла спати. Їй не спалося: пригадувались пророчі бабині слова до Кравченка ще в Мар'янівці: «Ти не регочи, бо ти в моїх руках...» І Кирилове слово справдилося: Кравченкове добро перше пішло догори куривом... Оришка каже: «Запалено». Хто ж запалив? Кому б більш запалити, як не своїм? То, певно, на йому мстилися за ставок та городи. За що ж на йому? Чим він винуватий? Хіба він ним володіє, розпоряджається? Чи це предосторога тим, хто володіє? Страшна предосторога! А яка ж буде кара? І крізь сонне забуття Христина думка забігла вперед, малює картину другої пожежі, пожежі панського дворища... Христя прокидається і, перехрестившись, знову лягає. Сон колише її, а перед очима — огонь... Палає палац від гори і до низу, куріє садок, укритий жовтим димом, репетує Кирило, просячи заповоги, а внизу люди гомонять, чується їх регіт великий. То вони регочуть з чужого нещастя! Знову прокинулася Христя.

Блідий світ носився над сонною землею. Край синього неба зашарівся, як сором'язлива дівчина від вільного парубочого слова, і пташача пісня глухо бубонить у шибки зачинених вікон, доноситься до неї тихим та утішним щебетанням. Тихую радість почула Христя у своєму серці. Як ясна іскорка серед темноти, зажеврила вона на самому дні її заляканої душі, забиваючи гіркі споминки про вчорашнє. Христя мерщій скочила з ліжка і стрибнула до вікна, щоб дихнути пахучим ранковим повітрям. То була даремна надія! Не свіже повітря її привітало, а з гар'ю та чадом. Вчорашнє страшидло встало перед нею уразуюче та люте. Жовтий дим, змішаний з раннім туманом, будив гірку споминку. Разом стихла та тихая радість, що зачиналася в серці, сумні думки обізвалися замість неї, і з ними прокинулася жіноча цікавість. «Тепер, коли видно, я хочу подивитися, що там було», — сказала вона сама собі і направилася в кухню, бо звідти доносився до неї гомін.

Кирило й Оришка вже встали. Оришка вешталась по кухні, Кирило стояв в кутку перед образами і вголос молився. То його глухе буботіння доходило до Христі в світлицю.

Христя, щоб не перебити часом Кирилові молитви, поткнувшись на поріг, повернула знову в світлицю, не сказавши нікому ні слова.

— О, і ви, панночко, встали, — обізвалася, наганяючи її, Оришка. — Рано, рано. Пізно лягли, рано встали. Вам чого треба?

— Та я хотіла умитися, бабусю.

— Умитися? Можна. Чому не умитися? — і Оришка заметушилась коло мисок та кухлів.

— Чого ж се ви так рано знялися сьогодні? — спитала Оришка, даючи вмиватися. — Тепер тільки б спати та спати. Надворі такий сморід від учорашньої пожежі, що гуляти годі.

— Я хочу піти подивитися на те нещастя, — зітхнувши, сказала Христя.

— Подивитися? Гаразд. І я піду. Може, чим заспокоїмо Кравченка. У бідного все погоріло, і кінь, кажуть, згорів. Той кінь, що ми їздили у Мар'янівку. Невіра. Добрий кінь і біжить добре, та й згорів. Усе, все погоріло, насилу самі вихопились з душами, — торохтіла Оришка.

Не забарилася Христя умитись, вдягтися, і ще сонце тільки-тільки що послало назустріч сонній землі дві-три променястії стяги, як вона з Оришкою, спустившись з гори, повертали дорогою на слободу. Тільки що вони обігнули гору, як перед ними блиснула темная хвиля мутного ставка, а коло неї здоровенними купами чорніла вчорашня пожежа. Декілька чоловіків снувало по їй і коло неї, одні розривали чорну золу, під котрою ще жеврів огонь, другі носили з ставка воду і заливали. Всі були чорні, у сажі. Христя й Оришка з ляком в душі наближались до самого місця. Не на радість вони йшли, не радісна картина розверталася перед їх очима. Чимале дворище, ще вчора застроєне, по-господарській впорядковане, тепер, все покрите попелом, курілось.

Замість хати на кучугурі золи та угілля чорною марою стояло печище, де були повітки, комори — все те чорне, купа на купі, груда на груді; посеред двору, неначе головешка, лежало обгоріле туловище якоїсь скотини. Обсмалене, без ніг, здіймалося воно копицею угору своїм одутлим животом з порепаною шкірою.

— Що то? — спитала Христя у ближнього чоловіка.

— То корова згоріла. Добра була корова, не проста, німецька. Молока з відро давала. І що то за молоко. Добра корова! — зітхнувши, додав він і, забачивши, що з-під однієї купи вихопивсь огонь, мерщій помчався з відром до його.

— Та так нічого й не вихопили? — знову спитала Христя другого чоловіка.

— Нічого. Все, що було, тут і ляснуло! — махнувши рукою, сказав він.

— Багато добра пропало! — додав другий. — Удруге не зберешся на стільки.

— Від чого ж воно?

— А Бог його знає!

— Тепер решт Кравченкові! Решт! — спокійно вимовив третій, і всі разом кинулись знову до роботи.

З цієї розмови і з другими, з ким тільки Христа не заговорила, вона запримітила, що ніхто не жалів Кравченка. Говорили про силу добра, що тут запропастилося, шкодували навіть за коровою, конем, а про Кравченка хоч би хто вимовив одно жалісливе слово, хоч би хто, помилившись, сказав його.

— Де ж сам хазяїн? — нарешті спитала Христа.

— А Бог його знає. Був тут. Видно, пішов кудись. Та он він блукає, — указав молодий парубок на сіру чоловічу постать, що, мов тінь та, колихалася улицею, простуючи до пожежі.

То був справді Кравченко. Без шапки, без свитки, босий, в одній сорочці, і та розхристана, ішов він, похнюпившись. Руки, мов батоги, теліпалися обік його, голова закустрана, лице чорне, у сажі, і очі сторч стоять, як у навіженого. Страшно було глянути на його, а глянувши, не можна вгадати, що то був Кравченко, веселий, балакучий Кравченко. Мовчки він простував, невірною ступаючи; люди давали дорогу, коли з ним стрівалися, боязко на його позираючи. Він, не дивлячись, ішов усе вперед та вперед; здається, його щось манило до себе, тягло, як тягне і мане божевільного. Ось він уже ближче і ближче підходе до пожежі, все наближається до неї. Ось-ось незабаром, здається, ускоче в купу попелу. Ні, він став, став, як укопаний. Підняв свою голову, божевільним поглядом окинув погоріле дворище і, затіпавшись, упав на коліна, тяжко застогнавши. Так стогне звір, забачивши убитого свого товариша, або виє вовчиця, уздрівши розметану дитину.

У Христі волосся подралося вгору від того страшного заводу. Оришка, перестрибуючи через купи золи та головешок, підскочила до його і опустила руку на плече.

— Василю! — тихо обізвалась вона, любо заглядаючи йому у в очі. — Не журись!

Кравченко глянув на неї і зареготався, страшно, божевільно зареготався.

— Не журись? — спитав він її, регочучись. — Глянь! Глянь! Глянь на оте! — ухопивши за руку, скрикнув він, указуючи другою на пожежу. І потім, кинувши Оришку, зняв кулаки угору, не видно до кого скрикнув: — Це все ви! Ви мені наробили! — кинувся знову у вулицю.

Люди не звернули на те ніякої уваги. Вони знали своє — розгрібали купи та заливали огонь. Христа тільки почула, коли пішов Кравченко, хтось обізвася: «Бач, як відьма утішає Луципіра! Ворон ворону ока не виклює!» Дехто важко зітхнув.

Христя, мерщій кликнувши бабу, пішла додому. Важка туга лежала на її серці. На її щастя, тільки що вступили в двір, як приїхав Колісник. Христя, наче рідному батькові, йому зраділа. Почалися перекази, питання. Кирило розказував про пожежу, Оришка додавала: «Та його, паночку, свої підпалили». Колісник мовчки слухав. І не сказав ні слова ні Кирилові, ні Оришці. Він кликнув Христю в кімнату і зачинився там з нею.

— Що ти злякалася, дурочко? — спитав він її, весело зазираючи у її похмурі очі.

— Я тебе, тату, хочу прохати... — почала вона, запинаючись на словах.

— Об чім? Про що?

— Оддам я ті гроші, що ти дав мені, назад. Хай усе буде по-давньому.

— Як по-давньому?

— Так. Хай слобожани володіють ставком і городами.

— Не кажи мені сього. Не кажи, коли не хочеш сердити, — суворо одказав він. — Не буде по їх! Я не хочу, щоб було по їх. Я не хочу паліям привід давати. Я їх знищу, тюрми ними начиню. Вони не бачили ще мене сердитого! — гукав Колісник і, кликнувши Кирила, велів йому передати Кравченкові, щоб не журився, що він дає йому дерево з лісу на нову будівлю, а поки що хай, коли хоче, переходе жити у двір до його.

— Тепер літо, де-небудь перебуде, — додав Колісник і, позіхнувши, вислав Кирила і Христю і зараз ліг спати.

ІХ

Сумним та непривітним став Христі Веселий Кут після того часу. Здається, у йому ніщо не перемінилося: людське нещастя, знявшись огненним вихором, знесло одно тільки Кравченкове дворище на слободі, та й то, поміччю Колісниковою, він уже місце розчистив, повітку нап'яв, сохи на хату вкопує... А в панському дворі як було, так і зосталося. Він, як та квітка, знявши високо свою голову, стоїть на горі, красується на всю околицю, у ногах у його слобода розтягнулася, поза ним ліс буяє. І сонце встає, світить і лягає, як і вставало, світило й лягало; горове повітря чисте, прозоре, пахуче... Все те, як і спершу було, зосталося. Тільки не таким воно здається Христі.

Дворище, чисте і красне, здається їй хижим та лютим, наче шульпіка знеслася угору і звідти стереже свою здобич. Сонце — таким іскристим, пекучим, мов воно тим тільки досадити хоче, прозоре повітря оддає горілим, садок і ліс — нікими свідками люд-

ського лиха, котрі глухо шумлять таємно похитуючи своїми кучерявими головами. Щebetливі пташки і ті їй надокучили. З німою тугою стріває вона ясний ранок, з тугою ховається від прикрого Оришчиного погляду цілий довгий день, з тугою проведе сонце до спокою і з тугою лягає спати. Нічна темнота криє її самотні сльози, з котрими вона удень боїться показатися перед людьми.

Люди, звичаї їх, своє життя навіть спротивило їй. Все те таке обридле та непривітне, все те не має ніякої радості у її серці, ніякої втіхи. Навпаки — все те буде якийсь таємний страх, котрого вона ніяк не позбуде, з котрим нігде не сховається. І хоч би одна душа, перед котрою вона розкрила своє серце, котра злила хоч одну сльозину на її болючу виразку. Яка б та сльоза здалася їй і теплою, і цілющою. Ні, немає! Самотна, як билина в полі, як сиротливе стебло одно одним у степу серед снігу, так вона серед людей. Частіше і частіше стала вона повертатися до свого пройшлого, до свого життя ще у селі, ще до служби у городі: яке воно здається їй тепер привітне та утішне. Ті невеличкі незгоди, той холод і голод, ті недостачі тяжкі не клопотали і трохи її голови; як квітка у садочку, розцвітала вона під любим поглядом старої неньки. І світ, і люди здавалися такими гарними, на думці одні веселощі. Ох, коли б можна все те назад повернути! Коли б можна цілу вервечку незгод, страждання одним махом руки вирвати з її життя, з якою б охотою вона рвонула! Ніт, не такий писар писав, не таким огненним пером уписав він те на її серці, щоб його можна вирвати. І тепер довіку прийдеться носитися з тим лихом, до суду не скидати тяжкої ваги його з своєї шиї... віятись... Повія... повія... більше нічого.

Та назва, те слово, як холодним вітром, обдавало її всю, морозом кувало і серце, і розум, вона вся каменіла від його, а все носилася з ним, як з чимсь разом і дорогим, і гірким. Ніяк його не забуде, всюди воно перед нею і з нею, мов почуття лиха якогось, мов ознака кари, котру наложила на неї гірка доля.

Хоч би утекти відсюди куди-небудь, хоч світ за очі, аби утекти! Може, там, між іншими людьми, вона оханеться, спочине; може, їх стосунки не будуть становитися так гостро і боляче між нею і ними, як тут воно стоїть. Хоч би літо скоріше минало, наставала осінь. Вона б поїхала у губернію і вже тоді ніколи не вернеться сюди, ніяким калачем ніхто її не замане!

А час іде, як безногий чоловік плазає, тихо, помалу. Один день за вік здається. А до осені ще скільки то тих днів зосталося, довгих-предовгих, гарячих та пекучих? Ще й косовиця не наступила, а там жнива. Та ще цілий вік! Зоскніти можна за той довгий час!

І Христя справді скніла. Веселе молоде личко поблідло, на білому, як мармур, чолі пройшла непримітна смужка і вповодж його переписала. В чорних огненних очах потухли іскорки гарячі, зосталася одна непрозора темнота... Під очима мішки сині, що наплакує Христя кожної ночі.

— Що це з тобою сталося таке? — допитується Колісник, заглядаючи у її похмуре личко.

— Сумно мені тут, — одказує упавшим голосом Христя. — Хоч би скоріше відсюди.

— Куди?

— Куди? У город, на край світу, у пекло... Тільки не тут.

— Чудна! Жила в городі — тобі було сумно, бажала в село. Стала у селі — тебе знову у город тягне. Чудна ти, нігде місця не нагрієш!

— Не нагрію з того часу, як прохолодили його добрі люди, — вимовила Христя і заплакала.

— От і сльози... Ненавиджу я сі дурні сльози! — скрикнув Колісник і втік від неї.

«Чого їй недостає? — думав він, бродячи самотній по садку. — Як сир у маслі купається, а ще й плаче. Напусте дурощі на себе і носиться з ними, як циган з писаною торбою!»

А Христя в світлиці собі дума: «Ніхто тебе не поймає... не хоче поняти... самотня, самотня... повія!..»

З того разу вона дала собі слово одмовчуватися від Колісника. Все рівно: кажи правду — не повірять, скажуть, дурощі напустила, покажи сльози — ті сльози ще більше роздратують його. Краще одмовчуватись.

І вона одмовчувалась. Чи питає він — чого сумно? — вона зверне або на голову, або на нездоров'я. Чи лащить до неї — вона і те ласкання приймає без того запалу, з яким колись приймала, а так, наче дерев'яна або скам'яніла.

— Ти риба, зовсім риба! Холодна, як риба! — скрикне він, горнучись до неї.

А вона дивиться на його своїми чорними очима, начебто не до неї річ, мов вона не розуміє, що то він плеще.

— Хоч поцілуй мене! — нестямно здавлюючи, шепче він.

Вона приткнеться до його своїми устами, цмокне холодним поцілунком, мов до заліза або до дерева приложиться, і знову сяде спокійна та тиха.

— Старий я тобі, старий... — скаржиться він на її непривітність. — Молодшого б тобі треба... О, я знаю вашу жіночу натуру, вашу жагу ненаситну!

Вона і ті докори мовчанням обійде... Хіба не все рівно тепер їй, чи будуть докори, чи ні. Коли у душі холод і морок, то й докори туди не доходять, коли на серці туман непроглядний, то й вони її не зворушать.

До того він з своїми ласками так остогид їй. Спершу, бувало, крився від Оришки та Кирила, а то і при їх вона проходить, а він не проміне ушипнути або полоскотати.

— Так бач, що воно за панночка? — підчула вона, як раз казала Оришка Кирилові. — Я думала, добре що, аж воно — тьфу!

— Не наше засіялось, не наше воно й буде! — понуро одказав Кирило.

— Знаю, що не наше діло. Та як воно дивиться збоку, коли він до неї з усім серцем, як у вічі не вскоче, а вона — ще й свою мармузу набік одвертає. Я б її ні одного часу в дворі не держала.

— Якби ж свині роги!

Оришка тільки очима світнула.

— Ти спершу глянь на його, глянь і на неї, — помовчавши, сказав Кирило. — Ти думаєш, воно і їй медяно такого пригортати.

— Та за мою хліб-сіль така дяка! — скрикнула Оришка.

— Бачили очі, що купували, — одказав покійно Кирило і виїшов з хати, щоб не розводити бучі.

Спершу Христя близько прийняла б ту розмову до серця, і, певно, Оришці не здобрувати б за своє плювання, а тепер... Бачили ви, як хто вдаре пугою по воді? Ляск роздасться, хвиля розійдеться, а через годину все уляжеться — і сліду ніякісінького. Так і Христя. Коли сплюнула Оришка, у Христі уся кров хвилею прилила до серця, вдарила у поблідле личко, вся вона так і затіпалася, та зразу й охолола. «Хіба справді не така вона? Хіба справді не варт на неї плювати?» — подумала, і тільки голова низько-низько схилилася, мов вона підставляла її, кажучи: «Плюйте!»

— Ти хоч би пішла проходилася. А то сидиш крячкою у хаті, аж заговкла, — раз увечері сказав їй Колісник, ходячи по світлиці і дивлячись на її похилу постать. — Учора я ходив ген аж за ліс. Славно так. Попід лісом ідеш, не душно, пташки співають. Не будь проклятого народу, зовсім би було добре. А то — і в своєму добрі не маєш через його покою. Ти тільки подумай: двадцять голів скоту випустили у молодняк! Га? Зовсім вичистили! А дубки піднялися такі рівні та важні, повище мого росту. Став казати — так куди! І слухати не хотять. Ще один і вилаяв. Я не знаю, куди той лісничий дивиться? Треться там коло хати серед лісу, байдуже йому, що робиться по околицях. Викликав його. «Що то?» — питаю, а він тільки голову чуха. «То, — каже, — слобожани». І розказує, чії хлопці, кого воли... І от тепер треба до

мирового. Завтра поїду. Уже сидять вони мені в печінках з отим спашем! Уже людці, уже і сусіди! — скаржився Колісник, ходячи по хаті і покручуючи головою. — А ти ще прохала, щоб їм городи вернути! Кому? Скотину, звіра приручити можна, а їх? Ну, та вже побачимо, чий батько старший! Ви до мене добрі, та й я собі не ворог! Побачимо... Та то наші щоти. А ти все-таки не сиди, кажу, в хаті. Он я завтра поїду, а ти візьми та й піди. Проходишся і позирнеш над лісничим. Будь хазяйкою. Ти ж у мене хазяєчка? Погана, правда, хазяйка... зажовкла, замліла... — і він, підійшовши до неї, здавив злегенька за носа.

— Правду ж, погана? — допитувався він, падаючи коло неї. — Ну, не буду, не буду! Тільки не плач! — додав він, запримітивши на її очах сльози. — Бач, того ти й кисла, що не ходиш нікуди, не гуляєш. Походи, рибко! Завтра от і походи. Не вражай хоч ти мого серця. Ти ж мені найближча і найдорожча. Всі ті клопоти не варт твого одного погляду. Розвеселися ж! А то як я тебе таку у губернію повезу. Ох, життя, життя! І чого я на двадцять літ не молодший! — зітхнувши, сказав він і пішов у свою кімнату.

А вона, зронивши сльози, ще довго сиділа, уставивши в землю свої очі. Потім устала, безнадійно махнула рукою, розділася і, дмухнувши на світло, лягла спати.

На другий день, коли виїхав Колісник, Христі стало ще сумніше. Їй здавалося, коли він поїде, то їй світ підніметься; вона не бачитиме його докучливого ласкання, не чутиме старого пестливого голосу. Хоч це не буде нагадувати їй про її гірку долю! А як поїхав, як скрилася з очей його повозка, як зосталася вона самотою у хаті, несподівана і нестямна туга обгорнула її душу. Він учора казав: «Ти ж мені найближча й найдорожча». А сьогодні так клопотався, щоб їй не було без його сумно... Чи турбувався б він, коли б вона не була дорога для його? Чого ж її серце не приймало близько того клопотання? Хіба їй є хто ближчий від його? Нікого ж немає. Поговорити ні з ким. Спершу баба Оришка частіше забігала поготорити, тепер і вона сторониться від неї, оббігає. Що ж вона — чума, пошесть лиха, що усі її цураються, усі обходять?.. «Ох, несила ж моя далі так бути, таке пережити!» — беручись за голову, думала вона. І, згадавши про вчорашній наказ гуляти, схопила платок, нап'ялася і пішла, не сказавши нікому ні слова.

День був ясний, гарячий, небо — аж жовте від палу, сонце — як скажене, іскристе, пекуче. Була рання обідня пора. У садку, куди повернула вона, було парко. Темнолісті вишні, гіллясті груші, рожаїсті яблуні не змогли прикрити землі від ясного сонячного проміння. Непримітними іскорками пробивало-

ся воно крізь листву, поміж спленим гіллям і опускалося на траву гарячим іскристим дощем. Мов огнем пекли, парили вони чорну землю, і з-під зеленого руна трави уставала непримітна пара і розливалась у гарячому повітрі. Наче у піч ускочила Христя, так у садку було душно і мляво. В долині між садком і лісом стояв сірий туман. «Там, певно, холодніше», — подумала і попростувала. Чим нижче спускалась вона, тим було вогіше, холодніше. Родюче дерево стрівалося то там, то там, більше росли молоді лісові дички; далі нанизу, мов хто нарощне засіяв, щіткою піднімалися угору білі осички. «Юдине дерево, на йому Іуда повісився», — пригадалося Христі, дивлячись на його круглі листочки, що і без вітру все, знай, трусилися і наче перешіптувались самі між собою. Поміж осичками земля густо укрита молодою та тонкою травою, мов хто зелений килим розіслав, порозкидавши по йому цілими оберемками куші пахучих квіток, жовтої, мов зорі, кульбаби, червоних трав'яночок. Поміж ними знімаються цівки гонких осичок, покриті зверху густою кроною, крізь неї спускаються на траву непримітними пасмами іскристі сонячні стяги і пронизують сизо-блакитно-прозоре повітря золотими нитками. Христя стала, замилувавшись на той живий килим з живих квіток. Спершу їй захотілося лягти покачатися на м'якій, мов з шовку, траві, під сизо-прозорою тінню, потім вона перемінила бажання — почала зривати квітки і, спустивши платок на плечі, квітчала ними свою круглу головоньку. До зблідлого личка, чорного волосу і темних очей так їй личили запашні фіалочки, закрашені червоними трав'яночками! Зриваючи квітку по квітці, вона спускалася все нижче та нижче, поти не дійшла до самого дна долини. Посеред неї у два рядки стояли гіллясті верби, розділяючи ліс від садка. Вони були такі кучеряві та розкішні, віти їх похилилися аж на саму землю, а верхів'я ген дралося угору, заглядало у синє небо. Під ними було вогіко, аж мокро. Гонка чорнобиль, широколисті лопухи та дрібнолиста бугилова кругом обступили їх. Попід тією рослиною часто попадалися, плигали жаби — ознака, що близько вода. Ось і вона — бігучий та чистий, як сльоза, струмочок викочується з-під гори і простує по долині поміж високою травою, схожою на очерет. Христя пішла по течії довідатися, куди-то плине ця непримітна річечка. Ось вона, повертаючись, як гадюка, то сюди, то туди, дійшла до невеличкої ямки на краю самого лісу. Столітні високі дуби обступили її, прикриваючи від очей палючого сонця. Далі уперед тонуть у золотій хвилі сонячного світу луки, поля, позаду на один бік гори садок розіслався, по другий — ліс буяє. Христі заманулося пити, і вона ускочила між дуби до ковбаньки. Круто, мов скрипочка граючи,

стікав струмочок у неї, і — тільки підставити руку — вода, як кришталь чиста, зразу набіжить повну жменю. Христя глянула на руки, позеленені квітками, і прихилилася спершу помити їх у ковбасьці. На гладенькому лоні темної, аж чорної води, здалося їй, щось колихнулося, наче упала якась тінь непримітна. Тільки що пригнулась вона, як з непроглядного дна блиснула на неї пара чорних очей і заколихалось чиєсь молоде та свіже обличчя. Спершу струснулася Христя, наче злякалася, а потім знову зиркнула. У ковбасьці, кругом отороченій зеленою травою, мов у дзеркалі з зеленою оздобою, знову показалося молоде личко, чорнії коси, завітчані фіалками та трав'янками, як віночок, облягали біле, наче з мармуру, чоло. Ніс прямий, на кінці трохи угору піднявся, щічки повні, злегка рожеві, уста пухлі та червоні, трохи розкриті, і з їх невеличкої щілини виглядають дрібні білі зубочки. «То се ж я, я!» — скрикнула Христя і усміхнулась сама до себе. Личко, що в воді, собі усміхнулось. Та яка ж то привітна та втішна ухмилка! Зубенята ще більше блиснули, а очі заграли, мов зорі, у їх непрозорій темноті зажеврили іскорки невеличкі. Христя замилювалась сама на себе. Вона вперше підгляділа свою красу пишну, уперше серцем прочула свою вроду незвичайну. Досі скільки раз їй приходилось заглядати у дзеркало, і вона того нічого не примічала, а тепер щось любе, невимовно любе та втішне обізвалось у її серці... «Недаром же вони так гоняться за мною! і старий одутлий Колісник задивляється на неї!» — подумала вона, удивляючись все прикріше та прикріше у те обличчя, що стиха тремтіло на чорному лоні води. «Що ж мені із сього? Другим — утіха, забавка, а мені?» Неясна хвиля туги прилила у душу, болісно ущипнувши за серце. Потухли іскорки ув очах, пропала ухмилка весела, замість неї непримітна тінь нерадісної думки обняла все обличчя. Сумно визирало воно з води на неї своїми темними очима. Христя важко, глибоко зітхнула, опускаючи в воду свої білі руки. Та й вода ж то холодна та чиста! Аж пече, аж ріже, наче шматок криги. От тільки диво — рук не вимиває. Як не тре, як не хлюпоше вона їх, а жовто-зелені плями на пальцях, мов хто повипікав, не сходять. Підніме Христя руки, подивиться — і починає терти. Тре-тре, аж краска виступає, а плями не сходять. Та хай їм! — і, мокрі та червоні, вона підвела під струмочок. Мов у кухлик з рожевого каменю пада вода в її жмені. От-от-от набіжать повні. Уже і набігла. Христя мерщій привела руки до вуст і червоногарячі устромила в прозору воду... Наче цілющий трунок полився їй усередину. Ох, яка ж то вода смачна та живуча! Знову підставила Христя свої руки, знову п'є. П'є-п'є — і не нап'ється. Холод так лоскоче її, живить, забуту

радість здійсмає. «Що, коли б умитися?» — і, взявши у жменю, плеснула її у лице. Далі — другу, третю. Холодна вода щипає за зблідлі щоки, викликає краску; мов край неба ранком, вони червоніють, тоді як з-під мокрих довгих вій іскрять чорним огнем її темні очі. «Ух, гарно! Ух, гарно!» — тільки ухає Христа, плещучи воду в розшарене личко. Бризки стрибають угору, сягають на голову, осідають росою на косах. Ось холодний струмок помчався до голови і потоками розливсь поза шиєю... морозом обдало усю. «Годі! Змерзла!» — цокаючи зубами, сказала вона і стрибнула мершій на сонце. Гаряча хвиля його обдала її, граючи цвітними огнями у невеличких краплях, що понависали на чорній косі, тоді як холод, наче мурав'я, бігає по всьому тілу, пройма її дрижаками. Кожна жилочка бринить, кожна кісточка мов ние. Разом їй і холодно і тепло, і непривітно і втішно. На саму спеку вона виставля свої посинілі руки, мокре личко, гріє і суше. Гарно так їй на сьому пекучому сонці, як розпалена куля, котиться воно по безкрайому небі, а золотий світ так і лле, так і сприскує на всі боки огняними стрілами. А що, як побігти? І в одну мить Христа, мов що вкусило або злякало її, знялася з місця і помчалась попід лісом. Гарячий вітер ходє кругом неї, обвіває, платок з-за спини ободом знявся і, надувшись, лопоче. Боже, як гарно! Серце стиха топоче, зігханя сперлось у грудях... і її наче що підхопило на крила і несе... знай, несе по зеленій долині.

Вона і незчулася, як вибігла на кінець лісу. Перед нею безкрає поле злегка піднімається вгору, тонучи ген-ген у жовто-прозорій блакиті неба, а ліс круто повернув на ліву руч. А то що бовваніє таке на тому зеленому морі золотого марева? Наче журавлі ідуть собі, похитуючись тихо попід горою, за ними щось ясне то блисне, то стихне. «Чи не косарі, бува?» — подумала Христа. Он під тією деревиною, що, мов копиця, зеленіє серед поля, здійсмається димок сизий. «Косарі! Косарі! То і галушки або кашу варять». — І прямо на їх попростувала.

Вона йшла лугом, зеленою високою травою. Їй любо так іти по тому пелехатому килимі, трава чіпляється за ноги, перечіпає... Вона ще й досі змерзла. Чому ж не нагрітись? Нарошне запуса вона ногу в густішу траву і, наче косою, пополам розбиває. Злякані коники роєм знімаються з-під трави і стрибають на всі боки. Сюрчать, галасують, мов дають звістку переднім товаришам, щоб береглися. Між ними метелики, мов лепестки розкішних квіток, носяться, грають. Десь недалеко ударив перепел: «Ховав! ховав!» — роздалося між травою і стихло... Гарячий степовий вітрець подихнув і обдав польовими пахощами — зігрітою травою, чебрецем, материнкою... Що за розкіш,

що за приволля серед степу! Стихають болі пекучі, німіє туга самотня, тиха радість голубить душу, думки не думки, а якісь легкі почуття забавляють серце. Не чутно голосу людського, не примітно клопоту гіркого, а життя так і гра кругом тебе, так і б'є у свої страшенні забої. Чуєш, як воно проходить крізь тебе шелестом тихим трави, неугавним голосом коників, хававканням та підпадьомканням перепелиним... і все те якесь любе та миле, привітне та рідне... І себе почуваш, що ти тільки мала, невеличка частина того всесвітнього життя, що так розвернулось кругом тебе і заводе голосну свою пісню... і ти почувеш, що говорить травина травині, про що сюрчить коник коникові, чого гукає перепел несамовито. То життя в йому говоре, то воно шелестить, і сюрчить, і гукає. І твоє серце зливається з тим гомоном-гуком і стиха кидається, озиваючись до його.

Так почувала себе Христя серед широкої просторості степу, серед теплого польового повітря, простуючи до розкішної деревини, з-під якої здіймався сизий димок. Чого вона туди йшла? Кого вона там стріне? Вона не питала себе і в думці не мала, а так щось невідоме, наче магнітом, тягло її туди. І вона йшла. Ось уже їй видно, що та деревина — темно-зелена липа, товста і висока, широко розставила, мов руки, свої рясні гілки, від котрих густа тінь спускалась на землю. Ген від неї збоку купа багаття між двома сішками, і на перекладині чорніють казанки; коло їх молода дівчина з переписаним сажею лицем зігнулась і, держачи ложку в руках, знай, погляда то на той, то на другий. Сонце виткнулось з-за гілки, снопом пада на її чорну шию, незап'яту голову — вона не примічає. Зате в холодочку, обпершись спиною об липу, сидить ще не стара молодиця і, мугикаючи, корписа голкою якесь шитво. Чорнява дівчинка коло неї очей не зводить з блискучої голки, а по другий бік кучерявий хлопець спить, розвернувшись на м'якій травиці. Лице молодиці біле та повне, одяг хоч простий, та пишний, тонка сорочка штучно мережана квітками, червчата плахта з голубою попередницею. Не то що в дівчини — і сорочка товста, брудна, і тільки дві лихеньких дерги обвились кругом стану. Так і видно, що дівчина — наймичка, а молодиця — господиня. І лице її Христі якесь знайоме. Десь вона бачила, та не пригадає. Христя підійшла ще ближче.

— Гляди, Килино, не перевари, — тихим голосом обізвалася молодиця.

Дівчина посунула ложку в казан, захопила щерби і, подувши разів скільки на неї, сьорбнула.

— Ще, господине, раз закипить, та й буде, — повертаючись до молодиці, сказала дівчина.

— Гляди, не перевари, щоб не прийшлося лопатки скуштувати, — знову сказала молодиця і, усміхнувшись, зиркнула на дівчину. Погляд її темних очей зразу перескочив на невідому, що рукою подать стояла проти неї.

— Христя! — скрикнула молодиця і, кинувши шитво, знялася з місця.

— Одарка! — здивувалась Христя і кинулась до молодиці. Міцно вони обнялись і поцілувались. Дівчина, що була коло варива, дивуючись, поглядала на панночку, що невідомо де узялася і тепер цілувалась з її господинею.

— Боже! А я вже думала, довіку не побачу ніде Христі! — скрикнула радо Одарка. — Сказано: «Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком стрінеться!» От не знав Карпо, коли на косовицю виїхати, та zostався дома. Бджоли рояться, так він коло їх. А як же він бажав тебе бачити, Христе! Як навідалась до нас Горпина та розказала, що то за панночка була у церкві... Боже, як він шкодував, що не довелося побачитися з тобою, побалакати. А ти бач, Христе, які великі мої діти вирости. Ото Миколка спить, набігався по жарі, знемігся, сердешний. А то — Оленка. Оленко! Пізнала тьотю Христю? — повернулася вона до чорнявої дівчинки.

Христя підійшла до дівчинки і, поцілувавши в чорняву голівоньку, сказала:

— Пізнаєш, Оленко, хто я?

Оленка блиснула оченятами і, показуючи два рядочки своїх дрібних зубків, промовила: «Не знаю».

— Не знаєш? — сказала Одарка, узявши дівчинку за щічку. — Це тьотя Христя. Мала ще тоді була ти, як тебе вона на руках носила.

Оленка ще утішніше усміхнулась.

— Сідай же, Христе! сідай, моя голубко! — повернулась Одарка до Христі, — та розкажи, як же тобі живеться? Бач, ти стала тепер якою? і не пізнати.

Христя, опускаючись коло Одарки на траву, глибоко і важко зітхнула.

— Чого ж ти так важко зітхаєш? Хіба не добре тобі? Не суди, значить, по обличчю? А ми, слава тобі, Боже! Ти знаєш, ми те дворище продали, на другому вибудувались. Викупились, та ще й земельки прикупили. Гріх Бога гнівити, живемо — не тужимо. І люди нас знають — не цураються. Карпа титарем вибрали. Слава Богу! Хазяйствечко — повна чаша! Оце луку найняли. Карпо, кажу, біля бджіл zostався, а я до косарів виїхала... Миколка у школу ходить, тепер у нас і школа є. Уже уміє читати і писати.

Раяли і Оленку дати, і батько таки намагався, та я подумала: навітьщо їй та грамота? Тепер багато є тих грамотних, а їсти нічого. Хай краще приучається до хазяйства. Нашому братові і без грамоти багато діла: обшити, обмити, дивитися, щоб господарство як слід ішло. Бо хазяйство таке: не додивишся на шага, а втрати на рубля. Чого ж ти мовчиш? Похилилася? Чому не розкажуєш за себе? Ти плачеш? Христе, Христе! Моя голубко! — і вона, як дитину, пригорнула заплакану Христю до себе.

— Ходімо проходимся, — тихо вимовила Христя.

— Ходімо, голубко, ходімо! Коли б ти знала, яка я рада тобі! Килино! Чи не пора кашу здіймати?

— Ще трохи не впріла, — відказала Килина.

— Ну, ну! Гляди ж мені, пожалуста. Щоб косарі не сказали: ото мудрі хазяйки — і каші не вміють зварити. Дивися очима, а ми от трохи походимо. А ти, Оленко, посидь тут та стережи мого шитва. Тільки й сама, гляди, не нашій матері такого, щоб не прийшлося розпорювати. Ми, дочко, зараз і вернемось, — порядкувала молода та здорова Одарка, повертаючись то сюди, то туди.

— Кажи ж мені, Христе, розкажуй усе за себе, — замовила Одарка знову, як вони удвох одійшли вже геть од липи і пішли по свіжих покосах. — Не втаюй нічого. Ти знаєш, як я тебе любила і люблю. І матір твою любила, і тебе за рідну сестру маю. У селі, як дозналися, що то ти була у церкві, — Горпина по всьому селу рознесла та все просе: «Не кажіть, будь ласка, Федорові. Як призналася, — каже, — що вона Христя, то мов мені ніж у серце вгородила. Так у той час і подумала: це ж вона за моїм Федором прийшла!» Так ото як дозналися у селі про тебе: «Нічого, — кажуть, видно, вірою і правдою Колісникові служе, що в такі шовки нарядив її». Одні завидують, другі лають. А я думаю: «Як можна другого судити, а про себе ніхто нічого й не скаже. Може, думаю, лиха година заставила ті шовки начепити, може, коли б можна давнє вернути, то чоловік дав би одну руку одтяти, аби воно вернулося», — весело торохтить Одарка, ведучи перед. А за нею Христя — похилилася. Іде і, мов граблями, волоче за собою ногами свіжі покоси.

— Чого ж ти отстаєш, Христе? Ти знову плачеш? — повертаючись, питає Одарка. — Хіба воно справді так недобре тобі живеться? Кажи ж бо!

— О-ох! — зітхнула важко Христя. — Що мені казати тобі? Ти сама добре усе одгадала. Коли б ти знала, яка мене туга їсть, який жаль проймає. Після того разу, як побувала я у Мар'янівці, як своїми очима побачила своє давнє, не найду собі я покою. Усі

люди — як люди, у всіх є про що клопотатися, об чім боліти, є те, що тягне до себе, життя скрашає... і в мене не без його. Тільки другі ним живуть, а я — я ночами боюся пригадати... У других воно під боком, а в мене... глибокий яр... непроходимий яр нас розділяє. Я — по сей бік, воно — по другий. І видно мені його, і мане воно до себе, і хочеться мені перейти. Та от і досі тиняюся, не знаходжу переходу. І не знайду, здається, ніколи. Так і тинятимуся, доки не пропаду або не звалюся у той яр глибокий... — Христя зітхнула і замовкла.

— Щось не розберу я тебе, Христе, про що це ти кажеш, чого жалієш, за чим шкодуєш?

— Не розбереш? Трудно те, Одарко, тобі розібрати? Добре тобі, сама ти кажеш: у тебе своє хазяйство, чоловік і діточки. А в мене? Оце шовкове ганчір'я, що почепили на мене, щоб я другим очі скрашала? І ніхто тебе не питає: чи до душі воно тобі, чи по серцю? Носи та тиш другого.

— Все-таки я не розберу тебе, Христе. Тобі шкода, що в тебе нема свого господарства, чоловіка, дітей?

— Ні, не того! Не того! — замахала руками Христя. — А того, що немає мені притулку на всьому світі.

— Та ти ж живеш — і дай, Боже, всякому так жити — і не холодна, і не голодна, і зобута, і зодіта, — умішалася Одарка, та Христя мов не чула або не хотіла слухати і далі гукала:

— Немає нічого рідного, до чого б я прихилилась, що б мене привітало, гріло. Немає того, про що б я сказала: оце моє і ніхто його не одніме від мене. Все чуже, і я чужа. Як та безпарна птиця, ношуся від деревини до деревини, від гілки до гілки, де б зобачити чуже гніздо і пересидіти в йому ніч темну... Яке діло їй, що та невеличка пташка буде гібити під листям на дощі. Аби їй було тепло і покійно... Хіба ж це життя, Одарко? Хіба такого життя мені бажалося?

Одарка задумалася. На її білому та повному личку лягла глибока думка, тонкі та рівні брови її зсунулися докупи.

— І як подумаю про те, Одарко, — знову почала Христя, — як подумаю, то не знаю, де б і ділася. Куди мені втекти? Де сховатися?

— Нікуди не втечеш ти сама від себе, нігде не сховаєшся, — похитуючи головою, сказала тихо Одарка.

Христю наче холодом пройняли ті слова.

— Що ж мені робити, Одарко? Як бути? — боязко заговорила вона. — І чого мені досі се ніколи на думку не сходило? А тепер з голови не вижену! Уже я думаю, чи не пороблено мені? У нас, ти знаєш, є баба Оришка, Кирилова жінка. Страшна така. З першого

разу вона мені відьмою здалася. І сни на мене такі посилила... страшні сни! У Мар'янівці, як сміялися чогось, а вона і каже: «Не смійся, не смійся. Тебе горе жде, тяжке тебе горе жде». І з того часу наче гарячим подихом пройняла мою душу... Чи не вона, бува, поробила що зо мною? Чи не вона заподіяла мені се?

— Бог його знає, Христе, Бог його знає. Може, й вона. Бувають такі очі, бувають і слова такі. Нащо ж ти держиш її коло себе? Хіба не можна її відіслати?

— Як же її відіслати?

— Як? Сказала б своєму старому. Невже він тебе не послуха? Він же, кажуть, кохає тебе — душі не чує.

Христя задумалася. Пройшла скільки ступників мовчки. Це ззаду щось залопотіло.

— Мамо! Мамо! — почувся крик дитський.

Одарка і Христя повернулися. Прямо до їх без шапки мчався хлопчик. Голова його розкуйдана, очі грають.

— Ось і Миколка, — обізвалася Одарка. — Виспався, сину? Чому ж не поздоровкаєшся з тьотею Христею? Чому не даси чолом?

Миколка, веселий, підскочив до Христі і протяг руку. Та взяла його за голову і поцілувала у лоб.

— А який він великий виріс! І не пізнати.

— А я вас зразу пізнав! — одказав Миколка.

— О-о! Хіба я все однакова? І не постаріла?

— Ні, не постаріли. А ще мов стали кращі — молодші.

Одарка дзвінко зареготалася:

— О-о, ти в мене розумний! Тільки без шапки бігаєш по сонцю.

— А учитель казав, що по сонцю бігати здорово. Що панські діти бояться сонця, то такі вони і блідні, замлілі.

Одарка ще дужче засміялася.

— А що там Килина робе? — спитала.

— Килина уже поздіймала казанки. Жде вас, щоб скликати обідать.

— Так ходімо, ходімо скоріше, — приспічила Одарка, повертаючи назад. Христя собі потяглася за нею.

— Мамо! і тьотя Христя будуть з нами обідати? — спитався Миколка.

— Того вже, сину, не знаю. Коли ласка її, то й пообідає ко-сарської каші.

Христя ішла ззаду й мовчала.

— Ви, мамо, попросіть її обідати. Хай вона з нами буде обідати. Та й за ліс попросите... Знаєте, що батько казали? — підстрибуючи, плеще Миколка.

— Цисс! — засичала Одарка, і густа краска вкрила її біле лице.

Христя глянула на сина, глянула на матір і почула — щось гірке та холодне коло її серця повернулося. Їй здавалося: та щира привітність Одарки, та її ввічливість та шаноба мали за собою якусь скритну надію, котру вона досі не показувала і котру так несподівано розмовив балакучий Миколка.

Христя, як не просила й не благала Одарка зостатися обідати з нею, не зосталася, а, розпрощавшись, похилила луками додому.

— А яка пишна тьотя Христя, як панночка. Я брехав, коли казав, що пізнав її, я її зовсім не пізнав, — плескав Миколка матері, стрибаючи на одній нозі, коли вони вернулися під липу.

— Геть! Не в'язни, осоружний! — скрикнула мати і сердито подивилась на сина. — Хіба ніхто не знає, який ти брехун? І не пізнав, кажеш, а зараз розклепав усе перед нею. Яке тобі діло було патякати, про що наказав батько? Сама я без пам'яті або не знаю, коли що сказати. Дурень!.. — Червона та сердита, вона почала куштувати кашу.

— І трохи не солоня! А куштувала, кажеш? — гримнула вона на Килину.

— Я ж мов до смаку солила, — несміло одказала та.

— До смаку? Добрий у тебе смак! Дай солі! — і по цілій жмені вона бурхнула в той і другий казани.

Хоч потім косарі, зійшовшись на обід, і казали, що каша з сільцею, та Одарка не чула. Зігнувшись над своїм шитвом за товстою липою, вона думала: «Уже мені оці діти! Що не задумаєш, як не криєшся від них, а вони зразу усе розплешуть... Ну вже і діти!»

Х

На третій день Колісник вернувся сердитий та хмурий; діло за спаш він програв. «Що воно за суддя? Який він суддя? «У вас, — каже, — нема ні свідителів, ні поличного». Нащо ті свідителі, навіщо поличне? Хіба я стану брехати? Ти ж суддя! Ти судиш по своїй совісті! Я, значить, по-твоєму, брешу. Ну, вже ж доживемо до нових виборів. Пустимо тебе, голубе, сторч головою! Хто тебе вибирає? Мужики вибрали б? Дожидайсь, поки виберуть!» — толкувався він, лаючи і суддю, і лісника, і слобожан.

На четвертий зрана сидів він у світлиці і пив чай, що Христя наливала. Знадвору у розчинене вікно доносився якийсь гомін: чувся чужий чийсь голос і Кирилів.

— Тут такої, парубче, немає, — казав Кирило.

— А мені хазяїн і хазяйка веліли у двір іти і спитати Христі Притиківни.

Христя, почувши своє мення, кинулася до вікна. Підійшов і Колісник.

Коло замчища стояв перед Кирилом молодий парубок і держав у руці щось кругле, у білу хустину загорнене.

— Що там таке? — гукнув Колісник.

— Та се парубок з Мар'янівки, — одказав Кирило. — Шука якусь Христю Притиківну. Я кажу, що такої у нас зроду не було, а він одно домагається, що сюди.

— Хто ти, парубче, від кого? — спитав Колісник.

— Та я з Мар'янівки, від Здора.

— Чого ж ти?

— Хазяїн і хазяйка прислали Христі стільників. Ще й наказували безпремінно доставити і самій Христі до рук дати.

— А ти вже, кажеш, усе про себе розплескала і комерцію завела! Бери ж, коли до тебе, — гримнув Колісник і, повернувшись, пішов у кімнату.

Христя перехилилась у вікно і взяла у парубка зв'язку. Руки її тремтіли, сама вона, як огонь, горіла, а з-за парубка дивився на неї Кирило, мов до його устав з того світу батько.

— Чудеса з вами, жінками, та й годі! — вернувшись у світлицю, виговорював Колісник. — Нема того, щоб язик за зубами подержати. Чи тобі то так дорого-мило, що ти, Христя, перевернулася у панночку. Он, мов, куди наші шагонули. Знай наших! Дивіться, мов, чи пізнаєте Христю? Ось я, ось... Яка уже бісова жіноча натура! Недаром кажуть: «Волос довгий, та розум короткий». Ну, що тобі з того прибуло, що ти себе виявила? Перша Оришка, — на що шкарбун, — наплює тепер на тебе. Я, скаже, думала: воно добре що, путне що, аж воно... — Він не договорив і знову пішов у кімнату.

Христя сиділа як на ножах або на угіллі — голова її горіла, лице пашіло, серце так страшно билосся. І підвернулася Одарка з своїми стільниками! Прохала вона її, хвалилася, що хочеться меду? Нащо ж вона його прислала?

— Чи посуду спорожните? Чи у себе зоставите? — спитався у вікно парубок.

Христя заметушилася. Ухопила мед і помчалася з ним у кухню.

— Оце, бабусю, стільники. У вас чиста мисочка є?

— Нащо та мисочка? — не дивлячись, спитала суворо Оришка.

— Спорожнити треба.

— Так би й казали. А то: «чиста мисочка чи є»? Звісно — є. У нас не так, як у других, що часом і ложки в хаті немає. Давайте! — і вона своїми корявими руками так і гребезнула з рук у Христі зв'язку.

— Від кого се? Ну та й стільники! — ласкавіше заговорила вона, уздрівши три пласти здорових, на всю тарілку, липових стільників.

Христя мовчала. І нащо їй знати, від кого? «Спорожнила б скоріше, щоб хоч одіслати того парубка, що стояв там коло світлиці і, наче докір, заглядав у вікно», — думалося їй.

Не швидко спорожнила Оришка посуду — Христя все стояла і дожидала.

— Чого ви ждете? Хіба я сама не принесу? — гарикнула Оришка, перекладаючи третій стільник.

Христя мерщій ухопила тарілку з хусткою і помчалась в світлицю.

— Та подождіть! Постойте! — гукнула Оришка. — Ще там мед zostався? Вимити ж треба! Оце яке там швидке та скоре, матінко! — і, ускочивши в світлицю, вона знову узяла посуду і почовгала в кухню.

Христя важко-важко зітхнула. Докори Колісникові боляче щипали її за серце, а тут ще й Оришка вразила. Христя, зронивши сльозу, пішла до своєї скриньки.

Поти вона там рилась, чогось шукала, і Оришка вернулась в світлицю, несучи в одній руці миску з медом, у другій випорожену посуду.

— Натє вам і те, і друге, щоб не сказали, що вкрала. Стара я для сього, — гарикнула вона і, переступивши поріг, поплигала через сіни.

Христя вся затіпалась, оже здержалась. Узяла чужу посуду, передала через вікно парубкові, ткнувши йому в руку щось біленьке, кругле.

Парубок, почувши подарунок в руці, уклонився низько-низько, трохи не до землі, подякував щиро.

Далі вона вже не могла здержатись. Як одвернулась від вікна, сльози градом полили з її очей. Наче підстрелена, помчалась вона до ліжка і, як сніп соломи, повалилась лицем на подушку.

— От і починається! Уже і починається! — гірко вимовив Колісник, увійшовши в світлицю і чухаючи потилицю. — Ну, чого ти?

Христя підкидалася на подушці.

— Ми все так... усе так, — казав Колісник, міряючи світлицю вздовж і впоперек. — Самі наробимо, та ще й сльозами надолужимо.

— Що ж я наробила таке? — крізь сльози глухо спитала Христя.

— Чого ти в Мар'янівку їздила? — гукнув Колісник, становлячись коло неї.

Христю неначе хто батогом стьобнув. Вона підвелася і заплаканими очима призро-призро глянула на Колісника.

— У Мар'янівку? Спитайтесь баби, що ви надо мною надзирати настановили.

Колісник вилупив на неї очі.

— А вчора... позавчора чи то четвертого дня де була?

— У любовників. Тут їх у мене ціла метка, а ви, бач, з Оришкою і прогляділи.

— У нас ніколи не так, як у людей... Або сльози, або крик, — одказав тихо Колісник і пішов з хати.

Христі стало ще важче на душі, ще тяжче на серці. Вона побачила, що її зопалий замір, котрий вона таїла на своєму серці, що гнітив досі її душу, пропав даром. Колісник уражений пішов від неї, не сказавши ні слова навпаки. Може, він і в думці нічого не мав того, що заключулося в її дурній голові? Певно б, він виявив те або поглядом, або словом, а то — ні. Дивуючись, якимось тільки глянув на неї і пішов геть, щоб не збивати бучі. Чого ж їй так думалося? Стара відьма про щось натякнула, а їй і запевно здалося. І жаль, і досада, як п'явки, ссали її за серце. Образа Оришчина, прикре запитання Колісникове ключем закипіли у її душі, піднімалися угору, били через край. Вона знову, припавши до подушки, кревно і голосно заголосила. Оришка, почувши з кухні, підійшла до неї, подивилася, як тіпалися її круглі плечі, як дрижало і тремтіло тіло, здвигнула плечима і мовчки пішла собі геть.

— Все... слинить... якби піймав за патли та одвіяв на всі боки, то не слинила б... — толкувалася Оришка сама з собою.

— Чи ти пак знаєш, хто ся панночка? — спитав Кирило, увіходячи у кухню.

— Уже чи ти знаєш. А я давно бачу, що шмат повії, — гарикнула з серцем Оришка. — Видно, чим не вгодив сьогодні. Чуєш, як заводе? — додала вона, мотнувши головою на світлицю. Звідти доносилося важке схлипування.

— Та то хай собі вони як знають, — одказав Кирило. — Погризлися — і помиряться. А тут хто вона, он в чім смак. Ти знала старого Притику?

Оришка мовчала.

— Що змерз у миколаївський ярмарок? Пріська, його жінка, як умерла, то нічим було і ховати... Здір на свій кошт ховав.

— Ну, то що? — спитала Оришка.

— Це ж їх дочка — Христя. Сьогодні од Здорів приходить парубок, стільники приніс. Питає Христі. Чи не збожеволів ти, думаю, якої тобі Христі, у нас і в дворі такої не чутно. Коли тут і вона — сама виявилася. Тоді тільки я признав, що вона справді, її обличчя, її й голос. Он куди наші стрибнули!

— Багато честі! О, багато честі! — крутячи головою, одказувала Оришка.

— Та честі-то небагато. А бажалося б знати, як вона дійшла до сього?

— Нужно... куди пак, як нужно!

— І краще робиш, Оришко, що не дознаєшся, — несподівано обізвався до них з сіней третій голос. Кирило і Оришка зиркнули — на сінешніх дверях стояв Колісник.

— А тобі, Кирило, уже старому дурневі, і стид у бабські речі умішуватись! Краще б дивився за лісничими, щоб не пускали чужого скоту на молодняк, — додав він і потяг у світлицю.

Оришка глянула на Кирила і усміхнулася, а Кирило, поскромдивши голову, мовчки потяг з хати.

— От тут послухай, що за тебе Кирило з Оришкою трахтують! — сказав з досадою Колісник Христі, увійшовши в світлицю. — А все твій язичок наробив.

Христя, припавши до подушки, мовчала. Кревний плач її пройшов, та німа мовчазність, що наступає після гіркого плачу, найшла на неї, склепила уста, скувала серце і душу. Туди тепер ніщо не доходе і нізачо не дійде. Ні гіркі докори, ні криклива лайка-буча. Серце закрилось, не чує, душа бажає спочинку, одного спочинку, і байдуже їй, що робиться около. І Христі було байдуже. Вона лежала головою в подушку і, не повертаючись до Колісника, мовчала. Той походив-походив по світлиці і знову сумний потяг з хати.

«Ну та й день сьогодні видався! Уже й день!» — думав сам собі Колісник, ходячи по садку на сонячній спеці. Вона, здається, і трохи не діймала його, хоч піт обливав і лице, і шию, і груди. Що йому ся спека, коли більше підпіка його ж середина? Ще недавня невдача з слобожанами за спаш не заволоклася забуттям, як сьогодні ота рева підновила, підложивши до серця ще пекучішого огню. Уже все за себе розплескала, позаводила зводні якісь. Це ж усе дійде туди, куди треба доходити. Будуть ті, що донесуть до жінки і вложать в її уха. І так мені життя немає через неї, а тут ще — на та цить!

Колісника наче злі комарі кусали у потилиці, так він її раз по раз скромдив, ходячи похнюпившись по садку.

— Пане! А пане! — гукнув з гори Кирило.

— Чого?

— Тут до вас чоловік приїхав!

— Який там чоловік? Чого? — допитувався Колісник, виходячи на гору.

— Здрастуйте, — привітався до його приїжджий середніх літ чоловік у синій суконній каптаніні, у добрих юхтових чоботях, у картузі замість шапки. Лице його сите, гладко виголене, вуси руді, трошки підстрижені, голова розчесана під проділ. Все це давало ознаку, що приїжджий не простий собі чоловік, а заможний і поважний хазяїн.

— Здорові, — одказав Колісник, заглядаючи у ясні приїжджого очі.

— Я до вас по ділу, — сказав той, виступаючи уперед і кидаючи Кирила позаді.

— По якому, кажіть, — допитується Колісник.

— Та, бачите... — і приїжджий запнувся.

Колісник помітив, що приїжджий не хотів казати свого діла при Кирилові, котрий стояв назаді, і, повернувшись, повів приїжджого у садок.

— Я чув, ви ліс продаєте, — почав приїжджий, спустившись геть з гори.

— Продаю, — одказав Колісник. — Коли добрий купець знайдеться, чому не продати?

— Та так, так. Так от я, їдучи на луку, і завернув до вас попитати, як ви продаєте: чи увесь, чи по частях?

— А ви ж хто такий будете? Звідкіля?

— Та я Карпо Здір з Мар'янівки. Ви, певно, мене не знаєте, а от... — і Карпо знову зам'явся. — Христя знає.

— Яка Христя? — геть дивлячись убік, щоб не стріватися з веселим Карповим поглядом, спитав Колісник.

— Та вони у вас живуть. Давні мої знайомі, сусідами колись жили. Жінка моя бачилась з ними.

— То ви до Христі чи до мене? — не видержав Колісник і приснув Карпові, кинувши на його свій суворий погляд.

— Ні, до вас, — спокійно одказав Карпо, граючи веселими очима. — Ліс же не Христин, а ваш...

— Я лісу не продаю! — випалив знову Колісник, червоніючи увесь, як буряк.

Карпо здвигнув плечима.

— А коли не продаєте, то вибачте, що потурбував. Прощайте! — вимовив він, усміхаючись, і пішов на гору, помахуючи батіжком. Колісник стояв і зло дивився на браву осадкувату вже постать Карпову. Він, здається, намірявся кинутися на його

і з усього маху дати доброго потиличника сьому приїжджому купцеві. А той, не озираючись, пішов-пішов і ген скрився за замчищем. Через скільки часу дорогою під горою показався гнідий ситий кінь і зелений возок. На передку сидів чоловік у сорочці і в жовтому брилі, а назад сиділа знайома каптаніна. Колісник пізнав у передньому парубка, що приносив сьгодні ранком стільники. То справді був він, одвозив тепер хазяїна на луку.

«Так от відкіля той мед! Он чого вони задобрять ним. Мужик, кажуть, дурніше ворони, а хитріший чорта!» — думав Колісник, все далі та далі даючи волю своєму гніву. Він аж клетотів у його серці, перевертав усю душу до дна. Думки стеряли свій покій і носилися над ним, як ті чорні круки, почувши здобич, каркаючи та вигукуючи про одно тільки нещастя. «Так он воно до чого йдеться! Он куди вони усі горнуть. Моє добро упоперек горла їм стало. Моє добро їх завадило. Хотять мене кругом обійти, облутати, щоб його посісти. І Христя туди... і вона з ними... Я ж їй притулок дав, я ж її з того гнилого рову, в яким вона була, витяг, поставив на ноги. І от тепер се мені дяка від неї! Спасибі! Спасибі! Не ждав я сього від тебе, Христе! То-то ти по Мар'янівках вієшся, то-то ти про себе усюди клепаєш. Аж воно, бачу, он через віщо. Підожди ж, галочко! І на тебе є у мене пута... Тихо тобі в мене, покійно, не голодна й не холодна ти. А от, як замість тонких полотен ряднина обгорне твоє тіло і розтиратиме його, замість сукнів та шовку драна сорочина прикриє тебе... шматок цвілого сухаря, а не булки, стане упоперек твого неситого горла, ти пізнаєш, чи то добро, яким я тебе наділяв. Прийдеш ти знову до мене, у ногах лазитимеш, будеш скавучати, як собача... Вон! Вон! з мого двору, з мого добра, повііще! З мого добра... Де ж моє добро? Де воно? — знову ударив у його голову інший стрій думок. — Цей Кут, сі поля, ліси... хіба воно моє добро? Невеличка карточка двору серед міста, невеличка хаточка на тій карті — от і все. Та й там є той, хто тебе не пускає... А се все... Де ті містки, що я строїв, де ті греблі, що я робив? Усі ті гроші тут сіли. Сей Кут всі їх злопав, мов та прорва повесні, що гатиш-гатиш її — і нічим не зупиниш бистої течії... Все це на чужі гроші добуто... треба ж їх колись віддати. Коли? — Колісник схопився обома руками за голову і нестямно забігав по садку. — Хіба ніхто не знає про се? Усі знають. Торік трохи-трохи не обвалилося на його нещастя. Він так і знав, що Лошаков доконає його, Христя вивезла, вона допомгла. Христя... ох! чи вже ж тепер і ти проти мене? Ти хоч і повія, а все ж найдорожча і найближча до мене... Ні, ні», — сказав він уголос і, постоявши трохи, знявся і мерщій пішов до хати.

— Збирайся, у город поїдемо! — скрикнув Колісник, аж Христя кинулася і, підвівшись, звела на його свої заспані очі. Вона справді спала. Неміч і сльози приспали її.

— Чого баньки на мене витріщила? Збирайся, кажу, у город поїдемо, — сказав удруге Колісник.

— У який город? Чого?

— У який? У губернію. Тут уже і так добре надихалися польового повітря, дай, Боже, видихати.

«У губернію їхати!» — ударила думка у голову Христі, і очі її радісно заграли.

— Коли ж їхати? Зараз... — хотіла сказати Христя «збираться», та промовчала.

— Коли ж зараз їхати? Завтра або післязавтраго.

— Мені не довго збиратися: плаття зложила, зв'язала — от і все. Слава Богу! Коли б скоріше те завтра або післязавтраго! — не видержала Христя.

Колісник неймовірно глянув на неї. Христя вся сяла радістю.

«Чи раділа б вона, коли б що мала проти мене?» — подумав Колісник. І інший, покійніший стрій думок обняв його. А може, і її піддурюють, підводять.

— Слухай, — сказав він уголос до Христі, котра вже полізла за платтям знімати з кілочків.

— А що?

— Ти знаєш, нащо то тобі Здір прислав меду? Кажи по правді!

Христя тільки зняла угору плечі.

— А я почім знаю. Учора я бачилася з його жінкою на луці. Вона хвалилася, що розбагатіла, що чоловік зостався дома біля пасіки. Може, по давньому приятельству, — вони прихильні були до моєї матері, — і прислали той мед.

— Так, по приятельству. Сьогодні Здір приїздив купувати лісу.

— Ага. Так тепер же я знаю, чого Одарка розсердилася, як натякнув син її, щоб не забула сказати мені про те, що батько наказував. Оце ж воно і є про той ліс.

— То-то. Вони хотіли, бач, через тебе діло ламати, та не вдалося.

— А я ж тут при чому. Хіба мій ліс? Хіба я його продаватиму?

— Піді ж ти! Ох! Бісовщина! — крикнув Колісник і, поскромивши себе у потилиці, пішов у свою кімнату.

Христя помітила, що Колісника щось наче клопотало, вона, постоявши, побігла за ним у кімнату дознатися.

— Що клопоче бідну головоньку мого доброго тата? — пестливо заговорила вона. — Скажи ж мені. Повідай своїй доні!

Колісник повернувся. Христя стояла перед ним, та давня Христя, з рожевим личком, з іскристими чорними очима, що так і вабить, так і тягне до себе. У його на душі пояснішало.

— Ох, Христе! Христе! — заговорив він, горнучи її до себе. — Коли б ти знала — наче сто гадюк упилося в моє серце.

— Що ж там таке?

— Ах! — махнув рукою Колісник. — Ся худоба — бери її нечистий! — не дасть мені спокійно вік дожити! І нащо я її купував? На те, щоб собі покою не мати. Чую, що не викрутитися мені від напасті. Ось осінь прийде, наїзд буде, — почав далі журливо він і зостановився.

— Яка ж напасть буде?

— Яка? У тюрму запруть, в Сибір зашлють.

— За що? — скрикнула Христя.

А Колісник, мов не чув того питання, далі вів:

— І ніхто не скаже: «Все ж він чоловік був». Все ж і мені хотілося жити. Усі мене обвинуватять.

— От і не вгадав. От і не всі. А я нащо?

— Ти... ти, спасибі тобі, тільки, може, одна й прихильна до мене. Та що ти? Коли вестимуть мене з тюрми на позорище, чи ти станеш зо мною разом? І ти, як і другі, одступишся від мене, — заговорив він і замовк.

— Я молитимуся за тебе. Може, моя молитва дійде до Бога, учує він її і помилує тебе.

— І вже. Ніщо мене не помилує. Нема нікого за мене — всі проти мене.

— Бо ти сам так ведеш діла, що всі проти тебе стають, — сказала Христя.

— Як?

— Так. От ти пригнітив слобожан, а вони, певно, були б за тебе, коли б ти не так робив.

— Що ж вони?

— Що? люди! Тебе не стало б — вони добрим словом згадували. От, сказали б, добрий пан був.

Колісник сумно і болісно усміхнувся:

— Що ж робити мені?

— Що? Подаруй їм той зиск, що ще зостався. Верни їм ставок, городи. І вони будуть молитися за тебе.

Колісник, схилившись, довго-довго думав.

— В тебе добра душа, Христе, в тебе жалісливе серце, — чуло промовив він. — Трохи, лиш, чи не твоя й правда. Хоч кому-небудь добро зробити, хоч капельку — і то краще. Кириле! — гукнув він на всі хати.

Кирило як з-під землі вродився.

— От що, Кириле, — почав Колісник, похнюпившись. — Завтра або післязавтраго я виїду відсіль. Там з слобожан слідує зібрати триста рублів. Збери їх і скажи — дарую я їм той зиск. Вовкові і Кравченкові теж скажи, щоб до ставка й городів не мали ніякого права. Хай буде все по-старому.

Кирило якомсь неймовірно дивився то на Колісника, то на Христю. «Що се, — думалось йому, — що се?»

— Скажи їм, — знову почав Колісник, — поки я живий, хай усе по-старому. А не стане мене — може, згадають добрим словом, може, хто помолиться за мене.

— А гроші ж як Вовкові та Кравченкові за оренду? — спитав Кирило.

— Гроші я верну, — замовила Христя і мала була бігти у світлицю.

— Стій. Ті гроші тобі зостануться. Виручиш з хазяйства, Кириле, — вернеш, а може, я зашлю з губернії.

Кирило аж трусився з радощів.

— Оце по-божому, пане, а по-божому! — замовив він.

— Так чуєш? Як я поїду, скажеш їм. Скажи, хай помоляться і за Христю уже разом.

— Що ти? Що ти? А за мене за що? Хіба моя худоба?

— Цсс! — засичав він і махнув на Кирила рукою — іди, мов, собі.

Той, уклонившись, вийшов. А Колісник підвівся, походив по хаті, підійшов до Христі і, взявши за голову, притис її біле чоло до своїх пухких уст.

— Це за розум! — сказав він, поцілувавши, — а це за серце! — і, прихилившись, припав устами до її високого лона.

Христя тільки радісно світила очима.

XI

Через два дні вони поїхали. Ніколи Христя не почувала себе такою веселою та утішною, як у ті два дні. Ожила, розцвіла, мов на світ знову народилася. І він їй здається такий красний та привітний, і люди такими добрими та ввічливими. Нащо баба Оришка похмура та небалакуча (Кирило не втерпів повідати їй про Колісників наказ), і вона їй здалася не такою страшною, як

попереду здалася. Вона їй на спомини подарувала свій чорний платок.

— Носіть на здоров'я та згадуйте мене! — сказала Христя, не примічаючи, як Оришка гребезнула той платок у неї з рук, мов однімала, і хоч би сказала спасибі, хоч би головою хитнула.

Нащо їй та дяка, коли вона почувала себе такою щасливою? Вона не помічала і того, що Кирило коло неї, мов коло своєї дитини, пада, приязно заглядає ув очі, на льоту і думку ловє, дивиться — молиться на неї! Вона і йому на кисет шовкову хустку подарувала.

Кирило, мов розум стеряв з радощів, ухопив ту хустку обома руками, притулив до вуст, поцілував і, тремтячи, промовив:

— Не буду я з цієї хустки кисет шити. А, як умру, заповідаю з собою положити. Мені вона і на тім світі буде про добро людське нагадувати, з нею мені і під землею легше буде лежати.

Після обід, надвечір вони виїхали. Слобожани, як тільки над'їхали коні у двір, почали несміло збиратися під горою біля шляху. Певно, вони і в двір би пішли, коли б Кирило грізно-прегрізно не наказав, щоб ніхто не смів і очей показати. Коли повозка спустилася з гори, тоді тільки Колісник запримітив сіру громаду, що, скидаючи шапки і вклоняючись, бажала йому щасливої дороги. Діти не видержали і, гудючи на все поле, помчалися навздогінці коням.

— А Кирило таки не видержав, — промовив Колісник і одвернувся. Зате Христя, знай, озиралася з повозки, низько вклоняючись назад і, усміхаючись до дівчор, що одно поперед другого, мов м'ячі, котилися пообік дороги. Гук-крик, галас, мов галячий клекіт, ні на хвилину не вгавав. Коли б не суха дорога, по котрій, мов по кам'яниці, гуркотіли колеса повозки, певно, той нестямний гук дитячий надолужив. Тепер ним Христя забавлялася: то озирнеться назад, махне рукою, мов що з жмені кине, — діти з новою силою помчаться на той мах, їх гук доходить до самої повозки. Христя одвернеться — гук стихне, тільки гуркочуть колеса по накоченій колії.

— Та буде тобі з тими щенятами водитися, — суворо промовив Колісник, накидаючи легку кобку свого сірого балахону на голову. Христя, прикрившись платком, похнюпилася.

До самої Мар'янівки вони їхали мовчки. Чутно тільки тупотіння кінських ніг, гуркіт коліс та коли-не-коли возниця зійкне на яку-небудь коняку, хвисне батіжком, щоб не одставала.

Сонце сідало, як вони уїхали в Мар'янівку. Жовтогарячий його світ привітно слався над оселями, садками, городами, темні тіні зступалися по глухих кутках, вечірній морок слався по зем-

лі. У повітрі тихо-тихо, курява стовпом стоїть і не розходиться. Там, у непрозорій кіптязі, чується бекання овече, десь ревнула скотина, бугай бутить на все село, людський гомін, жіночі крики зливаються з його гудючим покликом. Упослідне перед спокоєм гомоніло все, незабаром воно стихне, тільки сонце скрие своє ясне обличчя, тінь ночі розстелеться над землею — і все замовкне до завтрішньої зорі.

Колісник, як їхали селом, похнюпився і не дивився нікуди, зате Христя розглядала все, повертаючи голову то на той, то на другий бік. Кожна хатина, кожна місцина була їй відома, з кожною чим-небудь та в'язалося її минуле. Там вона ще дитиною злякалася собаки, на тім місці справляли Купала, там вулиця збиралася, і тепер он скільки дівчат видно. Все те, нагадуючи їй давнє, привітно вітало, мов давній знайомий або знайома стрілися і нагадували минуле. Все було якось мило. Один тільки шинок, де стояла їх хата, непривітно уразив її. Вона, проїжджаючи, геть одвернулася, щоб і не дивитися.

Як переїхали Мар'янівку і виїхали у поле, сонце уже сіло. Тільки захід горів жовтогарячим огнем та навислі над ним хмари червоніли, мов збита кров, а кругом усе тонуло в мороці. Над полями знімалася темно-зелена вечірня тінь, небо аж чорне — таке синє, а між його густою синькою пробивалися невеличкі жовті плямочки — то займалися зорі. Кругом тихо, аж сумно, з окопів коли-не-коли сюркне цвіркун або здалека донесеться крик перепела. Одні коні, знай, тупотять, трусцею виступаючи, та гуркотять колеса по сухій дорозі.

— Коли б ти знала, — обізвався Колісник таким жалісливим голосом, що Христя аж струснулася, не пізнавши, — коли б ти знала, як мені не хочеться їхати у те трекляте місто!

Христя мовчала.

— І кожен раз отаке зо мною. Їдеш — мов на ніж ідеш, — промовив він, помовчавши.

— Чого?

— Ех, — зітхнув Колісник. — І чому Бог не дав чоловікові завести життя, як сам він знає? Як йому хочеться? Чого кожен раз, коли він почуває себе щасливим, так з-за спини або з глухого куточка серця якась непримітна спомка озветься і отрує його щастя? Нащо воно так?

Христя мовчала, не знаючи, що й казати і на що натякає їй Колісник.

— Ну, нащо мені жінка? — випалив він, не дождавшись від Христі одказу. — Нащо вона тепер мені, коли біля мене є друга — і краща, і приємніша? Молодим мене оженили, трохи не

хлопцем, щоб не розволочився. Хіба я бачив світу, знав людей, хіба я міг повернути мізком, як тепер? Тільки що зіп'явся на ноги — показали мені дівчину. Оце твоя наречена. Бери за руку та веди в церкву. Я, дурень, і послухався, щоб потім проклинати і той час, коли вона народилась на світ, коли мені нарекли її. Хто її вибирав, хто нарікав? Батьки! «Поженимо молодят», — сказали і поженили на наше лихо. З першого ж року у нас пішов нелад, та сварка, та лайка. Своя хата гірше тюрми завжди здавалася! Чи в гостях бували, чи в тебе гості — не скажи слова лишнього, не привітай добрим словом чужу господиню або не жартуй з дівчиною. Завжди як на ножі! «І сякий, і такий! І втопила я свою голову бідну, і загубила вік молодий за таким заміжжям». Поки ще молодий був, берігся і її таки жалів. А потім — таки допекла до живих печінок, доїла до самої кістки... Плюнув на все: будь ти неладна! І от тепер люди винуватять мене, кажуть: «Не держитесь Закону Божого, звичаю людського». А що, мені було тепліше, коли я кріпився, держався? Я був щасливіший? Посадити б їх на гарячий черінь, певно, крикнули б: пече! А тобі, бач, заськи. Ти — мовчи! І от тепер приїдемо в місто — треба іти до неї: поклонитися господині. Хай вимиле твою голову. Як, скажуть, був у городі — не був у жінки? А то їм і байдуже, що мені дивитися на неї верне. Ох, життя! Не виходь, Христе, заміж ніколи: раз зв'яжеш руки — довіку не розв'яжуться... Будь краще вільною птицею. Краще, кажу, так.

Христя собі глибоко-глибоко зітхнула.

А Колісник, помовчавши, знову почав. Його клопотали все такі смутні думки, якісь почуття лиха носилися над ним, додавали жалю у його голосі, будили жаль до його. Він, чіпляючись за нерадісні випадки у своєму житті, нарешті, добрався до Куту. Нащо він його купив?

— Ось незабаром земський наїзд буде. Перевези, кривий коню, через вороже становище! Перевези... Куди тобі перевезти трьома каліченими ногами... чує моє серце: не зносити тобі, Косте, голови на своїх плечах! — пророче вимовив Колісник і затих.

Христя поглянула кругом себе: наче море, розстелилися кругом їх поля, прикриті темною темнотою ночі. Нігде ніщо не шерхне, одні зорі лупають з темного неба. Їй стало сумно-сумно, як тільки стає сумно серед пустині. Проїхали чимало мовчки.

— Он уже світить моя мука своїми злими очима! — промовив Колісник, підвівши голову.

Христя глянула — ген за горою, наче догорівше пожарище світило, жовтуватий світ гойдався, тремтів в темному мороці. Христя пізнала, що то вони вже доїжджали до міста.

— Я устану на базарі, а ти їдь до Пилипенка в гостиницю. Хоч Пилипенко і ворог мій, та там кращі номери... Жди мене, я заїду за тобою, — шептав Колісник, уїхавши в город. І, піймавши її руку, мовчки притис до свого серця. Воно у його як молотком гамселило.

— Тпруу!.. Стій! — гукнув він, як коні виїхали на базар. Колісник устав.

— Спасибі вам за кумпанію! На добраніч! — голосно вимовив він і ще раз схопив Христину руку і, стиснувши так, що та трохи не скрикнула, мерщій подався далі і незабаром скрився у темній темноті.

«Старе, що мале», — подумала Христя, і непримітний жаль ущипнув її за серце. Їй зразу так стало сумно та гірко. Літ вісім тому назад її вів сюди Кирило, утішаючи та розважаючи, тепер вона їхала, їхала рядом, як рівна, з хазяїном Кириловим, і їй приходилося утішати його... Таке життя! А хто знає, що далі буде? Чи не прийдеться, бува, їй голій і босій зимньої пори переходити знову через се місто, простуючи додому, і критися темними улицями, щоб з ким не стрінутися, щоб хто не пізнав?

«Життя, що довга нива, — думала вона, zostавшись сама собі у глухому номері, — поки перейдеш, і поколешся, і поріжешся на гострій стерні».

От і в сьому місті, скільки раз доля її то гріла щастям, то допікала невдачами, поти не пустила віятись по світу. Вона пригадувала Загнибідиху, яка вона була добра та тиха. Загнибіду, що наробив їй такого клопоту, Рубця, Проценка, жінку Рубцеву, що її колись так тяжко образила. Бог з нею! Вона не пам'ятає на їй зла. І Марина не згірше уразила її, коли приревнувала свого чоловіка до неї. «А де тепер Марина, де Довбня? Хоч вона, може, досі сердита на мене, а я все-таки завтра піду розшукаю її. Удень, певно, ми не поїдемо, старий боїться і людей, і сонця — піду, піду». З якоюсь легкою надією, що вона розшукає Марину, як стрінуться, що то та скаже їй, вона лягла спати і швидко заснула.

На другий день, п'ючи чай, вона розпитувала горничну, що прислужувала їй, чи не знає та Довбні.

— Довбні? — здивувалася та. — Та хто його у городі не знає? Не було того чужого тину або забора, під котрим він би п'яний не валявся. Зовсім з кругу спився.

Христі боляче було слухати такі приповістки за Довбню. Живучи у його, вона бачила і його серце добре, і те, що Марина зовсім не гляділа, як слід жінці глядіти, свого чоловіка, часто п'яного випихала надвір, хоч він цілу ніч витупцюється під вік-

нами, називаючи її всякими ласкавими назвами і Христом-Богом молячи упустити в хату.

— А де він живе, не знаєте?

— Та кажу ж вам, з кругу спився! — одрізала горнична. — Голий бігав по городу. Скільки раз його і в шпиталь брали — не помагало. Казали, треба везти у губернію, туди, де божевільні. Та щось оце і не видно його — певно, одвезли.

— Він, кажеться, був жонатий. Жінка жива його?

— Жінка? То така й жінка. Вона, здається, більше його і довела до того. Він, бачте, з простою жив, та потім і оженився.

— А не знаєте, де вона живе?

— Не знаю. Казали, там десь на кінці міста. — І горнична назвала мення хазяїна.

Христя, напившись чаю, зібралася і пішла прямо, куди напрямляла її горнична. Їй довго прийшлося іти, все допитуючись, де такого-то хата. Насилу знайшла вона її аж на самому краї міста. Над яром, куди вивозили і скидали всяку городську нечисть, стояла одним одна хатина, не обгороджена, з дірчавою оселею, з пузатими стінами, кривими вікнами і увійшовшими у землю дверима. То і була та хата, де мала пристановище Марина.

Насилу, згинаючись, щоб не вдаритись, увішла Христя у ту конуру. Хата зокола здавалася чепурнішою, чим зсередини. Стіни помазані, полупані, якісь темні патьоки спускалися по стінах від стелі оселі аж під лави, павутиння цілі гнізда позаходило у кутках, довгими нитками услало усю оселю. Долівка не зрівняна, сміття пополам з грязюкою по кісточки. Піч ряба від чорних плям, що сажа, пробиваючись, понароблювала. Крізь позеленілі шибки ледве пробивається світ у хату, окриваючи її мороком; здавалося, мов хто надимив, і спертий дим снував по хаті, не знаходячи нікуди виходу.

Увійшовши прямо знадвору, Христя спершу нічого не побачила у тій темноті. Не швидко вона запримітила, що на полу коло печі в темному закапелку щось наче ворухилося.

— Здрастуйте! Хто тут у хаті?

— А кого вам треба? — почула Христя незнайомий охриплий голос.

— Чи Марина тут живе?

— Яка Марина?

— Марина. Довбниха.

— А нащо вона? — запитав той голос. — Я — Марина! — одказало, і темна постать підвелася з полу.

Христя зобачила перед собою високу молодицю з широким обрюзглим лицем і заспаними очима.

— Марино! — затаюючи зітхання, з ляком вимовила Христя.

— Я — я Марина, — казала та, підступаючи до Христі і заглядаючи прямо у вічі.

— Марино! Не пізнаєш мене?

— Хто ж ви такі будете? — потягаючись прямо на Христю, спитала та.

— Христі не пізнаєш? Я — Христя!

У лице Марині наче хто бризнув водою. Заспані очі широко розкрились.

— Христе! се ти? — скрикнула Марина. — Яка ж ти, і не пізнати тебе — зовсім пані!

— А в тебе тут як пустка, та темно, та нечисто! — не видержала Христя.

— Еге, отак довелося жити. Все пропив той п'яниця. Все дощенту, поки і сам з кругу не спився. А ти ж де взялася? Тут живеш чи приїхала?

— Ні, я мимоїздом. Зосталася на день — на два. Сумно самій, піду, думаю, розшукаю знайомих. Та це згадала про тебе та й прийшла. Насилу допиталася.

— Спасибі тобі, що не забула, — подякувала Марина. — Сідай же, сідай. Отам коло столу сідай. Не бійсь, там чисто. Вчора стерла, — додала вона, дивлячись, як Христя боязко озиралася, де б їй вибрати таке місце, щоб присісти.

Христя присіла. У неї мороз поза спиною драв від тих злиднів та убожества, яке вона тут стріла.

— І давно ви сюди перебралися? — спитала вона.

— Та насилу тут знайшли захист у сій пустці, котра, гляди, колись придавить тебе навіки, та й годі. Хіба ж можна було з ним де ужитися... Скільки ми тих квартир перемінили. Оце переберемося. День, два — нічого. А там як закурив — хазяїн і жене. Шукайте собі по собі. Лихо, Христе, за таким заміжжям. Коли б знала, краще з посліднім нищим зв'язалася, ніж з ним.

— А де ж він тепер?

— Де? у шпиталі. В губернію одвезли. Насилу домовилася та допросилася. Ноги одбігала, поки виходила, щоб його взяли у шпиталь. «Ти, — кажуть, — жінка — сама і вези». А на що мені його везти? Усе ж, усе пропив. Прийде оце — мене немає дома, на базарі абощо. Він за платок або за спідницю — та й у шинок. Як огню того боялася! Та допився до того, що страшно глянути: обірваний, трохи не голий, увесь труситься, очі — стовбуром, верзе таке, що й на голову не злізе. Господи! Намучилася я з ним! — зітхнувши, додала Марина.

А Христя сидла в кутку біля столу і тулилася до стіни. Марина так розписувала їй свого чоловіка, що Христі здавалося, от-от двері розчиняться і ввійде він у хату, світячи своїми божевільними очима.

Двері справді розчинилися, — Христя аж струснулася, — в хату увійшов височенного росту москаль. Голова його трохи не в оселю впиралася, руки — мов дрючки, лице довге, таранкувате.

— Марине Трохимовне! Наше вам! — привітався москаль, підходячи до Марини і простягаючи руку. Та, усміхнувшись, подала свою, і москаль так її здавив за пальці, що та, стрибнувши, засичала і з усієї сили гепнула його межі плечі. Москаль реготався, а Марина стрибала по хаті та махала рукою.

— Бодай тебе кат так поподавив! — лаялась вона.

— Ничавось, ничавось. Ефто здорово! — сідаючи на другім кінці столу, казав москаль.

Христя подивилась кругом себе. «Оце той халамидницький притон!» — подумала і знов боязко озирнулася.

— А ефто што у тебя за барышня? — спитався москаль, указуючи на Христю.

— Се моя подруга, а не баришня, — одказала та.

— Понимаемсь. Наше вам! — даючи Христі руку, обізвався він. Та боязко простягла свою.

— Не, не, не бойтесь! Вот ручка так ручка. Беленькая, пухленькая! — любувався він, злегка перетираючи її своїми кодзумитими долонями. Христя усміхнулася.

— А позвольте спросить. Вы ж где находитесь? Здеся, али приехамши?

— Приїхала, — одказала, усміхаючись, Христя.

— При должности какой состоите али гулящая?

Христю мов хто у правець поставив від того питання, вона аж скорчилася.

— Ну, от уже і почне! От і почав! — крикнула Марина. — Тобі яке діло? Заськи! Не знаєш?!

— Не извольте гневаться, Марина Трохимовна, не извольте гневаться. Я, значит, все доподлинно желаю знать.

— Швидко зостарієшся, як усе будеш знати.

— А вот у нас в роте фидфебель всегда говорит: «Все знать — самый раз!»

— То ж у вас. Хіба в вас, у москалів, так, як у людей?

— У нас, у солдатів, всегда лучше, чем где-либо. Ничаво сваво, одна вот душа, да и ту каму-либо отдашь на сохранение, — одказав москаль чуло.

Марина, дивлячись на його, глибоко-глибоко зітхнула.

— Ти ж кому свою припоручив: Богові чи чортові? — спитала вона і зареготалася своїй вигадці.

— Зачем Богу? Богу еще успеем, а черт к нашему брату не пристанет. Вот маладушке какой — самый раз!

— О, вам усе молодушки, а хто ж нас, старих, глядітима? — спитала знову Марина.

— Старым бабам помирать нада, а маладушкам — песни петь да солдат любить!

— За віщо?

— Как за што? За то, што солдат — сиротинушка. Один себе на чужой старане...

— О, гарно співаєш. Янгольський, кажуть, голосок, а чортова думка.

— Опять чертова! Зачем чертова? Эх, едят вас мухи! Разве с бабами можно говорить об ефтих материях? У бабы волос долог, да ум короток. Вот што я тебе скажу.

— Як саме?

— А так. Вот, примерно, пришла к тебе гостья, подруга твоя. Нет тово, чтобы, примерно, в шиночек, да четверточку... с печки гуся жареново али барана... Все на стол: пей и ешь, любезная подруга!.. А ты вот баснями соловья кормишь.

— Годувала б його чим і кращим, а як нема чим! — одказала, прикро дивлячись на його, Марина.

— А нет — так і скажи. Тогда на тебе и ответу никакого. Вот у меня в солдатском кармане осталась завалыщая копейка! На! тащи! — сказав москаль, витягнувши з кишені семигривеника грошей і брязнувши ним об стіл.

— Ні, ні, — кинулася Христя. — Бога ради не треба! Я нічого не хочу! Спасибі вам! Я прийшла одвідати подругу.

— Ну, ты не хоч, так, может, кто другой хочет, — сказав москаль, посунувши семигривеника до Марини.

Та покірно взяла, зап'ялась платком і вийшла з хати. Христя зосталася удвох з москалем. Їй було і боязко і не по собі.

— Хорошая эта баба, Марина, — помовчавши, почав москаль. — Совсем хорошая, вот только хохлушка... Иной раз такое скажет — никак не разберешь. Да вот у нее только муж лихой! У, лихой!

— А він же був смирний! — обізвалася Христя.

— Да смирний то он смирний. Только больно много зашибает. Как жарнет — небу жарко! Ну, а тогда уж не знает, што и делает. На меня один раз с ножом бросился. Не увернись я — вот так бы насквозь и прошел. Да, бедовый!

— За віщо ж він на вас зло таке мав?

— Как тебе сказать за што? Ни за што. Первое — муж он, всегда пьяный. Как его пьяного любить жене? А второе — я их квартирант. Ну вот, он и начал ревновать ее ко мне.

На той час саме вернулась Марина, несучи в руках пляшку горілки і під рукою півпалянички.

— Се все про того ірода балакаєте? — спитала, викладаючи на стіл свою куплю. — Осточортів він мені, хоч не згадуйте! — додала вона, хмуричись.

— Не, не, не будем. Потчуй-ка гостью! — сказав москаль.

— Я не п'ю. Їй-богу, нічого не п'ю. Спасибі вам, — подякувала Христя, коли Марина піднесла їй чарку горілки.

— Ну, як хочеш, — одказала та і перекинула собі у рот чарку. — А горілка добра. Випила б.

— Да что же, как не пьет? — умішався москаль. — Ну, и не нада. Я за нее выпью.

І москаль, усміхаючись і кланяючись, вихилив одну, посмакував, крикнув, сказав: «Да, добрая» — і налив другу.

Христя ще посиділа трохи, послухала, як Марина жартувала з москалем, випиваючи по повній, потім підвелася, попрощалася і пішла.

— І к бісу, коли не хоч! — сказала Марина, як Христя на її прохання посидіти ще не здалася. — Ніс копилиш — к бісу!

— А бабенка ядреная! — скрикнув москаль.

— Думаєш, путне що? — сказала Марина. — Така ж боска, як і всі!

— Значит, наш брат Савва! Эх, едят ее мухи! — скрикнув удруге москаль, даючи Марині з усієї сили раза по спині.

— Хоч би тебе кат так опік! — гукнула та, угинаючись, і стусонула москаля кулаком mezi плечі.

XII

Того ж дня увечері заїхав по неї Колісник, і вони поїхали в губернію. Всю дорогу він був сумний та неговіркий, ще мов сумніший, ніж як виїжджали з Кута. Христя думала про Довбнів, не питала, чого сумує старий, він мовчав.

Приїхавши другого дня надвечір, він зразу пішов на свою половину і заперся. У Христі серце болісно занило, як вона глянула йому услід: похнюпившись, поколихав він, наче п'яний. Вона довго не спала, думаючи про його. Що прийшлося вислухати старому дома від жінки? Недаром він осунувся так, опустивсь. Їй здавалося, що він повинен її кликнути, вона сама поривалася скільки раз іти до його, чи не виговоре він перед нею свого лиха

і чи не повеселішає хоч трохи. Та кожен раз її зостановлювала перед зачиненими дверима думка: він утомився з дороги і спить. Хай завтра. Так Христя і заснула. А Колісник?

Він, поставивши світло на невеличкому столику в головах кроваті, ліг на спину, понурим поглядом озираючи хату. По стінах, оббитих темними шпалерами, по глухих кутках снували тіні, одна біла оселя виблискувала, обдаючи хату збліда-жовтуватим кольором. У тому жовтуватому мороці по темних стінках снують його злякані думки. По глухих кутках вони зступаються і визирають до його таємними обличчями давньої давнини. Ось його батько, високий кругловидий різник, котрому з почотом скидають шапки і низько вклоняються всі городянські міщани. Ось і мати, низька натоптувана перекупка, говірка, балакуча, говоре — мов горохом сипле і все так до прикладу, все такими поговірками, котрих вона мала цілий ворох на всякий случай. Що не видума Петро Колісник — ніхто краще від його не видума, а послухати товстої Василюни зостановлювались не раз і пани серед базару, дивуючись, де в неї ті слова беруться, і думаючи: «Сам розум поверта її язиком». Всім навдивовижу далася та пара людей! І розумні, і живуть согласно, і сина того, єдину свою дитину, добру навчають не дома, а в школі, де і панські діти учаться. «Дома балуватись буде, а до свого ремества привчати — ще рано», — казав батько. «І справді, хто біля його дома буде дивитись, ти — у різницях, я — на базарі», — довела мати. Костик трохи не з того часу, як став лазити, покинутий без призору батька-матері, ріс собі самотою. Не закривала йому на ніч очей материна ласка, не будили ранком її пестоші. «Матері немає дома, матері ніколи», — чув він кожен раз від наймички-куховарки, що разом гляділа і за ним. А батько? Батько більше гримав на його. Страшно і тепер йому, коли він згадає свої дитячі літа. У тих людей, здається, не було серця у грудях, не було ласкавості в розмовах. У його — різниці, у неї — базари, і більше нічого. Тільки він і чув нарікання батькове на малу таксу, тільки і вислухував перекази материні про торг. А люди на їх з заздрістю дивились і казали: «От хто розживається-багатіє». Непривітною стороною тих щоденних клопот становилося життя перед його молодими очима, не будило воно чулості до людей, а здіймало заздрість, недовір'я.

— Знай, ти не об'їдеш — тебе об'їдуть, на те торг, — казав батько, призвичаючи сина до свого ремесла, коли той скінчив школу. І він розказав синові про всі ті плутні, які треба часом пустити, щоб збути товар. Син був покірним батьковим учеником; викидати колінця, як звав батько крамарські плутні, приносило спершу йому таку утіху та радість. «Не для кого тру-

димосся-працюємо, не кому це все збираємо, як не для тебе і не тобі, — казала мати, додаючи: — А ти гляди батьківського добра, гляди — не розволочи. Чим більше його матимеш, тим міцніше на ногах стоятимеш, більше почоту від людей. Гроші — сила, у нашій міщанській постаті — вони все». Що було йому робити, як не стати на раз накоченій колії? І люди надавали хіті: які батько-мати, та який син удався!.. Правда, молода ще кров шпарко дзюрчала у молодих жилах, серце нудилось серед тих щоденних клопот, і Костянтин не раз, набравши цілу метку парубоцтва, заводив з ними забави, — то догори дном жидівський шинок переверне, то ворота з двору, де є молода дівка, замчить на базар, вивісивши їх, мов щигля, на здоровенній шоглі. Та скоро і тим забавкам кінець настав. «Пора, сину, тобі женитись. Он у Сотника є дочка, хоч і не вродлива, зате покірنا дитина, та й не без приданого», — казав батько. А через тиждень Костянтин був уже чоловіком. З того часу увесь світ повився для його густою хмарою, з-за котрої йому ніколи не доводилося бачити сонця. У тому тумані робилися обходи та ошукування людей, з року на рік ширилось та прибільшувало добро. Померли батько і мати, та слава їх не померла. Син високо підняв ту славу угору, ставши рядчиком м'яса спершу на полк москалів, а далі і на увесь город. Про його говорили у кожній хаті, його прізвище було на язиці у кожного. Він став першим чоловіком, першим міщанином на усе місто. Те забавляло його, тішило серце. Та одно лихо — ні з ким було йому тії слави ділити. Йому найближча і найдорожча людина, його жінка, труїла йому найкращі і найлюбіші хвилини в житті. Її несита ревність не давала йому покою ні на одну хвилину. Своя хата стала пеклом, з котрого приходилось тікати. І він тікав, хижо накидаючись на людські кишені і вивертаючи з їх усе, що там затаїлося. Він, здається, мстився над тими сіромами, що, не маючи нічого, мали своє щастя. Боже! Що він тільки не витворював на своїм віку? Яких темних діл, людських сліз не лежить на його душі. Його, наче гарячого коня, підганяло хатнє нещастя. І досі він безперестанно мчався... Мчався і от до чого домчався. Тепер він сидить рядом з панами, більше — сам пан. Одно слово, Колісників Кут, колись графське гніздо, тепер його... Його, його. Та як йому воно досталося, якими скритними доріжками дійшло? Кинься земство до своїх грошей — і Кут, і все пропало. Пропала і слава. Праця цілих років, турботи довгих часів — усе наче помелом змете. Колись йому Загнибіда, теж не згіршої руки крутій, казав: «Ой, дограєшся ти, Косте, до свого. Опечуть і тебе колись, та так опечуть, як ще ти нікого досі не пік». Гляди, лишень, чи то не було пророкуванням. Чує його

серце, настає та пророча хвилина. От земський наїзд швидко. Він був у Рубця, і Рубець якось здалека усе закидав, що треба б хоч раз повірити земську скриньку. Його ті слова, мов холодний ніж, доторкалися до його душі. Він ще не чув, щоб він колов або різав, він тільки чув гострий холод на горлі заліза. Уп'ять же і жінка, виговорюючи йому, казала про ту чутку, що ходить по місту. «Он, — каже, — розказують, накупив землі на земські гроші та у їх і вигодовує бахурок». Бахурок... Христя, перша людина, котру він любить більше усього на світі, не що інше, як бахурка. Не гіркий посміх гіркої долі? «Ох! Коли б можна вернутися літ за тридцять назад, не була б вона бахурка. Не був би і ти, Косте, тим, що тепер є, — казав він сам собі. — Не мутило б твою душу довгих літ безперестанне ошукування інших людей, жив би ти у глухому куточку села тихо та щасно. А то що з того, що винесло тебе у світ, вимчало у люди і поставило напоказ на високому місці? Нащо? Для того, щоб усі бачили, як ти будеш летіть з своєї високості сторч головою? Щоб тикали на тебе пальцями, показуючи: он він, казнокрад, бахур!»

Колісникові стало страшно. Перший зроду раз він почув такий нестямний страх. Серце стало, кожна жилочка перестала кидатись, у кожному суставі похолонуло. Він чув, як у його волосся на голові жмутом піднімалося угору, очі наче хотіли вискочити з баньок... а кругом ходором ходив світ. У тому неясному мороці сотні тисяч колихалися народу, ревучи та гукаючи: «Так йому і треба! Собаці — собака і честь!»

Йому здалося, то настала послідня хвилина. Знічев'я рвонувся він, скрикнувши: «Прокляте життя!» — і заходив по хаті.

Він довго ходив. Усе кругом спало мертвим сном, нівідки не доходило ніякого гуку, тільки його ступні, мов гіркі докори, роздавалися серед тії німої німоти. Йому було сумно-гірко і ще ставало сумніше і гірше, що йому ні від кого було ждати ні помочі, ні поради.

На другий день Христя уздріла Колісника і не пізнала. Похмурий ходив він по хаті, ледве ногами соваючи, лице жовте, осунулося.

— Тату! Що це з тобою? — скрикнула вона.

Він став і гостро на неї подивився. Так дивиться божевільний своїми палючими очима. У Христі серце несамовито забилося.

— Ти недужий, недужий? — допитувалася вона його.

— Недужий... Не спав і трішки за усю ніч. Не буди мене, — сказав він, виходячи в свою хату і зачиняючи за собою двері.

— Що це з ним таке? Не дай, Боже... — і Христя не договорила. Холодом пройняло її наскрізь. Куди вона тоді ткнеться, що їй

робити? Тільки що вона трошки заспокоїлася, тільки що прийшла у себе, як знову їй іти у ту непросипну гульню, у ті безперестанні побіганки. Їй пригадалися слова п'янької Оришки: «А ти не смійся. Тебе велике горе жде...» Невже то були пророчі слова?

Христя і чаю не пила, сновигаючи з хати в хату і не знаючи, що їй робити. «А може, засне, переспить», — тішила її надія. І вона на пальчики покралася до його хати, бережно беручись за ручку дверей. Стиха стукнула плямка, стиха скрипнула половинка, і невеличка щілина засвітилася. Христя, затаївши зітхання, приложила оком до тієї щілини. На ліжку на спині лежав Колісник, згорнувши на грудях руки. Так їх умирущому складають. Лице бліде, злегка синювате, очі закриті. «Невже?» — подумала Христя і в одну мить опинилася коло його. Колісник ворухнувся, застогнав і схилив трохи набік голову. Христя одійшла набік, щоб не видно її було, коли часом він лупне очима. Довго стояла вона, дивлячись на його, на неголене, заросле срібними остами лице; воно ще недавно було гладеньке, зовсім кругле, тепер його щось витягло, декілька зморщок пройшло по йому і продовж, і впоперек. «Ох, який він старий став зразу... Старий, а все добрий чоловік», — подумала вона і тихо покралася назад.

Важкі думки не покидали її увесь день, почуття лиха носилося над нею і не давало спокою. Господи! Та невже ж? Тільки що збігло на лад, тільки що заключулося щастя, та знову воно утікає від тебе, знову ти одинока серед сторонніх людей, серед чужої чужини.

Колісник аж увечері кинувсь. Його сон хоч і підкріпив, та ж все не вернув спокою; на лиці zostалися сліди важких дум, пережитого лиха.

— Налякав ти мене, — чуло сказала йому Христя, даючи йому чай.

Він тільки поскромадив у потилиці і не сказав нічого.

— Ти ще й досі не при собі. Може б, лікаря кликнути?

— Лікаря? Лікар pomoже! Не pomoже бабі кадило, коли бабу сказило, — одказав він, гостро дивлячись на неї і болісно усміхаючись.

— Тобі не до смішків, а ти смієшся, — з плачем одказала вона і похнюпилася.

Він нестямно схопився за голову.

— Боже! Хоч ти не муч мене! — скрикнув і побіг у свою хату, зачиняючи за собою двері.

І знову цілу ніч чулися його важкі ступні важкої ходи. Блідий світ ранку ще застав його на ногах, понурого та похилого. «Одно, що zostалося, — сказав він, підходячись до ліжка і див-

лячись на подушки, — збожеволіти. Як се не поможе, ніщо не поможе!» — махнувши рукою, додав і ліг на постелю, закривши голову подушкою.

З дня на день Колісник робився все чудніше та чудніше. День спить, ніч гуляє, часто сам з собою балакає. «Ану погадай, Косте, чи то й на сей раз перевезе тебе кривий кінь? — питав він сам себе. — Перевезе! Не перевезе! Перевезе! Не перевезе!» — казав він, розтуляючи раз по раз то той, то другий кулак і з острахом позираючи на свої долоні. Потім утихне, задумається. «Хоч би одна близька душа біля тебе!» — скрикне і, сумний та похмурий, заходе-засновигає по хаті.

Так проходили дні за днями. Колісник і ногою не виходив з хати. Не виходила і Христя нікуди. Їй бажалося провідати Довбню, та як його кинути татуся самого?

А тим часом наближався наїзд. По городу ходила чутка, що цей наїзд повинен бути дуже цікавим, що годі так на слово вірити виборним членам, пора хоч раз гаразденько подивитися, що ними зроблено і чи цілі, лиш, припоручені декому грошики. Дехто з болем указував прямо на крадіжку і шкодував, що казна припоручила громаді грошову часть. Не треба б сього було робити. Ну, земство, земство. Хай би воно розпорядки робило, а грошима казна завідувала. Другі зовсім не бачили ніякої користі з земства і казали: «Ще одна драчка, а для уряду обуза. Раз коневі попустити поводи — дай показати свої норови, то вже трудно одучити. Попомните моє слово: з цього земства щось лихе вийде!» Треті жалілися, що мужиччя натюрили в земство, буцім воно куди і чемне. Через те і крадіжка, і шахраїна громадських грошей. «Пусти, — кажуть, — свиню за стіл, то вона і ноги на стіл».

Багато ходило по городу судів-пересудів, та не чув того нічого Колісник, сидючи дома. Раз до його прислали з управи довідатися, чи приїхав. Так він сторожа вилаяв і прогнав. Удруге прислали бумагу: давай отчет наїзду. Колісник ще більше задумався. Потім почав щось писати. Одно напише — порве та знову друге починає. І знову рве, і знову пише. З тиждень писав він, а потім на все махнув рукою і повеселів. Христя бачила, що то якась непевна веселість була, оже мовчала. Та й що їй було казати!

На другий день він почав наряджатися.

— Куди се? — спитала Христя.

— В управу. У нас тепер наїзд. Забула?

Довго він наряджався і вийшов до неї вибілений та вищисений.

— От що, — сказав він, мнучись, — не забувай свого завіту: мене не стане — помолися за мене!

Христя скинула на його здивований погляд. Колісник надівав верхню одіжку.

— Ти б, може, пішла провідати Довбню? — спитався і пішов.

«А справді? — подумала Христя. — Піду. Чи признає-то він мене? Все рівно: не признає — сама признаюся. Може, йому полегшає, коли побаче, що не всі одвертаються від його, як жінка одвернулася». І Христя, прибравшись, пішла в шпиталь.

Її там сказали, що ще рано. Прихожих пускають до болящих тоді тільки, як скінчить лікар свої обходи. Христя пішла в садок проходитись.

День був ясний та тихий. Сонце привітно світило і гріло, як воно завжди гріє восени. На улиці серед хмар пилу жарко, зате в холодочку та в садочку саме добре. Дерево не то що з весни зелене-зелене, як рута, а прибалося в різні кольори, від блідо-жовтого до жовтогарячого, — здалека здавалося, мов воно зацвіло такими квітками.

Христя увійшла в садок і сіла спочити на першій примостці у холодочку. З глухого кінця садка доносився гомін, по вичищених доріжках сновигали болящі у білих шликах, у жовтих балахонах. У Христі серце замліло, дивлячись на їх бліді замлілі обличчя, що мовчки снували, мов ті жовті тіні, на сонячній стороні.

«А може, і він там де між ними?» — подумала вона і пішла походити, заглядаючи кожному у вічі, пізнаючи, чи нема між ними Довбні. Вона обходила увесь садок, усі доріжки і нігде його не стріла. Потім вернулася назад. З того місця видно усюди, видно, що робиться в садку, в дворі, коло шпиталю. Он невеличка шкінька на лихому возі привезла до шпиталю болящого. Голова і лице його були завернені ганчірками, зверху прикритий він рядниною, а ззаду ішла похила жіноча постать. То, певно, жінка привезла свого чоловіка. Он чотири прислужники несли на носилках щось жовте, котре так важко стогнало. Он вибіг хтось з шпиталю з мідним тазом і линув у яму щось червоне. То кров, може? А там з глухої хвіртки, наче вітер, вибігла трохи не гола жінка і, плещучи в долоні, помчалася геть за двір. За нею навздогінці кинулося чимало прислужників. Хтось десь кричав: «Так ви усе дивитесь? Так глядите? Божевільну випустили. Ловіть! Ловіть!» — і всі, аж земля гула, погналися за нею. Через скільки часу її вели два чоловіки за руки, а вона, розпатлана, прихилилася то до того, то до другого, видно, наче кусалась або пручалася вирватись. Привівши до хвіртки, один з чоловіків штовхнув її, і вона сторч пролетіла у двір. Нестямний регіт привітав штовхуна. А той, крякнувши, скаржився, що біда з сими божевільними.

Так і бережися, щоб чого не нашкодили. Та здорові, прокляті. Сказано, нечиста сила їх обуяла!

«Так он воно чого люди розуму позбуваються! Нечиста сила його плутає. Хто ж заборонить їй напасти на кожного?» — подумала Христя. Це місце мученьки людської та всякої хвороби таким їй страшним здалося, що вона мала була тікати, та згадала, що не дозналася нічого про Довбню, пішла знову до контори.

— Довбня? Довбня, — замовив смотритель. — Був такий у білій гарячці. Здається, видужав. Я зараз. — І він метнувся у другу хату, а звідти вийшов, сказав, що вже третій день, як Довбня виписався.

«Отак же! От і зібралася провідати! — подумала Христя, вертаючись додому. — Де ж тепер його я стріну? У кого спитаю?»

Пожила ішла вона улицею і думала про божевільну жінку. Думки її, плутаючись та нанизуючись одна на другу, черкнулися Колісника. Чудний він став. Коли б ще не позбувся розуму. Он сьогодні так щось наплів перед тим, як виходив. Ну що, як, не дай, Боже, позбудеться? — і її наскрізь пронизав якийсь гострий холод.

— А-а, Христя! Здорова, чорноброва! — роздався коло неї знайомий голос.

Христя підняла голову — перед нею стояв Проценко. На всій улиці не було нікого, тільки їх двоє.

— Де се ти була, моє давнє кохання? — питав він, зазираючи у її похмурі очі.

— Я? Була в шпиталі. Ходила провідати Довбню.

— Шкода, опізнилася! Він уже третій день як виписався...

— Так мені і там сказали. Де ж він тепер?

— Де? Певно, добрався до першого шинку та й засів там. Чого ж так гостро на мене дивишся? А ти і трохи не перемінилася. Ще мов краща стала. Ех, шельмовство! Ходім, я тебе проведу.

— Коли нікого на вулиці немає, то тоді й проведу, — виступаючи вперед, ущипнула Христя.

— Чудна ти! Був колись вільний птах, та пообрубували крила, — одказав він, поспішаючи за нею.

— Ага, знайшлися такі! — усміхнулася вона.

Проїшли скільки ступнів мовчки.

— Чого це вас нігде не видно? То, бувало, до Костянтина Петровича забігаєте провідати, а тепер і ви одцуралися.

— Мошеник твій Костянтин Петрович! Плутяга! Он то що! — випалив він.

Вона звела на його здивований погляд.

— Як саме?

— А так: накрив земських грошей, накупив собі маєтків...

— Яких?

— А там Кут купив у якогось грапа, чи що. Чорт його знає! Тільки двадцять тисяч не долічаться. Сьогодні там у земстві таке, що тільки держись! Під суд його оддали.

У Христі перед очима заходили зелені кружала. Все, все їй тепер стало відомо — і його чудні речі, і його запеклий сум. Так он воно що!

Їй здавалося, що земля під нею колишеться і її хитає. Вона не йде, а біжить, а їй здається, ледве ногами пересуває, вони у неї мов не свої.

— Та чого ти летиш, як навісна? — гука він до неї.

Вона чує, що далі нема їй ходи, недостає чим дихати — світ витушкою крутиться кругом неї. Вона стала під забором передихнути, спочити трохи.

— Ага! — радісно граючи очима, сказав він, підходячи до неї. — До самого живого дійшло? Що, тепер знову на розпуття? Знаєш що? Коли не хоч пропасти, кидай мерщій свого старого друга! Та і наймайся до моєї жінки у горничні. Тільки анічирчик! Добре буде, Христе! Я не забув давнього, — важко дишучи і метаючи очима стріли, казав він. — Все я пам'ятаю, все. Мені хочеться тобі яке-небудь добро зробити.

Перед очима її зовсім зникнув світ. Замість його темно-зелений морок клуботав кругом неї.

— Геть від мене, іроде! сатано! — нестямно скрикнула вона і пустилася наче стріла від його.

Вона нічого не бачила, не чула. Не бачила, як він зло подивився услід їй, не чула, як гірко вимовив: «Ну-у! я ж тебе доїду, шлюшище!» — і, повернувшись, пішов далі.

А вона не йшла — летіла. З-під воріт одного дому собака гавкнула і погналася за нею. Та куди тій собаці догнати її? На повороті хтось толкнув. У сусідній улиці підняли регіт.

— Що то за лисиця так тікає? — хтось крикнув.

— Федоре! Ану доганяй своїм жеребцем, чи доженеш? — зареготився один звощик до другого.

— Та що воно таке? — питає той. — Видно, у добрих бувальцях була. Ач, закуріла.

— Поїдьмо. Що воно, справді?

І два звощики один проти другого навперейми помчалися за нею навздогінці.

Аж улица гуде від їх бігу, аж іскри сиплються з-під кінських копит, а Христя байдуже — одне чеше, мов її хто ззаду підганяє.

Ось уже вона і в своїй улиці, он уже і той дім, де вона живе, видно. Ще трохи, ще — і вона до рундука добігає.

Двері з улиці там завжди заперті, і, щоб увійти, треба дзвонити. Вона забула про те і з усього розгону налягла на половинку дверей. Ті на сей раз не були заперті і з грюком розчинилися. Вона кинулась уперед: як укопана стала...

Перед нею на піддашковій бантині на товстому шнурі спокійно висів... Колісник. Христя хитнулася, скрикнула і з усіх чотирьох повалилася навznak. Під рундуком тільки загуло, як вона упала.

XIII

— Де се я? Що зо мною? — були її перші слова, коли вона прийшла до помки.

Кругом тихо, темно. Щось шелестить під нею. Та се солома! Звідкіля? де вона взялася? А то що угорі, з глухого куточка сіріє? Кругом так вогко, сумно. Се вона у льоху чи під землею? І то крізь оддушину доходить неясний світ. Господи! як вона піймана сюди, чого і за що піймана?

Вона підвелася, сіла і почала пригадувати. Голова у неї крутилась і в ухах дзвонило, а їй здавалося, що земля під нею тіпається і її хитає. Від немочі вона знову лягла... щось пробігло по лиці, щось укусило за шию. Вона махнула рукою і роздавила блощицю!

Як навісна, вона скочила — зразу усе пригадала. Так, так — вона перед собою бачить Проценка, він їй щось шепоче: «Добра тобі хочу — іди у наймички до моєї жінки». Що вона сказала? Не діждеш! Вона пам'ятає, як кинулась від його. Пам'ятає, як добігла до рундука, ускочила в двері... І перед нею зателіпався на віршовці труп Колісників. Серце у неї заболіло, щось важке підійшло під горло і, наче руками, здавило. Далі все повилося забуттям-темнотою.

То було з нею... а тепер? Де вона, чого сюди забралася? Хто її закинув сюди?

Як не пригадує Христя, як не розкидає свою споминку — нічого не пригадає.

Помацки покралася вона до оддушини, що сіріла вгорі. Стала проти неї, простягає руки, хоче піймати, а оддушину все мов вище та вище підіймається... Вона аж навспинячки стає... махає рукою і об залізну штабу торкнулася пальцями. Холодом пронизало її наскрізь. «Та се тюрма!» — трохи не скрикнула вона. Вона у тюрмі, вона... За що? Сльози давили її. Видно, щось зробила вона,

коли її вкинули у тюрму. Оце так! Ще вчора була між людьми, їх клопоти клопотали її, а сьогодні одрізалась від їх навіки сими чотирма стінами. Ще вчора качалася на м'якій перині, панувала, а сьогодні — на гнилій соломі, у тюрмі. Так се та напасть, про яку плескала баба Оришка. Господи! за що ж, про що? Кому вона лихо заподіяла, кому хоч бажала чого злого?

Сльози градом полили з її очей, і вона, припавши лицем до колючої соломи, неутішно плакала. Кругом неї чорна ніч і тиша незамутна, і тільки її важке та гірке зітхання порушує ту німу тишину.

Довго вона плакала, поки знову забулась-заснула. Прокинулась — крізь невеличке віконечко під оселею, перевите залізними штабами, пробивався ясний сонячний світ; по жовтій соломі стрибає він, наче хто іскри розсипав, а кругом морок. Стіни, покриті цвіллю та чорними плямами, здавалось їй, зступилися, наміряючи її придавити. З якогось далека доносився до неї стук, гомін. Ось наче над її головою щось загарчало, і не примічені нею двері розчинилися.

— Эй ты! Спишь там али околела! — хтось обізвався. — Побарски почивать изволишь. Подь сюда.

— Се я? — спитала Христя.

— Да ушь не кто — ты.

Христя підвелася — на дверях стояв москаль.

— Да живей, живей! Што, словно неживая? — гукав він на неї.

Невмита, нечесана, вона як устала, так і пішла за ним, думаючи, на яку ж се нову муку ведуть її.

Її увели у якусь здорову хату.

— Посиди здесь. Паабажди, сичас пристав выйдет.

Тоді тільки догадалася Христя, що то вона була в чорній при поліції. І ще більше здивувалася, коли перед нею появився Книш.

— Ага, се ти, прачко, се ти, співухо? — замовив він. — Що ж, ти добре виспалася у моїй панській опочивальні? Опочивальня добра, і м'яка, і тиха, не то що в Колісника на перині.

Христя, стоячи перед ним, заплакала.

— Чого ж ти плачеш? Хіба я тебе б'ю? — пронизуючи її гострим поглядом, сказав він. — Годі ж, годі. Перестань. Скажи краще, що ти знаєш про Колісника. Чого він повісився? Може, сама і помагала?

— Я? Я якби знала, що таке буде, то нізачо із дому не йшла.

— Хіба тебе дома не було? Де ж ти була?

Христя розказала все, все, як було, не втаїла і того, що Проценко нашіптував їй.

Книш тільки свиснув і заходив по хаті, позираючи скося на Христю.

— Що ж ти тепер будеш робити? — не швидко спитав він після того, як вона замовкла.

— Що ж мені тепер робити?

— Станеш у горничні до Проценка?

— Чого я там у нього не бачила? Мені коли б вернули мою одежу.

— Угу. Одежу? — промугикнув Книш і знову заходив по хаті. — Ти краще зостанься у мене.

— Чого я тут зостануся? Щоб блощиці з'їли?

— Ні, не там. Не в чорній. А там, на моїй половині.

— Та й що?

— Та й нічого. І одежу візьмеш, і оправити тебе швидше можна. А то, знаєш, поки діло скінчиться, то справді блощиці попотнуть.

У Христі голова похилилася. Он куди знову кинула її доля, он на яку стежку направило її безталання. А вона думала уже... Що вона думала? Ні, ще вона не пропаша, коли її врода не зносила-ся. І Христя так спідлоба стрільнула на Книша своїми чорними очима, що по його широкому обличчю наче сонце заграло.

— Так ти... согласна? — запинаючись, спитав Книш і, підійшовши, узяв її за круглу борідку.

Христя лукаво опустила очі.

— Ну, глянь же! Глянь на мене! — увесь тіпаючись, зашептав він.

— Я нічого не їла. Мені їсти хочеться, — придавлюючи злегка своєю щокою його руку, мовила вона.

Він, наче що опекло його, зразу висмикнув руку.

— Іванов! — гукнув.

Перед ним наче з-під землі виріс москаль.

— Одведи її до мене. Та дай їй їсти. Самовар готов?

— Готов, ваше високоблагородіє! Слушаюсь, ваше вскобродіє! — і він повів Христю на приставську половину.

А ввечері Христя удвох з Книшем уже розпивали чаї. Пляшка рому стояла на столі. Книш раз по раз підливав з неї у свій і без того темний стакан. Лице його, як жар, жевріло, а очі, наче розпалені углі, горіли. Він вів веселу розмову, щипаючи раз по раз її пухку щічку. Христя пестилася, то опускала очі додолу, то стріляла ними так, наче наскрізь хотіла Книша проїняти. Їй було весело. Теплий чай, привітна розмова і гріли, і веселили її.

Один раз, коли вона простягла руку до пляшки, щоб собі у чай налити, їй здалося, наче сине Колісникове лице з зажмуреними очима виглянуло з-за пляшки. Вона струснулася і линула рому більше, чим треба.

— Що ти, злякалась чого? — спитав Книш.

А вона зиркнула на його. Ухопила стакан.

— Давай пити! — скрикнула, цокнулася з ним і за одним махом не залишила нічого в стакані.

В голові у неї зашуміло, ув очах іскри зайнялися. Своєю червоною та, як огонь, гарячою щокою вона склонилася на плече до його. Перед її п'яними очима стояла її давня доля, та доля, коли вона була ще співачкою і вихвалялася перед людьми своєю гульнею, своїми запоями... Як тоді не гірко було, як не тяжко щось усе ссало за серце, зате весело. Вогні горять, музика грає, люди цілими хвилями набігають. Подруга шепче на вухо: «Он той чорнявий купчик задивився на тебе», або: «Он як гусарин покручує вуса і дивиться, як кіт на мишу...» А ти, наче не примічаєш нічого, стоїш і підтягуєш пісню. Скінчилась вона, остогидла та осточортіла, і купчик, і гусарин кидаються до тебе і наперебій один перед другим вечерять присоглашають... А там — смачні наїдки, добре п'яне вино... весело-весело! І Христя, стрибнувши, почала показувати Книшеві, чому її учено в арф'янках. Як і коли моргнути, що напоказ виставляти... То були п'яні заводи голосу, срамні постанови голого жіночого тіла... Книш аж трусився, дивлячись на неї, а очі у його, як у хижого звіра, горіли.

На другий день, коли він пішов по службі, а вона зосталася сама у хаті, їй пригадалося вчорашнє, і нестямно важкі думи облягли її зачмелену голову. Хто вона й що вона? Чи давно тішила неситу жагу одного, ще труп його не вспів задубіти, а вона уже перед другим ламається. Що вона? Усякий товар має свою ціну, а вона, як та іграшка, переходить з рук в руки. Ніхто її не питає, що вона стоє. Стрічне і поперічне бере її, пограється, полюбується і кине. Доки ж і поки так буде? Поки одлетить її краса молода, її врода красна. А там?.. Прокляте життя! Собача доля! І в обід вона знову напилася, щоб не думати, щоб забутися.

Минув тиждень. Той тиждень тільки і було говору та гомону по городу, що за Колісника. Виявилось, які порядки заведено в земстві, скільки перейшло через Колісникові руки грошей, які трати оправдані, які ні. У наїзді піднялася така буря, така завірюха — світу не видно! «То що ми одно балакаємо та балакаємо? Хто сповне крадіжку, хто верне втрати?» — спитався Лошаков. «На управу!» — кричали одні. «На того, хто неохайно дивився за громадським добром», — піддавали другі. «Під суд усіх!» — гу-

кали треті. Предсідатель і члени як тінь ходили. «Оце невинне спасіння! Оце лихо! Чим ми винуваті? — оправдувалися ті. — Хто вибирав усяких плутяг та пройдисвітів? Казали тоді, нащо мужика пускати до такого поважного стану! Недоставало, щоб ще повибирали волосних писарів!» Три дні йшла буча та сварка. На четвертий предсідатель доложив, що Колісник купив великий маєток на своє мення. Чи не краще попрохати уряд заарештувати все його добро? Усім трохи полегшало. Слава Богу! знайшли чим розв'язати цю каторжну зав'язку. «Прохати, прохати уряд!» — усі в один голос загомоніли. Та тут саме предсідателя викликали. На його мення прийшла нужна бумага від уряду. Що то? Може, знову яка напасть? Через скільки часу той вернувся веселий з папером в руках. «Панове! Радість! Велика радість!» — «А що таке?» — «Губернатор прислав духовне завіщаніє покійного. Веселий Кут, на куплю котрого Колісник узяв двадцять тисяч земських грошей, він передає земству». — «Ура!» — хтось гукнув. «Ура!» — піддержали другі. «А знаєте, він чесний чоловік був! Чи другий би зробив так? Ніколи! Дурний тільки! Виявив би все перед нами, сказав: беріть моє добро. І ми б йому простили його провинність, ще б і на місці дослужувати zostавили. А то так запакував себе! Шкода!» — і всі загомоніли про нещасну долю людську. Що таке життя чоловіче? Дим, та й годі! Б'ється-б'ється він, плутається — от вискоче, от вилізе на сухе, а тут на тобі! Спіткнувся — і завис на бантині. «Чоловік — яко трава, дні його, яко цвіт сельний!» — проговорив Рубець. Це так подобалося всьому наїздові, що його на місце Колісника крикнули вибрати. «Єдиногласно!» — хтось гукнув. «Єдиногласно!» — роздалося з усіх кутків. Та тут піднявся один з козачих гласних у сірій сірячині. «Ні, ми не хочемо єдиногласно, — сказав він. — Ми знаємо, як пан Рубець бігав по панах і кланявся усім у ноги, щоб вибрати. Ми знаємо пана Рубця як колишнього секретаря у Думі, а на се місце треба чоловіка, тямучого у хазяйстві».

— То, может быть, вы желаете баллотироваться? — підвівшись, спитав Лошаков і додав, зло усміхаючись: — Мы рады будем и вас избрать. Был же Колесник, а теперь вы будете.

— Я не домагаюся панської ласки, — одказав сіряк, — а я прошу робити по закону.

— Ну, что же, баллотировать, так баллотировать! — сказав Лошаков, дивлячись на часи. — Пора же и обедать.

Кинули на шари і вибрали Рубця 75 голосами замість 50.

— Ну что, вы удовлетворены? — спитав Лошаков сіряка, виходячи з собрания. — Ведь вы знали, что изберут Рубца. Не все ли равно — баллотировкою или єдиногласно!

— Знав. Та не знав, скільки з тих панів, що кричали єдиногласно, самі бажали б сісти на Колісникове місце. А тепер от дізнався. Нас, темних, усього три душі, а п'ятдесят чорних навалили. От тобі й єдиногласно!

Лошаков сердито глянув на сірого і, нічого не сказавши, пройшов далі.

А ввечері у Лошакова на роз'їзному бенкеті була рада, як би так зробити, щоб переполовинити мужика у земстві.

— Помилуйте! У губернському наїзді отак викрикують, а на уїздах — їх царство. Председателями своїх вибирають, членами... Хіба нашого брата, бідака, котрий з самого малку службову лямку тяг, мало є?

— Да, об этом нужно будет подумать, — сказав Лошаков.

— Постарайтесь. А ми, знаєте що? Навіщо нам той Кут здався? Заплатіть двадцять тисяч та й візьміть собі, він більше стое.

Лошаков нічого на се не сказав, а тільки, кланяючись усім, плескав: «Постараюся, постараюся!»

Дещо з цього доходило і до Христі. П'яний Книш поміж розмовою доводив їй потроху, що робилось і що говорилось у місті. Вона слухала все те, позіхаючи. Що вона, і що їй до того земства?

Вона знає одно: пани б'ються, а в мужиків будуть чуби боліти! Вона тільки попитала, чи зостанеться заправляти Кутом Кирило і чи городами та ставом будуть слобожани володіти.

— Який Кирило? Які слобожани? — спитав Книш.

Вона розказала своє життя у Куті.

— Ну, навряд, — сказав він.

— Що ж вони зроблять з Кутом?

— Продадуть, та й годі.

Христі стало шкода і Колісника, і Кирила, і слобожан. Вона немало сама постаралася, поти довела діло до згоди. І от тепер її турботи, як дим, розлетілися.

Щоб позбутись досади, вона за обідом наклюкалася і лягла спати.

Увечері Книш приніс до неї другу новину.

— А знаєш, кого вибрали на місце Колісника?

— Кого?

— Земляка, Рубця!

— Рубця! — скрикнула Христя. — Я у його колись служила.

Тепер тільки дізнався Книш, де він її раніше сього бачив.

— То ти Проценкових рук не втекла?

— Його! Бодай йому добра не було! Ще й тепер все лашчиться, де стріне.

— О, він вашого брата любе і спуску нігде не дає.
— А де тепер Довбня? — спитала, помовчавши, Христа.
— По шинках шляється. Раз у мене в чорній ночував.
— За що?
— П'яного знайшли під тинном.
— Бажала б я його бачити.
— А що, і з ним зналася?
— Я жила у їх, як одійшла від Рубця. Він добрий чоловік, та його жінка, хоч і колишня подруга моя, а лиха людина. Як переїжджали з Куту, я забігала до неї. У пустці живе з москалем, і рада, що чоловіка здихалася... З чого ж він живе?
— Хто?
— Та Довбня ж.
— А чорт його знає. Удень біля суду швендяє. Піймає якого мужика, настроче йому прошеніє — от і є на випивку.
— А в нас добре, що некупована, — усміхнулася Христа. — Пий — і п'яним ніколи не будеш.
— О, та ти ціла шельма! — обізвав її Книш, помітивши лукавий посміх у її очах.
— Я не шельма, а я шельмочка! — пестливо одказала вона. Книш залився веселим реготом.
— Знаєш що, Христе? Мене, може, переведуть швидко з цього місця на друге. Ти поїдеш зо мною?
— Куди?
— Не знаю ще куди. Може, і в Н.
— Туди я нізачо не поїду.
— Чому?
— Там усе знайомі люди. З села наїдуть — пізнають.
— А тобі що?
— Нічого. Тільки я не поїду туди.
— Ну, а в друге місце?
— Звідси нікуди не хочу. Я б одного бажала: коли б ви пристроїли мене тут де-небудь.
— Де ж я тебе пристрою?
— У гостиниці де. Сказали якому-небудь гостинникові, щоб дав мені хату.
— А платити хто буде?
— Не без добрих людей, — зітхнувши, одказала Христа.
— Гуляй, значить!
— Що ж мені більше робити? — трохи не з плачем вимовила Христа. — Другі гірші від мене, та в їх усього є. Я тільки одна дурна така, що досі нічого не нажила.

Розмова на який час запнулася. Христя сиділа похнюпившись, Книш мовчки міряв хату своїми довгими ступнями.

— Дурне ти надумала, — сказав він перегодом. — Тобі зо мною краще буде. То біганина та неспокій, а то хазяйкою дома жила б у мене.

— Була вже я такою хазяйкою, — знову зітхнувши, сказала вона.

— Як хочеш. Я не держу тебе. Кажу тільки — тобі гірше буде.

— Уже не буде гірше, як є.

Того дня вони більше не говорили. Книш бігав по службі, а Христя, сидячи дома, думала про свою долю. Господи! До чого вона дійшла! До чого довели її добрі люди та лихе життя. Коли б мати устала та глянула на неї у той час, коли вона прохала Книша помістити її в гостиниці. Що б вона сказала? Умерла б знову і більше не бажала б уставати. Що ж їй робити, що їй казати? Їхати з Книшем? Нізащо! Остогидлий та осточортілий. Коли б вона не боялася його, вона б і одного дня тут не була. А то — цілуй його, пести п'яну пику. Хіба не гірше їй тепер? То хоч вільна ти, а то так і бійся: запруть тебе у той каторжний блощичник або ще й далі завдадуть. Коли піймалася мишка в руки котові, твори його волю, тиш його серце, регочися, перекидайся. Що до того, що тобі слізки, аби йому були смішки!

Книш прийшов перед світом.

— Ну, тепер, Христе, прощайся зо мною. Їду в N.

— Так швидко?

— Так. Назначили помошником справника. Оце з товариством могоричували.

— А я ж як?

— За тебе я говорив одному чоловікові.

— Ну?

— Обіцяв.

— Добрий мій! Любий мій! — скрикнула вона, чіпляючись на його шиї.

— А все тобі б краще їхати зо мною. Звісно, не зараз. Тепер ти перейдеш у гостиницю. А я поїду — роздивлюся, квартиру найму. Чуєш?

— Чую, чую, — одказала Христя, думаючи: «Перемісти мене з цього пекла — довіку моя нога не буде у тебе!»

Уже Христя цілий місяць живе у гостиниці. День спить, ніч гуляє. Де сама вона не була, кого у неї не перебуло! І все те безпросипно п'яне, зачуміло завзяте, безмірно розкидчає.

Вино — річкою ллється, гроші — наче полова сиплються. Скільки їх перейшло через Христині руки? А де вони? Тільки й того, що пошила собі нове плаття, купила шляпку, сорочок. Останнє все до хазяїна йде. Легко сказати — за одну хату п'ятдесят рублів у місяць дати! А їсти захоче вона, то беруть з неї не як з усіх голодних людей, а удвоє більше. Уп'ять же, прийде до неї хто — плати карбованця. Прислужники собі по полтиннику правлять за те, що рають знайомим. Що вона, корова, котру безперестанно доять, щоб більше узяти користі? Та й корова позбудеться молока, а вона?

Уже в неї очі від безсонних нічок потускніли, личко поблідло-пожовкло; щоб закрасити його, приходилося підмальовувати червцем. І вона малювала.

Як у того душогуба з-перед очей не сходять зарізані душі, так у неї не сходило почуття чогось недоброго, чогось лихого. І, як той, щоб забутися, іде на нове душогубство, чужою кров'ю заливає свій перший слизький ступінь, так і вона, прийшовши до помки, заливала себе вином... Від його весело стає на душі... серце скоріше б'ється, кров шпарче бігає по жилах... а в голові — вихор думок та гадок, легких, як тінь, шумуючих, як вода у прірві... Якийсь сказ найшов на неї, якась несамовита хвиля підхопила її і кудись мчала... Вона не намагалася здержатися... Хай несе!

І понесло Христю у плин за водою... Та й донесло до шпиталю. Тіло її покритлося струпом, лице услалося синіми плямами, на лобі з кулак завбільшки вигнало гниючу гулю, горло боліло, голос, як розбитий чавун, хрипів, а далі й зовсім спав, не говорила вона, а щось стиха сичала.

XIV

Надворі стояла осіння негода: дощ та грязюка, грязюка та дощ. Небо заслалося непроглядними хмарами, з землі встає важка пара і закриває від очей світ білий, якісь померки стоять над землею, і люди снували у тому мутному світі, наче непривітні тіні.

Вечоріло. Над землею розіслалася чорна ніч. По хатах запалювали світло, по улицах — ліхтарні. Жовтий світ їх мутним кружалом стояв у густому мороці ночі і ледве-ледве освічував те місце, де стояли ліхтарні. За їх жовтим кружалом починалася непроглядна темнота. Чулося шльопання важкої ноги по невилазній калюці, прокльони на дощ, на негоду. Все поспішало додому, всяке шукало собі захисту, ховалося по хатах. Одні хурщики торохтіли по опустілих улицах, вигукуючи охриплим

від негоди голосом: «Давать? Давать?» Ніхто їх не кликав, луна не розносила їх глухого гуку, і від суму вони, знай, переїжджали з одного місця на друге.

Не дивлячись на таку твань та негоду, земський наїзд ще ні одного разу не був такий людний, як тепера. Земський дом, наче купа багаття, палав світлом від гори і до самого низу. По всіх хатах і проходах повно гласних, котрі то снують сюди та туди, то збираються в купи, то знову розходяться. Тут і світліші князі, і вельможні пани, і заможні дуки-купці, і наш брат сіра-сіромаха... Слово по слову — ціле море слів, гук і гам стоїть, мов у вулику перед рійбою.

Що ж за діло зібрало сих людей до купи, що за рада зібрала їх з близьких і дальніх країв і повітів?

А ось увійдім, послухаймо.

Дзвоник председателя давно вже гуде і ззиває до місця гласних, що розтеклися по всіх усюдах, гомоніли одно з другим, гвалтуючи цілими купами.

— Господа! Прошу занять места! — гука председатель, утомившись дзвонити. І, перегодивши, знову дзвоне.

— Чуєте, дзвонять!.. Буде... годі! — чувається то там, то там. І поодинокі тузи, отстаючи від куп, простують до місця, тоді як юркі сухорєбрики розмахують руками, щось гаряче доказуючи, сиві бороди, порозкидавшись по залі, крізь окуляри обдивляються купи, а товстопузі купці, стоячи під дверима, пихтять та втираються червоними платками. Одні сірі-сіроманці, скупившись у кутку під стіною, смиренно стоять собі, похнюпивши голову, мов винуваті, котрих зібрались судити.

— Господа! Прошу занять места! Еще много предстоит нам рассмотреть вопросов... — знову гука председатель.

— Чуєте? Чуєте? — і купи шарахнули до місць. Гомін та рип чобіт, рип чобіт та гомін... і тільки дзвоник, мов скигля собача, голосно та тонко роздається серед того глухого гуку.

Аж ось посідали гласні. Дзвоник вгаває. Тихо, хіба то пронесться неясне шептання.

— Господа! — почав председатель. — Теперь нам предстоит вопрос о растрате бывшим членом управы Колесником двадцати тысяч земских денег. Прошу вашего внимания. Вопрос о растрате столь значительной суммы уже сам собою представляет довольно серьезный вопрос, но серьезность его усложняется еще тем печальным обстоятельством, что, к стыду нашему, должен сознаться, представляет не единичное явление.

— Та гроші за Колісника заплачені! — не то спиталася, не то прямо казала якась сіра свита.

— Да, деньги внесены. Но я вовсе не о том говорю. Я говорю о самом явлении. Оно столь необычайно, столь часто начало повторяться в последнее время, что я просил бы вас обратиться на это свое серьезное внимание и в настоящее заседание рядом мер положить раз навсегда предел такому печальному положению.

— Який же преділ положити? Під суд злодія — от увесь преділ!

— Я прошу не перебивать меня. Слово за мною, и моя мысль впереди.

— Послухаємо.

— Господа! — скрикнув, червоніючи, предсідатель. — Я того лишу слова, кто еще раз перебьет меня. — І, посовавшись на місці, знову почав. Плавно і красно лилась його бурлива річ, часами на хвилину стихаючи, видно, для передишки, бо через другу хвилину знову знімалася бурхливо, як вихор, котрий все ломе і зміта, грізна, як той грім, що розбиває всяку заборону на своєму сліду... Без жалю, немилосердно він катував лихую замашку до крадіжки, безчестив злодійські заміри, окидаючи усіх своїм поїдливим поглядом, уриваючись в кожного душу своїм дзвінким та гудючим голосом.

— Таковы, господа, печальные последствия простой кражи, — сказав він, переводячи духа, — неуважение к чужой собственности, разрушение общественного спокойствия, шаткость религиозных убеждений. Но во сколько раз преступнее, во сколько раз позорнее кража или растрата общественного добра? — гукнув він, наче випалив з рушниці. Він не знаходив слова, яким би можна було охрестити той порок, збагнути і вирікти його гіркі шкоди та утрати: дивно, що земля не розійдеться під ногами такого злочинця і не пожре відразу, що грім небесний не положить його на місці, як тільки зла думка здійметься у його голові. Живе ж така огида і паскудить світ і людей! Ми, не знаючи спершу нічого, живемо з ним, братаємося, хліб-сіль водимо укупі, а потім, як виявиться, другі кивають і на нас: одного, мов, поля ягода, з одного глека пили!.. — Нет, господа, нам нужно обелить себя в глазах честолюбивых интриганов, которые не задумаются бросить комком грязи во всякую светлую личность в глазах общества, в глазах всего света! Кому, как не нам, дворянам, стоящим на страже чести, взяться за это дело. И я, как дворянин, первый считаю священным долгом предложить вам, господа, некоторые меры, могущие служить для искоренения столь гнусного зла. Но прежде всего позволю себе спросить вас: какие причины, какие, так сказать, условия породили возможность появления среди нас такого рода личностей? Скажут нам: разве и в прежнее время

не было этого? Разве чиновничество не брало взятки? Отвечу: да брало, брало потому, что было нищенское жалованье, брало, чтобы с голоду не умереть, но не крало! Не крало потому, что чиновники — это мы, те же дворяне. А это много! Целый ряд веков стоит за нами, рыцарями порядка и честности, вековые традиции создали нас таковыми. Таковы были и чиновники, самой природе их присуще, не скажу понятие, а ощущение о чести, о достоинстве. Вот почему тогда у нас не было воровства общественного достояния. А теперь? Наряду с нами сидят люди иных сословий, иных общественных положений, где понятие о честности или же недоразвилось, или же приняло какие-то уродливые проявления: обвесить, обмерить, обойти другого вовсе не считается преступным. Чего же вы хотите после этого? Руководствуясь таковым взглядом, я предложил бы следующую меру: очистить земство от того преобладающего большинства чуждого дворянству элемента, который, в особенности по уездам, создал управы из своих, все прибрал к своим рукам.

— Так оце нас, Паньку, по зашийку з хати! — вирвався від сірих-сіромах гудючий поклик.

— Ничаво, ничаво, ваше превосходительство, — підводячись, мовив бородатий кацап у куценькому каптані, — обрили вы нас, нечево сказать. А двадцять-то тыщ попризанили у меня за пять процентов, тогда как мне давали десять, да вот уже пятый годок-то требую, да никак не истребуем.

— Тише, господа, я еще не окончил. Тише! — скрикнув Лошаков і несамовито задзвонив на всю залу, почервонівши, як рак печений.

— Ходім, Грицьку, поки не вибили в шию, — знову обізвався хтось, і сірі-сіроманці один за одним повставали і почимчикували до дверей.

— Господа, тише! Стойте! Куда вы? — гукнув Лошаков на сірих.

— Куда? Додому! — обізвався один.

— Я не позволю. Я требую вас остаться. Вопрос очень серьезный.

— Ні, ще такого немає закону, щоб нас чистили на всі боки та ще заставляли й слухати. — Уже вони стовпилися біля дверей. Як тут з усього розгону увірвався у залу незнайомий чоловік. Одежина на йому пошматана, пика заросла, суха, як скіпка, голова закустрана, нечесана, вуси, наче котячі хвости, одстовбурчилися, а очі — як у хижака, горять, палають.

— Стійте! Стійте, добрі люди! — гукнув він. — Я вам усе по правді скажу. Не вірте ви нічому, усе то брехня! Як давно колись

краси, так і тепер крадуть і будуть красти... Поки в одного добра більше, а в другого менше, крадіжка не переведеться! Оце я вам по правді сказав.

— Соціаліст! Нігіліст! Арестовать его! — загуло з усіх кутків, і всі посхоплювалися з місця.

— Кто это? Кто? — допитувались другі.

— Это, господа, один сумасшедший, не очень давно из дома умалишенных выпущен, — пояснив председатель управи.

— Кто он? — спросив Лошаков.

— Довбня. Окончивший когда-то курс семинарии.

— Ну, и верно, что социалист. Сторож! Позвать сюда полицейского, арестовать того господина.

— Ет, застрахали! — махнув на його Довбня і зареготався. — Я і в божевільниці був, а вони — арестувати! Я не тікаю, — одмовив він і повернувся знову до сіромах. — А вам, братця, одно скажу: не вірте ви нічому на світі — усе брехня! Тільки коли є у кого правди крихта, то тільки у бідного чоловіка, зате ж тому бідному і найгірше!

Тут саме увійшов поліцейський, і Довбню, підхопивши під руки, поволокли з хати, як він не кричав, не огинався... Сірі-сіроманці не знають де ділися. Сторонніх людей за те, що плескали у долошки Довбні і кричали йому браво, Лошаков попрохав вийти з собранія, а тим часом перервав на десять хвилин засіданіє. У залі почувся гук-гам; гласні гвалтували, сторонні реготалися, дехто уголос лаяв Лошакова, дехто свистав... усі разом несамовито гупали ногами, виходячи.

Не забарилася зала опустіти. Сторонніх — ані духу, одні гласні, мов бджоли, утерявши матку, метушилися по всіх усядах. Аж ось знову роздався дзвоник Лошакова — і всі ущухнули.

Лошаков знову почав говорити. Він раїв, щоб зменшити недворянських гласних, прохати уряд заборонить козакам бути самостійними виборцями разом з малоземельними панками, а хай вони вибирають від цілої волості, як кріпаки казенні. Утомившись, він закінчив свою довгу річ надією, що його рада буде прийнята, а тим часом, може, хто краще що від його пригадав, то хай повіда перед нашими зборами.

Нестямний ляск у долошки привітав красномовного пана за його річ. Разом скільки гласних, схопившись, побігли до Лошакова і гаряче потрушували його руку; другі з місця кричали: що, мов, нам ще слухати? Якої кращої поради ждати? Пускайте на голоси!

Серед того гвалту та гуку, серед радісної біганини та реготу в одному тільки місці щось одиноке чорніло, окурюючись кругом,

наче хмарою, димом. Аж ось дим заколихався, і поверх його, неначе поверх хмари, з'явилася патлата голова у синіх окулярах, з здоровенною бородою.

— Я прошу слова! — гукнула голова, покриваючи своїм товстим голосом і гук нестямної радості, і біганину панів.

— Тише, тише, господа! — скрикнув Лошаков і почав роздивлятися по залі.

— Вы желаете говорить? — спитав він, єхидно уклоняючись.

— Я, — grimнула знову голова.

— Не надо! Не надо! — загукали кругом гласні. — Мы наперед знаем, что услышим одни порицания.

— Но позвольте же, господа! — скрикнув Лошаков, підводячись. — Не будемте пристрастны. Может быть, господин профессор, как гласный от N крестьянского общества, скажет нам что в защиту своих избирателей.

— Не надо! Не надо! — одно гвалтує кругом.

— Да позвольте же: не могу же я запретить говорить.

— Не надо! Не надо!

Лошаков дзвоне.

— Не надо! Не надо!

— Господа! — гукнула голова, — я не стану долго истязать вашего внимания. Я не стану говорить часовые речи. Я скажу только несколько слов. Я думаю, господа, что мы прежде всего представители земства, а не представители какого-нибудь одного сословия, почему и в речах касаться сословных каких вопросов по меньшей мере не деликатно...

— Мы уже слышали... Не надо! Пускайте на голоса. Вопрос так ясно поставлен, что в прениях нет надобности.

— Вы не хотите меня выслушать. Но позвольте: два слова. Я, господа, считаю для себя позорным быть в таком собрании, где нарушается свобода прений, где возбуждается сословная вражда, причем обвиняющая сторона даже не дает возможности обвиняемой сказать что-либо в свое оправдание.

— Не надо!

— Я слагаю свои полномочия и удаляюсь, — сказала голова, з грюком одсовуючи стул і виходячи з зали.

— И лучше. Счастливой вам дороги!

— Помилуйте! Что это такое? Приходишь в собрание — одни свиты да серяки. Вонь, грязь, просто сидеть нет возможности. Опять же: их же члены, их же председатель. Сами себе назначают содержание, какое желают. Налоги накладывают, какие сами вздумают, не справляясь ни с законом, ни с доходностью. Да к этому еще и воруют земские деньги! — чулося то там, то там.

— Но как же, господа? Никто не желает сказать что-либо? — спитав Лошаков.

— Что тут говорить?

— Баллотируйте, да и вся тут. Помилуйте, одиннадцать часов, меня в клубе ждут: партия винта не составится.

— Господа, садитесь же. Буду сейчас баллотировать вопрос.

— Зачем баллотировать? Вот все станем, все будем стоять.

Единогласно, да и только.

— Единогласно! Единогласно! — загукало, наче в дзвони, кругом.

— Никого нет против предложения?

— Никого. Единогласно.

— Вопрос принят, господа, единогласно. Поздравляю вас...

— Закрывают заседание. Чего долго тянуть? Главное порешено, а что другое может остаться и до другого собрания, если в это не успеем.

— Да, я думаю, господа, что после этого вопроса нам следует и отдохнуть. Вот только еще вопрос о Колесникове.

— На завтра! На завтра! Сегодня поздно. Пора в клуб.

— Заседание закрываю. Завтра прошу, господа, пораньше, часов в одиннадцать, — сказав Лошаков і вийшов з-за столу.

Через десять хвилин зала опустіла, у виходів і коло під'їзду крик, гук, давка.

— Извозчик! Давай! Карета генерала N! Эй, давай скорее! — Тріскотнява залізних шин об каміницю, гуркіт ридванів, кресання копит і гомін, мов у бджолянику...

Через півгодини все і тут стихло, аще трохи — почало гаснути світло. Ясно освічений будинок покривався густим мороком все більше та більше, поти й зовсім не скрився у темній темноті ночі. Здавалося, злякалися того, що тут скоїлося, жильці його і мерщій поспішали гасити світло.

Коли послідне вікно окрилося темнотою, з-за камінного стовпа, де жовтіло, наче підсліпе, око ліхтаря, висунулась чиясь невідома постать і невилазною калюкою прочимчикувала прямо майданом. Серед непроглядного мороку ночі, густого дощового туману чулося тільки чвиркання води з-під ступні та якесь вурчання — не то лайка, не то бідкання. Аж ось на краї улиці у кружалі жовтої плями, що лежала на землі від ліхтарні, замаячила темна тінь. То була тінь жіночої постаті, бо як тільки вона підступила під ліхтарню, то підсліпий світ освітив лиху спідницю, низько попушену, і всю у дірках юпку, підперезану мотузком. Голови не було видно, бо аж по плечі, наче покрівлею, була вона накрита лихенькою рогожею. Невідома підійшла під ліхтарню і

почала об стовпець обтирати свої покаляні чоботи з кривими закаблуками, драними халявами.

— Оце яка твань! — не то прогула, не то прошипіла вона.

— Гей, ти! Безноса боско! Обтираєшся? — донісся до неї другий охриплий голос.

Рогожка заворушилася на всі боки. Видно, що та, котра носила її, не одчула, звідки до неї обзивався хтось.

— Уже осліпла, не бач? — знову озвався охриплий голос.

— Ти, Марино? — просвистала рогожка, додивляючись.

— Я. Іди сюди, на сей бік: сюди не так дощем набиває.

— Сама, небійсь, краша: тільки й того, що ніс, як той димар, а пранці так і кишать! — огризнулася рогожка і почимчикувала через улицю на другий бік.

— Здорова! — привітала її теж жіноча постать, прикрита зверху платком.

— Здорова, — просвистала рогожка.

— Де була, що так обтираєш ноги?

— А там, коло земства. Та твань через майдан — насилу вилізла!

— Що ж, і заробила що?

— Заробиш! Під таку ніч хоч би очей де не виколоти. А ти?

— Та й я ж так. Тут один ішов п'яний халамидник.

— Та й що?

— Та й пройшов.

Помовкли на якийсь час, підпираючи забор спинами.

— Я ще сьогодні нічого й не їла, — мовила журливо рогожка.

— Хіба жиди через день тебе годують? — зареготалася Марина.

— Ні, не те. А сьогодні нічого не варили, шабаш.

— Я б їм, бісовим, і гугіль би поїла.

Рогожка зітхнула.

— А чула? — спитала трохи перегодом.

— Що?

— Твого у поліцію повели.

— П'яного?

— Ні, не те, а вилаяв панів у земстві. Там такий гвалт збив, що і за поліцією послали, насилу його на звощика узяли.

— І краще. Хай не напивається.

— Кучери гомоніли між собою, що за се йому лихо буде.

У тюрму запруть, в Сибір зашлють.

— І пошли Боже, як уже мені з таким п'яницею вік калатати!

— А все ж ти сьогодні їла, не голодна.

— Не в його дяку. Я і горілку пила, то що? Він би з рота вирвав, коли б побачив.

— А все краще. Я, знаєш що, Марино, надумала.

— А що?

— Піду додому.

— Якої трясці? Під тином здихати?

— А тут не все рівно?

— Тут хоч у жида місце маєш. А там — хто тебе пусте.

І знову помовкли. Через хвилину геть-геть здалека донісся якийсь гук, туп. Щось п'яне чи гукало, чи пісню заводило.

— Чуєш? — спитала Марина.

— Чую.

— Ходімо, а може?.. — Марина почимчикувала уперед заводити тонким-тонким голосом:

Якби таки чоловік молодий,
То по хаті б поводив, поводив!

А рогожка слідом за нею сипко, мов сухий оситняг переклала:

Ой гоп по вечері!
Замикайте, діти, двері.
Гоп! Гоп! гоп! —

і, вхопивши Марину за руку, почала вибивати тропака.

— Стой! Не шуми! Расшибу! — плутаючи ногами, крикнув на її п'яний чоловік і з одного маху ухопив за руку рогожку.

Марина, вирвавшись, побігла далі. Рогожка зосталася. П'яний, схилившись на неї, не то що шептав, не то сам з собою гомонів.

— Як не сороковку, то й не хочу, — гомоніла рогожка.

— Что мне твоя сороковка? У меня денег куры не клюют. Вона! — і він ударив по кишені рукою. Почувся брязкіт міді.

Через хвилину вони скрилися у темному переулку. Незабаром рогожка знову виткнулася.

— Марино! — гукнула вона.

— Агов! — обізвалася та здалека з-під крамниць.

— Іди сюди.

Марина підійшла.

— А що? Заробила?

— Семигривеника. Ходімо вип'ємо та поїмо.

— А того де діла?

— Заснув під лавками.

— А грошей у його не зосталося?

— Бог його знає. Він уперед дав.

— То ти, дурна, сама й не пошукала?

— Нехай йому!

— Де він лежить? Я піду.

— Пішов. Їй-богу, пішов.

— Брешеш!

— От хай мене Бог поб'є! — махнула рукою та так, що аж рогожка посунулася з голови і упала додолу.

Вона стояла саме коло ліхтарні. Світ упав прямо на неї і освітив безносе, дощем змочене лице, покарбовані губи, розкуйдану голову.

— Оце ще мені оця халабуда! — скрикнула вона і, піднявши рогожку, знову накрила голову.

— Ходімо, кажу.

— Куди?

— А он у шинку світиться.

І мовчки обидві пішли через вулицю. То були Христя із Мариною, котру Довбня з п'яних очей витребував собі у губернію.

XV

На другий день у собранії Лошаков на чім світ стоїть громив Колісника. Коли його душа ще до того літала по світу, то, певно, прослухавши Лошакову річ, мерщій почимчикувала до пекла, щоб у гарячій смолі спокутувати ті гріхи тяжкі, які викопав з самого дна її Лошаков: таких злочинств, такого сорому не видержала б і душа найпершого зарізяки! А щодо кісток, то, певно, вони аж танцювали в глухій домовині, бо й кістка не влеже покійно після такої красної мови.

Шмагаючи по коневі — не без того, щоб не зачепити і оглобель: говорячи про Колісника — не минеш і Христі. Досталося і їй на горіхи, «этому продукту глубокого нравственного растления», «куртизанке», «камелии», «кокошке»... Коли б чула все те безноса Христя, прислужуючи жидам, то від радості перенесла б і свій голод, дякуючи великим панам, що не забули її, жидівської наймички.

Та вона не чула, чешучи гнидаві пейси жиденяті, котре гидувало дивитися на її безносу пику і все, знай, рукою одпихало невірну наймичку.

А Лошаков не вгавав: соловей весняної ночі утомився так довго б співати, а він — ні. Аж зблід, аж перепався... І було чого: вдячливе земство віддало йому Колісниковий маєток, щоб аби у двадцять літ заплатив двадцять тисяч, що вкрав покійний Колісник.

На роз'їзді Лошаков задав земцям бенкет: там були одні тільки пани дворяни. Пили і їли, їли і пили, незгірше, чим на бенкеті

в Колісника, тільки не пили, як там, «за мир», «за земську згоду», а більше «за победу». Полупанки прихильно дякували Лошакова, що він потяг руку за свого брата дворянина. А то — одтерто нас, зовсім від діла одтерто. А ми хіба колись не служили й не робили? І справниками, і непремінними, і суддями, і засідателями. Хрестян одібрали — і сіре мужицтво узяло гору! За здоров'я нашого сословного предводителя! За победу! — і нестямним «ура!» оголошувалися високі стіни дворянського дому.

Чи чуло ти, сіре хліборобство, розтикане по горах і по долинах, по хуторах і селах, чи ти чуло той нестямний викрик дворянської радості?

Ні, ти не чуло, тобі ніколи було дослухатися. Хатні клопоти, клопоти села, хутора, а найбільше клопоти біля землі тобі ближчі були, ніж що друге. Аби земля-мати добре родила, щоб не довелося упроголодь зиму сидіти. А про земство — тобі байдуже. Твої гласні, правда, усі їздили на збори, більше думаючи про те, а що там воно дома діється, ніж про громадську справу. Вони і до тебе занесли недобру чутку про панські заміри.

— От нашого брата хочать з земства вижити. Мулить, бач, панам очі сіра свита.

— Ат, земство! Що земство? Тільки одно здирство! — казало ти, глухе до його, і переводило розмову про урожай, про низькі ціни на хліб та про землю, що в тебе її так обмаль — ні об віщо рук зачепити!

Зима. Земля, скована морозом, покрилася білим снігом. Сонця не видно, високе небо замазалося зелено-бурими хмарами, припало до землі, наче нагнітило на неї. Сумно, сумно... Один вітер гуляє по волі, гуде та реве, мов туже посеред того всесвітнього гробовища. Справжнє гробовище: мальовані лани прикриті снігом, серед котрого де-не-де бовваніє почорнілий бур'ян, темно-зелені ліси, позбувшись свого пишного одягу, повистирчали з снігу товстезні цівки, позадирали угору посинілі парості; співучі пташки одлетіли, хіба де горобці по токах заведуть своє цвірінкання та чорний крук, надувшись, жалібно закряче з високої могили серед пустельного поля, мов поскаржиться і на голод, і на холод. І життя людське змандрувало знадвору у хати, у теплі захисти, не чутно нігде ні співу, ні реготу-гомону. Всюди пусто та глухо.

З зимньою добою прийшлося Христі зовсім пропадати і від холоду, і від голоду. Одежина в неї — старе дрантя та ганчір'я, з-під котрого то там, то там виглядає посиніле зашкарубле тіло, їжа — об'їдки жидівської страви та цибуля з черствим хлібом. Коли було тепліше, то хоч нічні походеньки коли-не-коли прине-

суть сороковку-другу, хоч погрітися було чим, а стали морози — і походеньки минулися. Кого стрінеш у холод та у віхолу? А тут іще одного разу Христа приморозила ноги... Горять і щемлять її пальці — боляче ступати, а жидівка шле по воду за три гони — до самої річки.

— Куди мені дійти? Я недужа, — з жалем у голосі плачеться Христа.

— А їсти дужа! А на нічні побіганки дужа? То коли не хочеш робити, іди собі к бісу! — свариться жидівка.

Нічого Христі робити, накидає на себе рамтя та дрантя, закутує у ганчірки голі литки та руки, бере відра і суне до річки.

Одного разу у віхолу вона, щоб скоріше справитись, не пішла до річки, а повернула поблизу до колодязя, хоч їй жид і жидівка ще при уговорі заказали з колодязя води брати — і гірка, і солона, ні на страву, ні помити нею.

«Питимуть. Не візьме їх лиха година!» — подумала Христа, набираючи воду.

Вечоріло. Пора самовар ставити, гарячим чаєм погрітись, бо незабаром і сам Лейба прибіжить з своїх щоденних побіганок, а Лейба так любить чай.

Христа постановила самовар і сіла доїдати свою вечерю — цибулю з сухарем. Ось і жид Лейба іде.

— Сидиш, а самовар хай хоч безвісти забіжить! — гримнув він на неї.

Христа кинула їсти і побігла за самоваром. Жидівка зразу наставила чай, діти з печі позскакували до столу, а жид вже у кутку сидить, дожидає чаю.

— Та наливай, досі вже настоявся.

Хайка начала наливати. Не чай, а якась жовта мутна водиця потекла з чайника.

— Це ти з колодязя води набирала! — угадала жидівка.

— От, іще ж таки! З колодязя! З якої речі з колодязя! — Жидівка попробувала, виплювала і дала попробувати Лейбі. Лейба покуштував.

— Брешеш, — гримнув він, — з колодязя!

Христа мовчала.

— Хіба на те я тебе прийняв хліб переводити, щоб ти за увесь день хоч раз води з річки не принесла! — почав виговорювати жид.

— Піди сам та добийся до тії річки у таку віхолу! — гарикнула Христа.

— А коли так — вон з моєї хати, пранцюваті недоїдки! — скрикнув жид, вискакуючи з-за столу.

— Куди я піду під ніч та лиху годину?

— Хоч і до чорта в гості! — гукнув жид, розпалившись, і, схопивши Христю за руку, помчав з хати.

Христя уп'ялася:

— Подожди. Дай же хоч зібратись.

Жид кинув, а Христя почала намотувати на себе своє ганчір'я. «Ну, куди тепер проти ночі?» — не кидала її думка, поти вона одягалася. Не можна сказати, щоб їй було страшно, або гірко, або об чому шкодувала. Вона давно намірялася кинути жида і давно сього ждала. Не ждала тільки тепер — сьогодні, зараз, та ще вночі. А от узяло та й випало! — і аж усміхалася сама до себе Христя, дивуючись, що випало, та ще проти ночі.

Намотавши на себе що тільки можна, останнє шмаття вона згорнула у купу, зв'язала у лиху ряднину і, перекинувши через голову за плечі, пішла з хати, не сказавши нікому нічого. Вона вже зробила скільки ступнів від хати, як з сіней почувся Лейбин окрик:

— Гей, ти! Подожди!

— А що ще за рада? — повернувшись, спитала Христя.

— Візьми ж з собою і свою воду! — уїдливо гукнув жид.

— Подався нею! — тільки що одрубала Христя, як ціле відро холодної води обдало її з голови і до ніг, двері стукнули, засув загурчав і все стихло.

Від нестямки вона не знала, що їй робити, ухнула, струснулася і не пішла, а побігла з двору. Уже на улиці опам'яталася. Холодні патьоки бігли за шию, стікали на ноги, достали тіла. Вона лапнулася за спину — хлюща хлющею! Регіт, глуз жидівський почувся ззаду... нелюдське зло її опанувало... Вона спіткнулася на мерзлу грудку, прихилилася і, як собака, одгребла руками шматок льодини і пошпурила на жидівську хату. Почувся брязкіт битого скла, жидівський гвалт, галас... Вона чимдуж подрала улицею і незабаром скрилася у темній темноті ночі. Кожен раз тільки, коли вона задирає руку за спину і черкалася об мокру одягу, зло розбирало її, і вона, на ходу викручуючи воду, костила на всі заставки жида. Її шкода так стало свого дрантя... Мокре, обмерзне... Поки то його висушиш — зогніє скоріше! Вона не думала про те, чи буде ще де сушити і куди вона дере тепер, а от їй шкода, що мокре. Про се думка не швидко прийшла до неї. Уже вона геть-геть увійшла, більшу половину міста прочухрала, тоді тільки спитала сама себе: та куди ж вона йде і куди піде?

Холод пронизав її аж до самого серця, безмірна туга спустилась на душу, безнадійна тривога опанувала її. Вона опустила коло забору свою в'язку і сама сіла на неї. «Ну, куди ж тепер,

куди?» — «У Мар'янівку, — наче підказало що їй, — там твоя батьківщина, ґрунт, хата... Ніхто не вижене, з холоду не околієш. Туди, туди, у Мар'янівку!» — і вона схопилася вже, щоб іти.

«Куди уночі? — знову ударило їй у голову. — Десь зблудишся, тропи не знайдеш, десь замерзнеш серед поля. Друге діло удень по-видному — прибився до якого села або хутора, переночував, перепочив та й знову світом далі. І нащо оця ніч? І чого все це випало уночі? Скільки вона думала мандрувати, а от і не рішалася, поти силоміць не випхали з хати. Куди ж тепер, куди?»

Вона знову безнадійно опустилася на свою в'язанку. Така її туга пронизала, що аж сльози пішли з очей... Недалеко од неї роздався свисток сторожа. Ось і його постать, закутана у кожух, показалася.

— Ти хто? Чого тут сидиш? — спитав сторож.

— А де ж мені бути, коли немає де? — одказала вона.

— Як немає де? На місце де стала б, робити хіба не здужаєш? Халамидниця! Иди зараз відсіля, а то я тебе!

Христя схопила мерщій в'язанку і подрала далі. Різучий по-свист сторожа роздався за нею, попередив і скривсь десь далеко-далеко у вулиці, а їй здалося — у її душі: такою пустельною вона стала у неї.

Безнадійно вона плелася все далі та далі, зазираючи, як та прибудна собака, то в одні ворота, то в другі, чи не відчинена де хвіртка, чи немає де захисту, щоб до світу перебути. А там вона знайде ярміс. Ворота зачинені, хвіртки заперті, по той і по другий бік улиці стоять будинки, мов сторожі німі, виставилися. Крізь намерзлі вікна ледве-ледве пробивається світ, доноситься тихий гомін, гра, співи... Добре їм, тепло там... І тобі колись було і добре, і тепло, і тебе вітали, поти випили, виссали все, що було доброго, красу-вроду немилосердно стоптали і вигнали на улицю пропадати. Різучий жаль на саму себе, на немилосердних людей розбирав її все більше та більше. Дедалі вона теряла міру... Скільки раз, проходячи повз ясно освічений будинок, намірялася кинутися і побити високі вікна. Хай знають, як на улиці людині пропадати! Та подивиться-подивиться і знову одійде.

А мороз дужчав та дужчав, добрався крізь дірки і лати до її тіла, ущипне то з того боку, то з другого, лихоманка її б'є, рук своїх вона вже не чує, а все йде, не зостановлюється... Ось уже й місто кінчається, широкий вигін перед нею. Миготить по йому сніг то там, то там, далекі краї криються у нічній темноті. Що там її дожидає: чи смерть нагла, чи хата тепла? «Уже ж що б не було!» — рішуче сказала вона і пішла далі, одного тільки доглядаючи: коли б їй не збитися з шляху.

Аж ось щось заблищало в темноті: то блимне, то зникне. Чи не звір, бува, світить очима? «Хоч і звір, і йому з голоду не пропадати!» — і вона пішла прямо на його. Недалеко й пройшла... Затемніла хатка, заблищав огоньок крізь вікна. «Піду попрошуся. Невже і сюди не пустять?» Вона підійшла до вікна, прихилилася до намерзлої шибки — тільки світло грає у товстій льодині, а в хату нічого не видно. Одначе чутно гомін. Христа постукала.

— Хто там?

— Пустіть, ради самого Бога, переночувати.

Буботіння і гомін чутно затихли. Жіночий голос чується і товстий чоловічий. Аж ось засув стукнув, двері розчинилися, і на порозі появилася москаль.

— А што тебе?

— Чи не можна у вас переночувати? — спитала Христа.

— Эй, Маринка, женщина просится переночевать!

— Хай іде далі. Нам і самим тісно! — одзивається з хати.

— Марино! Невже й ти мене випхнеш? — пізнавши по голосу Марину, замолила Христа.

— Хто там, що й мене знає? — здивувалась Марина.

— Се я — Христа.

— Христа? Чого ж се ти? куди се?

Христа увійшла в хату обмерзла, оклякла. Скинувши лишню одягу, вона мерщій побралася на піч, щоб хоч трохи нагрітись.

Марина сиділа коло невеличкої лампочки, щось корписала голкою, з другого боку москаль, перекидаючись жартівливою розмовою, смикав її за шитво. Марина сердилась, лаялась, підбирала шитво, а коли і те не помагало — кололась голкою.

— Маринко! Заколешь! Во черт! — гукав москаль, жахаючись.

А Марина носилася перед його зляканою пикою з голкою.

— Дивися! так і встромлю ув око! Так і винесу його на кінці голки!

— Не коли, не дури! Не буду. Ну, говорят же тебе, не буду! Оставь! — умовляв москаль.

Марина знову приймалася за шитво. Москаль, як кіт на мишу, позираючи на неї своїми очима, непримітно підкрадався з-за лампи і смикнув за шитво... голка не видержала. Москаль покотився по полу з реготу, а Марина тільки плюнула йому услід.

Христа не дослухалася і не дивилася до їх ігор-забавок: вона радніша більше всього на світі тому привітному теплу, котре обіймало її кругом серед гарячого череня. Вона чула, як воно непримітно уходило у неї, переливалося з боку на бік, переходило з однієї часті тіла у другу. То рука нагрілась, ноги — як лід; се і ноги

почали зігріватись; голова спершу боліла — і голова перестала; у душі тихая радість, на серці теплий спокій... Сон стиха крадеться, плуває думки, відбирає помку, сповиває спочинком тіло... Христя і незчулася, коли заснула.

Не швидко прокинулася. Тихо, світло жевріє. Серед полу коло його Марина зігнулася, корписає голкою, кругом нікого не видно.

— Ти й ще досі не лягала, Марино? — спитала подруги.

— Оце! А ти й не чула. Я вже давно удосвіта сиджу. Добре ж ти спиш.

— То так перемерзла, заснула. Так уже і світ видно.

— Швидко повинно б світати.

— Ох, ох! Збиратися ж, — спускаючись з печі, мовила Христя.

— Куди?

— Та вже ж не куди. У Мар'янівку.

— По такому холоду? Вибрала путь!

— А що ж ти будеш робити? жид вигнав... де я буду зиму зимувати?

— А в Мар'янівці де?

— А своя хата.

— Сподівайся! Досі і хата розвалилася.

— Та вже старої немає. Жид шинок на тому місці вибудував.

— Сподіваєшся, жид тебе до себе пусте?

— А не пусте — хай іде к лихій годині. Моє добро, батьківщина.

— Яка там у ката батьківщина? Ви ж панські. В наділ вам дано. Не стало вас — общество й передало ваш наділ другому.

— Ти шуткуєш, Марино? — виставляючи до неї своє зблідле лице з якоюсь пугвичкою замість носа, спитала Христя.

— Чого шуткую. Хіба ти не знаєш?

Христя замовкла, уставившись на світ здивованими очима. Світ той, здається, їй ніскільки не перечив дивитись, так вона у його уп'ялася, мов прикликала його у свідки, мов допитувалася, чи правду каже Марина, чи бреше.

— Чого так наставилася на світло? Не брешу, не бійся! — сказала Марина.

Христя зітхнула і одвернулася.

— Коли моє передали — Здір прийме.

— Нащо ти Здорові здалася? Посадить хіба та буде дивитися на тебе?

Христя трохи не заплакала: то було гірке натякання на її безносья.

— Що ж мені робити на світі? — безнадійно спитала вона.

— Що ж робити? Нічого вже не вдієш.

І Марина, і Христа — обидві задумалися... Перед Христею стояло безнадійне скитання — відплата за ті розкоші, які приходилося пережити, голод і холод далекого шляху, а Бог знає — може, де і смерть нагла під тином... Марина бачила Христину долю і собі рідну, почувала, що і її життя направилося по тому слизькому шляху... Ще вона поки хоч на що-небудь здалася. А там?.. Обох зразу облягло неказанне зло. Зло на себе, що так спакошене молоде життя, зло на людей, що допомогли його спакостити.

— Так нічого, кажеш? — позеленівши, спитала Христа.

— Нічого... Отак, як бач!

І знову обидві задумалися... Сірий ранок пробивався крізь намерзлі шибки у хату, світло почало тускніти... Христа підвелася і почала одягатись. Марина сиділа, мов скам'яніла або у неї річ одняло. Христа закуталася, перекинула через плече за спину свою в'язку.

— Прощай, Марино, спасибі, що переграла.

— Прощай, Христе! Поклонися рідній стороні.

Привіталися, і Христа пішла. Марина не виходила проводити, не вставала. Вона наче приросла до місця, або хто її прибив. Уже зовсім розсвіло, світ білий носить по хаті, а Марина сидить коло світла і не примічає, що воно вже не світить їй, а більше чадить. Чи не од того чаду заболіла у Марини так дуже голова? Вона дмухнула на світло, погасила і побралася на піч спати, мов уночі не доспала.

А Христа пішла і пішла, не озираючись, не оглядаючись на те місто, що підняло було високо угору та разом спустило так низько, що їй уже нізачо не викарабкатись. Вона більше думала про Мар'янівку, коли і як вона дотюпається до неї і чи знайде хоч там захист. Перед нею степ і степ — скільки оком скинеш, покритий білим снігом, і тільки шлях перетинає його надвоє та де-не-де стрінеться висока бурта, полога долина або невеличкий прилісок, у котрому і гілля не знать — гайвороння. Недалеко від сіл стрівалися і люди: той іде з міста, той — до млина, а міне село — знову степ рівний та довгий, голий, як пустиня, по котрому один вітер безперестанно гуляє та часом чорний крук закроче на бурті і, піднявшись угору, полетить геть.

Вона йшла стовповим шляхом, щоб не заблудитися, та по йому і людей більше осіло, — дивись, то село стрінеться, то деревня, то хутори манячать. Коли вже невидержка, то зайти хоч є куди. А їй аби добитися до N, звідти вона уже знає тропу до Мар'янівки. Звідси довго, а там — рукою подати. І їй пригадало-

ся, як вона уперше з Кирилом простувала у N, пригадалося, як той шубовснув у протічок, як лаявся, витрушувався. Їй аж смішно стало. Коли то було, а от мов воно учора діялось.

Кожний випадок нагадував їй то тим, то другим Мар'янівку. Коли упрохувалась вона до людей переночувати, їй і снилася Мар'янівка. Наче хто гвіздочки забив їй у голову її. І не диво: всі надії Христя тільки й покладала на неї. Усе чуже, нерідне, непривітне, одна вона на всьому світі, одна і порада, і утіха. Коли судити, хай вона суде, карати — хай і карає. Там вона спокутує свої гріхи тяжкі, там вона зложе свої кістки грішні... Все брехня, одна вона — правда!

Христя якомога поспішала. Мерзла, голодувала, підбивалася... Там перегріється, там Христа ради випросе попоїсти, там перепочине — і знову йде.

На п'ятий день добилася до N. Знайомі місця, ulиці, котрі міряли її босі ноги, хати, де вона жила, — все-все нагадало їй давнє. Он Загнибідина хата — і досі пустує, валиться. Там вона уперше побачила людську неправду, уперше дозналася і горя, і напасті. Звідти почалося її лихо... А он і та хата, де Рубець жив. Яка була, така і досі є, як стояла, так і стоїть. І те вікно, у котре вона уперше побачила Проценка. Там, за тим вікном, була її перша радість і перша мука. Звідти вона зробила той перший ступінь на слизький шлях, котрий тепер веде її... куди і нащо? Вона зна, що в Мар'янівку, а нащо — ніхто не вгадає. Що судиться, те й буде!

На самому краю міста у кривобоку хатину вона упрохалася підночувати, щоб на завтра, чуть світ уставши, потягти на Мар'янівку. Їй уже почувся і гар диму її, убачалися криві ulиці, знайомі люди. Чи живий там ще Супруненко, чи доїхала його Ївга? А Федір, Горпина? Здори... до їх би поки що упрохатися, та запаніли вони. Не піду до їх. Де то тепер Кирило з Оришкою? Вона таки у його відьма, і люди кажуть, що вона така. Та чого люди? Хіба і мені не напроорокувала Оришка сього лиха... Тоді ж, у Федора як були... Сміялись чогось. А вона: «Не смійся, не смійся, тебе лихо жде». Як ув око вліпила! З того часу все пішло — як з гори посунулося...

До самого білого ранку Христя не спала, перегадуючи всяку всячину за Мар'янівку, не минаючи і самого малого випадку. Любі їй спомини і разом гіркі, їй прийшла невесела думка: що тепер вона застане, що стріне її там?

По знайомому шляху пустилася Христя додому. Покрите хмарами сонце на сей день вибилося з неволі, червоно піднялося з-за гори і, блискуче та ясне, поплило по чистому небі. Світ його,

падаючи на білий сніг, відбивався, двоївся, троївся, піднімався вгору, падав знову на землю. Його було такого багато, що аж дивитися боляче: золоті зайчики так і носилися в морозному повітрі. А й мороз прижарив — аж скалки скачуть, аж кипить! Він наче змагався з сонцем: де воно взялося непрошене-несподіване? Кликав на поміч свого непосидючого брата-вітра і лютує, що той десь забарився з своїми хмарами-запонами, покотив туманом землю, чіплявся інеєм по лісах, вигонив шишаки із стріх, малював усякі візерунки по шибках... Ще Христі не доводилося бути на такому морозі — крізь її лати він добрався до тіла, то там, то там гризучи та щипаючи, сплющував очі до купи льодяними сосульками, видавлював з очей сльози. Христя ні на хвилину не зостановлювалася, було так, що приходилося і танцювати по шляху, щоб хоч трохи нагріти задубілі ноги. Христя і танцювала, і пускалася сама з собою наввипередки, і, затамившись, ледве-ледве чапала. А все чапала далі та далі. Тиха надія під латками у серці підганяла її уперед, манила у Мар'янівку: тут і голод, і холод, і страждання далекого шляху, зате там на добрі та в теплі...

Була обідня пора. Йосипенкові хутори забовваніли здалі, обставлені кругом ожередами соломи. Чи то Мар'я дома живе, чи скитається по світу? Зайти перегрітись. Коли Мар'я дома, то їй радо стрінутися з давньою знайомою. Вона така була добра до неї і тепер, певно, перегріє і нагодує. А Христі вже хочеться їсти; не снідавши вона вийшла, та нічого було й снідати. Христя приспічила чимдуж: і голод, і холод, і нетерплячка бачити Мар'ю підганяли її. Вона ближче до Мар'янівки, вона розкаже їй, що про неї чутно. Швидше, швидше! Он щось за огрядна молодиця, не дивлячись на холод, у легенькій юпчині тягне воду з колодязя... Скрипить і гуде журавель, підіймаючи угору своє півколесо та чималу довбню під напором дебелиї руки на ключину. Ось і піднявся угору і знову опускається униз. Швидше! Червоними, наче буряки, руками вже скидає молодиця дужку з тибля і не забариться сховатися в хату. А хто ж її від собак проведе?.. Тут собаки такі злі! Швидше, швидше!

Христя добігає до тину. Ось з-за перелазу блиснуло і лице молодиці, біле-біле, з чорними очима, бровами. Та се ж Мар'я! Сам Господь її наносить на мене.

— Мар'є, здорова була! — крикнула Христя у той саме час, коли Мар'я, перегнувшись трохи набік, повернула з повним відром до хати.

— Мар'є! Не чуєш?! — гукнула удруге Христя.

Мар'я зостановилася, озирнулася назад.

— Підожди! Проведи від собаки!

Мар'я поставила відро на снігу і, наставивши руки над очима, дивуючись, дивилась на обірвану старчиху, що гукала її.

— Здорова, кажу, була. Не пізнаєш? — підходячи до Мар'ї, каже Христя.

Та придивилася, здвигнула плечима.

— Не пізнаю, — одказала. — Хто ж ви така будете?

— Не диво. Мене увесь світ не пізнає. Пусти, Бога ради, перегрітись у хату та там і побачиш.

— Ідїть. Чого ж? Місце не засядете, — каже Мар'я, здіймаючи відро, мов іграшку.

Разом увійшли у сіни, у хату. Чисто всюди, прибрано — гарно очам дивитися, а теплинь у хаті — аж дзвонко!

— Здорова у хаті, — привіталася Христя.

— Здорові, — одказала Мар'я.

— Хто там такий? Свої чи чужі? — обізвався з печі чоловічий голос.

— Та Бог його знає, Сидоре, чи свої, чи чужі. Якась жінка чи дівка мене пізнає, а я ніяк не пригадаю хто. Проситься перегрітись.

— Що ж, можна. У хаті тепло. На печі зовсім душно, хай йому всячина, — спускаючись з печі, каже Сидір.

— Було б довше лежати, — регочеться Мар'я.

— А чого ти, як тебе звати, стоїш у порога? — повернувся Сидір до Христі. — Роздягайся та, коли змерзла, лїзь на піч.

Христя не знає, що їй робити. Чи скинути ряднину, якою зап'яла вона себе по самі очі, чи ні? Як його показати людям свій покалічений вид!

— Не пізнаєте, поки сама не признаюся, — несміло мовить Христя, скидаючи рядно.

— Ого! — скрикнув Сидір. — А ніс то одморозила чи хто одкусив?

— Одморозила, — хрипко крізь сльози одказала Христя.

Сидір замовк, Мар'я уп'ялася очима — як не продивиться.

— Оже ти мені по знаку, — замовила вона. — І голос знайо- мий, десь я чула і саму десь бачила, та не пізнаю.

— Рубця знаєте?

— Ну?

— Ми служили у його.

— Христя?! — скрикнула Мар'я.

Христя, мов винувата, похнюпилася.

— Боже ж мій! Де ж се ти була? Відкіля й куди простуєш?

Христя мовчала.

— Яка ж се Христя? — поспитався Сидір.

— Та ти не знаєш. З Мар'янівки. Давно се було, ще твоя мати жива була, вона йшла у город з Кирилом та заходила перегріватись.

— За царя Гороха, значить? — чухаючись, одказав Сидір.

— За царя Гороха. Иди, лишень, скотину напувать, бо час і обідати.

— Та се ж і збираюся, — тягнучи кожух з жердки, одказує Сидір.

Сидір не забарився вдягтися і вийшов. Мар'я і Христя zostалися самі. Христя присіла на полу коло печі, похнюпилася. Вона боялася підвести голову, показати Мар'ї своє обличчя. Колись воно яке було, а тепер?.. Мар'я собі вряди-годи скине на Христю здивований погляд та зразу і одвернеться: кругле Христине лице з діркою посеред носа і крайком невеличкої кульки на кінці так їй непривітно вражає. Вона догадується, від чого то, та боїться поспитатися.

— Куди ж се тебе Бог несе? — перемогла себе Мар'я.

— Додому.

— До якого дому! У Мар'янівку?

— Еге ж.

І знову помовкли.

— Хто ж там, рід який zostався? — не скоро знову пита Мар'я.

— Не знаю, чи рід є який. Хата батьківська zostалася.

Розмова знову затнулася.

— Де, значить, не була, де не ходила, а дома найкраще. — Христя мовчала. — Так оце й я. Спасибі Богові, що прибрав свекруху. Тепер у нас і мир, і лад. От уже третій год живемо — лайки не почувеш.

— Старе забулося? — тихо поспиталася Христя.

— Нехай йому! Не згадуй. Самій страшно, як здумаєш. Не до часу, Христе. От би і ти, додому ідеш, а, певне, за собою несеш багато споминок.

— Ох, багато! — зітхнула Христя.

— Не веселі, значить, що так важко зітхаєш?

Христя тільки махнула рукою. Тут увійшов Сидір і перевів розмову на інші речі, жалівся на холод, дивувався, як Христя йшла по такому морозу, турбував Мар'ю скоріше давати обідати, хоч живіт гарячою стравою попогріти.

Мар'я витягла борщ і, становлячи на стіл, присогласила Христю підкріпитись. Мовчки Христя присіла і, хоч їсти їй страшенно хотілося, не багато їла, — чогось їй смачна страва оцих добрих людей становилась руба у горлі, думка про своє

каліцтва не выходила з голови, і вона боялася глянуці на Сідора та Мар'ю.

Пообідавши і подякувавши, вона мерщій почала збиратися в дарогу.

— Куди ж се? — спитав Сідір. — По такому холоду?

— Тут недалекo, в Мар'янівкy.

— Сподівайся, ночі захопиш у дарозі.

— Та вже ж хоч уночі.

— А де ж там ніч перебудеш? — умішалася Мар'я.

— Та вже ж десь перебуду.

І, подякувавши, пішла з хати. Мар'я проводила за двір і довго дивилася услід Христі, як та, накутавши на себе всякого дрaнтя, коливалася шляхом.

— Пішла? — спитав Сідір, як Мар'я вернулаcь у хату.

— Пішла.

— Добігалася, поки й носа збулася! — додав він, та Мар'я мовчала. Її чогось така завійна за серце вхопила!

Полегшало і Христі, як одійшла вона геть від хуторів. Холодна й безлюдна польова пустиня їй здалася куди милішою і ріднішою від теплої хати, де недавно вона грілася. Привітлива розмова Мар'їна, ввічливі її заходеньки, жалісливі погляди, тепла хата — все-все здавалося Христі таким гірким та неодрaдним. Нащо їй усе те, їй, одринутій людині? Щоб почувати, як своїм безносим обличчям мутить покій добрих людей, будить їх гидування? Бог з ними, з їх жалощами! Німа пустиня не погнітить душі, як хатня тіснота, не поспитає, як і де свого лиха добулася, куди з ним неслася, тікала?..

І Христя все йшла та йшла, не думаючи, що іде вона до тих же людей, не гадаючи, що вся Мар'янівкa витріщиться на неї більше, ніж Мар'я витріщилася, ув один голос поспитає: чого до нас притьопалася?

Короткий зимній день минав. Ясне сонце ховалося за гору, обдаючи червоним заревом чисте небо, по котрому тільки де-неде снували легенькі хмари; від того зарева по білій землі розстилався жовтогарячий світ. Було сумно і тихо, мороз дужчав. Христі тоді тільки ударила в голову думка, що вона іде ще на більшу людську дивовижу, на безперестанне допитування: відкіля, чого? У неї на душі похолонуло, на серці повернулося так, мов хто гострий ніж, угородивши у його, повернув. Вона стала, безнадійно дивлячись уперед, де безкрає поле сходилося з безкраїм небом, де чорніла якась попружка, може, і сама Мар'янівкa. «Ну, чого я туди піду? чого?» — допитувалася вона сама себе і повернулася назад. Іти?.. Ні. Вона й так не мало увійшла. Той один перехід від

губернії по холоду і по голоду чогось та стоє. А й там що їй було? Жид вигнав, насміявся; не набреди на Маринину хату — певне, прийшлося б десь під тином або серед поля ночувати... Христя повернулася і знову пішла шляхом на Мар'янівку все тихше та тихше, мов її що зупиняло або хто придержував, не пускав. А тим часом сонце зовсім скрилося, зоря почала жовтіти, погасати, над землею розстилася ніч, окриваючи темнотою дальні поляни, на небі схоплювалися зорі; блискучі і ясні, вони так і вистилали все небо, мов хто висипав їх з коша.

Христя додала ходи. Тепер ніч, ніхто її не побаче, не зупинить, не почне розпитувати. Незабаром усі обляжуть, бо завтра свято — неділя, ніхто нічого звечора не робить. От хіба тільки молодеча збереться у досвітчаній матері погуляти. Христя згадала вечорниці своєї молоді пори, згадала подруг-дівчат, згадала хлопців, хто за ким припадав-побивався... Все те перед нею, мов живе, встало тут перед очима, так і майорить, вона чує знайомі голоси, жарти, регіт... Вона не примічала того, куди і як вона іде, їй здається, що вона на досвітки біжить. І вона все скоріше та скоріше ступає... рипотять її ступні по мерзлому шляху, кров приливає до серця, розходить по всьому тілу, гріє... думки здіймаються в голові, все то веселі та безжурні, легкі та одрадні. А ніч спускається на землю все більше та більше, мороком кругом окриває білі поля, темнота застилає дальні краї. Білий шлях лежить, мов льодина, синіє, а кругом по полю блищать, наче квіточки усякі, іскорки: і жовті, і сині, і зелені. То зорі виграють своїм світом по снігу — Христя не йде, а біжить. Рип за рипом рип, рип і рип!.. І зливається той рип ув один неугавний гомін, мов хто скаржить або бубонить безперестанну лайку. А кругом тихо, мов у вусі, хіба коли-не-коли, мов з рушниць випале, трісне земля від морозу і роздається той гук у холодному повітрі. Христя кинеється і знову йде.

Довго їй прийшлося іти, поки зачула вона дальні заводи собак. О слава Богу, коли не Мар'янівка, то людське житво. Упрощуся хоч переночувати. Вона чула, що ноги її немилосердно нили, а за пальці кусався мороз. Заводи собачі все ближче та ближче. Ось і хату видно. Темно усюди, нігде не світнеться, а заводи чуються далі. Певно, це хтось виселивсь на край і Христя минула хату. Ось щось зачорніло перед нею, високо здіймаючись угору. Що воно? Христя придивилася. Та се ж церква. Мар'янівська церква! Слава Богу! Сюди через майдан по ліву руч і їх хата стояла, тепер шинок жидів. Христя перехрестилася і пішла.

Видно, було вже пізно, бо нігде по хатах не світилося. Христю біля огородів, де вона проходила, тільки стрівали і проводили

одні собаки. Як усе перемінилося. Колись це голий був майдан, а от тепер застроїлося, улиці стали. Чи пізна, лиш, вона своє місце? «Та се ж і воно!» — скрикнула, зостановившись перед довгою-довгою хатою по один бік з людським житвом, по другий — з крамницею. «Бач, бісів жид, чого тут не набудував на чужому добрі!» — думала вона, радіючи і сподіваючись, що це все незабаром її буде.

Вона підійшла під вікно і постукала. Брязкіт намерзлої шибки гулко роздався в морозному повітрі, собаки, зачувши, заваливали.

— Хто там? — донісся з хати голос.

— Пустіть.

— Кого пусти? Чого? — чується жидівський голос. Аж ось щось десь рипнуло, щось загарчало. Двері на улицю розчинилися, і в їх чорну проріху просунулася жидівська борода.

— Пустіть переночувати, — проситься Христя.

— Яке тут ночувати? Тут не постійий. Иди собі далі! — скрикнув жид і засунув перед нею двері.

Христя зосталася надворі. «Куди ж далі? — думалося їй. — Куди далі, коли се моя хата, моє добро? Чого я до чужого піду?» І вона знову постукала у вікно. Тихо — не чути нікого. Переждавши, знову стука.

— Та пустіть, а то околю! — гукає.

— Иди, иди, поки не дали втришия! — одгукує з хати.

«Чого доброго!» — подумала Христя і направилася улицею далі. Собаки з сусідніх дворів кинулися до воріт. Христя повернула назад. «Ще собаки розірвуть. Краще отам, під крамницею, сяду — все ж затишок. До світу перебуду, а там ми і на жида знайдемо управу. Ти, бісова невіро, не пустив переночувати, я ж тебе серед зими випру з своєї хати!» — гострила вона зуби, уможуєчись на лавочці у закапелку, де здалося їй затишніше. А в закапелку справді добре, широка і довга лавка вповдовж стіни — утомившись, і прилягти можна. І Христя, присунувшись до стіни, сіла. От тільки холодно, немилосердно холодно та спати хочеться, аж хилить. Христя, підобгавши під себе ноги, прищулилася до стіни. Спершу її зло брало на жида, що не пустив ночувати. Розкоренилося гаспидське насіння не тільки по городах — і в села налізло та й дуре нашого брата... Трохи згодом зло почало улягатись. Думки перейшли на інші речі, стали спокійніші, рівніші. Вона піде завтра у волость — хай вертають їй її добро. Що ж вона буде робити? Що? Пустить кого у сусіди, крамницю найме. Аби зиму перебути, а святе літечко їй не завгорить. По теплу та по добру вона роздивиться, як і що повернути... Вона загадалася про

те, забуваючи про все на світі. Сон колише її, наганяє ще більше забуття. Це зразу наче що по зашийку її тріснуло, аж кинулася вона, посипали іскри з очей — і... диво... перед нею літо. Гаряче іскристе сонце котиться по високому небу, золотом горять зелені поля під тим сонячним світом, пташки співають, летючі метелики в'ються перед очима, у повітрі пахощі. Вона ходить по полю, по котрому поросло буйне жито, пшениця. Лани без міри, без краю, вітер гойда молодий та довгий колос, хвилюю мчить від лану до лану. «Чиє се поле?» — пита вона прохожого шляхом чоловіка. «Христине поле», — каже той, скидаючи перед нею шапку. «Якої Христі?» — «А от, коли знаєте, з Мар'янівки. Бідного батька і матері була дочка і хороша з себе, та пішла у найми, не звісно де швендяла по світу, а вернулася у село калікою. Та вже, видно, за муки тяжкі Бог їй талан послав — розбагатіла. Оце скільки оком не скинеш — все поле її. Там і ліс столітній, а в Мар'янівці — дом панський. На всю Мар'янівку дом! І в йому повно дівчат та покриток. Оце яка прощпетиться — вона зараз до себе й перемає. Грамоти вчить, майстерству навчає. Школу таку відкрила. І дивно: зовсім непутяще що запопаде, а, дивись, год-другий побула — такою невсипущою хазяйкою робиться: і усе знає, і все вміє. Звідти, коли схоче, і заміж виходе, а не схоче — довіку там живе. Спершу люди сторонилися її, а як розчовпали, то і хазяїни своїх дочок почали їй у науку давати. Добра душа, багато добра робить! Не то що другі: як розбагатіло — забуло і Бога, і людей. А Христя ні — все для людей. За їх, каже, лихо я їм добром оддячу!» — закінчив чоловік і не знає де скрився. «Де наша мати? Де наша мати?» — доносився до неї стоголосий клекіт. І от з усіх сторін, з усіх країв, з-за густої пшениці і високого жита почали витикатися дівочі і жіночі голови, гладенько причесані, гарно завітчані. Личка у їх рум'яні, очі ясні та тихі... І всі кинулися до неї. «Ось наша мати! Ось наша мати! Підтомилася, бідна. Візьмемо її та донесемо до хати». І, піднявши на руки, молоді та дужі, понесли її полем. Широким шатром розстилається над нею небо синє, по йому ні плямочки, ні хмарочки, хіба де чорною точкою тремтить жайворонок, сиплючи свою пісню на землю. Під нею — буйна рослина чіпляється своїм колосом об неї, стиха лоскоче, а кругом — неугавний клекіт молодих та дзвінких голосів... Любо Христі так і легко — сон колише, очі стуляються, тихе забуття в'ється над нею. Все дужче та дужче, так, наче вона застигає, замирає...

На другий день чуть зорюшка — жид, озираючи своє добро, наткнувся під крамницею на щось темне.

— Хто там? — скрикнув жид, підходячи.

Крізь сірий світ зимнього ранку виднілася темна купа. Жид протяг руку і, як опечений, кинувсь. Тепла рука його черкнулася холодного, як лід, обличчя.

— Гивалт! Гивалт! — загукав він, кинувшись у хату.

Незабаром він знову вийшов, за ним висунулась жидівка. Жид щось кричав їй, тикаючи рукою на крамницю. Заспане, невмите лице жидівки направило туди свої чорні очі.

— А що там тобі, Лейбо, Бог дав? — гукнув до жида з сусіднього двору чоловік.

— Сцо дав? Напасть дав! Якась зла лицина під лавкою змерзла.

— Що ж воно? Чоловік, жінка?

— А цорт його батька зна, сцо воно. Не знайшло другого місця, забралось під лавку!

Чоловік, кинувши серед двору оберемок соломи, котрий ніс скотові, почвалав до крамниці. За ним і жид, і жидівка.

— А ніхто до тебе на ніч не просився? — спитав чоловік.

— Ні, не просився, — одказав жид, дивлячись на жидівку.

— А я чув серед ночі — собаки валували і хтось десь у вікно стукав.

— Не знаю, мозе, і стукало. Я спало. Ти не цула, Хаю? — повернувся жид до жидівки.

— Ні, не цула, — одказала та.

Чоловік підійшов до купи ганчір'я і полапав за голову.

— Чоловік, так і є, — сказав він.

— Що ж тепер, Лейбо, будеш робити? — спитався трохи згодом.

— Сцо ж робити? візьму одкину посеред сляху!

— Ні, так не можна, щоб не було напасті. Треба у волость дати звістку.

Жид, щось заджерготавши до жидівки, кинувся у вулицю. Жидівка пішла у хату. Чоловік, постоявши, і собі пішов до своєї.

— Остапе! — гукнув він через тин до другого сусіди. — Чи чув, під Лейбовою лавкою щось замерзло?

— Ну?

— Он лежить! — ткнув чоловік рукою.

Остап підтюпцем побіг до лавки.

— А що там? — чується здаля третій голос.

— Та хтось коло жида змерз!

І третій показавсь чоловік. За ним незабаром жінка, далі друга, третя. Зібралася купка людей, почувся гомін. Хто такий? Відкіля? Чого у село забрело?

Світ більшав, купка все ширилась. Народ, почувши про мертвого, біг із дальніх кутків, бозна з яких улиць. Зібрався коло шинку трохи не ярмарок, усім таке чудо, така дивовижа!

Аж ось показався і жид, ведучи за собою двох чоловіків. Один старенький, згорблений, ледве поспішав за молодшим. Жид щось казав, розмахуючи руками.

— Ось з волості йдуть! Подождімо, що воно таке? — гомоніли у купі, переходячи з місця на місце.

— Пропустіть, пропустіть! — гукає жид, розпихаючи народ.

Підійшли. Тільки що підняли платок, як ударили у церкві в дзвона. Зично роздався в морозному повітрі гудючий поклик. Старий, що підіймав платок, кинувсь, народ захрестився, дехто зареготавсь.

— Злякавсь, дядьку! — гукнув хтось.

— Чого злякавсь! Не первина! — одказав той і скинув платок геть з голови. На світ показалося широке жіноче лице, побілене на щоках морозом, з діркою замість носа.

Народ затовпився, одно на другого лізе — подивитись.

— Отака ловись! Що то, ніс одмерз?

— Одмерз! Його й зовсім не було.

— Як, без носа?

— Атож.

— Хто ж воно: чоловік, жінка?

— Впадає бути жінці.

Волосні стояли і понуро дивилися на мерзлу. Найпильніше старичок — він наче бачив де таке обличчя і тепер пізнавав. Аж ось приїхав і старшина з писарем. Народ розступився, скидаючи шапки. Старшина пішов прямо до крамниці.

— А що, Кириле, задивився так? Пізнаєш?

— Пізнаю. Либонь, що знайоме, та не вгадаю, — одказав той, одступаючи назад.

— А ось ми довідаємося, що воно. Треба обіськати, може, при їй гроші є, бомага яка. Та й огида ж яка! — сказав він, глянувши, і плюнув.

— Беріть, лиш, на сани та одвезіть у волость, — додав далі.

— Ні, так не приходиться, — повернувсь писар. — А може, вона не змерзла. Може... Треба станового дождити.

— А справді, мабуть, так.

— Так, так, — загукав жид. — А хто мені заплаче за те, сцо я не буду торгувати?

— Чому не будеш? Хіба вона тобі ход зайняла?

— Ну, то сцо, сцо не ход? А хто піде у лавку? Ну? — гукав жид.

— А чого ж ти вистроїв такий затишок. Думала, бач, ніч у йому пересидіти, та не видержала! — хтось жартував до жида.

Жид, плюючись, побіг у хату. Народ гомонів, вештався, одні одходили, другі надходили, переходили з місця на місце, товпились, дивувались, хто воно, відкіля.

— Та вже ж у гріх не впадемо, коли обшукаємо! — сказав старшина і послав руку під ганчір'я. Він довгенько рився і витяг з-за пазухи якусь невеличку в'язанку. Розгорнув — шматок паперу. Писар так і вп'явся очима. «Крестьянка с. Марьяновки Христина Пилиповна Притикина».

— Христя! — скрикнув Кирило. — Вона, вона! За батьком пішла. І батько змерз, і її не минула та ж доля.

— Христя? Це та, що в Колісника була?.. На хуторі проживала? — заголосили люди.

— Вона ж.

— Та ж була з носом, а ця без носа.

— Мало чого що без носа. Зате, бач, у городі весело жила, — підхопили на зубок жінки.

— Довіялася!

— Отак усім тим повіям буде!

І жінки почали розходитись. За ними чоловіки. Людей порідшало, хто пішов до церкви, хто додому. Старшина з писарем поїхали в волость, наказавши Кирилові сторожити. Той сів по другий бік лавки і сумно дивився на Христине безносе лице. Дехто з людей підходив, питався у його, хто такий, і, почувши, мерщій ішов далі.

Аж ось здалі почулося: «Цоб! цоб! цоб!» — доносився скрип, гомін. Незабаром з вулиці виткнулась одна паровиця волів, далі друга, третя, четверта. Сани широкі, повно навантажені лантухами.

— Здоров, Кириле! — обізвався перший чоловік, зостановивши волів.

— Здоров.

— А що се тут сидиш?

— Сторожу он мерзлу...

— Кого?

— Христю знав?

— Яку?

— А що в Колісника жила.

— Аякже! — скрикнув чоловік. — Добра душа була.

— Ото ж вона!

Чоловік підійшов подивитись. За ним і другі погоничі. Виїшов і жид, певно, того, чи не візьмуть проїжджі півкварти. Почався гомін, споминки. Згадали Колісника, згадали й Христю.

— Лихий він був, та вона здержувала, — казав Кирило.

— Уже який він не лихий був, а все кращий, ніж тепер настало, — хвалився один з погоничів. І почав розказувати, як Лошаков, купивши землю, здав її у оренду Кравченкові. А се — пропасть не чоловік! І під землею знає, що робиться. Чи давно погорів, а от як розжився, тисячами ворочає. Оце його пшеницю веземо у город.

— У город! — глухо забубонів Кирило. — Все у город, все у город! Ту ненажерливу прірву нічим не загатиш: скільки не давай, усе мало, все переведе. Оце, бач, що зробив город, — указав він на Христю, — що за дівка була — і здорова, і красива. А запопала у город — висмоктав все з неї, що можна було висмоктати, та й викинув каліку у село змерзати!

— Сцо ти, Кирило, плетеш дурне? — умішався жид. — А що б воно було, якби городу не було? Де б ви дівали свій хліб? На те і село, щоб хліб робити, а город буде купувати. У селі робота, а в городі — комерція.

— Ох, чую я, — зітхнувши, мовив Кирило, — незабаром твоя комерція цілком нас проглине з душами!

Погоничі, слухаючи ту розмову, задумалися... Перед ними стояла гірка селянська доля... б'єшся-б'єшся, а городська комерція все переведе!

— Ну, чого, дядьки, задумалися? Час уже погрітися, а то ще померзнете. Нуте, лиш, усиплю півкварти. За провоз пшениці, певно, добрі гроші забрали.

Дядьки понуро подивилися на жида, зітхнули і пішли до своїх саней. Вони везли пшеницю у город не за гроші, а за одробіток. Кравченко здавав їм землю по десять рублів за десятину і по тижню роботи.

Тільки через тиждень Христю поховали. Поки виїхав становий, поки слідствіє зробив, днів п'ять увійшло. А там знову затяглися... Як і де ховати? Становий сказав — по-християнській, та батюшка не рішився без бумажки. Поки бумага прийшла — і тиждень минув. Поховали її по-християнській у самому глухому кутку кладовища, біля рову, від дороги. Об тім уже більш усього Федір старався. Він правив за батюшку і бігав по селу збирати на похорони. Хто що дасть — хто лиху сорочечку, юпчину, хто коряк якого хліба. Карпо Здір розщедрився і, перехрестившись, аж два карбованці викинув. Люди казали, що не зігнувся б Карпо і десять викинути, — він з Притичиноного добра розжився. На ті зібрані гроші Федір і хрест поставив, і повесні вишню посадив. Чорна Ївга, гуляючи по шинках, сміялася, що Федір, знать, не забув першого кохання. Горпина лаялась.

— Чудна ти! Се ж не для себе, се для душі, християнської душі, — умовляв він жінку.

— Дурний, лапсай ти! Правду казав покійний батько, що вона тебе кошачим мозком напоїла. І напоїла!

Федір мовчки робив своє. Він після Грицькової смерті наслідував його добро і зовсім би заможним зробився, коли б пильнував одного. А то на всі сторони кидається, то шевцем би він зробився, то столяром би став. Накупе струменту, поб'ється тиждень-другий та й кине. Одного тільки — церкви не кидавсь та паламарства. Ще до того з Христиною смертю став мов щиріший.

Ну, а другі? Другі? Тимофія на війні застрелили. У Кирила Оришка умерла. Щось цілий тиждень умирала. Люди казали, то через те, що відьма. Кирило сам знову зробився десятником при волості. Хоч з його і десятник такий був, та общество уважало його літа. Довбня умер у госпіталі, Марина і досі живе у тій хаті, у якій її застала Христя, та віється з москалями. Лошакова назначили у Польщу губернатором. Він узяв Проценка з собою за правителя, а Книша — за поліцмейстера. І такі з їх вийшли вірні та щирі слуги, що Лошаков незабаром нагородив обох здоровенними польськими маєтками. Рубець і досі членствує у земстві. Земство само перечистили. Тепер у йому більше пана, ніж сірої свити. Про те було мар'янівській голоті байдуже, вона на одне скаржилася: землі обмаль, і лізла більше в город у найми, а як про земство, бува, зайде річ, то в неї один одказ: «Що то земство? Одна тільки дрячка!» Не тії, правда, співали мар'янівські дуки, от як Карпо Здір. Він був гласний і готовився у члени, задля чого привчався трохи не з місяць у сина підписувати прізвище. І навчився! Як тут на тобі та цить! Лошаковська рада подоспіла. У гласні то він піймав, та в члени не вискочив. Вибрали замість його Кравченка. Так той подякував за шану. Хай пани заправляють в управі. Наше діло — комерція. І свою комерцію він так повів, що, кажуть, либонь, поїхав до Лошакова купувати Веселого Куту.

КОМЕНТАРІ

Уперше друком твори Панаса Мирного з'явилися у 1872 р. у львівському часопису «Правда» (вірш «Україні», число 5, та оповідання «Лихий попутав», числа 8 та 9). Там само у 1874 р. було видрукувано нарис «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» (у якому містився сюжетний мотив, на той час уже розроблюваний письменником у творі, що переріс згодом у роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?») та повість «П'яниця». Ці публікації у «Правді» звернули увагу на Панаса Мирного як на надзвичайно талановитого прозаїка, що працює в українському письменстві.

Два наступних твори — повість «Лихі люде» та роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — були видані у Женеві (Швейцарія) видавництвом «Громада» відповідно у 1877 та 1880 роках.

Наступний етап публікацій творів Панаса Мирного пов'язаний з його участю у видаваному М. Старицьким альманасі «Рада», дві частини якого з'явилися у світ у 1883 та 1884 роках і на сторінках якого було вміщено дві перші частини роману «Повія» та два оповідання із циклу (незавершеного) «Як ведеться, так і живеться».

Починаючи із 1886 р. Панас Мирний робить спроби видати уже опубліковані та новонаписані твори якщо не у зібранні, то принаймні окремою збіркою. На перешкоді реалізації цих задумів тривалий час стояла російська імперська цензура. Як першу таку спробу — через грубе втручання цензури невдалу — слід розглядати видання у 1886 р. в Києві у друкарні К. Милевського невеликої (на 124 сторінки) книги Панаса Мирного «Збираниця з рідного поля: Приповістки, оповідання і драматичні твори». Незважаючи на задекларовані у підзаголовку жанри, у книзі (в результаті проходження цензорських інстанцій) вдалося помістити всього три (!) твори: вірш «До Музи», оповідання «Лихий попутав» та повість «П'яниця». Між тим ця «Збираниця...» планувалася автором у двох книгах; до творів, які тут побачили світ, письменник планував додати також повість «Товариші» (змінена ним назва повісті «Лихі люде») та п'єси «Лимерівна» і «Перемудрив». Перші дві з названих — «Товариші» й «Лимерівна» — були рішуче заборонені цензурою, а комедія «Перемудрив» вийшла того ж року у Києві в тому ж видавництві окремою книгою, уже не в складі «Збираниці...». Усе ж, значення появи «Збираниці...», виданої навіть і в обрізаному

вигляді у київському видавництві, було великим: читач на підросійській Україні, досі із творів Панаса Мирного практично знайомий лише з двома частинами «Повії», вперше міг прочитати талановиті дебютні твори письменника.

Серед помітних публікацій наступних років варто відзначити видрукування гумористичного оповідання «Лови» у стрийському альманасі Ватра у 1887 р., алегорично-фантастичного оповідання «Казка про Правду та Кривду» в журналі «Правда» у 1889 р., драми «Лимерівна» у львівському часопису «Зоря» у 1892 р., оповідання «Морозенко» в журналі «Киевская старина» у 1898 р. (того ж року вийшло й окремим виданням).

На межі ХІХ та ХХ століть на честь століття нової української літератури у Києві було видано альманах «Вік» у трьох томах. До другого його тому, що містив кращі зразки української прози ХІХ ст., видавці включили і три фрагменти з прозової творчості Панаса Мирного — розділ «Польова царівна» (з роману «Хіба ревуть воли...»), оповідання «День на пастівнику» (із циклу «Як ведеться, так і живеться») та «Казку про Правду та Кривду»).

1903 рік приніс дві нові важливі публікації творів Панаса Мирного — повісті «Лихо давнє й сьогочаснє» (у виданні «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського») та оповідання «Серед степів» (у виданні «Дубове листя. Альманах на згадку П. О. Куліша»; обидва названі видання з'явилися друком у Києві).

З 1903 р. у київському видавництві «Вік» почало виходити зібрання творів Панаса Мирного у трьох «книжках»; власне, спільної загальної назви це зібрання не мало, три його частини називались: «Книжка перша творів. Оповідання, приповіді та інша дрібниця» (1903), «Книжка друга творів. Пропаша сила» (1905), «Книжка третя творів. Драматичні твори» (1907). У складі цього зібрання вдалося опублікувати такі оповідання й повісті Панаса Мирного, як «Лихий попутав», «П'яниця», «Лови», «Як ведеться — так і живеться», «Казка про Правду та Кривду», «Морозенко», «Лихо давнє й сьогочаснє», «Серед степів» (у першій книзі), такі драматичні твори, як «Перемудрив», «Лимерівна», «Згуба» (у третій книзі). Примітною подією стала публікація роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (під зміненою назвою — «Пропаша сила») у другій книзі цього зібрання у 1905 р., — разом із публікацією зазначеного роману на сторінках «Киевской старины» у 1903 р. (березень—листопад) вона мала значення джерела, за яким читач на Наддніпрянській Україні міг нарешті вперше познайомитись із цим видатним твором українського письменника.

Поза межами зазначеного зібрання та уже після його виходу письменник міг іще бачити надрукованими оповідання «Сон» (1905, окреме видання), драматичну містерію «Спокуса» (альманах «Нова рада», 1908), гумористичне оповідання «Дурниця» («Літературно-науковий вістник», 1909). Спроб видання нового зібрання творів Панас Мирний в останні десятиліття свого життя уже не здійснює.

Роки Української революції відкривають читачеві ще деяку, але суттєву частину доробку письменника. У 1918 р. у Полтаві переви-

дається досі невідома на Наддніпрянській Україні давня повість Панаса Мирного, що має наразі уже два заголовки — «Товариші (Лихі люди)». Того ж року у «Літературно-науковому вістнику» публікується повість «За водою» — також із давнішої спадщини, спільна робота Панаса Мирного та Івана Білика. У тому ж журналі у 1919 р. уже літній і хворий письменник подає вісім розділів третьої частини «Повії» — твору, якому випало стати справою всього останнього десятиліття його життя.

По смерті письменника його творча спадщина активно вивчається істориками національної літератури. У 1925 р. виходить нове видання роману «Хіба ревуть воли...», в основу якого покладено некупюваний текст автографа. У 1928—1929 роках у Харкові Державним видавництвом України здійснюється видання «Творів» Панаса Мирного у 6-ти томах, що стало важливим кроком в освоєнні й популяризації творчості письменника. Це видання, як і ряд інших, провадилось у рамках діяльності нововідкритого на той час Інституту Тараса Шевченка (нині — Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України); співробітник Інституту І. Ткаченко виступив упорядником та автором вступної статті зазначеного 6-томника. Цим виданням було покладено початок першопублікаціям ряду творів Панаса Мирного, залишених у рукописах, здебільшого незавершених (у 1-му та 2-му томах); примітним явищем 6-томного видання стала публікація повного тексту роману «Повія».

У 1940 р. з'явилася перша публікація помітного в художньому й світоглядному відношеннях твору Панаса Мирного — незакінченої повісті «Голодна воля», підготовлена Є. Кирилюком. Протягом десятиріч в Україні неодноразово перевидавалися обидва романи, окремі повісті й оповідання, драма «Лимерівна»; виходили «Вибрані твори» Панаса Мирного. У 1951 р. у Москві було видано в перекладі російською мовою чотиритомне «Собрание сочинений» українського письменника.

Новим кроком в едиційному представленні творчості Панаса Мирного стало видання Видавництвом АН Української РСР у 1954—1955 рр. його «Творів» у 5-ти томах (за редакцією О. Білецького). Видання мало характер науково-критичний, відзначалося широким опертям на автографи письменника; ним було продовжено практику введення в науковий обіг доти невідомих (у тому числі незавершених) текстів; уперше було представлено вибране листування Панаса Мирного. Зазначений 5-томник став основою для нового, більш популярного апаратом і тиражем видання — також 5-томника «Творів», виданого Держлітвидавом України у 1960 р.

Нарешті, визначним фактом у справі освоєння творчої спадщини письменника, як і загалом помітною подією видавничої діяльності того часу, став вихід у 1968—1971 рр. Зібрання творів Панаса Мирного у 7-ми томах. Як і у випадку з науково-критичним 5-томником, роботу по науковій підготовці видання провів Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; головою редколегії виступив М. Сиваченко, видавничу роботу виконало видавництво «Наукова думка». Семитомне Зібрання творів у найповнішому на сьогодні вигляді (хоча й не вичерпно) представляє спадщину письменника. Видання відзначається скрупульозним

вивірненням текстів за збереженнями автографами чи списками, у рамках видання було вперше опубліковано чималий масив незавершених прозових творів, значну кількість творів поетичних, дві драми та один драматичний переклад, ряд доти невідомих широкому читачеві листів тощо.

Семи томне Зібрання творів на тривалий час стало основою для здійснення інших, більш популярних видань спадщини Панаса Мирного. Спробою поглибити коментар до ряду творів письменника, внести незначні зміни у канон текстів відзначається видання: Мирний Панас. Твори: У 2-х т. — К.: Наукова думка, 1989.

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

Вперше надруковано окремим виданням: Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народнього життя П. Мирного та І. Білика. — Женева, 1880. — 418 с.

Зберігся автограф, писаний рукою Івана Білика (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 5, № 55). Автограф становить собою остаточний текст твору, що подавався на цензурування в Київ та Петербург і був дозволений до друку (із викресленням рукою цензора ряду місць). Із копії цього автографа, надісланої в Женеву, здійснювалась першопублікація твору.

Задум нового художнього твору виник у Панаса Мирного, очевидно, водночас із завершенням нарису «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» — як спроба художнього осмислення діяльності одного з героїв нарису, «розбишаки» Гнидки, що діяв на Полтавщині за кілька років до того. Першим ступенем до великоформатного твору стала повість «Чіпка», написана у 1872 р. і передана братові Івану на перегляд. Іван Білик, літературний критик, що задумувався над новими шляхами розвитку національної літератури, створення повісті сприйняв з великим захопленням, вона, в очах Івана Білика, рішуче розширювала тематичну сферу української прози, значно поглиблювала, апелюючи до сучасності, гостру соціальну проблематику. «Вообще говоря, — піднесено писав Іван Білик у відповідь на надсилку твору, — повість твоя в малор[усской] литературе явление необыкновенное. Ты, довготелеса гитаро, серьезно талантливо бренчишь — и мотивы, самые существенные, схватываешь верно...» (Мирний Панас. Зібрання творів: У 7-ми т. — Т. 2. — С. 383). Радістю з приводу появи такого твору ділиться він і з М. Драгомановим.

Разом з тим у своєму листі Іван уміщує докладну, прискіпливу рецензію повісті, пропонує багато пунктів, у яких можливе посилення її художнього смислу та поглиблення змісту. Безперечно, найбільша увага критика була приділена образів головному герою твору. Його життя і його вчинки Білик пропонував подати на широкому суспільному й громадському тлі, пояснити такого ж типу обставинами.

Панас Мирний узявся за доопрацювання твору, його розширення, що невдовзі почав набирати жанрових форм роману. Було здійснено, за одними спостереженнями (М. Сиваченко), п'ять чи, за іншими (В. Черкаський), шість його редакцій. На одному з етапів безпосеред-

ньо до написання твору долучився й І. Білик. Йому, за спостереженнями дослідників, належить основний текст розділів «Піски в неволі», «Пани Польські» (з частини другої), «Новий вік», «Старе — та поновлене» (з частини четвертої), суттєві вставки до розділу «Січовик» (з частини другої). Разом з тим, як підкреслюють текстологи, механічно поділити обсяги текстів у роботі братів неможливо: над усією цілісністю роману неодноразово проходила рука і того й іншого, вносячи правки, доповнення тощо.

«Роман “Хіба ревуть воли...” — зазначав дослідник, — результат довгої і напруженої праці основного автора — Мирного та його співавтора Білика...». Торкаючись стилю, дослідник відзначає «динамізм авторської мови» Білика, окреслюючи певні відмінності письма братів: «Білик прагнув до того, аби й стиль та мова народного роману були “приземлені”, виражали його зміст у доступній і зрозумілій широким масам формі, відзначалися народним ладом і складом. Безперечно, що з народних глибин черпав мовні багатства й Мирний, на авторській мові якого, однак, лежить менший відбиток усно-розмовних побудовань, монологізованого, суб’єктивно-забарвленого мовлення, натомість помічається значний нахил до “книжності” й синтаксичної унормованості, а також до конструювання періодів, які зовсім не властиві усно-розмовному синтаксисові і є ознакою неспішного й розлогого, безмежного щодо своїх зображальних можливостей описового стилю» (Сиваченко М.Є. Корифей української прози: Нарис творчості Панаса Мирного. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 60—62).

У співдружності двох братів, двох творчих особистостей Панас, можна сказати, репрезентував начало глибоко художнє, креативне, за яким було створення й психологічне верифікування численних ситуацій, положень, подробиць, особливо всього того, найскладнішого, що пов’язане із зображенням еволюції характеру головного героя. Зі свого боку Іван, також подавши цілий ряд зримих художніх образів, ненастанно спрямовував основного автора і весь твір на досягнення широти світоглядної позиції, на реалізацію висловленої ним тези: «Автор должен не с разбойнического притона смотреть на мир, а напротив, — с мировой точки на разбойнический притон» (Мирний Панас. Зібрання творів: У 7-ми т. — Т. 2. — С. 375). Відомо, що Іван Білик, бачачи й інші у цей час творчі захоплення Панаса Мирного, постійно скеровував його увагу до праці над саме цим конкретно твором, зрештою, можливо, цілеспрямованій і наполегливій натурі Івана Білика належить заслуга того, що ця грандіозна за розмахом робота була успішно виконана.

У процесі завершення роману автори, з метою надання творові більшої композиційної стрункості, мусили вилучити із уже написаного цілий розділ під назвою «Мекка», чималу кількість більших і менших фрагментів. Наведемо вилучений своєрідний «фрагмент із фрагмента» (із четвертої частини), в якому відображено діяльність земства (обговорення «прогресивного» податку) та участь у ньому гласного Нечипора Варениченка, котрий гостро відчуває несправедливість ухвали, але не спроможний змінити рішення заможних і наділених владою крутіїв, потерпаючи від недостатньої освіченості:

— Прочитайте, Артемьон Сидорович! — обізвався Совинський до Шавкуну. Шавкун устав — і давай читати. Перша річ йшла про податки... «Так і є», — подумали люди.

Шавкун уже від себе пояснив, що тим воно і земством зветься цей уряд, що всі податки, усі одбучі одбувають тепер земляни: хто тільки має землю, той і одбуває. Тим з землі тепер і податки беруться.

— Наша управа поставила: у нас у повіті увести «прогресивний податок».

— Що то за податок такий? — здивувалися панки, ніколи зроду не чувши, що то за податок! Вони звикли до подушного, до земельних, а про прогресивний податок ніколи не чули.

Мужики слухали — як слухають іноді, коли німці говорять. Щось кажуть, слова вилітають з уст, а ніхто не второпав...

— Та ви нам кажіть, — обізвався Чіпка, — не так, щоб ми нічого не второпали, а так, як слід...

— Ну, так управа рішила установити прогресивний податок на землю, — не вважаючи на увагу Чіпки, удруге каже Шавкун.

— Та що ж то воно за податок такий, добродію, — обізвався чийсь голос з-під стіни.

— А ось слухайте, то почуєте, а не перебивайте, — одрізав Шавкун. — Податок це такий: хто має більше землі, той більше й платить... От, наприклад, Петро Іванович мають 1000 десятин, а козак який там (він глянув на тих, що плечами підпирали стіну) — 10 десятин. Коли взяти з десятини по 10 копійок, то їм (показав на «предводительського синка») прийдеться заплатити 100 карб., а козакам тільки 1 карб.

— Так! — разом промовило душ кілька гласних.

— Чи була б же це правда. Багатий би тоді платив у сто раз більше від бідного... От розумні люди й видумали прогресивний податок: хто більше має, той і платить більше, — через те з його треба брати менше; а в кого землі менше — з того більше.

— Як це так? — аж скочив Чіпка. — З біднішого більше?

— Та не більше... Слухайте: коли з 1000 десятин положимо по 2 копійки, то він заплатить 20 карб., а коли з того, що має 10 десятин, по 10 коп. візьмемо, то всього тільки 1 карбованець...

— То це так — добре? — скрикнув Чіпка. — А кому більше треба — багатшому чи біднішому — земська управа? Хто більше возить хліба по шляху: той, хто має 1000 десятин, чи той, хто тільки 10? Га? хто?

— Та за те ж багатий і платить удвадцяттеро більше, ніж бідніший.

— А має у сотеро, у тисячу раз більше! — скрикнув Чіпка.

— Та чого ж ви кричите на мене? Хто вас злякався? — каже Шавкун. — Чом же ви в управі нічого не казали, як сміту робили?

— Ви самі мені нічого не казали, чи ви робили ту сміту, чи ні!

— А я ж вам давав читати... Чому ж ви не читали?

За міркуваннями дослідників, роман був завершений орієнтовно влітку 1875 р. Із його змістом знайомилися окремі члени київської Громади та інші особи, зокрема близькі братам Рудченкам літератори. 25 жовтня 1875 р. рукопис роману було передано київському окремому цензору, він швидко переглянув твір, але, оскільки сторінки його не

скріпив своїм підписом, виникла потреба до цього ж цензора звернутися вдруге. Ймовірно, мало місце й деяке зволікання із передачею рукопису видавцеві, зумовлене зайвими острахами діячів, яким була доручена справа публікації роману, з приводу наявності у ньому соціально гострих місць. Внаслідок неодноразових звертань до цензора та консультацій у Головному управлінні у справах друку текст роману зазнав чималого цензорського купюрування. Уже коли роман почав був друкуватися в Петербурзі (в друкарні М. Стасюлевича), з'явився імператорський так званий Емський акт (5 червня 1876 р.); в числі його заборон, що стосувались української преси, літератури й культури, значився пункт, який не дозволяв друкувати твори красною письменства, виконані в нормах правопису іншого, ніж «загальноприйнятий російський». Певна річ, орфографія оригіналу роману не була зорієнтована на російське написання. Слід додати й те, що кілька років після виходу цього циркуляра і цензура, і видавці з підозрою ставилися до будь-якого твору української літератури і на певний (хоч і нетривалий) період українська книга практично не мала шансів на вихід у світ. Саме цей період співпав із часом, коли на порядок денний постало питання про друкування роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Через рік, в листі від 11 червня 1877 р. Іван Білик писав Панасові Мирному: «В Кіеве — сон. Вырвал своих “Волов”, переписанных, просмотренных и скрепленных цензором. Дубликат поехал за кордон» (див.: Сиваченко М.Є. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». — К.: ДВХЛ, 1957. — С. 312).

Роман вийшов друком у 1880 р. у Женеві за активної участі М. Драгоманова.

Виданий у Швейцарії, роман був заборонений для розповсюдження в Австро-Угорщині та Росії. Втім, окремі літератори Галичини мали змогу з ним познайомитись, про що є неодноразові свідчення; важливим фактом у літературно-критичній оцінці й популяризації роману стала стаття В. Барвінського «Повість незамічена з українського життя» (без підпису) у львівській газеті «Діло» 1882 р. Для проникнення тексту твору на територію підросійську обставини були складніші. Досить сказати, що навіть фаховий літературознавець М. Петров у своїх «Очерках истории украинской литературы XIX столетия» (К., 1884) в розділі, присвяченому творчості Панаса Мирного, аналізуючи перші дві частини «Повії» та «с чужих слов» коротко переповідаючи зміст «П'яниці» і «Лихий попутав», про роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» змушений був зазначати: «Мы, впрочем, не имели возможности прочесть этого романа» (с. 413).

В Україні роман уперше був опублікований на сторінках журналу «Киевская старина» у 1903 р., кн. 3—11 (під зміненим заголовком — «Пропаша сила»). Під цим же заголовком роман був виданий у 1905 р. у київському видавництві «Вік», заповнивши «Книжку другу творів» Панаса Мирного.

І у женецькому виданні, і у київських публікаціях авторами було поновлено незначну кількість цензорських купюр. Уперше роман за автографом із поновленням закреслень було опубліковано у 1925 р. в Києві (за упорядкування Є. Рудинської та з її післямовою «Кілька

уваг до історії роману»). Паралельно з'являється поглиблене дослідження М. Марковського «Як утворився роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” П. Мирного та Ів. Білика» (видрукуване як 22-й випуск Збірника історично-філологічного відділу УАН).

Заголовок твору походить із біблійної Книги Іова (монолог самого Іова, гл. 6, ст. 1—9) в українському перекладі П. Куліша. Переклад опубліковано було в журн. «Правда», 1869, ч. 6, с. 44. Наведемо фрагмент тексту, у якому міститься зазначений вираз: «Почав тоді Іов і рече: / О, хто б узяв і зважив моє горе! / Хто б на вагу зложив моє нещастя! / Було б воно піску морського важче: / Того й гірке, досадне моє слово. / Я стрілами Господніми пострілян, / Отруту їх душа моя впиває, / І Божий страх на мене ополчився. / Хіба рика онагра серед паши, / Хіба ревуть воли, як ясла повні? / Хіба пісню їдять без соли страву, / І що за смак в яйці без жовтковини? / Оттак же й я душею одвертаюсь / Від усього, що сталося моїм хлібом. / Коли б Господь спевнив моє жадання / І дав міні, чого я сподіваюсь: / Нехай мене роздавить Єго сила, / Єго рука — порве моє дихання...».

Упорядник і редактор 2-го тому Зібрання творів Панаса Мирного у 7-ми томах (К.: Наукова думка, 1969) текст роману подають за автографом (ІЛШ, ф. 5, № 55), який справедливо вважають «найповнішим і художньо найдосконалішим джерелом тексту роману».

Подається за т. 2 (К., 1969) семитомного Зібрання творів Панаса Мирного.

ПОВІЯ

Перша частина роману вперше надрукована у виданні: Рада: Український альманах. — Ч. I. — К., 1883. — С. 111—172; частина друга — Рада: Український альманах. — Ч. II. — К., 1884. — С. 41—122; розділи I—VIII третьої частини — у журналі: Літературно-науковий вістник. — 1919. — Кн. I. — С. 21—59; Кн. II. — С. 144—158; Кн. III. — С. 257—285; Кн. IV—VI. — С. 44—59; Кн. VII—IX. — С. 13—26; розділи IX—X частини третьої і частина четверта — у виданні: Мирний Панас. Твори: [У 6-ти т.]. — Т. 5. — [Х.]: Державне видавництво України, 1928. — С. 348—624.

Водночас із томом 5-м шеститомника в тому ж видавництві вийшло окреме видання «Повії», підготовлене тим же упорядником — І. Ткаченком, який готував шеститомне Зібрання творів Панаса Мирного. Ці видання 1928 р. вперше містили повний текст роману.

В архіві Панаса Мирного (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології, фонд 5) зберігаються матеріали — автографи, списки, правки друкованих текстів та ін., — що розкривають історію створення роману. Так, у рукописах № 39, 36, 32 представлено варіанти першої частини роману, рукопис № 33 становить собою чорновий варіант другої частини. Крім того, одну з архівних одиниць (№ 47) складають друковані відбитки сторінок альманаху «Рада» із текстом першої й другої частин роману, правленим рукою І. Білика.

Збереглися чорновий автограф третьої частини (№ 34) та чистовий автограф (№ 46) ряду її розділів. Творчий матеріал, що з певними змінами увійшов у текст третьої частини, міститься також в уже згаданому автографі № 36. Робота над частиною четвертою роману відбита в автографі № 35 (чорновий) та № 37 (чистовий автограф початку першого розділу). Існує й ряд інших автографів, а також списки (чужою рукою) прикінцевих розділів третьої частини (№ 38) та усієї четвертої частини (№ 48).

Початок роботи над романом, над його першою редакцією, що іще мала вигляд повісті, як зазначає дослідник, письменник розпочав «щонайпізніше в 1878 р.» (Черкаський В.М. Панас Мирний: Біографія. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 214).

Стосовно протягу часу, коли роман «Повія» створювався Панасом Мирним, дослідники висловлюють різні, часом протилежні думки. Так, із міркувань М. Сиваченка випливає, що останні дві частини роману Мирний писав, переживши 80-ті і 90-ті роки. Дослідник, зокрема, стверджує: «Тільки завдяки тому, що Мирний відклав роботу над закінченням останніх двох частин роману, пережив 80-ті і 90-ті роки — час інтенсивного розвитку капіталізму на Україні, масової появи національної буржуазії, йому вдалося дати завершені картини ряду явищ буржуазної епохи, намалювати повнокровні образи нових господарів життя...». Під «закінченням» роману дослідник розуміє не тільки те, що можна було б назвати остаточною стильовою доводкою, але й моменти концептуального характеру. Дослідник вважає, що «на початку 80-х років Мирний «далину свого роману... іще не ясно розрізняв», що «багато з того, що стало для нього гранично ясним в кінці XIX ст., на початковому етапі роботи ще знаходилося в стадії кристалізації або й покривалося густою пеленою» (Сиваченко М.Є. Корифей української прози: Нарис творчості Панаса Мирного. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 117—118).

Іншої позиції дотримується В. Черкаський. Його думку можна викласти так, що в своїй основі, в усіх вузлових сюжетних моментах роман «Повія» був написаний Панасом Мирним ще до того, як в альманасі «Рада» було видрукувано дві перші його частини. «...Восени 1882 р. Мирний приступив до роботи над четвертою частиною «Повії» і десь до кінця року закінчив її в чернетці. ...В архіві Панаса Мирного зберігається тільки одна редакція всієї четвертої частини — рукопис № 35 — та кілька виокремлених і зшитих аркушів, що відбивають ті чи інші сюжетні «збочення» під час творення основної редакції. ...Отже, по суті, одна-єдина редакція. Як показує аналіз документальних свідчень, паперу, почерку та змісту, рукопис № 35, що став основною і остаточною редакцією, написаний в 1882 р.» (Черкаський В.М. Панас Мирний: Біографія. — К., 1973. — С. 241).

За винятком дуже незначного доопрацювання автором (приблизно три п'ятих обсягу тексту від його початку) першого розділу четвертої частини, решта цієї частини, що міститься в автографі № 35, без якихось суттєвих змін друкується починаючи з 1928 р. (упорядник використав список № 48) в усіх виданнях роману. Що стосується частини

третьої, стосовно якої Панас Мирний у листі до М. Мочульського від 25 грудня 1917 р. (7 січня 1918 р. за н. ст.) повідомляв, що ця частина «переписана» і готова до відіслання у Київ у редакцію «Літературно-наукового вістника», то її тривале доопрацювання усе ж, очевидно, не могло означати якоїсь суттєвої переробки, не могло заводити її сюжетні лінії та образи, приміром, Проценка, у суперечність із уже написаною (якщо прийняти точку зору В. Черкаського) чи принаймні іще не доопрацьованою четвертою частиною.

Наявні в архіві автографи розкривають тривалу, складну творчу роботу письменника, поступове визрівання остаточного сюжету, характеристик персонажів та їх розстановки. Процес створення роману включав численні відходи від тих сюжетних ліній, які здобули вияв в остаточній редакції, як вона znana сьгоднішньому читачеві. Так, в одному з автографів, що містить варіант фрагмента другої частини, трохи по-іншому письменник змалював був відзначення «Загнибідного дня» під час великодніх свят, а ще в одному з автографів — взаємини Христії Загнибіди, котрий почав її домагатись.

Існує варіант епізоду, викладеного у другому розділі четвертої частини — Христя і Колісник у готелі. У цьому варіанті (автограф № 42) Христя, порівняно з остаточним варіантом, змальована з більшим наближенням до рис досвідченої спокусниці, підсилює автор і почуттєвий елемент у поведінці обох учасників цього епізоду:

Примостившись у нього на коліні, вона почала наливати чай. Він бігав руками кругом її стану. Він чув її тіло крізь[ь] тонесеньку сорочку, воно стиха пригрівало его ногу. Его серце так несамовито стукало, его очі так горіли і грали, аж світились, як серед темноти у ката. Здоровенна его постать мліла і тала, як кучугура снігу від тепла, від її палкого лукавого погляду. А вона, попиваючи чай, стиха повертала до нього своє біле лице — усміхнеться устами, стрельне чорними лукавими очима і, заходячись на его коліні, знову приймається наливати. А чай із червоним вином такий смаковитий: полум'яним огнем уливається у серце, теплим струменем розходитьсь по жилах... (ІЛШ, ф. 5, № 42, с. 1).

Свого часу письменник бачив трохи інше (порівняно з остаточним варіантом) закінчення роману; це викладено в листі до М. Старицького від 15 грудня 1881 р.: «...Притиківна, закохавши панича, ступає на слизький шлях. Раз ступивши на хистку кладку, вона не здержиться і мчить далі — сторч головою. Про це розкаже четверта частина — «Попідтинню». Спершу вона співачка у городському садку, потім содержанка колись знайомого їй крамаря, тепер члена губ[ернської] зем[ської] управи. Життя б у розкошах, та, раз, член сам жонатий чоловік, а вдруге — і старий. На лиху годину, вона стрівається з паничем, теж жонатим. Старий ревнивий підслухав їх розмову — і Притиківна знову на вулиці. Поки молода, вона ще не подається своїй недолі — віється де попало, з ким попало, поки догулюється до шпиталю, а там і до безносья. Далі уже нікуди йти, — під темний вечір і москалі одкидаються, а служба в жида — і [на] харч не стає. Зимою вона плентається в село — там не без добрих людей, та й замерзає під своєю колісь

хатою, а тепер жидівським шинком» (Мирний Панас. Зібрання творів: У 7-ми т. — Т. 7. — С. 360).

Втім, розвиваючи в цьому напрямку сюжет з епізодом нового сходження Христі з «паничем», автор змінює далі мотивування того, чому дівчина опиняється «знову на вулиці»: усуває мотив ревнощів Колісника і знаходить більш життєву, більш драматичну підставу: Колісник глибоко до серця приймає розкриття його злочину (присвоєння великої суми земських грошей) і зводить рахунки з життям.

Змалювання того періоду життя Христі, який настав після самогубства Колісника (події, які в остаточній редакції розпочинаються з XIII розділу), у творчій роботі автора дало численні варіанти. Відбито це у ряді розділів автографа № 36. Христя тут також потрапляє в поліцію, її забирає Книш, вона зрештою іде від нього. Проте далі зустрічається із Проценком і — тут уже мають місце суттєві відмінності супроти друкованого тексту — не відкидає його пропозиції, зв'язується з ним, веде розгульне життя:

Яке діло їй, що Проценкова жінка, кажуть, плачеться дома, тоді як її чоловік річкою вино з нею розливає? І вона колись плакала, та ніхто тих сліз не бачив, а бачивши, одвертався. Тепер вона не хоче плакати, вона хоче гуляти! (ІЛШ, ф. 5, № 36, с. 83).

Автор тут немовби робить спробу показати притаманні Христі ті лихі «навички», які вона здобула до цього часу, облишивши, після обірвання служби у Рубця, добродесний спосіб життя; автором немовби заявлено прагнення до більш-менш конкретного розкриття тих нахилів героїні, якими можна було б пояснити її переродження у «повію», що уже відбулось (проте всі ці епізоди, як і подальші варіанти продовження сюжетного розвитку у рукопису № 36, при остаточному зведенні тексту четвертої частини були самим автором відхилені).

На відповідних сторінках автографа № 36 одна із спільних Христі й Проценка веселих розваг завершується дикою оргією в «заїзді» (дешевому готелі), внаслідок цього хазяїн «заїзду» розганяє п'яну компанію, а побита ним Христя опиняється на вулиці. Тут вона зустрічає Довбню. В одному з варіантів Довбня складає план оскаржити хазяїна «заїзду» і жити за грошову компенсацію, яку з того буде стягнуто. Ще в одному — Довбня, живучи із Христею, «як брат із сестрою», заробляє писанням скарг, бідним допомагаючи майже задарма... Ще в одному — йому у надбанні засобів до прожиття допомагає Христя: береться на замовлення шити мішки... (Див.: Черкаський В.М. Панас Мирний: Біографія. — К., 1973. — С. 246—248).

Проте приведення Христі у таку ідилічну «пристань» не влаштовувало автора — логіка уже створеного характеру й змальованих обставин підказувала йому повернутися до того трагічного фіналу із символічною картиною замерзання Христі в селі, під колишньою власною хатою, який було окреслено в листі до М. Старицького. Автор врешті усуває і описи «розгульного» життя Христі (зводячи все це до кількох абзаців наприкінці XIII розділу), і її виряткування Довбнею (видається, знаходячи цьому персонажу більш доречну функцію — завершення сюжетної лінії Марини). Ближче до фіналу стиль автора стає небага-

тослівним, уривчастим, цим самим спонукаючи читача до самостійних висновків, як-от у сцені нічного вештання Христі і Марини — тієї самої, «котру Довбня з п'яних очей витребував собі у губернію». Тобто, незважаючи на те, що Довбня на «земському наїзді» домагається правди і виступає як бунтар, його мезальянс із Мариною приречений на провал, і ця сюжетна колізія проектується й на можливий епізод у долі Христі.

До образів, створення яких відбувалось шляхом значних змін і відбивало еволюцію поглядів та планів автора, належить образ Проценка. «...За первісними задумами Мирного, — стверджує дослідник, — образ Проценка мав бути позитивним» (Пивоваров М.П. Панас Мирний: (Життєвий і творчий шлях). — К., 1965. — С. 285). Потвердження цьому знаходимо у автографі № 41, де волею прозаїка Проценко виступає як симпатичний інтелігент-народник, аматор української культури, більше того — автор лібрето опери на історичну тему (у зазначеному рукопису детально розписано навіть зміст цієї опери). Деякими своїми рисами, за спостереженням дослідників, цей образ нагадує тогочасного українського громадсько-культурного діяча Д. Пильчикова, з яким був знайомий Панас Мирний, у міркуваннях того Проценка, що виступає в ранньому варіанті, можна знайти й окремі думки, суголосні переко-нанням самого письменника. Проте далі відбувається рішучий перегляд Мирним цього образу, його характеристик і його функції. У процесі роботи над сюжетним розвитком роману Проценкові відводиться роль спокусника Христі. Відтак уже у рукопису № 34 цей образ «знижено», у нього відібрано ряд заповітних для Панаса Мирного висловлювань, рішуче «зменшено» рівень його обдаровання (його твір — уже не лібрето, а контамінація кількох мотивів). В цілому ускладнюючись, зазнає змін і характер Проценка, йому стають притаманними лякливість, обачність, егоїстичні нахили, поступово визрівають його кар'єристські плани. Як це письменник продемонстрував і на інших героях, образ Проценка підпорядковується розвитку. Неможливо заперечити наявності якоїсь міри широти у ставленні Проценка до Христі (IX розділ, епізод їх зближення), але цей герой веде гру і з іншими жінками, посилюється його піклування про власний душевний комфорт — і уже у X розділі Проценко стає здатним на зречення від тієї, яку нібито кохав, у процесі нетривалої боротьби почуття обов'язку переможене душевною глухотою... Як уже зазначалось, у попередніх варіантах четвертої частини роману мав місце сюжетний відрізок, у якому Христя ще раз сходиться із Проценком, — проте далі автор відкидає змалювання цієї історії, і в тексті роману (четверта частина, закінчення розділу XII) на долю Проценка залишається несамовито гнівне, обурливе почуття Христі (її вигук «Геть від мене, іроде! сатано!» у відповідь на брутальну, принизливу пропозицію знову зійтися, коли б Христя найнялась за «горничну» до дружини Проценка). В епілозі роману Проценко стає «правителем» при губернаторі у Польщі. Деякі дослідники схильні вбачати у «наданні» такої посади Проценкові альянсу на обставини кар'єри брата Івана (див.: Бабишкін Олег. «Повія» — роман Панаса Мирного // Мирний Панас. Повія: Роман з народного життя. — К.: ДВХЛ, 1956. — С. 567).

Слід зазначити, що, справді, за всієї поваги й любові до брата, Панас Мирний не без усміху сприймав його завзятість до здобування посад і чинів. У художньому творі можливе перетоплення найрізноманітніших мотивів, нерідко із значною зміною їх емоційного забарвлення, тож категорично відкидати таке припущення не варто.

Починаючи із першого видання «Повії» у повному обсязі у 1928 р. протягом десятиріч науковцями України здійснювалась робота із пошуку найбільш точного і найбільш відповідного авторській волі тексту роману. Важливою віхою на цьому шляху стало видання роману у склад п'ятитомника «Творів» Видавництвом АН УРСР у 1954 р. Продовження дослідницької роботи над рукописами й публікаціями творів Панаса Мирного, що здійснювалось в академічному Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка, знайшло свій вияв у підготовці, а далі й виданні Зібрання творів Панаса Мирного у 7-ми томах у 1968—1971 роках.

Роман «Повія», що вміщений у т. 3 зазначеного видання (К., 1969; упорядник Н. Вишневська), видрукувано за такими джерелами: частина перша — за текстом альманаху «Рада», 1883, із відбитку (ф. 5, № 47), з врахуванням зроблених на ньому правок рукою І. Білика та із відновленням за автографом (№ 32) ряду місць, що були викреслені самим автором із цензурних міркувань; частина друга — за текстом альманаху «Рада», 1884, із відбитку (№ 47) з врахуванням зроблених на ньому правок рукою І. Білика та із відновленням у тексті (за автографом № 33) місць, вилучених цензором; частина третя — розділи I—V — за текстом «Літературно-наукового вістника», 1919, кн. I—III, з виправленням неточностей за чорновим автографом (№ 34), розділи VI—X — за чистовим автографом (№ 46); частина четверта — за рукописною копією (№ 48) з виправленням неточностей за автографом (№ 35).

Науково-критичний характер має й пізніша публікація роману «Повія» у складі двотомника «Творів» Панаса Мирного (К.: Наукова думка, 1989, т. 2, в серії «Бібліотека української літератури»). Упорядник цього видання (К. Секарева) запропонувала незначні зміни у тексті, основні з яких стосуються питання вилучень невеликих фрагментів тексту. У тексті видання 1989 р. відновлено лише ті місця, які зняті на вимогу цензора; відновлення ж тих місць (їх три, всі містяться у першій частині твору і пов'язані з образом Пріськи), які викреслені автором, упорядник вважає спірним і наводить їх лише в примітках. На думку упорядника, автор вилучив ці фрагменти не з причин побоювання цензури, а із власних уявлень про цілісність художнього образу, позаяк «викривальний пафос», який вкладався спершу у репліки й роздуми цього персонажа, згодом «видавався авторові неприродним в устах забитої, скривдженої селянки» (с. 627).

У нашому виданні текст подається за т. 3 (К., 1969) семитомного Зібрання творів Панаса Мирного; три фрагменти, підстави вилучення яких є дискусійними, подано в тексті у квадратних дужках.

Микола Бондар

ЗМІСТ

Кіліманджаро української прози. *Микола Бондар* 3

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

Частина перша	27
I. Польова царівна	27
II. Двужон	32
III. Дитячі літа	41
IV. Жив-жив!	49
V. Тайна — невтайна	56
VI. Дознався	64
VII. Хазяїн	71
Частина друга	80
VIII. Січовик	80
IX. Піски в неволі	88
X. Пани польські	95
XI. Махамед	111
XII. У москалях	121
XIII. Максим — старшим	134
Частина третя	143
XIV. Нема землі!	143
XV. З легкої руки	156
XVI. Товариство	165
XVII. Сповідь і покута	174
XVIII. Перший ступінь	187
XIX. Слизька дорога	194
XX. На волі	203
XXI. Сон у руку	213
XXII. Наука не йде до Бука	223
Частина четверта	234
XXIII. Невзначай свої	234
XXIV. Розбишацька дочка	245

XXV. Козак — не без щастя, дівка — не без долі253
XXVI. На своїм добрі264
XXVII. Новий вік276
XXVIII. Старе — та поновлене287
XXIX. Лихо не мовчить304
XXX. Так оце та правда!316

ПОВІЯ

Частина перша. У селі.327
Частина друга. У городі.392
Частина третя. Сторч головою.474
Частина четверта. По всіх усядах603
Коментарі. <i>Микола Бондар</i>781